

e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
International Journal of Turkic Dialects Research
Международный Журнал Исследования Тюркских Наречий

Aralık - December - Декабрь | Sayı - Volume - номер 7/2

Özbekistan Özel Sayısı

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(ealkaya16@gmail.com)

Editör Yardımcısı / Editor Assistants

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(mehmetozeren@hotmail.com)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)
(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAY (Ankara Ü. – Ankara / TÜRKİYE)
(acelikbay@hotmail.com)

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)
(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(ayerhan@gmail.com)

Prof. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(fozek@firat.edu.tr)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fevziersoy07@gmail.com)

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(figengunerdilek@gmail.com)

Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(fsaifulina1@mail.ru)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü. – İzmir / TÜRKİYE)

(gurergulsevin@gmail.com)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fatih.kiriscioglu@hbv.edu.tr)

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(vnalbant@gmail.com)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA (Özbekistan Millî Ü. – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

(qurbonova2007@mail.ru)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(vahitturk1@hotmail.com)

Doç. Dr. Mariya ÇERTIKOVA (N. F. Katanov Hakas Devlet Ü. – Abakan / HAKASYA)

(chertikova@yandex.ru)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşgabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeje@mail.ru)

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY
ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(nyildirim@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(nurdin.useev@manas.edu.kg)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

(leylakarahan@yahoo.com)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(r_korkmaz@hotmail.com)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi– İzmir / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(alyusupova@yandex.ru)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Arş. Gör. Ertuğrul ZORLU (İNGİLİZCE) (Osmaniye Korkut Ata Ü. – Osmaniye / TÜRKİYE)
(e_zorlu2014@hotmail.com)

Dr. Öğr. Gör. Lira MAIRAMBEK KYZY (RUSÇA) (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(lira@firat.edu.tr)

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Dr. Bilgit SAĞLAM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(bsaglam@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Dr. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(maka@firat.edu.tr)

Okt. Dr. Cemile UZUN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(cemileuzun000@gmail.com)

Dr. Gökçen DURUKOĞLU (MEB – Malatya / TÜRKİYE)
(gdurukoglu@gmail.com)

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(omehtap36@gmail.com)

Arş. Gör. Tuğba GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(tgokbayir@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Dr. Veysel KARACA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(vikaraca@gmail.com)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(yyesildal@firat.edu.tr)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Dr. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(maka@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(yyesildal @firat.edu.tr)

Okt. Remzi ÇALIŞIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rcalisir23@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)

(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities – Berlin / ALMANYA)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Osaka Ü. – Osaka / JAPONYA)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Mongolian Academy of Sciences – Ulan Bator / MOĞOLİSTAN)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşgabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeye@mail.ru)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (Payame Nur Üniversitesi – Tahran / İRAN)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Doç. Dr. Yuliya Matveevna TARASYUK (Odessa Milli Üniversitesi – Odessa / UKRAYNA)

(tarasiuk_yuliia@onu.edu.ua)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Lindita Xanari LATİFİ (Tiran Ü. – Tiran / ARNAVUTLUK)

(lindalatifi@yahoo.com)

Prof. Dr. István ZİMONYÍ (University of Szeged – Szeged / MACARİSTAN)

(zimonyi@hist.u-szeged.hu)

Prof. Dr. László MÁRACZ (Amsterdam Üniversitesi - Amsterdam / HOLLANDA)

(L.K.Maracz@uva.nl)

Doç. Dr. Edina SOLAK (Zenica Üniversitesi – Zenica / BOSNA-HERSEK)

(edinachi@hotmail.com)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü. – Nevşehir / TÜRKİYE)

(ademoger@gmail.com)

Prof. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ (Osmaniye Korkut Ata Ü. – Osmaniye / TÜRKİYE)

(ahmet_demirta@yahoo.com)

Prof. Dr. Ahmet DOĞAN (Kırşehir Ahi Evran Ü. – Kırşehir / TÜRKİYE)

(ahmetdogan@ahievran.edu.tr)

Prof. Dr. Akartürk KARAHAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. - Ankara / TÜRKİYE)

(akartrk@yahoo.com)

Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Ü. – Muğla / TÜRKİYE)

(akar@mu.edu.tr)

Prof. Dr. Birsal ORUÇ ASLAN (Balıkesir Ü. – Balıkesir / TÜRKİYE)

(birsal_oruc@hotmail.com)

Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Ü. – Ardahan / TÜRKİYE)

(cevalkaya@gmail.com)

Prof. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Kafkas Ü. – Kars / TÜRKİYE)

(chulpancetin@gmail.com)

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik Akademiyası – Bakü / AZERBAYCAN)

(elchinibrahimov85@mail.ru)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. - Ankara / TÜRKİYE)

(fundatoprak25@hotmail.com)

Prof. Dr. Galip GÜNER (Erciyes Ü. – Kayseri / TÜRKİYE)

(gunerg@erciyes.edu.tr)

Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(habibe.ersoy@hbv.edu.tr)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Ü. – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy2@gmail.com)

Prof. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(fatih.alkayis@inonu.edu.tr)

Prof. Dr. Muhammet Fatih KANTER (Kilis 7 Aralık Ü. – Kilis / TÜRKİYE)

(fatih.kanter@hotmail.com)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA (Özbekistan Devlet Ü. – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

(qurbonova2007@mail.ru)

Prof. Dr. Murodqosim ABDİYEV (Semerkant Devlet Ü. – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(murodkasim63@mail.ru)

Prof. Dr. Mutlu DEVECİ (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mdeveci@firat.edu.tr)

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI (Niğde Ömer Halisdemir Ü. – Niğde / TÜRKİYE)

(nedimbakirci@hotmail.com)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü. – Kayseri / TÜRKİYE)

(nozkan@erciyes.edu.tr)

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ (Kırşehir Ahi Evran Ü. – Kırşehir / TÜRKİYE)

(sbekki@gmail.com)

Prof. Dr. Talip YILDIRIM (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)

(talip.yildirim@usak.edu.tr)

Prof. Dr. Ülkü ELİUZ (Karadeniz Teknik Ü. Trabzon / TÜRKİYE)

(ulkueliuz@ktu.edu.tr)

Doç. Dr. Bülent HÜNERLİ (Kırklareli Ü. – Kırklareli / TÜRKİYE)

(hbulent80@gmail.com)

Doç. Dr. Cihan ÇAKMAK (Manisa Celâl Bayar Ü. – Manisa / TÜRKİYE)

(cihan.cakmak@cbu.edu.tr)

Doç. Dr. Engin GÖKÇÜR (Van Yüzüncü Yıl Ü. – Van / TÜRKİYE)

(engingokcur1@gmail.com)

Doç. Dr. Enver KAPAĞAN (Bolu Abant İzzet Baysal Ü. – Bolu / TÜRKİYE)

(enverkapan@hotmail.com)

Doç. Dr. Erhan GİRAY (Artvin Çoruh Ü. – Artvin / TÜRKİYE)
(erhangiray@artvin.edu.tr)

Doç. Dr. Ferdi GÜZEL (Bayburt Ü. – Bayburt / TÜRKİYE)
(guzelferdi@hotmail.com)

Doç. Dr. Gülda ÇETİNDAG SÜME (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(gcetindag@firat.edu.tr)

Doç. Dr. İbrahim TOSUN (Munzur Ü. – Tunceli / TÜRKİYE)
(itosun62@hotmail.com)

Doç. Dr. Kenan AZILI (Bayburt Ü. – Bayburt / TÜRKİYE)
(kenanazili@hotmail.com)

Doç. Dr. Murad HALMET (Kastamonu Ü. – Kastamonu / TÜRKİYE)
(murathalmet@gmail.com)

Doç. Dr. Oğuzhan KARABURGU (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)
(okaraburgu@gmail.com)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(skyalcin@firat.edu.tr)

Doç. Dr. Veli Savaş YELOK (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)
(savas.yelok@hbv.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Doğan ÇOLAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü. – Nevşehir / TÜRKİYE)
(dogan_colak@hotmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Erdinç DEMİRAY (Niğde Ömer Halisdemir Ü. – Niğde / TÜRKİYE)
(edemiray@ohu.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR (Niğde Ömer Halisdemir Ü. – Niğde / TÜRKİYE)
(eyavuzacar@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kahraman MUTLU (Afyon Kocatepe Ü. – Afyon / TÜRKİYE)
(cimenalan@hotmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(niluferyildirim2003@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Roziyaxon XABOXUNOVA (Andican Devlet Ü. – Andican / ÖZBEKİSTAN)
(roziyamumtoz@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Sema EYNEL (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)
(semaeynel7@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Sema ORUÇ (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(s.oruc@firat.edu.tr)

Dr. Arş. Gör. Orhan BALDANE (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)
(obaldane@pau.edu.tr)

Dr. Öğr. Gör. Esra GÜL KESKİN (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)
(esragulaktas@gmail.com)

Dr. Öğr. Gör. Lira MAIRAMBEK KYZY (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(lira1990@inbox.ru)

Dr. Öğr. Gör. Mustafa Said ARSLAN (Kastamonu Ü. – Kastamonu / TÜRKİYE)
(msarslan@kastamonu.edu.tr)

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD) 7. CİLT, 2. SAYI, 2023, TÜRKİYE

ISSN: 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD), ilk sayısından itibaren uluslararası hakemli bir dergidir. TÜRKLAD; MLA, BASE, INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, DRJI, ESJI, Academic Resource Index (ResearchBib), OpenAIRE, SOBIAD, İSAM, ASOS, SIS (Scientific Indexing Services), CiteFactor, DOAJ gibi ulusal ve uluslararası saygın alan indeksleri tarafından taranmaktadır.

EDİTÖR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / *Research article*

ABDULLAH KÖK

OĞUZELİ YÖRESİ AĞIZLARININ TASNİFİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Thoughts on the classification of oguzeli region dialects

163 - 178

ELÇİN İBRAHİMOV

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ ÖZBƏKİSTAN RESPUBLİKASINDA DİL SİYASƏTİ

Language policy in the republic of uzbekistan in the period of independence

179 - 188

ERTUĞRUL YAMAN

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE SÖZ ÖBEKLERİ

Phrases in uzbek turkic

189 - 197

FUNDA TOPRAK

**ARMİN (HERMANN) VÁMBÉRY'NİN TESPİT ETTİĞİ ÖZBEKÇE NAKILLAR ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME**

An evaluation on the uzbek proverbs detected by armin (hermann) vámbéry

199 - 222

HİKMET KORAŞ - KEVSER AKMAN

ÖZBEK YAZI DİLİNİN MESELELERİ

Problems of Uzbek written language

223 - 238

MUKHABBAT KURBANOVA - DILOBAR SULAYMANOVA

GAP VA SO‘Z KENGAYTIRUVCHILARIDA MARKAZ QURSHOVLILIK MUNOSABATI

Center and subordinate relationship in sentence and word expanders

239 - 248

BAYRAM BİLİR - ARİF YILMAZ

ÖZBEK EDEBİYATINDA TOPLUMCU GERÇEKÇİLİK □

Socialist realism in uzbek literature

249 - 260

BADIA MUHITDINOVA

TARİKATTA VERASET (“Nazmu’s-Silsile” Adlı Eser Örneğinde)

Succession in tariqa (in the example of the work "nazmu's-silsile")

261 - 272

UMIDA RASHIDOVA - MANZURA ABJALOVA

TIL KORPUSLARIDA FRAZEMALAR BAZASINI YARATISH OMILLARI

On creating a database of phrases for the language corpus

273 - 278

MURAD HALMET

PAYİTAHT-ABDÜLHAMİD YAHUT ÖZBEK ŞAİR ZEVKÎ'NİN İSTANBUL SEYAHATI
İZLENİMLERİ

Capital-abdulhamid or impressions of uzbek poet zevkî from istanbul travel

279 - 286

OTABEK R. JURABOEV

BOBUR DEVONI QO'LYOZMALARI VA UNING TUZILISHI XUSUSIDA

On the manuscripts of the babur's divan and its formation

287 - 295

SHAXNOZA KARİMOVA - SEZGİN DEMİR

FERİT EDGÜ'NÜN "YILAN" ADLI KÜÇÜREK ÖYKÜSÜNÜN GÖSTERGEBİLİMSEL
YÖNTEMLERLE ÇÖZÜMLENMESİ

Analyzing ferit edgü's short story "yılan" with semiotic methods

297 - 307

GÖKHAN ÜNLÜ - S. KAN YALÇIN

BAĞLAÇ TERİMİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE BAĞLAÇLAR

The term conjunction and conjunctions in uzbek turkic

309 - 324

SHAVKAT MAHMADIYEV

ÖZBEK HALK DESTANLARINDA KULLANILAN ATASÖZLERİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Linguistic properties of proverbs used in uzbek folk epics

325 - 334

TULKİN SULTANOV

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİNİN AZERBAYCAN EDEBİYATINA ETKİSİ

The influence of alī shīr navā'ī's works on azerbaijan literature

335 - 346

RIDVAN ÖZTÜRK

GÜNÜMÜZ AFGANİSTAN ÖZBEK HİKÂYECİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An assessment on uzbek storytelling in modern afghanistan

347 - 354

DİLBER CAMALİ

LATİN VE KİRİL GRAFİKLİ SAHA (YAKUT) ALFABELERİNİN TARİHİ

History of Sakha (Yakut) alphabets with latin and cyrillic graphics

355 - 362

ERDEM UÇAR

ÇİN MİLLÎ MÜZESİNDEKİ HUANG WENBİ KOLEKSİYONUNDA MUHAFAZA EDİLEN
ALTUN YARUQ SUDUR'A AİT BİR PARÇA

*A fragment from altun yaruq sudur in the huang wenbi collection at the national museum of
china*

363 - 368

MEHMET FATİH DİNÇASLAN

GAGAVUZ TÜRKÇESİ ANA AĞIZ ALANLARI İLE ALT AĞIZ GRUPLARININ ŞİMDİKİ
ZAMAN EKİNİN VARYANTLARINA GÖRE TASNİFİ

*Classification of the main dialectal areas and subdialectal groups of Gagauz Turkic according to
the variants of the present tense suffix*

369 - 387

HÜSEYİN KABA - SİNAN KAZANCI

TARİKAT-NÂME TÜRÜ VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ BİR TARİKAT-NÂME

Genre of tarikat-nâme and a tarikat-nâme written in chagati turkic

389 - 409

SHERZOD NORMO‘MINOV

O‘ZBEK TILIDA TASVIRIY SO‘ZLARNING SO‘Z TURKUMLARI SHAKLLANISHIDAGI
O‘RNI

The place of imitative words in the formation of the paradigm of parts of speech

411 - 415

YAZGI TUĞÇE KURT ÖTELEŞ

CODEX CUMANICUS’TA YER ALAN ASKERİ TERMİNOLOJİNİN ÇAĞDAŞ KIPÇAK
LEHÇELERİNDEKİ İZLERİ

Traces of military terminology in codex cumanicus on contemporary kipchak dialects

417 - 435

MERYEM HAMİŞOĞLU

DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’TEKİ HAYVAN ADLARININ ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ
DURUMU

The status of animal names in dîvânu lugâti't-türk in the uzbek Turkic

437 - 460

NAJİBULLAH BİGZAD

AFGANİSTAN SAHASI ÖZBEK TÜRKÇESİNDE AKRABALIK TERİMLERİYLE
KURULAN İKİLEMELER

Reduplications with kinship terms in uzbek turkic of afghanistan

461 - 470

ELİF EZGİ DEMİR GÜRDÜN

ÖZBEK MASALI YORİLTOSH (YARIL TAŞ)'İN MAX LÜTHİ YÖNTEMİYLE
ÇÖZÜMLENMESİ

Analysis of the uzbek tale yoriltosh (split stone) with the max lüthi method

471 - 479

ELMİRA AKBAROVA

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAJCAN'DA ALFABE TARTIŞMALARI

Alphabet discussions in Azerbaijan in the early of 20th century

481 - 491

İXTİYOR YOQUBOV

MEŞREB DIVÂNINDA KULLANILAN HÂL EKLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Characteristics of case suffixes used in Meşreb's divan

493-500

ÜMİT KARUL

**BİR DİL İÇİ AKTARIM ÖRNEĞİNİN SÖZ VARLIĞI BAKIMINDAN
KARŞILAŞTIRILMASI: EY TURK UYG'ON**

A vocational comparison of an internal translation example: ey turk uyg'on

501 - 509

ZEHRA IŞIK

ÖZBEK HALK İNANIŞLARINDA YAŞAYAN HAYVAN KÜLTÜ
Animal cult living in uzbek folk beliefs

511 - 521

Çeviri / Translation

İSHAK ZEBİROV (Çeviren Ümit AKKUŞ)

ÖZBEK EDEBİYATI VE MUSA CELİL

Uzbek literature and musa celil

523 - 529

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

TÜRKLAD'ın 2023/2 Aralık sayısı “Özbekistan Özel Sayısı” olarak yayımlanmıştır. Özel sayı olduğu için ağırlıklı olarak Özbek Türkçesi ve Özbek edebiyatı ile ilgili çalışmalara yer verilmekle birlikte bu sayıda Türklük biliminin farklı alanlarından bazı yazılar da bulunmaktadır.

Dergimizin bu sayısında, toplam olarak 30 yazı yer almaktadır. Bu yazıların 25'i Türkiye Türkçesi, biri Azerbaycan Türkçesi, dördü de Özbek Türkçesi ile yazılmıştır. Bu sayıda yer alan yazıların 29'u bilimsel araştırma makalesi, biri ise çeviridir.

TÜRKLAD'ın 2023/2 Aralık sayısının “Özbekistan Özel Sayısı” olarak hazırlanıp yayımlanmasına destek olan Semerkant Devlet Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Rüstem HALMURADOV'a, Semerkant Devlet Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV'a, yurt içi ve yurt dışından yazı göndererek ya da hakemlik yaparak katkı sunan değerli bilim insanlarına, dergiyi yayına hazırlayan TÜRKLAD ekibine ve DergiPark yetkililerine müteşekkirimiz.

Hayırlı ve yararlı olsun!

EDİTÖR

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
Universitet xiyoboni, 15, Samarqand, 140104
Tel./Faks (366) 2391140, (366) 2403841
Web: www.samdu.uz
E-mail: rektor@samdu.uz
STIR 201213338, MFO 00278
SHHR 400110860184017094100079003

Ministry of Higher education, science and
innovations of the Republic of Uzbekistan
Samarkand State University
named after Sharof Rashidov
University blvd., 15, Samarkand, 140104
Tel./Fax. (366) 2391140, (366) 2403841
Web: www.samdu.uz
E-mail: rektor@samdu.uz
ITN 201213338, MFI 00278
C/a 400110860184017094100079003

31.10.2023 № 10-5645

Sn Prof. Dr. Ahmet BURAN

**Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
Fen-edebiyat Fakültesi,
Fırat Üniversitesi, 23200 Elâzığ Merkez/Elazığ**

Saygıdeğer Prof. Dr. Ahmet BURAN,

Şeref Raşidov adını taşıyan Semerkant Devlet Üniversitesi Rektörlüğü Size ve derginizin ekibine 'Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD) kurumumuz eğitim üyelerinin makalelerinden oluşan özel Özbekistan sayısının hazırlanmasında ve yayınlanmasında yardımcı olduğunuzdan dolayı canü gönülden teşekkür ediyor.

Bu muhteşem olayın, kardeş Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yıl dönümüne denk gelmesi özel bir önem taşımaktadır; zira halklarımız, Emir Timur ve Mehmed Sultan Fatih, Kadızade Rumi ve Uluğbek dönemlerinden bu yana bilim ve yüksek öğrenim alanlarında çok yakın bağlara sahip olduğu görülmüştür. Bu özel sayı o ölümsüz geleneklerin günümüzde de devam etmekte olduğunun kanıtlamaktadır.

Bu vesaileyle Sizi ve ekibinizi Türkiye Cumhuriyetinin 100.yılı ile candan kutlar, hepimize sevgi ve saygılarımı sunarım.

Kendinize uygun bir zamanda üniversitemizi ziyaret etmenizi temenni ederim.

Bakı selamlarım ile

**Prof. Dr. Rüstem Halmuradov,
Rektör**

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1381729>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 26.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 06.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Kök, A. (2023). Oğuzeli Yöresi Ağızlarının Tasnifi Üzerine Düşünceler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 163-178.

OĞUZELİ YÖRESİ AĞIZLARININ TASNİFİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
Thoughts on the classification of oguzeli region dialects
ABDULLAH KÖK¹

Öz

Oğuzeli ve yöresi tarihî Türk yerleşim alanlarından biridir. Türklerin Anadolu'yu yurt tutmasından beri Türk boylarına vatan olmuştur. XI. yüzyıldan itibaren bu bölgeye yalnız Oğuz boyları gelmemiştir. Avşar, Barak, Bayat, Bayındır, Beydili, Büğdüz, Cerit, Döğer, Çepni, Karkın, Karakeçili, Kınık, Kızık, Yazır gibi diğer Türk boyları da bölgeye gelmiştir. Bu yerleşimler tarihî kaynaklar aracılığı ile tanıklanmaktadır. Bölgeye yerleşen Türk boyları, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Oğuz Türkçesine dayalı Türk yazı dilinin oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Şüphesiz ağız özellikleri tasnifinde genel geçer kural, ses bilgisi ölçütleri, şekil bilgisi ölçütleri, söz varlığı ölçütleri, söz dizimi ölçütleri, vurgu ölçütlerinden oluşan dillik malzemeye dayalı ölçütlerdir. Fakat tek başına dil malzemesine dayalı ölçütler bizi her zaman doğru yola götürmeyebilir. Dil özellikleri belirleyici ölçütler olsa da bölgenin yerleşim tarihi, yer adları ve boylarını da dikkate alarak sınıflandırma yapmak daha doğru sonuçlar verecektir. Bu bağlamda ağız araştırmaları içerisinde tarih, coğrafya, toponim ve etnotoponim çalışmaları azımsanamayacak ölçüde yer almaktadır. Bu çalışmada da Oğuzeli ve yöresinin ağız özelliklerinin tespiti yapılmıştır. Ağız özelliklerinin tespitinde art ve eş zamanlı ölçütler göz önünde bulundurulmuştur. Bunun yanında bölgenin tarihî ve coğrafyası da dikkate alınmıştır. Bu değerlendirme sonucunda Oğuzeli yöresi ağızlarının köprü ağızı özelliği taşıyan Batı grubu ağızları içerisinde VII. alt grubuna aittir sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Oğuzeli Yöresi, Ağız Araştırmaları, Dil Malzemesi, Tarih, Coğrafya.

¹ Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, El-mek: abdullahkök@akdeniz.edu.tr; akok9@yahoo.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3614-2719>

Abstract

Oğuzeli and it's region is one of the historical Turkish settlement areas. The region became homeland for Turkish tribes since the Turks settled in Anatolia. Since the XI. century, not only the Oghuz tribes came to this region. Other Turkish tribes such as Avşar, Barak, Bayat, Bayındır, Beydili, Büğdüz, Cerit, Döğer, Çepni, Karkın, Karakeçili, Kınık, Kızık, Yazır also came to the region. These settlements are witnessed through historical sources. The Turkish tribes who settled in the region played an important role in the Turkification of Anatolia and in the formation of the Turkish written language based on Oghuz Turkish. Undoubtedly the general rule in the classification of dialect features are criteria based on linguistic material consisting of phonological criteria, morphological criteria, vocabulary criteria, syntax criteria, and rhythmical criteria. But, criteria based on language material alone can not always lead us to the right direction. Classifying the region by taking into account the settlement date, place names and also tribes will give more accurate results even language features are determining criteria. In this context, history, geography, toponymy and ethnotoponym studies are included in dialect research in to a considerable extent. In this study, the dialect characteristics of Oğuzeli and it's region were determined. Diachronic and synchronic criteria were taken into account in determining the dialect features. In addition, the history and geography of the region were also taken into consideration. As a result of this evaluation, it was concluded the Oğuzeli region dialects belongs to the seventh subgroup within the Western group dialects having the characteristic dialect of bridge.

Keywords: Region of Oğuzeli, Research of Dialect, Language Material, History, Geography

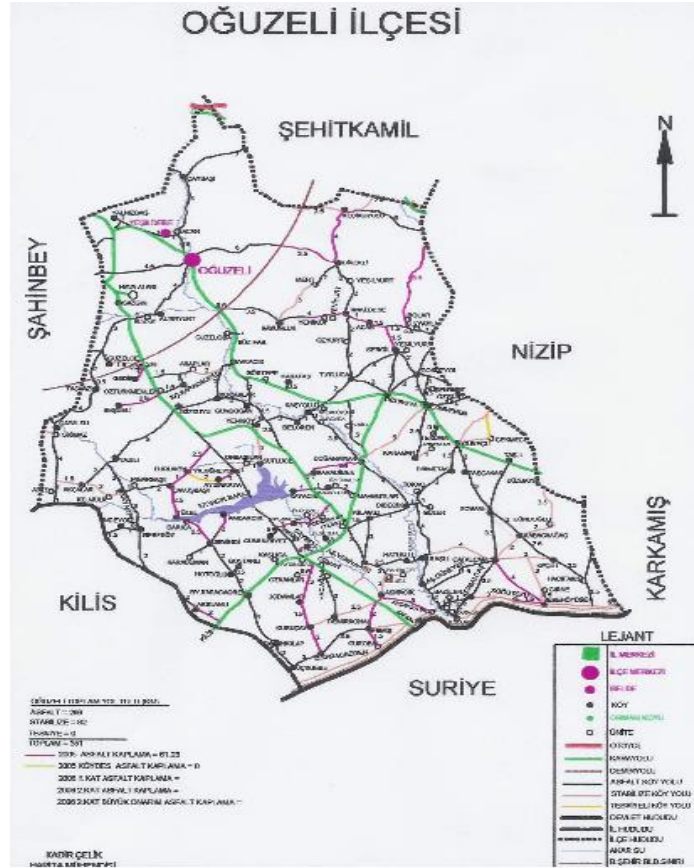
1. Giriş

Tarihî Türk yerleşim alanı olan Oğuzeli ve yöresi, Türklerin Anadolu'yu yurt tutmasından beri Türk boylarına vatan olmuştur. Türkler, Orta Asya'dan Anadolu'ya boylar hâlinde gelmişlerdir. İslâmî kültür dairesi içerisine girdikten sonra kültür dairesinin iki köklü dili olan Arapça ve Farsçanın yanında yeni yurt tuttıkları yerlerde dillerini korumaya ve yaymaya çalışmışlardır. XI. yüzyıldan başlayarak Anadolu'ya gelen Türklerden Oğuzeli ve yöresi de fazlasıyla payını almıştır. XI. yüzyılda bölgeye yalnız Oğuz boyları gelmemiştir. Oğuz boylarının dışında diğer Türk boylarının da bölgeye geldiğini ve yerleştiğini tarihî kaynaklar aracılığı ile tanıklıyoruz. Bölgeye yerleşen Türk boyları, Anadolu'nun Türkleşmesinde Oğuz Türkçesine dayalı Türk yazı dilinin oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Bölgede, Oğuz Türk etnisitesi dışında Avşar, Barak, Bayat, Bayındır, Beydili, Büğdüz, Cerit, Döğer, Çepni, Karkın, Karakeçili, Kınık, Kızık, Yazır gibi Türk aşiret ve boylarının varlığını tarihî kaynaklar vasıtası ile biliyoruz. Faruk Sümer'in Oğuzeli ve yöresinde ilmî araştırmalar yaptığı günden bu yana bölge ile ilgili birçok tarih ve dil çalışmaları yapılmıştır. Yapılan dil çalışmalarından birisi de, 1993 ve 1994 yıllarında sahada o zamanın coğrafi sınırlarında Oğuzeli ilçesine bağlı 90 köyde yapılan derleme çalışmasıdır². Bu çalışmayla birlikte Oğuzeli ağzının farklı ağız özelliklerine sahip olduğu, Oğuz boylarından Avşar, Kınık ve Salur boylarıyla birlikte Kıpçak diyalektik özellikleri gösterdiği sonucuna varılmıştır. Bu çalışmadan yaklaşık 30 yıl sonra bölgeyle ilgili yapılmış çalışmalardan elde edilen tarihî ve modern diyalektik malzeme tanıklığında yöredeki meskûn Türk boyları da dikkate alınarak Oğuzeli yöresi ağızlarının diyalektolojik sınıflandırılması yapılmıştır.

Coğrafi sınırların yeniden şekillendiği modern zamanda tarihi göz ardı ederek bir tasnif yapmak şüphesiz ki bizi yanılgıya düşürecektir. 1946 yılında ilçe olan kasaba, 1995 yılında 23 köyün ayrılması ile yeni coğrafi sınırlara kavuşmuştur. 1950 nüfus sayımında tespit ettiğimiz

² Kök, A. (1995). Oğuzeli ve yöresi ağızları. *Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.*

Oğuzeli köy adları 1960 sayımında değiştirilmiş bundan Türkçe köy adları da nasibini almıştır. Bu çalışmanın konusu yer adları değildir. Yer adlarının durumu, tarihî Türk yurdu olan Oğuzeli'nin demografik yapısı hakkında da bize ipuçları verir., Suriye sınırları içerisinde kalmış Türkmenleri dışarıda bırakan çalışma şüphesiz ki yarım kalacaktır. Tarihin Türklere modern zamanda yeniden oynadığı demografik oyun bu tarihî şansımızı elimizden almıştır. Oğuzeli yöresi ağızlarının iki tamamlayıcı çalışması H. Arslan Erol ve M. Erol³ tarafından yapılmıştır. M. Erol'un kıymet biçilemeyecek çalışması yalnız Oğuzeli yöresi ağızları için değil Türklük bilimi diyalektolojisi için de önemli malzeme sunmaktadır. M. Erol'un metinleri muhakkak bir ağız bilimi araştırmacısı tarafından değerlendirilmelidir. M. Erol'un Halep Türkmenleri adlı eserde kullandığı malzemenin tanıklığı yalnız Oğuzeli yöresi ağızları için değil Karkamış, Nizip, Elbeyli kısmen Kilis Ağızlarının tasnifi içinde yeni veriler ortaya koyacaktır. 1994 yılında dönemin ilçe sınırları içerisinde dört ay saha çalışması ile topladığım ve 1995 yılında savunduğum yüksek lisans tezi verileri ile Oğuzeli yöresi ağızları üzerine söylenecek söz şüphesiz ki eksiktir. Zira ilçenin yirmi üç köyü Kilis'in il olmasıyla Elbeyli ilçesine bağlanmıştır. Halep Türkmen nüfusu ise maalesef bugün Suriye iç savaşından dolayı yok olmuştur. Oğuzeli yöresi ağızlarını sınıflandırmaya tabii tutarken Elbeyli, Karkamış, Kilis ağızları ile göç öncesi Halep ve Bayır Bucak, karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

1.1. Oğuzeli Adı

Oğuzeli İlçe Haritası

XVI. yüzyıl defter-î hakanî ve şer-î mahkeme sicillerinde Oğuzeli, Kızılhisar-ı Tahtanî ve Kızılhisar-ı Fevkanî olarak geçer (Kök, 1995:XIV). Bunun nedeni ise Gaziantep'in güneybatısında aynı adla anılan bir köyün daha bulunmasıdır. Arapça fevkanî sözcüğü üst,

³ Erol, M. (2012). *Halep Türkmenleri: halk kültürü araştırmaları*. Grafiker.

yukarı; tahtanî sözcüğü ise alt, aşağı anlamına gelmektedir. Oğuzeli kırmızı topraklı yapısından dolayı tarihte “Kızılhisar” adını da almıştır. Akdeniz Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi arasında geçiş konumundaki Oğuzeli ilçesi, Güney Doğu Anadolu Bölgesi’nin batısında, Gaziantep platosunun güneydoğusunda il merkezine yaklaşık 17 km uzaklıkta Suriye sınırında bir ilçedir. Düz bir topografik yapıya sahip olan Oğuzeli toprakları, Fırat’a doğru, Barak Ovası ve Tilbaşer ovalarından oluşan eğimli ve hafif dalgalı düzlüklerdir. İlçeden geçen Sacır suyu ve önemli tarım alanı olan Oğuzeli ovası yerleşim açısından önemlidir (Hançerkıran, 2013:5-6). 1946 yılına kadar Büyük Kızılhisar adında bir köy olan Oğuzeli, bu tarihten sonra birçok resmi kurum ve kuruluşuyla teşkilatlanarak 1999 yılına kadar ilçe olarak kalır. 1995 yılında ise Elbeyli ilçesi ve 23 köy Oğuzeli’nden ayrılarak Kilis iline bağlanmıştır. Oğuzeli, 2004 yılında Gaziantep’in 3. merkez ilçesi olarak toplam 66 köy ve 16 mahalle yerleşim birimiyle idari işlerin yürütüldüğü bir yönetim merkezi hâline gelmiştir (Hançerkıran, 2013:86-89).

1.2. Oğuzeli Yöresi Tarihi ve Osmanlı Dönemi İskân Politikasındaki Yeri

XI. yüzyılda Navekiyye Türkmenlerinin İran, Irak ve Suriye merkezli yerleşmeleri Atsız’ın önderliğinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na bağlı Suriye Selçuklu Melikliğinin kurulmasıyla artarak devam etmiştir. XIII. Yüzyılda Moğol akınları ile mücadele eden Türkmenler, Suriye’de Memluk hâkimiyetinin kurulmasıyla rahat bir nefes almış; XVI. Yüzyıldan itibaren ise bölgenin Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine geçmesiyle birlikte göç ve iskân hareketlerinde artış yaşanmış ve özellikle kuzey Suriye toprakları tam bir Türk yurdu hâline gelmiştir (Orhonlu, 1976:1135; 1987:106-108; Umar, 2002:595; Sümer, 1999:134).

XIII. yüzyıldan itibaren Memlûkler döneminde Türkmenler kışları Suriye’de; yazları Anadolu’da Maraş, Uzunyayla ve Sivas’ın güney taraflarında yaşamışlardır. Bu dönemde Bozok boylarından Afşar, Bayat, Beydili ve Döğer oymakları Halep ve Şam bölgesine kadar yerleşirken Üçoklu boylardan Bayındır, Kınık, Salur, Yıva, Yüreğir Türkmen oymakları Amik Ovası’ndan güneye doğru, Lazkiye ve Trablusşam bölgesine yerleşmişlerdir. Suriye’nin kuzeyine yerleşmiş Türkmenlere Halepli Türkmenleri, güneyine yerleşenlere ise Şamlı Türkmenler adı verilmiştir. Halepli Türkmenler genel olarak yerlerini sonraki yüzyıllarda da muhafaza ederken, Şam Bayatı başta olmak üzere Şamlı Türkmenler kuzeye ve İç Anadolu’ya tekrar dönmüşlerdir. XV. Ve XVI. Yüzyılda Halepli Türkmenleri arasında Harbendelü, Acurlu, Bahadırlu, Hacılı, Karkın, Kızık, Peçenek, Kınık, Döğer, Beğdili, Bayat, İnallu, Köpeklü Avşarı, Gündüzlü Avşarı boy ve oymakları bulunmaktadır (Kafalı, 1973:30-33, Sümer, 1999:144).

Antep ve çevresi 1067 yılında Selçuklu Beyi Afşin döneminde Oğuz yurduna dönüşmeye başlamıştır. Selçuklu hükümdarı I. Mesut döneminden itibaren ise bölge tam anlamıyla Türk egemenliğine girmiştir. Buralara 24 Oğuz boyundan 15 Oğuz boyu ve 152 oymak yerleştirilmiştir. Beydili, Bayındır, Büyükdüz, Çavdar (Çovdur), Çepni, Emirler (Eymir), Kızık, Yazır bugün köy adlarında yaşamaktadır. Alayuntlu, Döğer, Karkın, Salur, Yıvalı (Yıva) ve Yüreğir köylerinin ise adı değişmiştir. 1528 ve 1691 yılları arası Gaziantep şerî mahkeme sicillerinde, 15 Oğuz boyu ile yüzden çok oymak, oba ve aile adı geçmektedir. Sonradan Anadolu ve Rumeli’ye yerleşseler de bu durum yörede zengin bir Oğuz yerleşiminin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Antep Anadolu’nun Türkleşmesinin başladığı en önemli merhalelerdir (Sevim, 1993:122; Ceyhan, 1999:55; Güngör, 2004:24).

1071 Malazgirt Savaşı, Haçlı seferleri ve Moğol istilasından sonra 1277 yılında bölge tarihi için önem arz eden Memlûk hâkimiyeti başlar. Moğol istilasıyla harap olan şehir bugünkü Antep kalesi çevresinde yeniden imara tabi tutulmuş; şehirleşen bölgeye oldukça yüksek oranlı bir nüfus yerleştirilmiştir. XIII. Yüzyıl sonlarından itibaren Memlûk-Dulkadiroğulları ve Osmanlı ihtilafında kalan bölge Timur işgaline de uğramıştır (Güllü, 2010:44). Mercidabık Savaşı sırasında şehrin valisinin Osmanlı hizmetine girmesiyle Antep, Osmanlı idaresine katılır. Osmanlı İmparatorluğu, burada asayişli sağlayabilmek için hükümetle ve halkla uyumlu olan Fed ve Mevali Arap aşiretlerini tutmaktaydı. Fakat XVII. Yüzyılın ikinci yarısında Kuzey

Suriye'deki bu aşiretlerin dengesi, Şammar ve Aneze adlı yağmacı Arap aşiretleri yüzünden bozulmuştur. Buradaki yerli halkın sosyal ve ekonomik kayıplara uğraması üzerine Osmanlı Hükümeti Gaziantep ve çevresindeki Türk aşiretlerinin sayılarını arttırmıştır. Bu durum XII. Yüzyılda Türkleşen şehrin bir Türkmen kalesi hâlini almasını sağlamıştır. Osmanlı Hükümeti'nin güneyden gelen Arap baskısına karşı başvurduğu önleyici tedbir, söz konusu bölgeye bazı Türkmen aşiretlerini ve Türkmen oymaklarını iskân etmekten ibaret olmuştur (Orhonlu, 1987:32). Kanunnamelerde konar- göçer taife olarak geçen bu aşiretlerin iskânlarının amacı bölgeyi istilalardan korumaktır. İskânla birlikte ziraate dayalı gelirler elde edilmiştir. Çünkü bu aşiretlerin tarım ve hayvancılığa dayalı sosyo-ekonomik yapıları vardı. Aşiretler yerleşik hayata geçirilerek Aneze ve Şammar gibi Arap kabilelerinin istilalarına karşı muhafaza kuvvetleri olarak görev yapmışlardır. Bu topluluklar için vergi muafiyeti gibi iskâna özendirici cazip imkânlar verilmiştir ve düzen altında tutulmaları için mahalli idareler kurulmuştur (Orhonlu, 1987:39-52,379; Wittek,1963:257-268; Barkan, 1995:547; Sevinç, 1997:27; Çetintürk, 1943:114; Çay, 1990:167). Devlet bu politika ile Kuzey Suriye'de, özellikle Halep-Rakka bölgesindeki aşiretlerin toprağa bağlanması amacını da gütmüştür (Sevinç, 1997:27). Fakat XIX. Yüzyılda gerçekleşen devletin Rakka iskânı Türk oymaklarının perişan olmalarıyla başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu iskândan Beydili⁴ ve Barak⁵ başta olmak üzere diğer bütün oymaklar etkilenmiştir. Özellikle Beydilliler arasında bu iskân Colab adıyla onların köylüleşmiş torunları arasında anılmaktadır. Rakka'daki bu ızdıraplı hayata dayanamayan oymağın bir kısmı İran'a göçüp giderken, bir kısım Beydilliler Antep'in güney bölgesine yerleşmişlerdir. Bu köylerin birçoğu şu an Suriye toprağında bulunmaktadır. Barakların da çoğu Nizip'in güneyinde yerleşmiştir, Türkiye'nin Güney Doğu Bölgesi'nde Kilis, Gaziantep, Nizip civarında, "Barak Eli" olarak adlandırılan bölgede yaşarlar (Sümer, 1999:212; Sümer, 1999:309; Şahin, 2022:55). İskân politikaları sırasında gerek Selçuklu gerekse Osmanlı Devleti bu aşiretleri kontrolde zaman zaman sorunlarla karşılaşmışsa da bu nüfus aynı zamanda hem bu devletlerin hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde kurucu unsur ve devlet otoritesinin de önemli gücü olmuştur (Barkan, 1995:547). Anadolu, Türkler tarafından yurt edildiği günden beri Avşar, Bayat, Bayındır, Çepni, Kınık, Salur gibi çeşitli Türk boylarının yaşamını idame ettirdiği bir coğrafyadır. Bu Türk boylarından çoğu bugün Anadolu'da hâlen varlığını sürdürmektedir. Oğuzeli de Türk boylarından yoğun bir göç almıştır ve bu boylar Avşar, Barak, Bayat, Bayındır, Beydili, Bügdüz, Cerit, Döğer, Çepni, Karkın, Karakeçili, Kınık, Kızık, Yazır boylarıdır.

1.3. Ağız Araştırmalarının Tarihi ve Ağız Araştırmalarında Güneydoğu İlleri

Ağız araştırmalarının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bu süreçte bilimsel ölçütlere dayalı belli başlı sınıflandırmalar yapılmıştır.

Banguoğlu Anadolu ağızlarını; 1. Güney Batı ağızları, 2. Orta Anadolu ağızları, 3. Doğu ağızları, 4. Kuzey Doğu Karadeniz ağızları, 5. Rumeli ağızları, 6. Güney Doğu ağızları, 7. Kastamonu'ya, Karamanlı ve başka boylara mahsus ağızlar olmak üzere yedi ayrı bölgeye ayırır (Banguoğlu, 1977:132-133).

Karahan, fonetik, morfolojik ve sentaktik ölçütleri göz önünde bulundurarak Anadolu ağızlarını Doğu Grubu, Kuzeydoğu Grubu ve Batı Grubu olmak üzere üç ana ağız bölgesi şeklinde sınıflandırmıştır (Karahan, 2014:2-53).

⁴ "Bir başka rivayette iskân edilen Türkmenlerin yaşayış, konuşma, inançları hakkında Anadolu halkından şikayetler üzerine Türkmenler üzerine yürüten Kadioğlu Yusuf Paşa onların yaşantılarına yerinde vakıf olur. Türkmen reislerini de alarak Padişaha bu kişilerin gayet güzel ve fasih bir lisanla Türkçe konuştuklarını ve bu bakımdan dillerinin Beydili olduğunu, diyanetlerinin de İslam olduğunu, asabi ve seci, mehip bir millet olup sebat ve istikamet sahibi olduklarını bildirmiştir. Bu malumat üzerine padişah bunların diledikleri yerlerde oturmalarına emir verir. Bu olay üzerine devletin, Türkmen'i tebaalık'a kabulüne karar verilip Türkmen'e Beydili unvanı verildiği rivayet edilir." (Şahin, 1962:23-25).

⁵ XVII. yüzyıl sonlarında Horasan bölgesinden önce Erzurum'a sonra Yozgat'a buradan da Gaziantep ve civarına geldikleri; Beydili boyuna mensup olmakla birlikte bölgedeki diğer Türkmen grupların onları Türkmen saymadıkları dile getirilmektedir (Tanyol, 1952; Tanyol 1953; Tanyol 1954'ten akt. Şahin, 2022:55).

Fonetik, morfolojik ve sentaktik ölçütler yanında yerleşim birimi adları, coğrafi yön ve bölge adları, boy, soy ve oymak adları ve dil özelliklerine göre de ağız tasnifleri yapılmıştır (Kunos, Caferoğlu, Karahan). Fakat dil tasniflerinde yerleşim birimleri, coğrafi yer ve yönler, kesin belirleyici, ayırıcı ölçüt olamamakla birlikte bu adlarla temsil edilen ağızlar esas itibariyle bir kısım dil özelliklerine dayanmaktadır (Buran, 2011:47).

Türkiye Türkçesi ağızları tasnifinde ana dili Türkçe olmayan, iki dilli kişilerden yapılan derlemelerin de art zamanlı ve eş zamanlı kullanım bağlamında önemi vardır. Burada da yine belirleyici olması gereken yerleşim birimleri değil dil özellikleridir. Ağız bölgeleri adlandırılırken de daha çok bu özellikler temelinde adlandırılmalıdır (Buran, 2011:54).

Bölgesel tasnifler, genel tasniflere malzeme oluşturması bakımından son derece önemlidir. Özellikle bölgesel tasnifler, bir ağız bölgesini, bütün olarak ele aldıkları için, kullanılan ölçütler ve çizilen sınırlar bakımından genel tasniflerin sağlam bir biçimde ortaya çıkmasına yardım edebilirler. Bölgesel tasniflerde kullanılan ölçütler, genel tasnifler için de geçerli olduğu için, Hayashi'nin "Anadolu ağızlarının coğrafi dağılımı üzerine bir deneme çalışması" adlı bildirisinde ve Ercilasun'un "Doğu Anadolu ağızlarının sınıflandırılması" adlı makalesinde kullanılan ölçütleri diyalektoloji çalışmaları için önemli ölçütlerdir. Hayashi, belli ses özelliklerinin harita üzerindeki dağılımlarını gösterirken Ercilasun, özellikle kullandığı ölçütlerle Doğu Anadolu ağızları ile Batı grubu ağızlarının sınırlarını tespit etmiştir (Buran, 2011:52).

Caferoğlu, Gaziantep yöresinde üç ağız bölgesi bulunduğu hükmederek derlediği metinleri "merkez, Kilis ve yöresi, Türkmen uruğu ağızı" olmak üzere üç alt gruba ayırmıştır (Caferoğlu, 1995:XII).

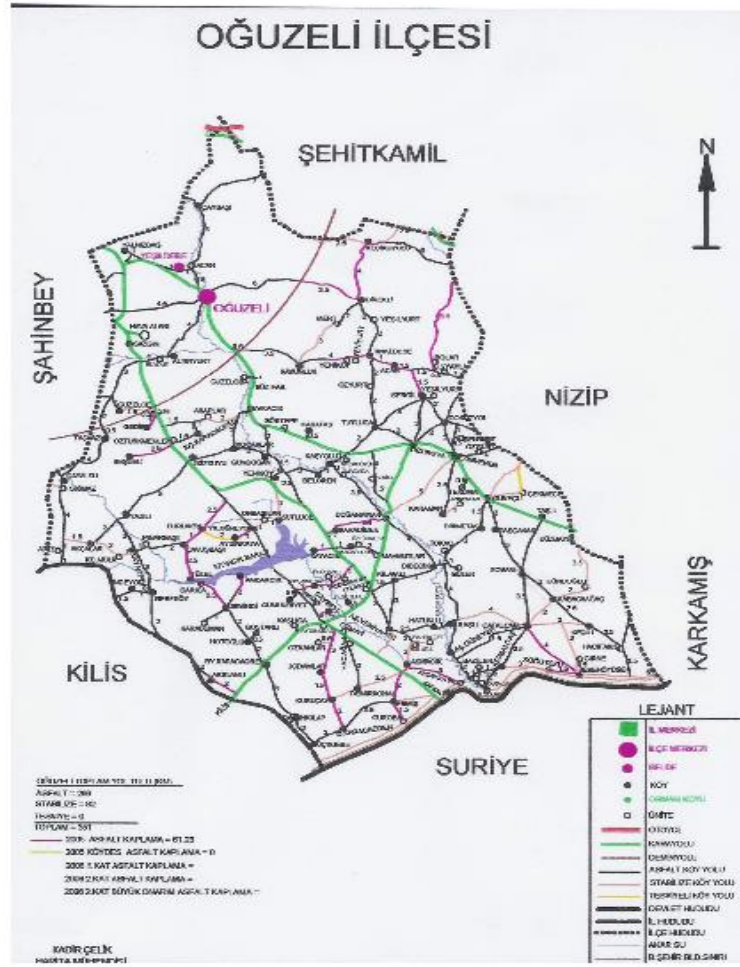
Caferoğlu, 1946 yılında yaptığı ve dokuz ağız bölgesine ayırdığı Anadolu ağızları içinde, yöre ağızına, altıncı sırada "Gaziantep (ve güney sınır ağızları) bölgesi" başlığıyla yer vermiştir (Caferoğlu, 1946:565). Caferoğlu, 1959 yılında başka bir Anadolu ağızları tasnifinde ise, yine altıncı sırada "Güneydoğu ağızları (Gaziantep, Adana, Antalya ve civarı)" başlığı altında yöre ağızını Güneydoğu ağızları içinde göstermiştir (Caferoğlu, 1959:239).

Banguoğlu Güneydoğu Anadolu ağızları arasında Gaziantep ağızına ayrı bir bölüm açarak bu ağız bölgesinin önemine şöyle dikkati çeker: "Güneydoğu Anadolu ağızları yer yer epey farklı görünürler. Burada en çok Gaziantep ağızı bölgesinde komşu yabancı dilin, Arapçanın-Türk ses sistemi üzerindeki- bazı etkileri kulağa çarpar. Kimi kalın seslilerin ve artdamak sesdeşlerinin yer yer boğaz seslerine dönmüş oldukları görülür: ayak > 'ayaq, takım > dalm, akşam > 'aşam,, kalktı > qaqtı, meşgul > meşğul, kıkırdak > ğaxırdaq gibi" (Banguoğlu, 1977:133).

Karahan'ın çalışmasına Gaziantep ağızı açısından baktığımızda, yöre ağızının Anadolu ağızları içindeki yerinin belirlenmesinin ötesinde başka, önemli tespitlerin de bulunduğunu görürüz. Karahan'ın sınıflandırmasına göre, Gaziantep ağızı, kendi içinde dokuz alt gruba ayrılan Batı Grubu ağızları içinde, Tarsus (Mersin), Ereğli, Konya merkez ilçesinin bazı yöreleri, Adana, Hatay, Kahramanmaraş, Adıyaman, Darende, Akçadağ, Doğanşehir (Malatya), Birecik, Halfeti (Urfa) ağızları ile birlikte yedinci alt grupta yer alır. Karahan'ın Batı Grubu ağızları ile ilgili olarak önemli bir tespiti de, Batı Grubu ağızlarının kuruluşunda 24 Oğuz boyu içinde özellikle Kınık, Salur ve Avşar boyunun, Malatya, Tunceli ve Elâziğ yöreleriyle birlikte Gaziantep yöresinde meskûn olup bu yörelerin ağız özelliklerinde etkisi olduğudur. Karahan'a göre, Anadolu toprakları üzerinde en geniş alana yayılmış olan Batı Grubu ağızları, doğuda Kuzeydoğu Grubu ve Doğu Grubu ağızları ile kuşatılmış olup, bölgenin sınırları kuzeydoğuda Giresun'dan başlar, Sivas, Malatya, Adıyaman, Halfeti ve Birecik'i (Urfa) içine alarak güneyde Suriye sınırına ulaşır. Marmara Denizi, bu ağız bölgesinin kuzeybatıdaki tabii sınırınıdır. Karahan, Batı Grubu ağızlarının temel özelliklerinin, bölgenin kuzeydoğusunda, Kuzeydoğu Grubu ağızlarının etkisiyle, doğuda da Doğu Grubu ağızlarının etkisiyle zayıfladığından, dolayısıyla Kuzeydoğu ve Doğu Grubu ağızlarına komşu olan yörelerdeki ağızların bölgeler

arası geçişi sağlayan köprü ağızlar olduğundan söz eder (Karahan, 2014:114-117). Bu tespit, konumuz açısından son derece önemlidir. Zira, baskın ses ve şekil bilgisi özellikleriyle bir Batı Grubu ağzı olan Oğuzeli yöresi ağzı, dil coğrafyası açısından bakıldığında Batı Grubu ağızları ile Doğu Grubu ağızları arasında kalmakta, dolayısıyla bir geçiş bölgesi ağzı özellikleri de taşımaktadır. Aşağıda da belirtileceği üzere, Doğu Grubu ağızlarından başka birçok bakımdan Azerbaycan Türkçesi ile birleşen özellikler de taşımaktadır. Yörenin genel olarak Türkmen olması sebebiyle de, Oğuzeli ağzının söz konusu Türkmen/Oğuz unsurlarının meskûn bulunduğu Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya uzanan birçok Anadolu ağzı ile ortaklıklar sunduğu görülmektedir.

Tarihî gelişim süreci neticesinde Suriye, İran, Irak ve Anadolu'yu da içine alan bölgede temelde Oğuz Türkçesi etkili olmuştur. Bölgedeki göç dalgasına 12-13. yüzyıllarda dâhil olan Kıpçakların, Arapça ve Farsça karşısında Türkçenin bölgede güçlü konuma geçmesinde önemli bir rol oynayan Memluk hâkimiyetinin etkisiyle zaman içerisinde Oğuzca ve Kıpçakça unsurların karışıp kaynaştığı bir tablo ortaya çıkmıştır. Ancak sonraki yüzyıllarda Oğuzca unsurların baskın çıkmasıyla bölge ağızlarında Kıpçakça unsurlar gittikçe azalmıştır. Bu karışık gibi görünen dil yapısının Oğuz Türkçesine dayanan bir yazı diline dönüşümü yaklaşık olarak 14. yüzyıldadır (Korkmaz, 2013:75-76). Oğuzca'nın 15. yüzyılda iki yönlü bir değişim ve gelişim gösterdiği görülür. Bir yandan yazı dili durumundaki Osmanlı Türkçesi ortaya çıkmış; diğer yandan yazı dilinin baskısından uzakta, konuşma diline, farklı ağız yapılarına dayanan Türkiye Türkçesi ağızları ile Oğuz dışı başka Türk boyları ve farklı dillerin etkisi altında Azerbaycan Türkçesiyle ağızları oluşmuştur (Korkmaz 2013:136-137). 16. yüzyıla kadar Eski Anadolu Türkçesine has özellikleri koruyan Azerbaycan Türkçesi, bu yüzyıldan sonra Doğu Anadolu, İran ve Irak'ta güçlü bir devlet kurmuş olan Akkoyunluların etnik yapısını oluşturan Bayındır boy ağzından, diğer Oğuz boylarının ve kuzeyden gelen Kıpçak Türklerinin ağız özelliklerinden etkilenmiştir. Bundan kaynaklı olarak sonraki yüzyıllarda özellikle Güney Azerbaycan, İran, Irak ve hatta Suriye Türkmen ağızlarında bazı ses ve şekil özellikleri ortaklıklarına rastlamak mümkündür. Hatta Zeynep Korkmaz (2013:178-179, 188-192), Türkiye Türkçesi Temelinde Oğuz Türkçesinin Gelişimi'ne dair yazdığı eserinde Suriye ve Irak Türkmen Türkçesi ağızlarının, Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi arasında bir yapıya sahip olduğunu; Suriye Türkmenlerinin ağızlarının Türkiye Türkçesi ile Irak Türkmenleri ağızlarıyla ortaklıklar taşıdığını söyler. Özetle bu bölgelerde Anadolu ağızları ile ortak Oğuzca unsurlar yaygın olarak görülmekle, başka bir deyişle ağız yapılarının esasını Oğuzca unsurlar oluşturmakla birlikte zaman zaman başka boyların ağızlarından izlere de rastlanmaktadır. Anadolu ağızlarının oluşumunda başlıca rolü oynayan Oğuz boylarını Korkmaz (1995:179-187), Avşar, Kınık, Salur, Bayat, Çepni, Bayındır gibi boylar olarak belirlemiş ve ağızların oluşumunda Avşar, Salur, Kınık boy ağızlarının etkilerini ses ve şekil bilgisi verileriyle ortaya koymuştur (Arslan-Erol: 2015:145-146).

2. Bulgular

Oğuzeli ve Yöresi Ağız Özellikleriyle Oğuz-Türkmen Özelliklerinin Karşılaştırılması

1. Oğuzların büyük bir çoğunluğu ilk hecede kapalı [è] sesini benimsemişlerdir. Kapalı e [è] ünlüsü ön, iç ve son seste anlam ayırıcı bir ünlü olarak kullanılmaktadır. Oğuzeli yöresi ağızlarının tamamında kapalı [è] sesi yaygın kullanılmaktadır.
2. Oğuzeli yöresi ağızlarında en belirgin karakteristik seslerinden biri hırıltılı /h/ sesidir.
3. Oğuzeli yöresi ağızlarında Oğuz-Türkmen lehçelerinde b>m değişmesi /b/ yönünde görülmektedir.
4. Oğuzeli yöresi ağızlarında ön seste t->d- değişmesi vardır.
5. Oğuzcada görülen kelime başında /h-/ ilişmesi Oğuzeli yöresi ağızında da mevcuttur (bk. Korkmaz, 1972:433-446).

Avşar Boyunun Dil Özellikleriyle Oğuzeli ve Yöresi Ağız Özelliklerinin Karşılaştırılması

1. Kelimelerin iç ve son seslerindeki patlayıcı, tonsuz, damak /-k-/, /-k/ ünsüzleri boğumlanma bakımından geriye kayarak sızıcı, tonlu gırtlak /-h-/, /-h/ ünsüzüne dönüşmüştür: “bahıt”, “bahdih”, “yazdıh” gibi.

2. İki ünlü arasında bulunan ñ, g y, ğ damak ve yanak ünsüzleri hece kaynaşması ile eriyip kaybolarak yanlarındaki ünlüleri uzatmışlardır: “*bā*” *bana*, “*sā*” *sana*, “*sevi*”, *seviyor* gibi.
3. “*eyle*”, “*beyle*” örneklerinde de görüldüğü üzere, yuvarlak ünlülerdeki düzleşme, /y/ ünsüzünün erimesi ve hece kaynaşması olaylarının kuvvetli olması sebebiyle bu boydan gelme ağızlarda şimdiki zaman eki -(i)yor, ya düzleşip diftonglaşarak -(i)y, -(i)y şeklini almış veyahut da büsbütün ünlüleşerek uzun bir /-ī/, /-i/ sesine dönüşmüştür. Bu ek, kişi ekleri olarak çekimlendiğinde şu şekillere girer: “*geliyim*” geliyorum, “*geliyiñ*” geliyorsun, “*geliy*” geliyor, “*geliyik*” geliyoruz, “*geliyiñiz*” geliyorsunuz, “*geliyeler*” geliyorlar; “*gedim*”, “*gedin*”, “*gedi*”, “*gedik*”, “*gediñiz*”, “*gediler*”; olumsuzunda “*bilmim*”, “*bilmiñ*” vb.
4. Çekimli fiillerde kullanılan 1. şahıs eki -m'dir. “*yaptı-m*”.
5. Kurallı olarak değil, fakat sporadik/münferit olarak /r/ ve /l/ ünsüzlerinin düştüğü görülür. Bu ünsüzler daha çok boğumlanma bakımından zayıflamış olan /r/ ve /l/ sesleri durumundadır. Öyle sanıyoruz ki bu ünsüzlerin boğumlanmalarının zayıflama veya düşmelerinde Kınık boyu ağızlarının etkisi olmuştur. “*ali*”, “*bitiridik*”, “*ğızdırdız*” gibi.
6. Oğuzeli ve yöresi ağızlarında r>l değişmesi vardır. “*başladallal*” başladırılar.
7. Geniş zamanın olumsuz şekli 1. şahısta da -maz, -mez eki ile kurulur: *vermezic*, *almazıcık*, *yapmazıcık/g*, *gétmezzic*, *demezic/g* (Kök, 1995: 69; Arslan-Erol, 2019: 159).

Kınık Boyunun Dil Özellikleriyle Oğuzeli ve Yöresi Ağız Özelliklerinin Karşılaştırılması

1. Eski Türkçedeki nazal ñ sesi Oğuzeli yöresinde yaygın olarak kullanılmaktadır.
2. Şimdiki zaman eki -yor biçim biriminde /-r/ sesi genelde düşmektedir. Çekim -(i)y/-(i)y şeklinde olmaktadır.
3. Eski Türkçedeki kelime başı /k-/ ve /k-/ tonsuz damak sesleri tonlularak g- ve g- 'ye dönüşmüştür: *ğara*, *ğarpız*, *ğoyın*, *ğuzı*, *ğurt*, gibi
4. Belirli ünsüzlerin etkisi ile ünlü incelmeleri meydana gelmiştir: *hāste* gibi (Kök, 1995: 69; Arslan-Erol, 2019: 160).

Salur Boyunun Dil Özellikleriyle Oğuzeli ve Yöresi Ağız Özelliklerinin Karşılaştırılması

1. Kelime başında b->p- değişmesi nadirdir. “*poz-*” bozmak, “*pıçak*” bıçak gibi. Bu değişim sporadik olarak /d-/ ve /g-/ ünsüzünde de görülür: *dünya* > *tünya* gibi.
2. Kelime başlarındaki tonsuz artdamak /k-/ ünsüzleri patlayıcı tonlu gırtlak /ğ-/ ünsüzüne döner: *ğız*, *ğavga*, *ğal-*, *ğorhu* gibi.
3. Kelime başındaki kuvvetli vurgular ve uzunluklar Oğuzeli yöresinde görülmektedir: *virrik*, *ekerik*, *çekmiş* gibi.
4. Yönelme hâli eki ile birlikte kullanılan sınırlama görevindeki kadar edatı yerine, eski tegin edatından çıkmış ve hece kaynaşmasına uğramış +dan / +den eki kullanılır.
5. Yuvarlak ince ünlüler yanında bulunan g, k, ğ damak ünsüzleri, yanlarında bulunan bu ince yuvarlak ünlüleri kalınlaştırır ve orta boğumlanmalı yarı kalın ünlüler meydana gelir: *kópeg*, *gózel*, *kömbe*, *dúğün*, *gúwe*, *górúmce*, *kotú* gibi.
6. Çekimli fiillerde 1. Teklik Şahıs -m'dir. Çokluk ekinin /-k/ ve /-h/ olmasına da rastlanır (ancak yaygın değildir). *yaparık*, *biliyim* (Kök, 1995:69; Arslan-Erol, 2019:161).

Kıpçak Dil Özellikleriyle Oğuzeli Yöresi Ağzlarının Karşılaştırılması

1. Geniş ünlülerin daralması Oğuzeli yöresi ağzlarında görülmektedir.
2. Batı grubu ağzlarında etkili olan bir diğer unsur ise Kıpçaklar ve onların dilde bıraktıkları izlerdir. $\tilde{n}>y$, $g>v$, $s>h$, $y>c$ ve $\mathring{s}>s$ gibi ses değişimleri Oğuzeli yöresi ağzlarında görülen Kıpçakça özelliklerdir. Kıpçakça bir özellik olan $\tilde{n}>y$ ve $s>h$ değişimi görülmektedir.
3. Damaksıl \tilde{n} bazı örneklerde korunduğu görülürken; teklik ve çokluk ikinci şahıs iyelik ve şahıs eklerinde genellikle $-\tilde{n} > -y$ değişimi görülmektedir. Yapılan çalışmalara göre bu ses değişimi, Kıpçak Türkçesi özelliği olarak kabul edilmektedir. Türk dilinde görülen genel bir ses değişimi de olarak da kabul edebiliriz.

Oğuzeli yöresi ağzlarında Oğuz/Türkmen özelliklerinin tamamı vardır. Bunun yanında Aşar, Kınık, Kıpçak ve Salur özellikleri de tespit edilmiştir. Bu dört boyun ortak özellikleri Oğuzeli yöresi ağzlarında yaygın olarak görülür.

Oğuzeli Yöresi Ağzların Karakteristik Özellikleri

1. Oğuzeli yöresi ağzlarının tamamında kapalı /è/ ve geniz /ŋ/ sesleri kullanılır.
2. Ön seste ı-/ i- türemesine alıntı sözcüklerde sıklıkla rastlanır.
3. Ünlü düşmesinden meydana gelen uzunluklar dışında, kelimelerin ilk hecelerinde aslî ünlü uzunlukları ile ilgili uzun ünlüler vardır.
4. İlk hecede Kınık boyunda olduğu gibi aslî ünlü uzunlukları görülür.
5. /y/ ve /ş/ ünsüzlerinin etkisi ile ünlü daralmasına rastlanır. *görmüye, tarlıya, bakçıya*.
6. Standart yazı dilinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalan bazı sözcükler Oğuzeli yöresi ağzlarında uyuma girer: *tavıg, yağmur*.
7. Tonsuz /ç/ ünsüzü aslî biçimini korur: *gelinçi, gınaçı, davılçı*.
8. /ç/'nin sızıcılaşarak /ş/'ye dönüşmesi sıklıkla görülür: *aşdım, geşdim*.
9. ç>ş değişimi söz başı, söz içi ve sonunda görülür: *şorba, aşım, kazanış*.
10. $rl>ll$ benzeşmesi geniş zaman kipinin çokluk 3. şahıs çekiminde yaygın olarak görülür: *yapallar, bakallar, seveler*.
11. $nl>nn$ değişimi yaygındır: *balcannan, bunnar, onnar*.
12. Oğuzeli yöresi ağzlarında metatez (göçüşme) vardır: *körpü, arvad*.
13. Kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumu yazı dilinden daha ileridir: *çapıt, ezen, süleymen*.
14. “Bu” işaret zamirine çoklukla +lar, +ler eklendiğinde zamir /n/'sinin etkisi ile ilerleyici benzeşme görülür: “*bunnar*”. Kimi zaman $l>d$ 'ye dönüşür: “*bundar*”. Aynı ses olayı dönüşlülük zamirinin çekime girmesi ile de görülür: “*genneri*”.
15. Şimdiki zaman eki – (ı) yor: Oğuzeli yöresi ağzlarında ekin başındaki /y-/ ünsüzü korunurken ünlüsü dar-düz ünlü hâline gelmekte ve sonundaki /-r/ ünsüzü düşürülmektedir. I. şahıs -ym/iym; II. şahıs -yn/-ysin; III. şahıs -y/-ıy/-iy/-yi; I. çokluk -yık/-yık, ağzılarda II. teklik şahıs gibi kullanılmaktadır. III. çokluk şahıs -yler (Aksoy, 1945a:156; Karahan, 2014: 144-145, Arslan Erol, 2018:141).
16. I. tip şahıs eklerinde ve II. tip şahıs eklerinde, I. çokluk şahıs için standart Türkiye Türkçesinden farklı olarak olarak /-k/, /-k/, /-h/ eki kullanılır: *bilmişik, verək, alah, satah, alarık, yaparık, yaparık*.
17. Azerbaycan Türkçesinde görülen ünsüz tonlulaşması Oğuzeli yöresi ağzlarında ön, iç ve son seste sıklıkla görülür: *duz, davar, gan, ahşam, egsig, bulid, tavıg*.

18. Görülen geçmiş zaman kip eki Oğuzeli yöresi ağızlarında tonlu olup düzenli olarak -dı, -di, -du, -dü'dür: *getdim, düşdüm*.

19. Anlatılan geçmiş zamanın 3. teklik şahıs çekiminde -mış/-miş, -muş/-müş yanında -ık/-ik/-ih/-uk/-ük şekli de kullanılır: *çalınık, çarpılıh, dikilik, yolunuk, sökülük*. Adana, Hatay, Gaziantep ve Kahramanmaraş ağızlarında yaygın bir şekilde kullanılan -ık/-ik/-ih/-uk/-ük anlatılan geçmiş zaman eki Oğuzeli yöresi ağızlarında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu özellik bölgenin Türkmen iskânlarında geçiş bölgesi özelliğinden kaynaklanmakta ve yöre ağızlarını Adana, Kahramanmaraş ve Hatay ağızlarına da bağlamaktadır.

20. Eski Türkçedeki -kına/-kine pekiştirme edatı, çekimli fiiller yanında olduğu gibi devam eder: "yapmış kine" yap kine, yap ki; "baksa kine", bak kine, bak ki gibi.

21. Eski Oğuz Türkçesinde XV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan kimi (<< kib+i) biçimi görülür.

22. Fiil çekiminde kullanılan I. çoğul kişi eki olan -Iz yerine çoğu zaman -k/-Ik eki kullanılmaktadır: *alırık, satırık*.

23. Standart Türkiye Türkçesinde +(y)IA şeklinde kullanılan vasıta hâli eki, Oğuzeli yöresi ağızlarında ünsüz benzeşmesi hadisesi sonucunda +dan/ +den/; +tan/ +ten; +nAn biçiminde kullanılmaktadır. Bu durum Oğuzeli yöresinin Türkmen iskânlarının geçiş güzergahı olmasından kaynaklanmaktadır.

24. Oğuzeli, Suriye ile komşu olduğu için (ayn sesi), /h/ ve /ħ/ seslerinde Arapça etkisini göstermektedir. Eski Türkçede kelime başında /t-/ , /k-/ ünsüzleri, Türkiye Türkçesinde /d-/ , /g-/ ünsüzleri kullanılmaktadır.

25. Oğuzeli yöresi ağızlarında aynı zamanda öyle, böyle kelimelerinin ele, bele şeklinde kullanılması, arka damak ünsüzü /k/’nın kelime köklerinde ve eklerde /h/ sesiyle kullanılmasından dolayı da Doğu grubu ağızları ile bağlantı kurulmaktadır.

26. Çift dudak ünsüzü /w/, gırtlak ünsüzü /ħ/, gırtlak patlayıcısı /ʔ/ (hemze), gırtlak sızıcısı /ʔ/ (ayın), ve çok vuruşlu /ř/ seslerinin yoğun olarak kullanılması Arapçanın Oğuzeli yöresi ağızları üzerindeki etkisinin en bariz belirtisidir.

27. Oğuzeli yöresi ağızlarında Arapçadan alınma kelimelerdeki /ɛ/ sesine ve gırtlaksız biçimine karşılık olarak /a/, /e/, /i/, /ı/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlülerinin kullanıldığı görülmektedir.

28. Oğuzeli yöresi ağızlarında tarihî alanda yaygın görülen bir özellik olan ilerleyici benzeşme yaygın olarak görülür: *aħrat, ataş, abdaz, tarih, şıhannar*.

29. Oğuzeli yöresi ağızlarında /r/ ve /l/ ile başlayan alıntı sözcüklerin önünde düzenli bir şekilde ünlü türemesi görülür: *arahlı, ırahlımlıh, ırızlı, urus, üleş*.

30. Oğuzeli yöresi ağızlarında, Batı grubu ağızlarında yaygın görülen ön seste k->g-, k->ğ- ve t->d- ses değişmesi bölge ağzında düzenli bir şekilde görülmektedir: *gemik, ğuri, ğızamıĝ, ğarı, dadlı, depik*.

31. Batı grubu Türk ağızlarının en karakteristik özelliklerinden olan ünsüz ötümlüleşmesi Oğuzeli yöresi ağızlarında da yaygındır: k->g- *gendisi, ğişi, ğimi*; k->g- *guzu, gurban, guytu, guyrık*; p->b- *bekmez, bazar, bahalı*; t->d- *darak, dezze, dabanca*.

32. Arka ve orta damak ünsüzü /ñ/ (geniz n’si) bölge ağzında korunmaktadır: *baña, saña, deñişik*.

33. Batı Grubu ağızlarında görülen hece kaynaşması daha çok y, l, ğ ünsüzlerinin etkisiyle meydana gelmektedir. Oğuzeli yöresi ağızlarında tespit edilen hece kaynaşmalarının y ve ğ ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıktığı görülmektedir: *aşşā, yanımda*.

34. Oğuzeli yöresi ağızlarında c, ç, ş ve y ünsüzleri, inceltici etkisi olduğu için, yanında yer alan kalın ünlüleri inceltir: *heyir, atyın, ğilmiy*.

35. Oğuzeli yöresi ağız bölgesinin belirgin ses özelliklerinden biri de titrekliliğini yitirmiş /r/ ünsüzüdür. Bu ünsüz, genellikle *bir* kelimesinin söyleyişinde duyulmakla birlikte az sayıda başka örneklerde de görülmüştür.

36. Teklik I. ve II. kişi zamirlerinin yaklaşma hâli çekiminin Oğuzeli yöresi ağızlarında *saña*, *baña* şeklinde kullanımı daha yaygındır.

37. Eski Türkçede kelime başında /t-/ ,/k-/ ünsüzleri, Türkiye Türkçesinde /d-/ ,/g-/ ünsüzleri kullanılmaktadır. Yapılan ağız çalışmalarında bu ünsüzler t-> d-, k-> g- ses değişmesi şeklinde incelenmektedir. Bu ses değişmelerine verilen örnekler kelimelerin asıl şekilleridir. Bundan dolayı bu tür ses değişmelerinin birer ses değişmesi mi yoksa Eski Türkçedeki şeklini koruduğu yönünde bir eğilimi mi olduğu, üzerinde durulması gereken bir konudur; çünkü Anadolu'ya Orta Asya'dan birçok Türk boyu göç etmiştir (Soyyigit, 2012: 80-85). Soyuyigit'in bu tespiti son derece önemli bir tespittir. Bölge tarihî süreç içerisinde Türk boylarının iskân hareketlerinin yoğun olduğu bir yerdir. Değişik zamanlarda farklı Türk boyları yörede meskûn olsa da demografik olarak her zaman baskın bir şekilde varlığını devam ettirmiştir.

38. Eski Türkçede *sub* olan Batı Türkçesinde son ses ünsüzünü yitirerek su biçimine girmiş olan sözcük, Oğuzeli Yöresi ağızlarında yaygın olarak “*suy*” biçimindedir.

39. Tane/tana kelimesi de kendisinden önce gelen kelimenin son hece ünlüsüne uyma eğilimi gösterir: *bir tene*, *üş tene*, *dört tene*, *altı tana*, *doğuz tana*, *on tana* vb.

40. Oğuzeli yöresi ağızlarında, değil edatı, *del*, *dël* şeklinde söylenir.

3. Değerlendirme

Oğuzeli yöresi ağızlarının tasnifi üzerine düşünceler adlı bu çalışmada, ağız özellikleri tespiti yapılırken art ve eş zamanlı bazı ölçütler hem de ağız bölgesinin dayandığı tarihî temellerin eş zamanlı kullanım özellikleri (Buran, 2011:54) açısından öncelikle bölgenin tarihî ve coğrafyası dikkate alınmıştır. Türklerin, bölgeye ne zaman hangi yıllarda hangi yollarla geldiği tarihi kaynak ve belgelerle tespit edilmiştir. Bölge üzerine yapılan belgeye dayalı tarih çalışmaları (Refik, 1989; Ceyhan, 1999; Sevim, 2000; Çınar, 2000; Çelikdemir, 2003a, 2003b, 2003c; Güldiken 2007; Koçak, 2010; Erdoğan-Özünü, 2011; Türkay, 2012; Bilici, 2018; Akgündüz, 2019); ağız malzemesine dayalı dil çalışmaları (Aksoy, 1945a, 1945b, 1946; Gül, 1993,1999; Kök, 1995; Günşen, 2009; Şimşek, 2010; Erol, 2012; Arslan-Erol, 2009, 2015, 2018, 2019; Mahmoud, 2013; Soyuyigit, 2012, 2022; Yıldırım, 2008, 2019); toponim ve etnotoponim çalışmaları (İnan, 1940; Özbaş, 1958; Güzelbey, 1984a, 1984b, 1987; Özdeğer, 1988; Işıkhân, 2008; Parlak, 2014; Kalkan, 2014; Şahin, 2022) ve 22/23 Ekim 1950 nüfus sayım defterlerinde geçen toponimlerden hareketle Oğuzeli yöresi ağızları dillik ölçütler yanında, tarih, coğrafya, toponim ve etnotoponim çalışmaları da dikkate alınarak değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Bu değerlendirme sonucunda; Oğuzeli Yöresi ağızlarının, köprü ağızı özelliği taşıyan Batı grubu ağızları içerisinde VII. alt gruba ait olduğu sonucuna varılmıştır.

4. Sonuç

Ağız özellikleri tasnifinde şüphesiz ki genel geçer kural, ses bilgisi ölçütleri, şekil bilgisi ölçütleri, söz varlığı ölçütleri, söz dizimi ölçütleri ve vurgu ölçütlerinden oluşan dillik malzemeye dayalı ölçütlerdir. Fakat tek başına dil malzemesine dayalı ölçütler bizi her zaman doğru yola götürmeyebilir. Dil özellikleri belirleyici ölçütler olsa da bölgenin yerleşim tarihi, yer adları ve boylarını da dikkate alarak sınıflandırma yapmak daha doğru sonuçlar verecektir. Türkmen guruplarının XI. yüzyıldan itibaren Suriye'nin kuzeyine gelmeye başlamaları ve bu gelişlerin XVII. yüzyıla kadar kesintisiz devam etmesi ve bölgenin yüzyıllar boyunca Türkmenlerin hâkimiyetinde kalmış olmasından dolayı bölge sakinlerinin büyük çoğunluğu

ağırlıklı olarak Oğuz Türklerinden oluşmaktadır. Bölgenin Türk iskânlarında geçiş güzergâhı olarak kullanılması, Türk etnisitesinin konar göçer özelliğinden ve devletin güvenlik kaygısından dolayı Oğuz/Türkmenlerin sürekli yer değiştirmesi, bölge ağzına geçiş dili (köprü ağzı) özelliği vermiştir. Ticaret, hayvancılık ve güvenlik kaygısı ile Türkler mukim olarak uzun süre aynı bölgede meskûn olmamıştır. Oğuz/Türkmenlerin müesses nizam ve statüko ile olan inişli çıkışlı ilişkileri, onları bazen gönüllü bazen de zorunlu göçe/iskâna tabii kılmıştır. XVIII. yüzyıldan sonra devlet tarafından Arap aşiretlerine karşı güvenlik koridoru oluşturmak için Sacır boyunda su basar köylerde meskûn edilmiş Türkler, hayvancılığın yanında tarım ve ziraat faaliyetlerine de başlamışlardır. Oğuzeli yöresi, Türklerin Anadolu'yu yurt tutmasından itibaren Türk nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bir yerleşim alanıdır. Oğuzeli Yöresi, XVIII. yüzyıldan sonra tarım ve ziraat faaliyetleri dolayısı ile Türk boylarının kalıcı yurdu hâline gelmiştir. Tarih boyunca demografik Türk nüfusu siyasî tercihlerle şekillenmiştir. Stratejik geçiş bölgesi olan Oğuzeli yöresi Türk nüfusu için her zaman güvenli bir yer konumundadır. XX. yüzyılda sunî sınırlarla oluşturulan güney/kuzey bölgesi bölünmesi Türkmen/Oğuz boylarının zengin kültür varlığını engelleyememiştir. Tarih boyunca bölgede sürekli yer değiştiren Türk varlığının birliği Suriye'de meydana gelen iç karışıklıktan fazlası ile etkilenmiştir. Tarihin/talihinin tüm oyununa karşı direnen Türkmen/Oğuz boyları tarihî Türk yurdunda yurt tutarak dil ve kültürlerini yaşamaya devam etmektedirler.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1945a). *Gaziantep Ağzı I*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Aksoy, Ö. A. (1945b). *Gaziantep Ağzı II*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Aksoy, Ö. A. (1946). *Gaziantep Ağzı III*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Alkaya, E. (2018). Gaziantep Ağzı ve Bu Ağızla İlgili Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu*. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 23, s. 1361-1384.
- Banguoğlu, T. (1977). Anadolu (ve Rumeli) Ağızları. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi I*. İstanbul: Dergâh, s. 132-134.
- Barkan, Ö. L. (1955). *Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*. İstanbul: İktisat Fakültesi Mecmuası.
- Bilici, A. (2018). *135 Numaralı Ayntab Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1205-1207/ M.1790-1792.S.1-204)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.
- Buran, A. (1996). -İk Ekinin Anadolu Ağızlarında Kullanılışı. *TDAY-Belleten*, Y. 1996, s. 11-18.
- Buran, A. (2011). Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, Y.6, S.1, s. 41-54.
- Caferoğlu, A. (1946). Anadolu Diyalektolojisine Dair Bir Deneme. *Türk Dili Belleten*, S. 67, s. 561-568.
- Caferoğlu, A. (1959). *Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte*. Philologiae Turcicae Fundamenta I. (Haz. Dery J; Grönbech, K.; Scheel H., Togan, Z. V.). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, s. 239-260.
- Caferoğlu, A. (1995). *Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: TDK.
- Ceyhan, E. (1999). *Gaziantep Tarihi (Gaziantep'in Siyasi, Toplumsal Eğitim Tarihi)*. Gaziantep: Gaziyurt Matbaası.

Çay, A. (1990). Doğu ve Güneydoğu Türkmen Aşiretlerinin Kültürel Yapısı, *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Çelikdemir, M. (2003a). Rakka İskânından Firar Eden Bazı Aşiretlerin Eşkiyalık Faaliyetleri ve Bunu Önlemeye Yönelik Alınan Tedbirler. *Güneyde Kültür Dergisi*, Y.14, S. 137.

Çelikdemir, M. (2003b). Osmanlı Devleti'nin Aşiretleri Rakka'ya İskân Etmek İstemesindeki Temel Sebepler, *TDA*, S. 143.

Çelikdemir, M. (2003c). Osmanlı Devleti'nin Rakka İskân Politikasında Önemli Bir Kaynak: Mühimme Defterleri, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Merkezi I. Orta Doğu Semineri*, Elazığ.

Çetintürk, S. (1943). Osmanlı İmparatorluğunda Yürük Sınıfının Hukuki Statüleri. *D.T.C.F. Dergisi*, Y. 11, S. 1, s. 114.

Ercilasun, A. B. (1985). Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. *Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, s. 219-223.

Erol, M. (2012). *Halep Türkmenleri Halk Kültürü Araştırması*. Ankara: Grafiker.

Erol, Arslan, H. (2009). Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Y. 6, S.4, s. 40-63.

Erol, Arslan, H. (2015). Kilis Ağızlarında Şimdiki Zaman. *Mediterranean Journal of Humanities*, Y. 2015, S.2, s. 51-59.

Erol, Arslan, H. (2018). *Kilis İli Ağızları*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası.

Erol, Arslan, H. (2019). Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmalarında Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Yeri ve Önemi. V. *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, s.153-162.

Gül, R. (1993). *Kilis Merkez ve Köyleri Ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana: Çukurova Üniversitesi.

Gül, R. (1999). *Gaziantep Barakları Ağzı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana: Çukurova Üniversitesi.

Güllü, R. E. (2010). *Antep Ermenileri-Sosyal Kültürel ve Siyasî Hayat*. İstanbul: Kültür Sanat.

Güldiken, S. N. (2007). III Numaralı Maraş Ahkâm Defterine göre Ayıntab (h. 1196-1229/ m. 1782-1814). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.

Günşen, A. (2009). Gaziantep Ağzının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikler. *Turkish Studies*, Y. 4, S. 3, s. 1081-1023.

Güngör, M. B. (2004). *Gaziantep'in Coğrafi Yapısına ve Genel Tarihine Bakış*. İstanbul: Eren.

Güzelbey, C. C. (1984a). Gaziantep'te Türk Topluluklarının Adlarını Taşıyan Yerler. *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, s.169-180.

Güzelbey, C. C. (1984b). Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinde Türkçe Kişi Adları. *Türk Kültürü Dergisi*, S. 252, s. 38-41.

Güzelbey, C. C. (1987). Gaziantep Yer Adları. Belgelerle Türk Tarihi, S. 30, s. 30-39.

Halaçoğlu, Y. (2006). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: TTK.

Hançerkıran, M. (2013). *Oğuzeli'nin Şehir Coğrafyası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

İşıkhan, T. (2008) *Gaziantep Yer Adlarının Halkbilimi Bakımından Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Gazi Üniversitesi.

İnan A. (1940). Gaziantep Vilayetinde Türkmenler. *Halk Bilgisi Haberleri Dergisi*, S. 102, s.139.

Kafalı, M. (1973). Suriye Türkleri I. *Töre*, Y. 1973, S. 1, 30-34.

Kalkan, Parlak, G. (2014). *Gaziantep İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Karahan, L. (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK.

Koçak, Z. (2010). *Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1600-1650)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Korkmaz, Z. (1972). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Bilimsel Bildiriler*. Ankara: TDK, s. 433-446.

Korkmaz, Z. (1989). Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu. *TDAY Belleten*.

Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK.

Kök, A. (1995). *Oğuzeli ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Küle, A. (2010). *71 Numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu (1-101. Sayfalar- h. 1132/ m. 1720)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Orhonlu, C. (1976). *Suriye Türkleri. Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: TKAE.

Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi.

Özbaş, Ö. (1958). *Gaziantep Dolaylarında Türkmenler ve Baraklar*. Ankara: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür.

Özdeğer, H. (1988). *Onaltıncı Asırda Ayntâb Livâsı I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

Öznlü Erdoğan, E. (2011). Derdest Defterlerinin Kaynak Değeri Üzerine Bir Deneme: 493 Numaralı Ayntâb Derdest Defteri'nin Analizi. *Bilig*, S. 56, s. 235-248.

Refik, A. (1989). *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Sevim, A. (2000). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK.

Sevim, A. (1993). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: TTK.

Sevinç, N. (1997). *Gaziantep'te Türk Boyları*. İstanbul: Turan.

Soyyığıt, E. (2012). *Karkamış Ağızı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.

Soyyigit, E. (2022). *Gaziantep Ağızları (İnceleme-Metin-Dizin)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Sümer, F. (1999). *Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları, Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şimşek, Umaç, Z. (2010). Gaziantep Çepni Ağzının Türkiye Türkçesinde Ana Ağız Gruplarını Belirleyen Özellikler Bakımından Değerlendirilmesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 18, s. 185-206.

Şahin, A. (1962). *Güney Anadolu'da Beydili Türkmenleri ve Baraklar*. Ankara: TTK.

Şahin, İ. (2022). Barak Adı ve Etnotoponimlerden Hareketle Barakların Ana Yurdu Meselesi. *Dil Araştırmaları*, S. 30, s. 53-66.

Tanyol, C. (1952a). Baraklarda Örf ve Adet Araştırmaları. *Sosyoloji Dergisi*, S. 7, s. 71-108.

Tanyol, C. (1953). Baraklarda Örf ve Adet Araştırmaları. *Sosyoloji Dergisi*, S. 8, s. 126-135.

Tanyol, C. (1954). Baraklarda Örf ve Adet Araştırmaları. *Sosyoloji Dergisi*, S.9, s. 67-96.

Türkey, C. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*. İstanbul: İşaret.

Umar, Ö. O. (2002). Suriye Türkleri. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, Ankara: Türk Dünyası.

Witteck, P. (1963). Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü. (Çev. Kuran, E.), *Tarih Dergisi*, S. 17-18, İstanbul.

Yaldrak, Ş. (2005). *Gaziantep Kaynakçasına Giriş*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Serisi.

Yıldırım, F. (2008). *Suriye Bayır bucak Türkmen Ağzı*. Adana: Karahan Kitabevi.

Yıldırım, F. (2019). Ağızlar Arası Etkileşim ve Dil İlişkileri Bağlamında Suriye ve Lübnan Türkmen Ağızları Üzerine Notlar. *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, s. 713-729.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1318704>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 22.06.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 17.11.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

İbrahimov, E. (2023). Müstəqillik Dövrü Özbəkistan Respublikasında Dil Siyasəti. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 179-188.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ ÖZBƏKİSTAN RESPUBLİKASINDA DİL SİYASƏTİ
Language policy in the republic of uzbekistan in the period of independence
Elçin İBRAHİMOV¹

Xülasə

Dil siyasəti dövlətlərin dil və milli kimliyi formalaşdırmaq, gücləndirmək və inkişaf etdirmək məqsədilə gerçəkləşdirdiyi dilplanlaşdırma fəaliyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Dil siyasəti dövlətçilik siyasəti olaraq millətlərarası ünsiyyəti təmin edən effektiv vasitə kimi qiymətləndirilə bilər. Dil siyasəti hər dövlətdə və cəmiyyətdə fərqli şəkildə həyata keçirilir. Bu fərqli şəkildə həyata keçirilmənin əsas səbəbi hər dövlətin fərqli etnik quruluşu sahib olmasıdır.

Özbəkistanda dil siyasətinin digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə müqayisədə daha nikbin inkişaf etdiyini söyləyə bilərik. Özbəkistan Prezidenti Ş. Mirziyoyevin 21 oktyabr 2019-cu ildə “Özbək dilinin dövlət dili kimi nüfuzunu və mövqeyini gücləndirmək barədə” tədbirlər planı haqqında fərmanı özbək dilinə dövlət tərəfindən verilən dəyərin göstəricisidir. Fərmanda dövlət dilinin qorunmasına, inkişaf etdirilməsinə və bu tədbirlər planından irəli gələn işlərin görülməsinə nəzarətin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi qeyd olunur.

Bu gün Özbəkistanda qarışıq bir əlifbadan istifadə olunur. 1993, 1995 və 2001-ci illərdəki əlifba dəyişiklikləri digər türk dilləri ilə yaxınlaşma baxımından uğursuz cəhdlərdir. Ancaq dövlətin 2019-cu ildə qəbul etdiyi Tədbirlər planında keçmişdə latın əlifbasına keçiddə baş verən xətalərin yenidən təkrarlanmaması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi xüsusi qeyd olunmuşdur.

Bu yazımızda Özbəkistanda müstəqillik dövründə həyata keçirilən dil siyasətindən bəhs edəcəyik.

Anahtar Kelimələr: : Dil Siyasəti, Müstəqillik Dövrü, Dil Planlaşdırma, Özbəkistanda Dil Siyasəti, Latın Əlifbasına Keçid

¹ Prof. Dr., Azərbaycan Diller Universiteti, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezinin Müdüri
El-mek: elchinibrahimov85@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>

Abstract

Language policy emerged as a result of language planning activities carried out by states in order to form, strengthen and develop language and national identity. Language policy can be evaluated as an effective means of ensuring interethnic communication as a state policy. Language policy is implemented differently in every state and society. The main reason for this different implementation is that each state has a different ethnic structure.

We can say that the language policy in Uzbekistan is developing more optimistically than in other Central Asian countries. President of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev's decree dated October 21, 2019, connected to the plan "On strengthening the authority and position of the Uzbek language as the state language" is an indicator of the value the state attaches to the Uzbek language. In the decree, it is noted that the state will supervise the protection and development of the state language and the implementation of the works arising from this action plan.

Today, a mixed alphabet is used in Uzbekistan. The alphabet changes in 1993, 1995, and 2001 were unsuccessful attempts at rapprochement with other Turkic languages. However, in the action plan adopted by the state in 2019, it is specifically mentioned that additional measures should be taken in order to avoid repeating the mistakes that occurred in the transition to the Latin alphabet in the past.

In this article, we will talk about the language policy implemented in Uzbekistan during the period of independence.

Keywords: Language Policy, Independence Period, Language Planning, Language Policy in Uzbekistan, Transition to Latin Alphabet

1. Giriş

SSRİ-nin dağılmasından sonra qurulan müstəqil ölkələrin oxşar orta q xüsusiyyətlərindən biri də təxminən 70 il davam edən rus mədəniyyəti və kommunist fəlsəfəsinin tamamilə mənimsənilməməsi idi. Çünki rus mədəniyyəti bu xalqların milli-mədəni dəyərlərinə xor baxmış, kommunist model də yoxsul qalmalarına səbəb olmuşdu. Bu səbəbdən müstəqillik əldə edən kimi bazar iqtisadiyyatına keçidilər və öz mədəni dəyərləri çərçivəsində milli dövlətlərini yenidən qurmağa başladılar.

Yeni respublikaların bəzilərində dil siyasəti əsasən millətçilik konsepsiyasına əsaslanırdı (Azərbaycan, Türkmənistan). Bunun əsas səbəbi isə istər çarizm, istərsə də SSRİ dövründə həyata keçirilən millətlər siyasətinin mərkəzində yerli dillərin (ana dillərin) dayanması idi. Milli dillər məsələsi sovet dil siyasətinin "əsas vasitəsi" idi.

70 illik Sovet dövründə aparılan siyasətdə dil məsələsi elə həssas nöqtəyə çevrilmişdi ki, hələ İttifaq dağılmamışdan əvvəl bir neçə respublikalarda 1989-1990-ci illər arasında ard-arda dil haqqında qanunlar qəbul edildi. Estoniya (18 yanvar 1989), Azərbaycan (23 sentyabr 1989), Özbəkistan (21 oktyabr 1989) milli dillərini dövlət dili elan edən qərarlar çıxardılar. Milli dillərlə bağlı qanunların qəbul olunması bəzi ölkələrdə azsaylı xalqların narahatlığına səbəb olmuş, Gürcüstanda abxazlar, Latviyada rus və polyaklar, Moldovada qaçauzlar etiraz mitinqləri keçirmiş və bu etirazlar vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi.

Müstəqillik qazanmış türk respublikaları təhsildə, elmdə, iqtisadiyyatda, ümumiyyətlə, bir çox sahələrdə dünya ilə inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoydu. Elm və texnologiyanın inkişafı və dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi, eləcə də informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının da ümumi bir dildə ünsiyyət məsələsi artıq zərurətə çevrildi.

Bu proseslər türkdilli xalqlar üçün yeni imkanların və əlaqələrin yaranmasına səbəb oldu. Ölkələr arasında elm, təhsil, iqtisadi əlaqələr sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. Belə ki,

türk dün-yasının mədəniyyət nazirlərinin, incəsənət xadimlərinin və elm adamlarının iştirakı ilə müxtəlif mövzularda mütəmadi olaraq konfranslar, simpoziumlar təşkil edildi. Bu tədbirlərdə gündəmdə olan əsas məsələ türk xalqlarının ortaq ünsiyyət dili ilə bağlı idi. Lakin yüksək səviyyədə təşkil edilmiş tədbirlərdə iştirakçıların eyni tarixi məcrada formalaşan dilin fərqli dialektlərində ünsiyyət qurması bəzi hallarda müəyyən çətinliklərə və anlaşılmazlıqlara səbəb olur. Keçirilən konfranslarda türkdilli xalqlar arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması mövzuları hər zaman müzakirə obyektinə olub.

Sovet dağılından sonra müstəqil ölkələrin dil siyasəti Sovet dil siyasətinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Sovet dövründə rus dilinin və siyasətinin ciddi təsirinə məruz qalan milli kimlikləri canlandırmanın ən effektiv yollarından biri milli kimliklərə layiq olduğu dəyəri vermək idi. Müstəqillikdən sonrakı dil siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri ikidilliliyin milli dilləri sıradan çıxarıb tək dilliliyə çevrilməsinə dərhal müdaxilə etmək idi. 1989-1990-cı illərdə İttifaq respublikalarının hamısında milli dilləri ön plana çıxaran, bu dillərin funksionallığını artırmağı hədəf seçən və bilvasitə, yaxud bilavasitə rus dilinin sosioloji funksiyasını məhdudlaşdıran qərarlar qəbul olunmuşdur. Xüsusilə sosial və ictimai sahələrdə milli dillərin danışılmasını və bu sahələrdə işləyənlərin bu dilləri öyrənmələrini təşviq edən siyasət milli dillərə simvolik funksiya qazandırmaq hədəfini aşaraq iqtidarın fərqli etnik qruplara mənsub fərdlər arasında bölüşdürülməsi “təhdid”i daşıyırdı.

Bu cəhətdən müstəqillikdən sonrakı dil siyasətinin əsas məqsədlərini aşağıdakı şəkildə qeyd edə bilərik:

1. Latin əlifbasına keçməklə milli dili inkişaf etdirmək,
2. Milli dillərin statuslarını yaxşılaşdırmaq,
3. Milli kimliyi inkişaf etdirmək,
4. Milli dildə danışanların sosioloji, siyasi və iqtisadi mövqeyini gücləndirmək və s. (İbrahimov, 2020: 110).

Mərkəzi Asiya respublikaları, ümumiyyətlə siyasi, iqtisadi və mədəni oxşarlıqlarına və ortaq tarixlərinə görə bir bütöv kimi qəbul edilir. Sovet millətlər siyasətinin əsasını təşkil edən dil siyasəti, əhatə dairəsi və ideoloji mahiyyəti baxımından Sovet iqtidarının ən iddialı layihəsi olmuşdur. Mərkəzi Asiyada qurulan sosialist respublikaların dillərinin yeni standartlarını məqsədli şəkildə formalaşdıran gərgin kampaniyalar əlifba dəyişiklikləri əsasında baş vermişdir. Əvvəlcə ərəbcədən latin əlifbasına (1928) və daha sonra kiril əlifbasına keçiddə (1940) məqsəd inkişafı nəzərdə tuturdu, ancaq bu dəyişikliklər əvvəlki ilə yeni sistem arasındakı uçurumu daha dərinləşdirmişdi. “V. İ. Leninin ölümündən sonra de-yure bərabər olan dillər arasında rus dilindən de-fakto rəsmi dil olaraq istifadə edilmişdir” (İbrahimov, 2020:30).

Dil siyasətində mərkəzçilik və çoxluq arasında bərabərlik İ. Stalin dövründə rus dilinin SSRİ-nin yeganə rəsmi olmayan “rəsmi dili”nə çevrilməsi ilə pozulmuşdur.

Sovet dil siyasəti İttifaqın sonuna doğru qarşıdurma xarakteri almağa başlamışdır. Mərkəzi Asiya respublikalarındakı uğursuz “rəngli inqilablar” nəticəsində avtoritar Mərkəzi Asiya liderləri Qərbin demokratikləşmə təzyiqlərinə cavab olaraq Rusiya ilə münasibətləri möhkəmləndirərək mövcud mövqelərini qorumağa çalışdılar. Xarici siyasətini Rusiya əleyhinə quran və ABŞ-la strateji tərəfdaşlığını bu çərçivədə gücləndirən Özbəkistanda baş verən qanlı Andican üsyanından sonra Rusiya istiqamətində kəskin geosiyasi dönüş olmuşdur. Oxşar dəyişiklik Türkmənbaşının ölümündən sonra neytrallıq strategiyasından imtina etməyə başlayan Türkmənistanda da müşahidə olunur. Rusiyaya yaxınlaşma siyasəti Mərkəzi Asiyada mövcud olan siyasi maneələrin aradan qaldırılması və rus dilinin yayılması üçün daha əlverişli mühit yaradır. Bu vəziyyətdə, bir çox mütəxəssisin fikrincə, rus dili siyasi elitanın və kütlənin ortaq dili olaraq qalır və qalmaqda da davam edəcəkdir. “Mərkəzi Asiya həm sovet dövründə, həm də

bu gün dil siyasətinin bir-birinə qarışması baxımından unikal müşahidə və təhlil nümunəsidir” (Özeren, 2019: 107).

“Mərkəzi Asiya ölkələri 2030” strategiyası ilə bağlı Özbəkistan Respublikasında 2019-cu ildə qəbul edilən “Özbək dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı”da keçmişdə latın əlifbasına keçilərkən baş verən xətalardan yenidən təkrarlanmaması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi xüsusi qeyd olunmuşdur (İbrahimov, 2020:214). Özbəkistanın Türk Şurasına (Türk Kəneşi) təhvilə verilmiş üzv seçilməsi də gələcəkdə Türk dünyasında yerinə yetiriləcək ortaqlıq strateji layihələrdə yer alması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bundan başqa Özbəkistanda latın əlifbasına keçidlə bağlı aparılan siyasəti də xüsusi vurğulamaq istərdik. Qeyd olunan tədbirlər planının mühüm komponentlərindən biri məhz Özbəkistanda latın əlifbasına keçid məsələsi təşkil edir.

2. Özbəkistanda əlifba siyasəti

Qırpaqçanın təsiri altında olan özbək dili qazax türkcəsi ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranmışdır. Şimal və cənub qrupları əsas özbək dilini meydana gətirmişdir. Şimal özbək dili ahəng qanunu baxımından sağlamdır. Cənub özbək dilində ahəng qanunu pozulur. İran və tacik dillərinin təsiri az da olsa hiss olunur. Türkməncələşmiş qrup isə oğuz qrupu dillərinin təsirinə üstün olduğu bir qrupdur (Buran, Alkaya, 2013:153).

1930-cu ilə qədər ərəb əlifbası ilə yazılan özbək dilinin yazı dilinin başlanğıcı 1920-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. 1921-ci ildə Daşkənddə keçirilən Dil və İmla Qurultayında, 1922-ci ildəki Maarif və Mədəniyyət Qurultayında, 1923-cü ildə Buxarada keçirilən Orta Asiya özbəklərinin imla konfransında ərəb əlifbasının islah edilməsi ilə yanaşı, özbək dilindəki bəzi əsas məsələlər də müzakirə olunmuşdur. Bu yığıncaqlarda dilçi alimlər üç əsas fikir üzərində dayanmışlar:

1. Özbək dilində damaq ahənginə diqqət edilməli;
2. Özbək yazı dili damaq ahənginin olmadığı ləhcələr əsas götürülərək yaradılmalı;
3. Damaq ahəngi bəzi sözlərə tətbiq edilməməlidir (Hudayberdiyev, 1998:434-435).

1860-cı illərdə Daşkənd, Səmərqənd, Nəmanqan və Özbəkistanın digər şəhərlərində kitab, jurnal və qəzetlər çap olunmağa başlanır. Ərəb əlifbasının çatışmazlıqları və islahat aparıldığı bu illərdə əlifbaya g hərfinin qarşılığı olan گ, sağur ñ üçün isə گ əlavə edilmişdir. Yenə bu illərdə, başda İsaqخان Turinin “Cami-ül hutut” adlı əsəri (Nəmanqan, 1331-ci il) olmaqla, əlifba, imla məsələləri və yazı tarixi haqqında kitablar çap edilmişdir (İbrahimov, 1972:159).

XX əsrin əvvəllərində Orta Asiyanın bir çox şəhərində mətbəələrin açılması ilə əlaqədar çap edilən kitabların sayı da artmağa başlayır. 1913-cü ildə Daşkənddə V. M. İlin mətbəəsində tatar dili müəllimi İsmayıl Alyaviyin özbək dilinə tərcümə etdiyi “Təcvid” adlı dərs kitabı nəşr edilir. “Quran” əlifbasının 29 hərf və özbək əlifbasının da bu hərflərdən ibarət olduğu qeyd edilir (Şirin, 2006:336).

Özbək dilinə tətbiq edilən ərəb əlifbasından istifadə 1930-cu ildə dayandırılır. Birinci Türkoloji Qurultaydan hələ dörd il əvvəl – 1920-ci ildən etibarən Özbəkistanda “latınçılar” qrupu tərəfindən müdafiə edilməsinə baxmayaraq, latın əlifbasından rəsmi olaraq 1930-cu ildən istifadə edilməyə başlanılır (Kuçkartay, 1999:122).

Özbək dilinin latın əlifbası ilə yazılması fikri ilk dəfə 1921-ci ildə Daşkənddə təşkil olunan Dil və İmla Qurultayında irəli sürülmüşdü. Burada özbək şairi Batu latın əsaslı özbək əlifbası ilə əlaqədar konfransa məruzə təqdim etmişdi. Ancaq onun bu məruzəsi qəbul edilməmişdi. Çünki konfransda iştirak edənlərin əksəriyyəti əlifba dəyişikliyi yox, mövcud ərəb əlifbasının islah edilməsini dəstəkləyirdi (İbrahimov, 2020:208).

Latın əlifbasının özbək dilinə tətbiqi ilə bağlı müzakirələrə 1926-cı ildə yenidən başlanır. Özbəkistan Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Ali Soveti yeni əlifba ilə bağlı hazırlıq işlərini yerinə yetirmək üçün Yeni Əlifba Mərkəzi Komitəsi yaradılır. Komitədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər digər türk-latın əlifbalarını təhlil edərək yeni özbək-latın əlifbası layihəsi hazırlayırlar.

1929-cu ildə Səmərqənddə Dil və İmla Konfransı keçirilir, A.N. Samoyloviç, L. V. Şerbak, B. Çobanzadə, A. Sagdi, S. Ayni, A. Haşim kimi dilçi alimlərin də iştirak etdikləri bu konfransda 34 hərfdən ibarət özbək-latın əlifbası qəbul edilir.

1934-cü ildə Daşkənddə keçirilən Özbək İmla Məsələləri Konfransında özbək-latın əlifbası yenidən müzakirə edilir və sait səsləri qarşılayan hərflərin sayı 6-ya endirilir. Konfransda qəbul edilən qərarlara istinadən ə hərfinin funksiyası da müəyyən edilir. Eyni yazı qaydasından uzaqlaşmaq məqsədilə e saitinin qarşılığında istifadə edilməyə başlanılır: əlim – elim; acıqlı, alim – alim, bəs – yetərli, bəs, bas – basmaq, sən – sen, san – say, əne – məhz, ana – ana (İbrahimov, 1972:161).

Türk xalqlarının əlifbalarının inkişafı məsələlərinin müzakirə edildiyi Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra Özbəkistan Elmlər Akademiyası S. İ. İbrahimovun rəhbərliyi altında A. A. Abdullayev, A. Usmanov və Z. Magrufodan ibarət bir komitə yaradır. Komitə özbək-kiril əlifbasında islahata ehtiyac olması ilə bağlı yekun qərar qəbul edir və qəbul olunmuş özbək-kiril əlifbasının qüsurları və nöqsanlarını bir neçə başlıq altında göstərir. Biz də əlimizdə olan mənbə materiallarına əsaslanaraq həmin qüsurları və nöqsanları veririk:

– Artıq işarələrin çıxarılması, özbək dilinə xas olan xüsusi səslər üçün yeni hərflərin qəbul edilməsi;

– ɥ hərfinin ɽ hərfləşməsi ilə əvəz edilməsi;

– x hərfinin h hərfi ilə əvəz edilməsi;

– ñ samitinin ɥ hərfi ilə əvəz edilməsi;

– c samitinin ɥ ilə əvəz edilməsi;

– o hərfi həm rus dilindən alınma sözlərdəki o saitini, həm də özbək dilindəki a saitini ifadə etdiyi üçün a hərfinin əlifbaya əlavə edilməsi;

– ərəb mənşəli sözlərdə ɣ (ayn) və (◌) həmzə işarələrinin qarşılığında ɽ, ɽ işarələrinin əlifbadan çıxarılması və bu səslərin qarşılığında ' (apostrof) işarəsindən istifadə edilməsi;

– e, ë, я, ю hərflərinin özbək-kiril əlifbasından çıxarılması.

1962-ci ildə Almatıda keçirilən SSRİ xalqlarının ədəbi dillərinin inkişaf qaydalarının təhlili konfransında F. Kamalov layihəsini yenidən konfrans iştirakçılarının nəzərinə çatdırır. Bundan sonra özbək-kiril əlifbasının problemləri yenidən gündəliyə gəlir (Gökdağ, 2022:73).

Respublika parlamentinin 31 avqust 1991-ci ildə Özbəkistanın müstəqilliyini elan etməsindən sonra ölkə SSRİ-nin tərkibindən çıxır. Bu dövrdə elmi yığıncaqlarda və mətbuatda latın əlifbasına əsaslanan özbək əlifbası məsələsi müzakirə edilməyə başlanılır. 1991-ci ildə Türkiyənin Mərmərə Universitetində keçirilən Millətlərarası Çağdaş Türk Əlifbaları Simpoziumunda iştirak edən Özbəkistan nümayəndələri Berdiyər Yusupov və Holciqit Sanqulov ölkələrindəki yeni siyasi mərhələdə ərəb əlifbasına da meyillənmənin olacağını qeyd edərək, ən qısa zaman ərzində ortaq türk əlifbasına keçməklə bağlı qərar qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayırlar (Millətlərarası Çağdaş Türk Alfabeləri Sempozyumu, 1992:31).

1993-cü ildə qəbul edilmiş özbək-latın əlifbası üzərində 1995-ci ildə edilən dəyişiklik bu əlifbanı ortaq türk-latın əlifbasından həm uzaqlaşdırmış, həm də əlifbanı qarışıq və istifadə edilməsi çox çətin olan bir vəziyyətə salmışdır (Kocaoğlu, 1999:677).

İngilis-latin əlifbası əsas götürülməklə hazırlanan və 1995-ci ildə qəbul edilən özbək-latin əlifbasına ortaq türk əlifbasında və türk-latin əlifbalarının heç birində yer almayan işarələr daxil edilmişdir. Bu əlifbada, kiril əsaslı əlifbada olduğu kimi, özbək dilinin səs quruluşuna uyğun olmayan işarələr var. Hərflər ardıcılığında Türkiyə türkcəsi yerinə ingilis əlifbasının, hərflərin tələffüzündə isə Qərb dillərinin və rus dilinin əsas götürülməsi, həmçinin h, x, k, q, n kimi samitlərin qalın və incə sıralı sözlər üçün ayrı-ayrı istifadə edilməsi və türkcənin əsas saitlərindən olan ı və ü saitlərini göstərən hərflərin olmaması əsas nöqsanlardır.

Özbək dilinin yeni imla qaydaları “Özbək Tilining İmlo Lugati” (Rahmatullayev, Hojiyev, Okituvçi, Daşkənd, 1997) də özbək-latin əlifbasının yetərsizliyini son dərəcə açıq şəkildə əks etdirir. “Tuzuvchılardan” (Hazırlayanlardan) başlıqlı qısa bir ön sözdən sonra özbək dilinin yeni imla qaydaları fəsilələr şəklində sıralanmışdır. Bəzi sözlərin iki ayrı yazılış şəkillərinin verilməsi (adab/adob kimi) özbək dilinin imla qaydalarının hansı şəkildə olmasından xəbər verir (Öztürk, 2001:761-765).

Özbək dilində, əsasən, ərəb, latin və kiril əlifbalarından istifadə olunmuşdur. Özbək ədəbi dili ahəng qanununun pozulduğu fars və tacik dillərinin təsirindəki dialekt və şivələr əsasında yaradılmışdır. 1930-cu ilə qədər ərəb əlifbası ilə yazılan özbək dili 1930-1940-cı illər arasında latin əlifbası ilə yazılmağa başlamışdır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra başlayan latınlaşma hərəkatına özbəklər də qoşulmuşlar. Qurultaydan 6 il sonra özbək-latin əlifbası rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. 10 il istifadə edilən latin əlifbasının yerini Stalin dövründə kiril əlifbası əvəz etmişdir. Özbəkistan müstəqillik əldə etdikdən sonra özbəklər yenidən latin əlifbasına keçmişlər. 1993-cü ildə rəsmiləşən latin əlifbası 1995-ci ildə yenidən dəyişiklik olunmaqla qəbul edilmişdir (İbrahimov, 2018:88).

3. Müstəqillik dövrü dil siyasəti

Özbəkistanda 1989-cu ildə qəbul edilən dil qanunu ilə özbək dili dövlət dili, rus dili isə beynəlxalq ünsiyyət dili hesab olunmuşdur. Digər bir maddə ilə vətəndaşlar tərəfindən tələb edildiyi halda rus dilindən müəyyən yazışma, anlaşma və hüquqi işlərdə istifadəsinə icazə verilmişdir.

“21 oktyabr 1989-cu ildə qəbul olunan “Dövlət dil haqqında” qanunda özbək dili Özbəkistanın dövlət dili olaraq müəyyən edilmiş və bütün ictimaiyyətin dövlət dilinin yüksək səviyyədə öyrənməsi tövsiyə edilmişdi” (Eltazarov, 2017:94).

1990-cı illərdə SSRİ-nin süqutu ilə yeni bir mərhələ başlamış oldu. 30 avqust 1991-ci ildən etibarən türk respublikalarının müstəqilliklərini əldə etməsi ilə əlifba məsələsi yenidən gündəliyə gəldi. Daha əvvəllər də əlifba müzakirə edilmiş, kiril əlifbasından imtina etmək, latin əsaslı yeni əlifba qəbul etmək kimi məsələlər ortaya atılmışdı. 1991-ci ildən etibarən kiril əsaslı özbək əlifbasını dəyişdirmək məqsədi ilə müxtəlif layihələr təklif edilmiş, ciddi müzakirələr aparılmışdır.

Özbəkistanda milli dil və əlifba mövzusunda müzakirələr 1980-ci illərin sonlarında başlamasına baxmayaraq, əlifba dəyişikliyi Sovet İttifaqının dağılmasından sonra həyata keçirilmişdir.

Mərkəzi Asiyanın Sovet ölkələrindən yalnız Özbəkistan nə 1992-ci il konstitusiyasında, nə də qəbul edilmiş dil qanunlarında rus dilinə rəsmi dil və ya etnik qruplar arasındakı ünsiyyət dili statusu vermişdir.

Bunun nəticəsində 2 sentyabr 1993-cü ildə Özbəkistan prezidenti İslam Kərimovun iki maddəlik “Latin əlifbasına əsaslanan özbək əlifbası” (Karimov, 2011:48) fərmanı ilə ölkə rəsmi şəkildə latin əsaslı əlifbaya keçmişdir.

“2 sentyabr 1993-cü il tarixli qanunda əlifba dəyişikliyinə səbəb kimi 1929-1940-cı illər ərzində həyata keçirilən latin əlifbasına keçid prosesinin müsbət təcrübəsinə əsaslanaraq

Özbəkistan respublikasını hərtərəfli inkişafa və dünyaya inteqrasiyaya hazırlamaq üçün lazımı şəraitin formalaşdırılması göstərilmişdir” (Abdieva, 2017:46).

Bu qanuna əsasən latın əsaslı yeni özbək əlifbası “1 yanvar 1996-cı ildə ibtadi təhsildə, birinci sinifdən başlayaraq məktəblərdə tətbiq olunacaqdı” (Tekin, 2008:607). Bu da mərhələli əlifba dəyişikliyi demək idi.

Professor Timur Kocaoğlu 1993-cü ildə qəbul edilən əlifba ilə bağlı qeyd edir: “1993-cü ildə qəbul edilmiş özbək-latın əlifbası üzərində 1995-ci ildə edilən dəyişiklik bu əlifbanı ortaq türk-latın əlifbasından həm uzaqlaşdırmış, həm də əlifbanı qarışıq və istifadəyə yararsız vəziyyətə salmışdır” (Tekin, 2008:607).

5 dekabr 1995-ci ildə qəbul olunan yeni dil qanununda da özbək dili dövlət dili statusunu saxlamışdır. Həmçinin burada Özbəkistan respublikasının bütün vətəndaşlarının ünsiyyət dillərini seçmək hüququna malik olması da qeyd edilmişdir.

Latın əlifbası əsasında hazırlanan və 1995-ci ildə qəbul edilən özbək-latın əlifbasına ortaq türk əlifbasında və türk latın əlifbalarının heç birində yer almayan işarələr daxil edilmişdir. Bu əlifbada kiril əsaslı əlifbada olduğu kimi, özbək dilinin səs quruluşuna uyğun olmayan işarələr də var idi (Özeren, 2018:164).

Məlum olduğu kimi Özbəkistanda 1995-ci ildə həyata keçirilən əlifba dəyişiklikləri Türkmənistandakı əlifba dəyişikliklərinə əks istiqamətdə olmuşdur. Türkdilli respublikaların əlifba və yazı sistemlərini geniş şəkildə tədqiq edən professor Hatice Şahin User bununla bağlı qeyd edir: “Türkmənistan və Özbəkistanın kiril əlifbasından latın əlifbasına keçərkən Rusiyanın təsirindən xilas olmağı düşünməklə yanaşı, özlərinə xas latın əlifbası hazırlayaraq Türkiyənin təsirindən uzaq olmağa çalışmışlar” (Şirin, 2006:308).

24 avqust 1995-ci ildə Özbəkistan Respublikası Nazirlər Kabineti “Latin Yazuvige Esaslengen Ozbek Elifbasini Cariy Etis Togriside” qanunu tətbiq etməklə əlaqədar “Özbek Tilining Esasiy İmla Kaidelerini Tasdikleş Hakide” 339 sayılı qərar qəbul etmişdir. Bu qərar dörd maddədən ibarət idi:

1. Özbək dilinin əsas imla (orfoqrafiya) qaydaları təsdiq olunsun.
2. Nazirliklər, nazirliklərə tabe olan qurumlar, yerli özünü idarəetmə orqanları, kütləvi informasiya vasitələri bütün yazışma və fəaliyyətlərində, mətbuatda latın hərflərinin əsas götürüldüyü özbək əlifbasından istifadə etsinlər və qeyd olunan qaydaları tətbiq etsinlər.
3. Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyası, ali, orta və özəl təhsil qurumları, dövlət mətbuat qurumu üç ay ərzində məktəblər üçün özbək dilinin imla, şəxs və yer adları lüğətlərini hazırlasınlar və nəşri ilə bağlı tədbirlər görsünlər.
4. Qeyd olunanların tətbiq olunmasına nəzarət Nazirlər Kabinetinin təhsil, elm, sosial məsələlər və mədəniyyət işləri ilə bağlı qurumlarına tapşırırlar.

21 dekabr 1995-ci ildə Ali Məclis tərəfindən təsdiq edilmiş Özbəkistan Respublikasının “Dövlət dili haqqında” qanunu (yeni redaksiyada) dövlət dili ilə yanaşı, rus və digər milli azlıqların dillərindən həyatın bütün sferalarında istifadə hüququnu özündə əks etdirməklə xalqlararası sülh öz töhfəsini vermişdir. “Özbəkistan Respublikasında” bu qanunun 24-cü maddəsində göstəriləyi kimi, “dövlətə və ya başqa dillərə etinasız və düşmən kimi yanaşmalar qadağandır. “Vətəndaşların ünsiyyət, tərbiyə və təhsildə dil seçmək hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan şəxslər qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar” (Murtazayeva, 2017:343).

Qanunun belə geniş miqyasda həyata keçirilməsi, dil problemini digər millətlərin mənafeələrinə xələl gətirmədən həll etməyə imkân verdi.

1995-ci il qanunu ilə əlaqədar 600 nəfərlə sorğu aparan bir araşdırma etnik qrupların Özbəkistandakı dil siyasətinə dair davranışları mövzusunda müəyyən fikir ortaya çıxarır. Buna görə, Özbəkistanda yaşayan hər beş rusdan üçü özbək dilinin yeganə dövlət dili olaraq qəbul olunmasının azsaylıların qanuni haqlarında zidd olduğunu düşünür. Özbəklər və taciklər bu fikirlərlə razı deyillər. “Rusların 58%-i Özbəkistanda özbəklərin digər etnik qruplardan üstün hüquqlara malik olduğunu düşünürlər. Rusların 96%-i, rus dilində danışan digər azlıqların 93%-i özbək dili ilə yanaşı, rus dilinin də dövlət dili olmasını müdafiə edirlər. Özbəklər arasında bu fikirdə olanların göstəricisi 32%-dir. Taciklər arasında rus dilinin dövlət dili olmasını düşüncələrin göstəricisi 39% olduğu halda, tacik dilinin də bu dillərlə rəsmi statusda olmasını istəyənlər 15%, özbəkcə ilə birlikdə yalnız tacik dilinin dövlət dili olmasını istəyənlər isə 11%-dir. Digər tərəfdən taciklər və özbəklər rus dilinə etnik qruplar arası dil statusu verilməsinə qarşı çıxmışlar” (Smith, 1998:202).

Dillə bağlı müəyyənləşdirilmiş qərarların təsiri məsələsində də rus və özbəklərin fikirləri çox fərqlidir. Hər üç özbəkdən biri iş yeri ilə bağlı qərarın iş həyatına müsbət təsir etdiyini düşündüyü halda, rusların 41%-i bundan narahat olduğunu qeyd etmişdir. Özbəklərin yarısından çoxu, taciklərin üçdə biri dillə bağlı qanunların etnik qruplar arasındakı münasibətlərə müsbət təsir etdiyini düşünür. Rusların yarısı və rus dilində danışan digər azlıqların üçdə ikisi bu təsirin yetərsiz olması düşüncəsindədir. Dil qanunlarının respublikadakı mövqelərini zəiflətdiyinə inanmalarına baxmayaraq, özbək dilini bilməyən rusların 70%-i bu dili öyrənmək niyyətində olmadıqlarını bildirmişlər.

1996-cı ildə Özbəksitan Nazirlər Kabineti tərəfindən “Özbəkistan Respublikasının dövlət dili haqqında Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Bu proqram həm dil korpusu, həm də maddi mənbə və baza problemlərini əhatə edirdi. “Proqramda özbək dilinin tədrisi üçün dövlət tərəfindən vəsait ayrılması, maddi və texniki bazanın gücləndirilməsi, əcnəbi dillərdəki elmi yazıları özbək dilinə avtomatik çevirən sistemlərinin qurulması, məktəblərdə özbək dilinə ayrılan dərslərin artırılması kimi məsələlərə yer verilmişdir” (Garibova, 2012:83).

SSRİ-nin süqutundan sonra Özbəkistan dil siyasətində, milli kimlik siyasətinin ön plana çıxdığını görürük. Bu dövrdə özbək milli kimliyini formalaşdıran məsələlərdən biri özbəkçiliyin yenidən formalaşması, digəri isə rus təsirinin azaldılması idi.

2005-ci ildən sonra Özbəkistanın Qərbdən uzaqlaşmasının və yenidən Rusiya ilə yaxınlaşmasının bir nəticəsi olaraq məktəblərdə rus dili dərslərinə geniş yer ayrılır. Beləliklə, rus dili yenidən özbək əhali arasında nüfuz qazanmağa başlamışdır. Ölkədə rus dilindən başqa, ingilis, fransız və türk dili kimi dillərə də maraq artmışdır. Özbəkistanda müxtəlif ölkələrin mədəniyyət mərkəzlərinin fəaliyyətinin xarici mədəniyyətə liberal münasibətin göstəricisi olsa da, bu mərkəzlərlə Özbəkistanda aidiyyəti qurumları arasında müəyyən vaxtlarda problemlər də meydana çıxır. Əlbəttə, burada hökumətin özbək dilinin statusu ilə bağlı fəaliyyətinin uğurlu olması dilə gətirilir. Latın əlifbasının təhsildə tətbiqi ləng getsə də, sosial həyatda və şəhərlərdə bu əlifbadan daha sıx istifadə edilir. Hazırda özbək dili rus dilinə paralel şəkildə etnik qruplar arasındakı ünsiyyət dili funksiyasını yerinə yetirir.

4. Nəticə

Yekun olaraq, bu gün Özbəkistanda dil siyasətinin digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə müqayisədə daha nikbin inkişaf etdiyini söyləyə bilərik. Bu baxımdan Özbəkistanda həyata keçirilən dil siyasətini və mövcud dil situasiyasını bir neçə maddədə xülasə etmək istərdik.

Özbəkistan prezidenti Şövkət Mirziyoyevin 21 oktyabr 2019-cu ildə “Özbək dilinin, dövlət dili kimi nüfuzunu və mövqeyini gücləndirməklə bağlı” Tədbirlər Planı haqqında fərmanı özbək dilinə dövlət tərəfindən verilən dəyərin göstəricisidir. Fərmanda dövlət dilinin qorunmasına, inkişaf etdirilməsinə və bu tədbirlər planından irəli gələn fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarətin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi qeyd olunurdu.

Bu gün Özbəkistanda qarışıq bir əlifbadan istifadə olunur. 1993, 1995 və 2001-ci illərdəki əlifba dəyişikliyi uğursuz hesab edə bilərik. Ancaq dövlətin 2019-cu ildə qəbul etdiyi “Tədbirlər planı”nda keçmişdə latın əlifbasına keçiddə baş verən xətlərin yenidən təkrarlanmaması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi xüsusi qeyd olunmuşdur.

Özbəkistanın 14 sentyabr 2019-cu ildə Türk Dili Danışan Ölkələr Birliyinə – Türk Şurasına (Türk Keneşi) tam hüquqlu üzv seçilməsi gələcəkdə türk dünyasına aid ortaqlayihələrdə yer alması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Özbəkistanın digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə müqayisədə başqa bir üstünlüyü də dövlət qurumlarında digər dillərdən istifadəyə rəsmi qadağa qoyulmasıdır. Bugün Özbəkistanda bütün dövlət qurumlarında rəsmi yazı və ünsiyyət dili özbək dilidir. Bu qərar ilk vaxtlar başqa ölkələrin, xüsusilə Rusiyanın etirazları ilə qarşılasa da dövlətin dillə bağlı mövqeyi dəyişməz qaldı.

Kaynaklar

Abdieva, R. (2017). Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 46.

Buran, A., Alkaya E. (2013). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Eltazarov, J. (2017). *O'zbekistanda 20-Asrda Amalga Oshirilgan Yazuv va Imlo İshlohtlari Tarixindən (Sotsionlingvistik Tahlil)*, Samarqand: Samdu Nashri.

Garibova, J. (2012). *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar - Dil Sorunu ve Yeniden Biçimlenen Kimlikler, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Gökdağ, B. A. (2022). *Bağımsızlığın 30. yılında Özbekistan'da Dil Uygulamaları*, Prof. Dr. Mehman Musaoğlu Armağanı, Ankara: Bengü Yayınları.

Hudayberdiyev, C. (1998). Özbekçede Ses Uyumunun Yok Edilişi. *Türk Dünyası Derleme Edebiyat Dergisi*, s. 434-435.

İbrahimov S. (1972). Özbekskiy Alfavit ı Voprosı Ego sovershenstvovaniya, Voprosı Sovershenstvovaniya Alfavitov Turkcha Yazıkov SSSR.

İbrahimov, E. (2018). *Türk Xalqlarının Ortaq Əlifba, İmla və Ünsiyyət Dili*. Bakı: Elm və Təhsil.

İbrahimov, E. (2020). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 50, 99-116.

İbrahimov, E. (2021). Azerbaycan'da Dil Politikalarının Toplumdilbilimsel Paradigmaları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, SUTAD*, Aralık 2020; S. 50, 27-41.

İbrahimov. E. (2020). Rusya Federasiyasının Azsaylı Türk Xalqlarına Qarşı Dil Siyasəti. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*. Y. 4. S. 2., s. 206-222.

Kerimov, İ. (2011). *Özbekistan Na Poroge Dostizheniya Nezavisimosti*. Taşkent: Özbekistan.

Kocaoğlu, T. (1999). Türk Ülkelerinde Latin Alfabesine Geçme Sürecindeki Başlıca Meseleler, *3.Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiriler Toplusu*, s. 677.

Kuçkartay, İ. (1999). Latin Esaslı Yeni Özbek Alfabesi (Kabul edilmesi ve uygulanması), *Atatürkün Harf Devrimi ve Türk Dünyasında Yansımaları Sempozyumu Bildiriler*

Toplusu, s. 122.

Murtazaeva R. (2017). *Uzbekistan-Unikal'ny Kray Mejnatsional'nogo Soglasiya i Tolerantnocti*. Uzbekistan-Smraba Mira 1 Solasiya: Sv. Mamerialov Konferensii.

Özeren, M. (2018). Dil Kimlik İlişkisi Çerçevesinde Rusya Federasyonundaki Türk Halklarının ve Türk Kehçelerinin Durumu, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 73, s. 163-182.

Özeren, M. (2019). Türk Dünyasında Ortak İmla (Yazım) Sorunu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*. Y. 3, S. 1, s. 104-121.

Öztürk, R. (2001). Yeni Özbek Alfabesi ile Yayınlanmış Bazı Kitaplar ve Düşündükleri, *Türk Dünyası Derleme Edebiyat Dergisi*, s. 761-765.

Smith, G. (1998). *Nation Building in the Post-Soviet Borderlands*. The Politics of National Identities, New York: Cambridge University Press.

Şahin, E. (2012). *Orta Asya ve Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Dil Politikaları Bağlamında Alfabe Değişimi*, İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları.

Şirin, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tekin, F. (2008). Özbek Türkçesinin Latin Alfabesi Esasındaki İmlasi Üzerine, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Y. 3, S. 6, s. 607.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1371594>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 05.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 07.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Yaman, E. (2023). Özbek Türkçesinde Söz Öbekleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 189-197.

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE SÖZ ÖBEKLERİ
Phrases in uezbek turkic
ERTUĞRUL YAMAN¹

Öz

Söz öbekleri, bir dilin ana yapısı olan söz diziminin en güçlü yapı taşlarıdır. Diğer bir söyleyişle söz öbekleri söz dizimini oluşturur. Bu anlamda söz öbeklerinin yapıları, çeşitliliği, bu konudaki yaklaşım ve sınıflandırmalar, bir yönüyle o dilin mantığını ortaya koyan göstergelerdir. Dilin yapı taşları olması ve söz dizimindeki rolleri dikkate alınarak bu çalışmada Özbek Türkçesindeki söz öbekleri hem kendi içerisinde hem de kimi zaman Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Türk dilinin kolları arasındaki ortaklıkları belirlemeye yönelik çalışmalarda lehçelerin özgün yapılarını tespit etmek ve bunları karşılaştırmalı olarak ortaya koymak oldukça önemlidir. Bu bağlamda söz varlığının ötesinde sözler arasındaki doğal birlikler, Türk dilinin köken ortaklığını gösteren en güçlü delillerdendir.

Söz öbekleri konusunda Türk dilinin iki büyük kolu arasında ileri derecede benzerlikler olduğu belirlenmiştir. Bu alandaki asıl farklılık söz öbeklerinin ele alınmasının mantığı ve sınıflandırma yöntemleridir. Çalışmanın genelinden de anlaşılacağı üzere, Özbek Türkçesinde söz öbeklerini ifade eden terimlerin önemli bir kısmı Türkçe kökenli sözcüklerden türetilmiş terimlerdir. Bu anlamda karşılıklı terim alışverişlerinin yapılabilmesi de mümkün görünmektedir. Aynı şekilde yöntemler açısından da karşılıklı yararlanmalar imkân dâhilindedir. Türk dilinin ortak kökenlerinin belirlenmesi ve gelecekte ortak bir dile doğru evrilmesinde bu türden çalışmaların artırılmasında yararlar vardır.

Anahtar Kelimeler: Özbek, Özbek Türkçesi, Söz Öbekleri

¹ Prof.Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü. Kırşehir/TÜRKİYE.

El-mek: e.yaman@ahievran.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5431-3243>

Abstract

Phrases are the strongest building blocks of syntax, which is the main structure of a language. In other words, phrases form syntax. In this sense, the structures and diversity of phrases, approaches and classifications on this subject are, in a way, indicators that reveal the logic of that language. In this study, considering that they are the building blocks of the language and their role in syntax, the phrases in Uzbek Turkic will be discussed both within themselves and sometimes in comparison with Turkey Turkish.

In studies aimed at determining the commonalities between branches of the Turkic language, it is very important to identify the unique structures of dialects and present them comparatively. In this context, beyond vocabulary, natural unity between words is one of the strongest evidence showing the commonality of origin of the Turkic language.

It has been determined that there are high similarities between the two major branches of the Turkic language in terms of phrases. The main difference in this field is the logic of handling phrases and classification methods. As can be understood from the overall study, a significant part of the terms expressing phrases in Uzbek Turkic are terms derived from words of Turkic origin. In this sense, it seems possible to exchange terms. Likewise, mutual benefits are possible in terms of methods. It would be beneficial to increase such studies in determining the common roots of the Turkic language and evolving it towards a common language in the future.

Keywords: Uzbek, Uzbek Turkic, Phrases

1. Özbek Türkçesi

Sözlü edebi ürünlerle ve işlenmiş yapısıyla Türk dilinin tarihsel kökenlerinin M.Ö.'ye kadar indirildiği bilinmektedir. M.S. 5-6. yüzyıllara ait Yenisey Mezar Taşları'ndaki yazılı metinlerle somutlaşan Türk dili, yaklaşık 12.yüzyıla kadar Köktürk-Uygur-Karahanlı çizgisinde tek bir yazı dili olarak varlığını sürdürülmüştür. Daha sonra iki kola ayrılan Türk dilinin iki yazı dilinden ilki olan Doğu Türkçesi, Eski Türkçenin tabii bir devamı olarak Harezmi Türkçesi (13-14. yüzyıllar) ve Çağatay Türkçesi (14-20.yüzyıllar arası) daha sonra yerini Özbek Türkçesine bırakarak devam etmiştir. Karahanlı (11-12. yüzyıllar) ve Harezmi (13-14. yüzyıllar) edebî lehçelerinin devamı olarak Asya'da Cengiz oğulları tarafından kurulan Çağatay ve Altınordu devletlerinde gelişerek Timur ve çocukları zamanında klasik bir mahiyet alan Orta Asya Türkçesine Çağatay Türkçesi denilmektedir. Çağatay Türkçesi, 14-15. yüzyıllardan 20. yüzyılın başına kadar kullanılan edebî bir lehçedir. Günümüz Türk lehçeleri arasında Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri Çağatay Türkçesinin devamı kabul edilir.

Özbekistan'daki ağızlara dayanan Özbek edebî lehçesi, 1921'den itibaren Çağatay edebî lehçesinin yerini almaya başlamıştır. Özbek Türkçesi, esasen Doğu Türkçesinin aslı karakteristik özelliklerini taşır. Çağatay Türkçesi döneminde var olan pek çok ses, şekil ve söz dizimi özelliği Özbek Türkçesinde de sürmektedir.

20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan coğrafi ve siyasi şartlar, Özbek Türkçesini doğal gelişme ve değişme seyri dışına taşıyarak zorlama ve yapay girişimlerin hedefi olmuştur. Türklerin dil birliğini bozmak ve dolayısıyla Türk boylarını birbirleriyle anlaşmazlığa düşürme anlayışıyla, önce bütün Türk boylarının ortak Arap alfabesi Lâtin alfabesiyle, daha sonra da Lâtin alfabesi Kiril alfabesiyle değiştirilmiştir. Türk boylarının ortak Arap alfabesi, 1927 yılından itibaren Lâtin alfabesiyle değiştirilmeye başlanmış; 1927-1930 yılları arasında hem Arap hem de Lâtin harfleriyle birçok dergi ve gazete basılmış; dolayısıyla bu dönem, bir geçiş dönemi olmuş ve 1930 yılına kadar Lâtin alfabesine geçiş tamamlanmıştır. Türkistan'da yaşayan Özbek Türkleri, 1927'den önceki yıllarda da Arap, 1927- 1940 yılları arasında Lâtin

alfabesini kullanmışlardır., Afganistan’da bulunan Özbek Türkleri ise, hâlen Arap alfabesini kullanmaktadır. Özbek Türkleri için hazırlanan Lâtin alfabesinde başlangıçta dokuz ünlü kabul edilip ünlü uyumu sağlanmışken daha sonra “Taşkent’in İrânlılaştırılmış ağzı” seçilerek ünlü sayısı azaltılmış ve Türkçenin karakteristiği olan ünlü uyumu bozulmuştur (Özkan, 1997).

1940 yılından sonra ise, 1937- 1938 yıllarında birçok Türk aydınına öldürten Stalin’in emriyle bütün Türk boylarına farklı birer Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Tabii ki böyle bir dayatmanın ana sebebi; Türk boylarının, birbirlerinin yazılarını okumalarını, dolayısıyla uzun vadede birbirleriyle anlaşmalarını önlemektir.

Özbek Türkçesi, Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Doğu Türkçesi (Karluk) kapsamında değerlendirilir ve Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir.

Özbek Türkçesi, Çağdaş Türk lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir. Özbek Türkçesi Özbekistan dışında yoğun olarak Kazakistan’ın güney bölümünde, Türkistan’ın kuzey bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan’ın sınır bölgelerinde de konuşulur.

Karluk grubunun bir temsilcisi olmakla birlikte Özbek Türkçesinin içinde Kuzey ve Batı Türkçesinin özellikleri de görülür. Stefan Wurm Özbek Türkçesini dört ağza dayandırır:

1. Kıpçak Özbekçesi, 2. Kuzey Özbek 3. Güney Özbekçesi, 4. Türkmenceleşmiş Özbekçe (Wurm, 1989).

Özbek Türkçesinin ağızlarını üç grup hâlinde tasnif etmek mümkündür:

1. Y’levçi (y’li) ağızlar (Karluk grubu): Fergana vadisi, Taşkent, Semerkand (şehir), Karşı, Şehrisebz, Kitab (şehir içleri), Buhara, Sirderya...

2. C’levçi (cli) ağızlar (Kıpçak grubu): Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kaşkaderya, Surhenderya, Taşkent (kısmen), Semerkand, Cizzah, Nevai, Buhara (az). Genellikle, sayılan şehirlerin merkezi dışındakiler...

3. Oğuz grubu: Harezm, Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin Harezm’e yakın bölgeleri ve Türkmenistan’ın Taşoğuz bölgesindeki Özbek Türkleri.

Özbek Türkçesi 1929-30’dan 1937’ye kadar söyleyiş bakımından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Özbek ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı yönünden Taşkent ağzına dayanmaktaydı. Ancak, 1937’den sonra yapılan değişiklik neticesinde yazı dili, İrâncalaştırılmış Taşkent ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana vadisi ağzına dayandırılmıştır (Buran, 2001).

2. Söz Öbekleri

Söz öbekleri, bir dilin ana yapısı olan söz diziminin en güçlü yapı taşlarıdır. Diğer bir söyleyişle söz öbekleri söz dizimini oluşturur. Bu anlamda söz öbeklerinin yapıları, çeşitliği, bu konudaki yaklaşım ve sınıflandırmalar, bir yönüyle o dilin mantığını ortaya koyan göstergelerdir. Dilin yapı taşları olması ve söz dizimindeki rollerini dikkate alınarak bu çalışmada Özbek Türkçesindeki söz öbekleri hem kendi içerisinde hem de kimi zaman Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Özbekistan gramerciliğinde, Türkiye gramerciliğindeki “söz öbekleri(kelime grupları)” teriminin karşılığı olarak “söz birikmâleri” terimi kullanılmaktadır. Özbekistan gramerciliğinde söz birikmâleri (söz öbekleri) ile ilgili yaklaşımlar ise şu şekildedir:

Söz öbeklerinin oluşumu için temel şart, iki sözcüğün bir araya getirilmesidir. Ancak, her türlü bir araya geliş söz öbeği kabul edilmemektedir. Herhangi bir birleşmenin veya yan yana gelmenin söz öbeği sayılabilmesi için, mutlaka, unsurlar arasında bir **tâbilik** durumunun söz konusu olması gerekmektedir. Yani, genellikle sonda bulunan esas unsurun kendisinden önceki veya sonrakileri kendine göre düzenlemesi, daha doğrusu iki sözcüğün birbirini yönlendirmesi

gerekir. Özbek Türkçesindeki “başqaruv” terimi, sözcükler arasında oluşan birbirlerine **tâbilik** durumunun ifadesidir.

En kısa ve özlü şekliyle, *aralarında ancak tâbi olunan (hâkim) ve tâbi olan (tabe) ilişkisi bulunan kelime birlikleri söz öbeği (söz birikmâsi)* sayılmaktadır. Tanımlamalarda verilmemekle birlikte, aralarında tâbilik ilişkisi bulunmayan bağlama grupları da bu kapsamdadır.

Söz öbekleri için, Özbekistan gramerciliğinde kullanılan üç ana başlık vardır: **Bitişuv** (bitişme; eksiz kelime grupları) **Başqaruv** (idare) ve **Maslâşuv** (uygunlaşma).

“Söz öbekleri, **Bitişuv** (Bitişme) (*aq ipäk* (beyaz ipek), *taxta köprik* (tahta köprü), *devariý gazeta* (duvar gazetesi)); **Qoşiluv** (Eklenme) (*mäktäbdä oqımaq* (okulda okumak), *qalâm bilän yazmaq* (kalemle yazmak)) ve **Tärtibläşuv** (Düzenlenme) (*ikki küldirgüçli qız* (iki gamzeli kız) - *küldirgüçän ikki qız* (gamzeli iki kız)) esasında oluşur.

Söz öbekleri, teşkil edilişleri bakımından **addiy** (basit) ve **müräkkäb** (karışık) olmak üzere ikiye ayrılır.

Addiy birikmälär (Basit söz öbekleri): *yängi kitab* (yeni kitab), *ammäbap kitab* (popüler kitap); *kiçik yaşdägi balälär* (küçük yaştaki çocuklar), *şox balälär* (neşeli çocuklar).

Müräkkäb birikmälär (İç içe söz öbekleri): Basit kelime gruplarının iç içe girmesinden oluşur: *yängi ammäbap kitab* (yeni popüler kitap); *kiçik yaşdägi şox balälär* (küçük yaştaki neşeli çocuklar):

Söz öbekleri, birbirlerine bağlanmış usülleri bakımından aşağıdaki şekilde bölümlenir:

Bitüşüvli birikmälär (Bitişmeli söz öbekleri):

alav qalb (ateş yürekli), *beşinçi mäktäb* (beşinci okul), *gözal täbiät* (güzel tabiat), *aqqan suv* (akar su), *tez yürmaq* (çabuk yürümek), *säkin gäpirmaq* (yavaş konuşmak).

Başqaruvli birikmälär (Tâbilik/İdare ilgisi olan söz öbekleri):

Tilgä e'tibar - elgä e'tibar (Dile itibar millete itibar (dır).), *hämmägä mä'qul* (herkese makul), *hämmäsüdän gözäl* (hepsinden güzel), *ambar buğdaygä tolä* (ambar buğday dolu), *armiyadän qaytmaq* (askerden dönmek) gibi.

Maslâşuvli birikmälär (Uygunlaşmalı birlikler):

Men işläymän (Ben çalışıyorum), *Sen oqıysän* (Sen okuyorsun), *Mehmanlär kelişdi* (Misafirler geldiler).

Qarışıq älaqali birikmälär (Karışık söz öbekleri):

bizning qışlağımız (bizim köyümüz), *sizning zveno* (sizin küme); *ulärning bağçäsi* (onların bahçesi), *kolxoz bağı* (çiftlik bağı), *şähär köçäsi* (şehir sokağı); *içdän oqımaq* (içinden okumak), *alğa yürmaq* (ileriye yürümek) Son iki kelime grubu tarihî bakımından *başqaruvli* olmasına rağmen bugünkü dilde *bitüşüv älaqali* söz öbeği sayılmaktadır.

İzafäli birikmälär (İzafeli kelime grupları):

nuqtäi näzär (noktayı nazar), *taxtı rävan* (sultan tahtı), *ahli suhbätlär* (sohbet ehilleri) gibi.” (Rüstämov, 1991: 72).

2.1. Söz Öbeğinin (Söz Birikmâsi) Şekillenişine Göre

Söz öbeklerinin oluşabilmesi için birkaç değişik yol kullanılmakla birlikte, bu yolları iki ana grupta toplamak mümkündür:

a. Sentetik usül: Bu usülle oluşturulan söz öbeklerinde, unsurlar arasındaki ilişki ekler yardımıyla sağlanır. Herhangi bir unsur diğer bir unsura hâl ekleri, iyelik ekleri, sıfat-fiil ekleri, zarf-fiil ekleri ve diğer çekim ekleriyle bağlanır. Bazı Özbek dilcilerine göre *-li/-lik*, *-çä,-gi*, -

dägi, -däy /-dek, -iy/-viy gibi yapım ekleri de kelime grubu teşkelinde rol oynamaktadır. Bu tür ekli yöntemlere “**formal-grammatik vasıtälär**” da denilmektedir.

<i>üy egäsi</i>	(ev sahibi)
<i>bizning qışlaq</i>	(bizim köy)
<i>hämägä äyan</i>	(herkese ayan)
<i>ötmişdägi vaqeälär</i>	(geçmişteki vakalar)...

b. Analitik usül : Herhangi bir ek almaksızın veya görevli kelimeler (bağlavçılar, kömākçilər ve yüklämälär) yardımıyla oluşturulan kelime grupları bu usülün kapsamı içindedir. Bu tür oluşumlarda eklerin yerine yardımcı kelimeler kullanılır. Türkiye gramerciliğinde görevli kelimeler veya yardımcı kelimeler adı verilen kelimeler, Özbekistan gramerciliğinde üç alt başlıkta toplanır:

Bağlavçılar (bağlaçlar): *vä, yaki, ämma, lekin...* Bağlavçılar “*teng sözli birikmä*” teşkil ederler: *kitab vä qaläm*

Kömākçilər (edatlar): *bilän, üçün, käbi, singäri...*

Bu tür kelimelerle oluşturulan *söz birikmäleri* genellikle “*fe’li söz birikmäleri*”dir: *Sen üçün almaq* (Senin için almak).

Yüklämälär: *-u (yu), -dä, -mi*

Yükleme adı verilen ve özellik arz eden birtakım eklerle ortaya konan bu tür yapılar, *söz birikmälerini* aşan bir kapsamdadır: *Farhadu Şirin, anäyu balä...*

2.2. Unsurlar Arasındaki İlişki Derecesine Göre

Söz öbekleri (söz birikmäleri) unsurlar arasındaki ilişkinin kalıcılık (daimîlik) ve geçiciliği bakımından iki kısma ayrılır:

a. Turgun birikmä (Kalıcı gruplar)

“**Turgun birikmä**” adı verilen bu grupta yer alan söz öbekleri kalıplaşmış, ayrılmaz bir hâldedir. Unsurlar arasındaki ilişki geçici olmayıp daimîdir. Bu tür söz öbekleri de cümle içinde tek bir kelime gibi işlem görür ve tek bir sorunun cevabı olur. “Birikmä”yi teşkil eden kelimelerin bir veya birkaçı gerçek anlamının dışına çıkmış olabilir:

<i>yoldän çıqmaq</i>	(şaşırmak, azmak)
<i>candän keçmaq</i>	(candan davranmak)
<i>başını kötärmaq</i>	(baş kaldırmak)...

“**Turgun birikmä**”ler, kendisini oluşturan kelimelerin anlam özelliklerine göre kendi içinde iki alt bölüme ayrılır:

Müräkkäb tärminlär (Birleşik isimler):

Taşkent Dävlät Üniversitesi

(Taşkent Devlet Üniversitesi)

Özbekistan Mädäniyät Cämğarmäsi

(Özbekistan Kültür Vakfı)...

Frazeologik ibarälär (Deyimler):

Aräsidadän qarä müşük ötmaq (Arasından kara kedi geçmek)

Qulağıgä lağmän asmaq (Yalan uydurmak)...

“**Turgun birikmä**” Özbekistan gramerciliğinde şekil olarak söz öbeği olmasına rağmen, “söz birikmä”leri içinde ele alınmaz. Deyimler, kelime hazinesi (leksika) içinde değerlendirilir. Özbekistan gramerciliğinin “**müräkkäb tärminlär**”i, Türkiye gramerciliğinde birleşik isim başlığı altında kelime grupları kapsamında değerlendirilirken “**frazeologik ibarälär**”, Türkiye

gramerciliğinde söz öbekleri içinde kendi adıyla (deyim) yer almazlar. Ancak, deyimlerin her biri kendi yapılarına uygun kelime grubu içinde değerlendirilir.

b. Erkin birikmä (Geçici birlikler):

İki veya daha çok unsurun bir araya gelmesinden oluşan geçici kelime gruplarıdır. Unsurlar arasındaki ilişki daimî ve bozulmaz değildir. Bu tür birlikleri oluşturan unsurlar, istendiğinde farklı farklı unsurlarla daha yeni ve değişik gruplar oluşturabilirler. Gruba katılan unsurlar gerçek anlamlarını korumuş olabilirler.

<i>yängi üy</i>	(yeni ev)
<i>aq kema</i>	(beyaz gemi)
<i>qızıqarlı kitab</i>	(ilginç kitap)...

Özbekistan gramerciliğinde görülen “**turgun birikmä** (kalıcı birlikler)” - “**erkin birikmä** (geçici birlikler)” şeklindeki bir ayrıma Türkiye gramerciliğinde rastlanmaz.

2.3. Söz öbekleri (Söz Birikmäleri)nin Sentaktik İlişkilerine Göre:

Söz öbekleri (söz birikmäleri) unsurlar arasındaki sentaktik ilişkinin türüne göre iki temel bölüme ayrılır. Bu gruplandırmada esas alınan ölçü unsurlar arasındaki ilişkinin eşit dereceli olup olmamasıdır. Unsurlar birbirlerine ya eşit dereceli bir şekilde denk olarak bağlanır veya unsurlar arasında tâbi olan -tâbi olunan ilişkisi bulunur.

a. Teng sözli birikmäler (Denk bağlanmış birlikler):

Bu tür söz öbeklerinde her unsur birbirine denk bir şekilde, aralarında tâbi olan - tâbi olunan ilişkisi bulunmaksızın bağlanır. Bir anlamda unsurlar, birbirlerine göre denk hukukludur. Unsurlar arasında mevcut olan bağ, **bağlaçlar (bağlavçılar)** yardımıyla sağlanmıştır.

<i>almä / vä / anar</i>	(elma ve nar)
<i>Sälimä / vä / Kärim</i>	(Selime ve Kerim)
<i>badam / vä / pistä</i>	(badem ve çekirdek)
<i>anä / -yu / balä</i>	(anne ve çocuk)
<i>çal / u / kämpir</i>	(ihtiyar erkek ve kadın)...

b. Ergäş sözli birikmäler (Bağlı birlikler):

Birbirlerine çeşitli ekler yardımıyla veya eksiz olarak bağlanmış unsurlardan oluşan kelime gruplarına “**ergäş sözli birikmäler**” adı verilir. Bu tür birliklerin kurulabilmesi için mutlaka unsurlar arasında tâbi olan (tabe) - tâbi olunan (hâkim) ilişkisinin bulunması yani bir unsurun diğer bir unsura tâbi olması gerekir. Unsurların anlamca ve yapıca birbiriyle kaynaşmış olmaları esastır. Anlamca ve yapıca birbirlerine uyum sağlamış olan böyle birlikler cümle içinde tek bir kelime gibi işlem görürler.

<i>tez / gäpirmaq</i>	(hızlı konuşmak)
<i>qızıl / almä</i>	(kızıl elma)
<i>daraxtning / bärği</i>	(ağacın yaprağı)...

Özbekistan gramerciliğinde görülen “**teng sözli**” ve “**ergäş sözli**” şeklindeki kelime grubu ayrımına Türkiye gramerciliğinde rastlanmaz. Bu tür bir sınıflandırmanın yapılmasında Türkiye gramerciliği açısından faydalar bulunmaktadır. Türkiye gramerciliğindeki **söz öbeği** tanımının Özbekistan gramerciliğindeki “**teng sözli birikmä**”yi de kapsayacak şekilde daha geniş ve kullanışlıdır.

2.4. Bağımlı Kelime Grubu (Ergaş Sözlü Birikmä)nün Sentaktik İlişkilerine Göre:

Bağımlı söz öbekleri (ergaş sözlü birikmä), aralarındaki sentaktik ilişkinin türlerine göre üç alt başlıkta toplanır. Bu tür sınıflandırmada asıl ölçü, aralarında **tâbi olan (tabe)** ve **tâbi olunan (hâkim)** ilişkisi bulunan unsurların birbirlerine bağlanış şekilleridir. Söz öbekleri, bu bakımdan şu üç önemli bölüm altında toplanır. Aslında, kanaatimizce bu sınıflandırmadaki başlıklar aynı zamanda kelime gruplarının birer özelliğini de ifade etmektedir.

a. Maslâşuv (Uygunlaşma):

Aralarında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların birbirleriyle şahıs ve teklik-çokluk bakımından uyum içinde bulunmalarına Özbekistan gramerciliğinde “**maslâşuv**” (uygunlaşma) adı verilir. Bu tür bir ilişki, yalnızca kelime gruplarına has olmayıp unsurları arasında tâbilik ilişkisi bulunan cümle için de geçerlidir. Bilindiği gibi, Türk dilinde asıl unsur, genellikle grubun veya cümlenin sonunda yer alır. Ondan önceki unsurlar asıl unsura tâbi olurlar. Yani, kendilerini tâbi olunan asıl unsura göre şekillendirirler. Şahıs ve teklik-çoklukça gerçekleşen bu tür uyuma Özbekistan gramerciliğinde “**maslâşuv**” adı verilmektedir. Ne var ki burada söz konusu edilen uygunlaşma söz öbeklerinden çok, cümleyi ilgilendirmektedir. Aralarında *tamlayan-tamlanan (qarätuvçi-qarälmiş)* ilişkisi bulunan isim tamlamaları kısmen bu grupta incelenmektedir. *mening oğlim, sening oğling* gibi yapılar arasında şahıs ve teklik-çokluk bakımından bir uygunlaşma yanında, aynı zamanda biraz sonra vereceğimiz “*başqaruv*” (idare) ilişkisi de bulunduğu için bunlar, “*tabedaş alaqa*” olarak değerlendirilmekte ve “*maslâşuvli başqaruv*” (uyumlu idare) adı verilmektedir.

<i>mening dostim</i>	(benim dostum)
<i>kalxoz bağı</i>	(çiftlik bahçesi)
<i>yaşlär uyuşması</i>	(gençler birliği)...

Türkiye gramerciliğinde pek dikkate alınmayan “*maslâşuv*” konusu yalnızca Tahsin Banguoğlu’nun bir eserinde, cümle için geçerli olmak üzere, “*uylaşma*” terimiyle yer almıştır.²

b. Başqaruv (İdare):

Aralarında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların çeşitli ekler veya görevli kelimeler yardımıyla birbirlerini düzenlemelerine, yönlendirmelerine “**başqaruv**” (idare) denilmektedir. Bu tür oluşumlarda tâbi olunan (hâkim) unsur esastır, tâbi olan (tabe) unsur her yönüyle asıl unsura uymak zorundadır. Yani, asıl unsur (hâkim), tâbi olan unsuru idare eder. Tâbi olan unsur, tâbi olunan unsura ya hâl ekleriyle veya görevli kelimeler yardımıyla bağlanır. Bu bakımdan kendi içinde ikiye ayrılır:

Kelişikli başqaruv (Ekli idare):

Bu türlü oluşumlarda unsurlar arasındaki ilişki hâl ekleri yardımıyla sağlanır.

<i>äsäldän / şirin</i>	(balıdan tatlı)
<i>hämägä / maqul</i>	(herkese makul)
<i>bizning / qışlaq</i>	(bizim köy)...

Kömäkçili başqaruv (Edatlı idare):

“**Kömäkçili başqaruv**”larda unsurlar arasındaki tâbilik ilişkisi çeşitli görevli kelimelerle sağlanır.

<i>Çäng sälamätlik / üçün zärärlidir.</i>	(Toz, sağlık için zararlıdır.)
<i>Qaläm / bilän yazmaq</i>	(Kalem ile yazmak.)

“**Başqaruv**” (idare) kavramı Türkiye gramerciliğinde yoktur. Aslında bu son derece önemli kavramın söz diziminde pek çok konuya ışık tuttuğunu görmekteyiz. Türkiye gramerciliğindeki kelime gruplarının önemli bir kısmı, Özbekistan gramerciliğindeki “**başqaruv**” (idare) terimiyle ilgilidir.

² Banguoğlu, *Ana Hatlarıyla Türk Grameri*, 260. s.

“**Başqaruv**” (idare) kavramının esası, tâbi olunan unsurun (asıl unsurun) yardımcı unsurları bütünüyle kendi istekleri doğrultusunda idare etmesi, yönlendirmesidir. Bu durum gramatik şekillenişin esasını oluşturur. Ekli ve görevli kelimeli her türlü idare (bağlama ve tekrar grupları hariç) bu şemsiye terimin kapsamı içindedir.

c. Bitişüv (*Bitişme*):

Aralarında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların birbirlerine hiçbir ek veya görevli kelime almaksızın bağlanmasına “**bitişüv**” (bitişme) adı verilir. Bu tür ilişkilerde tâbi olanla tâbi olunan arasındaki ilişki, kelime sırası ve entonasyondan anlaşılır. Tâbi olunan kelime, kendi şeklini değiştirse dahi tâbi olan unsur, asıl şeklini değiştirmez. Bu açıdan, unsurlar arasındaki ilişki “**başqaruv**” ilişkisindeki gibi *hareketli* değildir. Özbek Türkçesinde tâbi olan unsurlar, genellikle kategori (tür) özelliğine göre morfolojik bakımdan doğışmeyen kelime türleridir. Tâbi olan unsur görevinde çoklukla, *sıfat ve zarflar* (sıfat ve râvişlär) kullanılır. Diğer türlerdeki kelimeler de zaman zaman aynı görevi üstlenebilir:

temir / sandıq (demir sandık)
körär / köz (görür göz)
yaxşi / sözlämaq (güzel konuşmak)...

“**Bitişüv**” (bitişme) ilişkisinde iki unsur doğrudan doğruya birlik oluşturabildiği gibi, kalıplaşmış hâl ekleri yardımıyla da grup teşkil edilebilir:

çındän / aytmaq (gerçek söylemek)
tezdä / gäpirmaq (hızlı konuşmak)...(Komisyon, 1976)

3. Değerlendirme ve Sonuç

Türk dilinin kolları arasındaki ortaklıkları belirlemeye yönelik çalışmalarda lehçelerin özgün yapılarını tespit etmek ve bunları karşılaştırmalı olarak ortaya koymak oldukça önemlidir. Bu bağlamda söz varlığının ötesinde sözler arasındaki doğal birlikler, Türk dilin köken ortaklığını gösteren en güçlü delillerdendir.

Söz öbekleri konusunda yukarıdaki söz ve yapı örnekleri bağlamında Türk dilinin iki büyük kolu arasında ileri derecede benzerlikler olduğu belirlenmiştir. Bu alandaki asıl farklılık söz öbeklerinin ele alınan mantığı ve sınıflandırma yöntemleridir. Yazının genelinden de anlaşılacağı üzere, Özbek Türkçesinde söz öbeklerini ifade eden terimlerin önemli bir kısmı Türkçe kökenli sözcüklerden türetilmiş terimlerdir. Bu anlamda karşılıklı terim alış verişlerinin yapılabilmesi de mümkün görünmektedir. Aynı şekilde yöntemler açısından da karşılıklı yararlanmalar imkân dâhilindedir. Türk dilinin ortak kökenlerinin belirlenmesi ve gelecekte ortak bir dile doğru evrilmesinde bu türden çalışmaların artırılmasında yararlar vardır.

Kaynaklar

- Äbdülläyev, F. (1974). *Sözlär Özära Qandäy Bağlänädi?* “Fän” nâş. Taşkent.
 Äbdurähmanov, N., (1989). *Qadimgi Türkiy Til*, “Oqıtuvçi” nâş. Taşkent.
 Äbdurähmanov, X.; Şadmanov, E.; Răfiyev, Ä. (1988). *Özbek Tili*, “Oqıtuvçi” nâş. Taşkent.,
 Äliyev, Ä; Năzärov, K. (1992) *Özbek Dili Mä'lumatnamäsi*, “Fän” nâş. Taşkent.
 Äsqarova, M. A. (1966). *Hazirgi Özbek Tilidä Ergäşiş Formaläri vä Ergäş Gäplär*, “Fän” nâş. Taşkent.
 Bozkurt, F. (1992). *Türklerin Dili*, Cem yay. İstanbul.
 Buran, A. (2001). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara: Akçağ Yay.
 Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yay.
 Ercilasun, A. B. (1993). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ yay.

- Karahan, L. (1993). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ yay.
- Komisyon (1975). *Özbek Tili Grammatikası I Morfologiya*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Komisyon (1976). *Özbek Tili Grammatikası II Sintaksis*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Komisyon (1981). *Özbek Tilining İzahli Luğati* (2 cilt), “Rus Tili” nâş. Moskova.
- Mahmudov, N. M. (1984). *Özbek Tilidägi Saddä Gäplärdä Semantik-Sintaktik Asimetriya*, “Oqıtuvçı” nâş. Taşkent.
- Mahmudov, N.; Yaman, E. (1993). *Türkçe-Özbekçe, Özbekçe-Türkçe Sözlük*, Gafur Gulam Neş. Taşkent.
- Mirzäyev, M.; Usmanov, S.; Räsulov, I. (1966). *Özbek Tili, Oqıtuvçı*” nâş. Taşkent.
- Nurmanov, Ä.; Mahmudov, N.; Ähmedov Ä.; Salixocäyeva, S. (1992). *Özbek Tilining Mäzmuniy Sintaksisi*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Rüstämov, T. (1991). *Saf Kömäkçilär*, “Fän” nâş. Taşkent.
- Şaabdurahmanov, Ş.; Äsqarova, M.; Hacıyev Ä.; Räsulov, İ.; Daniyarov, X. (1980). *Hazirgi Özbek Ädäbiy Tili I. Kısım*, “Oqıtuvçı” nâş. Taşkent.
- Özkan, F. *Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri*. (G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Şamaqsudov, Ä.; Räsulov, İ.; Qonğurov, D.; Rüstämov, H. (1983). *Özbek Tili Stilistikası*, “Oqıtuvçı” nâş. Taşkent.
- Wurm, S. (1989). *Özbekçe*. (Çev: M. Akalın). *Türk Dünyası Araştırmaları*. Ekim 89. S. 62. İstanbul 139-186.
- Yaman, E.; Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi- Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara: TDK Yay. Ankara.
- Yaman, E.; Mahmud, N. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Ankara: TDK Yay.
- Yaman, E.; Mahmud, N. (1994). *Özbek Türkçesi Üzerine Birkaç Söz*, *Türk Dili Dergisi*, S. 506.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1372434>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 06.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 04.12.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2023

Atıf / Citation

Toprak, F. (2023). Armin (Hermann) Vámbéry'nin Tespit Ettiği Özbekçe Nakıllar Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 199-222.

**ARMİN (HERMANN) VÁMBÉRY’NİN TESPİT ETTİĞİ ÖZBEKÇE NAKILLAR
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**
An evaluation on the uzbek proverbs detected by armin (hermann) vámbéry
FUNDA TOPRAK¹

Öz

Armin Vámbéry'nin 1867 yılında yayınladığı *Cágotaische Sprachstudien* adlı eserinde *Özbek Türkçesi Nakılları* adı altında 112 nakıl bulunmaktadır. *Nakıl* sözcüğü Türk lehçelerinde *makal/metel/nakil* şeklinde karşılıkları olan ve atasözü için kullanılan bir kavramdır. Atasözleri bir milletin en önemli kültür taşıyıcılarından ve dilin en yalın, en özlü kullanımını içerdikleri gibi ait oldukları kültürün de yansıtıcılarıdır. Atasözleri, insan psikolojinin çeşitli durumlara verdiği tepkileri, davranış kalıplarını içerebilir, insanın toplum içindeki yerinin oluşmasında sahip olması gereken değer yargılarını gösterebilir, toplumun bozuk ve aksayan yönlerini eleştirel bir üslûpla ifade edebilirler. Bu yönleriyle atasözleri için tek bir tanım ya da tasniften söz etmek pek mümkün değildir. Vámbéry de tasnif yapmamış, derlediği atasözlerini (nakılları) eserine numaralandırarak almış, birer cümleyle hangi durumlar için söylendiğini belirtmiştir. Bu çalışmada onun derlediği nakıllar, Arap harflerinden Latin harflerine aktarılmış, aktarılan nakılların anlamları verilmiş, hangi durumlar için söylendiği açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca nakılların çağdaş Özbek Türkçesinde yaşayıp yaşamadığının tespiti konuyla ilgili çalışmalardan taranmıştır. Nakılların Türkiye Türkçesinde de varlığının izi sürülmüş, böylece kültür birliği ve dil ortaklığı temelini nakıllar üzerinden değerlendirilmesine çalışılmıştır. Nakılların büyük oranda Özbek Türkçesinde yaşadığı tespit edilmekle beraber sadece Vámbéry'nin derlediği, kaynaklarda tanımlanmayan 43 nakıl da onun çalışmasının değerini ve Türkoloji için önemini ortaya koyan bir husus olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Armin Vámbéry, Özbek Türkçesi Atasözleri, Özbek Türkçesi Nakıllar, Türk Atasözleri ve Özbek Atasözleri

¹ Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Ankara/TÜRKİYE.

El-mek: fundatoprak72@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8036-8515>

Abstract

In Armin Vámbéry's *Cágotaische Sprachstudien* published in 1867, there are 112 nakıls under the name of Uzbek Turkic Nakıls. The word nakıl is a concept that has the equivalents of makal/metel/nakıl in Turkic dialects and is used for proverbs. Proverbs are one of the most important cultural carriers of a nation, they contain the simplest, most concise use of language and are also reflectors of the culture they belong to. Proverbs can include the reactions of human psychology to various situations, behavioral patterns, show the value judgments that people should have in the formation of their place in society, and express the corrupt and faulty aspects of society in a critical style. In these respects, it is not possible to speak of a single definition or classification for proverbs. Vámbéry also did not make a classification, he numbered the proverbs (nakıls) he collected in his work and indicated the situations for which they were said with a sentence. In this study, the nakıls collected by him were transferred from Arabic to Latin letters, their meanings were given, and the situations for which they were said were specified. In addition, whether nakıls are alive in Contemporary Uzbek Turkic or not is analyzed from the related studies. The existence of nakıls in Turkish has also been traced, and thus, it has been tried to evaluate the basis of cultural unity and language commonality through nakıls. Although it was determined that the majority of naqıls live in Uzbek Turkish, only 43 naqıls that are not witnessed in the sources compiled by Vámbéry.

Keywords: Armin Vámbéry, Uzbek Turkic Proverbs, Uzbek Turkic Nakıls, Turkish Proverbs and Uzbek Proverbs

1. Giriş

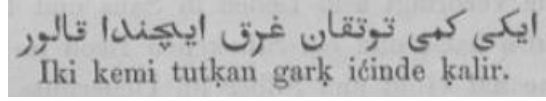
1832 yılında Macaristan'da dünyaya gelen Armin Vámbéry, fırtınalı ve değişik bir ömür geçirmiş, pek çok dili öğrenerek Osmanlı İmparatorluğu'nda ve İran'da yaşamış, İslâm kültürüyle yakından ilgilenmiş, 1862-1865 yılları arasında ise Türkistan bölgesine seyahat etmiştir. Türkistan bölgesindeki seyahatlerinde önemli eserler kaleme almıştır. 1864 yılında *Travels in Central Asia* (Orta Asya Seyahatleri) adlı eserini yazan Vámbéry, 1867 yılında ise Çağatay Türkçesi konuşma örneklerini *Cágotaische Sprachstudien* adlı kitabında toplamıştır.

Armin Vámbéry'nin 1867 yılında Leipzig'de yayımlanan *Cágotaische Sprachstudien* adlı eseri, onun bölgeden yaptığı derlemeleri içermesi açısından Türkoloji için oldukça önemlidir. Söz konusu eserin 44-58. sayfaları arasında *Bir Niçe Özbek Nakıllar Beyanında Turur* (*Einige özbekische Sprüchwörter*) başlığı ile 112 adet “nakıl” verilmiştir. Vámbéry, bu nakıllar için “Başlangıçta verilen atasözleri çoğunlukla yaşamdan derlenmiştir ve bunların birçoğunun hâlâ kullanılmakta olduğunu belirtmek ilgi çekici olabilir. Bunların birçoğu bugün Osmanlılar arasında bulunabilir” (Vámbéry, 1867:43) cümleleriyle, bunları derlediğini belirtmektedir. Almanca olarak yazılan bu eserde nakılların Arap harfli metinlerinin de verilmiş olması, şüphesiz daha doğru okumaya imkân vermesiyle okuyucuya kolaylık sağlamaktadır. Vámbéry bu eserde Alman transkripsiyon işaretleriyle bir transkripsiyon yapmıştır. Örneğin /h/ ünsüzü /ch/ ünsüz çiftiyle, /y/ ünsüzü /j/ ünsüzü ile gösterilmiştir.

ایکی مولا بیر کیشی بیر مولا خاتون کیشی
İki molla bir kişi, bir molla chatun kişi.

اوزاق بولسا هم يول يچشى
چيرکين بولسا هم قيز يچشى
Uзақ bolsa hem jol jachşi,
çirkin bolsa hem kız jachşi.

Ayrıca verilen metin ile okuma arasında farklılıklar da görülmektedir.

Yukarıda verilen örnekte “kalur” biçiminde Arap Harfli yazılan nakıl, Vámbéry, tarafından “kalir” şeklinde yazılmıştır. Burada metin düzeltmesi yapılmış ve yazılı biçim esas alınarak “kalur” biçiminde verilmiştir.

Milletlerin kültür imbiğinden süzülerek gelmiş, yaşanmış tecrübelerini ve bilgilerlerini gösteren kısa ve özlü sözlere “atasözü” denilmektedir. *Oğuzname*'de bu kavram “atalar sözi” olarak geçerken “atalar sözi Kur'an'a girmez yanınca yelişir” (Aksoy, 1978: 19) örneğiyle, atasözünün Kur'an-ı Kerim'e girmediği ama birlikte, onun yanında söylendiği sözüyle, değeri vurgulanır. Atasözü kavramı için kullanılan en eski söz “sav”dır. *Divānu Lugati't Türk*'te yaklaşık üç yüz sav olduğu bilinmektedir. *Kutadgu Bilig*'de “mesel” sözcüğünü atasözü olarak kullanan Yusuf Has Hacıp, döneminde kullanılan atasözlerinin en güzel örneğini verir. Osmanlı Türkçesi döneminde “**darb-ı mesel**” terimini, kavramın karşılığı olarak bulmak mümkündür. Atasözleriyle ilgili yapısal ve anlamsal olarak çeşitli tasnif denemeleri yapılmıştır. Şerif Ali Bozkaplan *Atasözlerinin Yapı ve İşleyiş Biçimlerine İlişkin Bir Örneklem Modeli* isimli çalışmasında atasözlerini on dört grupta değerlendirmiş ve atasözlerinin sınıflandırılmış listesini vermiştir (Bozkaplan, 2004: 513-552).

Türk lehçelerinde “nakıl” sözcüğü Arapçadan geçmiş bir alıntı olarak “makal/mekel” sözcükleriyle birlikte atasözü karşılığında kullanılan bir sözcüktür. Türkiye'de Özbek Türkçesindeki atasözleri üzerine yapılan tez, makale ve kitaplardan bazıları şunlardır:

Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri (Yoldaşev-Gümüş, 1995)

Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri (Öz, 2000)

Özbek Halk Makal-Matalları (Hazar, 2002)

Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü (Çobanoğlu, 2004)

Özbek Halq Mäqalları (Özbek Halk Atasözleri) (Yatağan, 2010)

Özbek Atasözlerinin Konuları Açısından Sınıflandırılması (Uğurtürk, 2021)

Türkiye Türkçesi'nde ve Özbek Türkçesi'nde Nasihat Biçimindeki Buyurgan Atasözleri Üzerine (Çetin, 2014)

Divānu Lugati't-Türk ve Özbek Türkçesinde Ortaklaşan Atasözleri (Bulduk, 2020)

Vatan İle İlgili Özbek Atasözleri (Arslan, 2020)

Özbek Atasözlerinde Kullanım Kalıpları (Karadeniz, 2021)

Özbek Türkçesinde Bitki Adlarıyla Kurulan Özbek Atasözleri (Ünüvar, 2022)

Bu çalışma Armin Vámbéry'nin 1867 yılında Leipzig'de yayımlanan *Cägataische Sprachstudien* adlı eserinde derlediği nakılların ortaya konulması, tasnifi ve Çağdaş Özbek Türkçesiyle karşılaştırılması amacıyla hazırlanmıştır. Öncelikle Vámbéry'nin eserinde nakılların tasnifinin yapılmadığını ve numara sırasıyla 112 nakılın aktarıldığını belirtmek gerekir. Ayrıca o, bu çalışmasında kendi dünya görüşünü de işin içine katmış, nakılların açıklamasını verirken farklı tutumlar da sergilemiştir. Örneğin **kagazdın kal'a bolsa alması belā bolur** naklını açıklarken Orta Asyalıların sadece açık alanda savaşmayı bildiklerini, “kaleyi fethetmek” gibi daha büyük beceri ve çaba gerektiren bir savaş taktiğinden habersiz olduklarını söyleyerek onları aşağılar bir tutum göstermiştir.

Özbek Türkçesinde Vámbéry'nin tespit ettiği nakıllardan bazıları aynı şekilde, bazıları da ufak sözcük değişiklikleriyle Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır. Bu nakıllar şu şekildedir:

‘Akl başda imes yaşdadur. = Akıl başda değil yaşdadır.

Ni birürsin kolun bile o kiter senin bile. = Ne verirsen elin ile o gider seninle.

Kolum açık yüzüm ak. = Yüzüm açık alnım ak.

Yahşılık it deryāga taşla balık bilür, balık bilmese hālik bilür. = İyilik yap denize at, balık bilmezse hālik bilir.

Bir yıglaganniñ bir külüşü bar.= Bir ağlamanın sonra gülmesi vardır.

Çıglamagan balaga emçek kayda? = Ağlamayana (ağlamayan çocuğa meme vermezler) meme yok.

Çımçıkydın korkan tarık ekmes. = Serçeden korkan darı ekmez.

Çıkmayan cāndın ümîd kisilmes. = Çıkmayan candan ümit kesilmez.

Aşukgan işge şeytān koşulur. = Acele işe şeytān karıştır.

Adem sözleşir heyvān yalaşır. = İnsanlar konuşa konuşa hayvanlar koklaşa koklaşa anlaşır.

Aç ayuk oynamas. = Aç ayı oynamaz.

Kızım saña aytamen kelinim sen işit. = Kızım sana söylüyorum gelinim sen dinle.

Süridin ayrılğan koyını böri yırtar. = Sürüden ayrılan koyunu kurt kapar.

Eñesini kör kızın al, karısın kör bözin al. = Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al.

Bal tutkan barmagın yalar. = Bal tutan parmağını yalar.

Balalardın sor habarlarını. = Çocuktan al haberi.

Akılsız dostdın akıllı düşmen yahşıdır. = Akılsız dosttan akıllı düşman daha iyidir.

Adem alası içinde, hayvan alası dışında. = İnsanın alacası içinde hayvanın alacası dışında.

Tamnıñ kulağı bar. = Yerin kulağı var.

Ülken başnıñ ülken bolur gavgası: = Büyük başın büyük belası olur.

Akacak kan tamurda turmaz. = Akacak kan damarda durmaz.

Ortak Türk kültürünün devamlılığını gösteren bu örneklerle Batılı oryantalistlerin “Özbekçe” olarak kasıtlı adlandırdıkları Özbek Türkçesinin, Türkçenin kadim kollarından biri olduğunu görmek mümkündür.

Bu çalışmada kavramsal bir tasnif yapılmış ve nakıllar ana fikirleri bağlamında sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu sınıflandırmada bazı nakılların birden fazla kavramı işaret ettiği görüldüğünden en belirgin yönüyle ilgili kavram alanına alınmaya çalışılmıştır. Örneğin **akıl yaşda imes başdadur** naklı, hem akıllı ve bilgili olmaya hem de tecrübeye işaret etmektedir. Vámbéry’nin tespit ettiği nakıllar, Özbek Türkçesi üzerine yapılmış yukarıda zikredilen çalışmalarda da taranmış ve tanıklanmaya çalışılmıştır. Nakılların sonunda Vámbéry’nin verdiği numaralandırma biçimi de parantez içerisinde gösterilmiştir. Nakılların toplumsal eleştiri, adalet, aile, vatan sevgisi, dayanışma gibi genel konuların yanında insan psikolojisi ve davranış özellikleri gibi konularda söylendiği görülmektedir.

2. İnsan Karakteriyle İlgili Nakıllar

Atasözleri, içinde buldukları yaşayıp kök saldıkları milletlerin genel karakterini, olumlu ve olumsuz insan özelliklerini göstermesiyle aslında toplumdaki insan tipine ayna tutma görevi de üstlenirler. Vámbéry'nin derlediği nakıllarda da insan karakterinin pek çok yönünü bulmak mümkündür. Olumlu ve olumsuz insan tipinin gösterildiği on üç başlık tespit edilmiştir.

2.1. Akıllılık ve Bilgelik

Tanımasını silemes: Bilmediğiniz birşeyi sevebilirsiniz, sevmek için önce bilmek ve tanımak gereklidir. (6). Bu nakıl Çobanoğlu tarafından sadece Çağatay Türkçesi için tespit edilmiştir “*tanımasını silamas*” şeklindedir (Çobanoğlu, 2004:439).

‘Akıllı kişi iki merteye bir taşga tokınmas: Akıllı insan iki defa bir taşga dokunmaz, akıllı insanlar aynı hatayı iki kez yapmazlar. (18). Bu nakılın benzeri “bir insan aynı yerden iki kez sokulmaz” şeklinde Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır.

‘Akl başda imes yaşdadur: Akıl başta değil yaşdadur, insanlar zamanla olgunlaşırlar daha akıllıca davranıp kararlar alarak uygulayabilirler. (77). Bu nakıl, “*akıl yaşta emes başdadur*” şeklinde Çobanoğlu tarafından Özbek Türkçesi olarak verilirken Çağatay Türkçesine ait varyant “*akıl başda imes yaşdadur*” şeklinde kaydedilmiştir (Çobanoğlu, 2004:73).

2.2. Kötülük-İyilik

Kötülük, Türk toplumunun sürekli başının belası olarak tarih boyunca edebî eserlerde dile getirilen bir kavramdır. Vámbéry aşağıda tek örnekle şiir şeklinde söylenmiş bir nakıl kaydetmiştir. Çağdaş Özbek Türkçesinde konu ile ilgili kaynaklarda tanımlanamayan bu nakılın, ilk mısrasında ana düşünce söylenmiş, ikinci mısrasında ise durumuna somutlaştırma yoluyla bir örnek verilmiştir. Kötü yaradılışa sahip insanlar girdikleri topluluklarda iyi insanları rahatsız ederler, tıpkı değerli taşların basit metallere yerleştirilemeyeceği gibi onlar da buldukları toplum için zararlıdır.

Bed asl sohbetge kirse hoş tabi‘ at teñ bolur

Mis yüzügniñ kaşığa gevherni koysan zeng bolur

Pirinç yüzüğün üstüne değerli taş koyulduğunda onun paslanacağı gibi kötü yaradılışlı biri bir mecliste bir sohbetge girdiğinde oradaki iyi özellikteki insanlar bundan rahatsız olurlar. (24)

Kötülük kavramının karşısında insanlar tarafından değeri bilinmese de iyilik kavramını koyan Türk milletinin ortak atasözlerinden biri adeta herkesçe bilinmesiyle en yaygınlarından biri “iyilik yap denize at, balık bilmezse Halık bilir” sözü Vámbéry tarafından da tespit edilen nakıllar arasında yerini almıştır.

Yahşılık it deryāga taşla balık bilür, balık bilmese hālik bilür: İyilik yap denize at, balık bilir, balık (iyiliğin değerini) bilmezse yaratıcı Allah bilir. (95). Bu nakıl, Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi örneği olarak tespit edilmiştir. Özbek Türkçesi varyantı da şu şekildedir. “*Yakşılık gıl daryağa taşla, balıg bilmasa Halıg bilar*” (Çobanoğlu, 2004:315).

2.3.Cömertlik- Açgözlülük

Türk düşüncesinde daima cömertlik kavramı övülen bir insanî değer olarak verilirken bu kavramın zıddı olan cimrilik ve açgözlülük de o ölçüde yerilmektedir. Cömertlik yani el açıklığı aynı zamanda yüzün ak olmasıyla birlikte metaforlaşmış şekliyle günümüzde de Türkler arasında yaygın bir söz olarak yaşamaktadır.

Toyga barsañ toyup bar: Dügüne gidersen doy da git, aç gitme. (7). Bu nakılın varyantı “*toyga borsan toyib bor, yomonligiñ koyib bar*” şeklinde Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir

(Çobanoğlu, 2004: 227). Vámbéry'nin derlediği varyant Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi örneği içerisinde alınmıştır (Çobanoğlu, 2004:226).

Ni birürsin koluñ bile o kiter seniñ bile: Elinle ne verirsen öbür dünyaya o seninle gidecektir. (49). Bu nakıl, Çobanoğlu tarafından sadece Çağatay Türkçesi için tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004: 389). Bugün Türkiye Türkçesinde “*ne verirsen elinle o gider seninle*” biçiminde yaşamaktadır. Kültürün devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Söz birür böz birmes: Söz verir bez vermez, söz verir ancak malından hiçbir şeyi bezi bile paylaşmaz. (71). Bu nakıl cömertliğin karşısına iki olumsuz kavramı koyar, birisi söz verip de yerine getirmemek diğeri ise cimrilik edip paylaşmamaktadır. Nakıl sadece Vámbéry tarafından tanıklandığı görülür.

İçip toymagan yalap toymas: İçip de doymayan yalayarak doymaz, açgözlü insanlar asla memnun olmazlar, hep daha fazlasını isterler. (84). Bu nakıl, Çobanoğlu'nun çalışmasında Çağatay Türkçesi olarak kaydedilirken Özbek Türkçesi olarak “*yeb toymagan yalap toymas*” varyantı verilmektedir (Çobanoğlu, 2004:482). Uğurtürk de “*yeb tōymagan yalab tōymas*” “*Yiyerek doymayan, yalayarak doymaz*” şeklinde kaydetmiştir (Uğurtürk, 2021:7).

Kolum açık yüzüm ak: Elim cömert, yüzüm ak (utanacak bir şeyim yok). (94). Bugün Türkiye Türkçesinde biraz farklılaşmış olarak “*yüzüm açık alnım ak*” şeklinde yaşayan bu söz Vámbéry'nin tespit ettiği tek örnekli nakıllardandır. Cömertliğin yüz akı olduğu düşüncesi üzerine kurulmuştur.

İtdin aç yok itdin tinç yok: İtten daha aç olan yoktur, itten daha huzurlu olan yoktur. (82). Metafor olarak köpeğin aç gözlülüğü üzerine kurulan bu nakılda, köpeğin karnının hiçbir zaman doymadığı gibi açgözlü insanların da daima aç olduğu vurgulanmış; aç gibi görünseler de aslında dinç ve sağlıklı oldukları, kendilerini acındırdıkları düşüncesi işlenmiştir.

2.4. Aşağılanma Ve Değersizlik

Ölümdin horluk yaman: Ölümden daha ağır olan aşağılanmak ve kötü duruma düşmektir. (10). Vámbéry'nin derlediği nakıllardan olan bu nakıl, insan hayatına dair bir tecrübeyi dile getirmektedir. Hayattayken düşkün duruma gelmenin acısı ölüm ile karşılaştırılmaktadır.

Kul mine koyman yiseñ kusturmay koymas: Kul ile güzel şeyler yersen kusturmadan bırakmaz. (80). Bu atasözünü Vámbéry “kim kölelerle pasta yerse (yani sosyalleşirse) kesinlikle kusacaktır (pişman olacaktır)” şeklinde aktarmıştır (Vámbéry, 1867:54). Sınıf farklılığı toplumsal ayrışmanın derinliğini vurgulayan bu söz, toplumsal sınıf olarak düşük seviyede olanlarla birlikte yenilip içilmemesi, onlarla sosyal ortamların paylaşılması gibi bir düşüncüyü anlatır.

2.5. Tedbirli Olma, Önlem Alma, Deneyim

Toyg barsañ toyup bar: “Bir ziyafete gittiğinizde, oraya doymuş olarak gidin çünkü aç kalabileceğiniz ihtimali de her zaman vardır” düşüncesini vurgulayan, Vámbéry tarafından derlenen bu atasözü hem tok gözlü olmayı hem de tedbirli olmayı anlatmaktadır. (7).

Aytkan sözni içkerü yutmak bolmas: Söylediğin sözü tekrar içeriye atıp yutmak mümkün değildir, söz, ağızdan çıkmadan, konuşmadan önce düşünmek gerekir. (34). Bu nakıl, Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi örneği olarak tespit edilmiş, Özbek Türkçesi için başka bir varyant verilmiştir. Özbek Türkçesi için “*aytilgan söz-atilgan ok*” naklı yer alır. (Çobanoğlu, 2004:427).

Su körmegünge itek çiçme: Su görmedikçe eteğini çıkarma, her işte önce düşünmek, ortamı değerlendirmek, sonra girişimde bulunmak önemlidir. (63). Bu nakılın varyantları “*suvni körmesdan etik çigarma/suvni körmey etik yeçme*” şeklinde Çobanoğlu tarafından tespit

edilmiştir (Çobanoğlu, 2004: 206; Yoldaşev-Gümüş, 1995:163). *Divānu Lugati't Türk*'te de bu atasözü “*Suw körmekince etük tartma*” (Atalay III, 2018:426) şeklinde geçmektedir.

Sonki pişman özüñge düşmān: Son pişmanlık fayda etmez, sana zarar verir. (67). Bu nakıl, Çobanoğlu tarafından Çağatay ve Özbek Türkçesi olarak iki varyantla tespit edilmiş, Vámbéry'nin örneği Çağatay Türkçesi olarak verilmiştir. Özbek Türkçesinde ise “*sonki puşaymon öziñga düşman*” varyantı verilmiştir (Çobanoğlu, 2004:426; Yoldaşev-Gümüş, 1995:160). Uğurtürk de benzer bir şekli kaydeder. *Sõñgi puşaymon- õziñga düşman* “son pişmanlık kendine düşmanlıktır” (Uğurtürk, 2021:163).

Usta körgen şāgird her makamda yorgalur, usta körmegen şāgird andın mundın karmalur: Ustası olan bir öğrenci ulaştığı her makamda hızlı ilerler, ustası hocası olmayan bir öğrencinin ise herkes eksikliğini görür. (44). Bu nakıl, “*usta körgen şāgird her makamda yorgalur*” şeklinde Çobanoğlu tarafından Özbek Türkçesinde tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:181).

Bolur ādem on bişinde baş bolur

Bolmas ādem kırkga kirse yaş bolur[\[LM1\]\[FT2\]](#)

Olgun insan onbeş yaşında bile lider olur, olgun olmayan insan ise kırk yaşında bile olsa cahildir, gençtir öyle davranır. (103). İnsanların olgunluğunun yaşla ilgisi olmadığını anlatan bu nakılın benzeri Türkiye Türkçesinde “*akıl yaşta değil baştadır*” şeklindedir. Vámbéry'nin tespit ettiği bu manzum nakıl, diğer kaynaklarda tanımlanamamıştır. Bu yönüyle dikkate değerdir.

Kan alacak tamur bilür: Kanı alan kişi damarın yerini ve nereden alacağını bilir, işini iyi yapan insanlar için söylenmiştir. (110). Türkiye Türkçesinde “*arı bal alacak çiçeği bilir*” şeklinde yaşayan atasözünün temel düşünce olarak benzeridir. Bir işi yapmayı iyi bilen insanı tanımlamak için söylenen bu söz, aslında işin yapanın ustalığına da dikkat çekmektedir.

At minmegen at minse çapa çapa öltürür

Ton kiymegen ton kiyse kaka kaka tozdurur

Ata binmesini bilmeyen ata binerse atı hızlı koşturarak öldürür, elbise (kürk vb.) giymesini bilmeyen onu giydiğinde yerlere vura vura eskitir (yerlere çırpa çırpa eskitir). (111). Bu nakıl, Aynur Öz'ün *Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri* isimli çalışmasında “dörtlük halinde olan atasözleri” başlığı altında verilmektedir. (Öz, 2000:119). Bu nakıl, “*at minmegen at minse çapa çapa öldürer, ton kiymegen ton kiyse kaka kaka tozdurur*” şeklinde Çobanoğlu tarafından da tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:73).

2.6. İman ve Kendine Güven

İhlās bile yiglasañ sokur közdin yaş çıkar: Eğer gerçekten tam bir imanla içten gelerek ağlarsan kör gözden bile yaş damlar, herşeyi başarabilmen için öncelikle tam bir iman ve kendine güven gerekir. (11). Bu nakılın varyantı, “*çin köñilden yiglasan sokır közdan yaş çikor*” şeklinde Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:270). “*Çin köñildan yiglasañ, sōqir kōzdan yoş çiqor: Gönülden ağlarsan kör gözden de yaş çıkar*” (Uğurtürk, 2021:44).

Altun alma du ‘a al, du ‘a altun imes mü?: Altın alma dua al, dua da altın değil midir? (68). Bu nakılın bir başka biçimi “*Oltin olma, olqis ol, olqis oltin emas mi?*” şeklinde (Yoldaşev-Gümüş, 1995:20) tespit edilmiştir. Burada dua sözcüğünün Türkçe “alkış” ile karşılandığını görmek mümkündür. “*Oltin olma, olqış ol, olqış oltin emas mi: Altın alma alkış al, alkış altın değil mi*” (Uğurtürk, 2021:117)

2.7. Dayanıklılık ve Sabır, Çaba

At arıklıkda yigit garıblıkda: At zayıf ve güçsüz olduğu zaman, yiğit adam ise garib ve düşkün olduğunda anlaşılır, değerini gösterir. (15). Bu nakıl, Çobanoğlu Çağatay Türkçesi örneği olarak verirken aynı anlamda “*orik otga kamçı ağır*” biçimini de Özbek Türkçesi için örneklendirir (Çobanoğlu, 2004:90).

Nān çeynemagança yutulmas: Ekmek çiğnemeyince yutulmaz, hiçbir şey çaba gösterilmeden elde edilmez. (33) “*Non çaynamagança yutilmas. “ekmek çiğnemeyince yutulmaz”* (Yoldaşev-Gümüş, 1995:27). Bütün işler çaba ve emek gerektirir, ekmeği bile yutmak için çiğnemek lazımdır düşüncesini anlatan bugün Özbek Türkçesinde de yaşayan bir nakıldır.

Baş mu katık taş mu katık: Baş mı sert taş mı sert, insan her zorluğa dayanabilir, insanın başına her türlü zorluk gelebilir. (39). Vámbéry'nin derlediği bu nakıl da kaynaklarda tanıklanamamıştır ve insanın dayanma gücünün zorluklara göre değişebileceğini anlatmaktadır.

Töyege ot kerek bolsa boynını uzatur: Deveye ot lazım olursa boynunu uzatır, insan eğer bir şeyi istiyorsa gayret etmelidir. (40). Vámbéry'nin derlediği tek örnekle bu nakıl insanın başarısının gayretine bağlı olduğunu öğütleyen veciz bir nakıldır.

Ölük arslanın tirig sıçkan yahşudur: Ölmüş arslandan diri sıçan daha iyidir, çaba göstermeyen insan ölü gibidir, hiçbir şey elde edemez. (41) Bu nakıl Çobanoğlu'nun çalışmasında Çağatay Türkçesi içerisinde alınmış, Özbek Türkçesi için ise “*Arslanniñ ölügi, sıçkanniñ tirigi*” varyantı verilmiştir (Çobanoğlu, 2004:93). *O'lik arslondan tirik sichqon afzal.* (OXM: 204) “Ölü aslandan canlı sıçan iyidir.” (Karadeniz, 2021:391) *Arslonniñ öliği – sıçqonniñ tirigi: Arslanın ölüsü, farenin dirisidir* (Uğurtürk, 2021:38).

Bir yıglaganniñ bir külüşü bar: Bir ağlamanın sonunda bir de gülüşü olur, üzülen herkes sonunda mutlu olur. (47). Bu nakıl Çobanoğlu tarafından “*bir yıglaganniñ bir külüşü bar*” şeklinde Çağatay Türkçesi örneği olarak tespit edilirken Özbek Türkçesi için “*kop kulgan köp yiglar*” varyantı verilmiştir (Çobanoğlu, 2004:190).

Çıglamagan balaga emçek kayda?: Ağlamayan çocuğa meme nerede? Bir şeyleri elde etmek itiyorsan isteğini belli etmeli, onu elde etmek için çabalamasın. (73). Çobanoğlu'nun çalışmasında bu nakıl, Çağatay Türkçesi örneği olarak verilmiş, Özbek Türkçesi için ise “*bala yıglamasa ana süt bermes*” varyantı tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:63). Bu nakıl Yoldaşev ve Öztürk'ün çalışmalarında farklı bir varyant olarak “*yıglamagan bolaga kökreh bermeydilar*” geçmektedir (Yoldaşev-Öztürk, 1998:87; Yoldaşev-Gümüş, 1995:58).

2.8. Gurur/Kibir ve Gereksiz Övgü

Hoş āmed sözlegen til yalap yalap yara etedir: Güzel sözler söyleyen, dalkavukluk eden aslında bu övgüleriyle karşısındakini yalayıp yalayıp yara edecektir, fazla övgü insan için iyi değildir, birisi tarafından sürekli pohpohlanıp övülmek (eksiklerinin söylenmemesi) insan için iyi değildir, ona zarar verecektir. (21). Sadece Vámbéry'nin eserinde tespit edilen bu nakıl insanların övülmeye olan merak ve isteklerinin onlara zarar verebileceğini söyleyen nasihat içermektedir.

Atlangan atasın bilmes: Üne kavuşan (ata binen) babasını bile tanımaz. (46). Bu nakıl Öz'ün çalışmasında “*at mingen atasın tanimas; yükselen, bir mevkiye gelen insan babasını bile tanımaz*” şeklinde tespit edilmiştir (Öz:130). “atlangan” sözcüğünü içeren varyant Çağatay Türkçesi olarak verilirken “at mingen” sözcüğü ile başlayan varyant Çobanoğlu'nun eserinde de yer alır (Çobanoğlu, 2004:97). (Yoldaşev-Gümüş, 1995:27). *Ot mingan atasın tanimas. “At binen atasını tanımaz”* (Uğurtürk, 2021:24).

Men menlik şeytānga yaraşur: Bencillik şeytan işidir, ona yakışır. (59). Bu nakıl, bencillik üzerine Vámbéry'nin tespit ettiği diğer kaynaklarda tespit edilemeyen bir nakıl olarak dikkat çekicidir.

2.9. Cesaret

Çımçukdın korkan tarık ekmes: Serçeden korkan tohum ekmez, bir işe girileceği zaman cesaretli olmak gerekir. (27). Bu nakıl Öz'ün çalışmasında “*çımçukdın korkan tarık ekmes, çığırtkedın korkan ekin, serçeden korkan darı, çekirgeden korkan ekin ekmez*” şeklinde farklı bir biçimiyle verilmektedir (Öz, 2000:134). Çobanoğlu ise hem Çağatay hem de Özbek Türkçesinde aynı nakılı verir. (Çobanoğlu, 2004: 420). (Yoldaşev-Gümüş, 1995:157). “*Çımçuqdan qōrqqan tariq ekma*”. *Serçeden korkan darı ekmez*” (Uğurtürk, 2021:71).

2.10. Edepli Olma, Nerede, Nasıl Davranacağını/Konuşacağını Bilme

Sözlebilmegen ağızdın sıçatırgan köt yahşı: Konuşmayı nerede ne söyleyeceğini bilmeyen ağızdan sıçıp duran ... daha iyidir. (28). Vámbéry'nin derlediği bu söz mevcut kaynaklarda tanıklanmamıştır, konuşmanın yeri ve zamanının önemine dair dikkat çekici bir nakıldır.

Yimek tuz bile, tuz çın bile: Yemek tuzla, tuz ölçüyle güzeldir, herşeyin aşırısı zararlıdır. (31). Bu nakılın iki varyantı, “*aşniñ tamı tuz./taom tuz bilan tuz ölçov bilen*” Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:95).

Süt bile kirgen cān bile çıkar: Süt ile giren canla çıkar, gençken yapılan hatalar ancak ölümle ortadan kalkar. (58). Bu nakıl Çobanoğlu tarafından Özbek Türkçesi örneği olarak tespit edilmiştir. “*sut bilan kirgan cān bilen çıkar*” (Çobanoğlu, 2004:323).

Çıkmagan cāndın ümid kisilmes: Çıkmayan candan ümit kesilmez. (88). Bu nakıl Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi örneği olarak tespit edilmiştir. Ancak aynı çalışmada Özbek Türkçesi varyantı da yer almaktadır. “*Çıkmagan candan ümit bar*” (Çobanoğlu, 2004:181).

2.11. Tembellik

Yürgen derya otırgan burya: Yürüyen nehir oturan hasırdan iyidir, ilerlemek için çabalamak gerekir. (29). Burada gezen insan nehre, oturan insan ise hasıra benzetilmektedir. (Yoldaşev-Gümüş, 1995:86). “*Yurgan daryo, otırgan böyra: Gezen deryadır, oturan hasırdır*” (Uğurtürk, 2021:178).

İşekniñ yüki yünül bolsa yatkusı kilür: Eşeğin yükü hafif olunca yatmak ister. İnsanın sorumlulukları az olunca insan da tembellik eder. (32). Bu nakıl Öz'ün çalışmasında “*Eşekniñ yüki yengil bolsa yatağan bolur: Eşeğin yükü hafif olsa sık sık yatar*” biçiminde tespit edilmiştir. (ÖZ:138). Diğer çalışmalarda da aynı biçimler tespit edilmiştir. “*Eşekniñ yüki yangil bolsa yatağan boladı*” (Yoldaşev-Gümüş, 1995:80). “*Eşakniñ yuki yengil bōlsa yotağon bōladi: Eşeğin yükü hafif olursa yatağan olur*” (Uğurtürk, 2021:136). Vámbéry burada farklı bir varyantı derlemiştir.

2.12. Duygusalılık

Her kimniñ köñli tola bolsa tili açılır: Gönlü dolu olan (içlenen, duygusallaşan) insanın dili açılır, daha çok konuşmak ve derdini paylaşmak ister. (34). Bu nakıl da Vámbéry'nin derlediği diğer kaynaklarda tespit edilememiş bir nakıldır.

Oykusuz isner aşık kerilür: Uykusuz olan insan esner, aşık olan insan ise gerinir yani huzursuzdur. (102). Türkiye Türkçesinde “*aç esner tok geçirir*” şeklinde görülen bu nakıl, Çobanoğlu'nun çalışmasında “*oykusuz esner aşık kerilir*” biçiminde Çağatay Türkçesi örneği olarak tespit edilmiştir. (Çobanoğlu, 2004:47).

Kalp kazanı kaynamas kaynasa da koyulmas: Sahtekârın kazanı kaynamaz, kaynasa da koyulaşmaz. (3). (Yoldaşev-Gümüş, 1995:118). “*Qalb qozoni qaynamas, qaynasi ham quyulmas. Kalp kazanı kaynamaz, kaynasa da koyulmaz*” (Uğurtürk, 2021:143).

2.13. Acelecilik

Tîz sözler tîz pişman bolur: Erken konuşan çabuk pişman olur. (37). Karşısındaki dinlemeden erken konuşan insanlar, sonra pişmanlık duyarlar. Tecrübeye dair bu nakıl aslında aceleciliğin olumsuz bir durum olduğuna dikkat çekilir. Vámbéry'nin derlediği bu nakıl diğer kaynaklarda tanıklanamamıştır.

Aşukgan işe şeytân koşulur: Acele işe şeytan karışır. (105). Bu nakıl “*aşukkan işga şeytan gaşiladi*” şeklinde Çobanoğlu tarafından Özbek Türkçesi için tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:46). Bugün Türkiye Türkçesinde de “*acele işe şeytan karışır*” biçimiyle yağın bir atasözüdür.

2.14. Kararsızlık

İki kemi tutkan gark içinde kalur: Bir insan tek bir şeyi tercih etmelidir, iki şeyin de olmasını istemek insanı zor durumda bırakabilir. İki gemiyi aynı anda yönetmeye çalışan boğulur İki gemiyi aynı anda yönetmeye çalışan boğulur. (2). Bu nakıl Çobanoğlu'nun çalışmasında iki varyant olarak yer almaktadır, biri Çağatay Türkçesi örneği olarak Vámbéry'nin tespit ettiği biçimdeyken Özbek Türkçesi varyantı “*İkki kemanin boşini tutgan gark bolar*” biçimindedir (Çobanoğlu, 2004:299).

3. Toplumsal Değerlerle İlgili Nakıllar

3.1. Adalet

Ak koynı ayagındın asadur kara koynı ayagındın asadur: Ak koyunu da kara koyunu da ayağından asarlar, ölüm ölümdür fark yoktur. (54). Bu nakıl, “*ak koyni ham öz ayoğidan kara koyni ham öz ayağidan asadilar*” şeklinde Çobanoğlu, Yoldaşev-Gümüş ve Uğurtürk'ün çalışmalarında tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:287; Yoldaşev-Öztürk, 1998:93; Yoldaşev-Gümüş, 1995:18). “*Oq qōyni ham öz oyoğidan osadilar, qora qōyni ham öz oyoğidan osadilar: Akkoyunu da kendi ayağından asarlar, karakoyunu da kendi ayağından asarlar*” (Uğurtürk, 2021:201).

Davageriñ padişah bolsa arziñni Allah işitsin: Bu nakıl Türkçede “*Davacısı kadı olanın yardımcısı Allah olsun*” şeklinde yaşamaktadır. (16). Bu naklın varyantı “*devageriñ kazı bolsa derdiñni Allahga ayt*” şeklinde Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:198). (Yoldaşev-Gümüş, 1995:63). “*Da 'vogariñ podşo bōlsa, arziñni ollo eşitsin. Davacın padişah olursa feryadını Allah işitsin*” (Uğurtürk, 2021:194) şeklinde Yoldaşev-Gümüş'ün çalışmalarında da geçmektedir.

3.2. Sosyal İlişki ve İletişim

Adem sözleşir heyvân yalaşır: İnsan konuşur, hayvan yalaşır, insanlar konuşa konuşa hayvanlar koklaşa koklaşa anlaşılır. (56). Çobanoğlu bu örneği, Çağatay Türkçesi varyantı olarak alırken Özbek Türkçesi için “*adam sözlaşib tanışar hayvon hidleşib*” varyantını vermektedir (Çobanoğlu, 2004:304). (Yoldaşev-Gümüş, 1995:107). Bu nakıl *Divanü Lugati't Türkte*'de “*kişi sözleşü yulki yıdhlaşu*” şeklinde görülmektedir (Atalay, 2018:81).

Adem tilindin heyvân müyüzindin (tutulur): İnsan konuşunca kendisini ele verir, hayvan da boynuzundan yakalanır. (57). Çobanoğlu bu örneği Çağatay Türkçesi varyantı olarak alır (Çobanoğlu, 2004:304).

Her adamda bolsa yahşî çüçük til, alıp kilse bolur kıl bile fil: İnsanda güzel ve tatlı dil olursa, fili kıl ile alıp gelebilir, herkesi ikna edip istediğini yaptırabilir. (78). Sadece Vámbéry'de tespit edilen bu nakıl, Türkiye Türkçesinde “tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır”

atasözünün karşılığıdır. Burada cüssesi büyük bir hayvan olan filin bir kıl ile alıp getirilmesinin mümkün olabildiği tatlı dile, metaforik bir gönderme yapılmıştır.

3.3. Çalışkanlık Ve Emeğin Karşılığı

Aç ayuk oynamas: Aç ayı oynamaz, sonuçta bir şey elde etmeyen kişi gerekli çabayı ve gayreti göstermez. Çalışmasından, emeğinden kazanç sağladığınız hayvan ya da insanı doyurmalı, ona iyi bakmalısınız ki çalışmasını sürdürebilsin. (74). Bu nakıl, “aç ayı oynamas” şeklinde Çobanoğlu tarafından da tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:46), (Yoldaşev-Öztürk, 1998:87).

Yahşi atga bir kamçı, yaman atga miñ kamçı: “İyi ata bir kamçı (vurulur), kötü ata bin kamçı (vurulur), işini iyi yapan kişi kötü söz ve davranışı daha az görecektir (76). Bu nakıl, Çobanoğlu'nun eserinde hem Çağatay hem de Özbek Türkçesinde aynı olarak verilmektedir. (Çobanoğlu, 2004: 485-486).

3.4. Dostluk- Düşmanlık

Urusti miñ maktasañ közi kök: Rus'u bin kez övsen de gözü mavidir yani Ruslar uğursuzdur, ne kadar översen öv, sana kötülük edecektir. (19). Bu nakıl, Vámbéry tarafından “Rus'u binlerce kez övebilirsiniz, ama gözleri mavidir (yani Özbeğin'in zevkine göre güzel değildir)” (Vámbéry, 1867:47) şeklinde aktarılmıştır ancak burada onun mavi gözlüler hakkında nazar ve uğursuzluk inancını bilmediği için bu şekilde aktardığını düşünmek mümkündür.

Dost yglatur düşmen küldürür: Dost ağlatır, düşman güldürür, dost gerçekleri söylediği için insanı üzer, düşman ise yalanlarla kandırdığı için insan mutlu olur. (25). Bu nakıl, “*dost açitib gapırar düşman küldirib*” şeklinde hem Çobanoğlu hem Yoldaşev-Gümüş hem de Uğurtürk'ün çalışmalarında tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:221; Yoldaşev-Gümüş, 1995:68). *Döst açitib gapırar, duşman – küldirib: Dost acı söyler, düşman güldürür* (Uğurtürk, 2021:45).

Yoldaşñ kör bolsa közün kısıp tut: Arkadaşın kör olursa sen de gözünü kısarak bak, dostlar değerlidir, onların değerini bilip onlara uyum sağlamak gerekir. (43). Bu nakıl, “*yoldaşın kör bolsa közün kısıp tut*” şeklinde Çağatay Türkçesi örneği olarak Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:266).

İçde bolgan agrını tilmek bolmas: İçindeki kötülüğü kırmak zordur. (50). Vámbéry'de verilen ve diğer kaynaklarda tanımlanmayan bu nakıl, insan psikolojisi üzerine deneyime dayanan bir tespiti dile getirmektedir. İnsanın içindeki kötülük dışarıdan fark edilmediği, insan sinsi bir canlı olduğu için onunla mücadele de zor olacaktır.

Akılsız dostdın akıllı düşmen yahşudur: Akılsız dosttan akıllı düşman daha iyidir. (83). Çobanoğlu bu naklın iki varyantını Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesi için vermektedir. Onun Çağatay Türkçesi için verdiği örnek “*Akılsız dostdın akıllu düşmen yahşudur*”; Özbek Türkçesi için tespit ettiği örnek ise “*ahmak dostdın akli düşman yahşi*” biçimindedir (Çobanoğlu, 2004: 69). Yoldaşev ve Öztürk'ün çalışmasında ise başka bir varyant olarak “*akılsız dostdan akıllı düşman afzal*” (Yoldaşev-Öztürk, 1998:88) örneği vardır.

Kazanga yandaşañ karası yugar, yamanga yandaşañ belâsı yugar: Kazana yanaşırsan karası sana bulaşır, kötüye rastlarsan belası sana bulaşır, dostları iyi seçmek önemlidir. (89). Bu naklın benzeri Türkiye Türkçesinde “üzüm üzüme baka baka kararır” biçiminde yaşamaktadır. Çobanoğlu bu naklın iki varyantını Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesi için vermektedir. Onun Çağatay Türkçesi için verdiği örnek “*kazanga yantaşañ karası çugar, camanga yantaşañ belası çugar*”; Özbek Türkçesi için tespit ettiği örnek ise “*kazonga yakın yürseñ karosi yukar, yemanga yakın yürseñ balosi yukar*” biçimindedir (Çobanoğlu, 2004:334).

İl uğrusız bolmas, tav börisiz bolmas: Dağ kurtsuz halk hırsızsız olmaz. İnsanlar arasında kötüler olmadan olmaz, dağ da kurtsuz olmaz. (91). Bu nakil Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi örneği olarak tespit edilmiştir. “*El uğrusız bolmas, tav börisiz olmas*” (Çobanoğlu, 2004:301).

Adem alası içinde, hayvan alası dışında: İnsanın alacası içinde hayvanın alacası dışında. (92). Bu nakil Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi örneği olarak tespit edilmiştir. Ancak Özbek Türkçesi için varyant olarak “*insan alacası içida mal alası taşıda*” örneği de verilmektedir. (Çobanoğlu, 2004:305). Yoldaşev ve Gümüş’ün çalışmalarında ise “*Mol olusu tasida, odam olası içida: Malın (sığırın) alası dışındadır, adamın hatası içindedir*” açıklamasıyla verilmektedir. (Yoldaşev-Gümüş, 1995:136).

Yaman hergiz yahşi bolmas, karanı yusañ ak bolmas: Kötü asla iyi olmaz, karayı ne kadar yıkarsan yıka ak olmaz. (107). Bu nakil, Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi örneği olarak tespit edilmiştir. “*Yaman hergiz yahşi bolmas, karanı yusañ ak bolmaz*” (Çobanoğlu, 2004:324).

Kagazdın kal’a bolsa alması belâ bolur: Kâğıttan kale olsa da alması belalıdır, zordur. (108). O, bu nakil için şu yorumu yapar: “Kâğıttan yapılmış olsa bile, bir kaleyi ele geçirmek her zaman zordur. (Tabii ki sadece açık alanda savaşmayı bilen atlı Orta Asyalıların gözünde” (Vámbéry, 1867:58). Bu nakil için yaptığı açıklamada Orta Asyalıların yani Türkistan coğrafyasında yaşayan Türklerin sadece açık alan savaşını bildiklerini bir kaleyi nasıl ele geçireceklerini bilmediklerini, kâğıttan bile olsa kaleyi almanın onlar için zor bir uğraş olduğunu, yanlı bir tutumla yorumlamaktadır. Nakılın sadece Vámbéry ’de tespit edilmesi önemlidir.

3.5. Yoksulluk -Zenginlik

Birev ötkerdi ‘ömrni ‘ıyş ile pāş

Birev tatkanı yok ağzı tola aş

Birevniñ nukre-i tılası mûl mûl,

Birev körgeni yok ‘ömrinde bir pûl (5)

“Birisi ömrünü eğlence ve mutlulukla geçirirken birinin ağzı yemekle dolmadı, birinin gümüş kesesi ağzına kadar doluyken bazısı ömründe bir pul bile görmemiştir” Dörtlük şeklinde manzum olarak söylenmiş bu nakıl sadece Vámbéry ’nin eserinde tespit edilmiştir. Hayatın insanlar için adil olmadığını yoksulluk ve zenginliğinin toplumda birarada yaşayan gerçekler olduğunu anlatan oldukça veciz bu şiir parçası Türk düşüncesinin engin deneyimini göstermesi açısından değerlidir.

İyd atlunuñki toy tonlunuñki: Bayramlar atı olanlar içindir, düğünler de güzel giysileri olanlar için. Bu nakılda insanların ekonomik durumlarının iyi olmasının onların bayram ve düğünlerinin güzel geçeceğine dair bir düşünce dile getirilmektedir. (4). Bu atasözü Yoldaşev-Gümüş’ün çalışmasında farklı bir varyant “*oş otliniki toy tonliniki*” olarak geçmektedir (Yoldaşev-Gümüş, 1995:26). “*Oş - otliniki, tōy – tōnliniki: Aş, atı olanın; düğün, giyimi olanındır*”(Uğurtürk, 2021:199).

Garîbniñ bir toyganı çala bayganı: Yoksul insan, bir kez doyduğunda kendisini zengin biri gibi hissedermiş. (8). Sadece Vámbéry ’de tanıklanan bu söz Orhun yazıtlarında geçen “ey Türk sen tok gözlüsün bir kez doyunca açlığı hiç düşünmezsin” düşüncesini hatırlatmaktadır. Sadece Vámbéry ’de tespit edilmiştir.

Bay maktansa tapılır yok maktansa çapılır: Zengin adam övündüğünde bir şey bulur; fakir adam övündüğünde yağmalanır (Zengin adam için büyük şeyler yapmak kolaydır, ama fakir adam onlar tarafından yok edilir. (12). Sadece Vámbéry’de tespit edilen bu ifade, toplumsal bir eleştiri olup zengin ve güçlü insanların hatalarının, kusurlarının hoş görüldüğünü,

buna karşın fakir ve güçsüz insanların en ufak hatalarında toplum tarafından cezalandırıldığını anlatan veciz bir sözdür.

Ölseñ gûrñ ken bolsun: Ölürsen de mezarın geniş olsun, rahat yaşamak önemlidir. (53). Bu nakıl, Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi için örneklendirilmektedir. “*Ölseñ görñ keñ bolsun*” (Çobanoğlu, 2004:381).

Açlık nini yidürmes, tokluk nini didürmes: “*Açlık neyi yedirmez, tokluk neyi dedirtmez*” açken herşeyi yiyebilirsiniz, tokken de herşeyi söyleyebilirsiniz. (79). Bu nakıl, Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi örneği olarak tespit edilirken Özbek Türkçesi için “*açlık nimaları yedirmeydi, tokluk nimaları dedirmeydi*” şeklinde farklı bir varyant verilmektedir (Çobanoğlu, 2004:49).

Öyümde yoktur köcelik, köñlüm isteydur kocalık: Evde neredeyse hiç yulaf lapası yok ama yine de evlenmek istiyorum, yararsız, boş arzular için söylenir. (87). Bu nakıl da sadece Vámbéry ’de tespit edilmiştir. İnsan arzularının yaşadıkları gerçeklerle uyumlu olmadığı düşüncesini anlatan veciz bir sözdür.

Tildin kilgen koldın kilse hemey adem gedây bolmay hân bolur: Dille söylenen şey eğer yapılsaydı insanların hiçbiri yoksul olmaz han olurdu. (96). İnsan karakterini en güzel anlatan sözlerden biri olarak Vámbéry’nin tespitidir. Bu nakılda insanların yapamayacakları şeyler için söz verdiklerini, yapamayacakları şeyleri özellikle de fakirlere yardımcı dillerinde çok söylediklerini ama gerçekleştirmediklerini anlatmaktadır. Zaten zenginler dile getirdikleri kadar fakirlere yardım etseler dünyada fakir insan kalmayacak, herkes belirli bir refah düzeyine ulaşacaktır. Toplumsal eleştiri yönüyle dikkate değer bir nakıl olarak kayda geçmiştir.

3.6. Para Kazanma ve Değerli Şeyler

Lûlünüñ işegini sugar pulını al: Kötü işler yapan (hafifmeşrep) bir kadının eşeğini suya götür, parasını al. Yaptığın işi kim için yaptığın önemli değildir, o işten para kazanman önemlidir. ²(13) Sadece Vámbéry’de tanıklanan bu nakıl, yapılan işin, kime yapıldığından daha önemli olduğu düşüncesini işlemektedir.

Açık ağız aç kalmas: Ağzı açık olan daima yiyecek bulur aç kalmaz, fırsatları kollayan daima başarılı olur. (60). Çobanoğlu bu naklı, Çağatay Türkçesi örneği olarak almaktadır (Çobanoğlu, 2004: 50).

Kızıl Hızırnı aynatur: Altın Hızır’ı bile kandırır. Para insanları değil veli kişileri bile yoldan çıkarabilir. (64). “*Kızılını körse Hızır ham yöldan ozadı*” şeklinde Özbek atasözleri arasında tespit edilmiştir (Yoldaşev-Gümüş, 1995:21). “*Qızıl’ni körse Xızır ham yöldan ozadı*. “*Altını görse Hızır da yoldan çıkar*” (Uğurtürk, 2021:11).

Kur’ân malı kursakda: Kıymetli şeyler içeride saklanır, herkesle paylaşılmaz herkese söylenmez, gösterilmez. (70). İnsanın sır tutması veya değerli şeylerini herkesle paylaşmaması gerektiği üzerine sadece Vámbéry tarafından tanıklanan veciz bir nakıldır.

Pulluk adamdın belâ korkar: Parası olan insandan bela korkar (bela ondan uzak durur). (93). Toplumsal eleştiri içeren bu veciz nakılda, zenginlerin toplumda hoş karşılandığını, zengin insanlardan çekinilip korkulduğunu, bu yüzden o insanların başlarına kötü şeylerin daha az geldiğini anlatan sadece Vámbéry ’de tespit edilen bir nakıldır.

Arpa buday aş boldı, altın kömiş taş boldı: Arpa buğdaydan yemek yapılır, altın gümüş ise taş olur, işe yaramaz, açlık zamanında yenilmez. (98). Bu nakılın farklı bir varyantı “*arpa buğday oş eken, oltin kumuş toş eken*” şeklinde Çobanoğlu, Uğurtürk ve Yoldaşev-Gümüş’ün çalışmalarında tanıklanırken (Çobanoğlu, 2004:92; Yoldaşev-Gümüş, 1995:24). *Arpa-buğday oş ekan, oltin-kumuş toş ekan: Arpa-buğday aş imiş, altın-gümüş taş imiş*”

² Armin Vámbéry bu nakıl için şu farklı açıklamayı vermektedir: Fahişenin kıcını da sulayın (ona hizmet edin), ama parasını kendiniz ödeyin (onun parasını alın) (Vámbéry, 1867: 46).

(Uğurtürk, 2021:174). Vámbéry'nin varyantı ise sadece Çağatay Türkçesi olarak Çobanoğlu'nun çalışmasında bulunmaktadır.

Bal tutkan barmagın yalar: Bal tutan parmağını yalar, herkes yaptığı işten en iyi şekilde yararlanır, nasıl fayda sağlayacağını bilir. (104). Bu nakıl, “*bal tutgan barmagını yalar*” şeklinde diğer çalışmalarda da tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:130; Yoldaşev-Öztürk, 1998:89; Yoldaşev-Gümüş, 1995:38). “*Bol tutgan barmoğın yalar: Bal tutan parmağını yalar*” (Uğurtürk, 2021:121). Bu atasözü Türkiye Türkçesinde de “bal tutan parmağını yalar” biçiminde yaygın kullanıma sahiptir.

Altun aynımas sarı may sasımas: Altın değer kaybetmez, sarı yağ (tereyağı, sade yağ) kokmaz, bozulmaz. (112). Türkiye Türkçesinde “asıl azmaz bal kokmaz” diye söylenen atasözünün bir benzeri olarak Vámbéry tarafından kayıtlara geçirilen bu nakıl, değerli şeylerin daima, her zaman ve her devirde kıymetli olacağını anlatmaktadır.

4. Aile ve Vatan Kavramlarıyla İlgili Nakıllar

Türk milletinin tarih boyunca güçlü devlet kurması ve devamlılığının temelinde aile ve vatan kavramlarına verdikleri değer ve bu kavramları ayakta tutma çabaları yatar. Çobanoğlu'nun da belirttiği gibi “Türk atasözlerinde aile kavramı verilirken yuva ve ev kelimeleri de kullanılmıştır. “evi ev eden avrat, yurdu şen eden devlet” şeklindeki atasözü ile aile ve devlet arasında ilgi ve ilişki bakımından yukarıda ifade edilen yaklaşımı güçlendirmektedir. Atasözleri, aile yaşantısı içinde bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini olumlu ve olumsuz yönleriyle ele alır ve tamamının gerçekçi yönlerinin irdeleyerek gözler önüne sererler” (Çobanoğlu, 2004:31).

Atalı oğul, kocalı kul: Babası olan oğul, sahibi olan bir köle gibidir, her zaman itaat etmek zorundadır. (1). Bu nakıl babaya itaatın önemini vurgulaması bakımından önemlidir. Ayrıca konuyla ilgili diğer çalışmalarda tespit edilmemiş olması Vámbéry'nin tespitini tarihi bir kaynak niteliğine dönüştürmektedir.

Kızım saña aytamen kelinim sen işit: Kızım sana söylüyorum gelinim sen işit, nasihat verdiğin kızın da olsa gelin de bundan ders almalı ve yanlış bir hareket yapmamalıdır. (30). Çobanoğlu bu nakli, hem Çağatay hem de Özbek Türkçesi için verir. Özbek Türkçesi biçimi “*kızım senge aytaman kelinim sen eşit*” biçimindedir. (Çobanoğlu, 2004:350). Bugün Türkiye Türkçesinde ve Türk lehçelerinin birçoğunda görülen adeta Türk dünyasının ortak atasözleri arasında yer alan bu nakıl, Türkçenin birliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Balani yaşdın hatunı başdın: Çocuğunu gençken, eşini yolun başındayken eğitmelisin. (48). Çobanoğlu bu nakli, hem Çağatay hem de Özbek Türkçesi için verir. Çağatay varyantı eksiltili cümle biçiminde verilirken Özbek Türkçesi varyantı tam cümle olarak geçmektedir. Çağatay Türkçesi varyantı “*balani yaşdin, hatuni başdin*” biçimindeyken Özbek Türkçesi biçimi “*Bolani yoşdan orgat, hatunni boşdan orgat*” biçimindedir (Çobanoğlu, 2004:185). Çocukların yetiştirilmesi ve evlilikte erkek egemen gücü göstermesi açısından önem arzeden bu naklın, Çağatay Türkçesi biçimi Vámbéry'nin tespit ettiği biçimdir.

Bir yahşınñ kadrin³ bilmes bir yamanga tüşmegünçe

Şahlar yurtñın kadrin bilmes yurtdın yurtga tüşmegünçe

Bir kötüye düşmeyince bir iyinin değeri bilinmez, padişahlar memleketlerinin değerini ülke ülke dolaşmak zorunda kalmayınca bilmez. (52). Bu nakıl, eksiktili bir biçimde “*şahlar yurtñın kadrin bilmes yurtdın yurtga tüşmegünçe*” şeklinde Çağatay Türkçesi örneği olarak Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:268). Vámbéry aslında bu nakılla bugün kısalmış biçimi yaşayan ifadenin tam şeklini vererek alana katkı sağlamıştır.

³ Metinde kadrini yazılmıştır, düzeltilmiştir.

Balaga iş buyur izindin özüñ yügür: Çocuğa iş buyur arkasından kendin koştur. (61). Bu nakıl, “*bolaga iş buyur, ketidan öziñ yugur*” şeklinde Çobanoğlu tarafından farklı varyantıyla tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:185). Vámbéry'nin derlediği biçim Çobanoğlu'nun çalışmasında Çağatay Türkçesi varyantı olarak verilmiştir (Çobanoğlu, 2004: 184; Yoldaşev-Öztürk, 1998:91; Yoldaşev-Gümüş, 1995:58).

Sürüdin ayrılğan koyı böri yırtar: Sürüden ayrılan koyunu kurt kapar, insanlar aileleriyle daha güçlüdür, kendi grup ve ailelerinden ayrılanların başına kötü şeyler gelebilir. (62). Bu nakıl, Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi örneği olarak verilirken Özbek Türkçesi için “*todadan ayrılğan koyı böri yutar*” şeklindeki varyantları Çobanoğlu, Uğurtürk, Yoldaşev-Gümüş'ün çalışmalarında yer almaktadır (Çobanoğlu, 2004:435; Yoldaşev-Öztürk, 1998:94). Tödadan ayrılğan qöyni böri yutar. “*Sürüden ayrılan koyunu kurt yer*” (Uğurtürk, 2021:31). Türkiye Türkçesinde de “sürüden ayrılan koyunu kurt kapar” biçiminde geçen Türk Dünyasının ortak mirasını gösteren atasözlerinden biridir.

İnesini kör kızın al, karısın kör bözin al: Annesini görüp kızını al, eskiyi gör bak bezini al. (81). Bu nakıl Türkiye Türkçesinde de benzer biçimde “anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al” yaşamaktadır. Bu nakılın farklı varyantı, “*milkini kör, bozini al, anasını kör, kızını al*” şeklinde Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:84; Yoldaşev-Öztürk, 1998:94). Aktan ise bu atasözünü “*arkağını körüb bözini al, anasını körüb kızını*” şeklinde tespit etmiştir (Aktan 2011:169). Farklı varyantları olsa da Türk dünyasında annenin bir kız çocuğun yetişmesindeki yeri ve değeri üzerine söylenmiş oldukça veciz bir nakıl olarak dikkat çekmektedir.

Balalardın sor habarlarını: Çocuktan al haberi. (90). Bu nakılın farklı varyantı, “*bolali uyda sir yotmas*” şeklinde Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:188). Türkiye Türkçesinde “*çocuktan al haberi*” şeklinde eşdeğer sözcüklerle ifade edilen bu nakıl, çocukların saflığına ve yalansızlığına gönderme yapmaktadır.

İğit degen şavk bolsun şavk bolmasa yok bolsun: Genç adam (kahraman) her zaman coşkulu olmalı, coşkulu olmazsa ölse daha iyidir. (97). Vámbéry'nin tespit ettiği bu nakıl kaynaklarda tanıklanamamıştır. Yiğitlik üzerine Türk düşüncesini anlatması ve tek örnek olması dolayısıyla oldukça önemlidir. Yiğitlerin en önemli özellikleri yaptıkları her işte duydukları coşku ve istektir, bu coşku ve isteğini kaybetmiş birine “yiğit” demek doğru değildir, o bir ölüden farksızdır düşüncesini işleyen veciz bir nakıldır.

Uzak bolsa hem yol yahşı, çirkin bolsa hem kız yahşı: Uzak da olsa yolculuk iyidir, çirkin de olsa kız iyidir. (99). Türklerin yol ve yolculuk tarihine ışık tutan ve yolculuğun değerini vurgulayan bu nakıl, kız çocuklarının değerini anlatması bakımından da dikkate değerdir. Sadece Vámbéry'nin tespit ettiği bu nakıl tarih boyunca göç etmiş ve kendisine yeni yurtlar bulmuş bir milletin yolculuk düşüncesine olumlu bakışını yansıtmaktadır.

5. Toplumla İlgili Eleştirel Nakıllar

Vámbéry'nin tespit ettiği nakıllardan bazıları içinde hayat buldukları toplumların olumlu ve olumsuz yönlerini vurgularlar. Tespit edilen örneklerin birçoğu bugün Özbek Türkçesinde yaşamamakta, Çağatay Türkçesi örneği olarak çalışmalarda benzerleri bulunmaktadır.

Zamāniñ azganı atdın işek ozganı: Zaman yozlaştığında (her şey birbirine karıştığında), eşek attan daha yüksek bir yere konur (yani ancak o zaman değersiz olan değerli olana tercih edilir. (5). Eşek ve at karşılaştırması örneğiyle verilen bu nakılda, insanların değersiz olana değer yüklemesinin zamanın bozulmasının delili olarak anlatan güzel bir nakıldır. Eğer birgün eşek atdan daha değerli olduysa o zaman artık herşey bozulmuş, değerli şeyler, değerli insanlar, itibardan düşmüş demektir düşüncesini işlemektedir. Diğer kaynaklarda tanıklanamamış olması Vámbéry'nin çalışmasının özgünlüğü açısından önemlidir.

Çubān köp bolsa koy haram ölür: Çobanın çok olduğu yerde koyun kısa sürede telef olur, ölür, haram olur, yani kesilmeden ölür, o zaman yenmez. (14). Çobanoğlu bu naklı, “*çoban kob bolsa koy haram ölür*” biçimiyle Çağatay Türkçesi içerisinde alırken Özbek Türkçesi için “*koyçıvan köp bolsa koy harom ölar*” varyantını verir (Çobanoğlu, 2004:184). (Yoldaşev-Gümüş, 1995:58). Bir işi yapan birden fazla insan olduğunda o işten olumlu sonuç çıkmayacağını anlatan bu nakılın hem Çağatay hem de Özbek Türkçesi dönemlerinde yaşadığı tespit edilmiştir.

Baş bolmasa gövde lāş: Eğer bir ülkede bir toplumda lider olmazsa o toplum başsız bir gövdeye benzer, o da ancak leştir, değersizdir. (22). Çobanoğlu bu naklı, Çağatay Türkçesi örnekleri içerisinde alırken Özbek Türkçesi için “*ayok kayda bolsa, boş şunda*” varyantını verir (Çobanoğlu, 2004:133). Vámbéry’nin tespit ettiği bu nakıl bu şekliyle özgündür.

Tütün omçadın çıkar: Duman bacadan çıkar, her olay kendisine has bir yol ve usulle çözülür ve kendisini belirli şekilde ortaya koyar. (36). Çobanoğlu bu naklı, “*tütün umçadın çıkar*” biçimiyle Çağatay Türkçesi içerisinde alırken Özbek Türkçesi için “*boyniñ mörisi kişik bolsa ham tutuni toğri*” varyantını verir (Çobanoğlu, 2004:126). Çağatay Türkçesindeki biçim olarak alınan varyant Özbek Türkçesinde değişikliğe uğramıştır.

Tamniñ kulağı bar: Damın kulağı var, sırları saklamak gerekir her an birileri duyup insanı kötü durumda bırakabilir. Türkiye Türkçesinde bu atasözü “*yerin kulağı var*” şeklinde yaşamaktadır. (38). Çobanoğlu bu naklı, Çağatay Türkçesi örneği olarak kaydederken Özbek Türkçesi için “*devorniñ ham kulağı bar*” varyantını vermektedir (Çobanoğlu, 2004:476). Türkiye Türkçesinde bugün “*yerin kulağı var*” biçimiyle yaygın kullanılan bir atasözüdür.

Her kimni Allah ursa peygamber asası bile türter: Allah’ın vurduğu kişiyi peygamber de asası ile dürter, yani Allah bir insanın kaderini tayin eder, o kaderde olumsuz ve kötü bir şeyler yaşanacaksa kimse o kaderi değiştiremez. (42). Bu nakıl sadece Vámbéry’de tespit edilmiş ve çağdaş Özbek Türkçesinde tanıklanamamıştır.

Biri on tokuz biri bir kem yigirmi: Birisi on dokuz derken diğeri yirmi (dedi). Farklı görüşler bazen aslında aynı şeyi anlatır. (45). Aynı şeyi farklı biçimde söyleyen ama anlayamayan insanları anlatan bu nakıl, iletişimin önemli kurallarından birine de atıfta bulunurken sadece Vámbéry tarafından tespit edilmiştir.

Yetim bala saklasañ ağızñ burnuñ kan iter

Yetim olak saklasan ağızñ burnun may iter

Evinize fakir (babasız) bir çocuk alırsanız, ağzınızı ve burnunuzu kanla boyayacaktır; evinize bir oğlak alırsanız, ağzınızı ve burnunuzu yağa batıracaktır (hayvan insandan daha faydalıdır). (55). İnsanların vefasızlığı ve kıymet bilmezliği üzerine söylenmiş bu sözde, bazen bir hayvanın insandan daha faydalı olabileceği düşüncesi işlenmiştir. Manzum bir nakıl olarak sadece Vámbéry ’de tespit edilmiştir.

Oynaşka inanıp ersiz kaldım: Sevgiliye kanınca eşimden oldum, insanlara aldanıp elimizdekileri de kaybedebiliriz. (66). Türkiye Türkçesinde “*Dimyat’a pirince giderken evdeki bulgurdan oldum*” atasözünün düşünce olarak bir benzeri olan bu nakıl, insanların hırs ve arzularına gem vuramadıkları için sahip olduklarını kaybedebileceklerine yapılan bir uyarı niteliği taşır. Sadece Vámbéry ’de tanıklanması açısından değerlidir.

Kar yağdı dip kuanma ayazları kilür

Hoca kildi dip kuanma niyazları kilür

Kar yağdı deyip güvenme arkasından sert soğukları gelir, hoca geldi deyip güvenme arkasında yalvarması gelir, her güzel ve iyi şeyle sevinmemek, sonunu beklemek lazımdır. (69). İnsanın yaşadığı olayların sonunu görmeden sevinmesinin doğru olmadığı üzerine söylenmiş bu nakılda toplumda hocalara yönelik bir eleştiri de söz konusudur. Hocaların sürekli bir şeyler için

yalvardığı, sürekli bir şeyler istediği durumu da dile getirilmiştir. Sadece Vámbéry 'de tanıklanmış bir nakıl olarak dikkat çekicidir.

Ülken başnıñ ülken bolur gavgası: Büyük başın büyük belası olur. Yapılan iş ne kadar büyükse zorlukları ve sorumlulukları da o ölçüde büyük olacaktır. (75). Bu nakıl, “*ülken başnıñ ülken bolur gavgası*” şeklinde Çağatay Türkçesi dönemi için Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:173).

Yahşı irim yahşı devlet: İyi gelecek tahmini güzel bir mutluluktur. Olaylar hakkında daima iyi ve olumlu düşünmek gerekir. (85). Bu nakıl da sadece Vámbéry tarafından tespit edilmiştir. İnsan psikolojisinin olumlu düşünce üzerine odaklanması gerektiğini anlatan güzel bir örnektir.

Kulga kul diseñ ölgüsü kilür, beyge kul diseñ külgüsü kilür: Köleye köle deyince (ona kızınca) ölecek gibi olur, beye köle dersin o buna sadece güler. (86). Bu nakıl, Çobanoğlu tarafından sadece Çağatay Türkçesi varyantı olarak alınmış, Özbek Türkçesi örneği verilmemiştir (Çobanoğlu, 2004:365).

İki molla bir kişi bir molla hatun kişi: İki molla ancak bir adam eder, bir molla ise kadın gibidir. (100). Mollaların güvenilmezliği üzerine söylenmiş bu nakılda, cinsiyetçi bir yaklaşımla kadınları da küçük görmektedir. (Yoldaşev-Gümüş, 1995:105). “İkki mulla bir kişi, bir mulla xotin kişi: *İki molla bir kişi, bir molla hatun kişi*” (Uğurtürk, 2021:101).

Yahşı bile yürseñ yitersin muradga, yaman bile yürseñ kalursın uyatga: İyi insan ile yürürsen (onunla birlikte olursan) isteğine ulaşırsın, kötü ile olursan utanç içinde kalırsın. (101). Bu nakıl, “*yahşı bilen yürseñ yetersin murodga, yaman bilen yürseñ kolarsın uyatga*” şeklinde Çobanoğlu tarafından tespit edilmiştir (Çobanoğlu, 2004:318). *Yaxshi bilan yursang, yetarsın murodga, yomon bilan yursang, qolarsın uyatga.* (OXM: 35)

Savlıkım baylıkım hastalıkım mañlay karalıkım: Sağlığım zenginliğim, hastalığım alnımın karalığıdır. (106). Bu nakıl, Çobanoğlu tarafından Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesi olmak üzere iki varyantla verilmektedir. Çağatay Türkçesi varyantı Vámbéry'nin tespitiyle aynı iken Özbek Türkçesi varyantı “*sağlığım-baylığım*” biçiminde eksilteli yapıda kurulmuştur (Çobanoğlu, 2004:405).

6. Zaman Üzerine Nakıllar

Mizândın soñ yaz bolmas, Nevrûzdın soñ kış bolmas: Terazi ayından (sonbahar) sonra yaz olmaz, Nevruz'dan (ilkbahardan) sonra ise kış olmaz. Her şey zamanında gerçekleşir, zaman geçince geri gelmez, değerini bilmek gereklidir. (17). Bu nakıl Çobanoğlu tarafından Çağatay ve Özbek Türkçesi olarak iki varyant olarak tespit edilmiştir. Vámbéry'nin tespiti ile Çağatay Türkçesi aynı iken Özbek Türkçesinde iki cümleden oluşan bu nakılda cümleler yer değiştirmiştir. Varyant “*Navruzdan soñ kış bolmas, mezondan soñ yaz bolmas*” şeklindedir (Çobanoğlu, 2004:393). (Yoldaşev-Gümüş, 1995:142). *Navruzdan sōñ qış bōlmas, mezondan sōñ yoz bōlmas: Nevruzdan sonra kış olmaz, mizandan sonra yaz olmaz*” (Uğurtürk, 2021:197).

Yaş yigit ölse bolur karı adamga ölmek lazım kilür: Genç insanlar ölebilir ama yaşlıların mutlaka ölmesi gerekir yani gençlerin ölmesinden önce yaşlıların ölmesi daha iyidir. (20). Bu nakıl, sadece Vámbéry 'de tanıklanmıştır.

Dünyâga nige kilgen bolsañ şundak kitesin: Dünyaya nasıl gelersen gel, yine gideceksin, Dünya gelip geçici bir mekandır sonu ölümle biter ve her canlı dünyadan bir gün mutlaka gidecektir. (23). Çobanoğlu bu nakılın iki varyantını Çağatay ve Özbek Türkçeleri için örneklendirmektedir. Çobanoğlu, Yoldaşev-Gümüş ve Uğurtürk'ün Özbek Türkçesi varyantları “*Dunyoga kaday kelgan bolsañ, şunday ketasan*” (Çobanoğlu, 2004:387; Yoldaşev-Gümüş, 1995:71) “*Dunyoga qaday kelgan bōlsañ, şunday ketasan: Dünyaya nasıl geldiysen öyle gidersin*” (Uğurtürk, 2021:133) birbirine benzer biçimlerdir.

Tay at bolgenge igesi it bolur: Tay at oluncaya kadar sahibi de yaşlanır, değersizleşir, kendini feda eder. (26). Çocuk yetiştirmenin önemi ve zorluğu üzerine “tay” metaforuyla verilen bu nakılda, çocuk yetişip büyüünceye kadar anne ve babası yaşlanır, değersizleşir ve güçten düşer düşüncesi işlenmektedir. Sadece Vámbéry’de tanıklanmıştır.

Zamān saña boyun koymas, sin zamānga boyun koy: Zaman sana boyun eğmez sen zamana boyun eğ, zaman geçer ve insanın yapabileceği bir şey yoktur. (65). Çobanoğlu çalışmasında bu naklı Çağatay Türkçesi örneği olarak verirken Özbek Türkçesi için “*zamon senga bakmasa/garamasa, sen zamonga bak/gara*” varyantını örneklendirmektedir (Çobanoğlu, 2004: 489). Başka çalışmalarda da örneklendirilmiş bir nakıldır. (Yoldaşev-Öztürk, 1998:96; Yoldaşev-Gümüş, 1995:188). *Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq.* (ÖTAD: 188) “Zaman sana uymuyorsa sen zamana uy.” (Karadeniz, 2021:398). “*Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq. Zaman sana bakmazsa sen zamana bak*” (Uğurtürk, 2021:160).

Akacak kan tamurda turmaz: Akacak kan damarda durmaz”, gerçekleşmesi muhtemel olaylar mutlaka gerçekleşir, hiçbir şey onu engelleyemez, kaderin önüne geçilemez. (72). Çobanoğlu bu naklı Çağatay Türkçesi örnekleri arasında verir (Çobanoğlu, 2004:67). Bugün Türkiye Türkçesinde de “*akacak kan damarda durmaz*” şeklinde yaygın olarak bilinen ve kullanılan bir atasözüdür.

Ömr karısa köñül karımas: Ömür yaşlansa bile gönül yaşlanmaz. (109). Vámbéry’nin tespiti ile kaynaklara geçen bu nakılda, insanın yaşıyla duyguları arasında doğru orantı olmadığı, insanların bedenlen yaşlansalar bile ruhlarında gençken hissettikleri arzuları duymaya devam ettiklerini anlatmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmayla ele alınan 112 nakıl, ait oldukları 19. Yüzyılın Türkistan bölgesinin duygu ve düşünce dünyasına ayna tutan bir görev üstlenmişlerdir. Bu nakıllar Armin Vámbéry’nin Türkistan bölgesine yaptığı yolculukta derlenmiş olup Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine geçişi gösteren önemli bir kaynaktır. Çalışmada incelenen nakıllar konuları ve vermek istedikleri ana mesaj açısından tasnif edilmeye çalışılmıştır. Nakılların bugün Özbek Türkçesinde yaşayıp yaşamadıkları konu ile ilgili yapılan tez, makale ve kitaplardan da taranmıştır. Nakılların bazılarının Türkiye Türkçesinde küçük farklarla yaşadığı görülmüş bu durum Türk kültürünün devamlılığı açısından önemli bir gösterge olarak değerlendirilmiştir. Armin Vámbéry’nin tespit ettiği ancak Çağdaş Özbek Türkçesinde kullanılmayan nakıllar, Çağatay Türkçesinin tüm Türkistan bölgesinde ortak yazı dili olmasının bir sonucu olmasıyla açıklanabilir. Bu nakılların bazılarının manzum yazılmaları da değerli birer tespit olarak Armin Vámbéry’nin alana katkısıdır. Ancak bazı nakıllarda onun ön yargılarını taşıyan yorumlarının bulunduğunu görmek de mümkündür. Örneğin Orta Asya’da yaşayanların ova savaşlarından başka savaş türünü bilmediğine dair bir yorumu gibi. Tablo 1’de Armin Vámbéry’nin eserinde tespit ettiği nakılların karşılaştırmalı bir tablosu yer almaktadır.

Tablo 1: Armin Vámbéry’nin 1867 yılında Leipzig’de yayımlanan *Cagataische Sprachstudien* adlı eserindeki nakılların Özbek ve Türkiye Türkçelerindeki Durumu

Sadece Vámbéry’nin Tespit Ettiği Nakıllar	Özbek Türkçesinde Yaşayan Nakıllar	Çağatay Türkçesi Kaydı Düşülenler	Türkiye Türkçesinde Yaşayanlar
‘Akıllı kişi iki merteye bir taşga tokınmas (18)	Balaga iş buyur izindin öziñ yügür (61) <i>bolaga iş buyur, ketidan öziñ yugur</i>	Akacak kan tamurda turmaz	‘Akl başda imes yaşdadur. = Akıl başda değil yaşdadur.

Bed asl sohbetge kirse hoş tabi 'at teñ bolur Mis yüzügniñ kaşığa gevherni koysan zeng bolur (24)	Zamān saña boyun koymas, sin zamānga boyun koy (65) <i>Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq</i>	Zamān saña boyun koymas, sin zamānga boyun koy	Ni birürsin kolun bile o kiter senin bile.= Ne verirsen elin ile o gider seninle
'Ömr karısa köñül karımas (109)	<i>Dunyoga kaday kelgan bolsan, şunday ketasan (23)</i>	Ülken başnıñ ülken bolur gavgası (75)	Kolum açık yüzüm ak. = Yüzüm açık alnım ak.
Tay at bolgenge igesi it bolur (26)	Mizāndın soñ yaz bolmas, Nevruzdın soñ kış bolmas (17)	Mizāndın soñ yaz bolmas, Nevruzdın soñ kış bolmas (17)	Yahşılık it deryāğa taşla balık bilir, balık bilme hālik bilir. = İyilik yap denize at, balık bilmezse hālik bilir.
Yaş yigit ölse bolur karı adamga ölmek lazım kilür (20)	Süridin ayrılgan koynı böri yırtar (62) <i>todadan ayrılgan koyni böri yutar</i>	Savlıkım baylıkım hastalıkım mañlay karalıkım (106)	Bir yıglagannıñ bir külüşü bar. Bir ağlamanın sonra gülmesi vardır.
Yahşı irim yahşı devlet (85)	Yahşı bile yürseñ yitersin muradga yaman bile yürsen kalursın uyatga(101)	Tütün omçadın çıkar (36)	Çıglamagan balaga emçek kayda? Ağlamayana meme yok.
Kar yağdı dip kuanma ayazları kilür Hoca kildi dip kuanma niyazları kilür (69)	İki molla bir kişi bir molla hatun kişi (100)	Baş bolmasa gövde lāş (22)	Çimçıkdın korkan tarık ekmes. Serçeden korkan darı ekmez.
Oynaşka inanıp ersiz kaldım (66)	Yahşı atga bir kamçı, yaman atga miñ kamçı (76)	Kulga kul diseñ ölgüsü kilür, beyge kul diseñ külgüsü kilür (86)	Çıkmagan cāndın ümid kisilmes Çıkmayan candan ümit kesilmez.
Yetim bala saklasañ agızın burnuñ kan iter Yetim olak saklasan agızın burnun may iter (55)	Tamnıñ kulağı bar (38)	Tamnıñ kulağı bar (38)	Tamnıñ kulağı bar (38) Yerin kulağı var
Biri on tokuz biri bir kem yigirmi (45)	koyçıvan köp bolsa koy harom ölar (14)	Çubān köp bolsa koy haram ölür (14)	Aşukgan işge şeytān koşulur Acele işe şeytan karışır.
Her kimni Allah ursa peygamber asası bile türter (42)	<i>bolali uyda sir yotmas (90)</i>	Balalardın sor habarlarını (90)	Balalardın sor habarlarını (90) Çocuktan al haberi

Zamânîñ azganı atdın işek ozganı (5)	Enesini kör kızın al, karısın kör bözin al (81) <i>milkini kör, bozini al, anasını kör, kızını al</i>	Bir yahşınıñ kadrin bilmes bir yamanga tüşmegünçe Şahlar yurtñ kadrin bilmes yurtdın yurtga tüşmegünçe (52) <i>şahlar yurtñ kadrin bilmes yurtdın yurtga tüşmegünçe</i>	Aç ayuk oynamas. Aç ayı oynamaz.
Uzak bolsa hem yol yahşısı, çirkin bolsa hem kız yahşısı (99)	<i>Bolani yoşdan orgat, hatunni boşdan orgat (48)</i>	Balanı yaşdın hatunı başdın (48)	Adem sözleşir heyvân yalaşır. İnsanlar konuşa konuşa hayvanlar koklaşa koklaşa anlaşır.
İğit degen şavk bolsun şavk bolmasa yok bolsun (97)	Kızım saña aytamen kelinim sen işit (30)	Açık ağız aç kalmas (60)	Kızım saña aytamen kelinim sen işit. Kızım sana söylüyorum gelinim sen dinle.
Atalı oğul, kocalı kul (1)	Bal tutkan barmagın yalar (104)	Ölseñ gürñ ken bolsun (53)	Bal tutkan barmagın yalar. Bal tutan parmağın yalar.
Altun aynımas sarı may sasımas (112)	Arpa buday aş boldı, altın kömiş taş boldı (98) <i>Arpa-buğday oş ekan, oltin-kumuş toş ekan</i>	Yaman hergiz yahşısı bolmas, karanı yusañ ak bolmas (107)	Enesini kör kızın al, karısın kör bözin al. Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al.
Pulluk adamdın belâ korkar (93)	Kızıl Hızırnı aynatur (64) <i>Qızıl"ni körse Xiziv ham yöldan ozadi</i>	İl ugrusız bolmas, tav bõrisiz bolmas (91)	Süridin ayrılğan koynı bõri yırtar Sürüden ayrılan koyunu kurt kapar.
Kur'an malı kursakda (70)	Açlık neni yidürmes, tokluk neni didürmes (79) <i>açlık nimaları yedirmaydi, tokluk nimaları dedirmaydi</i>	Yoldaşñ kör bolsa közün kısıp tut (43)	Akılsız dostdın akıllı düşmen yahşıdır. Akılsız dosttan akıllı düşman daha iyidir.
Lûlünüñ işegini sugar pulını al (13)	‘İyd atlunıñki toy tonlunıñki (4) <i>“Oş - otliniki, tõy – tõnliniki: Aş, atı olanın; düğün, giyimi olanundur”</i>	Adem tilindin heyvân müyüzindin (57)	Ülken başññ ülken bolur gavgası Büyük başın büyük belası olur.
Tildin kilgen koldın kilse hemey âdem	Adem alası içinde, hayvân alası dışında: (92) <i>“insan alacası içida mal alası</i>	Tanımasnı silemes (6)	Akacak kan tamurda turmaz.

gedây bolmay hân bolur (96)	<i>taşıda</i> ” “ <i>Mol olusı tasıda, odam olası içida:</i>		Akacak kan damarda durmaz.
Öyümde yoktur köcelik , könlüm isteydur kocalık (87)	Akılsız dostdın akıllı düşmen yahşıdur: (83) “ <i>ahmak dostdın akli düşman yahşı</i> ” “ <i>akılsız dostdan akıllı düşman afzal</i> ”	Oykusuz isner aşık kerilür (102) “ <i>oykusuz esner aşık kerilir</i> ”	Adem alası içinde, hayvan alası dışında. İnsanın alacası içinde hayvanın alacası dışında.
Bay maktansa tapılır yok maktansa çapılır (12)	Dost yıglatur düşmen küldürür (25) <i>Dōst açitib gapırar, duşman – küldirib</i>	Aytkan sözni içkerü yutmak bolmas (34)	-
Garıbnıñ bir toyganı çalabarganı (8)	Aç ayuk oynamas (74)	Ni birürsin koluñ bile o kiter seniñ bile (49)	-
Birev ötkerdi ‘ömrni ‘ıyş ile pāş Birev tatkanı yok ağzı tola aş Birevniñ nukre-i tılası mül mül, Birev körgeni yok ‘ömrinde bir pül (5)	Kazanga yandaşsañ karası yugar, yamanga yandaşsañ belası yugar (89)“ <i>kazanga yantaşsañ karası çugar, camanga yantaşsañ belası çugar</i> ”; “ <i>kazonga yakin yürseñ karosi yukar, yemanga yakin yürseñ balosi yukar</i> ”	Toyga barsañ toyup bar (7) <i>toyga borsan toyib bor, yomonligiñ koyib bar</i> ”	-
Kagazdın Kal’a bolsa alması belā bolur (108)	Adem sözleşir heyvān yalaşır (56) “ <i>adam sözleşir tanışar hayvon hidleşib</i> ”	-	-
İçde bolgan agrını tilmekbolmas (50)	Davageriñ padişah bolsa arziñni Allah işitsin (16) <i>devageriñ kazı bolsa derdiñni Allahga ayt</i> ” “ <i>Da’vogariñ podşo bōlsa, arziñni ollo eşitsin.</i>	-	-
Urusti miñ maktasañ közi kök (19)	Ak koynı ayagındın asadur kara koynı ayagındın asadur.(54) <i>ak koyni ham öz ayoğidan kara koyni ham öz ayağidan asadilar</i> ” “ <i>Oq qōyni ham öz oyoğidan osadilar, qora qōyni ham öz oyoğidan osadilar:</i>	-	-
Her adamda bolsa yahşı çüçük til, alıp kilse bolur kıl bile fil (78)	İki kemi tutkan gark içinde kalur (2) “ <i>İkki kemanin boşini tutgan gark bolar</i> ”	-	-
Tiz sözler tiz pişman bolur. (37)	Aşukgan işge şeytān koşulur (105). “ <i>aşukkan işga şaytan gaşıladı</i> ”	-	-
Her kimniñ köñli tola bolsa tili açılır (34)	Kalp kazanı kaynamas kaynasa da koyulmas. (3). “ <i>Qalb qozoni qaynamas, qaynasi ham quyulmas.</i>	-	-
Sözlebilmegen	İşekniñ yüki yūñül bolsa yatkusı kilür	-	-

ağızdın sıçatırgan köt yahşı: (28)	(32) “Eşekniñ yüki yengil bolsa yatağan bolur “Eşakniñ yuki yengil bōlsa yotağan bōladi		
Men menlik şeytānga yaraşur: (59)	Yürgen derya otırgan burya.(29) “Yurgan daryo, ötirgan bōyra	-	-
Hoş āmed sözlegen til yalap yalap yara etedir (21)	Çıkmagan cāndın ümid kisilmes.(88). “Çıkmagan candan ümit bar”	-	-
Töyege ot kerek bolsa boynını uzatur (40)	Yimek tuz bile, tuz çın bile (31) aşniñ tamı tuz. /Taom tuz bilantuz ölçov bilen”	-	-
Baş mu katık taş mu katık (39)	Çımçukdın korkan tarık ekmes (27). “çımçukdın korkgan tarıg ekmes, çıgırtkedın korkgan ekin, serçeden korkan darı, çekirgeden korkan ekin ekmez” “Çımçuqdan qōrqqan tariq ekmas”	-	-
Kan alacak tamur bilür. (110)	Atlangan atasın bilmes (46) “at mingen atasın tanımas; Ot mingan otasın tanımas	-	-
Bolur adem on bişinde baş bolur Bolmas adem kırkga kirse yaş bolur (103)	Çıglamagan balaga emçek kayda?(73) “bala yıglamasa ana süt bermes” “yıglamagan bolaga kökreher bermeydilar”	-	-
Ölümdin horluk yaman (10)	Bir yıglaganniñ bir külüşü bar (47) “kop kulgan köp yıglar”	-	-
İtdin aç yok itdin tinç yok (82)	Ölük arslandın tirig sıçkan yahşıdur : (41) “Arslanniñ ölügi, sıçkanniñ tirigi” varyantı verilmiştir O’lik arslondan tirik sichqon afzal. Arslonniñ öliği – sıçqonniñ tirigi	-	-
Kolum açık yüzüm ak (94)	Nān çeynemagança yutulmas (33) “Non çaynamagança yutilmas.	-	-
Söz birür böz birmes (71).	At arıklıkda yigit garıblıkda(15) “orik otga kamçı ağır”	-	-
Bed asl sohbetge kirse hoş tabi’at teñ bolur Mis yüzügniñ kaşıga gevherni koysan zeng bolur (24)	Altun alma du’a al, du’a altun imes mü?: (68). “Oltin olma, olqis ol, olqis oltin emas mi ? “Oltin olma, olqis ol, olqis oltin emas mi ?	-	-

'Akıllı kişi iki mertebe bir taşga tokımmas (18)	Ihlās bile yıglaşañ sokur közdin yaş çıkar (11) “çin köñilden yıglaşañ sokur közdan yaş çikor” “Çin köñildan yıglaşañ, sōqir közdan yoş çiqor”	-	-
-	At minmegen at minse çapa çapa öltürür Ton kiymegen ton kiyse kaka kaka tozdurur (111) “at minmegen at minse çapa çapa öldirer, ton kiymegen ton kiyse kaka kaka tozdırar”	-	-
-	Usta körgen şāgird her makamda yorgalur, usta körmegen şāgird andın mundın karmalur (44) “usta körgen şāgird her makamda yorgalur”	-	-
-	Soñki pişman özüñge düşmān (67) “sonki puşaymon öziñga düşman” “Sōñgi puşaymon - öziñga düşman”	-	-
-	Su körmegünge itek çiçme (63) “suvni körmesdan etik çigarma/ suvni körmey etik yeçme” “Suv körmekinçe etik tartma”	-	-
-	İçip toymagan yalap toymas (84) “yeb toymagan yalap toymas” “Yeb tōymagan- yalab tōymas”	-	-
-	Yahşılık it deryāğa taşla balık bilür, balık bilmese hālik bilür (95) “Yahşılık gıl daryağa taşla, balıg bilmasa Halıg bilar”	-	-
-	'Akl başda imes yaşdadur (77) “akıl yaşta emes başdadur” “akıl başda imes yaşdadur”	-	-

Yukarıda verilen tabloda, Armin Vámbéry tarafından 1867 yılında derlenip yayınlanan Özbek Nakıllarının, Çağdaş Özbek Türkçesi Çağatay Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki varyantlarının listesi verilmektedir. Bu nakıllardan 43 tanesi sadece Vámbéry'de bulunan nakıllar olarak özgün ve farklıdır. Diğer nakıllar ise kaynaklarda Çağatay Türkçesi veya Özbek Türkçesi kaydıyla tespit edilmişlerdir. Nakılların 22 tanesi ise Türkiye Türkçesinde ufak kelime farklılıklarıyla yaşamaktadır ki kültürün, coğrafi sınırları aştığını göstermesi açısından önemli bir bulgudur. Çağatay Türkçesi 20. yüzyılın başına kadar Türk coğrafyasının ortak yazı diliydi o sebeple Vámbéry'nin derlediği nakılların aslında Çağatay Türkçesi ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Çağatay Türkçesinin tarihi süreçte devamı niteliğinde olan Özbek Türkçesinde nakılların devamı da aslında bunun bir göstergesidir. Vámbéry'nin derlediği sadece eserinde yer alan 43 nakıl ise onun çalışmasının özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Aksoy, Ö. A. (1978-1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Atasözleri Sözlüğü I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arslan, M.S. (2020). Vatan ile İlgili Özbek Atasözleri, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 8, s. 225-235.

Atalay, B. (2018). *Divanü Lûgat-it Türk (Çeviri-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bozkaplan, Ş. A. (2004). Atasözlerinin Yapı ve İşleyiş Biçimlerine İlişkin Bir Örnekleme Modeli. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara: TDK Yayınları.

Bulduk, T.B. (2020). Dîvânu Lugâti't-Türk ve Özbek Türkçesinde Ortaklaşan Atasözleri, *Kesit Akademi Dergisi*, Y. 6, S. 22, s. 90-100.

Çetin, M. (2014). Türkiye Türkçesi'nde ve Özbek Türkçesi'nde Nasihat Biçimindeki Buyurgan Atasözleri Üzerine. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, (Temmuz–Aralık), s. 37-57

Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.

Hazar, M. (2002). Özbek Halk Makal-Matalları, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 14, s. 311-318.

Karadeniz, Y. (2021). Özbek Atasözlerinde Kullanım Kalıpları, *IJLA Y.9, S.2*, 380-401.

Mirzayev, T.; Musoqulov, A.; Sarımsoqov, B. (2005). *O'zbek Xalq Maqollari*. Toshkent: Sharq Nashriyoti.

Öz, A. (2000). Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 9.

Uğurtürk, Ş. (2021). *Özbek Atasözlerinin Konuları Açısından Sınıflandırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünüvar, S. (2022). *Özbek Türkçesinde Bitki Adlarıyla Kurulan Özbek Atasözleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Vámbéry, A. (1867). *Cágotaische Sprachstudien*, Leipzig: F.A. Brockhaus.

Yoldaşev, İ.; Gümüş, M. (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*, Ankara: Engin Yayınevi.

Yoldaşev, İ.; Öztürk, T.; Öztürk, Y. (1998). *Özbek-Türk Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Taşkent.

Yatağan, M. (2010). *Özbek Halk Mâqâlları (Özbek Halk Atasözleri)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1379411>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 21.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 07.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Koraş, H.ve Akman K. (2023). Özbek Yazı Dilinin Meseleleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 223-238.

ÖZBEK YAZI DİLİNİN MESELELERİ
Problems of Uzbek written language
HİKMET KORAŞ¹ - KEVSER AKMAN²

Öz

Özbek yazı dili, Türkistan coğrafyasında geçmişi bir asra dayanmayan, daha önce kullanılan tarihi Türk yazı dillerinde olmayan sesleri de içeren bölge insanının konuşmasına dayalı oluşturulmuş bir yazı dilidir. Yazı dilinin oluşmasında Rus Çarlığı döneminde esaslarını İlminski ve Ostroumov'un belirlediği, idarenin kabul edip desteklediği kararlar vardır. Yerli halka konuştuğu lehçe ve Kiril alfabesi ile eğitim verilmesi, bu eğitim sırasında Rusçaya mahsus sesleri gösteren işaretlerin özellikle üzerinde durulması ve benimsetilmesi anlayışının mevcut yazı dilinin oluşmasında payı büyüktür. Yazı dilinin de bölge insanının da isimlendirilmesi Ostroumov'un bölge hakkındaki çalışmalarına dayanan misyonerlik anlayışının bir parçasıdır. Arap alfabesinin ıslah çalışmaları, Latin alfabesine geçiş, Latin alfabesinin Ostroumov'un belirlediği esaslar dikkate alınarak yeniden düzenlenmesi, yazı diline esas olan ağzın veya ağızların tespiti gibi konular Özbek yazı dilinin ortaya çıkışından günümüze kadar imlâ ve telaffuzda ortak bir paydaya henüz varılamamasında etkili olmuştur. Çalışmada Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliği dönemindeki idarenin problemin ortaya çıkışındaki rolü ele alınarak yazı dilindeki sebep olduğu problem ve bunun Özbek yazı dilindeki diğer konulara yansımaları ele alınmıştır. Özbek yazı dilinin gramerinin oluşması, ele alınıp işlenmesi, yazı dili sözlüğünün oluşturulması, bahsedilen problemlerin Özbek sözlükçülüğündeki oluşturduğu problemler ayrıntılı olarak verilmeye çalışılmıştır. Buna, dönemin siyaset ilişkileri, ana dille eğitim, yazı dilinin oluşmasındaki etkenler ele alınarak verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Yazı Dili, Özbek İmlası, Sovyet Dil Politikası, Özbekistan.

¹ Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Niğde/TÜRKİYE. El-mek: hikmetkoraş@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7045-2510>

² Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Niğde/TÜRKİYE. El-mek: kevserakman@ohu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1109-719X>

Abstract

Uzbek written language is a written language based on the speech of the people of the region, which does not date back to a century in Turkestan geography and includes sounds that are not found in the historical Turkic written languages used before. In the formation of the written language, there were decisions taken during the Russian Tsarist period, the principles of which were determined by Ilminsky and Ostroumov and accepted and supported by the administration. Giving education to the local people in the dialect they spoke and the Cyrillic alphabet, and during this education, the understanding of emphasizing and adopting the signs showing the sounds of Russian during this education has a great share in the formation of the current written language. The naming of both the written language and the people of the region is part of Ostroumov's missionary approach based on his studies of the region. Issues such as the reform of the Arabic alphabet, the transition to the Latin alphabet, the reorganization of the Latin alphabet taking into account the principles determined by Ostroumov, and the determination of the dialect or dialects that are the basis of the written language have been effective in the emergence of the Uzbek written language from the emergence of the Uzbek written language to the present day and have not yet reached a common denominator in spelling and pronunciation. In the study, the role of the administration during the Russian Tsardom and the Soviet Union in the emergence of the problem was discussed and the problem caused by it in the written language and its reflection on other issues in the Uzbek written language were discussed. The formation, study and processing of the grammar of the Uzbek written language, the creation of a written language dictionary, the problems created by the mentioned problems in the Uzbek lexicography were tried to be given in detail. This was tried to be given by discussing the political relations of the period, education in the mother tongue, and the factors in the formation of the written language.

Keywords: Uzbek Written Language, Uzbek Orthography, Soviet Language Policy, Uzbekistan.

1. Giriş

Özbek yazı dili, idarenin Sovyetler Birliği sınırları içindeki her halkın kendi dili ile temsil edilmesi gerektiği (Egamberdiyev, 2002:32-33) mantığından hareketle Sovyet yönetiminin konuştuğu bir ağız, dil olarak inşa edilmiş (Roy, 2009:104), alfabe ve imlâ düzenleme şeklinde 1940 yılında yaptığı en kapsamlı müdahalelerle şekillenmiş genç bir yazı dilidir. Sovyetler Birliği'nin bu yazı diline müdahalesi, kullanılan alfabe, alfabedeki sesler ve işaretlerin seçimi; kelime kadrosunda yazı diline esas kabul edilen ağız ile seslendirmede yazı diline esas kabul edilen ağız, dilin yazılmasını sağlayan yazım kurallarının belirlenmesi ile yazı dili ve değişik alanlarda hazırladığı sözlükler gibi konuları kendi siyasî çıkarları doğrultusunda belirleme şeklinde olmuştur. Bunun, yerli halkın eğitimsiz bırakılması yöntemi, bu yöntemin ortaya çıkış sebebini de Rus Çarlığı döneminde İlminski'nin 1881 yılında A.P. Maslovsk'ye yazdığı mektuptaki Türkistan halkının eğitilmesini özellikle onların yükseköğretim okulları kazanmasını Moğol istilasından daha korkunç sonuçlar doğuracağı endişesine (Egamberdiyev, 2002:71) dayandığını belirtmek gerekir. Bir diğer sebep de İlminski ve Ostroumov'un Türklerin Kiril alfabesine geçmeleri durumunda din değiştirmelerinin buna bağlı olarak kimlik değiştirmelerinin de kolaylaşacağı (Akgün'den aktaran Abdurakhmanova, 2020:19) düşüncesidir. Bundan dolayı, bütün Türk coğrafyasında Sovyet öncesi ve Sovyet döneminde izlenen politikalar bir bütünlük gösterir. Alfabe meselesi de buna dâhildir ve bugünkü Özbekistan coğrafyasında izlenen politikalar bunun bir neticesidir. Sovyet öncesi ve Sovyet döneminde bölge insanını asimile etme politikası gereği kabul edilen alfabenin değişmesi Özbekistan halkının en büyük dileği idi. Ancak bağımsızlıktan sonra kabul edilen Latin temelli alfabe de 1940 yılında kabul edilen Kiril alfabesinin üzerine inşa edildiği için problem

çözülmemiş daha da karmaşık hâle gelmiştir. Bu durumu da mevcut yazı dilindeki problemlerin kaynağı kabul etmek mümkündür.

2. Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliğinin Bölgede Uyguladığı Politikalar

Özbek yazı dilinin kullanıldığı bugünkü Özbekistan coğrafyası, Rus Çarlığı bölgesi istila edip siyasî emelleri doğrultusunda yeniden şekillendirene kadar hanlıklar şeklinde istikrarsız bir yönetime sahip olsa da Türk kültürünün yaşandığı ve yaşatıldığı Buhara, Semerkant, Hokant, Hive, Taşkent gibi önemli merkezlerin bulunduğu bir coğrafyadır. Okullar, medreseler ve burada yetişmiş veya dışarıdan gelerek bu bölgede yaşayan bilim adamları ile verilen eserler, bölgeyi sadece Türk dünyası için değil İslam dünyası için de önemli bir merkez hâline getirmiştir. Bölge insanı için ise etnik bir farklılık ve farklı bir dilden bahsetmek mümkün değildir. Polivanov bu durumu “Burada (Türkistan’da) açıktan etnik ve dilsel sınırlar yok denecek kadar azdı. Milli bilinci ise çok küçük bir azınlık olan Avrupalılaştırmış entelijensyanın dışında dillendiren yoktu. 1920’lerin başında hangi milliyetlerden bahsedileceği bile net değildi (Alpatov, 2016: 69-70) cümleleriyle anlatır. Bu durum bilim insanları arasında tartışmalara da konu olmuş Barthold Türkistan’daki millî ayrımlara ve tehditlere karşı çıkarken Polivanov millî sınırlandırmaların gerekliliği (Alpatov, 2016: 70) taraftarıydı. Alpatov, etnisitenin de dile bağlı olarak ele alındığını (2016: 70) belirtmektedir. Birbiri ile ilgili biri diğerinin sonucu olan bir silsilenin işlemesi oldukça karmaşık bir işti. Dil inşası işi başlangıçta yerel yönetimlerin insiyatifi doğrultusunda yapılırken birtakım uyumsuzluklar ortaya çıktı. 1925 yılında Bakü’de yeni dillerin inşası için Yeni Alfabenin Sovyet Merkez Komitesi (VTSKNA) adında bir komite oluşturuldu. Başına da Azerbaycanlı birisi getirildi. Bu komite başlangıçta tek bir Türk alfabesi üzerinde çalışırken fakat kısa sürede faaliyetleri Türk dilinin sınırlarını aştı. İlerleyen zamanda dil insı merkezi hâline gelen komite başına getirilen S. A. Agamali-Oğlu 1930 yılında ölünce Moskova’ya taşındı. Ardından “dil inşası” Sovyetlerde millî kültür politikası hâline geldi (Alpatov, 2016:71).

Geleneklerden vazgeçememe gibi bir tutuculuk Cedit tarzı okulların bölgede geç açılmasına sebep olsa da açıldıktan sonra kısa sürede yaygınlaşması, gazete ve dergi yayıncılığı ile matbuatın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Okullarda okutulmak üzere basılan ders kitapları, yayımlanan edebî eserlerle gazete ve dergiler bölge insanının bilinçlenmesini sağlamış, bölge insanı sadece bölgede açılan okullarla yetinmemiş başta İstanbul olmak üzere eğitim almak için Moskova ve Avrupa’nın farklı merkezlerine yönelmiştir (Açık, 2007: 20-21). Bu gelişmelerden rahatsız olan Rus Çarlığı çareyi, açılan okulları kapatmak, yayımlanan gazete ve dergileri yasaklamak ve diğer sosyal faaliyetleri engellemekte bulmuştur (Tagızade, 2006:17; Uygur, 2005:3).

Bu gelişmeler, bölge insanında ümmet anlayışından millet anlayışına geçişe sebep olurken bölgeyi istila eden güçlerin de bölgeye gelişi ve varlığı, nasıl ve nedenleri ile birlikte tartışılmaya başlanmış; vatan, millet, dil gibi kavramlar inanç ekseninden çıkarılarak yeniden değerlendirilmiştir. Çarlık idaresi bu gelişmeye alternatif olarak yerel toplulukları farklı farklı isimlendirerek onları ayrı bir etnik topluluk olarak kabul ettirme yoluna gitmiş (Egamberdiyev, 2002: 33-36; Roy, 2009: 114) ve bunu kabul ettirmek için en uygun yol olarak dili seçmiştir. Bu önce Rus çarlığının sonra farklı sebepler gösterilse de Sovyetler Birliği’nin takip ettiği dil politikalarının çıkış noktası olmuştur (Egamberdiyev, 2002:32-33).

Sovyetler Birliği yönetiminin devam ettirdiği ve uygulamaya koyduğu konulardan bir tanesi bölge insanının etnik isimlendirmesi ve kullandığı dil hakkında Rus Çarlığı döneminde İlminski ve Ostroumov’un teklifleriyle oluşturulup uygulamaya konan prensiplerdir. Bunlar biri de bölge insanı tarafından kullanılan yerel isimlendirmeler, kabile isimleri ve etnisite ifade etmeyen isimlerin, önce bir etnik isim kabul edilmesi (Egamberdiyev, 2002:32-33; Roy, 2009:113), bölgede kullanılan dilin de bu isme uygun şekilde adlandırılmasıdır.

Cehâletin yanında en büyük düşmanı fakirlik olan bölge insanının çoğu, 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilalini, içinde bulunduğu durumdan bir kurtuluş hareketi olarak görmüş

ve onlarla birlikte hareket etmeye başlamıştır. Bu durum Çarlık rejimini devirip yerine geçen ihtilalcilerin bölgede hâkimiyetinde etkili olmuş, vaatleriyle bölge insanını kandırmayı başaran Bolşevikler, ilerleyen zamanda, özellikle dil konusunda Rus Çarlığının bölgeyle ilgili planlarını farklı sebeplerle (Alpatov, 2016:47) hiç aksatmadan daha katı bir şekilde uygulamaya koymuştur. Sosyalist realizm henüz ortada yokken Bolşevik yazarlar kendileri dışındaki insanlara hayat hakkı tanımamış (Uygur, 2005:26), daha önce kurulan bütün sivil toplum kuruluşlarını bir bir kapatarak yerine kendi alternatif kuruluşlarını açmışlardır. Bunlardan en kayda değer bütün bölgeyi kuşatmak ve aydınları birleştirmek için kurulan Çağatay Gürüngi topluluğunun kapatılmasıdır (Açık, 2007:30).

3. Özbekistan'da Kullanılan Yazı ve Alfabeler

Bugünkü Özbekistan'da yaşayanlar için Tacik, Kurana ve Sart gibi isimleri ortaya atıp (Caferoğlu'ndan naklen Özkan, 1997; Abdurakhmanova, 2020:22) tartıştırdıktan sonra Ostromov'un daha önce tavsiye ettiği şekilde (Egamberdiyev, 2002:36) "Özbek" adı verilmiş, buna bağlı olarak dil de Özbekçe olmuştur (Roy, 2009:112-113). 1921 yılında kullanılan alfabede küçük değişikliklerle başlanan iş, yani kullanılan Arap kökenli alfabenin ilk ıslahı (Jamolov-Sapayev, 2007:12-14, 17-19) bazı karmaşıklıklara sebep olmuş, 1923 yılında alfabe ve imlâya yönelik düzenlenen konferansta alınıp 18 Ekim 1923'te Türkistan Cumhuriyeti Maarif Halk Komiserliği tarafından onaylanan (Jamolov-Sapayev, 2007:12-14, 22-23; Eltazarov, 2017:41) yeni alfabe ile kargaşa dinmiş bu alfabenin ıslah edilmiş şekli Latin alfabetesine geçişe basamak olmuştur. Bu alfabe 1930 yılına kadar kullanılmışsa da 1924 yılında Moskova'dan Latin alfabetesine geçiş konusunda gönderilen karar tartışılırken E.D. Polivanov tarafından oluşturulan ikinci bir taslak da tartışmaya açılmıştır (Jamolov-Sapayev, 2007:24). Önceleri Türk ve müslüman kimliğin sembolü gibi görülen Arap alfabetesine karşı Kiril alfabeti yanında Latin alfabeti daha az politik ve uzlaşmacı kabul edilerek onaylanmıştır (Alpatov, 2016:96).

Polivanov ve ekibi altı ünlülü bir Latin alfabetini savunurken Atacan Haşim, Elbek, Gazi Alim ve Arif Alimcani gibi Özbek aydınlarından oluşan grup Özbekçede 9 ünlü olduğunu savunuyordu (Jamolov-Sapayev, 2007:54). Nihayet 1929 yılında Semerkant'ta düzenlenen Dil ve İmla Kongresi'nde 9 tanesi ünlü olmak üzere 34 harften oluşan Özbek Latin alfabeti kabul edilmiştir (Jamolov-Sapayev, 2007:61; Abdazimova, 2023: 37, 54).

1928 yılında Özbek Yeni Alfabe Merkezi Komitesi Ortak Türk Alfabeti esas alınarak hazırlanmış yeni Özbek Alfabeti taslağı

А а	В в	С с	Д д	Е е	Ё ё
Ф ф	Г г	Х х	И и	Й й	Б б
Ж ж	К к	Л л	М м	Н н	О о
П п	Қ қ	Ғ ғ	Ү ү	Ұ ұ	Җ җ
Ш ш	Т т	У у	Ү ү	Х х	Ҹ Ҹ
Ҷ Ҷ	Ҹ Ҹ	Ҷ Ҷ	аpostrof	malym	

Özbek Jariy Bilise markazi qomitasih

Jamolov-Sapayev (2007:40)

15-23 Mayıs 1929 tarihinde düzenlenen Dil ve İmla Kongresinde kabul edilen ve 7 Ağustos 1929 tarihinde kabulü onaylanan yeni Özbek Latin Alfabeti

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	Ə ə
F f	G g	Ƣ ƣ	H h	I i	J j	K k
L l	M m	N n	Ŋ ŋ	O o	Ө ө	P p
Q q	R r	S s	Ş ş	T t	U u	V v
X x	Y y	Z z	Ʒ Ʒ	Ь ь		

Jamolov-Sapayev (2007:56)

Kabul edilen alfabedeki art ve ön damaksız sekiz olmak üzere bir de kapalı e’den oluşan ünlüler dikkate alındığında ünlü uyumunun korunduğu, Çağatay yazı dili geleneğinin fonetik bir alfabe olarak güncellendiği kabul edilebilir. Alfabe düzenlenirken diğer Türk şivelerinin dikkate alındığı ve özellikle ünlü uyumunun korunduğunu, şahıs ekinin –mız/-miz, mastar ekinin –maq/-mek, sıfat-fiil ekinin –ğan/-gen şeklinde belirlenmesinden (Jamolov-Sapayev, 2007:54) anlıyoruz. Aslında bunun 33 harften oluşan birleşik Türk Latin alfabesi (Jamolov-Sapayev, 2007:37, 54) ile uyumlu olduğu da görülür.

1929 yılında Özbekistan’da yapılan ünlü uyumunun korunduğu alfabe düzenlemesi Moskova yönetiminin hoşuna gitmemiş olacak ki alfabe ve imlâ konusundaki tartışmalar devam etmişti. Bu tartışmalarda gündeme getirilen en önemli konu ise ünlü uyumunun korunmasının Özbek yazı dilinin özleşmesi önünde bir engel teşkil ettiği düşüncesi idi (Jamolov-Sapayev, 2007:61). Sonunda 1934’ün Ocak ayında Taşkent’te bir Özbek İmla Meseleleri Kongresi düzenlenmiş ve bu kongrede E.D. Polivanov’un savunduğu 6 ünlünün esas alındığı Latin alfabesi kabul edilmiştir (Jamolov-Sapayev, 2007:61). Bu değişikliğin mantığını, bölgenin etnik yapısı bir tarafa Özbek etnisitesinin oluşumu hakkındaki Rus bilim adamlarının en eski devirlerde Orta Asya’da yaşayan Farsça konuşan Soğdı ve Harezmi kabilelerin Türkleşmesi ile oluştuğu görüşü (Muhtarov-Sanakulov, 1995:35-36) 1934 yılında altı ünlüden oluşan alfabenin kabulü bir yana daha sonra yazı diline esas olan ağız veya ağızların belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır.

Bu değişiklikte oluşan yeni alfabe, ilerleyen zamanda bazı küçük değişiklikler yapılsa da ileride kabul edilecek olan Kiril alfabesine ve bağımsızlıktan sonra İslam Kerimov tarafından bazı değişikliklerle kabul edilen yeni Latin alfabesine esas olması açısından önemlidir.

Özbek yazı dili 1930’dan 1937’ye kadar söyleyişte Kuzey Özbek ağızına dilbilgisi ve söz varlığı bakımından Taşkent ağızına dayanmaktaydı* 1937’den sonra yapılan değişiklikte söyleyiş bakımından İran etkisi altındaki Taşkent ağızına dilbilgisi ve söz varlığı bakımından ise Fergana vadisi ağızına dayandırılmıştır (Tekin-Ölmez 2003:132-133). Aslında bu değişiklik 1934 yılında alfabedeki ünlüler konusunda yapılan değişikliği tamamlayan bir değişiklikti. Yazı diline esas olan ağız konusundaki değişiklikten hemen sonra yeni Latin alfabesi 1938 yılında tekrar gözden geçirilmiş, harf sırası Kiril alfabesinin harf sistemine göre yeniden dizilmiştir (Jamolov-Sapayev, 2007:65). Bu değişiklikler insanları mensubu bulunduğu kültürden başka bir kültüre yönlendirip değiştirme işinin (Alpatov, 2016:71) Yeni alfabenin Sovyet Merkez Komitesi (VTSKNA) eliyle yapılması yönetimin niyetini göstermesi açısından önemlidir. Bu değişikliğin temelinde Rus Çarlığı döneminden Sovyetlere Birliği dönemine intikal eden bir anlayış ise göçebeler ve Şamanlar dâhil Müslüman ve Lamaist kültür sahiplerinin gerici ve ortadan kaldırılması gereken kültürler olarak algılandığıdır (Alpatov, 2016:72).

Alfabedeki harflerin dizilişi konusunda yapılan değişikliğe ek olarak yazı diline esas olan ağız ve söz varlığı konusundaki değişiklikler bir taraftan Özbek yazı dilini aynı kökten gelen diğer topluluklardan tecrit ederken harflerin sıralanışı vb. gibi konular da Kiril alfabesinin kabulüne zemin teşkil etmiştir. Fonetik esaslara dayandığı ifade edilen bu düzenlemelerle farklı bir gramer oluşturulmuş. Bunda Çarlık döneminin uyguladığı politikaların devam ettirilmesi dikkat çeker (Alpatov, 2016:47). Bu politikayla oluşturulan yeni dile dayalı yeni bir toplum inşa edilmeye çalışılmıştır. Türkçede daha önce kullanılan yazı dillerinde olmayan seslerin alfabeyle alınması yanında, söz varlığının bir bölge veya şehre, telaffuzun bir başka şehrin söyleyişine dayandırılması (Tekin ve Ölmez, 2003:132-133) ile Türkçede olan, hatta Türkçeye has olan seslerin alfabeden çıkarılması ve hazırlanan yazım kılavuzları ile adeta yeni bir dil ve dile bağlı bir toplum yaratılmıştır.

Bugünkü Özbekistan coğrafyası Çağatay yazı dilinin en yoğun kullanıldığı ve işlendiği bölge olduğu için yeni Özbek yazı dili, Çağatay yazı dilinin devamı olarak görülmektedir. Fakat, bazı bilim insanları (Circautas, 1976:77) bütün bu düzenlemelere, hazırlanan imlâ kılavuzlarına rağmen Rusça dışındaki dillerin köklü bir edebi geçmişi ve yüksek okuma yazma

oranı olmasına rağmen göz önünde bulundurulmamıştır (Alpatov, 2016:47-49). Lenin'in Rusça konusundaki "Rusyada yaşayan istisnasız bütün halkların ezilen sınıfları arasında olası en sıkı ilişkilerin ve kardeşçe birliğin teminini istemekteyiz. Doğal olarak bizler, her Rus vatandaşının yüce Rus dilini öğrenmesi taraftarıyız." (Alpatov, 2016:56) sözü Sovyetler Birliği'nde Rusçanın ve diğer dillerin konumunun belirlenmesinde önemli bir ifadedir. Sovyet hükümetine bağlı başkasının tesiri altında kalan bilim insanları tarafından olsa da düzenlenmiş bir alfabe, bu alfabe kullanmak üzere oluşturulan kılavuzlar, temel eğitim seviyesinde okullarda ana dili eğitimi, ana dili ile ilgili farklı seviyelerdeki gramer kitapları ve başka devlet eliyle basılmış eğitim materyalleri, yazı dili ile ilgili üniversitelerde kürsüler, temel eğitim seviyesindeki öğrencilere ve akademik seviyedeki öğrenci ve araştırmacılara yönelik ana dili sözlükleri, mesleki sözlükler, yazı dili dışında ağız araştırmaları ve çalışmaları olmasına rağmen Özbekçe de dâhil Rusça dışındaki dillerin resmî statülerinin olmaması; bu kadar çalışmanın başka bir amaca yönelik olduğu gerçeğini bize hatırlatır. Bu gerçek, Sovyetler Birliği yöneticilerinin Rus Çarlığı döneminde olduğu gibi istila ettiği coğrafyalarda insanların dillerini kullanarak yeni bir millet veya topluluk oluşturma çabasıdır. Bu çabalar Rus Çarlığı döneminde bu işlerle uğraşan misyonerler yanında Ruslaştırılmış kişiler eliyle de yapılıyordu (Alpatov, 2016:51). Sovyetler Birliği döneminde yerli işbirlikçilerin daha da arttığı ve yukarıda bahsedilen pek çok değişimin arkasında rejim olmasına rağmen yapanlar hep işbirlikçiler olarak gösterilmiştir. Çok uzun bir zaman geçmemesine rağmen iki farklı zaman diliminde birbirine zıt iki görüşün aynı kişi tarafından dile getirilerek uygulamaya konması, bu tespiti doğrulamaktadır.

Sovyetler Birliği döneminde bu çaba ile yeni topluluklar inşa edilmiş, aynı dili konuşan insanlar farklı şekilde tasnif edilmiş, onların birbirini anlamaları düzenlenen alfabeler ve bu alfabelerle verilen eğitimle engellenmiş, bu uygulamalarla bu toplulukların hafızaları silinmiş böylece ortak geçmişe ait bütün bilgi ve duygular yok edilmiştir.

Özbekistan bağımsızlığını kazanmadan önce kullanılan yazı dilinin resmî dil ilan edilmesi (Rafiyev-G'ulomova, 2007:16; Öztürk, 2022:125), Özbekistan içinde ve dışında konu ile ilgilenen pek çok kişiyi bugünkü Özbekçenin de tarihi dönemi olan Çağatayca'yı ve öncesini de dikkate alarak kabul edilecek bir alfabe konusunda ümitlendirmişse de (Eltazarov, 2017:94) 1993 yılında kabul edilen alfabe (Eltazarov, 2017:95) kimseyi memnun etmemişken İslam Kerimov, kabul edilen bu alfabe üzerinde bazı değişiklikler yaparak alfabe önceden kullanılan Kiril alfabesinin bir kopyası hâline getirmiş (Rahmatullayev-Hojiyev, 2018:5; Eltazarov, 2017:96) kabul edilen harflerin aksanlı kullanımı dikkate alındığında eskisinden daha problemli bir alfabe ortaya çıkmıştır. Bu durum, sorunların sadece alfabe kaynaklı olmadığını, alfabe de dâhil meseleye bilimsel değil politik yaklaşıldığını, hatta hâlâ bazı zorlamaların dikkate alındığını düşündürmektedir.

4. Özbek Yazı Dili Hakkında Genel Değerlendirme

Sovyetler Birliği dönemindeki dille ilgili uygulamaları Alpatov'un "İkili bir süreç işlemekteydi; alfabe yaratım teorisinin inşası için materyal temin etmiş, bu ise alfabelerin oluşumlarına katkıda bulunmaktaydı (2016:76) cümleleri tam aydınlatır. "N.E. Yakovlev ve E.D. Polivanov salt dil inşası teorisyenleri olmakla kalmayıp ayrıca dünya biliminde yapısal fonetiğin kurucularından oldular" (Alpatov, 2016:76) cümlesi çoğu Türkçeden ortaya çıkartılan yeni yazı dillerinin oluşturulmasının bir dilimin ortaya çıkmasına sebep olduğunu; "Aslında onlar dünya ve Rus kültürünü yayan modern misyonerlerdi" (Alpatov, 2016:76) cümlesi de Sovyet Birliği döneminde yapılanların da aslında bir misyonerlik faaliyeti olduğunun kanıtıdır.

Bugünkü Özbek yazı dilini, Sovyetler Birliği öncesi ve Sovyetler Birliği dönemindeki dil inşası uygulamaları ile buna bağlı olarak Arap alfabesini ilk ıslah çalışmaları ile Kiril alfabesini kabulüne kadar yapılan müdahale ve gelişmelerle ele almak gerekir.

Sovyet yönetiminin kökleşme olarak nitelendirdiği farklı etnik isimlendirmelerle oluşturduğu topluluklar için "Biz 37 etnik yapının birinci derece çerçevesinde tamamıyla ana

dillerinde eğitimle donatılmış, ilkokullarda %100 kök salma imkânına sahibiz.” (Sovetkin 1974-1980’den aktaran Alpatov, 2016:107) şeklindeki ifade yeni bir toplum inşasına işaret eder.

Bugünkü Özbek yazı dilinin Çağatay yazı dilinin devamı ve onun mirasçısı olduğu şeklinde yaygın bir görüş mevcuttur. Bu durum, Ostroumov’un yerli halkı Sart olarak nitelemesi ve dillerinin Çağatay yazı diline yakın olduğu hakkındaki görüşe dayanmış olabilir (Somuncuoğlu’ndan aktaran Abdurakhmanova, 2020:22). Ancak, mevcut yazı dilinin gelişmesi ile ses ve şekil bilgisi dikkate alındığında bunu daha dikkatli söylemek gerekir (Circautas, 1976:77). Çünkü eskiden beri Türkçede var olan sekiz ünlüden, ı, ö, ü, e ve a kısmen yok olmuş, Türkçede olmayan yuvarlak a ile daha önceki hiçbir Türk yazı dilinde olmayan açık e sesi Özbek yazı diline katılır (Jamolov-Sapayev, 2007:61-62; Egamberdiyev, 2002:65). Bunun yanında Kiril alfabesindeki harflerin kullanımıyla Türkçe kelimelerin fonetiği değiştirilmiş, V.P Nalivkin’in 1880’li yıllarda planladığı Rusçaya ait sesleri ifade eden harflerin öğretilmesiyle Türk dilinin farklılaştırılması projesi (Egamberdiyev, 2002:114) gerçek olur.

Rus Çarlığı döneminde İlminski ile başlayıp Sovyetler Birliği döneminde de devam eden Milliyetler politikasının temeli önce konuşma dillerine bağlı yazı dilleri oluşturmak, bu dilin kullanıldığı bölgeyi esas alarak coğrafyayı ve üzerinde yaşayan toplulukları birbirinden ayırmaya dayanıyordu. Bu konuda Türkistan’da çalışmak üzere görevlendirilen kişi, Tambov Ruhani Okulu’nu ve onun akademisini bitiren Nikolay Petroviç Ostroumov, gösterdiği gayret ile aynı akademinin “Müslümanlara Karşı Misyonerlik Dersleri” başkanı seçilmiştir (Kariev, 2017:156-157). Ostroumov, şiddet taraftarı olan diğer misyoner şarkiyatçılara göre şiddete karşı olup kendine göre daha etkili yöntemler geliştirmişti.

Polivanov, Özbekistan’da yeni yazı dilinin oluşumunda Kışlak ağızlarının esas alınarak inşa edilmesine karşı çıkmış, sonuçta onun teklifiyle Özbek yazı dili güçlü bir şekilde İran etkisinde kalan şehir diyalektleri esas alınarak oluşturulmuştur (Alpatov, 2016:81) cümleleri, 1930 yılında kabul edilen Latin alfabesi tartışmalarında Özbek yazı dilinin 6 ünlüyle yazılması fikrini savunan Polivanov’un 1934 yılında yeniden düzenlenen Latin alfabesinde kabul ettirdiğini, yazı diline esas olan ağzın ise 1938 yılında gerçekleştiğini hatırlatmak gerekir. Üstelik 1940 yılında kabul edilen Kiril alfabesinin de son değişikliğe dayanması anlamlıdır. Polivanov’un bu tartışmalardaki dayanak noktası, Ostroumov’un bölge ile ilgili etnik ve halkbilimi derlemeleri, sözde bilimsel çalışmaları ve raporlarıdır

En son Kiril alfabesinin kabulüyle hayata geçirilen yazı dili tahminen, Ostroumov’un 1892 yılında yayımladığı Skazgi Sartov (Sartların Masalları) ve 1906 yılında yayımladığı Narodniy Skazki Sartov (Sartların Halk Masalları) (Fedakar, 2004:68) dayanmaktadır. Böylece 26 Mart 1870 tarihli Halk Eğitim Bakanı’nın raporunda Türkistan halkının asimile edilebilmesi için konuşma dilleri dikkate alınarak kendi dillerinde eğitim görmeleri tavsiyesi ve açılacak yerli okullarda eğitim öğretimin yerli lehçelere dayandırılması, yerli lehçelerin yazıya aktarılmasında Kiril alfabesinin kullanılması tavsiyesi (Egamberdiyev, 2002:32) Sovyetler Birliği döneminde uygulamaya konmuştur.

5. Yazı Dilinde Alfabedeki Seslerle Dildeki Seslerin Uyumsuzluğu

Polivanov’un farklı dillerin fonolojik sistemleri farklı olduğundan elbette bu dillerin alfabelerinin aynı olması beklenemez (Alpatov, 2016:81) şeklindeki fikri, yeni kimlikler için oluşturulacak alfabelerin insanları ayıştıracacağı ve aynı kökenden bile olsa birbirinden uzaklaştıracağına sinyalini veriyordu. Bunu, Sovyet dilcileri Eski Özbekçe de deseler yeni alfabenin seslerinin Çağatay yazı dilinden çok farklı olacağı, Çağatay yazı dilinden bağımsız yeni bir dil inşası yapılacağına işaretini kabul etmek mümkündür.

Özbek yazı dili, hangi tarihi yazı diline dayandırılırsa dayandırılınsın Türk dilinin bir kolu olduğu için en az sekiz ünlüye sahip bir alfabenin olması gerekirdi. Bu durum en az 1200 yıldır farklı alfabelerle farklı coğrafyalarda kullanılan farklı yazı dillerinden anlaşılabilir. Bu yazı dillerinde a, e, ı, i, o, ö, u, ü gibi Türk dilinin temel sesleri vardır. Özbek yazı dilinin

oluşmasındaki en büyük etken olan alfabenin bu sesleri yansıtmaktan uzak olması bir yana bir işarete birçok görev yüklenmesiyle de pratik kullanımdan uzaktır. Özellikle ünlülerin Özbekçe kelimelerde farklı Rusça ve batı dillerinden Özbekçeye geçmiş kelimelerde farklı sesleri karşılar durumda kullanılması karmaşayı artırması yanında Özbekçe kelimelerin seslendirilmesinde de birtakım değişikliklere sebep olmuştur.

Bu anlatılanlar dışında a harfinin a-e arası bir ünlüyü, e harfi'nin bazı durumlarda e-i arası bir kapalı e sesini bazı durumlarda normal e sesini karşılması, o harfinin a ile o arasında yuvarlaklaşmış bir a sesini karşılması Özbekçenin ünlülerini Türk dilinin ana ses değerlerinden uzaklaştırarak ünlüler bakımından ara ses değerlerinin hâkim olduğu bir yazı dili hâline getirmiştir.

Son döneme kadar tarihi Türk yazı dillerinde kullanılan tek ara ses e ile i arasındaki kapalı e sesidir. Kararsız olan ara seslerin yazımda pek görülmediği Türk yazı dilindeki tek ara ses olan kapalı e ünlüsü ı-i ünlülerinin yazıldığı gibi y harfi ile yazılmış, zaman zaman üzerine üstün harekesi konarak e'ye yakın telaffuz edilmesi sağlanmıştır. Aynı bir işaretle de karşılanmayan bu kararsız ses bazı yazı dillerinde e ünlüsüne bazılarında i ünlüsüne dönüşmeye eğilimlidir. Hatta bazı kelimelerdeki bu ünlüler e ünlüsüne, bazılarında i ünlüsüne dönüşmüştür. Hatta yemek ve yiyecek gibi aynı kökten türeyen iki kelime de bazı kullanımlarda e bazı kullanımlarda i sesine dönüşmüştür.

Özbek Kiril alfabesinde a, Latin alfabesinde de a harfi, a ile e arasında açık bir e sesinin işaretidir. Ancak Türkçenin yapısı gereği art damak ünsüzleri ile hece kurduğunda tam a sesini diğer durumlarda açık e sesini karşılmaktadır. Bu harf, Türkçe kelimelerdeki normal e sesini karşılmak üzere kullanılmıştır. Bu ara ses değeri, Türkçe kelimelerdeki e sesini olduğundan daha fazla a sesine yaklaştırmıştır. Ayrıca bu harf, Rusça ve batı dillerinden alıntı kelimelerde de a sesini karşılmak üzere kullanılmaktadır.

Özbek Kiril alfabesinde e, Latin alfabesinde e harfi, başlangıçta e sesini karşılmak üzere alfabede yer almışsa da ilerleyen zamanlarda kelime başında bir y- türemesiyle birlikte kullanılmış, Türkçede e ünlüsüyle başlayan pek çok kelime bir y- türemesiyle birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Özbekçeye Rusçadan geçen kelimelerde kelime başında y- türemesiyle kullanılırken kelime içinde ve batı kökenli dillerden Özbekçeye geçen kelimelerde normal e sesini karşılar şekilde kullanılmaktadır.

Özbek Kiril alfabesindeki ə harfi, e ünlüsü ile başlayan kelimelerde e harfi bir y- türemesi ile kullanıldığı için kelime başındaki e ünlülerini karşılmak üzere alfabeye konmuştur.

Özbek Kiril alfabesinde o, Latin alfabesinde o harfi; Özbekçeye Arapça ve Farsçadan geçen uzun a seslerinin Fars aksanıyla a ünlüsünden daha yuvarlak, o ünlüsünden daha düz bir şekilde telaffuzunu karşılan kararsız bir ara ünlüdür. Bu ünlü Türkçe kelimelerde çok nadir görülür. Fakat Özbek yazı dilinde bazı Türkçe kelimelerde de kelime başı ve ilk hecelerde kullanılmaktadır. Özbeklerin konuşmaları dikkatle takip edildiğinde Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun a ünlüsünü yuvarlak seslendirdikleri ama Türkçe kelimelerdeki o ile yazılan a seslerini genellikle düz telaffuz ettikleri görülmektedir. Bu durum o harfinin Türkçe kelimelerde a ünlüsünü karşılmak üzere kullanılmasının tememan zorlama olduğunu göstermektedir. Bu durum normaldir çünkü Türk dilinde bazı ağızlar ve yazı dillerinde uzun ünlü olsa da çoğunda ilk hecede olduğu söylenen asli uzun ünlüler artık yok olmuştur. Türkçede uzun ünlüler genellikle alıntı kelimeler ve ünsüz düşmelerine bağlı olarak oluşmaktadır. Bu karışıklığa ek olarak o harfi, Rusça kelimelerde ve batı kökenli dillerden Özbekçeye geçmiş kelimelerde de o sesini karşılmaktadır. Türkçe kelimelerdeki zorlama ve harfin birden fazla görevi karşılması pek çok karışıklığa sebep olmaktadır. Bazı Türkçe kelimelerin sözlükte hem (yuvarlık a) o ile hem de düz şekillerinin ayrı ayrı madde başı yapılması da yazı dilindeki bu karışıklığı göstermektedir.

Özbek Kiril alfabesinde и, Latin alfabesinde i harfi, Türkçenin yapısı gereği art damak ünlüleriyle hece kurduğunda ı, diğer durumlarda i sesini karşılamaktadır. Rusça kelimelerle Batı dillerinden Özbekçeye geçmiş kelimelerde ise sadece i sesini karşılamaktadır.

Özbek Kiril alfabesinde ъ, Latin alfabesinde o harfi; genellikle o bazen de ö ünlüsünü karşılar şekilde kullanılmaktadır. Yazımı aynı olduğu hâlde bol- ve böl- fiillerinin yazımı gibi karışıklık, bu fiillerden birisinin pasifleşmesine sebep olmakta ve dier Türk yazı dili ve ağızlarıyla söz varlığı açısından farklılık ortaya çıkmaktadır.

Özbek Kiril alfabesinde у, Latin alfabesinde u harfi, genellikle u ünlüsünü, bazen de ü ünlüsünü karşılamaktadır. Bir harfin iki ünlüyü karşılamasının yarattığı karmaşa bu harfin kullanımında da görülür.

Arap alfabesi kullanılırken de bazı harflerin birden fazla sesi karşıladığını bilinmektedir. Dört ünlüyü karşılayan vav harfi aynı zamanda ünsüz olarak da v sesini karşılamaktadır. Bunu ı ve i ünlülerini karşılayan y harfi için de söylemek mümkündür. Ancak yerleşmiş bir imlâda kullanılan kelimeler ve eklerin yazımı ve seslendirilişi konusunda bir dayatma olmadığı için kelimenin seslendirilmesi cümlelerin konteksine ve dilin kurallarına göre yapıldığından sorun teşkil etmemektedir.

Dile Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerin özgün imlâsı ile yazılması Çağatay yazı dilinin en büyük problemidir. Türkçe kelimelerde kullanılmayan harflerin alfabeden çıkartılması ve alıntı kelimelerin Türkçede kullanıldığı şekilde yazılması Arap alfabesinin ıslahı konusunda yapılan en önemli iş olmuştur. Kiril alfabesi kabul edildikten sonra Rusça kelimelerin özgün şekilde yazılması, bu kelimelerin yazılması için Türkçede karşılığı olmayan harflerin alfabeğe dâhil edilmesi, Özbek yazı dilini öğrenilmesi zor bir yazı dili hâline getirmiştir. Üstelik Türkçe bazı seslerin karşılıklarının alfabedeki harf sayısının fazlalığı nedeniyle alfabeğe alınmaması, alınmışsa alfabeden çıkarılması Özbek yazı dilini problemlili bir yazı dili hâline getirmiş, bütün Türkistan'a hitap eden Çağatay yazı dili, devamı olduğu iddia edilen yeni Özbek yazı dili ile dar bir coğrafyaya sıkışmış, alfabedeki sesler ve imlâsı ile de çevresindeki Türk yazı dillerinden soyutlanmıştır.

Alfabede ünlüler yanında ünsüzlerde de problemler vardır. Bu problemlerin başında Türk dilinin karakteristik ünsüzlerinden nazal n sesinin alfabeğe bir işaretle temsil edilmemesi gelir. Nazal n ünsüzü n ve ün damak ünsüzü g yan yana yazılarak karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak bu yazım ünsüzü n ve g ünsüzlerinin arka arkaya seslendirilmesini beraberinde getirmiş, böylece nazal n ünsüzü yazı dilinden tamamen çıkartılmış iki ayrı ses bu ünsüzü karşılamak üzere dile katılmıştır. Bu durum Kiril alfabesinin kullanıldığı dönem yanında Latin alfabesine geçişte de devam etmiştir.

C ünsüzü, ç ünsüzünün tonlusu olarak Türk dilinde çok geç ortaya çıkmış olmasına rağmen Doğu Türkçesinde daha çok alıntı kelimelerde kullanılmıştır. Ancak Kiril alfabesi ile birlikte c ünsüzünü temsil eden bir harf alfabeğe konmamıştır. Rusçada c ünsüzü olmadığı için ona en yakın olduğu düşünülen j ünsüzünü karşılayan harf hem c hem de j ünsüzünü karşılamak üzere alfabeğe konmuştur. Burada ve diğer harflerde de Özbekçenin yazımından çok Rusça kelimelerin yazımı dikkate alınmıştır.

Özbek Kiril alfabesindeki ya ses kombinezonunu karşılayan я ve yu ses kombinezonunu karşılayan io harfleri, alfabeğe bu ses kombinezonunu karşılayacak harfler olmasına rağmen sadece Rusça kelimelerin yazımı için alfabeğe konmuştur. Özbek Kiril alfabesindeki t ve s ses kombinezonunu karşılayan ı harfi de Rusçadan geçmiş kelimelerin yazımı için alfabeğe dâhil edilmiş harflerdendir. Bu harflere yine Rusça kelimelerin yazımında kullanılan ъ ve ь işaretlerini de dâhil etmek yerinde olur. Okuma yazmayı öğrenmeye başlayan çocukların Rusçayla ilk tanışmaları da bu harfler ve işaretlerle olmaktadır. Harf sayısının çokluğu bahane edilerek alfabeğe alınmayan Türkçe sesler düşünülürse Özbekçede hiç kullanılmayan seslerin harfleri ve diğer işaretlerin alfabeğe alınması iyi niyet olmadığını düşündürmektedir.

Bunun ötesinde Türk dilinde olan seslerin alfabe karşılık bulmaması, Türk dilinde olmayan seslerin alfabe yer alması, alfabedeki harf sayısı ne olursa olsun alfabenin dili ifade etmede yetersiz kalmasına sebep olmuştur. Bu yetersizlik, Özbekçenin ana dili olarak öğretilmesinde de günlük hayatta kullanılmasında da İnsanların düşüncelerini tam ve doğru olarak ifade etmelerinde de birtakım sıkıntılar yaratmaktadır.

6. Alfabenin Dili İfade Etmede Yetersizliği ve Kullanışsızlığı

Alfabeler, dilin yazımını sağlayan işaretler sistemi, imlâ kuralları da alfabenin yazımı ve daha iyi anlaşılmasını sağlayan esaslardır. Dilin gelişmesinde alfabeler önemli rol oynar. Burada önemli olan dil ile alfabenin uyumudur (Ong, 2020:105). Elbette dil ile imlâ kurallarının birbiri ile uyumlu olması dilin ifade gücünü artırma yanında gelişmesinde de önemli rol oynar.

Alfabelerin kullanılabilirliği ile sadeliği arasında bir doğru orantı vardır. Alfabe ne kadar sade olursa yazımı ve hem alfabenin hem de buna bağlı olarak ana dilinin öğretilmesi kolay olur. Bu aynı zamanda düşüncede ve düşüncenin ifadesinde de berraklık demektir. Bunu sağlamanın en kolay yolu dildeki her sesin bir işaretle temsil edilmesidir. Ancak özel durumlarda nadir kullanılan seslerin alfabe yer alması da sadece harf sayısını artırmak anlamına gelir. Yazı dilinde kullanılmak üzere belirlenen temel sesler, bu dille yapılan eğitim ve dilin çok farklı alanlarda kullanılmasıyla yaygınlaşacak böylece yazı dili dildeki standartlaştırma görevini de yapmış olacaktır.

Geçmişte kaldığı için Kiril alfabesi hakkında söylenecekler anlamsız gibi gelse de bugün kullanılan alfabenin Kiril alfabesinin sadeleştirilmiş bir şekli olması ister istemez mevcut alfabeyi değerlendirirken Kiril alfabesinin de gündeme gelmesine sebep olmaktadır.

Bugünkü alfabe, dildeki sesleri değil özel amaçlarla dayatılmış Kiril alfabesindeki sesleri esas alarak düzenlenmiştir. Bu sadece işaretlerin değiştiği ve eski alfabe Rusça kelimeleri yazmak için kullanılan harflerin yeni alfabe yer almaması demektir. Böylece Latin alfabesine geçişle sadece alfabe sadeleştirilmiştir. Bu alfabenin yetersizliği anlamına gelmektedir, Özbek aydınlarının çoğu da bunun farkındadır (Rahmatullayev, 2002:9; Jamolov-Sapayev, 2007:123-124).

Özbekçenin Türk dilinin bir kolu olmasından dolayı olması gereken Türk dilinin karakteristik sesleri alfabe yoktur. Bunlar ünlü olarak ı, ö, ü ve kapalı e; ünsüz olarak nazal n, c olarak sayılabilir. Bunların eksikliği yazı dilinin anlaşılabilirliği konusunda problemler yaratmaktadır. Mesela bol- ve böl- filleri nasıl ayrılacaktır? Bu durum bazı kelimelerin pasifleşerek kullanım dışı kalmasına sebep olmaktadır. Pasifleşen bu kelimelerin yeri daha çok ödünç kelimelerle doldurulmaktadır. Bu durum dilin yabancı kelimeler tarafından istilasında da önemli bir etkidir.

Alfabadeki bazı sesleri temsil eden harflerin birden fazla karakterle gösterilmesi bugünkü Özbek Latin alfabesindeki en önemli problemlerden birisidir. Bunlardan ç sesini karşılamak için ch, ş sesini karşılamak için sh harfleri ile nazal n sesini karşılamak üzere ayrı bir işaret yerine Kiril alfabesinde olduğu gibi n ve g ünsüzlerinin yan yana gelerek bir sesi karşılar şekilde kullanılması alfabeyi öğrenme ve okuma bir yana yazmayı da zorlaştırmaktadır. Ç sesini karşılamak üzere kullanılan ch kombinezonundaki c işareti kaldı ki alfabe de yoktur. Alfabe art damak g'sı, g harfinin sağına bir ters apostrof işaret konularak karşılanmıştır. Bir sesin bir harf ve ondan bağımsız bir işaretle temsil edilmesi de öğrenme, okuma ve yazma açısından büyük problemler yaratmaktadır. Benzer bir durum, geniş-yuvarlak-art damak o sesinin bir o ve sağ yanında ondan bağımsız bir ters apostrof işareti ile karşılanması ile oluşmaktadır. Alfabadeki ünlü ve ünsüzlerin dildeki sesleri karşılaması konusundaki eksikliği bir tarafa bir sesin birden fazla işaretle karşılanması pek çok karışıklığa sebep olmaktadır. Bu gibi sebepler ağır bastığı için olsa gerek 1995 yılında kabulü kanunlaşan Latin alfabesi kullanma (Jamolov-Sapayev, 2007:135) ile son tarih olarak belirlenen 1 Eylül 2000 tarihi daha sonra 1

Eylül 2005 olarak uzatılmış, daha sonra tekrar 1 Eylül 2010 olarak değiştirilmiştir (Jamolov-Sapayev, 2007:123-124).

Türk dilinin yapısı dikkate alındığında 8 temel ünlünün olmaması Özbek yazı dilinde büyük ünlü uyumunu tamamen yok etmektedir. Çünkü Türk dilinin yapısı gereği yapım ve çekim eklerinin kalın, ince, düz ve yuvarlık ünlülü şekilleri tamamen tek şekle inmiş, Özbek yazı dili tarihi köklerinden tamamen uzaklaşmıştır. 1930 yılında kabul edilen Latin alfabesinde 9 ünlünün bulunduğu ve bu ünlülerin 8 tanesinin Türkçenin temel ünlüleri olan a, e, ı, i, o, ö, u ve ü ünlüleri olduğu bir tanesinin Türk dilinin karakteristek ara ünlüsü kapalı e olduğu dikkate alındığında 1995 yılında kabul edilen Özbek Latin alfabesi 1934 yılının, hatta 8 ünlünün bulunduğu ıslah edilmiş Arap alfabesinin gerisinde kalmaktadır. Günümüzde bilgisayar kullanımının yaygınlaşması, iletişimin gelişmesi, teknolojinin ulaştığı nokta dikkate alınırsa mevcut alfabenin ve hâlâ kullanılmaya devam eden Kiril alfabesinin bu gelişmişlik ve hızı yakalaması oldukça zor görünmektedir.

Latin alfabesine geçişten günümüze kadar Kiril alfabesi bir taraftan kullanılmaya devam etmiş ve yeni kabul edilen alfabe bahsedilen sebeplerden dolayı pek rağbet görmemiştir. Bu karışıklıktan dolayı Özbek yazı dili hâla ana dili ve yabancı dil olarak öğretilmesi konusunda aşılması zor problemlere sahiptir. Bu durum dilin anlaşılmasına da olumsuz etki etmektedir. Bunun sebebini, İlminski'nin Molokovski'ye gönderdiği mektuptaki Türkistan halkının eğitilmesinden özellikle üniversite okumasından çok korktuğunu bu durumun Moğol istilasından daha korkunç sonuçlarının olacağı (Abdurakhmanova, 2020:6) düşüncesine bağlamak gerekir. Kiril alfabesindeki sıkıntılar ve Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçen sıkıntılarla benzeri başka uygulamalar Özbekler ve bütün Türkistan halkı eğitimsiz bırakılmaya yönelik uygulamalardır. Bunun sebebini İlminski'nin "Yerlilerin kendi gramerlerini öğrenmeleri fazladır, zararlıdır ve oldukça mahvedicidir" (Abdurakhmanova, 2020:6) sözü, açık bir şekilde izah etmektedir.

7. Ana Dille Eğitim ve Dil Öğretimi Kavramları Üzerine

Ana dili, bir yandan insanın kavrama gücü ile zekâsını geliştirirken diğer yandan onun duygu ve düşünce dünyasını şekillendirir hayat felsefesini oluşturur. Kişi dilin kendisine yüklediği bu değerlerle düşünür, hisseder ve algılar. Toplumsal değerler de bu olgu etrafında şekillenir ve kültür dediğimiz topluma ait değerleri oluşturur. Eğitim kavramı bu değerler etrafında şekillenmiş ve ortaya çıkmıştır. Yazı dili, ana dilinin formlarının tespit edilerek belirlenmiş ve öğretilmeye uygun hâle getirilmiş, ifade gücü ve zihni geliştirme açısından en gelişmiş şeklidir. Bunun için temel eğitim, bir yandan insanların ifade gücünü geliştirirken diğer yandan topluma ait temel değerleri de kişiye yükler. Bu gerçekten dolayı temel eğitim ana dili üzerine inşa edilirse başarılı olur yoksa toplum, eğitim gördüğü dile ait değerlerle şekillenir. Başka bir dille eğitim, toplumun kendisine yabancılaşması anlamına gelir.

Aslında Sovyet idaresinin yaptığı, dili kendi ideolojisi doğrultusunda düzenlemek ve düzenlediği yeni dille verdiği eğitim sayesinde yeni bir insan tipi yaratmaktı. Fransız ve İngilizlerin sömürgelerinde katliamla yaptığını Rus Çarlığı ve Sovyet idaresi yerel dilleri geliştirme kisvesi altında yeni yazı dilleri oluşturarak yapmıştır.

Sovyetler Birliği'nde ana dili olarak genellikle dinleyicinin ana dilinin normlaşmış varyantı (Alpatov, 2016:113) anlaşılmaktaydı. Ancak ana dilinin normlaşmış şekli denilince anlaşılacak durum çok farklı idi. 1930'larda Sovyet halklarının dilleri için gramer kitaplarının yazımında "Şapirografi" adı verilen bir metot uygulanmıştır. Bu metot, Rusça gramer kitabını esas alarak sadece dilin adını, örnekleri değiştirip isim tiplerinin kategorilerindeki istisnalar gibi Rusçada olmayan küçük değişikliklerle bir dilin gramerini yazmaktı (Alpatov, 2016:126). Bir dilin gelişmişlik ve mükemmelliğini de gramerinin Rusça grameri ile olan benzerlik ve yakınlığı dikkate alınarak değerlendirilmekteydi. Sovyet yönetiminin mevcut dillerin grameri ile bu kadar oynamasının sebebini İlminski'nin "Yerlilerin kendi gramerlerini öğrenmeleri fazladır,

zararlıdır ve oldukça mahvedicidir” (Abdurakhmanova, 2020:6) sözü açık bir şekilde izah etmektedir.

Bir dilin gramerinin yazılması kadar bu gramerin esas alınacağı ağız da önemlidir. Bu durum yeni bir dil oluşturma çabası olarak da yorumlanabilir. Özbek yazı dili için yaşanan benzer bir örnek Sovyet Otonom Buryat-Moğol Cumhuriyetinde yaşanmıştır. Buryat-Moğol Cumhuriyeti TSİK’sı ve Buryat Bölge komitesi Khalkha-Moğolca’yı Buryatların edebi diline esas olan ağız olarak belirledi. Durumu tehlikeli gören yönetim birkaç ay sonra kararı iptal ederek yazı dili için Buryat Selengin ağzını esas alarak dilin bu diyalekt üzerinden geliştirilmesini kararlaştırdı. Üç yıl sonra yazı diline esas olan ağız tekrar değiştirilerek Selengin ağzı yerine Khorin ağzı esas alındı (Alpatov, 2016:111).

Sovyet Birliği dönemini kültürleşme dönemi olarak adlandıran Sovyet bilim insanları, kültürleşmeyi ise halkların kendi etnik yapılarının yok edilmesi ve Rus kültürü üzerine temellenen hayat şekillerinin modernizmi (Alpatov, 2016:73) şeklinde değerlendirmiştir. Bu yeni bir homosovyetikus yetiştirmek anlamına geliyordu.

Sovyet idaresinin temel eğitimi, ayrı bir dil kabul ettiği ses ve şekil bilgisi ile kelime kadrosunu hazırladığı sözlüklerle kendisinin belirlediği yeni yazı dilini tarihi Çağatay yazı dilinin kullanıldığı coğrafyadaki Türk dilinin yerel kullanımları üzerine oturtması, kendi emelleri doğrultusunda yeni bir toplum inşası demektir. Diğer Türk topluluklarına da benzer programlar uygulanmıştır ancak bu uygulamanın en acımasızı Türkistan’ın kalbi sayılan kültür merkezlerinde yaşayan topluluk üzerinde yapılmıştır.

Türkistan coğrafyasındaki toplumlardan biri olan Özbekistan’ın konuştuğu dile yapılan dış müdahaleler ana dille eğitim yapılmasının önüne geçilmek amaçlanmıştır. Böylelikle iki dilliği yaygınlaştırıp Rus olmayan topluma/toplumlar karşı izlenen ideolojik politika gözler önüne serilmiştir. Sovyet idaresinin, ana dili, ideolojik amaç olarak dil öğreniminde kullanması Özbek toplumunu ötekileştirmesinin/farklılaştırmanın bir göstergesi niteliğindedir. Cumhuriyetlerdeki Rusların özellikle Özbekistan’da 1930’lu yıllarda dil politikasındaki gelişmeleri alkışlamaları (Fierman’dan aktaran Alpatov, 2016:142), uygulamaların yerel halk üzerindeki olumsuz etkilerin ağırlığını göstermektedir.

Bir dilin gramerinin yazılması, sözlüğünün hazırlanması ve bu dille eserler verilmesi hatta bu dilin temel eğitim seviyesinde okullarda okutulması dilin gelişmesi için yeterli değildir. Dilin gelişmesi günlük hayatın her alanında kullanılması ile mümkündür. Günlük hayattaki bu kullanım yeni kelimelerin doğması, bilimsel ve sanatsal terimlerin oluşması, dilin söz varlığının sürekli artması demektir. Dilin gelişmesine paralel olarak toplum da gelişir. Ancak Sovyetler Birliği döneminde yerli dil temel eğitim seviyesinde mecbur tutulmuş, yerli dille eğitim veren başka okullar açılmış hatta bu dili üniversitede geliştirmek adına bölümler kurulmuş, kürsüler oluşturulmuştur. Ancak buralarda bile, hatta yerel dille ilgili yapılan çalışmalarda bile Rusçanın ön plana çıktığı görülmektedir. Çünkü kuruluşundan dağıldığı zamana kadar Sovyetler Birliği’nin var oluş ve yaşaması politikası Rus diline dayandırılmış ve Rusçanın yaygınlaştırılması olarak görülmüştür (Alpatov, 2016:141). Bu durum dikkate alındığında bütün ülke sathında Rusça itibarlı dildir ve Rusça bilmeden bürokraside yer almak, sanatta yükselmek, iş bulmak ve itibar sahibi olmak mümkün değildir. Yerel dillerle eğitim verilmesine rağmen bu sebeplerle insanlar Rusça öğrenmek zorunda bırakılmış, iyi bir gelecek için ebeveynler çocuklarını Rus okullarına göndermeyi tercih etmişlerdir (Alpatov, 2016:139-180). Bu durum yerel dilin günlük hayatta iletişim için kullanılması, okullarda eğitim dili olarak kullanılması, bu dille her türlü yayın yapılmasına rağmen Rusça karşısında yaşama şansının olmadığı göstermektedir. Üstelik sayılan bütün alanlarda bu dil standartlarını rejimin belirlediği şekilde kullanılmak zorundaydı.

8. Sovyetler Birliği'nde Dil Politikası ve Siyaset İlişkisi

Bir milletin millet olabilmesinin sağlayan yegâne unsur dildir. Dilin üzerinde yapılan çalışmalar toplumu sosyal, kurumsal ve bölgesel olarak birleştirmeye yöneliktir. Bu bağlamda, toplum, standart bir dile ihtiyaç duymaktadır (Orhan, 2012:332). Toplumun yöneten her iktidar kendine özgü bir dil politikası uygulamaktadır. Toplumlar üzerinde ortak paydada buluşan, pragmatist amaçla yönetim sağlanırken Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi baskıcı ve devrimci anlayış temelinde yönetim de sağlanabildiği görülmektedir (Uzman, 2017:42).

Sovyetler Birliği'nde Rusça, oluşturulmak istenen Sovyet vatandaşı tipini yaratmanın aracı olarak görülmüştür. Yerel diller yönetim tarafından kabul edilmiş olmasına rağmen onlar sadece günlük hayatta yerel halkın iletişimi sağlamak ve itirazları engellemek adına okullarda okutulmaktaydı. Üniversitelerde etkin dil Rusça idi, devlet yazışmalarında Rusça idi, bilimsel araştırmalar ve çalışmalar Rusça yapılmaktaydı. Özbekçe adına yapılan çalışmalar bile devletin diktesi ve belirlediği şartlarda yapılabiliyordu. Farklı bilimsel alanlardaki terim sözlüklerinin tamamı açıklamalar yerel dille olsa bile madde başları Rusça idi. Yüksek sanayi ve teknoloji içeren alanlarda Özbeklerin okuması bir yana böyle bir fabrika veya araştırma merkezinde yerel halkın çalışması nadir görülen bir durumdu. Bu durum yerel halkın bilerek eğitimsiz ve geri bırakılması anlamına gelmekteydi. Bunlar dikkate alındığında gerek Çarlık döneminde gerek Sovyetler Birliği döneminde Türkistan coğrafyasında yerel dillerinin oluşturul ve desteklenmesi, aynı kökten gelen ve aynı kültürle yaşayan toplumları ayırıştırıp dil politikasını siyaset aracılığıyla uygulamayı kolaylaştırmıştır (Uzman, 2017:54). Sovyetlerin uyguladığı dil politikasının temelini oluşturan alfabe değişiklikleri ile yeni diller meydana getirmek toplumların anlaşma oranları azaltılması ve onların Ruslaştırması amacına yöneliktir. Bu doğrultuda izlenen yol da doğal olarak alfabe değişikliklerinden, çok sayıda Rusça alıntı kelmeden ve yeni dil bilgisi yapısı oluşturulmaktan geçmektedir. (Dietrich, 2011:466).

Sovyetler Birliği'nde Rusların uyguladığı dil politikası siyaseti Türkistan coğrafyasında devlet politikası çözülmesi gereken bir sorun hâline gelmiştir. Çünkü dil, alfabe ve imlâ sorunları bir milletin varlığını ve birliği gösteren temel unsurdur. Bu doğrultuda, o dönemin (1920-1930) süreli yayınlarında büyük bir titizlikle muhakeme yapılarak Dil ve İmlâ Kurultaylarında ele alınmış ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Neticesinde Arap alfabesi yeniden gözden geçirilmiş, o coğrafyadaki tüm devletler için ortak alfabe yolunda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır (Kurbanova ve Alkaya, 2023:114-116). Fakat bu konferanslar ve görüşler sonucunda iki alternatif seçenek karşı karşıya gelmiştir. Bunlardan biri yapay olarak ortak bir yazı dili yaratma eğilimi diğeri ise gelişmeleri doğal seyrine bırakmak olduğu görüşleri ortaya sürülmüştür (Korkmaz, 1996:191).

9. Yazı Dilinin Oluşması ve Gelişmesindeki Etkili Diğer Konular

Yazı dili, emsalleri arasında konuşuruna ekonomik, siyasi ve sanatsal açıdan prestij sağlayan ağızdır. Doğal olan bu tarife konuşuru olan veya yabancı bir siyasi gücün dayatmasıyla oluşma da bilinen bir yoldur. Normal olan doğal ağzın standartlaştırılmasıdır. Standart, bazen ağzı belirleyen siyasi gücün dayatmasıyla da konulabilmiştir. Özbek yazı dili, konuşuru olmayan bir siyasi gücün dayatmasıyla oluşan, fonetiği, kelime kadrosu ve telaffuzu ile ilgili kurullarla standartları tamamen yazı diline esas olan ağzı seçen siyasî güç tarafından belirlenen bir dildir. Bu aslında yeni bir toplum yaratma çabası olarak değerlendirilebilir.

Foucault'un dinamik normalleştirme diye adlandırdığı kavram Özbekistan'ın Sovyetler Birliği döneminde karşılaştığımız günümüz toplumsal ve siyasal yaşamı yansıtmaktadır. Bir iktidarın kendini kabul ettirme ve yayılma aracı olarak gördüğümüzde dil önemli rol oynamaktadır. İktidarın merkezinde bir izleme kulesi ve etrafındaki dairesel alanı da toplum olarak düşündüğümüzde toplumun bütün duyguları o kulenin içindedir. İşte bu da dilin ve iktidarın toplum üzerindeki üstünlüğünü ve toplumun da dil sayesinde iktidara bağlılığını gösterir. Sovyetler Birliği döneminde de bu izleme kulesini çok etkili biçimde kullanmıştır. Böylelikle Özbek toplumu 80 yıl süresince bu merkezde bulunan izleme kulesine dil ve alfabe

yoluyla o kulede var olduğu sanılan bir mekanizma tarafından cezalandırılma korkusuyla göreceli olarak bir itaat sergilemiştir. Özbekistan'da dilde ve alfabede reform çalışmalarında hem siyasi güç hem de milli düşünce etkili olmuştur. Özbek yazı dilinin oluşmasında başka bir sebep de katı bir ideolojik dönemden post-ideolojik dönme kaydığı için ortak amaç Özbek toplumunun fikrinin yaygınlaştırılması yanında Özbek olmayan etnik unsurlar içinde kabulü sağlamanın tek yolu dilden geçtiği düşüncesidir. Böylelikle Özbek toplumu Sovyetlerin gölgede bıraktığı düşünme eksikliğini ve ihtiyacını gidermek için bu doğrultuda adım atmıştır (Öztürk, 2022:136-137).

Yazı dili iletişim dışında idarenin bütün birimlerinde, eğitimde, bilimsel çalışmalarda, yüksek düzeydeki okullarda, ülkeler arasındaki iletişim ve yazışmalarda kullanıldığı takdirde gerçek yazı dili yani devlet dili anlamını kazanır. Sosyal hayatın gelişmesi ve değişmesine bağlı olarak doğan ihtiyaçlar, dilin kendi kaynakları ile üretilen yeni kelimeler doğurur. Bu bir taraftan dilin gelişmesi ve zenginleşmesi diğer taraftan da bu dili kullanan insanların gelişmesi ve toplumun ilerlemesi anlamına gelir. Eğer dille toplum arasında bu döngü sağlanamıyorsa bazı aksaklıklar var demektir. Sovyetler Birliği döneminde toplumun dar bir alanının dışında Özbekçe kullanılmamıştır, kullanılmasına izin verilmemiştir.

Diller canlıdır, tıpkı hasta olan organizmaların kendi kendini tedavi etmesi gibi izin verilirse diller de bünyesinde ortaya çıkan hastalıkları sağıltabilir. Alfabe değişiklikleri bir yana alfabeleri mükemmelleştirme adı altında değişiklikler sürekli hâle getirildi (Alpatov, 2016:123-124). Başlangıçta alfabe, yazı diline esas olan ağız değişiklikleri, imlâ kurallarının sürekli değişmesi, alfabelere soradan yapılan harf ekleme ve çıkarmaları, dillerin kendi bünyesinde oluşan problemleri aşma gücünü yok etti. Problemler zaten dilden kaynaklı olmadığı için dilin bu problemi kendi başına aşma gücü de olmayabilirdi.

Gerek Lenin döneminde gerek Stalin döneminde dil ve alfabe üzerinde birçok değişiklikler yapılmıştır. Yapılan bu değişiklikler giderek anlaşma oranını düşürmüştür. Bunun önüne geçebilmek için Sovyetler dağılmadan temeli atılan yazı dili Sovyetlerin dağılmasıyla uygulamaya konulmuştur. Doğal olarak kusursuz bir yazı dili ortaya çıkmamıştır. Çünkü Sovyetlerin ayrıştırıcı dil politikaları, dile giren yabancı kelimelerin oranı, imlâ ve telaffuzdaki bozukluklar hâlâ günümüzde halledilmesi gereken sorunlar içerisindedir (Özeren, 2019: 119).

10. Sonuç

Dil, toplumun/toplumların çevresini sararak her şeyi etkisi altına alır. O toplumda yaşayan birey/bireyler konuşulan dilin mensubudur ve anlaşılacak için dili iyi bilmesi gerekmektedir. İnsanın ve insanların bireysel ve toplumsal başarılarında da dili iyi bilmek ve dile hâkim olmak temel gerekliliktir. Toplumun varlığını sağlıklı olarak devam ettirmesi de dile bağlı bir durumdur.

Sovyetler Birliği, Türkistan coğrafyasındaki topluluklar üzerinde birleştirici bir politika ile yaklaşıyor gözüküp ayrıştırıp bölmeyi temel almıştır. Bu topluluklardan biri de Özbekler veya bugünkü Özbekistan coğrafyasında yaşayan topluluklardır.

Dil politikası bir toplumun siyasi, sosyal, tarihi, ekonomik ve kültürel gelişmelerinde büyük rol oynar. Toplumun derinden etkileyen dil politikası ile Sovyetler, diller arasında müsavatsızlığı sağlayarak en esas amacı olan Türkistan coğrafyasını böl-parçala-yönet politikasıyla ayrıştırarak hedefine ulaşmayı gerçekleştirmiştir.

Önce Rus Çarlığı ardından onun uygulamalarını katı bir şekilde devam ettirerek yeni bir toplum yaratma çabası kısmen başarılı olmuştur. Bugün Özbekistan'ın en büyük problemi alfabe ve yazı dilinden kaynaklanan sorundur. En aydın kişiden toplumun en alt biriminde yer alan kişilerin bu konuları tartıştığı ve onların hayatının bu problemlerin oluşturduğu bir gerçektir.

1991 yılında bağımsız olan Özbekistan'ın günümüze kadar gelen süre zarfında bu problemleri aşması ve bu problemlerin kaynağının nasıl oluştuğunun farkına varılmasıyla olmuştur. Buna ek olarak, yapay olarak yaratılan fakat özellikle kültürel hayatta büyük hasar bırakan bu problemlerin hangi amaçla yaratıldığının bilinmesi çözümün en önemli basamağını oluşturmaktadır. Özbek yazı dili meselesi doğru teşhis ve doğru yol takip edilerek çözüme kavuşturulacaktır.

Kaynaklar

Abdazimova, D. (2023). *Ötken Künler Romanı Örneğinde Özbek Türkçesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Niğde: Niğde Ömer Hâlisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Abdurakhlanova, K. (2020). *N.P. Ostroumov'un Sart Kavramı ve Sart Diliyle Yuhanna İncili Çevirisi (Metin- Şekil Bilgisi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü.

Açık, F. (2007). *Özbek Edebiyatı*. Ankara: Alp Yayınevi.

Alpatov, V. M. (2016). *Sovyet ve Sovyet Sonrası Coğrafyada Sosyo-Linguistik Sorunlar: 150 Dil ve Politika (1917-2000)*. (Çev. İlyas Üstünyer). Ankara: Gece Kitaplığı.

Circautas, İ. L. (1976). Son Elli Yılda Edebî Özbekçenin Gelişmesi Üzerine, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 77-92.

Dietrich, A. (2011). *Soviet and Post-Soviet Language Policies in the Central Asian Republics and the Status of Russian*. International Congress of Asian and North African Studies (ICANAS), Ankara: Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 465-480.

Egamberdiyev, M. (2002). "Türkistanskiye Vedomosti Gazetesine" Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917), Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Eltazarov, J.D. (2017). *O'zbekistonda 20-Asrda Amalga Oshirilgan Yozuv va Imlo Islohotlari Tarixidan (Sotsiolingvistik Tahlil)*, Samarqand: SamDU.

Fedakar, S. (2004). *Özbekistan'da Destan Çalışmalarının Tarihçesi*, Y. 13, S. 62. s. 67-79.

Jamolov, H. Sapayev, Q. (2007). *Imlo Muammolari*, Toshkent: Nizomiy Nomidagi, TDPU Rizografi.

Kariev, A. (2017). Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846–1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Y. 4, S. 1, s. 154-169.

Korkmaz, Z. (1996). *Türk Dünyası ve Ortak Yazı Dili Konusu*. Uluslararası Türk Dili Kongresi. Ankara: TDK Yayınları., s. 189-197.

Kurbanova, M., ve Alkaya, E. (2023). Millî Özbek Dil Biliminin Şekillenışı. *Türkolojiya Jurnali*, S. 1, s. 112–124.

Muxtorov, A, Sanaqulov, U. (1995). *Ozbek Adabiy Tili Tarixi*. Toşkent: Oqutuvçi.

Ong, Walter J. (2020). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözüün Teknolojileşmesi*, 7. baskı. Çev. Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis Yayınları.

Orhan, S. (2012). Dil Politikaları ve Dil Hakları Üzerine Teorik Çerçeve. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi –İnÜHFD*, Y. 8, S. 2, s. 331-362.

Özeren, M. (2019). Türk Dünyasında Ortak İmlâ (Yazım) Sorunu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 3(1), 104-121. <https://doi.org/10.30563/turklad.515705>

Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyatı*. Kayseri: Geçit Yayınları

Öztürk, Z. (2022). *Türkistan'da Dil Politikası (Özbekistan Örneği)*. Ankara: Bengü Yay.

Rafiyev, A., G'ulomova, N. (2007). *Ona Tili va Adabiyot*. Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa

Rahmatullayev, Ş. (2002). *Ozbek Tilining Yangi Elifbosi ve İmlosı (Talabalar ve Mustaqil Organuvçılar uçun Qollanma)*. Toşkent: Universitet.

Rahmatullayev, Ş. Hojiyev, A. (2018). *O'zbek Tilining İmlo Lug'ati*, Taşkent: O'qituvchi.

Roy, O. (2009). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. (Çev. Mehmet Moralı). İstanbul: Metis.

Şirin, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tagızade, L. (2006). Sosyalist Realizm: Kökeni, Oluşum Süreci ve Kavramı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Y. 3, S. 4, s. 7-26.

Tekin, T., Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul: Yıldız.

Togan, A.Z.V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Uygur, E. (2005). Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi-Turkish Journal of Social*, S. 9, s. 23-30.

Uzman, M. (2017). Sovyetler Birliği'nde Dil Politikası. *Liberal Düşünce Dergisi*, S. 88, s. 41-56.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1300775>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 22.05.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 07.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Kurbanova, M. ve Sulaymanova, D. (2023). Gap va Soʻz Kengaytiruvchilarida Markaz Qurshovlilik Munosabati. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 239-248.

**GAP VA SOʻZ KENGAYTIRUVCHILARIDA MARKAZ QURSHOVLILIK
MUNOSABATI**

Center and subordinate relationship in sentence and word expanders
MUKHABBAT KURBANOVA¹ - DILOBAR SULAYMANOVA²

Öz

Ushbu maqolada gapning semantik-struktur munosabatida soʻzlar bogʻlashuvi, ularning amaliy va noamaliy mavqeyi masalasi, gapning qurilish ashyosi boʻlgan soʻzning gap qurilishiga bevosita yoki bilvosita taʼsiri, yaʼni markaz sifatida oʻz atrofida maʼlum bir leksemalarni birlashtirishi yoki kengaytiruvchi sifatida qurshov vazifasini bajarish masalasi tahlilga tortiladi. Sintaksisning fundamental muammolaridan biri pogʻonali sintaktik tahlil, sintaktik aloqalar tushunchalari, gap boʻlaklarining iyerarxiyasi, markaz qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda namoyon boʻlishi, sodda gaplarda markaz va qurshov munosabatining voqelanishi, gapning LSQida soʻzlar bogʻlashuvini tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyatini aniqlashtirish, gapning til bosqichidagi lisoniy gap boʻlaklari (takibiy qismlari) oʻrtasidagi semantik, grammatik bogʻlanishni oydinlashtirish gap va soʻz kengaytiruvchisining iyerxiyadagi maqomi masalasi yoritiladi.

Anahtar Kelimeler: Gapning LSPi, Valentlik, Aktant, Gap Kengaytiruvchisi, Soʻz Kengaytiruvchisi

¹ Prof, Dr., National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
El-mek: qurbonova2007@mail.ru

² ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2303-0777>

² PhD student, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
El-mek: dilobar7796@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-9162-0044>

Abstract

In this article, the connection of words in the semantic-structural relation of the sentence, the question of their practical and non-practical position, the direct or indirect effect of the word, which is the construction material of the sentence, i.e. the issue of uniting certain lexemes around itself as a center or performing the function of subordinate word as an expander will be analyzed. One of the fundamental problems of syntax which is step-by-step syntactic analysis, concepts of syntactic relations, hierarchy of clauses, the manifestation of the center-subordinate relationship at the syntactic level, the realization of the center-subordinate connection in simple sentences, clarifying the situation of actants at the level of sentence construction through the analysis of the connection of words in the linguistic syntactic pattern of the sentence (LSP), determination of the semantic and grammatical connection between the parts (components) of the linguistic sentence at the language stage of the sentence, the question of the status of sentence and word expander in hierarchy will be covered.

Keywords: LSP, Valency, Actant, Sentence Expander, Word Expander

1. Kirish

Hozirgi davr tilshunosligining salmoqli yutuqlaridan biri sifatida til va nutq hodisalarini farqlash, idrok etish borasidagi tadqiqotlarni alohida ta'kidlash lozim. Chunki bunday tadqiqotlar silsilasida bevosita kuzatishga chiqmagan, ammo UMISga ega til qolipi mavjudligi va bu qolip nutqda moddiylik tarzida namoyon bo'lishi ilmiy jihatdan asoslandi. Bu esa ushbu qolipning nutq jarayonida so'zlovchining kommunikativ maqsadi tufayli kengaya olish qonuniyatlarini o'rganishga tomon yo'l ochdi.

O'zbek tilshunos olimlari olib borgan izlanishlarda gapning sistemaviy tadqiqi masalasi yoritilib, sodda gap qurilishini lisoniy bosqichda tadqiq etish asoslari yaratildi. Turkiyshunoslikda so'z bog'lashuvi-valentlik nazariyasi sovet va rus lingvisti-turkolog S. N. Ivanov tomonidan kiritilgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida bu nazariyaning yaratilishi I. Qo'chqortoyev nomi bilan bog'liqdir (Qo'chqortoyev, 1977:4).

Gapda anglashilayotgan ob'yektiv mazmun muayyan vositalar, ya'ni so'zlar yordamida ifodalanadi. Gapning sintaktik strukturasi tashkil etgan ana shu elementlar tilshunoslikda turlicha atamalar bilan yuritiladi. Jumladan, an'anaviy tilshunoslikda bu elementlar *gap bo'laklari* deb atalsa, A. M. Muxin asarlarida *sintaksema*, G. Zolotova tadqiqotida *sintaktik forma* deb nomlanadi.

2. Markaz-qurshovlilik munosabatining o'rganilishi

Gap bo'laklari konsepsiyasi tilshunoslikda XX asrning o'rtalariga qadar gapning sintaktik analizida yetakchi rol o'ynadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan gap bo'laklari konsepsiyasi hech qachon bir xil bo'lgan emas. Bu masalaga turlicha qarashlar turli davrdagina emas, balki bir davrning o'zida ham mavjud bo'lgan (Храковский, 1985:124). An'anaviy tilshunoslikdagi gap bo'laklariga va ularni bosh hamda ikkinchi darajali bo'laklarga ajratishda kuzatiladigan xilma-xillik bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratishning ob'yektiv kriteriyalaridan kelib chiqdi. Bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning differentsial belgisi ularning kesimiy asosga kirish/kirmasligi, kesimiv asosni hosil qilishda qatnashish/qatnashmasligi hisoblanadi. Bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning differentsial belgisi sifatida kesimiv asos gapning konstruktiv yadrosini ko'rsatadi, konstitutiv birliklari hisoblanadi (Nurmonov, 1988:41). Gapning struktur sxemasini belgilashda abligator bo'laklar-majburiy bo'laklar bo'lgan ega va kesim asosiy mezon hisoblanadi va kesimiv minimumni tashkil qiladi. Kesimiv minimumni ko'rsatuvchi bu bo'laklar shu gapning konstuentlari sanaladi. Fakultativ bo'laklar mos ravishda abligator yoki konstitutiv bo'laklardan biriga (shuningdek, fakultativ bo'lak xuddi shunday bo'lakka) bog'lanib, ularni aniqlaydi, izohlaydi yoki to'ldiradi, natijada konstuent yoki fakultativ bo'lak kengaytirib kelishga xizmat qiladi.

XIX asrning yarmidan boshlab vujudga kelgan munosabat logikasiga koʻra, hukm asosida faqat kesim turadi, yaʼni gapning konstitutiv elementi kesim, qolganlari shu kesim valentliklarini reallashtiruvchi, grammatik jihatdan unga tobe boʻlgan boʻlaklar-argumentlar yoki aktantlar hisoblanadi

Ushbu munosabat logikasiga koʻra, gapda aktantlar oʻzlari tobelangan boʻlak bilan birgalikda quyidagi 4 xil bogʻlanishni yuzaga keltiradi:

1. Predikativ aloqa-ega-kesim bogʻlanishi.
2. Atributiv aloqa-aniqlovchi-aniqlanmish bogʻlanishi.
3. Kompletiv aloqa-toʻldiruvchi-toʻldirilmish aloqasi.
4. Kopulyativ aloqa-uyushiq boʻlaklar oʻrtasidagi aloqa (Nurmonov, 1988: 49).

Anʼanaviy tilshunoslikda atributiv aloqadagi cheklanganlik xususiyati borki, bunda aniqlovchining gapdagi maqomi, yaʼni konstruktiv boʻlak boʻlish-boʻlmasligi boʻyicha turlicha qarashlar mavjud. Buni turkologlar oʻz tadqiqotlarida aniqlovchining gapdagi miqdoridan qatʼi nazar, atributiv aloqadagi hokim boʻlak-aniqlanmish tahlilda oʻz sintaktik pozitsiyasiga ega boʻlishi, oʻz aktanti (aniqlovchi) bilan birga bitta gap boʻlagi boʻlishi taʼkidlashadi (Баскаков, 1961:67), atributiv aloqa gapning tuzilish doirasiga kirmasligi aytib oʻtiladi (Дмитриев, 1961:28).

Aytib oʻtish joizki, zamonaviy tilshunoslikdagi sistemaviy tadqiqotlarga jiddiy eʼtibor berilishining samarasi oʻlaroq lisoniy faktlarga avtonom holda yondashilmay, balki har bir lisoniy hodisaning tub mohiyati ochilishiga eʼtibor berilmoqda, natijada lisoniy hodisalar oʻrtasidagi mazmun-mohiyatning yoritilishi markaziy oʻrin egallamoqda.

Oʻz navbatida lisoniy birliklarning muayyan birlashtiruvchi maʼno asosida maʼlum paradigmalarga birlashuvi keyinchalik tilshunoslikda “maydon nazariyasi”ni vujudga keltirdi (Iskandarova, 1999: 44). Lisoniy birliklarning muayyan maʼno asosida birlashuvi, shuningdek, maʼlum bir tildagi lugʻaviy birliklarni shunday mazmuniy uyalarga birlashtirish yoki butunni mazmun asosida maʼlum qismlarga ajratish dastlab Yevropa tilshunosligida vujudga keldi; M. Pokrovskiy, I. Trir, L. Vaysgerber, Yu. N. Karaulov, G. S. Shchur kabi olimlar tadqiqotlari natijasida nazariya oʻz rivojlanish bosqichiga chiqdi, keyinchalik oʻzbek tilshunosligida “sistema” talqini asosida I. Qoʻchqortoyev, A. Nurmonov, R. Rasulov, E. Begmatov tadqiqotlarida yoritildi.

Maydonda soʻzlarning mazmuniy aloqasi, yaʼni umumiy maʼnoga ega boʻlgan leksik birliklarning-toʻplamlarning kesishishi markaz va qurshov nazariyasining mazmun-mohiyatini tushunishga yordam beradi.

Maʼlumki, turli turkumlarga mansub boʻlgan, oʻzaro mazmuniy munosabatda boʻluvchi soʻzlar sinfi turkumlararo leksik maydonni tashkil qiladi (Iskandarova, 1999: 73). Markaz va qurshov munosabatida elementlar (kengaytiruvchilar) munosabatini toʻlaroq anglash uchun ularning tushunchaviy aspektini tahlil qilish taqozo etiladi. Chunki mantiq asoslariga koʻra tushunchalar oʻzaro taqqoslanadigan, yaʼni tarkibida umumiy elementlari boʻlgan va taqqoslanmaydigan, yaʼni tarkiban umumiy elementlarga ega boʻlmagan tushunchalar guruhiga ajratiladi

Denotat (sintaktik bogʻlanishda hokim qism vazifasini bajaruvchi soʻz, ifodalalmish)ning designat (ifodalovchi, ongda denotatning aks etishi uchun yordam beruvchi soʻz) bilan oʻzaro mazmuniy aloqadorlik tufayli tobe-hokimlik munosabati, yaʼni markaz va qurshov munosabati yuzaga keladi.

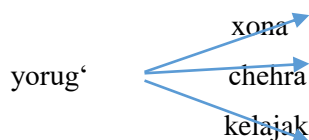
Bu hodisani mazmuniy maydon munosabatida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Birliklar	izoh	Elementlar munosabati
qiz, oqila, hayoli	Ifodalanmish, belgi	<i>Oqila, hayoli qiz</i> <i>Oqila, hayoli-qurshov,</i> kengaytiruvchi; <i>Qiz-kengayuvchi</i>
Dangasa, ayiq	Uslubiy sinonim	<i>dangasa ayiq</i> <i>dangasa-kengaytiruvchi, ayiq-</i> kengayuvchi
Oqil, zukko, donishmand	mutlaq sinonim	<i>oqil va zukko donishmand</i> <i>Bilimli, zukko-kengaytiruvchi,</i> <i>donishmand-kengayuvchi</i>

Markaz va qurshov munosabatida elementlarning o'zaro bog'liqligi, ya'ni mazmun jihatdan o'xshashligida-semantik korrelyatsiyasida polisemantik so'zlar ham o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, ularning ma'nolari shartli ravishda bir-birini taqozo etuvchi mikrosistemani tashkil etadi. F. A. Litvin ko'p ma'noli so'zlar o'rtasidagi quyidagi 3 xil munosabatni farqlaydi:

1. Qo'shilish
2. Kesishish
3. Semantik omonimiya (Литвин, 1984:119)

Mazmuniy qurilishda asosiy o'rin tutuvchi qo'shilish va kesishish munosabati denotativ ma'no orqali aniqlanadi, zero mazmuniy maydon markazida so'zning asl ma'nosi yadro sifatida o'rin egallagani uchun konnotativ ma'nolar unga bevosita yoki bilvosita bo'ysunadi.

Bunday munosabatlarda dominant va semantik o'zgaruvchanlikning izohlanishi bilan bog'liq masalalar turlicha aspektlarda yoritilgan bo'lib, jumladan, E. V. Kuznetsova so'z maqomi haqidagi tadqiqotiga asosan, polisemantik so'zning invarianti (umumiy mazmuni) sifatida uning oddiy umumiy ma'nosi emas, alohida modifikatsion shaklini olish kerakligini ta'kidlaydi va bunday ma'noni "umumlashgan ma'no" deb ataydi (Кузнецова, 1983:212).

Ushbu modifikatsiyaning maqomi va ahamiyati shundayki, u ("umumlashgan ma'no") boshqa barcha hosila ma'nolarning yuzaga kelishi uchun asos sanaladi, ikkilamchi ma'nolar va genetik ma'noni bog'lovchi halqa sifatida xizmat qiladi.

Sintaksis tarixida gapning tarkibi, uning tahlili har doim muhim o'rin egallab kelgan. Sintaksisning shunday fundamental muammolari - birlamchi sintaktik tahlil, sintaktik aloqalar tushunchalari, gap bo'laklarining iyerarxiyasi, gapning tuzilishi tamoyillari har xil sintaktik maktablarda ko'rib chiqilgan. Tilshunoslik sohasi rivojlanishi bosqichlarining har birida, gap bo'laklarini ajratish masalasida xilma-xilliklar kuzatilgan.

An'anaviy tilshunoslikda ikkinchi darajali bo'laklar tahlilida yakdillik mavjud emasligining boisi shundaki, fakultativ bo'laklarni ajratishda qo'llanadigan ob'yektiv kriteriyalar turli xildir.

Ikkinchi darajali bo'laklarga ajratishning ob'yektiv kriteriyalari XIX asrning ikkinchi yarmida F. I. Buslayev, A. A. Potebnya ishlarida olg'a surildi. Bu olimlar tomonidan belgilangan asosiy tamoyillar D. N. Ovsyaniko-Kulikovskiy, A. A. Shaxmatov, A. M. Peshkovskiy tomonidan davom ettirildi. Yuqoridagi barcha tilshunoslar ongli ravishda yoki intuitiv holatda gap bo'laklari masalasida quyidagi holatdan kelib chiqdilar: Gapning har bir bo'lagi ma'no bilan birga material substratga, shaklga ega bo'lishi kerak; faqat shu material substratga ega bo'lgandagina gap bo'lagi ob'yektiv xarakter kasb etadi, til faktiga aylanadi (Nurmonov, 1988: 42).

O'zbek tilshunosligida (rus tilshunosligida ham) odatda gap tarkibidagi konstuentlarga bilvosita yoki bevosita bog'langan fakultativ bo'laklar gap tarkibidan bir vaqtda ajratiladi. Bunday sintaktik tahlil keng tarqalgan ajratish bo'lib, dastlab abligatorlar, so'ng esa fakultativ bo'laklar aniqlanadi:

Kishining kimligi o'zidan "kattalar"ga emas, "kichiklar"ga ko'rsatgan muomalasiga qarab bilinadi jumlasida abligatorlar bilinadi (kesim) va kimligi (subyekt) ga ajratilishi bilan bir vaqtda kishining (qaratqich aniqlovchi), ko'rsatgan (sifatlovchi aniqlovchi), o'zidan, kattalarga, kichiklarga, muomalasiga (vositali to'ldiruvchi) kabi fakultativ bo'laklar-ikkinchi darajali bo'laklarga ham ajratiladi.

Ta'kidlanganidek, o'zbek va rus tilshunosligida gapning tarkibida tobe vaziyatda muayyan so'roqqa javob bo'luvchi har qanday ikkinchi darajali bo'lak gap tarkibidan bir vaqtda ajratilishi ko'pchilik tilshunoslar uchun odatiy holga aylandi.

Masalan: *Baxtli inson barchani o'ziga o'xshatadi. (S. A.)* jumlasida ikki bosh bo'lakka - *inson* (ega) va *o'xshatadi* (kesim)ga ajratilishi bilan birga *barchani* (to'ldiruvchi) *baxtli* (aniqlovchi) singari ikkinchi darajali bo'laklarga ham ajratiladi. Dastlab gap tarkibidagi bosh bo'laklar aniqlanadi va undan so'ng gapning ikkinchi darajali bo'laklari belgilanadi. Ikkinchi darajali bo'laklarni belgilashda ularning gap yoki uning bir qismining bo'lagi ekanligi hisobga olinmaydi.

An'anaviy tilshunoslikning ana shu cheklangan tomonlarini ayrim turkologlar payqaganlar va aniqlovchining gapning konstruktiv bo'lagi ekanligiga shubha bilan qaraganlar. Jumladan, A. N. Baskakov fikricha, aniqlovchining miqdoridan qat'i nazar, har qaysi aniqlanmish gap tarkibida o'zining sintaktik pozitsiyasiga ega bo'ladi va aniqlovchi bilan birgalikda bir butun holda bir gap bo'lagi sanaladi. N. K. Dmitriyev ham aniqlovchi-aniqlanmish munosabati gapning tuzilishi doirasiga kirmasligini ta'kidlagan edi.

3. Markaz-qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda voqelanishi

Yaqiniga qadar mavjud darslik va qo'llanmalarda gap bo'laklari bosh bo'laklar (ega, kesim) va ikkinchi darajali bo'laklar (aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol) sifatida o'rganilib, tilshunosligimizda gap bo'laklarining "Ega o'z sostavidagi bo'laklarga hokim (shu sostavning bosh elementi) bo'lganidek, kesim ustidan ham hokimdir. Kesim egaga nisbatan tobe, o'z sostavidagi bo'laklarga nisbatan hokimdir" degan nazariya yetakchilik qilib keldi. So'nggi yillarda bu fikrga qarshi o'laroq "Kesim gapning fikriy markazi bo'lib, gapdagi barcha bo'laklar uning kengaytiruvchilaridir" degan qarash ilgari surildi. Ayrim Yevropa tillari, xususan, rus, ingliz, nemis tillarida aksariyat hollarda kesim egasiz shakllana olmaydi, gapda fikr to'la ifodalanishi uchun ega ishtirok etishi shart. Jumladan, ingliz tilida tasdiq va inkor gaplarda ushbu LSQ quyidagicha voqelanadi:

Ega+kesim+to'ldiruvchi+(hol)
(Subject+predicate+object[direct, indirect]+place+time)

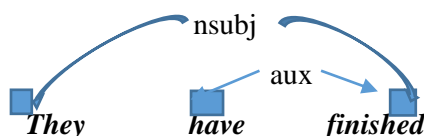
I started reading a new scientific book in my room yesterday.

She is reading a scientific book.

Will you read a scientific book?

Bu tobelikka qo'shimcha ravishda, gapning kesimi vazifa so'zlari bilan o'zgartirilishi mumkin:

Yordamchi fe'l (auxillary verb) shaxs-son, zamon, mayl, nisbat yoki tasdiq/inkor oid ma'lumotlarni qo'shish orqali verbal kesimni o'zgartiradi.

Kesimning gap bo'lagi emas, gapning o'zi ekanligi yana shu bilan dalillanadiki, gap bo'lagi tobe munosabatda bo'lgan ikki sintaktik birlikning tobe vaziyatda turgan qismiga nisbatan belgilanadi. Tobe qismning sintaktik pozitsiyasi aniq bo'ladi. Hokim qismning sintaktik pozitsiyasi esa sintaktik aloqa zanjirining boshqa halqasi uchun tobe vaziyatdagi holatiga qarab aniqlanadi. Ko'rinadiki, gap bo'lagining muhim belgisi tobe vaziyatda bo'lishdir. Bu nuqtayi nazardan kesim hech qachon tobe vaziyatda kelmaydi. U tobe vaziyatdagi sintaktik birliklar bilan kengayadi. Ergash gap vazifasida kelganda ham tobe vaziyatdagi so'z-shakllar bilan kengayadi. Bosh gapga tobe bo'lib kelishi esa boshqacha qonuniyat bilan izohlanadi. Shuning uchun L. Tenyer nazariyasi negizida bog'liqlik va tobelik yotadi. Bunga ko'ra, kesimga tobe bog'lanib, uning tarkibini kengaytiruvchi va mazmunini konkretlashtiruvchi a'zolar *yunktiv* va *translyativlar* (ba'zi adabiyotlarda *aktantlar* yoki *argumentlar* va *sirkonstantlar*) sanaladi. Bu nuqtayi nazaridan ega ham to'ldiruvchi va hollar singari aktantlar qatorida turadi, kesimning ega pozitsiyasidagi aktanti sanaladi.

Demak, ayni paytda uzluksiz ta'lim bo'g'ini – umumiy o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim darsliklarida kesimga berilgan: "Kesim gap markazi bo'lib, u tasdiq-inkor, zamon, mayl, shaxs-son ma'nolarini ifodalab keladi, hukmni ifodalaydi va gapning boshqa bo'laklarini o'z atrofida birlashtiradi" (Qodirov va boshq., 2014:57), "Gapni gap qilib shaklanishida muhim bo'lgan, uning mazmuniy va grammatik markazi hisoblanuvchi bo'lak – kesim", "Kesimlik (shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modal) ma'nosini ifoda etgan gapning markaziy bo'lagi", "Kesim – tasdiq-inkor, zamon, modallik, shaxs-son ma'no va shakllariga ega bo'lgan so'z, gap markazini tashkil qiluvchi bo'lak" ta'riflarining nazariy asosida kesimning o'zbek tili gap qurilishida tutgan o'rni yotadi (Nurmonov va boshq., 2015:468-470). Gap lisoniy qurilishida bo'laklarning pog'onali o'rinishi quyidagicha beriladi:

Mantiqiy "subyekt + kesim" (ya'ni kesimsiya, kesimiv aloqa) ning mohiyatan "ega+kesim" (gap tarkibiy qismlari orasidagi grammatik munosabatdan farqlanishi Arastu zamonidan hozirgacha tilshunoslar va mantiqshunoslar tomonidan e'tirof etib kelinadi. Kesimiy mantiqiy atama va mantiqiy hodisa in'ikosi ekanligini ta'kidlagan holda aytish mumkinki,

gapning mundariyasi [Pm] dadir. [Pm] gap kesimini, ya'ni uning markazini grammatik jihatdan shakllantiruvchi kategoriyaning son-sanoqsiz nutqiy ko'rinishlari umumiy ramzidir. Bu umumiy ramzning muayyan shakllari nechta? degan savol tug'ilishi mumkin. Biz bunga faqat shunday javob bera olamiz: uning nutqiy ko'rinishlari cheksizdir. Tasdiq-inkor, mayl-zamon, shaxs-son ma'nolari va qo'shimchalarining nutqiy, ma'noviy va moddiy rang-barangligiga bu ramz neytral-befarqdir. Quyida izlanishga doir bo'lgan bir xususiyatni alohida ta'kidlab o'tish lozim: kesim [W-word] va [Pm-predicate marker] kabi alohida qismlardan iboratdir. Ma'lumki, mustaqil so'zlar: ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe'l va boshqa turkumga oid istagan bir so'z gapda kesim vazifasida kela oladi va gap markazi maqomini egallaydi. Qiziq tomoni shundaki, [WPm] qolipidagi [W] va [Pm] kabi nisbatan mustaqil bo'lgan qismlar o'zaro faqat gap markazi mavqeyida kelgandagina birikadi. [W] esa gapda xilma-xil pozitsiyalarda kelishi mumkin. Undan farqli ravishda [Pm] har qanday atov birlik bilan bog'langanda unga potensial gap mavqeyini beradi. Aytish joizki, [Pm] atov birligi vazifasida kela olmaydigan til birliklari (chunonchi, fonema, grammatik morfema va h.z.) bilan birika olmaydi. Bu esa [Pm] – ya'ni kesimlik ko'rsatkichi gapning negizini, asosini tashkil etishini anglatadi.

So'z gapning qurilish ashyosi bo'lganligi sababli gap qurilishiga bevosita yoki bilvosita ta'sir etadi, ya'ni markaz sifatida o'z atrofida ma'lum bir leksemalarni birlashtirishi yoki kengaytiruvchi sifatida qurshov vazifasini bajarishi mumkin.

4. Gapning LSQidagi markaz va qurshov munosabati: gap va so'z kengaytiruvchilarining mavqeyi

Bunday markaz va qurshov munosabati gapning LSQida ikki xil ko'rinishda yuzaga chiqadi:

1. Leksik ma'no anglatuvchi qism-[W]ning kengaya olish qobiliyati (valentligi).
2. Kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichi-[Pm]ning kengayish imkoniyati.

Har ikkala tarkibiy qismlarning kengaytiruvchi (aktant)lari o'zaro farqlanadi (Qurbonova, 2001: 120).

Yuqorida aytib o'tilganidek, gap kesimini shakllantiruvchi vosita kesimlik kategoriyasi bo'lganligi sababli o'zbek nutqidagi gapning tarkibiy qismini shu gap tarkibiga kiruvchi so'zning va kesimlik kategoriyasi shaklining valentligi belgilaydi. Gap tarkibidagi bo'laklar ana shu markaziy bo'lakni to'ldirishdagi roliga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1. Gap kengaytiruvchilari – gap markazini tashkil etuvchi so'zdagi kesimlik kategoriyasi shakllariga bog'lanuvchi bo'laklar.
2. So'z kengaytiruvchilari – gapda ishtirok etayotgan ma'lum bir so'zning ma'noviy valentligini to'ldiruvchi bo'laklar sanaladi.

Ma'lumki, gapning markazi sanalgan kesimni ushbu vazifada kelayotgan so'z va kesimlik kategoriyasining valentligi shakllantiradi va gapning lisoniy qurilishida quyidagi nutqiy hodisa yuzaga chiqadi: so'zlar gapning markazini ifodalovchi shaklning kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichiga tobelanadi (Sayfullayeva, Mengliyev, Qurbonova, Abuzalova, Boqiyeva, Yunusova, 2009:335).

Kesimlik shakllariga bog'langan bunday so'zlar bevosita kesimli ko'rsatkichi bilan aloqador bo'lgani va gapni kengaytirgani uchun gap kengaytiruvchilari deb ataladi. Gap kengaytiruvchilari gapdagi biror-bir so'zning leksik ma'nosi bilan emas, balki gapning markazini shakllantiruvchi grammatik vositalar bilan bog'langan bo'ladi. Buni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz:

Erta biz shaharning eng so'lim maskaniga sayohat qilamiz.

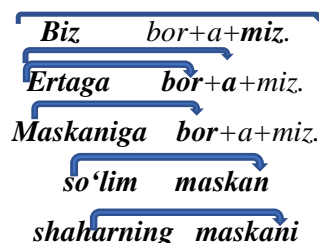
Gap markazining leksik ma'no anglatuvchi qismi-fe'l leksemasi "sayohat qil" (W), grammatik ma'no anglatuvchi kesimlik kategoriyasi esa "-a+miz" (Pm). Subyekt (*biz*) kesimlik grammatik shakli, xususan, shaxs-son ma'nosini anglatuvchi *-miz* qismi bilan semantik

valentlik hosil qilgan bo‘lib, u odatda kesimlik kategoriyasi tarkibidagi shakl bilan shaxs va sonda moslashadi, ya‘ni ushbu ma‘noni o‘zida muayyanlashtiradi

(Ba‘zi mustasno holatlarda subyekt va kesimning shaxs yoki son shakli o‘zaro nomuvofiq bo‘lishini ham ko‘rish mumkin. Masalan: *Kamina xizmatigizga bel bog‘lagan.* – **gan**-III shaxs birlikdagi zamon shakli, **kamina**-I shaxs birlikdagi ega).

Temporalis (*ertaga*) esa kesimning ham leksik ma‘no ifodalovchi qismi, ham kesimlik ko‘rsatkichi [W+Pm] bilan bog‘lanib, temporallik ma‘nosini muayyanlashtiradi. “Biz” subyektini “boramiz” kesimining [W] qismi leksik ma‘nosi bilan emas, balki [Pm-predicate marker] shaxs va sonni ifodalovchi grammatik shakli bilan valentlik hosil qiladi. Bundan kelib chiqadiki, kesimlik kategoriyasining shaxs-son ma‘nosini voqelantiuvchi aktantlar-gap kengaytiruvchisi gapning mazmuniy mundarijasini yuzaga chiqaradigan [Pm] ning ma‘nosi bilan chambarchas bog‘liqdir. Shuning uchun kesim vazifasida kelgan “boramiz” fe‘li boshqa shakllarga o‘zgartirilsa ham, gapning LSQda lug‘aviy ma‘no ifodalovchi qism [W]da o‘zgarish yuz bersada, kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichi [Pm]da bunday holat voqelanmaydi.

Gapdagi lokalis (o‘rin belgisini ifodalovchi aktant) “*maskaniga*” esa kesimning lug‘aviy ma‘no anglatuvchi “*sayohat qil*” qismiga tobelanadi va gap subyektining mavqeyidan tamomila farq qiladi: lokalis kesimning leksik ma‘no anglatuvchi qismi bilan mazmuniy bog‘langani bois [Pm] kesimlik shakli bilan valentlik hosil qilmaydi va so‘z kengaytiruvchisi sifatida gapda o‘z pozitsiyasini egallaydi Atributiv aloqani shakllantirgan “*so‘lim*” va “*shaharning*” aktantlari (qaratqich va sifatlovchi aniqlovchi) esa o‘z navbatida temporalis bilan tobe-hokimlik aloqasiga kirishadi, ya‘ni gapning konstituentlari (kesimiv minimumni ko‘rsatuvchi ega va kesim) bilan bilvosita bog‘lanadi va, tabiiyki, gap kesimiga, xususan, uning [Pm] shakliga aloqador bo‘lmagani bois so‘z kengaytiruvchilari vazifasida keladi. Gapdagi bo‘laklar valentligini quyidagicha ifodalash mumkin:

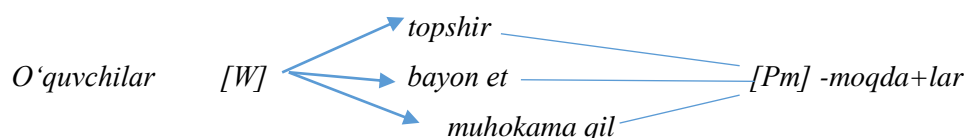

Gap va so‘z kengaytiruvchisining gapdagi maqomini yana bir misol orqali chuqurroq tahlil qilamiz:

Hozir o‘quvchilar o‘qilgan asar taqrizini yozmoqdalar.

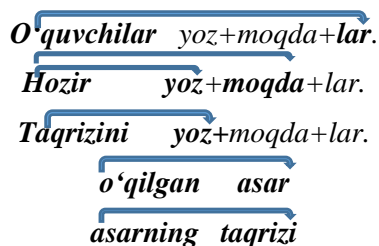
Gap obligatorlaridan biri sanalgan kesimning lug‘aviy ma‘no ifodalovchi qismi “yoz” (W), kesimlik ma‘nosini anglatuvchi shakl esa “-moqda+lar” [Pm]. Gapning egasi (o‘quvchilar) kesimlik kategoriyasining “-moqda+lar” [Pm] qismiga bog‘langan bo‘lib, u kesimlik kategoriyasi tarkibidagi shaklning shaxs va son ma‘nosini o‘zida muayyanlashtirgan: III shaxs, ko‘plik, tasdiq, hozirgi zamon kabi grammatik ma‘nolarni yuzaga chiqargan.

Shu bois kesim vazifasida kelgan “yozmoqdalar” fe‘li boshqa shakllarga o‘zgartirilsa ham, gapning LSQda lug‘aviy ma‘no ifodalovchi qism [W]da o‘zgarish yuz bersada, kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichi [Pm]da esa bunday holat voqelanmaydi:

Baʼzan, yuqorida taʼkidlab oʻtilganidek, mustasno holatlarda ega va kesimlikning shaxs yoki son shakli oʻzaro moslashmasligi ham mumkin. Masalan: *Bunday voqealarni koʻrib hayron qolasan kishi*. –**san**-II shaxs birlikdagi shaxs-son shakli, **kishi**-III shaxs birlikdagi ega.

Payt holi (hozir) esa feʼl-kesimga tobelangani bois uning har ikki qismi: atov birlik va grammatik shakliga bogʻlanadi, yaʼni “*hozir*” temporalisi [W+Pm] aloqador. Gapdagi vositasiz toʻldiruvchi (taqriz) esa kesimning semantik valentligini belgilovchi “yoz” qismiga bogʻlanadi, sifatlovchi aniqlovchi (oʻqilgan) qaratqich aniqlovchiga (asar), qaratqich aniqlovchi esa oʻz navbatida vositasiz toʻldiruvchiga tobelanadi. Natijada ushbu nomustaquil boʻlaklar gap markazi va konstuentlaridan biri sanalgan kesim (kesimivlikni koʻrsatuvchi grammatik shakli) bilan bevosita valentlik hosil qilmagani uchun soʻz kengaytiruvchisi pozitsiyasini egallaydi. Gapdagi boʻlaklar valentligini quyidagicha ifodalash mumkin:

Gap tarkibidagi mustaqil soʻzlik mavqeyini saqlagan holda kengayish qobiliyatiga ega barcha soʻzlarning ana shu qobiliyatini yuzaga chiqishini taʼminlovchi leksik birlik **soʻz kengaytiruvchilari** deb ataladi (Sayfullayeva, Mengliyev, Qurbonova, Abuzalova, Boqiyeva, Yunusova, 2009:336). Soʻz kengaytiruvchisi maʼlum bir soʻzga bevosita, gapning markazidagi kesimlikni shakllantiruvchi grammatik vositalarga bilvosita bogʻlanadigan boʻlak, muayyan soʻzning maʼnoviy xususiyatini ochib berishga, kengaytirishga xizmat qiladigan, oʻziga nisbatan hokim boʻlgan soʻz bilan semantik valentlik hosil qiladigan tarkibiy qismdir. Aytib oʻtish joizki, “soʻz kengaytiruvchilari” atamasini faqat soʻzning soʻzga bogʻlashuvi maʼnosida tushunmaslik kerak. Soʻz valentligi quyidagi 2 holatda yuzaga chiqadi:

1. Soʻz (oʻzak) ga qoʻshimcha qoʻshish orqali kengayish.
2. Soʻzning soʻzga birikishidan hosil boʻlgan kengayish (Qoʻchqortoyev, 1977:38).

Maqolada ushbu hodisaning ikkinchi koʻrinishi- leksemalar valentligi tahlilga tortilgani bois ushbu kengayish hodisasiga oid namunalarni koʻrib chiqamiz.

Bunday bogʻlashuvning keng tarqalgan koʻrinishi aniqlovchining qurshov vazifasida markaz atrofiga birlashishi boʻlsa-da, boshqa boʻlaklar, xususan, toʻldiruvchi ham ham soʻz kengaytiruvchilari vazifasida kelishi mumkin.

Toʻldiruvchi barcha boʻlaklarni kengaytirib, nomustaquil boʻlak-soʻz kengaytiruvchisi boʻlib kelishi mumkin:

.	Ega kengaytiruvchisi	<i>Oilani qadrlaganlar</i> barcha muqaddas narsalarning qadr-qiyamatini biladiganlardir.
.	Toʻldiruvchining kengaytiruvchisi	Dangasaning <i>non yeyishini</i> koʻr.
.	Sifatlovchi aniqlovchining kengaytiruvchisi	Bir kun <i>tuz ichgan</i> joyingga qirq kun salom ber.
.	Qaratqich aniqlovchining kengaytiruvchisi	<i>Ilmni qadrlaganning el oʻrtasida martabasi ulugʻ boʻladi.</i>
.	Holning kengaytiruvchisi	<i>Orzularingizni amalga oshirish uchun</i> tinimsiz

.		mehnat qiling.
.	Kesimning kengaytiruvchisi	<i>Ertaga o'quvchilar o'qilgan asar taqirizini yoz+adi+lar.</i>

Yuqoridagi misollarning barchasida aktantlar-vositasiz to'ldiruvchi o'zi ergashib kelgan bo'lak (markaz) qanday mavqeda kelsa, xuddi shu mavqeda kelishi va, shuningdek, istalgan gap bo'lagiga tobelanib, kengaytirib kelishi ma'lum bo'ladi.

5. Xulosa

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifasi bo'lgan gapning LSQda so'zlar bog'lashuvini kengroq tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyatini aniqlashtirish, gapning til bosqichidagi lisoniy gap bo'laklari (tarkibiy qismlari) o'rtasidagi semantik, grammatik bog'lanishni oydinlashtirishga yo'naltirilgan. Tilning lisoniy tizimidagi markaz qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda voqelanishi, gap tarkibidagi bo'laklarning markaziy bo'lak- kesim (atov birlik[W]+kesimlik ko'rsatkichi [Pm])ni to'ldirishdagi o'rni; mutlaq hokim bo'lak-konstuent (kesim)ga bilvosita yoki bevosita bog'langan aktant (tobe bo'laklar)larning nisbiy pog'onali-iyerarxik o'rinishuvi yoritilgan. Tilshunoslikdagi pog'onaviylik tamoyiliga asosan dastlabki bosqichda qurshov vazifasini bajargan bo'lak (jumladan, [Pm] bilan valentlik hosil qilgan gap kengaytiruvchisi yoki [W] atov birligiga tobelangan so'z kengaytiruvchisi) ning keyingi bosqichda mos ravishda so'z kengaytiruvchilari bilan kengayib markaz mavqeyida kelishini ochib berishga qaratilgan.

Adabiyotlar

- Iskandarova, Sh. M. (1999). *O'zbek Tili Leksikasini Mazmuniy Maydon Sifatida O'rganish (Shaxs Mikromaydoni): Filol. Fanlari d-ri... dis.* Toshkent.
- Nurmonov, A. va boshq. (2015). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili. Akademik Litsey va Kasb-Hunar Kollejlarining 3-Kurs Talabalari Uchun Darslik.* Toshkent: ILM ZIYO.
- Nurmonov, A. (1988). *Gap Haqidagi Sintaktik Nazariyalar.* Toshkent.
- Qo'chqortoyev, I. (1977). *So'z Ma'nosi Va Uning Valentligi.* Toshkent.
- Qodirov, M. va boshqalar, (2014). *Ona Tili: 8-Sinf Uchun Darslik.* Toshkent: Cho'lpon.
- Qurbonova, M. M. (2001). *O'zbek Tilshunosligida Formal-Funksional Yo'nalish va Sodda Gap Qurilishining Talqini: Filologiya fanlari doktori... dis.* Toshkent.
- Sayfullayeva, R.; Mengliyev, B.; Qurbonova, M. M.; Abuzalova, M.; Boqiyeva, G.; Yunusova, Z. (2009). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili.* Toshkent.
- Баскаков, Н. А. (1961). *Простое предложение в каракалпакском языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IIII. Синтаксис.* Москва
- Дмитриев, Н. К. (1961). *Детали простого предложения.* Москва.
- Кузнецова, Е. В. (1983). *О статусах слова. Исследования по семантике...* - Уфа.
- Литвин, Ф. А. (1984). *Многочисленность слов в языке и реч.* Москва.: В.ш.
- Храковский, Б. С. (1985). *Концепция членов предложения в русском языкознании XIX века.-В кн.: Грамматические концепции в языкознании XIX века.* Л.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 - Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1365957>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 25.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 04.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Bilir, B. - Yılmaz, A. (2023). Özbek Edebiyatında Toplumcu Gerçekçilik. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 249-260.

ÖZBEK EDEBİYATINDA TOPLUMCU GERÇEKÇİLİK*
Socialist realism in uzbek literature
BAYRAM BİLİR¹ - ARİF YILMAZ²

Öz

Toplumcu gerçekçilik, insanı toplumsal ilişkilerinde ele alarak, toplumsal gerçekleri devrimci bir biçimde ve Marksist bir yaklaşımla yansıtmayı amaçlayan bir edebiyat akımı olarak tanımlanabilir. Sosyalist gerçekçilik terimi ilk kez Gronsky tarafından 23 Mayıs 1932'de Sovyetler Birliği'nde yayınlanan Literaturnaya Gazetta'da (Edebiyat Gazetesi) kullanılmıştır.

Büyük Ekim Sosyalist Devrimi, insanlık tarihinde yeni bir dönem olan sosyalizm çağını başlatmış, 1924 yılında ise Sovyet devleti içindeki halklara özerk cumhuriyetler kurma hakkı verilmiş, bununla Sovyet devleti içindeki halklara sözde siyasi, ekonomik ve kültürel kalkınma yolunun açılması amaçlanmıştır. Büyük Ekim Devrimi sonucunda Sosyalist Devrim ve Leninist ulusal politikanın ardından Özbek Sovyet edebiyatı da dâhil olmak üzere Sovyet halk edebiyatları yeni bir edebiyat türü olarak şekillenmiştir.

Bu çalışmada Özbek Sovyet Edebiyatının toplumsal ve siyasal etkenlere bağlı olarak ortaya çıkışı ve oluşumu ele alınacak, dönemin ihtiyaçlarına göre Özbek yazarların ortaya koyduğu eserler hakkında detaylı bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: 20. Yüzyıl Özbek Edebiyatı, Toplumcu Gerçekçilik, ÖSSC, SBKP

* Bu çalışma Uşak Üniversitesi'nde Bayram Bilir tarafından hazırlanan "Türk ve Özbek Edebiyatlarında Toplumcu Gerçekçi Romanların Kronotopları" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Doktora öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Uşak / TÜRKİYE. el-mek: bayrambilir33@hotmail.com.

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8362-4390>

² Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Uşak / TÜRKİYE. el-mek: arif.yilmaz@usak.edu.tr.

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2652-3649>

Abstract

Socialist realism can be described as a literary movement that aims to reflect the social realities in a revolutionary way and with a Marxist approach, by considering the human in their social relations. The term socialist realism was first used by Gronsky in *Literaturnaya Gazyetta* (Literary Newspaper) published in the Soviet Union on May 23, 1932.

The Great October Socialist Revolution ushered in a new era in human history, the epoch of socialism. The peoples within the Soviet state were given the right to establish autonomous republics in 1924, and it was aimed to open a wide and smooth political, economic and cultural development path for the peoples within the Soviet state. As a result of the Great October Revolution and after the Socialist Revolution and Leninist national policy, Soviet peoples' literatures, including Uzbek Soviet literature, was shaped as a new type of literature.

In this study, the emergence and formation of Uzbek Soviet Literature depending on social and political factors will be discussed. According to the needs of the period, detailed information will be given about the works written by Uzbek authors.

Keywords: 20th Century Uzbek Literature, Socialist Realism, USSR, CPSU.

1. Giriş

Toplumcu gerçekçilik, sanatın toplumu yönlendirme, onu değiştirme ve geliştirme işlevinin olduğunu savunan sanatsal bir harekettir. Buna göre, toplumsal bir varlık olan yazar, içinde bulunduğu toplumu en ideal seviyeye ulaştırmak, ekonomik temellere bağlı sınıf farklılıklarını ortadan kaldırmak, kapitalist toplum düzeninin yerine, sosyalist toplum düzenini kurmak amacıyla kalemını kullanmalıdır (Cömert, 2012:1).

Toplumcu gerçekçiliğin kaynağı marksist felsefedir. “Bu felsefe, bir yanıyla bugün Batıda felsefe deyince anlaşılın, felsefe problemleri alanını inceleyen, bilgi teorisi, ontoloji ve bilim felsefesi gibi disiplinleri içine alan dialektik materyalizm’e, öbür yanıyla da bir tarih felsefesi, bir toplum felsefesi demek olan tarihsel materyalizm’e dayanır.” (Tunalı 1993:13).

Marksist felsefeyle içiçe bir terim olan “Marksizm, tarihsel-kültürel gelişmeyi maddi ve ekonomik etkenlerle açıklayan, tarihsel materyalizm adını alan, kapitalist düzeni devrim ile değiştirerek sosyalist bir düzen kurmak isteyen bir eylem felsefesi ve ideolojidir.” (Tunalı 1993, 29). Marksizm’in tanımında yer alan eylem, sürekli devrimi ve düşünce etkinliğini simgeler. Marks’a göre; “filozoflar dünyayı şimdiye kadar farklı yorumlamışlardır; şimdi önemli olan dünyayı yorumlamak değil, dünyayı değiştirmektir.” (Tunalı 1993:27).

Marksizm kapitalist toplum düzeninin yapısını ortaya koyduktan sonra bu düzenin işçi hareketi sonucu ‘Komünizm’ ile sonuçlanacağını öngörür. Nitekim 1917 yılında Rusya’da gerçekleşen ‘Ekim Devrimi’ sonucunda Sosyalist toplum yapısını benimseyen bir devlet kurulur. Bolşevik ihtilâliyle kurulan devletin lideri Lenin, kurduğu devletin yapısını Marksizm’in belirlediği prensiplere göre oluşturur. Bunun doğal sonucu olarak Marks’ın üst-yapı içinde değerlendirdiği edebiyat da sosyalist bir yaklaşımla ele alınır. İşte toplumcu gerçekçilik böyle bir ortamda hayat bulur (Bunarcıoğlu, 2008:4).

Rusya’da devrimci sosyalizmin öncülerinden olan ve “Nasıl Yapmalı?” adlı romanıyla dönemi içinde önemli isimlerden birisi haline gelen Çernişevski, Sovyet Rusya’dan dünyaya yayılan toplumcu gerçekçilik akımının oluşmasına müsait bir zemin hazırlayanlardandır. Toplumcu gerçekçilik için en önemli unsur olan ‘olumlu ve ideal tip’ kavramı Çernişevski’nin romanlarında hayat bulur.

Toplumcu gerçekçiliğe yön veren bir diğer isim Maksim Gorki’dir. Ahmet Oktay hem görüşleri hem de verdiği eserleriyle toplumcu gerçekçiliğin kurucusunun Gorki olduğunu söyler (Oktay, 2000:105). Eleştirel gerçekçiliğin toplumları yönlendirmede yeterli olmadığını düşünen

Gorki, bu amacın yerine gelebilmesi için Marksist öğretide gelişen bir edebi yaklaşıma ihtiyaç duyar. Bolşevik İhtilâli öncesi yayımladığı Ana (1907) adlı romanıyla Rus edebiyatında önemli bir yer edinen Gorki, geliştirdiği ‘olumlu tip’ kavramıyla ‘devrimci romantizm’i doğurur (Dinçer, 2008:6-79).

Çarlık Rusya’nın Türkistan’ı işgaliyle birlikte Özbek edebiyatında roman, tiyatro ve hikâye gibi yeni türlerle beraber 1920’li yıllarda romantik, realistik akımlar, mizahî eserler ve nazarı düşünceler öne çıkmaya başlar (Yuldoshev, 2013:93).

Özbek edebiyatında toplumcu gerçekçilik yönteminin oluşumu öncelikle yeni Özbek edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Hamza Hakimzade Niyazi ismiyle yakından ilgilidir. Hamza Hakimzade Niyazi’nin “Boy ile Hizmetçi” (1918) adlı drama eseri Özbek Edebiyatında toplumcu gerçekçiliğin ilk örneği olarak kabul edilir. Çünkü Hamza Hakimzade Niyazi’nin bu eserinde “gerçeklik” farklı toplumsal sınıflar açısından yansıtılmış ve parti perspektifiyle “sosyalist devrim” fikri net bir şekilde ifade edilir. Hamza Hakimzade Niyazi’nin bu eserinden sonra Özbek edebiyatında toplumcu gerçekçilik ilkeleri daha güçlü bir yer edinmeye başlar. Bu alanda Musa Oybek ve Abdulla Kahhar gibi yazarların eserlerinin önemi artar. Çünkü her şeyden önce bu iki yazarın eserleri toplumcu gerçekçiliğin gerekliliklerini net bir biçimde karşılar. Diğer yandan, bu yazarların eserleri, toplumcu gerçekçiliğin sanatçıya hayatı gerçekçi bir şekilde yansıtması için fırsat verdiğini gösterir. (Mirzayev-Daniyarov, 1978:24).

Özbek Edebiyatında toplumcu gerçekçiliğin nasıl ortaya çıktığı sorusu, öncelikle yazarların Sovyet gerçekliğine, yani sosyalist devrime karşı gösterdikleri tutumla bağlantılıdır. Hamza Hakimzade Niyazi, Abdulla Kadiri, Sadrettin Ayniy gibi yazarlar Ekim Sosyalist Devrimi’nin ardından aktif olarak sosyalizme katılmaya karar verirler. Bu nedenle bu isimler Özbek edebiyatında toplumcu gerçekçiliğin öncüleri olarak kabul edilir (Sultan, 1977:118). Toplumcu gerçekçilik, yazara yalnızca modern sorunları değil aynı zamanda geçmişin gerçekliğini de doğru bir şekilde yansıtması için vazifeler verir. Örneğin; “Zengin ile Hizmetçi” (Hamza Hakimzade Niyazi), “Mihraptan Akrep” (Abdulla Kadiri), “Nevoi”, “Kutlu Kan” (Musa Oybek), “Fergana Şafağa Kadar” (Mirzakalon İsmaili) gibi romanlar Özbek halkının geçmişteki yaşamını, toplumcu gerçekçilik yöntemini esas alarak “gerçekçi” bir şekilde ele alır (Mirzayev- Daniyarov, 1978:25).

Özbek Şûra Edebiyatı çalışmalarında toplumsal gerçekçilik ve buna bağlı bazı teorik problemler üzerine çeşitli bilimsel eserlerin yayınlandığı bilinir. Yayımlanan eserlerde toplumcu gerçekçiliğin kendine özgü bazı özellikleri ele alınıp açıklanmaya çalışılır. Özbek Şûra Edebiyatı da dahil olmak üzere diğer ulusal edebiyatlarda toplumcu gerçekçilik yönteminin ortaya çıkmasında Rus Edebiyatı tesiri görülür. Özbek yazarları, toplumcu gerçekçilik yöntemiyle eserler verebilmek için bu yöntemin kurucusu olan Maksim Gorki’den etkilenirler ve özellikle onun “Ana” romanını örnek alırlar (Yokubov-Mamajonov, 1971:12).

Özbek Şûra Edebiyatının kendine has özellikleri olduğu gibi gelişim yolları ve aşamaları da bulunmaktadır. Bununla birlikte Özbek Şûra Edebiyatının tarihi Ekim Sosyalist Devrimi’nden başlayarak bağımsızlık dönemine kadar olan zaman dilimini içine almaktadır. Özbek Şûra Edebiyatının gelişimi ve şekillenmesi dönemlere ayrılırken, sosyalizme maruz kalmış toplumun dönüşüm aşamaları ve farklı dönemlerde edebiyatın kendine özgü gelişim özellikleri ve nitelik değişimleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Özbek Şûra Edebiyatının oluşumu ve gelişimi, sosyalizme zorlanmış Özbek toplumunun ortaya çıkışı ve gelişimi ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır (Sodik, 1976: 18). Sosyalizm tesirindeki Özbek toplumunun gelişim aşamaları birbirinden farklı olduğu gibi, Özbek Şûra Edebiyatının gelişim aşamaları da kendine has özellikleriyle birbirinden farklıdır. Özbek Şûra Edebiyatının tarihî gelişimi yukarıda sayılan özelliklere göre beş döneme ayrılabilir (Mirzayev- Daniyarov, 1978:34).

1. Ekim Sosyalist Devrimi Döneminde Özbek Şûra Edebiyatı (1917-1929).
2. Sosyalizm Döneminde Özbek Şûra Edebiyatı (1929-1941).

3. İkinci Dünya Savaşı Dönemi Özbek Şûra Edebiyatı (1941-1945).
4. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Yıllarda Özbek Şûra Edebiyatı (1945-1956).
5. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 20. Kongresi Sonrası Dönemde Özbek Şûra Edebiyatı (1956-1991).

2. Ekim Sosyalist Devrimi Döneminde Özbek Şûra Edebiyatı (1917-1929)

Ekim Sosyalist Devrimi, insanlık tarihinde yeni bir dönem olan sosyalizm çağını başlatır. Bu gelişmeden sonra 1924 yılında Sovyet devleti içindeki halklara ekonomik ve kültürel gelişme yolunun açılması amacıyla özerk cumhuriyetler kurma hakkı verilir (Hayit, 1975: 260). Bu tarihî olayların gerçekleşmesine katkı sağlama sürecinde sosyalizm tesirindeki Sovyet edebiyatı oluşmuş ve gelişmeye başlar. Sovyet edebiyatı o dönemde çok yeni olmasına rağmen devrimin başarıya ulaşmasında önemli bir rol oynar. Yeni bir edebiyat türü olarak Sovyet edebiyatının oluşmasında Komünist Parti'nin kültür ve edebiyata ilişkin talimatları da belirleyici bir rol üstlenir (Mirzayev- Daniyarov, 1978:36).

Lenin'in Sovyetler Birliği Komünist Partisi 3. Kongresi'nde (1920) yaptığı konuşma, yeni bir kültür türü yaratma çalışmalarının hızlandırılmasında önemli rol oynar. Çünkü bu konuşmada yeni Sovyet edebiyatının kültürel inşası ve geliştirilmesi alanındaki parti politikalarına yer verilir. Bu kongrede Lenin, sosyalizmin kapitalizmin miras aldığı tüm kültürler üzerinde inşa edilmesi gerektiğini ve kapitalizmi anlamadan komünist toplumsal yaşamın görülemeyeceğini özellikle ifade eder (Lenin, 1953:58).

1920'li yıllarda Özbekistan'da Sovyet düşüncesine ideolojik olarak karşı çıkan bir edebiyat grubu ve bazı milliyetçi yazarların yanı sıra ideolojik olarak Şûra Edebiyatına bağlı bulunan Hamza, Ayniy ve Gayrati gibi yazarlar da vardı. 20'li yılların ilk yarısında birinci grubun milliyetçi yazarları, edebî bir güç olarak doğrudan Sovyet iktidarına karşı savaşırlar. Bunun sonucu olarak bu yazarlar yavaş yavaş edebiyat dergilerinden dolayısıyla da edebiyat sahnesinden uzaklaştırılır. Bu milliyetçi yazarlardan bazılarının daha sonra yeni hayatın etkisiyle Sovyet konumuna geçtikleri de bilinmektedir. Bu durum onların çalışmalarında da hissedilir. Pek çok şair ve yazar Sovyet baskısı nedeniyle propaganda şiirleri yazmak zorunda kalmış, bazıları ise bunu memnuniyetle yapar. Çünkü bu sürecin sonunda yaşamak, bir parça ekme bulmak ve en önemlisi ailesini sağ salim korumak vardır (Kocaoğlu, 1996:5).

1920'li yıllara gelindiğinde parti tesiri edebiyat alanında da kendini göstermeye başlar. Bu durum karşısında Merkezi Komite'nin 18 Haziran 1925 tarihli "Partinin Edebiyat Alanındaki Politikası Hakkında" kararıyla Komünist Partinin edebiyat programı belirlenmiş olur. Kararla birlikte edebiyat eleştirisinde "grupçuluk" ve "zorbalık" kınanır ve Sovyet yazarlarının sanatsal becerilerini geliştirmeye yönelik girişimler teşvik edilir. Bununla birlikte kararda, "yoldaş" olarak adlandırılan yazarlara yapıcı davranılması ve sosyalist toplumun inşasında kullanılması gerektiği özellikle vurgulanır. Yoldaşlara karşı dikkatli davranılması ve onların bir an önce komünist ideolojinin safına geçmelerini sağlayacak koşulların oluşturulma gerekliliği yönergeyle açıklanır. Partinin bu kararından sonra pek çok "yoldaş" Sovyet pozisyonu olarak Sovyet yazarı haline gelir (Mirzayev-Daniyarov, 1978:41).

Ekim Devrimi sonucunda sosyalist devrim ve Leninist politikanın ardından Özbek Şûra Edebiyatı da dahil olmak üzere Sovyetler içindeki halklarının edebiyatı yeni bir edebiyat türü olarak şekillenir. 1920'li yıllarda Özbek edebiyatında romantik, gerçekçi, mizahi eserler ve teorik fikirler ön plana çıkar (Yuldashev, 2013:93) ve toplumcu gerçekçi nesir yeni bir düzyazı alanı olarak şekillenmeye başlar.

Bununla birlikte Özbek gerçekçi nesrinin ortaya çıkışı ve gelişim aşamalarının birçok farklı yönü vardır. Ekim Sosyalist Devrimi öncesindeki dönemde Özbek edebiyatında bugünkü anlamıyla gerçekçi düzyazının henüz tam olarak oluşmadığı, modern roman ve öykülerin bulunmadığı bilinmekteydi. Ancak bu, geçmişte Özbek edebiyatında nesir geleneğinin olmadığı

anlamına gelmemektedir. Aslında Özbek edebiyatı köklü bir geçmişe ve geleneklere sahip edebiyatlardan biridir. Gelenekler geçmiş yıllarda Özbek edebiyatında bir dereceye kadar düzyazıda mevcuttu ve bu gelenekler edebiyatta çeşitli biçimlerde uzun süre varlığını sürdürmüştür. Nasiriddin Rabguzi'nin "Kıssas-ül Enbiya" (13.-14. yüzyıllar), Nevai eserlerindeki hikâyeler (15. yüzyıl), Babür'ün "Baburname" (16. yüzyıl) eserindeki sahneler Özbek nesir geleneğinin eski çağlardan beri devam ettiğini gösterir. (Mirzayev-Daniyarov, 1978: 53).

Özbek edebiyatında gerçekçi nesrinin oluşum ve gelişiminde bir yandan Özbek folkloru ve klasik edebiyatından örnekler, diğer yandan Rus realist nesrinin büyük etkisi olmuştur. Bu etkileşimin sonucu olarak 20'li yıllarda Özbek edebiyatı Sadreddin Ayniy'nin "Buhara Celladları" (1922), Abdullah Kadiri'nin "Ötgen Künler" (1925) ve "Mihraptaki Akrep" (1929) gibi romanlarıyla zenginleşir.

Özbek nesrinin modern anlamda ilk örnekleri arasında yer alan bu eserler, konularının yanı sıra yazım becerileri ve yazarlarının üslubu bakımından da birbirinden farklılık gösterir. Örneğin Sadrettin Ayniy'nin "Buhara Celladları" (1922) adlı eserinde hanın ve adamlarının işleriyle birlikte Buhara cellatlarının vahşeti hicivli bir şekilde işlenir. Eserde yazar, hanlığın cellatlarını sanatsal bir metaforla hicveder ve hanın kendisini baş cellat olarak aksettirir. Ayniy'nin bu eseri Özbek edebiyatının modern anlamda gerçekçi nesre geçişinde önemli rol oynar (Mirzayev- Daniyarov, 1978:54).

Usta nesir yazarı Abdullah Kadiri'nin "Ötgen Künler" (1922-1925) romanı, Özbek gençliğinin aydın temsilcilerinin hayatını ve hayallerini anlatır. Romanda feodal beyler arasındaki savaşlar şiddetle eleştirilir. "Ötgen Künler" romanında, sömürü sisteminin insanları tamamen insan haklarından mahrum ettiği ve çeşitli baskılara maruz bıraktığı eski geleneklerin geçersizliği ortaya konulmaya çalışılır ve yazar bu konuları büyük bir ustalıkla anlatır. (Kadiri, 2021:29-367). "Mihraptaki Akrep" romanı ise Kadiri'nin toplumcu gerçekçiliğin ilkelerini kavradığını gösterir. Meşhur doğubilimci Bertels, Abdullah Kadiri'nin "Ötgen Künler" (1925) ve "Mihraptaki Akrep" (1928) gibi eserleri için "Dünyada beş roman ekolü vardı: Fransız, İngiliz, Rus, Alman ve Hint. Şimdi altıncı ekol olarak Özbek ekolü ortaya çıktı, bu ekol ise Abdullah Kadiri tarafından kurulmuştur³" der. Abdullah Kadiri'nin 1920'li yıllarda "Ötgen Künler" ve "Mihraptaki Akrep" gibi romanları yazması Özbek edebiyatı için önemli bir gelişmedir. Çünkü Özbek edebiyatının pek çok ünlü yazarı Abdullah Kadiri'nin eserlerinden ders almıştır (Yaşın, 1976:24-25).

Bunun gibi gelişmeler ışığında 20'li yıllardan itibaren Özbek edebiyatında nesir türünden birçok eser oluşturulmuş, modern gerçekçi nesir ortaya çıkmış ve şekillenmiştir. Abdullah Kadiri gibi büyük bir sanatçının edebiyat alanına girmesi Özbek edebiyatı için önemli bir olay olarak yorumlanmıştır.

3. Sosyalizm Döneminde Özbek Şûra Edebiyatı (1929-1941)

Çok uluslu Sovyet edebiyatı bu dönemde ülkede meydana gelen bazı değişikliklere bağlı olarak gelişme gösterir (Yokubov-Mamajonov, 1971:4). Sovyet edebiyatının bu gelişiminde, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 23 Nisan 1932 tarihli "Edebiyat ve Sanat Örgütlerinin Yeniden Düzenlenmesi Hakkında" kararı ve Birinci Tüm Birlik Sovyet Yazarları Kongresi (1934) büyük rol oynar (Yokubov-Mamajonov, 1971:7). Parti Merkez Komitesinin bu kararı, Sovyet edebiyatının gelişim tarihinde yeni bir aşamanın başlangıcına yol açar. Bu önemli parti belgesinde, "sosyalist inşada elde edilen önemli başarılarla dayanarak, edebiyat ve sanatın hem nicelik hem de nitelik bakımından önemli ölçüde büyüdüğü" özellikle vurgulanır. Bu kararın açıklanmasının ardından, 1932'de SSCB Sovyet Yazarlar Birliği'nin organizasyon komitesine, Tüm Birlik Sovyet Yazarları Kongresi'ni toplama ve ilgili örgütsel sorunları çözme görevi verilir. Bunun sonucu olarak 1934 yılında kongre

³ Yevgeniy Bertels. Sovet Ozbekistoni Gazeteti, 1967, 2. sayı.

toplanır. SSCB içinden ve dışından 52 milletten temsilci Birinci Tüm Birlik Sovyet Yazarları Kongresi'ne katılır. Örneğin; bu kongreye Özbekistan'dan Sadrettin Ayniy, Gafur Gulam, Ziya Said, Nazir Safarov gibi yazarlar katılır. Bunun yanında kongreye 50'ye yakın yabancı entelektüel yazar da konuk olarak iştirak eder (Mirzayev-Daniyarov, 1978:77).

Kongrenin ana konuşmacısı olan Maksim Gorki konuşmasında, burjuva edebiyatının krize girdiği bir dönemde Sovyet edebiyatının büyük bir başarıyla geliştiğini kaydeder ve Sovyet edebiyatının sadece Rus dilinde bir edebiyat olmadığına aynı zamanda SSCB içindeki tüm halklar tarafından oluşturulması gereken çok uluslu bir edebiyat olduğuna dikkat çeker. Gorki, konuşmasının sonunda ulusal cumhuriyetlerde yeni edebiyatın geliştirilmesine ciddi önem verilmesi çağrısında da bulunur⁴.

Bununla birlikte Birinci Tüm Birlik Sovyet Yazarlar Kongresi öncesinde Sovyetler Birliği içindeki cumhuriyetlerde de yazarlar kongreleri düzenler. Örneğin; Özbekistan Sovyet Yazarları Birinci Kongresi'nde Düzenleme Komitesi Başkanı Rahmat Macidi "Edebiyat Hareketinin Yeniden İnşasının Sonuçları ve Yazarların Görevleri" başlıklı bir konuşma yapar ve bu konuşmadaki bazı bölümler kongre üyeleri tarafından tartışılır. Kongrede diğer bir konuşmacı olan Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Akmal İkrarov ise Özbek Şûra Edebiyatının durumuna ve önündeki önemli görevlere vurgu yapar (Mirzayev, 2005:16).

Bu dönemde Özbek edebiyatının pek çok örneği Rusça üzerinden çevre ülkelerin dillerine tercüme edilir. Özbek edebiyatının SSCB'de ve dünyada tanınmasında çeviri eserler önemli rol oynar. Bunun sonucu olarak 1930'lu yıllarda Özbek edebiyatı hızla büyür.

1930'larda Özbek nesri Sadrettin Ayniy, Abdullah Kadiri, Musa Oybek, Gafur Gulam, Abdullah Kahhar, Hüseyin Şems, Parda Tursun gibi yazarların eserleri sayesinde toplumcu gerçekçilik yolunda daha da gelişir (Mirzayev, 2005:15). Bu yazarların eserlerinde sosyalist sistemin büyüklüğünü gösterme ve "vatanseverlik" fikirleri teşvik etmeye özel önem verilir (Yokubov-Mamajonov, 1971:12).

1930'lu yıllarda ortaya konulan eserlerde "Sovyet" gerçekliğini anlatırken yaşamdaki çatışmaları gündeme getiren Abdullah Kahhar, eski ile yeni arasındaki mücadelenin çeşitli biçimlerini anlatarak yaşamdaki bazı ahlaksızlıkları da ortaya çıkarmayı amaçlar. Bunun sonucunda Abdullah Kahhar, 1930'larda yetenekli bir toplumcu gerçekçi yazar ve usta bir romancı olarak tanınır ve ünlenir (Mirzayev- Daniyarov, 1978: 106). Diğer yandan 1930'lu yıllarda Özbek Şûra Edebiyatında öykü türünün yanı sıra gerçekliği destansı ölçüde anlatan romanlar da gelişir. Özbek Şûra Edebiyatında epik eserler olarak kabul edilen "Dokunda", "Kullar", "Kutlu Kan" gibi tarihi romanlar da aynı dönemde yazılır (Mirzayev, 2005:27). Bu eserlerde Özbek halkının geçmişle sosyalist yeni yaşamı karşılaştırmasına yardımcı olma amaçlanır. Bu durumun en bariz örneklerinden birisi olan Sadrettin Ayniy'nin "Dokunda" (1930) adlı romanı, sosyalist devrimin arifesinde Özbek ve Tacik halklarının zorlu yaşamlarını, halkın hanlık rejimine karşı özgürlük mücadelelerini ve Sovyet dönemindeki yaşamlarını anlatır.

1930'lu yıllar Özbek nesrinde Musa Oybek'in "Kutlu Kan" (1940) adlı romanı özel bir yere sahiptir. Bu romanda Özbek halkının Ekim Devrimi arifesindeki hayatı, zalimlere karşı verdiği özgürlük mücadelesi geniş bir planla anlatılır. Çalışma, Bolşeviklerin Özbek işçilerinin devrimci bilincinin oluşmasında büyük etkiye sahip olduğunu gerçekçi bir şekilde anlatmayı amaçlar. "Kutlu Kan" romanı Özbek nesrinde toplumcu gerçekçiliğin oluşumu adına önemli bir aşamadır. Romanda yaşamın gerçekliği, tüm varlığı ve karmaşıklığıyla, devrimci gelişim ışığında ustaca sergilenir. Romanın ana karakteri olan Yolcu, Ekim Devrimi'nin arifesinde bir devrimci olarak şekillenmeye başlayan genç bir Özbek çiftçinin genelleştirilmiş bir imgesidir (Oybek, 2021:3-365). Yazarın eserin dilini dikkatli ve ustaca kullanması, Kutlu Kan romanının

⁴ Literaturnaya Gazeta, 23.08.1934, No. 109.

okuyucular tarafından geniş ölçüde okunup sevilmesinde de büyük rol oynar. Buna ek olarak romanda yazarın ustalığı sayesinde karakterlerin dili ustaca işlenir. Aynı şey eserin konusu ve kompozisyonu için de söylenebilir (Yuldoshev, 2006:48).

Özbek Sovyet edebiyatında 1930'lu yıllarda yazılan romanlardan biri de Abdullah Kahhar'ın "Serap" (1937) adlı romanıdır. "Serap" Özbek edebiyatında toplumcu gerçekliğin tasvirine adanan ilk romandır. 1920'lerin sonlarında milliyetçiler ile Sovyet rejiminin destekçileri arasındaki sınıf mücadelesi ve bu mücadelede ikinci gruba mensup kişilerin milliyetçilere karşı kazandığı üstünlük, gerçekçi bir şekilde anlatılmaya (Mirzayev, 2005:28) ve okuyucuya inandırılmaya çalışılır.

1930'lu yıllarda kaleme alınan bir diğer roman ise Hüseyin Şems'in "Düşman" eseridir. Hüseyin Şems'in "Kolhoz çiftliklerinde çalışan işçilere ithaf ettiği" romanı, Özbekistan'da kolhoz çiftliklerin inşası sırasında yaşanan olayları anlatır. Eserde sınıf mücadeleleri, kolhoz karşı kişilerin kolektif çiftliğe yönelik eylemleri, gizli düşmanların ortaya çıkarılması ve kolhoz çiftliklerinin güçlendirilmesi gibi konular gerçekçi bir üslupla anlatılmaya çalışılır (Mirzayev-Daniyarov, 1978: 124). Hüseyin Şems'in bir diğer eseri olan "Hukuk" romanında ise Ekim Devrimi arifesinde, sosyalist devrim günlerinde ve Sovyet iktidarının ilk yıllarındaki gerçek hayat yansıtılmaya çalışılır. Eserde özellikle işçilerde sınıf bilincinin gelişmesi gibi temalar tasvir edilir.

Özbek nesri için 1930'lu yıllarda hikâye, deneme, öykü ve roman alanında önemli başarılar elde ettiği ve toplumcu gerçekçilik yönteminin Özbek nesrinin kurucu yöntemi haline geldiği söylenebilir. Özbek nesrinin bu başarısı, yazarların toplumcu gerçekçilik yöntemine hâkim olmaları, hayatı derinlemesine incelemeleri, klasik Özbek edebiyatını doğru yorumlamaları ve sözlü halk eserlerinden yararlanmaları sonucu olmuştur. Her birinin kendine has bir tarzı olmasıyla birlikte Abdullah Kadiri, Musa Oybek, Sadrettin Ayniy, Gafur Gulam, Abdullah Kahhar, Hüseyin Şems gibi yazarlar toplumcu gerçekçilik yöntemine göre yazmışlardır.

Bunun dışında 1930'lu yıllarda Sovyet yazar örgütlerinin SSCB Yazarlar Birliği çatısı altında birleştirilmesi (1934), Sovyetlerin hüküm sürdüğü halklar arasındaki edebi ilişkilerin tek merkezden kontrol edilmesine ve Özbek yazarlarına gerçekçilik edebiyatının örneklerini derinlemesine kaleme almalarını sağlar.

4. İkinci Dünya Savaşı Dönemi Özbek Şûra Edebiyatı (1941-1945)

İkinci Dünya Savaşı (Özb. Ulug Vatan Urushi)'na katılım, Sovyet edebiyatında Sovyet hakimiyetindeki her yazara devlete karşı bir "vicdani görev" olarak gösterilmiştir. Bundan dolayı SSCB içindeki tüm halklarının yazarları bu mücadelede aktif rol almaya (Mirzayev, 2005:34) zorlanmıştır. Binden fazla yazar doğrudan orduya katılıp savaşmış ya da cephe gazeteleri için çalışmıştır. Bu yazarlar askerî muhabir olarak siperden sipere dolaşmış, muharebe görevleri gerçekleştirmiş ve Sovyet askerlerini savaşa teşvik etmiştir. Bunun sonucu olarak savaş, Sovyet edebiyatının temasında ve ideolojik içeriğinde büyük bir değişikliğe sebep olmuş ve sosyalist vatanın savunulması temaları, Sovyet yazarlarının eserlerinde ana unsur olarak ortaya çıkmıştır.

1930'lu yıllarda Sovyet edebiyatının ana ve öne çıkan teması olan "emek" teması, İkinci Dünya Savaşı sırasında yerini Sovyet vatanseverliğini ve kahramanlığını yansıtan savunma temasına bırakır. Bu dönemde yazarlar, Sovyet egemenliği altındaki halkın düşmana karşı mücadelesini ve cephe gerisindeki fedakarlıklarını anlatarak Sovyet yurtseverliğini ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Bu durumdan Özbek halkı ve edebiyatı da etkilenmiş, savaş sırasında Sovyet zaferini sağlama adına çaba göstermeye zorlanmışlardır. Bunun sonucu olarak Özbek yazarlarının bazıları cephe silahlarıyla, bazıları da masa başında kalemleriyle düşmana karşı savaşmışlardır (Nurmuhammedov, 1983), (Yuldoshev, 2013:93).

Savaş yıllarında Özbek gerçekçi öykücülüğü, savaşın önemli temalarını yansıtan yeni eserlerle zenginleştirilmiş, Abdullah Kahhar, Gafur Gulam ve Aydın gibi yazarlar bu hikâyecilik türünde zengin eserler vermişlerdir. Abdullah Kahhar, cephe önü ve arkasının birliğini, vatan sevgisini ve kahramanlığını hikâyelerinde anlatmış, savaşa giden “kardeşleri” için kolhoz çiftliklerinde çalışan insanların gerçekçi görüntülerini yansıtmayı amaçlamıştır (Mirzayev- Daniyarov, 1978:163).

Savaş yıllarında Musa Oybek, “Güneş Kararmaz” (1943) adlı romanının vatanseverliği konu alan bazı bölümlerini yayımlar ve tarihî-biyografik tarzda yazılmış ünlü “Nevai” romanını (1944) yazar. 1945 yılında SSCB Devlet Ödülü’nü kazanan ve Özbek romancılığının itibarını arttıran bu eser, Sovyet egemenliği altındaki hemen hemen tüm dillere ve bazı yabancı dillere çevrilir. Musa Oybek, eserinde 15. Yüzyılın büyük hümanist ve devlet adamı Ali Şir Nevai imajını oluşturur (Oybek, 2004:5-489). Romanda Nevai imajı, vatanını ve halkını düşünen büyük bir figür olarak gerçekçi imgelerle tasvir edilir. Romanda Alişer Nevai’nin şahsında, halkın hayatını kolaylaştırmaya çalışan ve halkı önemseyen 15. yüzyılın ileri görüşlü bir devlet adamı imajı çizilir. Eserde büyük şair ve düşünür Ali Şir Nevai’nin anadili olan Türkçeye karşı olan olumlu tavrı ustalıkla işlenir. Şair ana dili olan Türkçeyi çok sever. Türkçenin güzel ve zengin bir dil olduğunu inkâr edenlere karşı mücadele eder. Türk dilinin zenginliğini ortaya koyan eserler üretir. Bunun yanında Oybek’in de romanında çok açık bir şekilde ifade ettiği gibi Nevai diğer dillere karşı ayrımcılık yapmaz (Mirzayev-Daniyarov, 1978:168).

Bu bilgilere dayanarak, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Özbek nesrinin, devrin gereksinimlerini karşılayan ve önemli fikirleri ustaca ifade edebilen hikâye ve romanlarla zenginleştirildiği görülür.

5. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Yıllarda Özbek Şûra Edebiyatı (1945-1956).

İkinci Dünya Savaşı’nın Sovyetlerin zaferiyle sona ermesiyle Sovyet edebiyatı, genç neslin komünist ruhla yetiştirilmesi rolünü üstlenir. Bu durum Sovyet egemenliği altındaki halkının kurgu ve sanata olan talebini de artırmış, yeni dönemde edebiyatta da yeni talepleri beraberinde getirir. Bu nedenle Komünist Parti Merkez Komitesi edebiyat ve sanatın daha da gelişmesini amaçlayan bir dizi karar alır.

Bu dönemde kozmopolitizm ve ulusal sınırlama teorisiyle mücadelede ciddi hatalar ve eksiklikler yapıldığı bilinmektedir. Örneğin; Özbekistan’ın bir bölgesine veya şehrine ithaf edilmiş eserler kaleme alanlar kimi zaman ulusal kısıtlamalarla etiketlenirken, kimi zaman Alpamış destanı ve Babür’ün eserleri gibi Özbek halkının en değerli ve mükemmel edebî ürünleri olan eserleri yabancı bir ruhun ürünü gibi sunmaya çalışarak Özbek ulusal kültürünün geçmişini nihilist bir şekilde inkâr edecek kadar ileri gidilir (Mirzayev-Daniyarov, 1978:182).

Özbekistan İkinci Sovyet Yazarları Kongresi’nden 15 yıl sonra 10 Ağustos 1954’te Taşkent’te Üçüncü Cumhuriyet Yazarları Kongresi düzenlenir. Kongrede Özbek Sovyet Yazarlar Birliği Başkanı Uygun (Rahmatulla Otakoziyev) tarafından “Özbek Sovyet Edebiyatının Durumu ve Görevleri” başlıklı bir sunum tartışmaya açılır. Sunumu yapılan raporda, Özbek Şûra Edebiyatının son 15 yılda benzeri görülmemiş başarılarla imza attığı belirtilmesinin yanında Özbek Şûra Edebiyatının bazı eksikliklerine dikkat çekilir ve Özbek yazarlarının gelecekteki görevleri belirlenir (Mirzayev, 2005:44).

720 delegenin katıldığı ve pek çok yazarın ağırlandığı SSCB’nin İkinci Tüm Birlik Yazarlar Kongresi 15-26 Aralık 1954’te yapılır ve Sovyet edebiyatının durumu özetlenerek yazarların gelecekteki görevleri belirlenir. Kongrede, toplumcu gerçekçilik yöntemine dayalı Sovyet edebiyatının geliştirilmesine, eserlerde çağdaş kahraman ve imgelerin yaratılmasına, yüksek idealizm ve sanatın geliştirilmesine özel önem verilmesi (Mirzayev- Daniyarov, 1978:183) talimatı verilir. Genel olarak bu dönemde Özbek yazarlar Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesinin verdiği görevler doğrultusunda eserler yazmaya çalışırlar.

Aynı zamanda bu dönemde halkın edebiyata ve sanata ağırlık veren talepleri de artar. Ancak bu dönemde edebiyatın ve sanatın gelişmesini engelleyen çeşitli baskıların olduğunu da söylemek gerekir. Komünist ideoloji, bireylerin yaratıcılığını açıkça bastırılmış veya tamamen ortadan kaldırmıştır. Komünist Parti yazarlara baskı uygulamış ve takip ettirerek gözetim altında tutmuştur. Şeyhzade, Said Ahmet, Şuhrat, Şükrullah gibi yetenekli yazarlar haksız yere hapsedilmiş, bazı yazarlar ise uzak yerlere sürgün edilerek sindirilmek istenmiştir. Musa Oybek, Mirtemir, Turâb Tola, Mirkerim Asım gibi yazarlar “milliyetçi” oldukları gerekçesiyle etiketlenmiştir. Sadece yazarlar değil, millî edebî mirasa ve folklorla yönelik “nihilist” bir yaklaşım bu dönemde ortaya çıkmıştır. “Çatışmasızlık teorisi” üretim faaliyetlerini güçlü bir şekilde etkilemiştir. Bu teoriye göre Sovyet yaşamının olumsuz ya da zıt yönlerini değil, yalnızca olumlu yönlerini göstermek gerekiyordu. Yaşamla insan arasındaki zıtlıkları-çatışmaları göstermek topluma karşı düşmanlık olarak algılanıyordu. Siyasetin edebi faaliyetlere bu kadar rahat müdahalesi sonucu, edebiyat faaliyetlerinde yazarlar ve sanatçılar üzerinde ciddi olumsuz etkiler bırakmıştır (Yuldoshev, 2013:101).

Özbek edebiyatında savaştan sonraki son yıllarda üretilen eserlerin çoğu mensur eserlerdir. Bu dönemin nesri hem ideolojik hem de sanatsal açıdan üst düzeyde yazılmış pek çok eserle zenginleştirilir. Bu durum, daha önce Özbek edebiyatının gündelik bir türü olarak değerlendirilen nesir alanında canlı bir değişimin ve dönüşümün yaşandığını göstermektedir.

Bu dönemin anlatı ve roman türlerinde modern temalar hakimdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk yıllarda Abdullah Kahhar “Koşçınar”, Parda Tursun ise “Hak Yol” eserlerini yazar. Bu iki eser, Özbekistan'da sosyalist bir toplum inşa etme tarihindeki önemli olayları ve karakteristik aşamaları yansımasıyla bilinir. Parda Tursun'un “Öğretmen” (1951) adlı romanı ise, Özbekistan'da yeni bir entelektüel sınıfın oluşum tarihini anlatmaya adanmış ilk büyük ölçekli romandır. “Öğretmen” romanının çatısı, Ekim Sosyalist Devrimi'nin arifesinde baskı ve adaletsizliğin yükselişi, köylü kitlelerin yoksullaşması, Ekim Devrimi'nin zaferi, yeni bir Sovyet entelijansiyasının ortaya çıkışı, kolhoz çiftliklerin kurulması, burjuva sınıfının ortadan kaldırılması, kadınların özgürlük mücadelesi gibi dönemin toplumsal meseleleri, eserin ana karakteri Elmurad'ın hayatı ve başından geçen olaylar üzerinden anlatılır (Mirzayev-Daniyarov, 1978:203).

Abdullah Kahhar'ın “Koşçınar Işıkları” (1951) adlı romanı Özbekistan'da örnek bir kolhoz çiftliğinin inşası temasına ayrılmıştır. Abdullah Kahhar, romanında halk dilini kullanma konusunda büyük bir ustalık gösterdiği için romanın dili oldukça mecazi içeriklerle doludur. Yazar Askad Muhtar'ın ilk romanı “Kızkardeşler” (1955) de bu dönemin önemli bir ürünüdür. “Kızkardeşler” romanı, Özbekistan'da yeni tip işçi sınıfının oluşum sürecini, Özbekistan'da sosyalist sanayinin ortaya çıkışını ve kadınların sanayileşmedeki rolünü gösterebilmesi adına önemlidir (Mirzayev- Daniyarov, 1978:208).

Bunun yanında savaştan sonraki dönemde Özbek nesrinde dönem için modern temalara keskin bir dönüş yaşandığını belirtmek gerekir. Bu dönemde pamuk tarımını geliştirme, kurak arazilere su getirme, su rezervlerini faalleştirme ve kolhoz ekonomisini güçlendirme temaları eserlerde görülür. Bunun sonucu olarak sosyalist köyler inşa etmek için canla başla çalışan yeni tip çağdaş insanların görüntüleri eserlerde ön plana çıkar. Musa Oybek'in “Altın Vadiden Esintiler” (1950) romanı, sosyalist köy hayatını ve 50'li yılların genel tasvirini görebilmemizi sağlayan ilk romandır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki son dönemde Özbek nesir yazarları modern sosyalist sanayi temasını ve modern sosyalist işçi imajını oluşturma çabalarına girerler. Örneğin; Askad Muhtar'ın “Nehirlerin Birleştiği Yerde” (1950) ve Mirmuhsin'in “Cemile” (1953) adlı romanları, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki son yıllarda Özbek işçilerin yaşamlarını ve çalışmalarını anlatır.

Genel olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki son dönemde Özbek nesri, bazı eksikliklere rağmen, dönem için güncel konuları genişletme, partinin ideolojik konumunu güçlendirme çabalarıyla toplumcu gerçekçilik temelinde gelişmiş ve büyümeye devam eder.

6. Sovyetler Birliği Komünist Partisi 20. Kongresi Sonrası Dönemde Özbek Şûra Edebiyatı (1956-1991)

Komünist Partinin 20. Kongresinden (1956) sonra SSCB’de içinde yaşayan halkın maddi ve manevi hayatında yeni gelişmeler yaşanır. Partinin 22. Kongresinde kabul edilen Sovyetler Birliği Komünist Partisi Programı, Sovyet edebiyatının hayattaki yerini, genç neslin komünist ruhla yetiştirilmesindeki rolünü, temel özelliklerini ve Sovyet edebiyatının ana gelişme yollarını açıkça ortaya koyar (Mirzayev- Daniyarov, 1978:227).

Sovyetler Birliği Komünist Partisi, edebiyat ve sanat eleştirisinin gelişimine önem vermenin yanı sıra, genç yazarların yetiştirilmesini de önemli bir parti ve devlet işi olarak görür. Bu özen, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesinin “Genç Yazarlarla Çalışmaya İlişkin” (1976) kararında açıkça ifade edilir. Bunun sonucu olarak o yıllarda Özbek yazarlarının saflarına pek çok genç şair ve yazarlar da katılır. Bunda partinin genç yazarlara olan yoğun ilgisi belirleyici rol oynar. Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi düzenli olarak genç sanatçılarla ilgilenir ve bu alanda yeni faaliyetler düzenleyerek (Mirzayev-Daniyarov, 1978:229) şair ve yazarları ideolojiye uygun eserler vermeye teşvik eder.

Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin cumhuriyetçi yazarların kongrelerine gönderdiği mektuplarda Özbek edebiyatının temel görevleri ve gelecek planları açıkça tanımlanır. Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi 7. Cumhuriyetçi Yazarlar Kongresine gönderdiği mektupta ise, Leninist partizanlık ve halkçılık ilkelerine bağlı kalmanın, toplumsal gerçekçilik ilkesini geliştirmenin ve yabancı burjuva ideolojisine karşı savaşmanın Özbek yazarların asli görevi olduğu belirtilir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği Komünist Partisi 20. Kongresi sonrasındaki dönemde ülkenin manevi hayatında her alanda keskin bir dönüş yaşanmaya başlanır. 1956 yılında Fıtrat, Abdulla Kadiri, Süleyman Çolpan, Osman Nasr gibi zulmün kurbanları beraat eder. Toplumdaki bu değişimler edebiyat hayatını da etkiler (Mirzayev, 2005:56-57).

Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 20. Kongresi'nden sonraki dönemde Özbek nesri gelişmeye devam eder. Musa Oybek, Abdullah Kahhar, Şeref Raşidov, Hamid Gulam, Askad Muhtar, Mirmuhsin, Rakhmat Fayzi, Mirzakalon İsmaili, Said Ahmad, İbrahim Rahim, Pirimkul Kodirov, Odil Yakubov, Hâkim Nazir, Sunnatullah Anorboev, Yoldoş Mukimov, Yakubcan Şükürov gibi yazarların eserleri Özbek nesrinin gelişmesinde önemli katkılarda bulunur. Aynı zamanda genç yazarların edebî hayata adım atmaları Özbek nesrinin gelişimi üzerinde önemli bir etki sağlar.

Bu dönemin nesri özellikle de roman ve öykü gibi ana türler çok hızlı bir şekilde gelişir. Eserlerde modern temaların tasvirine odaklanılmasıyla çağdaş gerçekçi görüntüler ortaya çıkarılarak bu alanda önemli başarılar elde edilir. Bunun dışında yazarlar gündelik Özbek yaşamındaki önemli değişiklikleri yansıtmaya özellikle dikkat eder ve psikolojik analizi ustalıkla kullanırlar (Mirzayev- Daniyarov, 1978:256).

Bu dönem romanının gelişmesinde Odil Yakubov'un “Uluğbek Hazinesi” adlı romanı önemli bir yere sahiptir. Büyük devlet adamı ve bilim insanı Uluğbek hakkında farklı türlerde birçok eserin yazıldığı bilinir. Odil Yakubov ise bu eserinde söylenenleri tekrarlamadan, henüz söylenmemiş ama söylenmesi gereken özellikleri bulup yazar ve Uluğbek imajının yeni yönlerini ortaya çıkarır (Yokubov, 1994:3-334). “Uluğbek Hazinesi” romanında Uluğbek ve Ali Kuşçu gibi bilim adamlarının karakteri, kişisel nitelikleri ve büyük hizmetlerinin yanı sıra saray hayatı, aydınlanma ile cehalet, bilim ile din arasındaki mücadele ve o dönemdeki Maveraünnehir halkının yaşamı anlatılır.

Mirzakalon İsmaili'nin “Fergana Şafağa Kadar” üçlemesi ise, geçmişte halkın zorlu yaşamını, yöneticilerin ve yerel sömürücülerin baskısına karşı protestoyu ve ilk devrimci hareketleri göstermeye adanır. (Mirzayev- Daniyarov, 1978:261). Hamid Gulam'ın iki kitaplık romanı Meşel'de ise 20'li yıllarda Özbek halkının yaşamı, işçilerin ve yoksul köylülerin

milliyetçilere karşı Sovyet egemenliğini güçlendirme mücadelesi anlatılır. Romanda su reformu, o dönemin şehir ve köylerindeki yaşam, keskin sınıf mücadeleleri gerçekçi bir şekilde aktarılmaya çalışılır (Mirzayev, 2005:63).

Büyük Vatanseverlik Savaşı gerçeğini tasvir etmeye yönelik eserler arasında büyük yazar Oybek'in "Güneş Kararmaz" (1959) adlı romanı da bu dönemde öne çıkar. Eserde Lenin'in kişiliğinin sık sık övüldüğü, Özbek, Kazak, Kırgız, Azeri, Tacik, Ukraynalı ve Rus gibi farklı milletlerden insanların savaşta gösterdikleri kahramanlıklar ve onların çabaları anlatılır. Romanda Rusça ifadelerle çokça yer verilmekte, Rus kültürünün benimsenmesi adına halkın yaşam tarzına uymayan durumların nasıl normalleştirilmeye çalışıldığı sıklıkla vurgulanmaktadır. Komünist sistem tarafından yaratılmaya çalışılan dinden uzak, ateist insan tipinin kahramanlar tarafından benimsenmeye çalışıldığı göze çarparken, romanın birçok yerinde bu konu vurgulanmış ve bu bağlamda eserde halk inançları aşağılanmıştır (Karatuğ, 2016:3).

Yukarıda bahsedilen eserlerde Özbek halkının nitelikleri, o günün yaşam koşulları ve komünist ideolojiyle yoğrulan olaylar derin bir toplumcu gerçekçilik yöntemi ile karakterize edilmeye çalışılır.

Askad Muhtar'ın Çınar romanı ise büyük, kadim, kültürlü, çalışkan ve asil bir Özbek ailesini anlatır. Üyelerinin her biri halkın hayatındaki belirli bir sınıfı temsil eder. Bu aile güçlü ve kadim bir çınar ağacı gibi kökleri toprağın derinliklerinde olan Özbek halkının yansımasıdır (Muhtar, 1969:2). Yazar Pirimkul Kadirov "Üç Kök" adlı romanında Mahkam, Sergey, Açıl, Gavhar gibi karakterler üzerinden öğrencilerinin yaşamı, çalışmaları ve hayalleri ortaya koyarken "Diyamet" eserinde ise o günkü Özbek halkının anlamlı yaşamını ve özverili çalışmasını "Diyamet" adlı romanında ustalıkla yansıtır (Yokubov, 3-375).

Bu bilgilere dayanarak, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 20. Kongresi sonrasında Özbek nesrinde özellikle roman türünün geliştiği görülmektedir. Okuyucuların ilgisini çekecek önemli temalar üzerine onlarca roman oluşturulmuş, Özbek edebiyatındaki karakter çeşitliliği, Özbek halkının yeni gerçekçi kahramanlarla zenginleştirilmiştir. Aynı zamanda yazarların sanatsal becerilerinin, karakter oluşumunun ve genel seviyesinin de bu dönemde arttığı söylenebilir (Mirzayev- Daniyarov, 1978:280).

7. Sonuç

Toplumdaki sorunları görerek eserinde oluşturduğu "kurtarıcı" vazifesindeki "ideal tip" kahraman üzerinden sosyalist toplum düzenini kurmak amacıyla yazara kalemini kullanma vazifesi veren toplumcu gerçekçilik akımı Rusların Türkistan coğrafyasına girmesiyle özellikle de Ekim Devriminden sonra Özbek edebiyatında kendini göstermeye başlar.

Köklü bir geçmişe ve geleneğe sahip olan Özbek Edebiyatında toplumcu gerçekçiliğin ilk örneği Hamza Hakimzade Niyazi'nin "Zengin ve Hizmetçi" adlı draması olarak gösterilir. Özellikle Musa Oybek ve Abdullah Kahhar gibi Özbek yazarlar, sanatsal şaheserler yaratmak için toplumcu gerçekçilik yöntemini kullanmışlar, Rus edebiyatından ve bu yöntemin kurucusu Maksim Gorki'den etkilenecek onun eserlerini örnek almışlardır. Tüm Birlik SSCB Yazarlar Kongresi'nin talimatlarıyla şekillenen Özbek Şûra Edebiyatı, parti ve hükümetin yönlendirmesiyle İkinci Dünya Savaşı sırasında "sosyalist vatanın" savunulması gibi temalara odaklanmak zorunda kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Özbek Şûra Edebiyatı temsilcilerine dönem için modern konulara yönelmesi talimatı verilmiştir. Komünist ideolojiye sahip genç yazarların milliyetçilerle sosyalistler arasındaki mücadelelerine yer verildiği eserlerle zenginleşen SBKP 20. Kongresi sonrası dönemde Özbek edebiyatında psikolojik eserler de kendini gösterir. 1980-1991 yılları arasında duraklayan Özbek Şûra Edebiyatı, Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasıyla etkisini kaybetmiştir.

Kaynaklar

Bunarcıoğlu, D.S. (2008). *1966-1967 Yılları Arasında Yayımlanan Türk Romanlarında Toplumcu Gerçekçilik*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Cömert, S. (2013). *1946-1954 Dönemi Türk Romanlarında Toplumcu Gerçekçilik*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Diñçer, F. (2008). *1968-1969 Yılları Arasında Yayımlanan Türk Romanlarında Toplumcu Gerçekçilik*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karatuğ, T. (2016). *Sosyalist Realizm İlkesi Bağlamında Oybek'in "Quyosh Qoraymas" Adlı Eserinin İncelenmesi (İnceleme-Aktarım-Tıpkıbasım)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kocaoğlu, T. (1996). Çağdaş Özbek Şiiri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1, TDK, Ankara, 3-53.

Lenin, V. (1953). *Sochineniya*, 29.

Mirzayev, S. (2005). *XX. Asr Uzbek Adabiyoti*. Toshkent: Yangi Asr Avlodi Nashriyoti.

Mirzayev, S. ve Daniyarov, H. (1978). *Uzbek Sovet Adabiyoti*. Toshkent: Ukutuvchi Nashriyoti.

Oktay, A. (2000). *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*. İstanbul: B/F/S Yayınları.

Oybek, M. (2021). *Qutlug Qon*. Toshkent: Zukko Nashriyoti.

Sodik, S. (1976). *History of Uzbek Soviet Literature*. Toshkent: Ukutuvchi Nashriyoti.

Sulton, İ. (1977). *İnkilob va Adabiyot*. Toshkent: Gofur Gulom Adabiyot va Sanat Uyi.

Tunalı, İ. (1993). *Marksist Estetik*, İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi.

Yashin, K. (1976). *Partiya va Xalq Xizmatida*. Ozbek Tili va Adabiyoti Jurnali 4.

Yokubov, H. İ. ve Mamajonov S. (1971). *Uzbek Sovet Adabiyoti Tarihi, II. Cilt*. Toshkent: Uzbekiston SSR Fan Nashriyoti.

Yokubov, O. (1994). *Ulugbeg Hozinasi*. Toshkent: Adabiyot va Sanat Nashriyoti.

Yuldoshev, K. (2006). *Yonik Suz*. Toshkent: Yangi Asr Avlodi Nashriyoti.

Yuldoshev, M. (2013). *Çağdaş Özbek Edebiyatı II*. (Ed. Akpınar, Y., Ağca, F.) Türk Edebiyatları II. 1. Baskı. Eskişehir: AÖF Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1281395>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 11.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 07.12.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2023

Atıf / Citation

Muhitdinova, B. (2023). Tarikatta Veraset ("Nazmu's-Silsile" Adlı Eser Örneğinde). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 261-272.

TARİKATTA VERASET
("Nazmu's-Silsile" Adlı Eser Örneğinde)
Succession in tariqa (in the example of the work "nazmu's-silsile")
BADIA MUHITDINOVA¹

Öz

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında yaşamış bilim adamı Seyidahmed Vesli Semerkandî'nin "Nazmu's-silsile" adlı eseri, içerik açısından felsefi-teolojik, manevî-egitimsel ve ahlakî-egitimsel konuları kapsamaktadır. Bu nedenle onun çalışması zamanımız için büyük önem taşımaktadır. Daha sonraki yıllarda tasavvuf konulu pek çok eserde tasavvuf şeyhlerinin hayatı ve faaliyetlerini konu alan tarihi eserler araştırılıp tahlil edilse de, tasavvuf ilminin gelişmesi, öncesi ve sonrası, dönemlerin birbirine bağlandığı sistemsel şekilde ele alınmadı ve tasavvuf zincirlerinin bütüncül bir çalışması yapılmadı. "Nazmu's-silsile" adlı eser, bu alanda araştırma yapmak için uygun bir fırsat olarak hizmet edecektir.

Bu makalede, "Nazmu's-silsile" eserinin yanı sıra başta Maveraünnehir olmak üzere tüm Turan diyarının derin ilmiyle aydınlanmış, yüksek ahlaklı ve yüksek mertebeli, kâmil insanların pirlük müridlik (üstadlık şakirtlik) bağları bağlamında tarikatta veraset gelenekleri hususunda ayrıntılı bilgiler verilmektedir. "Nazmu's-silsile" eserindeki felsefî-ilahî, manevî-egitimsel, ahlakî-egitimsel konular da analiz edilmektedir. Ayrıca Nakşibendilik silsilesinin temsilcilerinin hayatlarının anlatılmasının yanı sıra, onlar hakkında tarihî bilgiler, tasavvuftaki payları ve tarikat şubeleri anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nazmu's-Silsile, Tarikat, Veraset, Nakşibendiye Tarikati

¹ Doç. Dr., Öğretim Üyesi, Şeraf Reşidov adına Semerkand Devlet Üniversitesi, Semerkand / ÖZBEKİSTAN.

El-mek: badeamuhitdinova1978@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9281-1190>

Abstract

The work named "Nazmu's-silsile" by the scientist Seyidahmed Vesli Semerkandî, who lived in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, covers philosophical-theological, spiritual-educational and moral-educational issues in terms of content. Therefore, his work has great importance for our time. Although historical works on the life and activities of Sufi sheikhs were researched and analyzed in many works on Sufism in the following years, the development of Sufism, before and after, was not discussed systematically in which the periods were connected to each other, and a holistic study of Sufism chains was not carried out. The work "Nazmus-silsila" served as a convenient opportunity for research in this area.

In this article, detailed information is given about the traditions of inheritance in the sect, in the context of the "Nazmu's-silsile" work, as well as the ties of the pir-murids (teachers-apprenticeship) of highly moral and high-ranking, perfect people who were enlightened by the deep knowledge of the entire Turanian land, especially Transoxiana. Philosophical-divine, spiritual-educational, moral-educational issues in the work "Nazmu's-silsile" were also analyzed. In addition to describing the lives of the representatives of the Naqshbandi order, historical information about them, their share in Sufism and the branches of the sect were explained.

Keywords: Nazmu's-Silsile, Tariqa, Succession, The Tariqa of Naqshbandi

1. Giriş

Tüm eserlerinin kutsal İslam dini için cihaddan ibaret olduğunu ifade eden Hazret-i Nizamüddin Emir Ali Şîr Nevai, Sultan Hüseyin Mirza'nın çocuklarından Şehzade Şah Garib Mirza'ya ithaf ettiği başyapıtlarından biri olan "Ferhad ve Şirin" in 53. faslında şöyle yazmıştır:

*Guzar qil har necha ilm o'lsa hosil,
Chu din ilmiga etsang ayla manzil
Shah uldurkim, shiori ilmi dindur,
Nedinkim ilmi din ilmu'l-yaqindur.
Ulum ichra o'qusang yuz tuman fasl,
Tamomi far'u, din ilmi erur asl.
Bu din ilmiki xamam qildi tahrir.
Erur fiqhu so'ngra hadisu so'ngra tafsir...*

(Navoiy, 1991:512)

"Bütün ilimleri öğrenmek güzeldir, ilim nurdur. Ama asıl bilim din bilimidir. Adil bir şah olma niyetindeysen, fikhı, Hz. Muhammed'in hadislerini ve Kur'an-ı Kerim'in tefsirlerini tefsilatlıca öğren". Bu satırlar, Hazret'in derin sufi dünya görüşlerine ve bu temelde yaşadığı yaşam tarzına işaret etmektedir. Bu ise tasadüfi bir durum değildir. Büyük şair İslam'ın mahiyetinde insan severlik, kâmil insan ve kâmil beşerî cemiyet terbiyesine hizmet eden ilm olduğu için de kendisinin bütün felsefi ilgilerinin anahtarını din ilminde aramıştır.

Erişkinliğe kadar kâmil bir insan yetiştirme meselesinin İslam'ın teşvik ettiği ana fikirlerden biri olduğu ve insan toplumları tarihinde mükemmel çözümünü ancak bu dinde bulduğu bilinmektedir. Çünkü İslam dini, kendisini kabul eden tüm müminleri güzel ahlaklı, bilgili ve en yüksek insani vasıflara sahip olmaya davet etmektedir. "Mü'min" kelimesinin sözlük anlamı da güven duygusu uyandıran, koruyan, gözeten, sadece emniyeti ve iyiliği düşünen insan demektir.

2. Ana Bölüm

8. yüzyıldan itibaren İslam'ın yayıldığı tüm Doğu ülkelerinde tasavvufun dinî-felsefi öğretileri de insan tefekkürü ve sosyal kalkınma aşamalarına bağlı hâlde çeşitli şekillerde gelişen toplulukların sosyal, siyasi hayatın gelişmesinde dinin etkisi olmuştur. Tasavvuf kendi devri için yenilik olan tanrı, insan ve kainat uygunluğunun simgesi olan hakikat ve güzellik dünyasını keşfetti. Büyük mutasavvıf Molla Câmî ve Şeyh Kemalüddin Abdurazzak el-Kaşî, tasniflerinden birine "Bismillâh eyyi-insani'l-kamil" Allah, kâmil insanın kalbinde tecelli eder. Mükemmel bir insan "Allah'ın adıdır" diye açıklarlar. Tasavvufun teorik temelini oluşturan varlık talimatına göre, Tanrı, dünyanın dışında var olan bir sebep veya evrenin dışında gizemli bir güç olmaktan çıkar. Bunda, Tanrı tüm evrenle sıkı bağlantılıdır. Öyleyse, Tanrı'yı bilmek, tüm dünyanın özünü anlamaya çalışmak demektir. Bu tür çabalar ise her bireyin ahlaki ve eğitimsel olgunluğu üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Müslüman rönesansının aktif gelişimi sırasında Orta Asya, Yakın Doğu ve Orta Doğu ülkelerinde yaygın olan ve zamanına göre ileri bir hareket olan Nakşibendilik tarikatı, tasavvuftaki asketizmi, yani terk-i dünyacılığı keskin bir şekilde reddetmiştir. Ona göre insan, fiziksel ihtiyaçlarını karşılamakla tam mutluluğa ulaşamaz. Çünkü bu tür ihtiyaçlar sonsuzdur. İnsan için asıl mutluluk kaynağı onun manevî dünyasıdır. İnsan, ruhunu besleyerek ve mükemmelleştirerek kendi vücudunun çirkin taleplerinden ve onu bir örümcek ağı gibi saran nefsin zorbalığından kurtulur.

Nakşibendi tarikatının hayatsever öğretilerine göre, Allah'ın kendisine helal bir nimet olarak verdiği tüm dünya nimetlerinin akılcı kullanımı yanında, kişinin manevî dünyasını zenginleştirmek için de sürekli çaba sarf etmesi gerekir. Bu öğretinin temelinde دست بکار و دلبیار Dest be-kâr, dil be-yâr "El işte, gönül sevgilide" şiarı bulunmaktadır. Bu nedenle 14. yüzyıldan itibaren bu düzenin insani özünü derinden kavrayan devrin ileri görüşlü insanları, bilimsel, yaratıcı ve sosyal-politik faaliyetlerini bu bilimin temellerini ilerletme ve onun aracılığıyla toplumu eğitime çalışmalarına adanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarının Özbek halkının sanatsal düşünce tarihinde özel bir aşama olduğu bilinmektedir. Zira bu dönem edebî ilişkilerin kapsamının genişlediği, yeni sanat biçimleri ve niteliklerinin keşfedildiği, sosyal-tasavvufî yönün gelişmesi için sağlam bir zeminin hazırlandığı, pek çok seçkin âlim ve olgun söz ustalarının ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu âlimlerden biri de hiç şüphesiz Seyidahmed Vesli'dir.

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başında yaşamış olan yazar ve şair Seyidahmed Vesli Semerkandî'nin tahlil etmek istediğimiz "Nazmu's-silsile" adlı eserinde İlahî düşüncenin müteffekirleri olan bu inançlardaki Doğulu düşünürlerin ardıllığı anlatılmaktadır.

Seyidahmed Vesli Semerkandî büyük bir yazardı. "Nazm us-silsile" adlı eserini Farsça-Tacikçe yazmıştır. Hicri 1330 ile Miladi 1912 yılları arasında manzum olarak yazılan bu eser, edebiyatımızın ve tarihimizin gelişmesinde ayrı bir yere sahiptir. Eser H 1331 (M 1913) yıllarında Taşkent'te neşredilmiş olup tarikatın lideri Urgutlu Şeyh Eşan-i Velihan'a ithaf edilmiştir. Toplam 386 beyitten oluşan ve Hazreti Eşan-i Velihan'ın nesebini anlatan eserin Arapça nesir versiyonu da bulunmaktadır.

Eser hakkında şunu belirtmek gerekir ki, şairin eserini yazmaktaki amacı sadece Nakşibendiye silsilesinin temsilcilerinin hayatlarına ışık tutmak, onlar hakkında bazı tarihî bilgiler vermek değil, aynı zamanda tasavvuf ile mezhepler zinciri arasındaki ilişkiyi de anlatmaktır. Buradaki "silsile", esere konu olan şahsiyetlerin ataları ve torunları arasındaki soy bağı (halkalarını) değil, yol (tarikat) halkalarını ifade etmektedir. Bahsedilen zincir, Hazret-i Eşan-i Şeyh'in zahiri-fiziksel ataları ve torunları değil, içsel, yani manevî atalar ve torunlardır. Hazretin zürriyetinden gelenler, o zat-ı şerif'in zahiri, maddî ve fânî hayatlarının ardılları ise, müridleri ve şakirtleri de, bâtinî mânevî ve ebedî hayatının halefleridir. Tarikat kurallarına göre müşdidin çocukları, ancak pirlерinin elini uzatıp irşad almak şartıyla tarikata girebilirler. Örnek olarak "Nazmu's-silsile"ye müracaat etmek mümkün. Eserde gösterildiği üzere Hazret-i Ebu Bekr-i Sıddık'ın (r.a.) çocukları İmam Kasım ibn Ebu Bekr Sıddık (r.a.) tarikat silsilesine

Resulullah (s.a.v.) ehli ashaplarından olmuş Selman-ı Farisi (r.a.) irşadları vasıtasıyla girmişleridir:

*Hazrati Qosim, ki bo Siddiq pur,
Dosht andar suhbat Salmon huzur.
Nur az Salmon ba so'i o' guzasht,
Chun padar z-on nur ayni nur gasht.
Vahdati Haqro, ki mustag'raq bishud,
Nuri chashmi jumla ahli haq bishud...* (Samarqandiy, 1913:10)

*(Hz. Kasım, Ebu Bekir'in oğluydu.
Sohbetlere Selman da müşerref oldu.
Selman'dan ona nur (ilişki) geçti,
O babası gibi nur kaynağına dönüştü.
Hakk vahdetine kamil oldu,
Ehli hakkın göz nuruna dönüştü).*

Eser şartlı olarak iki bölüme ayrılabilir. Birinci bölüm Bahauddin Nakşibend'e kadar olan şeyhler silsilesini içerirken, ikinci bölüm Nakşibend'den sonraki şahsiyetler hakkında bilgi vermektedir.

Vasli, Nakşibendi yolu silseselinin Hoca Bahauddin Muhammedi Buhari - Hocai Nakşibendi ile başlamasına rağmen, bu mezhebin kendisinin Bayezid Bistami, Ebulhasan Harakani, Şeyh Hoca Ali Farmedi ve Hoca Yusuf-ı Hemedani'ye kadar gittiğini belirtir. Eser muellifi Hacegan silsilesini Hazret-i Resul-i Ekrem Sallallahu Aleyhi ve Sellemden başlayarak, Ebu Bekr-i Sıddık, Ebu Cafer-i Sadık ve Selman-ı Farisi gibi, tasavvuf yoluna girenleri tek tek söylemektedir. Eserde Semerkandi, şeyhin tarikatına bağlı 30 büzürgvar² şahsiyetten bahsetmekte ve bunların kendine has özelliklerini anlatmaktadır. Bu şeyhlerin çoğu, Mavereünnehr'in büyük sufileri arasındadır. Eserde müellif, mürşidi Eşhoni Velihan'in mezhepler silsilesini de anlatmaktadır.

“Nazmu's-silsile”, yapısı ve sanatsal üslubu bakımından eşsiz bir eserdir. O ne kasidedir, ne menakibdir, ne de halattur. Mesnevi nazım biçiminde yazılmıştır. Klasik edebiyat geleneğine göre eser övgü ve methiyeyle başlar. Gelenekte eserin konusu ve muhtevası ve muhtevası ne olursa olsun fatihat-u'l-kitab tam da bunu gerektirmektedir. Eserin ruhu, müellifin dünya görüşü, dini inançları, evrensel insani vasıfları takdiri, insan asaleti ve saflık arayışı hakkında tam bilgi vermektedir. İslam'ın önde gelen propagandacısı olan Seyidahmed Vesli, ömrünü İslam'ın emirleri dahilinde mükemmel bir toplum inşa etmeye adanmıştır. Mezhep açısından Hanefi mezhebine bağlıdır. Meselâ, Hanefi mezhebinin imamı ünlü İslam hukukçusu Ebu Hanife Numan ibn Sabit'e ithafen “El-Kalomu'l-afham fi Manoqibi İmami A'zam” adlı tercüme eserinde şunları yazar:

*Yüz şükür ki bizleri müslüman etti,
Peygambere muti-i ferman etti.
Ahkamına çok iyi işler yapmak için,
Lüftüyle tabi Nomon etti.
(Samarqandiy, 1991: 3)*

² Büyük, saygıdeğer, ulu (kimse).

Şairin sağlam inancına göre ilim, bilhassa İslâmî ilim, halkına değer verir. O padişahlardan bile daha iyidir. Çünkü padişah tebaasına emir verir ama âlimlerin tavsiyesi ile çalışır. "Qur'oni majidda bordurki, - diye yazmıştır Vasfi, - "Ati'uv-l-Loha va ati'uv-r-Rasula va uliya-l-amr mankum". "Uliyu-l-amr"dan murod ulamotururlar, - ya'ni:- Itoat qilinglar Tangri taolog'a va aning payg'ambarig'a va ulamog'a ilm o'z ahlig'a beazl podshohlikdur. Emdi ilmning dinga keraklik miqdorini o'rganmak farzi aynturur va andin ortuq miqdorini boshqalarning manfaati uchun o'rganmak farzi kifoyadur. Qalb ilmi ila fiqh'a mutabahhir va fatvo beruvchi bo'lmak mahubdur" (Samarqandiy, 1991:57). İşte bu bakış açısıyla şair, ilim ehline son derece hürmet eder, gönülden imanının neticesi olarak "Nazmu's-silsile" eseri cihan yüzünü görür.

"Nazmu's-silsile" adlı eserin adının da derin bir anlamı vardır. Yazar, devlet bilimi (ruh bilimi, tasavvuf bilimi) dahil olmak üzere bilimi bir nur olarak tasavvur eder. Ve bu ışık kendi kendine yaratılmaz, pirden muride ardışık olarak geçer. Bu ışığın kaynağı Hakk Tealadır. Yani bilginin nuru Hak nurudur. Şair Halfa ibn Eyyub Hazretlerinin düşüncelerinden nakleder ve şöyle der: "...ilm Allohu taolo tarifi quddusidan Muhammad mustafo Sallolohu alayhi Vasallamg'a keldi. So'ngra ul zoti nubuvvat samotdan ashobi kiromg'a o'tdi. So'ngra sahobai kiromdan tobi'yni izomg'a o'tdi. So'ngra alardan Imomi A'zam rahmatullohi alayhi birla shogirdlarig'a o'tub ravnaq topmoqdadir" (Samarqandiy, 1991:27).

Şair, "Nazmu's-silsile"de bu düşüncelerini olabildiğince olgun ve belîğ bir şekilde ifade etmeye çalışır. Mesela Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in sıfatlarından bahsederken şöyle yazar:

Sinaash shud markazi nuri Iloh,

Peshi o' ravshan zi mohi to ba Moh....

Har ki bo in zikr mustag'raq bishud,

Maljau ma'voi nuri Haq bishud (Samarqandiy, 1913:5)

O'nun (Peygamber s.a.v) göğsü Allah nurunun merkezi oldu.

Ondan önce, suyun altından aya bir parlak vardı (yani, yer ve göğün sırları açığa çıktı).

Kim bu tür zikirle meşgul olursa,

Hakikat nuru kalbinde yaşar).

Şairin görüşüne göre, kendi zamanına kadar ulaşan bu saf ilimler zincirinin büyük bir bölümünü Nakşibendi tarikatının temsilcileri oluşturmaktadır. Eserde şair, bu görüşünü bilimsel ve tarihsel bir bakış açısıyla haklı çıkarmaya çalışır. Geleneksel tesbih ve takdislerden sonra "Sebebi Te'lif" yani kitabın yazılma sebepleri anlatılır.

Yazar, Nakşibendi tarikatına resmen katılan, pire elini uzatan ehillerdendir. Bu tarikatın gereklerine göre şairin her nefesi, hatta nefes alıp vermesi arasındaki süre bile Allah'ı anmakla geçmelidir. Dolayısıyla insanın başına ne iş gelirse gelsin, Hakk'ın yardım ve desteğiyle, onun emriyle olur. "Nazmu's-silsile" gibi bir eser yazma niyeti de Cenâb-ı Hakk'ın lütfuyla, birdenbire, mucizevi bir şekilde meydana geldi. Yani ilahi lütuf ona bahşedilmiş ve şairin kalbi bir nefeste lütuf ve sevinçle dolmuş ve Allah'ın azameti tüm mükemmelliğiyle gözlerinin önünde belirmiştir.

Yak shabe budam ba sad jo'shu xuro'sh,

Dar dilam shavqi muhabbat kard jo'sh.

Sinaam shud maskani fayzu surur,

Az darunam kulfatu ando'h dur.

Menamudam fikrhoi shoygon,

Rext mehri xoşagonam dar nihon.
Nisbati «piram» ba xotir merasid,
Rabti nisbat bo dilam to shud shadid.
YOdam omad jumla pironi tariq,
Gashtam andar bahri andesha g'ariq.
Nisbati «piram» musalsal menamud,
Z-ibtido to intiho bal menamud.
Xostam to nazm sozam silsile,
Hosilam gardad savobi chil chila (Samarqandiy, 1913:5).
(Bir akşam yüz ilham ile doldum taşım oturduğumda,
Gönlümde muhabbet şevki kaynaydı.
Gönlüm feyz ile neş'e meskenine dönüştü.
İnmden külfeti gam uzaklaştı.
Şahlere laik fikrler eylerdim,
Dilime hoca-i danaların mehri konuldu.
Pirimin "nisbeti" aklıma geldi,
Nisbet ipleri gönlüme bağlanar idi.
Tarikatın tüm ipleri aklıma gelip,
Fikr-u endişe denizine gark oldum.
Pirimin nisbeti baştan sona,
Zencir gibi gözlerime göründü.
Kırk günlük helvetin sevabı oluştuğu için,
"Silsilesini" nazma aktarmak istedim).

Şair, eserini piri müşidi Hazret-i Eşan-i Velihan Urguti'nin iç münasebetleri silsilesinin tasvirine vakfederken, âlemlerin Rabbinin bu pak kulundan içtenlikle hayırlar diler ve pirin feyzü bereketiyle saâdete kavuşmayı diler. Ne de olsa tarikatın gereklerinden biri de salikin rızasını ve onayını almaktır. Nakşibendiye tarikatının meşhur vekillerinden Hazret-i Hoca Ahrari Veli "Validiye" eserinde bu hususta durup, Hak tealanın kendisi ve has kulları yardımına sezavar olamayan salik eğer melek sıfatında olsa dahi emel defterini kara olarak eline alır, diye yazmaktadır:

Beinoyoti haqqu Xosi Haq,
Gar malakdur qoradur anga varaq (Bobur, 1966:187)

Bu noktada bir düşünceyi eklemeyi gerekli gördük. Tasavvuf tarihinde, özellikle Nakşibendiye'de, zor bir durumla karşılaşıldığında Allah'tan yardım istenip, onun ruhuna başvurulduğuna dair pek çok örnek vardır. Yukarıda "Validiye" adlı eserin tercümesi Zahiriddin Muhammed Babür'e ait olup, şair bu eseri Timurluların ünlü müşidi Hoca Ahrari Veli'den, samimiyetle Türkçeye tercüme ettiği için 1900'lerde ağır bir hastalığı kolaylıkla yenmiştir. Kısa bir süre sonra iyileşir ve yardım için yalvarır. Şair, Allah'ın lütfu ve büyük yardımıyla bir ay kırk gün süren ağrıdan üç günde kurtulur. Buna benzer pek çok örnek vardır.

Şair, Nakşibendi tarikatının kâmil mürşidi olan "Harabat ehl-i piri" Hazret-i Eşan'ı ümit eder ve parlak güneşin bir zerresi ile kutsanmayı diler. Çünkü bu dua sayesinde şair yüce amacına ulaşabilmektedir:

*Yak duoe hamchu Zunnunam kunad,
Sinaro az fayz mashhunam kunad.
Garchi xud zishtam du'o doram umed,
K-az du'oi neki o' gardam sa'id.
Chun du'oe, ki hamon Zunnun kard,
Holati on qavm digargun kard.
Mustahiqam bo du'o chun on guruh,
Baski doram jurmhoi ko'h-ko'h...
Garchi Vasliy dur az vaslash mudom,
Lek dorad dar dil ixlosi tamom* (Samarqandiy, 1913:42-43).

*(Zunnun gibi bir dua ile,
Sinemi feyiz nuruyla doldursa.
Men nadan (günahkâr) dua umut ederim,
Onun dua-i nekiyle şayetki saadete yetişsem.
Zunnun'un duası gibidir duası,
Bir kavmin halini değiştirdi.
O kavım gibi dua almaya layikim,
Çünkü benim de günahlarım dağ-dağ.
Meğerse Vesli (Kendi piri) vesliden uzak olsa da lakin kalbinde gerçek ihlası var.)*

Eserde Hz. Muhammed Mustafa'dan (a.s.) başlayarak Vesli'nin son mutasavvıfına kadar her bir halkanın mükemmel bir tasviri verilmektedir. Silsile'nin ilk halkası, Hazret-i Peygamber aleyhisselamdır. Sonraki halkaları de bu asil niteliklerle karakterize edilmektedir. Zira Peygamberimizin (s.a.v.), müminlerin erdemlerini tamamlamak için gönderildiğini vurgulamaktadır. Ancak faziletlerini kemale erdirmiş ve hikmet mertebesine ulaşmış bir mutasavvıf zincirin halkası olabilir. Türk tasavvuf ve edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Sultanu'l-Arifin Hoca Ahmed Yesevi, tasavvuf uygulamalarına ithaf ettiği "Fakirnâme" adlı eserinde, bir mutasavvıfta bulunan vasıfların her bir peygamberin önde gelen vasıfları olduğunu anlatmıştır. Örneğin: "Fakirlik mekâmi sekiz türdür: önce-tevbe durur, ibadet durur, muhabbet durur, şükür durur, rıza durur, zuht durur, ariflik durur. Önce tevbe Hazret-i Adem aleyhisselamdan kaldı, abidlik Hazret-i İdris (a.)'ten kaldı, şükür ve muhabbet Hazret-i İbrahim(a.)'den kaldı, sabır Hazret-i Eyyub (a.)'dan kaldı, rızalık Hazret-i Musa (a.)'dan kaldı, zahitlik Hazret-i İsa (a.)'dan kaldı, Ariflik Hazret-i Muhammed Mustafa (s.a.v.)'dan kaldı", - demiş (Yassaviy, 1991:17).

Örneğin eserin Hoca Ubeydullah Ahrar Veli'nin haklarıyla ilgili bölümünde müellif bu mübarek zat hakkındaki bilgileri anlatmakta ve 15. yüzyılın en büyük mutasavvıf ve dinî şahsiyeti Mavereünnehr ile Horasan'nın imajını sanatsal bir bütünlük içinde ve mükemmel bir yolla resmetmektedir. Eserde mürşidin tarihî imajı oluşturulmakta ve faaliyetinin yönlerine dikkat edilmektedir. Sonuç olarak,

*To dilash shud mushtag‘il bo ismi zot,
Ravshanash gardid sirri koinot...
Bud uvaysi on shahi olinasab,
Xoja Ahrari Valiyash shud laqab.
On ki andar dahr shahanshoh bud,
CHun Sulaymon sohibi xirgoh bud.
Dod Haq bo o‘ muallo izzu joh,
Kamtarin farmonbarash shud mehru moh...*(Samarqandiy, 1913: 22).

(Onun gönlü ismi zatına meşgül olduktan sonra

Kainat sırları ona aşikar oldu.

O soylu şah Veysel idi.

Hoca Ahrar Veli mahlasına layık oldu

Aleme şahların şahı olan zat

Süleyman gibi saray (köşk) sahibi idi.

Hak teala ona ulu bertebeler nesib etti.

Ay ile güneş de onun kemterin ferman-berdarı idi.

Vasli, eşsiz şiirsel hikâyesinde Hoca Ahrari Veli'nin Üveysli olduğu gerçeğinden bahseder, aynen bu olay o zatın da "Ahrar" - saf hem de "Veli" - ihtiyatlı, olayları öngören ve tahmin eden nitelikleri gösterdiği sonucuna varır. Yani velayet o yüce zatda bu rüya vak'asıyla başlamıştı. Bilhassa Hz. Hoca'nın kendisi bu hikâyeyi şöyle anlatmaktadır: "...Ben gençken, Hazret-i Şeyh Ebu Bekir Kaffal Şaşi'nin nurlu türbelerine gittiğimde rüyamda Hazret-i İsa'yı gördüm. Hazret-i İsa dedi ki: merak etme, biz senin terbiyeni hallettik. Bazı insanlardan rüyamın tabirini istedim. Dediler ki: Rüyanı sağlıklı olacaksın diye yorumluyoruz. Bu yoruma katılmadım. Onlara dedim ki: Yorumunuzu beğenmedim. Ben farklı yorumlayacağım: Hazret-i İsa, uyanış ve dirilişin alametidir. Herhangi bir aziz, uyanış ve diriliş niteliklerine sahipse, buna İsevi meşreb denir. Nasıl ki Hazret-i İsa benim terbiyemi eline aldıysa, ben de ölü kalpleri diriltme vasfına sahip olacağım. Kısa süre sonra söylediklerim iki kez doğrulandı; çok kişi beğendi" (Valixo'jaye, 1992:45).

Şair, Hoca'nın içsel niteliklerini özel bir takdirle anlatır:

*Garchi molash besh meshud zud-zud,
Dar dilash yak zarra mehri o‘ nabud.
Baski doim bud dar zikri xudo,
Forig‘ az mehri tamomi mosivo* (Samarqandiy, 1913:23).

(Gerçi mal mülkü çabuk çabuk çoğalsa da,

Gönlünde onların zerre kadar mehri (hevesi) yok idi.

Masivanın mehriden fariğ olup,

Daima Hak zikrine meşgül idi).

Aynı şu feziletler nedeniyle Hoca kendi döneminin en yüksek mertebeli kişisine dönüştü:

Azlu nasbi podshohoni jahon,

Bud bo on qutb ul-aqtobi zamon.

Az hidoyat kard obod olame,

V-az karomat soxt dilshod olame (Samarqandiy, 1913:23).

(Padişahları tahtından indirip ve şah olarak seçmek,

Zamanın Kutb-u aktaplerinin işi idi.

Hidayetle alemi abat etti,

Kerametle çok kişini şad etti).

Yazar, Hz. Eşan'ın piri müşidi Mevlana Mir Muhammed İbrahim Bey'e (k.s.) ithaf edilen "Nuri nisbet" zincirinin halkasında yeni tarihi ve biyografik bilgiler vermeye çalışmaktadır. Örneğin Şeyh İbrahim Kur'an-ı Kerim'in En'am Suresi'nin 76. ayetini, sürekli okumanın iyi olduğunu ekler. Bu ayet "*Ben (Ay ve güneş gibi) batanları sevmem.*" manasına gelmektedir. Şair, bu muhterem zatın padişaha eşit derecede lütufta bulunduğunu, kendisinin ise dünya ve ahiret dertlerinden kurtulduğunu ve hakikati arayan ruhani bir insan olduğunu ifade eder. Bir oda yaptırarak Hakk'ın zikrine daldı, der şair, kendini yalnız Hak zikrine verdi. Bu nedenle de:

Shud Samarqand az fuyuzash jannate,

Xud vujudı o' muallo ne'mate (Samarqandiy, 1913:23).

(Semerkand onun feyziyle bihişt oldu,

Onun varlığı ise bükük bir nimettir).

Şeyhin bir diğer vasfı da, kendisine gelen her hidayet talebindeki müridi kabul etmemesiydi. Ancak, çok çalışmakla imtihan edilmiş, riyazet okuyarak kemâle ermiş bir talebe, tam bir şekilde mürid olabilirdi:

Shud muridash az kamoli ishtiyok,

Har kase k-o' dar riyozat bud toq (Samarqandiy, 1913:23).

(Riyazette yegane olan her kimse,

Kemal-i iştiyak (dolu irade ve istek) ile ona murid olurdu).

Hakikat zikrine müptela olan şeyhin gönüllerindeki mübarek nur, kendileri gibi takva, şeref ve hürmet bakımından yegâne olan Hazret-i Eşan Velihan'a, müritlerine intikal eder.

Herhangi bir mezhebin yapısal meselelerinde, örneğin mutasavvıfların ölümlü ve fani olmaları gibi bazı farklılıklar olduğu tasavvuf literatüründen bilinmektedir. Örneğin "Nazmu's-silsile"de anlatıldığı gibi aynı silsilenin insanları olan şeyhler, en yüksek gayeye ulaşmak için farklı, bazen çok çelişkili yöntemler seçmişlerdir. Örneğin zikir açısından zikir-i cehriyye ve zikir-i hafiyye örnek olarak verilebilir. Zikir-i hafi, sufilerin eserlerinde Bahauddin Nakşibend'den önce de vardı. Nakşibendi mezhebinin 11 prensipi hakkında yorum yapan edebiyat bilgini N. Kamilov, diğer şeyhlerin yanı sıra şunu yazıyor: "*Cüneyd-i Bağdadi, tasavvuf tarihinde "sahv" – "uyanıklık" yolunu savunan ve Bayezid Bistami'ye göre bir mutasavvıf, nefsinin unutacak mertebeye erişmezse, yani mânevî bir terakkîde bulunursa, insanları ve dünyayı tamamen unutursa, Allah'ın zikrinde sarhoş olmazsa, fâni olamaz ve Hakikat yoluna ulaşamaz. Bu amaçla "Şükra" üyeleri sema toplantıları düzenlediler, çığına döndüler, kendilerini kaybettiler ve kıyafetlerini yırttılar. Cüneyd, dine aykırı olduğu ve insan şuuru ve düşüncesine baskı yaptığı için bu rivayeti yasaklamıştır. Aydınlanma nehri Sufi'nin içinden taşar ve dalgalar şiddetlenirken bile bilincini kaybetmemelidir ki, gerçeğin daha fazla sırrını keşfedip muhatabına versin... Cüneyd-i Bağdadi konseptiyle "Uyanıklık" Bahauddin'in bütün*

fikirlerine uygundu, şeriatın gereklerini yerine getirdi ve düşünce hikmetinin ortaya çıkmasına yardımcı oldu.” (Komilov, 2009:98).

Buradan hareketle bilim adamı, Vaslı'nın çalışmasında mantık hatası olduğu kanaatine varır. Bilim adamı N. Kamilov'un kitabından tekrar alıntı yapıyoruz: *“Bahauddin Nakşibend, Cüneyd-i Bağdadi'nin sülukunu teşvik etti, çünkü bu süluk imanın saflığını, sessiz ve barışçıl tasavvufu, şeriata dayalı yoksulluğu vaz ediyordu. Bu nedenle Vesli Semerkandi'nin “Nazmu's-silsile” adlı eserinde Nakşibendi dizisini Bayezid Bistami'ye bağlaması bir hata olarak değerlendirilmelidir. Öte yandan Nakşibendi sülukunu Cüneyd-i Bağdadi mezhebine bağlamak daha doğru görünüyor. Cüneyd gibi Nakşibend'in de diyaloga dayalı eğitime çok değer vermesi de bu durumu teyit etmektedir. Sohbet, gizli zikir eğitim yöntemi ve “encümen içinde halvet” gerekliliği ile uyumludur. Sohbet, cenneti ve zikri reddeder”* (Komilov N., 2009:99).

Yazar, “Nazmu's-silsile”de, tasavvuf temsilcilerinin “vahdet-i vücûd” yaratma, rivayetlerini birbirlerine aktarma, yani sulûk açısından ardıllık değil, ilahi nur - İlâhi tılsım, Yüce Allah'a sevginin bir sevgili yürekten diğerine aktarımını anlatmıştır. Kanaatimizce Vesli eserinde sulûkten hiç bahsetmemiştir. Söz, saf aşkın kalpten kalbe geçen ışığını konu alıyor. Bu ilahi nur, Peygamber (s.a.v.) ile başladığına göre, o bir sulûk değildi, bir mutasavvıf da değildi. Dolayısıyla bir mutasavvıfın bu aşk ateşini nasıl kabul edip tezahür ettireceği ona bağlıdır. N. Komilov'un yorumları mantıksal açıdan tam bir temele sahiptir ve doğrudur. Elbette Cüneyd Bağdadi'nin müridi olan bir mutasavvıf, onun irşadında olgunlaşırsa, Nakşibendiye'nin mahiyetini daha ortaya çıkmadan önce idrak edebilir ve onun temellerinin atılmasına hizmet edebilir. Ancak Bayezid Bistami'den ilahi nur alan mutasavvıfın süluk kanunlarını (yol töresini) uygulayarak müridlerine öğretmesi ve bu zincir sayesinde daha sonra zihinsel olarak daha mükemmel bir süluk modeline dönüşmesi de mümkündür. Yani Bayezid'den sonra dizinin beş halkı onun sülukunda olup (Bistami - Ebu Hasan Harakani - Mevlana Ali Farmedi - Mevlana - Yusuf Hemedani – Abdülhalik Gijdüvani), daha sonra bu süluk felsefi ve bilimsel açıdan olgunlaşmıştır. Nakşibendiliğin temel kaide ve usullerini de onun temsilcilerinden birinin (örneğin Abdülhalik Gijdüvani) yaratması ihtimali de vardır. Sadece tarihsel bir gerçek bu konuyu açıklığa kavuşturabilir. Örneğin Vesli Hazret-i Eşan adlı eserde “Bayazid meşreb” Bayezid'e benzer şekilde olarak tanımlanmaktadır: *“Ey Naqshband maslak, v-ey Boyazid mashrab, Zohir zi tu karomat, bohir zi tu xavoriq”*, ya'ni, pir sülûkta Nakşibendi'yi takip eden, aşkın şarabından serhoşlukta ise Beyazıt misali ihtiraslı âşık” (Beyazıt “Allah” dediği zaman her tüyünün altından kan çıkar) bu manada anladık. Şair, sanatsal imge açısından paralellik sanatı aracılığıyla Bahauddin'in erdemlerinin ve Bayezid'in akıl almaz huylarının şiirinde somutlaştığına dikkat çeker.

N. Kamilov'un düşüncelerine ek olarak, Hazret-i Eşan Bayazid Bistami'nin dışa dönük, lüks bir yaşam sürmediğini, Bahauddin Nakşibend'in insancıl ve yaşamı seven öğretilerine göre çok aktif bir yaşam tarzı sürdürdüğünü söylemek isteriz. Vaslı'nın kendisi kitabında buna tanıklık ediyor ve pir'in “dışta halktan, ama içten hakikatten yana” olduğunu kabul ediyor:

Azmi tu har shabu ro'z boshad hidoyati xalq,

Dori hamesha dar dil az shavq zikri xoliq (Samarqandiy, 1913:26).

(Senin gece ve gündüz faaliyetin halkın hidayetidir,

Kalbinde hep halkın zikir sesi var).

Mutasavvıf N. Kamilov, “Nazmu's-silsile” eserinin büyük tarihsel önemine dikkat çeker ve özellikle şunları yazar: *“Eserin bizim için önemli bir yönü de silsilenin ilerleyen yüzyıllarda gelişmesi. Yani XVIII-XIX yüzyıllarda Nakşibendiye öğretilerini halk arasında yayan Hoca Muhammed Abid, Muhammed Musahan, Hoca Muhammed Siddık, Mevlana Hüseyin, Mirmuhammed İbrahim gibi şeyhlerin faziletleri vurgulanmakta ve gereğince değerlendirilmektedir. “Nazmu's-silsile” bu zatların biyografileri hakkında bazı bilgiler içermektedir* (Komilov, 2009:240).

Eser yukarıda da belirttiğimiz gibi kendine has bir yapı ve kompozisyona sahiptir. Tarikat zincirinin halkaları olan bazı şeyhlere ayrılmış bölümler 6, 7, 8 kıt'adan oluşurken, ünlü Nakşibendi evliyelerine ayrılmış bölümler çok daha uzun - detaylı anlatım ve bilgi açısından zengindir. Özellikle, eserin Hazret-i Bahauddin Nakşibend'e ayrılan kısmı 16 beytten, Hazret-i Hoca Ahrari Veli'ye ayrılan kısmı 21 beytten, Hazret-i Seyyidin pirleri Cenab-ı Mevlana Mir Muhammad İbrahim hazretlerine ayrılan kısmı ise 14 beytten ibarettir. Bu azize ithaf edilen bölümden sonra, eserin yazılmasındaki asıl amaç, Hazret-i Şeyh Eşan Velihan ve ailenin nurunu Yüce'ye aktarmanın tasviri başlar. Bundan sonra "Medhi Hazre-it Eşan" adlı bir bölüm vardır. Eserde silsile-i şerifin son halkası olarak Hz. Eşan'ın oğlu Hz. Hoca Muhyiddin Han'a ithaf edilen bölüm yer almaktadır. Eserin ana bölümünü oluşturan bu anlatılan bölümlerden sonra eserin kompozisyonunun mükemmelleştirilmesine hizmet eden şiirsel fragmanlar ve resimler yer almaktadır. Özellikle, tüm gizemli ve gizli şeyleri bilen en kutsal olanın dergâh-ı ilahîsine bir dua gönderilir ve buna "münacat" cenab-ı Kuds Alimussir ve'l-hufyat" denir. Bundan sonra Vesli bir hikaye anlatır. Bu olay aynı zamanda Doğu klasik edebiyatının geleneklerine de tekabül etmektedir. Hamse'nin ilk destanlarında müelliflerin pir-müridlerini ve hocalarını anlattıktan sonra konunun muhtevasına ve özüne uygun bir hikâye anlattıkları bilinmektedir. Genelde Doğu edebiyatında bu durum yaygındır ve her sanat eseri olabildiğince hikâyelerle süslenir. Ali Şîr Nevai'nin "Mahbûbü'l-kulûb" adlı eseri ve onun üslubundaki çalışmaları bu prensibi güzel bir şekilde göstermektedir. Seydahmed Vesli de kendine özgü bir biçim ve ideolojik yönü olan eserinde bu gelenekten sapmamaya çalışmıştır. Hikaye, ünlü mutasavvıf Zünnun Mısıri'nin hayatından ibretlik bir olaya odaklanıyor. Şeyh, "denizi ve karayı kendi gözüyle görmek ve hâllerini eşit derecede bilmek" için, "ibretin kendi yüzündeki perdesini açması veya deryanın hâl ve hayretini arttırmak" için, "ibretin avını tuzağa düşürmek" için müridleriyle birlikte bir gemiye biner ve Nil nehrine iner. Derken birdenbire âlemlerin Rabb'inin hikmetiyle önlerine başka bir gemi çıkar. Gösterişli süslerle süslenmiş geminin içinde oturan bir grup insan vardı. Bazıları yeme-içmeyle meşgulken bazıları sarhoş bazıları da aklını kaybetmiştir. Bu hırslı grubun sesleri yeri ve göğü inletiyordu. İki gemi karşılaşınca Zünnun'un müridleri komşu gemideki kargaşadan hoşlanmadılar. Bunun üzerine hiddetlenen müridler, şeyhlere yalvarıp: "Ey müşfik büyüğümüz, bir dua oku, bu fırka denizde boğulsun!" Şeyh iki elini göğsünden dua ederek kaldırdı ve Yüce Allah'a seslendi: "Ey marifeti bol Hakim! Bütün bu cemaati cennete götür. Gafur isminle onları bağışla, çünkü hiç kimse günahtan muaf değildir. O anda rahmet nehri taşı ve Veli'nin duası kabul oldu. Bu insanların her birinin durumu değişti ve hakikat aşkıyla delirdiler. Şairin kıssa anlatmaktaki maksadı, eserinde anlatılan her evliyanın vasfını, yani birçok kimsenin idrak edemediği, bilemeyeceği ve hiçbir olayı anlayamadığı Hakikat hikmetini mahiyet bakış açısıyla hayırlara vesile olabileceğini kavramasıdır. Bu nedenle Zünnun Mısıri'nin nehre yaptığı gezinin amacı "ibretin avını tuzağa düşür"dü. Şeyhin müridleri, önlerine gelen gemi ile içindeki olayı tesadüf olarak anlamışlar ve şeyh, "bu olayda Hakikat'in hangi hikmeti saklıdır?" diye düşünmüştür. Çünkü, Hakk'ın her dakika kalbindeki niyetin farkına vardığını ve deniz yolculuğuna çıkma sebebinin Hak için daha açık olduğunu hissediyordu. Suyun yüzeyinde cereyan eden olay, şeyhin niyetini gerçekleştirmesi için Rabbin gönderdiği bir vesileydi. Zaten, Allahu teala ile hemdem, dost-ı has olan evliya derhal maksadını gerçekleştirebilirdi. Allah'ın yarattığı imkandan yararlanarak bir misal gösterdi ve müridlerinin önünde bir ders verdi. – "misalin yüzündeki perdeyi açtı". Öte yandan deniz de kara da birer canlıdır, onların da Allah katında bir ruhları ve dikkatleri vardır. Şeyh, eylemiyle "nehrin durumunu şaşırttı."

Yazar, bu hikâye aracılığıyla evliyeler ile sıradan erdemli insanlar arasındaki farkı ve onları yücelten niteliklerini göstermek istemiştir. Zira, yazara göre:

Avliyulloh nuri mutlaqand,

Zohiran bo halqu doim bo Haqand.

Yak nazar bo bandai fosiq kunand,

Beshak az nuri nazar oshiq kunand (Samarqandiy, 1913:42).

(*Evliyaullah mutlak nurdur,*

Daim Hakla olup zahirde kişilerin aralarında.

Fasık kişilere bir bakarlarsa,

Şeksiz bir bakış nuruyla onlar (fasıklar) aşıkka dönüşürler).

Zünnun suretinde şair, övdüğü evliyaların tipik bir tasavvurunu oluşturur ve hikâyenin sonunda bu kanaatin yazdığı bütün evliyalar için geçerli olduğunu kabul eder. Hikâyeden sonra “Tahrir Hatimesi, safdil ve zamir pirden du’a umut etmek” adlı bir bölüm yer almaktadır. Müellif, bu eseri pirinden hayır umarak büyük bir samimiyetle yazdığını ve bu samimiyetinden dolayı Muhammed Mustafa’nın nurunun hadis-i şeriflerde belirtildiği gibi, saflık mertebesine ulaşabileceğini söylemektedir.

Yüzyılımızın ortalarına kadar geçen uzun ve yakın geçmişte sanatsal yaratımla uğraşan düşünürlerimizin yaratıcı mirasının ana ideolojik kaynaklarının Kur’an-ı Kerim, Hadis-i Şerif ve tasavvuf öğretileri olduğu bir gerçektir. “Nazmu’s-silsile” eseri, bütün Turan yurdunda, özellikle, Mavereünnehr’de yaşayıp faaliyet gösteren kâmil insanların pirlük-muridlik (üstadlık-şakirtlik) bağları bağlamında tarikatta veraset gelenekleri hususunda geniş ve doğru bilgi verir. Bu açıdan bakıldığında bu eserin dönemin edebî araştırmaları içinde kendine has bir yeri ve konumu olduğunu söyleyebiliriz.

3. Sonuç

Sonuç olarak "Nazmu’s-silsile" kadim ve evrensel bilgimiz olan tasavvuf tarihi hakkında önemli bilgiler veren eşsiz bir eserdir. Zira tarihimizin ayrılmaz bir parçası olan Nakşibendiye şeyhleri başta olmak üzere büyük sufilerin hayatlarının incelenmesi milli değerlerimizin ortaya konulması ve bunların gelecek nesillere aktarılması büyük önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Bobur, Z.M. (1966). *Nazm durdonalari*. Toshkent: Sharq.

Komilov, N. (2009). *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr-O‘zbekiston.

Navoiy, A. (1991). *Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. 8-tom. Xamsa (Farhod va Shirin)*. Toshkent: Fan.

Samarqandiy, V. (1913). *Nazmus-silsile*. Toshkent: G‘ulom Hasan matbaasi.

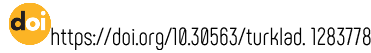
Samarqandiy, V. (1991). *Imomi A‘zam hayoti haqida qimmatli so‘zlar (Al-Kalom ul-afxam fiy manoqib il-Imom il-A‘zam)*. Nashrga tayyorlovchi Mahmud Umar, Mahmud Hasaniy. Toshkent: Fan.

Valixo‘jayev, B. (1992). *Xoja Ahrari Vali*. Samarqand: Zarafshon.

Yassaviy, A. (1991). *Hikmatlar*. Toshkent: Adabiyot va san‘at.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 15.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 04.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Abjalova, M. ve Rashidova, U. (2023). Til Korpuslarida Frazemalar Bazasini Yaratish Omillari. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 273-278.

TİL KORPUSLARIDA FRAZEMALAR BAZASINI YARATISH OMILLARI

On creating a database of phrases for the language corpus

UMIDA RASHIDOVA¹ - MANZURA ABJALOVA²

Öz

Ma'lumki, bugungi globallashtgan davrda til korpuslari benazir o'quv quroli, ko'p funksiyali lingvistik elektron tizim hisoblanadi. Unda matnlar bazasi bilan birga leksikografik manbalarning ham mavjudligi ma'lumotlar manbai sifatida foydalanuvchilarga bisyor bilimga ega bo'lish va so'z boyliklarini oshirish imkoniyatlarini beradi. Shu maqsadda leksikografik baza tarkibida frazemalar bazasining bo'lishi ahamiyatli sanaladi. Mazkur maqolada lingvistik korpuslarda iboralar bazasining mavjudligini ta'minlash sabablari va uning ahamiyati borasida so'z yuritildi. Shuningdek, o'zbek tilining ta'limiy korpusida iboralar bilan ishlash usullari ko'rsatib berildi.

Anahtar Kelimeler: Frazemalar (Iboralar), Til Korpuslari, Ta'limiy Korpus, Baza, Somatik Iboralar.

Abstract

It is known that in today's globalized era, language corpora are a kind of teaching tool, a multifunctional linguistic electronic system. The presence of lexicographic resources in it along with the text base as a source of information gives users the opportunity to acquire basic knowledge and replenish their vocabulary. Each language has phrasemes that are considered linguocultural units. Phrasemes have a portable meaning and serve to make thought attractive and influential. In the educational process, it is important to enrich the speech of students with phrasemes. Therefore, it is very necessary to create a base of phrasemas in linguistic digital technologies, including language corps. For this purpose, it is considered important to have a phraseme database in the lexicographic database. This article discusses the reasons for ensuring

¹ Assoc. Prof. Dr., Navoi State Mining University, Uzbekistan
El-mek: abjalova.manzura@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1927-2669>

² Assoc. Prof. Dr., Samarkand State University, Uzbekistan.

El-mek: umida_rashidova@bk.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8887-2572>

the existence of a database of expressions in linguistic corpora and its meaning. The methods of working with phrases in the Uzbek language educational corpus were also shown.

Keywords: Phrases, Language Corpora, Educational Corpus, Base, Somatic Phrases.

1. Kirish

Ma'lumki, iboralar nutq ko'rki hisoblanadi. Iboralar bilan fikrlarni ta'sirchan qilish, nishonga tegadigan qilib so'zlash mumkin. Aslida ham har qanday tilda, jumladan, o'zbek tilida ham frazeologik birlik (FB)larning yuzaga kelishi tilning oliy ijtimoiy vazifasi – adresatga muayyan ta'sir o'tkazish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lgan. Bu ehtiyoj frazeologizmlarni emotsional-ekspressivlikning eng ta'sirli va ijtimoiy munosabatlarning barcha ko'rinishlarida ommabop vositasiga aylantiradi.

O'zbek frazeologiyasi arsenalida somatizmlar bilan bog'liq bo'lgan birliklar g'oyatda salmoqli o'rin tutadi va bu kundalik faoliyat hamda ruhiy kechinmalar jarayonida inson tana a'zolari ishtirokining faolligi bilan izohlanadi. Ijtimoiy munosabatlarning takomillashib, inson badiiy tafakkuri hamda estetik didining teranlashib boravergani sari uni ifoda etishga qodir bo'lgan til vositalariga, jumladan, frazeologik birliklarga zarurat ham ortadi va bu, o'z navbatida, matnda FBlar semantik-stilistik ko'lamining kengayib borishiga sabab bo'ladi. Aynan ular orqali xalqimizning yillar davomida orttirgan tajribasi, bizni o'rab turgan olam haqidagi tasavvuri va olamni qay tariqa idrok etishi aks etadi. *Ko'z, qo'l* va *yurak* elementlari yuzasidan olib borgan kuzatishlarimiz somatik frazemalar tilimizning eng qadimgi qatlamlari sirasiga kirishligini, qadimgi yozma manbalarda ham somatik FBlar keng qo'llanilganligi, turkiy frazeologik fondning katta qismini tashkil etishligini ko'rsatdi.

2. Til Korpuslarida Frazemalar Bazasini Yaratish Omillari

Somatik frazemalarning davrlar silsilasida mazmun va shakl jihatdan takomillashib, boyib borishi bu birliklar komponent tarkibining muayyan o'zgarishlarga yuz tutishiga hamda bir paradigma doirasida variantlilik va sinonimiyaning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu esa, o'z navbatida, somatik FBlarning lingvostilistik va lingvopoetik imkoniyatlarini kengaytirdi, lingvistik birliklar fondini muntazam boyitib bordi. Atoqli o'zbek shoir va yozuvchilari asarlari matnidagi somatik iboralar tahlili buni yaqqol isbotladi. Somatik FBlar omonimiyasi ularga o'zbek tilidagi lingvistik lug'atlar materialiga tayangan holda qiyoslab o'rganishni taqozo etdi va bu, o'z navbatida, frazeologik ma'nolarning semantik va grammatik tabiatini chuqur tushunishga yordam berdi. Ularning har biridagi polisemantik ma'nolarni distributiv tahlil metodlari asosida o'rganish yetakchi ma'nodan ajralib chiqqan ikkilamchi ma'noning tilda mustaqil lug'aviy birlik sifatida yashashga haqli ekanligini dalilladi. Ular o'rtasidagi antonimik munosabatlar esa obyektiv olam ziddiyatlarini bir ifoda misolida kognitiv talqin etishning hosilasidir. FBlar tarkibidagi so'zlarning sintagmatik munosabatlari nutqiy hodisa bo'lib, til elementlarining g'ayriodatiy birikuvlari negizida ular o'rtasidagi valentlik yotadi. Inson tafakkuridagi assotsiativ jarayon bu valentlikka, so'zlar o'rtasidagi qandaydir ichki mantiqiy bog'lanishning sodir bo'lishiga sabab bo'ladi. Frazemalardagi sintagmatik munosabatlarning yuzaga kelishi nutq muallifining nutqni odatdagidan o'zgacharoq, e'tiborni tortadigan va ta'sirliroq tarzda ifoda etishga intilishiga bog'liqligidan har qanday FB tilda ekspressiv vosita sifatida qabul qilinadi. Ammo somatik frazeologizmlarni o'rganish bu ekspressivlik darajaning bir xilda emasligini ko'rsatdi. FBlarning qo'llanish chastotasi ularning ekspressivligiga teskari proporsional hisoblanadi. Somatik komponentli FBlar o'zbek xalqining mentalitet va milliy-madaniy o'ziga xosligini yorituvchi vosita ham sanaladi. Ular ifodalagan o'ziga xos ma'nolar olamning frazeologik manzarasini yorqinroq aks ettiradi. Ya'ni o'zbek xalqining o'ziga xos qadriyat va an'analari uning xalqi tilidagi iboralarda aks etishi tayin (*qo'lini hallollamoq, qo'l olmoq, yuragini solmoq, ko'z tegmoq* kabi). Shu sabab, ularni lingvomadaniy aspektida o'rganish FBlar semantikasini chuqurroq tahlil etish imkonini berdi. Bu yo'nalish frazemaga madaniy

1-rasm. Qidiruvga berilgan qo‘l so‘zi qatnashgan konkordanslar KWIC shaklida.

Ikkinchi usul: o‘sha “Izlash” ruknining “Bigramma” sahifasiga o‘tiladi (2-rasm). “Bigramma”ning qidiruv satriga qo‘l so‘zi yoziladi (3-rasm).

2-rasm. “Izlash” ruknidagi “Bigramma” sahifasiga o‘tish tugmasi.

Uchinchi usul: bu uchun korpusning “Lug‘atlar” rukniga o‘tiladi. Undagi qidiruv satriga qo‘l so‘zi yozildi. Natijada korpusning iboralar bazasidagi 42 ta ibora taqdim etilganini ko‘rish mumkin (3-rasm).

3-rasm. “Lug‘atlar” rukni qidiruv satriga yozilgan qo‘l so‘zi ishtirokidagi iboralar soni

Ko‘k rangdagi “To‘liq ko‘rish” havolasi bosilganida taqdim etilgan iboralar bilan tanishish mumkin. Ahamiyatlisi, unda nafaqat ibora, balki uning izohi yoki so‘zga teng ma‘nosi ham beriladi. Hatto omonim shakli ham izohi bilan ko‘rsatiladi (4-rasm).

O'zbek tili
717 milliy korpusi

Bosh sahifa Ta'limiy korpus Izlash **Lug'atlar** Kirish

ibora:(42 ta) [Ta'liq ko'rish](#)

1. «Gah» desa, qo'lga qo'nadigan qilib olgan: juda itoatkor qilib olgan
2. Egri qo'llik qildi: mayda o'g'irlik qildi
3. Ikki qo'lini burniga tiqdi: quruqdan- quruq, evaziga hech narsa ololmay
4. Ikki qo'lini og'ziga tiqdi: hovliqib, lozim bo'lganidan ko'ra ortiqroq narsani ro'yobga chiqarish uchun intildi
5. Ikki qo'llab: hech qanday e'tirosiz va xursandlik bilan
6. Ko'ngliga qo'l soldi: eng yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qildi
7. Miyasini qoqib, qo'lga berdi: so'rayverib miyasini charchatdi, sergapligi bilan bezdirdi
8. O'zini qo'lga oldi: o'z xatti-harakatlarini irodasiga bo'ysundirdi
9. Ochiq qo'l: saxiy
10. Qo'l berdi I: salomlashish uchun dastpanjasini uzatdi
11. Qo'l berdi II: murid bo'ldi
12. Qo'l ko'tardi: 1) urdi 2) tarafdorligini, xayrixohligini bildirdi 3) gapiruvchi ekanini bildirdi
13. Qo'l keldi: manfaatiga mos tushgan holda qulaylik berdi
14. Qo'l siltadi: diqqat-e'tiborga noloyiq deb topdi
15. Qo'l urdi: 1) tegdi 2) biror ishni qila boshladi
16. Qo'ldan berdi: yo'qatdi
17. Qo'ldan chiqdi: 1) kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi 2) bitdi (qurish, tikish, yozish kabilar)
18. Qo'ldan ketdi: kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi
19. Qo'lga kirdi: ixtiyoriga o'tdi
20. Qo'lga tushdi: 1) tutqun bo'ldi 2) biror nojo'ya ish bilan tutildi 3) aldanib, o'z ixtiyorini berib qo'ydi
21. Qo'lga oldi: 1) o'z ixtiyoriga o'tkazdi 2) qo'qqisdan hujum qilib bosib oldi 3) hibs qildi, qamash maqsadida tutdi 4) biror yo'l bilan o'z xohishiga bo'ysunadigan qildi
22. Qo'li baland: raqobatda, musobaqada vaziyati ustun
23. Qo'li bormadi: nimanidir qilmaslikka undovchi his-tuyg'uning ta'sirida biror faoliyatga kirisha olmaydi
24. Qo'li egri: o'zgalarning haqini, mulkini o'g'irlaydigan mayda o'g'ri
25. Qo'li kalta: cheklangan imkoniyatga ega
26. Qo'li qisqalik qildi: cheklangan imkoniyatga ega
27. Qo'li tegmadi: juda bandligi tufayli vaqt topolmaydi
28. Qo'li uzun: ortiq darajada imkoniyatga ega

4-rasm. Korpus bazasidan qo'l so'zi ishtirokida taqdim etilgan 42 ta ibora yoymasi.

O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik va grammatik tabiatini to'g'ri anglash, ularning miqdorini, xususiyatlarini chuqur o'rganish asosida tuziladigan frazeologik lug'atlarda ularning yangi ma'nolarini keyingi asr va mustaqillik yillarda yaratilgan materiallar asosida ochib berish o'zbek frazeologiyasi, leksikografiyasi hamda frazeografiyasi oldida turgan muhim vazifalar qatoriga kiradi.

3. Xulosa

Xulosa qilib aytganda, til korpuslarida frazemalar bazasini yaratish quyidagi omillar bilan belgilanadi:

3.1. Frazemalar nutq ko'rki hisoblanadi. Ta'lim jarayonida ulardan o'rinli foydalanishda korpuslar innovatsion vosita tarzida xizmat qiladi.

3.2. Frazemalar so'z boyligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois o'zbek tilidagi barcha iboralarning til korpuslarida jamlanishi maqsadga muvofiq sanaladi.

3.3. Frazemalar fikr ta'sirchanligini oshiradi. Shu bois o'quvchilar ta'lim jarayonida iboralardan unumli foydalanib, ulardan kundalik turmushda ham foydalanish ko'nikmasini hosil qilish uchun yagona elektron tizim – til korpusida iboralar bazasini yaratish muhimdir.

3.4. Frazemalar lingvokulturologik hodisa sanaladi. O'zbek xalqining turmush tarzida yuzaga kelgan o'ziga xos iboralari yirik elektron majmuada mujassamlashishi, o'quvchi va tadqiqotchilar, hatto til o'rganuvchilarga ancha qulay imkoniyatlarni beradi.

3.5. Frazemalar – tadqiqotlar obyekti. Iboralar bilan bog'liq muayyan tadqiqotni olib borishda, masalan, somatik iboralar yoki mualliflik iboralari bo'yicha tadqiqot ishida barcha somatik yoxud mualliflik iboralari bir necha soniyada korpusdan manbasining ma'lumoti (metama'lumot) va konteksti (konkordans)i bilan olish imkoni bo'ladi. Bunda vaqt tejaladi va e'tibordan chetda qolgan iboralar ham yuzaga chiqadi.

Kaynaklar

Abjalova M. (2021). The Importance of Language Corpus in The Construction of Lexicographic Sources. *Current Research Journal of Philological Sciences* (2767-3758), Y. 2, S. 12, s. 161–166.

Abjalova M. (2022). *Korpus Lingvistikasi. [Matn]: Uslubiy Qo'llanma, M.A. Abjalova*. Toshkent: Nodirabegim. 110 b.

Kopotev M. (2014). *Vvedeniye v Korpusnuyu Lingvistiku*. Praga. s. 230.

Rashidova U. (2018). *O'zbek Tilidagi Somatik Iboralarning Semantik-Pragmatik Tahlili (Ko'z, Qo'l va Yurak Komponentli Iboralar Misolida): Filol.fan. Bo'yicha Falsafa Doktori (PhD)...diss. – Samarqand, 52 b.*

Sharipov M., Mattiev J., Sobirov J., Baltayev R. (2022). Creating a Morphological and Syntactic Tagged Corpus for the Uzbek Language. *The International Conference and Workshop on Agglutinative Language Technologies as a Challenge of Natural Language Processing (ALT/NLP)*, June 7-8. Koper, Slove (PDF) *Creating a morphological and syntactic tagged corpus for the Uzbek language*. Available from: https://www.researchgate.net/publication/364813957_Creating_a_morphological_and_syntactic_tagged_corpus_for_the_Uzbek_language [accessed Feb 15 2023].

Zaxarov V.; Bogdanova S. (2020). *Korpusnaya Lingvistika: Uchebnik*. 3-e izd., Pererab. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta– s. 234.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1308547>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 01.06.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 08.11.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Halmet, M. (2023). Payitaht-Abdülhamid Yahut Özbek Şair, Zevkî'nin İstanbul Seyahati İzlenimleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turcic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 279-286.

PAYİTAHT-ABDÜLHAMİD YAHUT ÖZBEK ŞAİR ZEVKÎ'NİN İSTANBUL SEYAHATI İZLENİMLERİ

Capital-abdulhamid or impressions of uzbek poet zevkî from istanbul travel
MURAD HALMET¹

Öz

Yavuz Sultan Selim döneminde İstanbul'un hilafet merkezi olmasıyla birlikte Türkistanlı hacıların hac yolu rotası İstanbul'a çevrilmiştir. Türkistanlı hacılar bir müddet burada kalıp, imkân dâhilinde halife sultanı ziyaret etmişler, hürmet izhar etmişlerdir. Türkistan'dan gelen hacıların yol güvenliği Osmanlı devleti tarafından sağlanmıştır. Dolayısıyla hacılar Osmanlı askerleri eşliğinde hacca götürülmüştür. 20. asrın başlarında İstanbul üzerinden hac seyahatine çıkanlardan biri Özbek şairi Zevkî'dir. Zevkî, hac yolculuğu sırasında bir gelenek olarak hilafet makamının bulunduğu İstanbul'a gelmiş ve bir müddet burada kalmıştır. Kaldığı süre boyunca boğaza nazır İstanbul'u gezmiş, güzelliklerine meftun olmuştur. Gördüğü güzel manzara ve vakaları daha sonra bir şiir yazarak Türkistanlılara sunmuştur. Söz konusu şiir Batı Türklüğünün payitahtı İstanbul'un Doğu Türklüğüne tasvir yoluyla tanıtılması açısından büyük önem taşımaktadır. Şair, adeta bir ressam gibi İstanbul'un portresini kelimelerle çizmiştir. Şiire yansıyan konular sırasıyla payitaht İstanbul'un güzellikleri, tabiatı, şehirdeki camilerin yanı sıra dönemin hükümdarı, Müslüman halkların halifesi sultan II. Abdülhamid Han'ın özellikleri; sultan Abdülhamid'in vatani, milleti ve İslâm'ın revacı için yaptığı işler, halkıyla olan ilişkisi, halkı tarafından sevilmesi gibi konulardan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şair Zevkî, Hac, İstanbul, Sultan II. Abdülhamid.

¹ Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Kastamonu/TÜRKİYE.

El-mek: mhalm@kastamonu.edu.tr, murathalmet@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2113-8530>

Abstract

During the reign of Yavuz Sultan Selim, İstanbul became the center of the caliphate, and the pilgrimage route of the Turkestanis was turned to İstanbul. They stayed here for a while and visited the caliph sultan as much as possible and showed respect. The road safety of the pilgrims coming from Turkestan was provided by the Ottoman state. Therefore, pilgrims were taken to pilgrimage accompanied by Ottoman Turkic soldiers. At the beginning of the 20th century, one of those who went on a pilgrimage through İstanbul was the Uzbek Zevkî. As a tradition, during the pilgrimage, Zevkî first came to İstanbul, where the caliphate was located, and stayed there for a while. During his stay, he visited İstanbul, which overlooks the Bosphorus, and was fascinated by its beauties. Later, he wrote a poem and presented the beautiful landscapes and cases he saw to the people of Turkestan. The poem in question is of great importance in terms of introducing İstanbul, the capital of Western Turkic peoples through description. The poet painted a portrait of İstanbul with words, almost like painter. The subjects reflected in the poem are the beauties and the nature of the capital İstanbul, the mosques in the city, as well as the ruler of the period, the caliph of the Muslim peoples, Sultan Abdulhamid Han II; his works which he did for the development of his homeland, nation and Islam, his relationship with his people, and loving him by his people.

Keywords: Poet Zevkî, Pilgrimage, Istanbul, Sultan Abdulhamid II.

1. Giriş

Şair Ubeydullah Salihoglu Zevkî, 1853 yılında Hokand'da Katağan köyünün Şeyhan mahallesinde doğmuştur. Babası Muhammed Salih mest ustasıdır. Ubeydullah ilkin mahallesindeki eski usul mektebinde, ardından Câme Medresesi'nde okumuştur. O, eğitimle beraber baba mesleği çarıkçılığı öğrenip babasına yardımcı olmaya çalışmıştır. Onun şiire olan merakı medresedeki eğitim yıllarında başlamıştır. O yıllarda genç şair Ubeydullah Zevkî Furkat, Nisbet, Muhayyir gibi dönemin ünlü şairleri ile tanışmış, onların edebî meclisleri ile şiir yarışmalarına iştirak etmiştir. Konuyla ilgili şair Furkat bir hatıratında: “*O zamanlar Hokand vilayetindeki faziletli kişiler ile bir arada bulunup onların sohbetlerinden zevk aldım. Dolayısıyla asrın şairleri olan mevlânâ/efendi Muhyi, Mevlânâ Mukimî, Mevlânâ Zevkî ve Mevlânâ Nisbet ile birlikte meclis kurup zevkimize göre müşaare tertip eder, gazel incelemesi yapardık. Bir mazmun değişik ifadelere bürünürdü*” açıklamasını yapmıştır. (Zavqiy, 2003:3) Zeki Velidî Togan *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı eserinde adı geçen şairler ve onların edebî faaliyeti hakkında şu bilgileri vermiştir: “...*Hokand'da Mevlâna, Muhyi, Mukimî, Zevkî ve Mergilanlı Zakir Can Furkat ve eşleri daha 1890 yılında Hokand'da edebî bir muhit yaşattılar*”. (Togan, 1942-1947:501).

Zevkî, medreseden mezun olduktan sonra 1885-1890 yılları arasında dayısı Muhammed Sadık'ın yönlendirmesiyle Hokand pazarının yöneticisi Mümincan Bey'in yanında mirza/kâtip olarak çalışmıştır. 1898 yılında dayısı ile birlikte hac yapmak üzere seyahate çıkan Zevkî, altı ay süren yolculuk esnasında Türkiye ve Arabistan'da bulunmuş, dolayısıyla seyahati boyunca uğradığı ülkelerde yaşayan halkların hayatı, gelenek ve göreneklerini gözlemlemiştir. Bu gözlemlerini mektup yazarak Hokanlı Mukimî, Asameddin Hacı, Muhayyir gibi dostlarıyla paylaşmıştır. Hac seyahati boyunca yaptığı yolculuk esnasında uğradığı ülkeler, oralarda yaşayan halkların sosyal ve kültürel durumu Zevkî'nin bakış açısına tesir etmiş ve bu etki şiirlerine de yansımıştır. İstanbul ve Medine şehirleri hakkında yazdığı şiirler buna örnek teşkil etmektedir.

Zevkî, hac seyahatinden döndükten sonra Hokand'da dükkân açıp mest ustalığı yapmış ve lastik ayakkabı pazarında ticaretle meşgul olmuştur. O, aynı zamanda şiir yazmaya devam etmiştir. Onun bu dönemde yazdığı bazı şiirleri sanatçılar tarafından bestelenir ve bu şarkılar halk tarafından beğenilerek söylenmeye başlanır. Şair Zevkî seyahat sonrasında aşk şiirlerinden

ziyade sosyal ve insan tabiatıyla ilgili şiirler yazmaya başlar. Meselâ, “Zamona Kimniki/Devir Kimin?”, “Bol/Ol”, “Hecvi Yigçi Eşon/Yigçi Eşan Hicvi”, “Bekturboy” başlıklı şiirlerinde yaşadığı dönemin tartışmalı olaylarını, halkın vahim ahvalini ustalıkla tasvir etmiştir.

Şair Zevkî'nin dayısı Muhammed Sadık Bey 1908 yılında tekrar hacca gider. Hac yolculuğuna çıkmadan tüm mal varlığını, topraklarını oğulları ile birlikte yeğeni Zevkî arasında paylaşır. 1909 yılında Zevkî dayısından miras kalan toprakları fakir, toprak sahibi olmayan çiftçilere dağıtır. Çiftçilerle birlikte zaman geçiren şair; köy hayatı, çiftçilerin ahvali, çektiği sıkıntılar ve onların psikolojik durumuyla yakından tanışır. Dolayısıyla konuyla ilgili “Suv Janjali/Su Kavgası”, “Obid Mingboşi Hakıda Hacv/Âbid Binbaşu Hakkında Hiciv” gibi şiirleri kaleme alır (Zavqiy, 2003:5).

Sosyal hayatta aktif olan şairin bazı şiirleri ve makaleleri “Türkistan Vilayetinin Gazeti”, “Sedâ-yı Fergana”, “Tirik Söz”, “Necat” gazeteleri ile “El-İslah” dergisinde yayımlanır. Şair Zevkî'nin şiirlerinde sosyal muhteva 1916-1918 yıllarında daha da artar. Onun “Acab ermas/Belki de”, “Köz Açaylık/Gözümüzü Açalım”, “Kıssai Farğana/Kıssa-i Fergana” gibi şiirleri sosyal ve siyasi konularda yazdığı şiirlerine örnektir (Zavqiy, 2003:5-6).

1916 yılında Türkistan'da gerçekleşen Merdikârlar İsyani/Ameleler İsyani neticesinde ülkede meydana gelen açlık, zorluk, zulüm, sosyal eşitsizlik gibi sıkıntılar şairin “Kahatçılık” adlı şiirinde ele alınmış, Türkistanlıların isyanı tasvir edilmiştir (Komisyon, 2000-2005:3). Daha 1905 yılında ihtilâl hareketi ve olaylarından etkilenen şair Zevkî ileride ihtilâl yoluyla bir değişimin (Bolşevik ihtilâli) kaçınılmazlığını öngörebilmiştir (Allworth, 1964:257).

Şairin şiirlerinde genel olarak halka yönelik hâkimdir. Şair, Mukimî'nin hiciv yolunu takip ederek edebiyatta hiciv ve mizah türünün gelişmesine öncülük etmiştir. Zevkî, şiirlerinde bir taraftan Türkistan toplumundaki adaletsizlik, yöneticilerin zorbalığı, esnafın acımasızlığı ve cimriliği, bazı kişilerin karakteri ile onların faaliyetlerindeki alçaklıklar, bir takım cahil din adamlarının ikiyüzlülüğünü ifşa etmiş, diğer taraftan güzel insani faziletleri yüceltmış, devrin gelişime açık gayeleri için mücadele etmiştir (Komisyon, 2004:129).

Zevkî, iki ay süren ağır bir hastalık sonucunda 1921 yılında 68 yaşında vefat etmiştir. Özbek Sovyet Ansiklopedisinde şairin ölümüyle ilgili: “...Çarlık devletinin yıkılışını sevinçle karşılayan Zevkî, ihtilâl sonrasında Sovyet hâkimiyetinin güçlenmesinde fiili olarak yer almıştır. Zevkî, 1921 yılında Basmacıların elinde işkence görmüş ve ağır yaralar sonucunda vefat etmiştir...”, bilgisine yer verilmiştir (Komisyon, 1973:412-413). Ancak Sovyetlerin ortaya attığı bu iddiayı kanıtlayacak bir bilgiye ulaşamamıştır. Bundan Sovyet hükümetinin Hamza, Avaz ve Zevkî gibi önde gelen Özbek şairlerini ve onların bazı eserlerini kendi ideolojileri doğrultusunda yorumlayarak propaganda aracı olarak kullanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Eğer şair Zevkî Sovyetlerin iddia ettiği gibi Sovyetperest biri olsaydı ailesi Doğu Türkistan'a hicret etmez, hayatının sonuna kadar vatan hasreti çekmezdi. Ayrıca şairin kendi eliyle yazdığı divanı da vatanında yayımlanmış olurdu. Bu divan, 1930 yılında şairin hanımı Hayrünnisa tarafından Kaşgar'a götürülmüştür. Babasının eseriyle ilgili şairin kızı Hanifehan Hacıyeva 7 Temmuz 1961 tarihinde Kaşgar'dan Hokand'daki akrabalarına yazdığı mektubunda: “*Babam molla Ubeydullah Zevkî'nin kendi eliyle yazdığı Divan'ı bendedir. Ben, vatanımı hatırlıyor, özliyorum. 'İzin verilse de, vatanıma varsam' diye arzu ederim*”² açıklamasını yapmıştır. Şair Zevkî'nin şiirleri ölümünden sonra kitap olarak bastırılmıştır. Bugüne kadar şairin şiirleri 1958, 1960 ve 2003 yıllarında kitap halinde yayımlanmıştır (Zavqiy, 2003:7). Şairin şiirleri onun son nesil evlatlarının hamiliğinde 2003 yılında “Ajab Zamona/Garip Bir Devir” başlığıyla A. Madaminov ve A. Turdaliyev tarafından neşredilmiştir (Karimov, 2017:28).

² Söz konusu mektubun gönderici adresi olarak Çin Halk Cumhuriyeti, Kaşkar şehri, Yarbağ ilçesi, Zergerlik sokak No: 6 ifadesi yazılmıştır.

2. Şair Zevkî'nin İstanbul ve Sultan II. Abdülhamid Han hakkında Yazdığı Şiiri

Yavuz Sultan Selim döneminde İstanbul'un hilafet merkezi olmasıyla birlikte Türkistanlı hacılar hürmeten önce İstanbul'a uğramışlardır. Bir müddet burada kalıp, imkân dâhilinde halife sultanı ziyaret etmişlerdir. Türkistan'dan gelen hacıların yol güvenliği Osmanlı devleti tarafından sağlanmıştır. Dolayısıyla hacılar Osmanlı askerleri eşliğinde hacca gidip gelmişlerdir. Tabiatıyla İstanbul'da uzunca bir zaman kalan Türkistanlı hacıların konaklaması için Osmanlı devletinin katkılarıyla tekkeler inşa edilmiştir. Bu tekkelere Özbekler ve Buhara Tekkesi adları verilmiştir.³ Söz konusu tekkeler bugün de varlığını sürdürmektedir.

Şair Zevkî de, yukarıda zikredildiği gibi hac seyahati sırasında bir müddet İstanbul'da bulunmuş, muhtemelen bu tekkelerde kalmıştır. Şair, İstanbul'u gezmiş, güzelliklerine ram olmuştur. Ona göre İstanbul'u seyreden birisi başka şehirlere dönüp bakmaz. Zevkî, bu görüşünü şiirinin her kıtasında tekrarladığı "her kimse seyretmemiş, İstanbul'u kim görmemiş-güya bu cihana gelmemiş" atasözünü desteklemiştir. Şair, bu güzel şehri görmenin bir nimet olduğunu ve bu fırsatı kendisine nasip eden Allah'a şükretmiştir. Çünkü ona göre İstanbul sadece güzel bir şehirden ibaret değildir, aynı zamanda İslâm hilafetinin merkezidir.

Şair, şiirinde İstanbul'un sanat panoramasını çizer. Jül Sezar'ın devletinin halefleri olan hükümdarlar tarafından farklı dönemlerde diktirilen kuleleri⁴ merdivenler olarak tarif eder. Bizans döneminde inşa ettirilen mekânlardaki "yıldız ve melek" motiflerini tasvir eder. Şiirin devamında İstanbul'dan yeryüzüne yön veren şehinşah halife II. Abdülhamid'i koruması için Rabbine dua eder. Çünkü sultan Abdülhamid tebaasına karşı lütufkâr, adaletli, merhametli, dinin gelişmesi için çalışan, ilmin savunucusu bir hükümdardır.

Yine şiirde geçen bilgilere göre şair İstanbul'da Osmanlı sultanı ve İslâm halifesi II. Abdülhamid Han'ın Beşiktaş'ta/Yıldız Sarayında gerçekleştirdiği halkla buluşma etkinliğine katılmıştır. Sultana aile fertlerinden valide sultan ve şehzadeler eşlik etmiştir. Valide sultanın camdan bir faytonda geldiği bildirilmektedir. Orada halkla birlikte yabancı ülkelerin zerrin kaftanlı devlet başkanlarının da saygıyla Sultan Abdülhamid'in karşısında baş eğdiklerini, orada bulunan askerlerin (bahriyeli ve karacı askerler) halkla birlikte sultanı "çok yaşa!" nidalarıyla karşıladıklarını, böylesine muhteşem karşılamının şah İskender'e dahi nasip olmadığını terennüm etmektedir.

Şiirin son kıtasında şair Zevkî İstanbul'da nice güzel hayret verici camilerin bulunduğunu, Hamidiye mührünün göklerde ve yeryüzünde yani İslâm dünyası için bir nişan olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Osman Bey'in bu dünyanın en güzel başkentine ev sahipliği yapan büyük bir devlet kurduğu için Allah'a şükretmektedir. Yine Türkiye devletini, payitaht İstanbul'u ve güzelliklerinin yanı sıra dönemin hükümdarı Sultan II. Abdülhamid Han'ın ve geçmiş Osmanlı sultanlarının bu yurdu Türk-İslâm yurduna çevirdiklerini methetmektedir.

Özbek Türkçesi

Ey, sâni'i hikmetnemâ, kull akl kunhing bilmemiş,
Yüz acz bu kâsır tilim hamdinggaa göya olmamış,
Her lahza ming ne'mat körüb, bir bar şükryn kılmamış,
Konstantana etgen nazar, heç şehr közge ilmemiş,

³ Detaylı bilgi için bakınız: (Uulu, 2019: 40-48).

⁴ İstanbul'da bulunan dikili taşlar kastedilmektedir ("Tarihe Meydan Okuyan İstanbul'un Dikilitaşlarını Tanıyalım", 2023)

Türk içre bardur bir masal⁵: “Her kimse nâzır olmamış,
İstanbulı kim körmemiş - göyâ cahana kelmemiş”.

Kadr ile gardundın büyük Sultan efendim devleti,
Köz körmegenni kördi köz şa'nı, şükûhı şevketi,
Abra çıkıb salmış kemend abru sahâbı himmeti,
Hay-hay, rafe'ül-mülk olub, olmuş bu yanglığ rif'atı,

Türk içre bardur bir masal: “Her kimse nâzır olmamış,
İstanbulı kim körmemiş - göyâ cahana kelmemiş”.

Kayser felekersâları salmış semâya nerdbân,
Me'vâsı yıldız üstine, bolmuş melâik pâsbân,
Femandehi röyi zemin tahtı hilâfetde ekân,
Yâ Rabb, bu şehenşehimiz kıl mülki milletde amân,

Türk içre bardur bir masal: “Her kimse nâzır olmamış,
İstanbulı kim körmemiş - göyâ cahana kelmemiş”.

Ul hüsrevi Cemşidcah körgüzdi evci saltanat,
Şâhâne vâliy bendege, emvâcı bahri ma'delet,
Lütfi reayâ ahlığa, in'âmı cûdi merhamet,
Fikri rivâcı din için, erbâbı ilmi maslahat,

Türk içre bardur bir masal: “Her kimse nâzır olmamış,
İstanbulı kim körmemiş - göyâ cahana kelmemiş”.

Şevket bile sultanımız keldi Beşiktaş üstine⁶,
İzzet bile na'leynini şahlar koyub baş üstine,
Hem kurretül a'ynı cahan-şehzâdeler kaş üstine,
Devlet anası şa'n ile bir şişe izbaş üstine,

Türk içre bardur bir masal: “Her kimse nâzır olmamış,
İstanbulı kim körmemiş - göyâ cahana kelmemiş”.

⁵ Hikmetli söz/atasözü anlamındadır.

⁶ Yıldız sarayı kastedilmektedir.

Zerrin kabâlı şahlar, saf-saf özin çokar körüb,
 Çoloku çobuk, cengcö hürmet bile asker körüb,
 Derler sedâyı “Çoh yaşa!” çavuşı bahrü berr körüb,
 Mundoğ temâşâ körmegenkim karnı İskender körüb,

Türk içre bardur bir masal: “Her kimse nâzır olmamış,
 İstanbul kim körmemiş - göyâ cahana kelmemiş”.

Câme‘leri lâme‘lere, Zevkî, ne dersen, çek rakam,
 Mühri “Hamidiye” mahe eflâk takıga alam,
 Usman bu devletge kelib, yüz şükrkim koydı kadam,
 Sen kim bularnı medhini izharını kılmak rakam,

Türk içre bardur bir masal: “Her kimse nâzır olmamış,
 İstanbul kim körmemiş - göyâ cahana kelmemiş”. (Zavqiy, 2003:92-94).

Türkiye Türkçesi

Ey yaratanın hikmet göstericisi tüm akıl özünü bilmemiş,
 Aciz olan bu kısa ve kusurlu dilim hamdını güya yapamamış,
 Her lahza bin nimet görüp, bir kez bile şükür etmemiş,
 Konstantiniyye’ye bakan, hiçbir şehre tekrar dönüp bakmamış,

Türklerde bir söz vardır: “Her kimse seyretmemiş,
 İstanbul’u kim görmemiş - güya bu cihana gelmemiş”.

Kıymet ile dünyanın büyük Sultanı efendimin devleti,
 Gözün görmediğini gördü göz şanı, görkemli şevketi,
 Bulut çıkıp salmış kement kaşın sahibinin himmeti,
 Hay-hay, yüceltilmiş bir mülk olup, bu kadar âlişan olmuş,

Türklerde bir söz vardır: “Her kimse seyretmemiş,
 İstanbul’u kim görmemiş - güya bu cihana gelmemiş”.

Kayser’in feleği mahvedenleri tarafından göğe yapılmış merdiven,
 Mekânı yıldızın üstünde, bekçi olmuş melekler,
 Yeryüzüne ferman-veren tahtı hilafette imiş,

Ya Rab, bu şehinşahımızı milletin mülkünde koru.

Türklerde bir söz vardır: “Her kimse seyretmemiş,
İstanbul’u kim görmemiş-güya bu cihana gelmemiş”.

O güneş gibi hükümdar saltanatının yükselişini gösterdi,
Şahane validir kullarına, deniz dalgaları büyüklükte adaletli/insaflı,
Lütüfludur tebaasına, ihsanı bol, cömert, merhametli,
Fikri dinin revacı için, maslahat ilminin erbabı,

Türklerde bir söz vardır: “Her kimse seyretmemiş,
İstanbul’u kim görmemiş - güya bu cihana gelmemiş”.

Şevket ile sultanımız geldi Beşiktaş’ın üstüne,
İzzet ile çizmesini şahlar koydular başlarının üstüne,
Hem de göz nuru cihan-şehzadeler kaşlarının üstüne,
Devlet anası şan ile bir aynalı/cam faytonun üstünde,

Türklerde bir söz vardır: “Her kimse seyretmemiş,
İstanbul’u kim görmemiş - güya bu cihana gelmemiş”.

Zerrin kaftanlı şahlar hürmet ile saf tutup
Kendilerini hizmetçi, çevik, cengâver asker gibi görüp,
“Çok yaşa!” diye seslenirler kara ve deniz çavuşları,
Böylesine bir temaşa görmemiştir şah İskender dahi,

Türklerde bir söz vardır: “Her kimse seyretmemiş,
İstanbul’u kim görmemiş - güya bu cihana gelmemiş”.

Camileri parlak, Zevkî, ne dersin, tarih düş,
“Hamidiye” mührü ay ve göklerin katında bir nişandır,
Yüz kere şükür ki, Osman bu devlete gelip adım attı,
Sen kim ki bunların methinin izharını sayıyorsun,

Türklerde bir söz vardır: “Her kimse seyretmemiş,
İstanbul’u kim görmemiş - güya bu cihana gelmemiş”.

3. Sonuç

Özbek şairi Zevkî, hac yolculuğu sırasında bir gelenek olarak önce hilafet makamının bulunduğu İstanbul'a gelmiş ve bir süre burada kalmıştır. Kaldığı süre boyunca boğaza nazır İstanbul'u gezmiş, güzelliklerine meftun olmuştur. Gördüğü güzel manzara ve vakaları daha sonra bir şiir yazarak Türkistanlılara sunmuştur. Şiire yansıyan konular payitaht İstanbul'un güzellikleri, tabiatı, şehirdeki camilerin yanı sıra dönemin hükümdarı, Müslüman halkların halifesi sultan II. Abdülhamid Han'ın özellikleri, vatanı, milleti ve İslâm'ın revacı için yaptıkları işler, halkıyla olan ilişkisi, halkı tarafından sevilmesi gibi konulardan oluşmaktadır. Söz konusu konular şairin İstanbul'a ve Sultan II. Abdülhamid Han'a karşı güttüğü sevgisini ortaya koymaktadır.

Şiirde İstanbul'u Müslüman Türk milletine kazandıran Türk sultanlarının yanı sıra II. Abdülhamid Han'a dualar yer almaktadır. Son olarak şair Zevkî, İstanbul'un eşsiz güzelliğini şiirin her kıtasında "Türklerde bir söz vardır: 'Her kimse seyretmemiş, İstanbul'u kim görmemiş-güya bu cihana gelmemiş'", hikmetli sözüyle terennüm etmektedir. Böylece şair, adeta bir ressam gibi İstanbul'un portresini kelimelerle çizmiştir. Şair Zevkî'nin bu şiiri Batı Türklüğünün payitahtı İstanbul'un Doğu Türklüğüne tasvir yoluyla tanıtılması açısından da büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

- Allworth, E. (1964). *Uzbek Literary Politics*, Paris: Mouton & Co. London-The Hague.
- Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Karimov, O. (2017). *Milliy Uyg'onish Davri O'zbek Adabiyoti Savol-Javoblar*, Namangan/Özbekistan: Namangan Neşriyatı.
- Komision. (1973). *Özbek Sovyet Ansiklopedisi (O'zbek Sovet Entsiklopediyasi)*. IV. Taşkent: Bosh Redaksiyasi.
- Komision. (2000-2005). *O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi 'Z' Harfi*. O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi. Taşkent: Davlat Ilmiy Neşriyatı.
- Komision. (2004). *Falsafa Qomusiy Lug'at*. Taşkent: Şark Neşriyatı.
- Komision. (2006-2008). *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati (O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi)*. Taşkent: Devlet İlmi Neşriyatı.
- Tarihe Meydan Okuyan İstanbul'un Dikilitaşlarını Tanıyalım*. (2023, 5 Mayıs). Erişim adresi: <https://yolvemacera.com>
- Togan, Z. V. (1942-1947). *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri.
- Uulu, D. S. (2019). *XIX. Yüzyılda Türkistanlı Hacuların Hac Yolculuğu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zavqiy, A. Z. (2003). *Ajab Zamona*. Taşkent: Şark Neşriyatı.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 - Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1383981>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 31.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 06.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Juraboev, O. (2023). Bobur Devoni Qo'lyozmalari va Uning Tuzilishi Xususida. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 287-295.

BOBUR DEVONI QO'LYOZMALARI VA UNING TUZILISHI XUSUSIDA

On the manuscripts of the babur's divan and its formation

OTABEK R. JURABOEV¹

Annotatsiya

Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur devoni qo'lyozmalarining qisqacha tavsifi, uning dunyo kutubxonalaridagi mavqei haqida bayon qilingan. Devon nusxalarining adabiy manba sifatidagi o'rni, ularning matn xususiyatlari va matniy farqlarini izohlashga harakat qilindi. Shoir she'rlari o'rin olgan nusxalardagi farqlar aniqlandi va bu boradagi boshqa olimlarning fikrlari ham o'rganildi.

Bobur devoni qo'lyozmalari o'rtasida taqqoslash tadqiqi ilgari o'tkazilmagan. Ushbu tadqiqotda devonning manba sifatidagi qiymati va matn xususiyatlari taqqoslandi, farqlar aniqlandi. Muallif tomonidan devonni shakllantirish bo'yicha bildirilgan ba'zi nazariy qarashlar ham tahlil qilingan va o'rganilgan.

Ushbu tadqiqotda Bobur devoni ilmiy-tanqidiy matn emas, balki yig'ma-qiyosiy matn bo'la olishi haqidagi xulosa tavsiya etiladi. Bir necha misollar asosida va devon matnlari o'rtasidagi matn farqlarining sabablari ta'kidlangan. Bundan tashqari, Bobur devoni bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar eslab o'tilgan va ularga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: Bobur, Qo'lyozma, Devon, Yig'ma-Qiyosiy Matn, She'r.

Abstract

In this article, a brief description of the manuscripts of Zahiriddin Muhammad Babur's Divan and its status in libraries around the world was written. Literary values, textual features and differences of Divan copies were tried to be explained. Copy differences in the poems of the poet were identified and the opinions on this issue were also examined.

¹ Doç. Dr., Özbekistan İlimler Akademisi Alişir Nevai Devlet Edebiyat Müzesi Müdürü.

El-mek: atabekrj@gmail.com.

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9997-1488>

A comparison study between Babur divans has not been done before. In this study, the literary value and textual features of the divan were compared and differences were identified. Some theoretical views on the formation of manuscript copies of the Divan have also been analyzed and examined.

In this study, it was suggested that a comparative summary text, not an edition-critical text, should be compiled in Babür Divan based on examples, and the reasons for the textual differences between the divans were emphasized. In addition, the previous studies on Babur Divan were mentioned and these studies were classified and the determinations made by those who worked on the text were evaluated.

Keywords: Babur, Manuscript, Diwan, Scientific And Critical Texts, Lyric.

Kirish

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) Sharq mumtoz turkiy adabiyotining yirik siymolaridan biri. U lirik janrlarda ham barkamol ijod qilgan. Ana shu asarlar majmuasidan iborat she'riy to'plami – **ديوان (divân)** ham bor.

So'nggi tadqiqalarimizga ko'ra, dunyo kitob xazinalarida saqlanuvchi, Bobur devonining qo'lyozma nusxalari adadi o'nta ekanligi ma'lum (Bobur Ensiklopediyasi, 2017:114-116).

Bu qo'lyozmalar:

1. رساله ترکی منظوم نوشته دستی تصنیف بابر پادشاه قلمی.

(Risâlai turki manzum, navishta dasti tasnifi Bâbur pâdshâh, qalami)

Hindiston, Rampur shahridagi Rizo kutubxonasi, 19 raqamli qo'lyozma [India, Rampur Raza Library, №19]. Ushbu qo'lyozma faksimilesini dastlab ingliz sharqshunosi Denison Ross (Dennison, 1910), keyinchalik O'zbekistonda akademik S.Azimjonova (Azimjonova, 1966) va Hindistonda prof. Aziziddin Husayn (Husayn, 2014) e'lon qilgan.

Shoir ijodiy merosini o'rganishda muhim bo'lgan bu qo'lyozma chiroyli ta'liq xati bilan ko'chirilgan. Sahifalarga jadval ishlangan, unvonli va bezakli, oltin suvi yuritilgan. 22 varaq. Ammo, mumtoz devon shaklida emas. Unda "Risolai Volidiya", 2 masnaviy, 24 ruboiy, 2 g'azal, 3 qit'a va "Risolai aruz" dan kichik parcha o'rin olgan. Dastlabki sahifadagi (Bayramxon) va oxirgi varaq pastki qismda (Shoh Jahonning ta'kidiga binoan) Bobur dastxati borligi aniqlangan.

"Har vaqtiki, ko'rgasen mening so'zumni,

So'zumni o'qub sog'ing'aysen o'zumni..."

deya boshlanuvchi ruboiy Boburning o'z xatida bitilgan. Shu she'ri yozib, muallif qo'lyozmani katta o'g'li Muhammad Humoyun mirzoga jo'natgan. Bunga oid dalil "Boburnoma"ning 357^b sahifasida ham keladi (Babur, 2002:248). Keyinchalik Bayramxon va Shoh Jahon ham buni tasdiqlaydi (Husayn, 2014:43-44).

Manba hijriy 935 [milodiy 1528], ya'ni "Volidiya" risolasi erkin tarjima qilingan yil ko'chirilgan. Uning ayrim sahifalari hoshiyasida Boburning tuzatma-tahrirlari ham bor.

2. ديوان ترکی بابر پادشاه (Divâni turki Bâbur pâdshah)

Parij, Milliy kutubxona, 1230 raqamli qo'lyozma [Paris, Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc. 1230]. Qo'lyozma matni chiroyli nasta'liqda yozilib, har sahifaga ikki ustun holda joylashtirilgan. Dastlabki sahifa unvonli. Go'zal ornament va jadvallar ishlangan. 51 varaq. Kotibi: al-Abd Muhammad Boqiy. Ko'chirilgan joyi va sanasi ko'rsatilmagan. Biroq, prof. S.Hasanov uni XVI asrning ikkinchi yarmiga mansubligini ta'kidlaydi (Hasanov, 1993:3).

Bu nusxada 89 ta tugal, 1 ta noto'liq g'azal, 63 ruboiy, 1 masnaviy, 11 tuyuq, 1 qit'a, 29 muammo, 21 fard mavjud. She'rlar an'anaviy devon tuzilish tartibida emas, janrlar aralashib ketgan. Bu esa mazkur nusxa muallif qoralamasidan ko'chirilganiga ishora qiladi.

3. ديوان بابر شاه چغتاي (Divâni Bâburshah chig'atayi)

Istanbul Universiteti kutubxonasi, 3743 raqamli qo'lyozma [Istanbul Üniversitesi kütüphanesi No:3743]. Qo'lyozma matni o'rtacha nasta'liq bilan har sahifaga ikki ustun qilib yozilgan. Oddiy uslubda ko'chirilgan va ba'zi o'rinlari o'chirilgan qoralama nusxa (Yucel, 1995:20). 105 varaq. Ko'chirilgan joyi, vaqti va kotibi ko'rsatilmagan. Bu qo'lyozma ham devon tartibida emas, janrlar aralash berilgan. Ammo, nusxa Bobur she'r to'plamlarining eng to'lig'i hisoblanadi. Unda "Risolai Volidiya", 121 g'azal, 8 masnaviy, 211 ruboiy, 53 muammo, 18 qit'a, 15 tuyuq, 79 matla' va masnu' she'rlar o'rin olgan, nasriy parchalar ham mavjud.

4. ديوان سلطان اعظم بابر ميرزا (Divâni Sultânul a'zam Bâbur mirzâ)

Istanbul, To'pqopi saroyi Ravon kutubxonasi, 2314 raqamli qo'lyozma [Topkapı Sarayı Revan kütüphanesi no: 2314]. Qo'lyozma nasta'liq xatida har sahifaga ikki ustun holda ko'chirilgan. Sahifalarga bezakli, ziynatli jadvallar ishlangan, oltin suvi va rang yurgizilgan. 54 varaq. Ko'chirilgan sanasi va kotibi ma'lum emas. (Ba'zi belgilariga ko'ra buni ham XVI asr ikkinchi yarmiga mansub, deya taxmin qilish mumkin.) Unda ham devon tartibi saqlanmagan bo'lib, 113 g'azal, 12 masnaviy, 139 ruboiy, 57 muammo, 14 qit'a, 13 tuyuq va bir necha notamom she'r bor.

5. ديوان ميرزا بابر (Divâni mirzâ Bâbur)

Istanbul shahar kutubxonasi, Muallim Javdat yozmalari bo'limi, 332 raqamli qo'lyozma [Istanbul 100. Yıl Atatürk Kitaplığı (Belediye Ktb.) Muallim Cevdet yazmaları K. 332]. Qo'lyozma matni ta'liq xatida sarg'ish qog'ozga yozilgan. Sahifalarga zarhal va rangli jadval ishlangan. 74 varaq. Ko'chirilgan sanasi va kotibi ko'rsatilmagan. Bu manba ham devon tartibida emas. Unda 84 tugal va 8 notugal g'azal, 12 masnaviy, 136 ruboiy, 57 muammo, 15 qit'a, 13 tuyuq hamda bir necha notamom she'rlar berilgan.

6. ديوان بابر پادشاه (Divâni Bâbur pâdshah)

Hindiston, Haydarobod Salorjang muzeyi, 4 raqamli qo'lyozma [India, Salar Jung State Library No: 4]. Qo'lyozma matni ravon va mayda nasta'liq xati bilan har sahifaga ikki ustun holda ko'chirilgan. Varaqalar bezalmagan, oddiy. 25 varaq. Kotibi noma'lum. XVII asrda ko'chirilgan. Bu qo'lyozma ham an'anaviy devon tartibida emas. Unda 90 g'azal, 31 ruboiy, 2 tuyuq va 3 fard o'rin olgan. Ayrim she'riy satrlar ostiga forsiy mazmuni bitilgan.

7. ديوان بابر پادشاه (Divâni Bâbur pâdshah)

Hindiston, Haydarobod Salorjang muzeyi, 18 raqamli qo'lyozma [India, Salar Jung State Library No: 18]. Qo'lyozma matni ravon nasta'liq xati bilan har sahifaga ikki ustun holda ko'chirilgan, har bir she'r "va lahu" (bu ham uning) so'zlari bilan ajratilgan. 28 varaq. Kotibi: Janob Ali Kotibiy. Hijriy 1188 (milodiy 1774) yilda ko'chirilgan. Bu qo'lyozma ham mumtoz devon tartibida emas. Unda 89 g'azal, 65 ruboiy, 11 tuyuq, 1 qit'a, 49 fard va 10 masnaviy o'rin olgan. 1^b varaqdagi "Min maqoloti hazrat al-a'lo" yozuvidan so'ng g'azallar boshlangan va ko'pchilik misra osti yoki yoniga forsha mazmun boshqa kotib tomonidan yozilgan. Devondan so'ng qo'lyozmada Alisher Navoiyning "Muhokamat-ul-lug'atayn" asari ham o'rin olgan (Hasanov, 1979:49-51).

8. ديوان بابر پادشاه (Divâni Bâbur pâdshah)

London, Britaniya muzeyi kutubxonasi D.P.1402 raqamli qo'lyozma [London, The British Library D.P. 1402, Turki Ms 25]. Qo'lyozma matni chiroyli husnixat bilan nasta'liqda har sahifaga ikki ustun holda qora, (sarlavhalar) qizil siyoh bilan ko'chirilgan. 32 varaq. Qo'lyozma o'lchovi: 11,5x20 sm; matn o'lchovi: 7x14 sm. Ayrim sahifalar hoshiyasiga ham

she'r yozilgan. Manba bezaksiz. Kotibi: Hayot Ali. Xotima qismida boburiylardan bo'lmish Ajit Singh Jayb Bahodur buyrug'i bilan hijriy 1190 (milodiy 1776) yil ko'chirilgani ta'kidlanadi. Qo'lyozmada yana ikki temuriy – Sulton Husayn mirzo va Sulton Mas'ud Mirzo Shohiy devonlarini ham Hayot Ali ko'chirgan va bir jildga keltirilgan (Abdug'afurov, 1997: 14-20). Manbaning ahamiyatli jihati shundaki, unda ilk bora Bobur she'rlari an'anaviy mumtoz devon tartibida berishga harakat qilingan: har radif harfiga sarlavhalar (masnaviyot, ruboiyot, fardiyot-mufradot, qit'aot) qo'yilgan. Taxminimizcha, bu kotib tomonidan amalga oshirilgan. Unda 88 g'azal, 4 masnaviy, 1 masnu', 76 ruboiy, 2 qit'a va 29 fard berilgan. "Fardiyot" qismida muammolar ham aralashib ketgan.

9. بابردیوانی (Bâbur divâni)

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi, 317 raqamli qo'lyozma. Matn novvotrang Qo'qon va hafrang rus fabrika qog'oziga har sahifaga ikki ustun holida ko'chirilgan. Ravon nasta'liq xatida qora siyoh bilan ko'chirilgan. Sahifalarga zarhal, rangli va oddiy jadvallar ishlangan. Kotibi: To'xtamurod usta Usmon o'g'li Zufariy Shohiy. 1996 yil Toshkent shahrida ko'chirilgan. 96 varaq. Qo'lyozma o'lchovi: 12x20 sm. Matn o'lchovi: 7,5x14; 6x13; 9x15 sm. Qizil rang, uch unvonli bezakli qattiq muqovada. [Sahhof nomi unvonga yozilgan: amali Mir Muhammad, sana 1274.] Unda 121 g'azal, 196 ruboiy, 9 masnaviy, 52 muammo, 19 qit'a va 1 fard berilgan.

10. Yana bir **divân** qo'lyozmasi haqida turkmanistonlik olim R.Kurenov o'z tadqiqotida xabar beradi (Kurenov, 2016). Unga ko'ra, Pokistondagi Islomobod Milliy kutubxonasida 3 raqamli qo'lyozma Bobur devonidir. Biz o'zimiz hali bu nusxani ko'rmaganimiz bois R.Kurenov ma'lumotiga tayanamiz. Devonning bu nusxasi matniy nuqtai nazardan Parij qo'lyozmasiga yaqin ekanligi seziladi. Garchand ushbu dissertatsiya ishidan Bobur devonining tekstologik tadqiqi ko'zda tutilgan bo'lsa ham unda mavzu yuzasidan amalga oshirilgan bir qancha ishlardan bexabarlik va ko'plab muhim materiallarni o'rganilmagani uchun to'laqonli ish yuzaga chiqmaganini ta'kidlash lozim.

Yuqorida zikri kechgan qo'lyozmalarni o'rganish davomida esa shunday xulosalarga kelish mumkin:

A) ular asosan XVI-XVIII asrlar oralig'ida ko'chirilgan qo'lyozmalardir (Toshkent nusxasi bundan xorij);

B) ularning hech biri tom ma'nodagi an'anaviy Sharq mumtoz **divân** tuzilishi shaklida emas;

D) ular birinchi galda – shoir she'rlarining mavjud yig'ilgan jamlanmasi yoki qoralama (musavvada)lar ekanligi bo'rtib turadi;

E) ularning ichida ayrim ziynatli nusxalar ham bo'lib, aynan, shu bezakli qo'lyozmalar manbashunoslik va matnshunoslik nuqtai nazaridan hamda boburshunoslik uchun mo'tabar hisoblanadi;

F) bu qo'lyozmalarning deyarli barchasi ravon va chiroyli husnixat bilan kitobat etilgan (asosan nasta'liq xatida).

Modomiki, masala shunday ekan "Bobur o'z qo'li bilan divân (devon) tuzganmide?" degan savol yuzaga qalqib chiqishi tabiiydir (Juraboev, 2018:41-43).

Sohibi devon bo'lish mumtoz adabiyotda shoirdan tom ma'noda mumtoz she'riyat egasi bo'lishni taqozo etadigan unsur ekanligi ma'lum. Bu esa shoirdan katta mas'uliyat va iste'dod talab etadi. **Divân** tuzish ham ko'p asrlik an'analarga egaki, ana shularni o'zlashtirgan shoirgina bu ishga qo'l ura olardi.

Biz Zahiriddin Muhammad Boburning bu masalaga qarashini o'rganmay turib, uning devoni qo'lyozmalaridagina kelib chiqib yuqoridagi savolga javob qilib qo'yaqolishni u qadar to'g'ri emas, deb hisoblaymiz (Juraboev, 2020:1493-1498).

Shuning uchun, Boburning **divân** tuzib-tuzmaganligi haqida muallifning nazariy qarashlarini ham o'rganib yanada asosliroq ilmiy xulosa chiqarish maqbul bo'ladi (Juraboev, 2023:171-176).

Aytish mumkinki, Bobur **divân** tuzish borasida o'z yondashuviga ega.

Biroq, uning she'r tuzilishi, jumladan aruz haqida maxsus ilmiy asari (Babur, 1971) va unda aruz ilmiga oid nazariy qarashlari bo'lgani holda **divân** tuzilishi borasidagi ilmiy fikrlari aks etgan to'la yozmalari bizga ma'lum emas. Lekin, uning bitiklari orasida bu masalaga bag'ishlangan ayrim o'rinlar borki, ular orqali muallifning bu borada ham mukammal bilimga ega ekanligiga shohid bo'lamiz.

Bir ruboiysida u shunday deydi:

Devonima ne rabtu ne tartibedur,

Ne jadvalu ne lavhu ne tazhibedur.

Gar sanga yibordim ani, ayb aylamakim,

Devoningni tilarga taqribedur.

“Boburnoma”ning bir o'rnida Samarqand hokimi “*Fo'lod Sultonga devonimni yibordim*” deb yozadi (Babur, 2002:174). Bu voqea Bobur hali Kobulda ekanligida, aniqrog'i, milodiy 1518 yilga to'g'ri keladi. Shunga ko'ra, shoir o'z devonining dastlabki qoralamalariga shu vaqtda tartib bergan, deyish ham mumkin.

Biroq, keltirilgan ruboiyning o'zi qachon yozilgan? 1518 yildan oldinmi yoki keyinmi? Bobur o'z devoni badaliga kimdan yana devon “tilamoqda”? Nega devonining kamchiliklarini sanayapti va ular qanday “ayb”?

Haqiqatan, bir to'rtlik shuncha savol tug'diradimi?!

To'g'ri, ularning hammasiga ham javob topish hozirda juda mushkul. Ayniqsa, kimga yo'llangani borasidagi so'roq, toki biror ishonchli manba asosida aniqlik kiritilmas ekan, ochiq qolaveradi.

Biroq, diqqat etilsa, avvalo, Bobur o'z she'riy to'plamini an'anaviy mumtoz devonchilik qolipiga batamom solishga ulgurmaganini ta'kidlamoqda. Qolaversa, bu ruboiy Fo'lod Sultonga to'plam yuborilgandan so'ng bitilgan. Ya'ni, shoirning dastlabki she'riy to'plami (**divân**) bitgach.

Bunday fikrga kelishimizning esa sababi bor.

Avvalo, ushbu ruboiy matni shoir devoni qo'lyozmalarining uch nusxasidagina keladi. Ular Istanbulda saqlanayotgan qo'lyozmalardir [Istanbul Üniversitesi kütüphanesi No: 3743, Topkapı Sarayı Revan kütüphanesi no: 2314, İstanbul 100. Yıl Atatürk Kitaplığı (Belediye Ktb.) Muallim Cevdet yazmaları K. 332].

Ikkinchidan, bu manbalarning birinchisi – Istanbul Universitetidagi nusxa Bobur devonlarining eng ko'p she'r yig'ilgani hisoblanishini avvalroq ta'kidlab o'tdik. Yuqorida keltirilgan ruboiy esa qo'lyozmaning 67^b-68^a varaqlaridan o'rin olgan. Qolaversa, aynan shu nusxa hozirda Istanbuldagi yana ikki manba uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

Masala shundaki, Bobur devonlarining eng mo'tabarlari hisoblanmish Rampur [India, Rampur Library of Risa, №19] va Parij [Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc. 1230] nusxalarida bu ruboiyning yo'qligi ham uning keyinchalik – 1528-1530 yillarga doir ekanligiga dalolat qiladi. Chunki, ta'kidlangan Istanbul universitet nusxasi salmoq jihatidan Bobur she'rlari

jamlanmasining eng yirigidir. Hatto, undagi bir necha she'r boshqa manbalarda uchramaydi. Uning ayrim sahifalardagi kalligrafik belgilarga ko'ra turk olimi B.Yujel muallif avtografi (dastxati) degan taxmini ham ilgari surgan edi (Yucel, 1995:20).

Ammo bunga qo'shilib bo'lmaydi. Negaki, Zahiriddin Muhammad Boburning qo'l yozuvi borligi tasdiqlangan manba Rampurdagi nusxa ekanligi haqida yuqoriroqda ta'kidladik. Istanbul universiteti nusxasining matnini Rampur nusxasidagi Bobur yozuvi bilan qiyoslanganda ham B.Yujel fikri o'z tasdig'ini topmadi. Ustiga-ustak, Istanbul universitetidagi manbaning kitobat qilinishi ham XVI asr ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Ya'ni, muallif vafotidan ancha keyin.

Endi asosiy masalaga qaytsak.

Bobur ta'kidlangan ruboiysida aynan **divân** tuzilishining muhim unsurlari haqida eslatadi. Ya'ni, bu o'rinda muallif tarafidan devonchilikning shakli va nazariy asoslariga xizmat qiluvchi unsurlar, qisqacha bo'lsa-da, ta'kidlanmoqda. Demak, Bobur nazdida, devonning shakli jihatdan to'la-to'kis bo'lmog'i uchun quyidagilar ijob etishi zarur ekan:

1. ربط (Rabt)
2. ترتب (Tartib)
3. جدول (Jadval)
4. لوح (Lavh, lavha)
5. تذهيب (Tazhib)

Bobur ta'kidlangan mazkur besh istiloh devonning tugal bo'lishi va o'quvchi qo'lga yetib borishi uchun, ma'lum ma'noda, muallif tarafidan muhim yoki yetarli hisoblanilmoqda. Ruboiyning keyingi ikki misrasiga qaralsa, "*Gar sanga yibordim ani, ayb aylamakim*" deya agar beshta asosiy unsur – "*rabt*", "*tartib*", "*jadval*", "*lavh*" va "*tazhib*" bo'lmasa ham uning devonini aybsitmaslikni so'ramoqda.

O'z navbatida buning sababi o'laroq "*Devoningni tilarga taqribedur*" deya asos ham keltirilmoqda. Ya'ni, ushbu ruboiyni boshqa bir qalamkash-shoir – devon tuzuvchiga yo'llamoqda va o'zining hali tugallanmagan devonini jo'natib, buning badaliga uning she'riy to'plamini so'rab olish istagidadir.

Anglashiladiki, Bobur devonining daragi va dovrug'i hali muallif uni to'la tartib bermasdan oldinroq mashhur bo'lgan. Uni muallifning o'zidan so'rab olib o'qiguvchi muxlislar, oxirigacha-mukammal tarzda bo'lmasa-da, tezroq bahramand bo'lish niyatida o'zidan iltimos qilib olib turishgan.

Boburning ruboiysidan **divân** tuzilishi bilan bog'liq holda quyidagicha nazariy xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Dastlabki ikki istiloh – "*rabt*" va "*tartib*" devonning matn tuzilish strukturasi bilan bog'liq bo'lsa, "*jadval*", "*lavh*" va "*tazhib*" devonning ko'rinish, ya'ni badiiy kitobat bezagi bilan bog'liq ravishdagi atamalardir.

Demak, **divân** (she'rlar to'plami) matn nuqtai nazaridan qat'iy ichki tartibga (alifbo harflarining ketma-ketligi, qofiya-radiflarning navbati, janrlar oldinma-ketinligi; *debocha*, *hamd*, *munojot* va *na'tlarning* kelishi) ega bo'lmog'i, keyin esa uning qo'lyozmasi ta'kidlangan ichki bezaklarning o'rinli qo'llanib tuzilishiga bog'liq bo'lar ekan. Shuni ham eslatish kerakki, badiiy bezaksiz ham, oddiy ko'chirilgan **divân** nusxalari ko'p uchraydi. Lekin, bu o'rinda Boburning podshohliligi va yuksak didli san'atkor ekanligini ko'zda tutish o'rinli bo'ladi.

Anglashiladiki, Bobur mirzo o'z devonini yuqorida keltirilgan mumtoz devonchilik talablari asosida mukammal sur'atda tartib berishga va bu borada ham o'z xassos ijodkorlik qirralarini ko'rsatishga intilgan shoir o'laroq ko'z oldimizda gavdalanadi. Uning **divân** tuzish

va devonchilik borasidagi qarashlari mumtoz devonchilik an'alarini mukammal tarzda biluvchi, tajriba va mahorat sohibi, salohiyatli ijodkor ekanligini yana bir karra tasdiq etadi.

Demak, Bobur hayotlik chog'ida o'z she'riy to'plamini an'anaviy mumtoz devonchilik qolipiga batamom solishga ulgurmagan. Faqat, Britaniya muzeyi kutubxonasida saqlanuvchi "Devoni Bobur podshoh" qo'lyozmasi ma'lum devon holidaydir. Biroq, u ham hij. 1190 [m.1776] yilda ko'chirilgan bo'lib, kotib tarafidan shunday tuzilganini eslatdik. Boburshunoslikka ham, mumtoz **divân** tuzish an'anasiga to'liq rioya etib tuzilgan, shoir devonining mukammal nusxasi hanuzgacha ma'lum emas.

Bobur ijodiy merosiga faol qiziqish tufayli, XX asrga kelib, uning lirik asarlarini devon holiga keltirishga ayrim urinishlar bo'lgan. Shu kunga qadar Bobur she'riyatidan namunalar turli tarzda bir necha bor chop etildi. Bu borada F. Ko'prulu (Ko'prulu, 1915), A.Samoylovich (Samoylovich, 1917), A.Qayumov (Qayumov, 1965), S.Hasanov (Hasanov, 1982), Sh.Yorqin (Yorqin, 1983, 2008), A.Abdug'afurov (Abdug'afurov, 1994), B.Yucel (Yucel, 1995) va boshqalarning ishlarini sanash mumkin.

Ko'plab nashrlar asosan ommabop xarakterga ega bo'lib, ularning ichida ikki nashr ilmiyligi bilan ajralib turadi. Afg'onistonlik olim Shafiqa Yorqin va turkiyalik olim Bilol Yucel tarafidan amalga oshirilgan bu tadqiq-nashrlar nisbatan to'la va birmuncha ilmiy apparat bilan ta'min etilgan. Ular, ma'lum qadar, tanqidiy matn xususiyatini tashiydi.

Biroq, ularni ham mukammal ilmiy izohga ega, shoir she'riyatini to'la-to'kis qamrab olgan va sahiih matn darajasida deb bo'lmaydi. Negaki:

a) Sh. Yorqin va B.Yujel nashrlarida Bobur devonining Haydarobodidagi, Londondagi, Islomobodidagi va Toshkentidagi nusxalari tadqiq uchun tortilmagan;

b) Ushbu nashrlar, to'liq ravishda, an'anaviy Sharq mumtoz devonchilik shakliga keltirilmagan;

c) Har ikki nashr matnida (asosan B. Yucel nashri) qo'lyozmalar aro bir-necha farqlar ko'rsatilsa-da, barcha nusxalar isti'foda etilmagani va ilmiy-tanqidiy (yoki, yig'ma-qiyosiy) matn prinsiplaridan kelib chiqilmagani bois to'liq holda emas.

Bobur devonining qo'lyozmalarini o'rganish natijasida shunga amin bo'ldikki, shoir devonining ilmiy-tanqidiy matnini tuzish juda zarur ekan.

Lekin, masalaning chigal va yechilmas jihati bor.

Ya'ni, Boburning o'zi tuzgan yoki tuzdirgan va tahrirdan o'tkazgan to'liq (yoxud, nisbatan to'liq) devon qo'lyozmasi qo'limizda bo'lmas ekan ilmiy-tanqidiy matnni haqiqatda amalga oshirib bo'lmaydi.

Negaki, muallifning o'zi devonni qay tartibda tuzgan, an'anaviy mumtoz devonchilikning qoidalariga qat'iy amal qilganmi, yo'qmi, degan savollar qalqib chiqaveradi. Ustiga-ustak, ilmiy-tanqidiy matnga asos asl (tayanch nusxa bo'lgulik) qo'lyozmaning o'zi yo'q. Inchunin, ilmiy-tanqidiy matn barcha yoki eng mo'tabar qo'lyozma nusxalar asosida yaratilishi matnshunoslik ilmida qabul qilingan.

Yuqoriroqda qisqacha tavsiflari keltirilgan qo'lyozmalarning bari devon tuzish uchun yig'ilgan she'rlar musavvadasi yoki keyinchalik ulardan ko'chirilgan ayrim-ayrim holdagi nusxalar, ekanligi ta'kidlandi. Shuningdek, Bobur tiriklik chog'ida ko'chirilgan birgina qo'lyozma (Rampur nusxasi) ham umuman **divân** tartibida emas. Unda hatto shoirning lirik she'rlarining o'zi sanoqli.

Mazkur vaziyatda **matnshunoslikda qo'llaniladigan yana bir muhim va ilmiy tajribadan muvaffaqiyatli o'tgan ishonchli matn turi** juda qo'l keladi. Bu ham bo'lsa – **yig'ma-qiyosiy matndir**.

Yagona yig‘ma-qiyosiy matn shakllantirilar ekan **divân** tizimida muallifning barcha lirik asarlari jamlangan bo‘lishi lozim.

Matnlar aro o‘zgarishlar, farqlar va so‘zlarning turlicha kelishi yig‘ma-qiyosiy matn davomida ko‘p uchraydi. Deyarli har bir she'r ulardan holi emas. Ular orqali esa shoirning ijodiy laboratoriyasiga matnshunoslik asosida nazar solish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu o‘z navbatida shoir lirikasini yanada teranroq tadqiq etishga omil bo‘ladi. Har bir she'rning qo‘lyozmalardagi o‘rnini aniqlash, har sahifa osha matniy farqlarni ko‘rsatish va matnosti izohlar bilan ta'minlash juda muhim.

Aslida hech qaysi qo‘lyozmada she'rlar raqamlanmagan. Bu o‘rinda matn aniqligini saqlash va o‘quvchiga qo‘laylik tug‘dirish maqsadida ular raqamlanadi va to‘rtburchak [] qavsga olinadi. Yig‘ma-qiyosiy matn tuzish prinsipiga muvofiq ravishda esa **divân** uchun tayanch nusxa sifatida P va Û nuxsalar, an'anaviy mumtoz devon tuzilishi nuqtai nazardan esa L nuxsasi tanlab olinadi. Qolgan qo‘lyozmalarga esa yordamchi nusxa sifatida qaraladi. Qo‘lyozmalarning matnlar aro so‘zlar va ayrim misralar farqliligi bo‘lsa matnosti (snoska)da ko‘rsatib ketiladi. Yana bir masalaga aniqlik kiritish zarurki, matnshunoslik ilmi talabiga ko‘ra matn aslida qaysi yozuvda yaratilgan bo‘lsa ilmiy-tanqidiy matn ham, yig‘ma-qiyosiy matn ham o‘sha alifboda tuziladi.

Xulosa

Xulosa qilganda, Bobur lirikasining matniy tadqiqi yuzasidan olib borilayotgan izlanishlar uning **divân**ini eng to‘liq va sahih jamlanmasini bunyod etish yo‘lida bo‘lib, u an'anaviy mumtoz devonchilik qoidalari asosida, ishonchli qo‘lyozmalarga binoan tuzilishi va matniy saktaliklardan imkon qadar holi bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Kaynaklar

Abdug‘afurov, A. (1997). A. Abdug‘afurov. Bobur devoni qo‘lyozmasining Balamkada nusxasi. *O‘zbek tili va adabiyoti*. S. 4, s.14-20.

Abdug‘afurov, A. (1994). *Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon*. Toshkent: Fan.

Azimjonova, S. (1966). Azimjonova S. *Indiyskiy divan Babura*. Toshken: Fan.

Babur, Z. M. (1971). *Zahiriddin Muhammad Bobir. Muxtasar*. Nashrga Tayyorlovchi: S.Hasan. Toshkent: Fan.

Babur, Z. M. (2002). *Boburnoma. Nashrga tayyorlovchi: S. Hasanov*. Toshkent: ShARQ.

Bobur ensiklopediyasi (2017). *Zahiriddin Muhammad Bobur Ensiklopediyasi (Qayta Ishlangan Ikkinchi Nashr)*. Toshkent: “SHARQ”.

Dennison, R. (1910). *Diwan-i Babur. With Preface*. By E. Dennison Ross. Published in Calcutta.

Hasanov, S. (1993). Zahiriddin Muhammad Bobur. *Mahrami Asror Topmadim. (Parij devoni nusxasi)* Toshkent: Yozuvchi.

Hasanov, S. (1979). Hasanov, S. O Haydarabadskom Rukopise Divana Babura. *Obshchestvennyye Nauki v Uzbekistane*. S. 12, s. 49-51.

Hasanov, S. (1982). *Bobir She'riyatidan*. Toshkent: O‘zKP Markaziy nashriyoti.

Husayn, A. (2014). *Diwan-i-Babur*. India, Rampur, Alpha Art.

Qayumov, A. (1965). *Bobir. Asarlar*. 3 Jildlik, 1-j. Devon. Toshkent: Badiiy Adabiyot.

Koprulu, M. F. (1915). Koprulu M. F. Baburshahning She`rlari. *Milli Tatabbular Macmuasi*. C. 1-2, 1331/1915.

Kurenov, R. (2016). Kurenov R.A. *Zahyreddin Muhammet Babyryn "Diwanynyn" Tekstologik Dernewi*. Filologiya Ylymlarynyn Kandidaty Alymlyk Derejesini Almak Ucin Dissertasiyanyn Awtoreferaty. Asgabat.

Juraboev, O. (2018). Juraboev, O. Boburning Nechta Devoni Bor? *Til va Adabiyot Ta'limi*. S. 2, s. 41-43.

Juraboev, O. (2020). Juraboev, O. R. Teoretical Views of Bobur About the Divan Strukture. *ACADEMICIA. An International Multidisciplinary Research Journal*. Y. 10, C. 5, s. 1493-1498.

Juraboev, O. (2023). Bobur Devonining Tuzilishiga Doir Mulohazalar. *GOLDEN BRAIN*, Y. 1, S. 27, s. 171-176.

Samoylovich, A. (1917). Samoylovich A.N. *Sobranie Stixotvorenij Imperatora Babura*. Chast 1, Petrograd.

Yorqin, Sh. (1983, 2008). Yorqin Sh. *Devoni Zahiriddin Muhammad Bobur*. Kobul 1362; *Daryo dar guhar (Devoni komil Zahiriddin Muhammad Bobur)*. Kobul 1387.

Yücel, Bilal. (1995). *Babür Divanı. Gramer, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1363870>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 21.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 08.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Karimova, S. ve Demir, S. (2023). Ferit Edgü'nün “Yılan” Adlı Küçürek Öyküsünün Göstergibilimsel Yöntemlerle Çözümlemesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 297-307.

**FERİT EDGÜ'NÜN “YILAN” ADLI KÜÇÜREK ÖYKÜSÜNÜN
GÖSTERGEBİLİMSEL YÖNTEMLERLE ÇÖZÜMLENMESİ**
Analyzing ferit edgü's short story "yılan" with semiotic methods
SHAXNOZA KARİMOVA¹, SEZGİN DEMİR²

Öz

Anlatılar; anlatma edimine bağlı, kişi, zaman ve uzam birlikteliğini zorunlu kılan, bir durum sözcüsünün bir edim sözcüsüyle başka bir durum sözcüsüne dönüştüğü olay temelli metinlerdir. Küçürek öyküler ise sözcemele ediminin yoğunlaşmasına dayalı, çoğu zaman birkaç sözceden oluşan, okur üzerinde şok etkisi yaratmayı hedefleyen yazınsal ürünlerdir. Ferit Edgü, Türk yazınında bu türün en önemli temsilcilerinden biridir. Bu çalışmanın amacı, Ferit Edgü'nün “Yılan” adlı küçürek öyküsünün anlam üretim sürecinin deneysel olarak somut söylemsel düzeyden anlatsal boyuta, oradan da soyut ve devingen bir yapıya sahip olan derin yapıya doğru deneysel bir okumaya/çözümlemeye tabi tutulmasıdır. Metne yönelik çözümlemelerde, bu türden bir deneysel okumayı/çözümlemeyi mümkün kılan gösterge bilimsel yöntemler kullanılmıştır. Gerçekleştirilen çözümleme sonucunda metnin derin yapısındaki “iktidar” temel anlamının “zayıf-güçlü” karşıtlığından ortaya çıktığı, ilgili öykünün diakronik düzlemde süregelen binlerce yıllık bir mücadelenin günümüze yansımaları olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Anlatı, Ferit Edgü, Gösterge Bilimi, Küçürek Öykü, Yılan

¹Doktora Öğrencisi, Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi Doğu Filolojisi ve Tercümanlık Fakültesi Doğu Ülkeleri Edebiyatı ve Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, Taşkent, Özbekistan; shahnozasayyid@gmail.com

²Doç. Dr., Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi Türk Filolojisi Bölümü, Taşkent, Özbekistan; Firat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bilim Dalı, Elazığ, Türkiye; sezgin.demir@firat.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2914-0261>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0466-2218>

Abstract

Narrative texts are event-based texts that depend on the act of narration, require the unity of person, time, and space, and in which a situation word turns into another situation word with an action word. On the other hand, short stories, which can be evaluated within the narrative type texts, are literary products based on the intensification of the speech act, often consisting of a few words, aiming to create a shock effect on the reader. Ferit Edgü is one of the most important representatives of this genre in Turkish literature. The aim of this study is to subject the meaning production process of Ferit Edgü's short story "Yılan" [The Snake] to an experimental reading/analysis from the concrete discursive level to the narrative level and from there to the deep level, which has an abstract and dynamic structure. In the analysis of the text, semiotic methods that enable this kind of experimental reading/analysis were used. As a result of the analysis, it can be said that the basic meaning of "power" in the deep structure of the text emerges from the opposition between "weak and strong", and that the related story is the reflection of a millennia-old struggle that continues on the diachronic plane.

Keywords: Narrative, Ferit Edgü, Semiotics, Short Story, Yılan

1. Giriş

Platon ve Aristo'ya kadar uzanan anlatı teorisi, son zamanlarda anlatı bilim adı altında oldukça popüler ve kapsamlı bir disiplin hâline dönüşmüş, 20. yüzyıl ortalarından itibaren de bilimin inceleme konusu olabilmıştır (Dervişcemaloğlu, 2014:15). Biz, çalış Anlatı; anlatma edimine bağlı, kişi, zaman ve uzam birlikteliğini zorunlu kılan, bir durum sözcüsünün bir edim sözcüsü ile bir başka durum sözcüsüne dönüştüğü olay temelli metinlerdir. Sözcüleme öznesi bir öyküyü anlatmak (anlatısal), bir betimleme yapmak (betimleyici), bir şey kanıtlamaya çalışmak ya da bir şeyi eleştirmek (kanıtlayıcı), bilgi vermek (açıklayıcı ya da göndergesel), bir düşünceyi esinlemek ya da öneride bulunmak (buyurucu), konuşmaya dayalı bir anlatımla düşüncesini açıklamak (söyleşimsel), alıcının duygularını söz sanatları ile süsleyerek açıklamak (sözbilimsel) ya da gelecekte haber vermek (önceden haber verici metinler) niyetinde olabilir (Günay, 2003:203). Bu türden metinler anlatma edimine bağlı olduğu için ontolojik açıdan yazardan bağımsız bir anlatıcıyı ve odaklayımı zorunlu kılmaktadır. Alımlama esnasında ise sözcüleme öznesinin başkahraman olarak sunduğu sanatsal gerçeklik içerisindeki kişinin serüveniyle kendimizi özdeşleştirir, onun yaptıkları ve yapacaklarına tanık olmaya çalışırız (Günay, 2002:55). Bu da öncelikle öykü ve öyküleme şeklinde ikili bir zaman akışı ile sözcüleme ediminin öyküleme zamanı üzerinde konumlandırılmasını, eşsüremsel anlatımın yanı sıra geriye ve ileriye sapımları mümkün kılmaktadır. Öyküleme zamanı üzerinde konumlandırılan sözcüleme ediminin ilerleme ilkesiyle metni oluşturan sözcüklerin birbirini izlemesi ile anlatılarda genişleme ve yayılma olanağı söz konusu olur, bu durum da sürekliliği sağlar (Öztoğat, 2005:68). Bununla birlikte yazın başta olmak üzere sinema, reklam gibi birçok alanda anlatılar söz konusudur ve hayatın birçok yerindedir.

Küçürek öyküler sözcüleme ediminin yoğunlaşmasına dayalı, çoğu zaman birkaç sözcüden oluşan anlatısal tipteki metinlerdir. Geleneksel öykü biçimlerinin aksine küçürek öyküler, az sözle çok şey anlatabilmek için biçim ile içeriğin bağdaştırılıp ayrıntıların atılması sonucunda gerçekleşen yoğunlaşmanın ürünüdür (Korkmaz ve Deveci, 2011:55). Bu türden çok kısa anlatılar minimalist öykü, küçük ölçekli kurmacalar olarak da adlandırılmakta olup bireyin yaşantısındaki dondurulmuş kısa anlar, küçük olaylar, anekdotlar, kurulan düşlerden birisi, bir içsel konuşma ya da bir episod şeklinde okurla buluşabilir (Erden, 2002:315). Anlatılar 2.000 ile 30.000 sözcüklükse "short story", daha kısa olanlara "short short story", 30.000 ile 50.000 sözcük arasındakilere ise "novelte" denmektedir (Sayın, 1999:63). Okur üzerinde şok etkisi yaratmayı, onu şaşırtmayı amaçlayan anlatısal tipteki küçürek öyküler, postmodernizmle birlikte günümüz yazınının en önemli türlerinden biri hâline gelmiştir. Bu bağlamda yazın, insanların hayat durumlarıyla çok yakından ilgili olup soyut değil somuttur, hayatı bütün zenginliği ve

çeşitliliğiyle sergilerken yaşıyor olmanın verdiği hissi ve zevki, kuru kavramsal araştırmalar yapmaya tercih eder (Eagleton, 2014:203). Özellikle şiirsel dile yakınlığı, sözceleme edimindeki sözcük ekonomisi, buna karşılık anlamsal yoğunluğu ile küçük öyküler her geçen gün önemini artırmaktadır. Bir metinle karşılaştığında okur; kafasındaki önbilgi ve önyargılardan hareketle metni bir yerde konumlandırır, bu metni belli bir yere koyar, beklentiler ve yorum da buna göre şekillenir (Akerson, 2010:30). Bir yazınsal metnin sadece tek bir anlamı yoktur, geniş bir anlam yelpazesi üretme kapasiteleri vardır; bu anlamlardan bazıları tarihin kendisi değişikçe değişebilir ve hepsi yazarın kastı dahilinde değildir (Eagleton, 2015:147). Metinlerin gerek yazınsal okumalarda gerekse bilimsel okumalarda özenli ve dikkatli bir şekilde alınması, metnin katmanları arasındaki anlamsal boşlukların hermeniotik açıdan doğru yorumlanması doldurulması son derece önemlidir.

1.1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Ferit Edgü'nün "Yılan" adlı küçük öyküsünün anlam üretim sürecinin deneysel okumayla somut söylemsel düzeyden anlatsal boyuta oradan da soyut ve devingen anlamsal ilişkiler ağına sahip derin yapıya doğru deneysel bir okumaya/çözümlemeye tabi tutulmasıdır.

2. Yöntem

Anlam üreten her türlü dizgenin anlam üretim sürecinin çözülmesinde söz sahibi olduğunu iddia eden gösterge bilimsel yöntem her geçen gün popüleritesini artırmaktadır. Vardar (2002:106), "toplum yaşamı içinde ele alınan gösterge dizgelerini inceleyen dal"; Akarsu (1998:90), "bildirişme amacıyla kullanılan her türlü gösterge dizgesinin yapısını ve işleyişini inceleyen bilim"; Greimas, "(...) hem dünyanın insan hem de insanın insan için taşıdığı anlamı araştıran bir dal" (akt. Kıran ve Kıran, 2002:283) olarak gösterge bilimini tanımlar. Bu türden çözümleme esnasında, başta yazın olmak üzere dil bilimi, metin dil bilimi, semantik gibi diğer disiplinlerden yararlanmak gösterge bilimin disiplinler arası ilişkisinin gerekliliğidir. Göstergebilim; anlatsal tipteki metinlerde anlamların nasıl birbiriyle eklenerek üretildiğini araştıran, öncelikle de bu üretim sürecini ortaya koyabilecek bir kuramsal aygıt -düşünme modeli- geliştiren bir bilimsel tasarıdır (Rifat, 2009:22). Metnin anlatıcı, bakış açısı (odaklayım), anlatı kişileri, zaman, uzam gibi figüratif unsurlarının somutlandığı söylemsel düzeyin incelenmesi bu türden bir deneysel okumanın ilk aşamasını oluşturmaktadır. İkinci aşamada anlatsal izlencenin tespiti için öncelikle eyleyenlerin belirlenmesi ve bu eyleyenlerin sırasıyla sözleşme, isteyim, iletişim ve mücadele eksenlerindeki ilişki ağlarının eyleysel örnekçeyle gösterilmesi gerekmektedir. Anlatsal düzeyde dörtlü şema üzerinden sözleşme/eyletim, edinç, edim ve tanınma/yaptırım aşamalarının somutlanması gerekmektedir. Son olarak derin yapıda ise gösterge bilimsel dörtgen yöntemiyle metnin soyut ve devingen anlam üretim yapısı tespit edilip bir tür üst okumaya/yoruma tabi tutulması hedeflenmektedir.

3. Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde Ferit Edgü'nün "Yılan" adlı öyküsü başta göstergebilimi olmak üzere, anlatıbilim, yazın bilim, metin dilbilim yöntemleriyle yüzeysel boyuttan anlatsal düzeye, oradan da metnin devingen içtepisel anlam üretim boyutu olan derin yapıya doğru yapısal bir çözümlemeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda ilk olarak ilgili metin sözceleri kodlanıp inceleme esnasından da ilgili kodlara referans yapılacaktır:

Yılan

Hatırlarım, güzel, güneşli bir gündü (1).

Kır gezintimiz sırasında, o koca yılan babamı sokup öldürdü (2).

Böylece kabilenin başına ben geçtim (3). (Edgü, 2014, s. 131).

3.1. Metnin Söylemsel Düzeyi

Metnin söylemsel düzeyi; anlatılarda söylemselleşme, uzamsallaşma ve zamansallaşma edimlerinin gerçekleştiği; sözceleme öznesi tarafından anlatıcı, odaklayım, anlatı kişileri gibi figüratif unsurların somutlaştığı metin katmanıdır. Ayrıca sözceleme öznesi tarafından öykü ve öyküleme zamanları bu düzeyde ilişkilendirilirken, bu sayede sözceleme öznesi-anlatıcı-dinleyici-okur arasındaki iletişimsel mesafe anlatma edimi üzerinden ayarlanmaktadır. Son olarak söylemsel düzeyde fiziksel uzam, anlatı kişilerinin edimlerini şekillendiren olgusal bir uzama dönüştürülebilme, bu sayede de günümüz yazınında uzam aktif bir anlatı unsuruna dönüşebilmektedir. Yılan adlı küçürek öyküye yönelik gerçekleştirilecek deneysel okumada ilk olarak anlatıcı tespit edilecektir. Dilsel bildirişimdeki ben ve sen birlikteliği, sözceleme öznesinin olduğu yerde okuru, anlatıcının olduğu yerde de dinleyicinin bulunma zorunluluğunu kesinler (Barthes, 2005:125). Anlatısal tipteki metinlerde en az bir olayın varlığı; anlatma edimini, doğal olarak da anlatıcıyı zorunlu kılmaktadır (Aktaş, 1998:11). Sözceleme öznesinin aksine ontolojik açıdan dil dışı ansiklopedik gerçekliğe ait olmayan anlatıcı, yazar tarafından kurgulanmış, yazımsal gerçekliğe ait, ontolojisi okuma edimiyle sınırlı metinsel bir unsurdur. İlgili metin incelendiğinde 1. sözcüdeki “*Hatırlarım*” eylemindeki “-ım” birinci tekil şahıs eki; 2. sözcüdeki “*gezintimiz*” dilsel göstergesindeki “-miz” ve “*babamı*” dilsel göstergesindeki “-m” iyelik ekleri; 3. sözcüdeki “*ben*” birinci tekil şahıs zamiri ile “*geçtim*” eylemindeki “-m” birinci tekil şahıs eki ilgili anlatıda sözceleme öznesinin içöyküsel anlatıcılardan biri olan benöyküsel anlatıcıyı iç monologla tercih ettiğini kesinlemektedir. İç monolog duygulanımsal veya değerlendirmesal söylemlerin pek çok niteliğini, ad tümcelerini, eksilteli deyişleri, şimdiki zamanı, tümcedeki sözcüklerin sıralarının değiştirilmesini bir araya getirir (Todorov, 2014:61). Kurmaca metinlerde yazar, başkahraman veya anlatıcı ile özdeşleşmezken aynı bilinç ve belleğe sahip başkahraman, benöyküsel anlatıcıyla tek bir kurgusal kişide, seste birleşir (Kıran, 2003:113). Küçürek öykülerde içöyküsel anlatıcıların sözceleme özneleri tarafından genellikle tercih edilmesi aynı zamanda kahraman veya tanık bakış açılarının kullanıldığı anlamına gelmektedir (Korkmaz ve Deveci, 2011:21). Bu nedenle söylemsel düzeye yönelik yapılacak ikinci tespit anlatıcının öyküleme edimine yönelik konumlandırıldığı bakış açısının yani odaklayımın belirlenmesidir. Bakış açısı; öyküde anlatıcının neleri anlatıp anlatamayacağı ile ilgili belirleyici ve sınırlayıcı yapısal bir unsur olup anlatıda dil dışı nesnel gerçekliğe tutulan aynanın yansıtma kapasitesi ve gücüdür (Demir, 2015:129). Sözceleme öznesi bu anlatıda, benöyküsel anlatıcı tercihinine uygun şekilde iç odaklayımı tercih etmiş, bu yolla da sıfır odaklayımın aksine sınırlı bir bakış açısına sahip, kahramanının bildiği kadar anlatım kapasitesine sahiptir (Uçan, 2006:59).

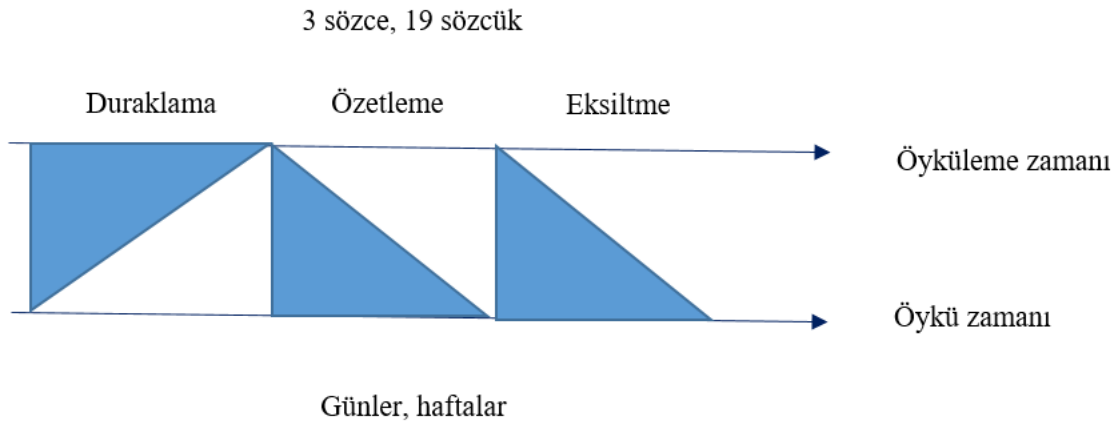
Söylemsel düzeyde ikinci olarak anlatı kişilerine yönelik inceleme gerçekleştirilmiştir. Yapılması gereken ilk şey yazar ile anlatı kişileri arasındaki ontolojik ayrıma dikkat etmektir. Özellikle yeni okurlar veya yeterince metnin yapısı hakkında bilgi sahibi olmayanlar, yazar ile kahramanı birbirine karıştırır; oysaki yazar etten, kemikten dil dışı ansiklopedik gerçekliğe ait canlı bir varlık iken anlatı kişileri dilsel ve sanatsal gerçekliğe ait kâğıttan bir varlıktır (Kıran, 2003:142). Bu kurgusal kişilerin sözceleme öznesinin anlatma edimine bağlı söylemselleşmesinde dolaysız ve dolaylı tanımlama tekniklerinden yararlanılabilir. Olayın karakterizasyonu anlatı kişilerinin betimlenmesine bağlı olup dolaysız tanımlama sözceleme ediminde açıklamaları, dolaylı tanımlama ise dramatik yöntemleri gerekli kılmaktadır (Tekin, 2003:79). Küçürek öykülerde sözceleme edimi yoğunlaştırmaya dayalı olduğu için kişilere yönelik belirleyici özellikler dolaylı tanımlama şeklinde metne yansımaktadır. Kahramanların

fiziksel portreleri hakkında çok fazla bilgiye sahip olmamıza yol açmaktadır. Bununla birlikte 2 ve 3. sözceler anlatı kişilerinin toplumsal rollerini göstermektedir. Özellikle 2. sözcedeki "babam" dilsel göstergesi 3. sözcüyle birlikte alımlandığında diakronik eksenli iktidar mücadelesini somutlamaktadır. Özellikle 3. sözcedeki "Böylece" ifadesi sözceme öznesinin benöyküsel anlatıcı rolündeki anlatı kişisi lehine bir zaferi somutlamaktadır. Yine ikinci sözcedeki "babam" anlatı kişileri arasında akrabalık ilişkileri üzerinden sosyal konumları kesinlemektedir. 3. sözcüde "Böylece kabilenin başına ben geçtim." ilkel olarak tanımlanabilecek sosyal bir grup üzerinden modernite eleştirilmekte, aslında diakronik eksenle binlerce yıllık mücadelenin değişmeden günümüze kadar gelmesi ironik düzlemde eleştirilmektedir. Metin türü kaynaklı her ne kadar anlatı kişilerinin fiziksel portreleri hakkında çok fazla bilgi alımlayamasak da kişilerin karakterizasyonları alımlama ediminde somutlanmaktadır. Bu mücadele binlerce yıllık gelişim ve ilerlemeye, modern yaşama karşı bir direnişi sembolize etmektedir. 2 ve 3. sözceler aynı zamanda anlatı kişileri arasındaki kuşak farkına doğrudan gönderme yapmaktadır. Sözceme öznesi söylemselleşme düzeyinde anlatı kişilerinin yaşlarını doğrudan somutlamasa da iki temel anlatı kişisi arasında yaş farkının olduğu alımlanmaktadır. Kahramanlara yönelik adlar, fiziksel özellikler, kullanılan dil, beceri özellikleri gibi diğer figüratif unsurlar gerçekleştirilen metin merkezli okumadan çıkarsanmamaktadır.

Söylemsel düzeydeki deneysel okumada anlatı kişilerinin betimlenmesinden sonra metin oluntu ya da kesitlere ayrılacaktır. Anlatısal tipteki metinler içerik ve olaylarla ilişkili şekilde bölümlenebileceği gibi anlatma biçimi ve anlatı, anlatma, betimleme gibi anlatıların temel yapılarına bağlı olarak da inceleme amaçlı bölümlere ayrılabilir (Günay, 2003:152). Bu noktada metin türü kaynaklı öykünün kesitlere ayrılması tercih edilmiştir. Karmaşık bir yapıya sahip olan sanatsal metinlerin anlamsal yığını içerisinden kesitleri belirlemek eylemleri randevu, yolculuk, gezinti, cinayet, kaçırma gibi isimler altında derleyip toplamaktır (Barthes, 2005:162). Bu bağlamda metin iki temel kesite ayrılmıştır. 1 sözcü "gezinti" adı altında kesitlenmiştir. Özellikle 1. sözcedeki "hatırlama" edimi üzerinden sözceme öznesi geriye sapım tekniği ile okuru geçmişe götürmekte, "güzel, güneşli" sıfatları ile de okuru olumlu bir beklentiye sokmaktadır. Ancak 2 ve 3. sözceler bir mücadeleye yöneliktir ve "mücadele" adı altında kesitlenmiştir. Özellikle 2. sözcenin sonundaki "... o koca yılan babamı sokup öldürdü" ifadesi benöyküsel anlatıcı lehine zaferi kesinlemektedir.

Anlatısal metinlere yönelik yapısal okumalarda zaman kavramının doğru çözülmesi son derece önemlidir. Her sözceme edimi, sözceme durumunun temel bileşenleri olan zaman, uzam ve eyleyenleri zorunlu kılar (Günay, 2002:29). Gösterilen durumunda olup anlatının içeriğini oluşturan öykü ile onu okura ulaştıran gösteren durumundaki söylemden oluşan anlatı arasında aktarılan olayları kapsayan "öykü süresi" ile bu olayların dile getirilişini kapsayan "öyküleme süresi" arasındaki ayrımların doğru şekilde belirlenmesinin yazınsal inceleme açısından zorunludur (Yücel, 1983:56). Hem "gezinti" hem de "mücadele kesitlerinde geriye sapım tekniği kullanılmıştır. 1. sözcedeki "gündü", 2. sözcedeki "öldürdü" ve 3. sözcedeki "geçtim" dilsel göstergelerindeki "-di" bağımlı biçimbirimi sözceme öznesinin anlatma ediminde geriye sapım tekniğinin anlatı boyunca tercih edildiğini kesinlemektedir. Sözceme öznesi 1. sözcüde duraklama tekniğini kullanmıştır. Duraklama tekniği sayesinde sözceme öznesi olayların akışını keser, anlatıcının yorumlama ya da betimlemelerine fırsat verir (Kıran, 2003:171). Sözceme öznesi bu yolla öykü zamanını duraklatmış, öyküleme zamanının akışına müsaade etmiştir. Benöyküsel anlatıcı, üstelik küçük öykü gibi sözcük

ekonomisinin son derece önemli olduğu bir türde, olayın geçtiği ana dair olumlu betimleme yapabilmektedir. İlk sözcüde “güzel ve güneşli” dilsel göstergeleri babasını kaybetmesine rağmen benöyküsel anlatıcının kazandığı zafer kaynaklı o güne yönelik olumlu yaklaşımının yansımasıdır. Sözeleme öznesi 2. sözcüde özetleme tekniğini kullanmıştır. Özetleme ise duraklamanın aksine, akışı hızlandıran, uzun öykü zamanını kaplayan olayların birkaç tümceyle öyküleme zamanında yer almasıdır (Öztoğat, 2005:122). Saatlerle karşılanabilecek kır gezintisi sadece 9 dilsel göstergelik 1 sözcü ile öyküleme zamanında yer almıştır. Özellikle “*sokup öldürdü*” ifadesi benöyküsel anlatıcı tarafından iktidar mücadelesinde zafere götüren edimin somutlanmasıdır. Son olarak 3. sözcüde eksiltmeye başvurulmuştur. Bu teknik sözeleme öznesinin anlatı kişilerinin yaşamlarından bir bölümünün karanlıkta bırakılmak istendiği durumda seçilir (Kıran, 2003:185). Sözeleme öznesi babanın ölümünden sonra iktidar mücadelesinde nasıl zafer kazandığına, günlerle ifade edilebilecek öykü zamanında neler olduğuna dair bilinçli bir boşluk bırakmakta, bu boşluğun alımlanmasını da okurun hermeniotik açıdan yorumu ile doldurulmasını istemektedir. Öykü ve öyküleme zamanı arasındaki ilişki kaynaklı okuma ediminin metnin ritmi açısından ilk sözcüde yavaşlatıldığı, 2 ve 3. sözcülerde ise özetleme ve eksiltmenin kullanılmasından kaynaklı metinsel ritmin hızlandırıldığı söylenebilir. Sıklık ilişkisi açısından ise her iki kesitte de bir olay bir kez anlatıldığı için tekli anlatı söz konusudur. Kip ilişkisi açısından öykü ve öyküleme zamanı arasındaki ilişki incelendiğinde ise sözeleme öznesinin bir anlatıcı üzerinden öyküyü anlatmayı, yani diegesis tekniğini tercih görülmektedir. Bu durum sözeleme öznesinin, benöyküsel anlatıcı üzerinden metin ile okur arasındaki mesafeyi açma isteğinden kaynaklı olduğu söylenebilir. Süre bakımından değerlendirildiğinde ise günlerle ifade edilebilecek öykü zamanı, özetleme ve eksiltmenin kullanılmasıyla 3 sözcü, 19 sözcüklük bir öyküleme zamanı ile karşılanmıştır:

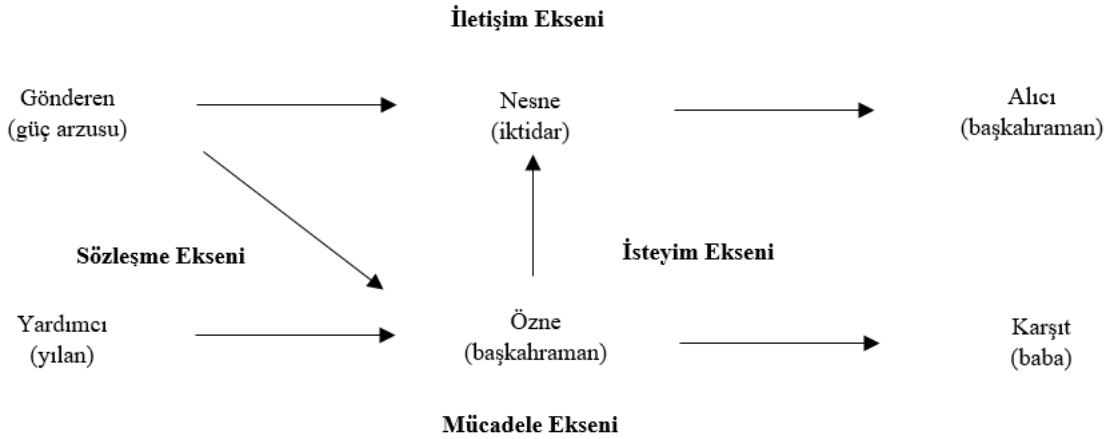
Şekil 1. Öyküleme ve öykü zamanları arasındaki ilişki.

Bir metnin okunur, zor okunur veya okunmaz olarak tanımlanabilmesi için anlatı kişilerinin, zaman ve uzamın birlikte ve doğru şekilde belirlenmesi gerekir (Uçan, 2006:53). Anlatıda uzamı kesinleyen gösterge 2. sözcüdeki “*kır*” sözcüğüdür. Yine 1. sözcüdeki “*güzel, güneşli bir gündü*” ifadesi uzamın özelliklerinin alımlanması açısından yönlendirici niteliktedir. Aslından “*o koca yılan*” ifadesi de bu yönde bir alımlamayı mümkün kılmaktadır. Bütün bunlar uzama yönelik durumsal belirleyiciler olup sözeleme öznesi hiç artgönderimsel belirleyici tercih etmemiştir. Kıran, uzamın anlatı kişilerinin düşüncelerinin, duygularının dolaylı olarak anlaşılmasına yardımcı olduğunu ifade etmektedir (Kıran, 2003:205). Bu anlatıdaki uzam benöyküsel anlatıcı/başkahraman açısından açık, geniş ve kapsayan nitelikli fiziksel ve olgusal

özelliklere sahiptir. Ancak ikinci derecede anlatı kişisi olan baba için ise fiziksel olarak yine açık, geniş ve kapsayan nitelikli iken olgusal açıdan kapalı ve dar niteliklidir. Aynı zamanda uzam, benöyküsel anlatıcı/başkahraman değer nesne mücadelesinde yılanla birlikte yardımcı eyleyen konumundadır.

3.2. Metnin Anlatısal Düzeyi

Metnin anlatısal düzeyi, üretici süreçte derin yapının eylemler üzerinde somutlaştığı, anlatısal izlencenin şekillendiği katman olup bu aşamada Propp'un Rus halk masallarından hareketle ortaya koyduğu değişmeyen 31 işlevden hareketle Greimas'ın son şekline verdiği gönderen, alıcı, özne, değer nesne, yardımcı ve karşıt olmak üzere temelde altı başlık altında toplanan eyleyenler tespit edilmelidir (Demir, 2015:134-135). Gösterge bilimi, özne ve nesnenin aynı düzlemde yer alması gerektiğini savunur (Yücel, 1997). Anlatısal izlencenin başında özne konumundaki "benöyküsel anlatıcı/başkahraman", değer nesne "iktidardan" yoksun olduğu için ayrışimsal durum sözcüğü (Ö ∪ N) söz konusudur. Özne üzerinde baskı kuran, harekete geçmesi yönünde isteklendiren ise "güç arzusudur". Gönderen ve özne arasından belirli bir noktada sözleşme eksenini gerçekleştirmiş olup özne yoksun olduğu değer nesneyi, yani iktidarı elde etmek için uzamsal bir yolculuğa çıkmış ve bu yolculuğun sonucunda da zaferi elde etmiştir (İ1(G→İ2(Ö1→(Ö2 ∩ N1))). Sözleşme ekseninde gücül ve edimsel kipliklerle yeterince donatılan özne, değer nesne rolündeki "iktidarı" elde etmiş ve iletişim ekseninde başarı/ödül durumu ile öznenin tanınması mümkün olmuştur (Ö ∩ N). Benöyküsel anlatıcı/başkahraman, özne ve alıcı rolündedir ve "ortak eyleyenlik" söz konusudur. Sözleşme ekseninde gücül ve edimsel kipliklerle donatılan özne, isteyim eksenindeki edimlerinin sonucunda mücadele ekseninden başarıyla çıkmış ve alıcı eyleyen olarak değer nesne konumundaki iktidarı elde etmiştir. Başarısızlık veya çelişkinlik durumu bu anlatı için söz konusu değildir:

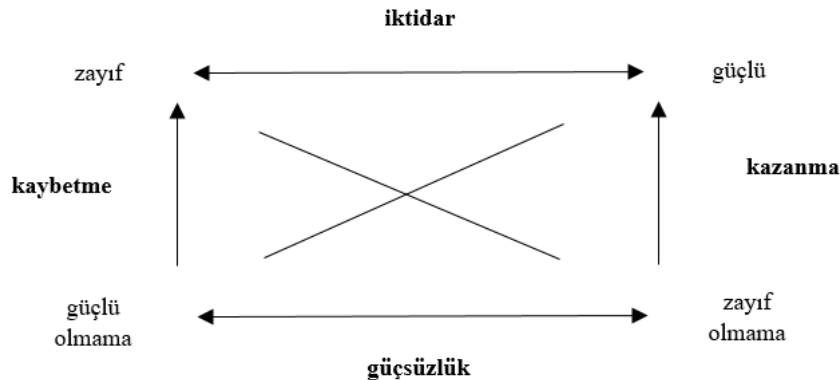
Şekil 2. Anlatının eyleyensel örneği.

Anlatı, bir durum sözcüğünün bir edim sözcüğü ile bir başka durum sözcüğüne dönüşmesidir. Anlatısal izleni üzerinde özne ve nesne arasındaki ilişki özelinde durum sözcüğünün ortaya konulduğu "başlangıç durumu"; bu başlangıç durumunu dönüştüren, değiştiren veya bozan "dönüştürücü öge"; öznenin değer nesneyi elde edebilmek amacıyla gerçekleştirdiği "eylemler ve olaylar zinciri"; bu eylemler ve olaylara son veren "dengeleyici öge" ile gönderen tarafından sözleşme ekseninde özneye verilen görevin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğinin denetlendiği "bitiş durumu" Greimas tarafından son iki aşamanın

birleştirilmesiyle oluşturulmuş dörtlü şemaya göre incelenecektir (Demir, 2015, s. 136). Eyletim aşaması olarak adlandırılan ilk aşamada gönderici eyleyen rolündeki “güç arzusu” tarafından özne, değer nesneye ulaşmak için harekete geçmesi yönünde baskılanmıştır (G→Ö). İkinci aşama olan edinç aşamasında özne, değer nesneye yönelik liderlik mücadelesinde nesne konumundaki “iktidarı” istemek, gerçekleştirmesi gereken edimlere gücü yetmek ve yapmayı bilmek yönünde gücül ve edimsel kipliklerle donatılmıştır (Ö→N). Anlatısal izleğin sonunda özne özellikle yardımcı eyleyen konumundaki yılanın öldürme edimiyle iktidara geçme noktasında başarılı olmuştur (Ö ∩ N). Tanınma ve yaptırım aşamasında ise alıcı konumundaki ortak eyleyen öznenin başarılı edimleri sonucunda ödül (Ö ∩ N) bitiş durumu ile anlatı izlencesi tamamlanmıştır. Bu bağlamda dörtlü şemaya göre başlangıç durumundaki ayrışimsal durum sözcésinin, edim sözcésiyile birleşimsel durum sözcésine dönüştüğü söylenebilir.

3.3. Metnin Derin Düzeyi

Göstergebilimsel çözümlemede metinde yer alan birimlerin benzerlik ve farklılıkları saptanarak temel anlama ulaşılırken bunun için birimler arasındaki yapının belirlenmesi gerekir (Eliuz, 2015:76). Gösterge bilimsel çözümleme; metin dâhil her türlü anlamlı dizgeyi, somut söylemsel ve anlatısal düzeyden, bir o kadar soyut ve devingen derin düzeye doğru okumada söz sahibidir (Vardar, 2001:139). Anlam yalnızca yazarın anlattıklarından ve bunlara yönelik okur tepkisinden ibaret değildir; açıkça söylenenin, yaşananın, gözlemlenenin altında, üstünde ya da yanında bulunan gizdir aynı zamanda (Rifat, 1996:9). Derin yapı; üretilmiş metnin yapılandırıldığı, metnin üreten kısmı olan ve göstergelerin içtepisel ilişkileri üzerinden anlamın asıl üretildiği yerdir (Rifat, 2005:142). Metnin bu düzeyinin kendine has ilkeleri olup bu soyut ve dinamik yapı, sözceme öznesinden bağımsız şekilde alımlama esnasında sürekli anlam üretir (Eco, 1991:24). Gösterge bilimsel çözümlemede metnin derin yapısındaki devingen ve üretken anlamsal yapı karşıtlık, çelişkinlik ve içerme ilişkilerine yönelik bağıntılar tespit edilir (Rifat, 2007:17). Bu noktada bir betik -yazılı olan şey- bileşenlerine indirgenerek, ilgili bağıntılar ile bileşenlerin oluşturduğu anlam, aralarında kurdukları biçimsel bağıntılar belirlenir (Guiraud, 1994:101). Metnin derin yapısına yönelik gösterge bilimsel dörtgenle yapılacak bir çözümleme, üretim sürecinin aksine söylemsel ve anlatısal düzeydeki çözümlenmeleri zorunlu kılmaktadır.

Şekil 3. Göstergebilimsel dörtgen ile metnin derin düzeyi.

Yılan adlı küçürek öykünün derin yapısında ilk “zayıf” ve “güçlü” anlam birimleri arasındaki karşıtlık ilişkisi söz konusudur. 3. sözcedeki “*kabilenin başına geçmek*” ifadesi bir

iktidar pozisyonunu ele geçirmekle ilgilidir. İktidar aynı zamanda gücün sembolü olup semantik açıdan zayıf anlam birimiyle birliktelik göstermek zorundadır. Aslında bu karşıtlık ilişkisi, binlerce yıllık bir iktidar mücadelesinin metne yansımalarıdır: “*Böylece kabilenin başına ben geçtim.*” (3) Bu mücadelenin anlatı kişisi açısından zafere ulaştığı güne yönelik 1. sözcedeki “*güzel, güneşli bir gündü*” tasviri, yine aynı sözcedeki “hatırlama” edimi gücü elde ettiği günün kendisi açısından önemini ortaya koymaktadır. Diakronik düzlemdeki bu mücadele aynı zamanda bir tür ontolojik mücadele olup anlatıdaki temel anlamsal karşıtlığı ve “iktidar” temel anlamını keskinleştirmektedir: “*Böylece kabilenin başına ben geçtim*” (3) Bu temel anlamsal karşıtlık ilişkisi öncelikle “zayıf” anlam biriminin çelişkinlik ilişkisi ile “zayıf olmamaya”, “güçlü” anlam biriminin de yine çelişkinlik ilişkisi ile “güçlü olmamaya” dönüşmesi söz konusudur. Baba rolü, iktidarı sembolize etmekte ve 2 ve 3. sözcelerde sırasıyla önce güç kaybedip “güçlü olmamaya” daha sonra ise içirme ilişkisi ile kaybetme edimi üzerinden “zayıf” anlam birimine dönüşmektedir: “*Kır gezintimiz sırasında, o koca yılan babamı sokup öldürdü*” (2). Semantiğin anlam karşıtlık ilişkisinden doğar ve karşıtlık ilişkisi sırasıyla çelişkinlik ve içirme ilişkilerini gerektirir savından hareketle anlam birimleri arasında ters yönden bir dönüşüm de söz konusudur. Bu bağlamda zayıf anlam birimi önce olumsuzlanmada, sonra da içirme ilişkisi ile “kazanma” anlamı üzerinden “güçlü” anlamına dönüşmektedir: “*kabilenin başına ben geçtim*” (3). Bu içirme ilişkileri güçlü olmama ile zayıf arasında “kaybetme” anlamını, zayıf olmama ile güçlü anlam birimleri arasında da “kazanma” anlamını üretmektedir. Çelişkinlik ve içirme ilişkileri ise zayıf ve güçlü arasında “iktidar” temel anlamını, güçlü olmama ve zayıf olmama anlam birimleri arasında da güçsüzlük anlamını üretmektedir. Bu soyut ve devingen yapı, üretim sürecinde ilk anlatsal izleneyi, daha sonra da söylemsel düzeyi şekillendirmiştir.

4. Sonuç

Göstergibilimsel çözümleme sonucunda geçmişten günümüze diakronik düzlemde gerçekleşen iktidar mücadelesi metnin derin yapısını şekillendirmiştir. Özellikle gücü kazanmak ve elinde bulundurmak binlerce yıldır acımasız şekilde yaşamın her yerindedir. Yılan adlı küçürek öyküde benöyküsel anlatıcının tercih edilmesi, sözceme öznesinin okuru anlatı kişisinin bakış açısına, sınırlılıklarına mahkûm etme; anlamsal boşlukların bu eksende yorumlanmasına yönelik bir tür yönlendirme. Bu sınırlılık okuma edimini birinci derecedeki anlatı kişisi üzerinde konumlandırmakta ve anlatı kişisinin güç mücadelesine tanıklık etmemizi sağlamaktadır. Metnin türü gereği anlatı kişilerinin fiziksel özelliklerine yönelik çok fazla figüratif unsur bulamazken toplumsal rolleri baba-oğul ekseninde iktidar mücadelesi ekseninde şekillenmektedir. Bu iktidar mücadelesini, anlatı kişilerinin duygusal dönüşümlerini, ontolojik mücadelelerini somutlamak adına öykü ve öyküleme zamanı birbirine çakıştırılırken ilk olarak duraklama tekniği ile yazar-metin-okur yazımsal iletişimindeki mesafe kısaltılmış, okur metne yaklaştırılmış, daha sonra ise sırasıyla özetleme ve eksiltme tekniklerini kullanarak okuma ritmini hızlandırmayı tercih etmiştir. Bu durum özellikle metnin sonuna doğru öykü zamanının öyküleme zamanında tam olarak karşılık bulamamasına ve okurun hermeniotik açıdan dolduracağı anlamsal bir boşluğa yol açmıştır. Özellikle küçürek öykü gibi sözcük ekonomisinin en üst düzeyde olduğu bu türden bir metinde öyküleme ve öykü zamanı arasında duraklamadan yararlanılması ve bu yolla da alımlama esnasında uzamın olgusal yönünün ön plana çıkarılması dikkat çekicidir. Baba-oğul arasındaki bu güç mücadelesi özellikle baba için uzamın olgusal açıdan kapalı ve dar bir niteliğe bürünmesine yol açmıştır.

Metnin olay örgüsünün incelendiği anlatısal düzeyde özne konumundaki benöyküsel anlatıcı, değer nesne rolündeki iktidardan yoksundur. Gücü elde etme arzusunun sözleşme ekseninde gücül ve edimsel olarak baskıladığı özne, değer nesneyi yardımcı eyleyen rolündeki mitolojik unsur yılanın da yardımıyla elde etmiştir. Bu noktada mücadele ekseninde, karşıt eyleyenin de farkında olmadığı bir anda zafer kazanmış; değer nesneyi, yani iktidarı elde etmiş ve doğal olarak da anlatısal izlenince başarı durumuyla sonuçlanmıştır. Bu da öznenin tanınma/yaptırım aşamasında anlatısal izlenecenin başarı durumu ile sonuçlanmasını mümkün kılmıştır. Bu durum metnin söylemsel düzeyinde de figüratif unsurların son derece başarılı şekilde somutlanmasıyla sonuçlanmıştır.

İlgili öykünün derin yapısına yönelik gerçekleştirilen okumada zayıf-güçlü karşıtlığı üzerinden iktidar temel anlamı yer almaktadır. Bu anlam aslında, anlatısal izlenince de söylemsel açıdan uzamsallaşma ve zamansallaşma edimlerine de yön vermektedir. Aynı zamanda sözcüksel sınırlılıktan dolayı büyük bir titizlikle seçilen figüratif unsurlarda da bu anlamsal karşıtlığı, bu karşıtlığı şekillendiren çelişkinlik ve içerme ilişkileri eksenli kaybetme ve kazanma edimlerinde de bu temel anlamın yansımaları görülmektedir. Gerçekleştirilen deneysel okuma sonucunda Ferit Edgü'nün insanlar arasındaki iktidar mücadelesini "Yılan" adlı öyküsüne, sözceleme edimine yönelik kısıtlılıklara rağmen son derece başarılı ve yazınsal açıdan etkileyici bir şekilde yansıtabildiği söylenebilir.

Kaynaklar

- Akarsu, B. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Akerson, F. E. (2010). *Edebiyat ve Kuramlar*. İstanbul: İthaki Yay.
- Aktaş, Ş. (1998). *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*. Ankara: AKÇAĞ Yay.
- Barthes, R. (2005). *Göstergebilimsel Serüven*, (Çev. Mehmet Rifat – Sema Rifat). İstanbul: YKY.
- Demir, S. (2015). Ferit Edgü'nün "Garip Aile" Küçürek Öyküsünün Gösterge Bilimsel Yöntemlerle Çözümlemesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 3, S. 12, s. 126-140.
- Dervişcemaloğlu, B. (2014). *Anlatıbilim*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Eagleton, T. (2014). *Edebiyat Kuramı Giriş*. (Çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Eagleton, T. (2015). *Edebiyat Nasıl Okunur*. (Çev. Elif Ersavcı). İstanbul: İletişim Yay.
- Eco, U. (1991). *Alımlama Göstergebilimi*. (Çev. Sema Rifat). İstanbul: Düzlem Yay.
- Edgü, F. (2014). *Leş: Toplu Öyküler*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Eliuz, Ü. (2015). İmge ve Göstergeler Uzamı: Dede Korkut Hikâyeleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, Y. 15, S. 2.
- Erden, A. (2002). *Kısa Öykü ve Dilbilimsel Eleştiri*. İstanbul: Gendaş Yay.
- Guiraud, P. (1994). *Göstergebilim*. (Çev. Mehmet Yalçın). Ankara: İmge Kitabevi Yay.
- Günay, D. (2002). *Göstergebilim Yazıları*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Günay, D. (2003). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Kıran, Z.; Kıran (Eziler), A. (2002). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yay.
- Kıran (Eziler), A.; Kıran Z. (2003). *Yazınsal Okuma Süreçleri*. Ankara: Seçkin Yay.

- Korkmaz, R.; Deveci, M. (2011). *Türk Edebiyatında Yeni Bir Tür: Küçük Öykü*. Ankara: Grafiker Yay.
- Öztoğat, N. T. (2005). *Yazınsal Metin Çözümlemesinde Kuramsal Yaklaşımlar*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Rifat, M. (1996). *Homo Semioticus*. İstanbul: YKY.
- Rifat, M. (2005). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları: 1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*. İstanbul: YKY.
- Rifat, M. (2007). *Metnin Sesi*. İstanbul: İş Bankası Yay.
- Rifat, M. (2009). *Göstergebilimin ABC'si*. İstanbul: Say Yay.
- Sayın, Ş. (1999). *Metinlerle Söyleşi*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Tekin, M. (2003). *Roman Sanatı-1 (Romanın Unsurları)*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Todorov, T. (2014). *Poetikaya Giriş*. İstanbul: Metis Yay.
- Uçan, H. (2006). *Yazınsal Eleştiri ve Göstergebilim*. Ankara: Hece Yay.
- Vardar, B. (2001). *Dilbilim Yazıları*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yücel, T. (1983). *Yazın ve Yaşam*. İstanbul: Yol Yay.
- Yücel, T. (1997). *Alıntılar*. İstanbul: YKY.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1381571>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 26.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 04.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Ünlü, G. ve Yalçın, S. K. (2023). Bağlaç Terimi ve Özbek Türkçesinde Bağlaçlar. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 309-324.

BAĞLAÇ TERİMİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE BAĞLAÇLAR

The term conjunction and conjunctions in uzbek turkic

GÖKHAN ÜNLÜ¹ - S. KAAAN YALÇIN²

Öz

Bir dilin önemli yapı taşlarından olan yardımcı kelimeler dilde anlamlı birlikler oluşturmak için son derece önemlidir. Bu yardımcı kelimeler kimi zaman bir bütün olarak ele alınırken kimi zaman da ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Bu unsurlar ister ayrı başlık halinde değerlendirilsin ister bir bütün olarak değerlendirilsin cümlelerde daha katmalı anlam ilişkileri kurmak adına son derece önemlidir. Yardımcı öge olarak değerlendirebileceğimiz bağlaçlar da cümle içinde bütün kelime türleriyle hareket edip anlatılmak istenen yargının tüm yönlerini belirleyebilmek, anlamı derinleştirmek için dilin vazgeçilmez unsurlarından biridir. Bu bağlamda bir dilde var olan bağlaçların yapısı, kökeni ve anlamı o dil için önem arz etmektedir.

Bu çalışmada terim olarak bağlacın kullanım şekli, bağlaç kavramı ve Özbek Türkçesine ait bağlaçlar ile bu bağlaçların kökeni üzerinde durulmuş, elde edilen bulgular değerlendirilmiş, bağlaçlar kökenlerine göre sınıflandırılmış ve karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bağlaç, Edat Bağlaç Farkı, Bağlaç Tanımları, Özbek Türkçesinde Bağlaçlar.

¹ Öğr. Gör., Munzur üniversitesi Çemişgezek MYO, Tunceli / TÜRKİYE.

El- mek: gokhanunlu@munzur.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9618-5614>

² Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ/TÜRKİYE

El-mek: skyalcin23@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3908-9204>

Abstract

Auxiliary words, which are important building blocks of a language, are extremely important for creating meaningful units in the language. While these auxiliary words are sometimes considered as a whole, sometimes they are evaluated under a separate heading. Whether these auxiliary elements are evaluated under a separate heading or as a whole, auxiliary elements are extremely important in creating the sentence and establishing more complex meaning relationships in the sentences. The auxiliary element is extremely important. Conjunctions, which we can evaluate as, are one of the indispensable elements of the language in order to act with all word types in the sentence and to determine all aspects of the judgment to be expressed and to deepen the meaning. In this context, the structure, origin and meaning of conjunctions in a language are important for that language.

In this study, the usage of the conjunction as a term, the concept of conjunction, the conjunctions of Uzbek Turkic and the origin of these conjunctions were emphasized, the conjunctions in Uzbek Turkic were classified according to their origins, this classification was converted into statistical data and the obtained findings were compared.

Keywords: Conjunction, Preposition Conjunction Difference, Conjunction Definitions, Conjunctions in Uzbek Turkic.

Giriş

Hem Selçuklular hem de Osmanlı döneminde dilbilimciler daha çok Arap gramer yapısı ile Türkçenin dilbilgisi kurallarını ve oluşum şekillerini incelemişlerdir. Bugün bağlaç olarak ifade ettiğimiz terim için Arapçada önemli yer tutan ya edat terimini kullanmışlar ya da bağlaçları edat başlığının altında incelemişlerdir.

Sayıları bir ikiyi geçmeyen dönemin gramer kitapları bir yana bırakılırsa yabancı dillerin gramerleri öğretilmeye çalışılmış, Türkçe gramer dersleri ve bu bilim göz ardı edilmiştir (Korkmaz, 2023: 276). Bu dönemde Türkçe üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar değerli bulunmamıştır. Bu nedenle Türk gramerciliği yeteri kadar gelişmemiş, var olan gramer bilgileri de özellikle Arap gramerciliğinin etkisiyle oluşmuştur. Arapçanın kutsal bir dil olarak algılanması, medreselerde Arapça öğretimine önem verilmesi veya dönem okuryazarlarının Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmaları toplum içinde değer görme, bilgili sayılma nişanesi olarak görüldüğünden Türk gramerciliği istenen ve beklenen seviyeye ulaşmamıştır. Yapılan çalışmalar ise Türkçenin gramer yapısına göre değil; Türkçeyi, Arapça yöntem ve kurallarla izaha mecbur kılmıştır. Cumhuriyetin ilk yılları dâhil olmak üzere yakın zamana kadar, hatta günümüzde dahi bağlaç terimi bu eski geleneğin etkisiyle edat başlığı altında incelenmiştir. Bunun nedeni gramerciliğimizin temelini Türkçe metot ve izaha dayanmamasıdır. Bağlacın kavram alanının belirlenmesi, bağlaç için yapılan tanımlar ve sınıflandırmaların genel görünümünün daha iyi anlaşılabilmesi için bağlaçların nasıl ele alındığına ve tanımlandığına bakmak gerekmektedir.

1. Terim Olarak Bağlaç

Üss-i Lisân-ı Türkî adlı eserinde Mehmed Sâdık “Edevat Beyanı” bölümünde edatlar içinde ünlem ve bağlaçları verirken edat- istifham başlığıyla pek çok soru sözcüğünü de edat olarak ifade etmiştir. Sâdık, edevat bölümünde nidâlar, ihtar, benzetme, soru, temenni gibi başlıklar ile değerlendirme yaparken (Toparlı – İlgin, 2022:59-74) Abdullah Ramiz Paşa, Emsile-i Türkiyye adlı eserinde “edevât ve hurûf-ı âtîfe ve râbita beyanı” ile “hurûf-ı nidâ beyanı” olarak iki bölümde ele aldığı edatların içine ünlem ve bağlaçları da dâhil ederek bağlaçları açıklamaya çalışmıştır. (İdben, 1999:154-165) Şemseddin Sami Nev-Usûl Sarf-ı Türki adlı eserinin yedinci babındarevabıt adıyla hem edat hem de bağlaçları bir arada göstererek döneminin gramer geleneğine uygun bir şekilde açıklama yapmıştır. Kısa olarak

verdiği bu bölümde bugün edat olarak değerlendirdiğimiz “gibi” sözcüğü bu başlık altında anlatılırken “fakat, zira, çünkü, ve, eğer...” gibi bağlaçlar da aynı bahis altında verilmiştir. Eserde Şemseddin Sami ünlemleri ayrı bir başlık altında “nida” olarak açıklarken (Hamit, 2018:111-112) Ahmet Cevat Emre, Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmânî ve Nahiv adlı eserinin edevat başlıklı bölümünde edatları: mütemmim edatları, rabıt edatları, iştikak edatları olarak üçe ayırmıştır. Emre'nin edevat için yaptığı tanımda “Hem harf hem de kelimedir.”, tabirini kullanması edatların harf de olabileceği düşüncesi açısından önem arz etmektedir. Günümüzde çatı ekleri içinde yer alan edilgen, işteş, dönüşlü filler ile ettirgen, oldurgan fiillerin oluşumunda kullanılan ekler (-l, -n, -ş, -t) harf olarak değerlendirilmiş ve edat olarak kabul edilmiştir. Bu bölümde rabıt edatları içinde bağlaçlar da gösterilmiştir (Sağol vd, 2004:229-230). Tâhir Ken'ân ise Kavâid -i Lisan-ı Türkî adlı eserinin fasl-ı evvel bölümünde edevat başlığı altında ünlemleri, “nasıl? , niçin?” gibi soru sözcükleri ile bağlaç ve edatları toplamış edevât, edevât-ı basite, edevât-ı mürekkebe başlıklarıyla acıklamalarda bulunmuştur. (Karahana – Gürsoy, 2004) Jean Deny, Türk Dili Grameri adlı eserinde edatlar başlığı altında edatları (postpositions), bağlaçlar (conjonctions), ünlemler (interjections) olmak üzere üçe ayırır ve “ilgiç” terimini kullanır. Bu eserde Deny, Türkçenin bağlaç kullanımına uygun bir dil olduğunu ifade ederken Fransızca ile karşılaştırmalar yapar. “ana baba, er geç, dört beş, beş on” örneklerini vererek bu örneklerde bağlaç kullanılmadığını Türkçenin bu hususta sadelikten yana olduğunu ifade eder. Bununla birlikte çoğu Arapça ve Farsçadan olmak üzere birçok bağlacı bünyesine aldığını belirterek bağlaçları örneklerle açıklar (Deny, 1941:589 – 676). “*Kelimededen küçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil ve mana bakımından birbirine bağlayan onlar arasında bir irtibat kuran edatlardır.*” (Ergin, 1999:352) tanımını kullanan Ergin, bağlaçları ayrı başlık halinde ele almazken Tahsin Banguoğlu, söz içinde iki kelimeyi, aynı değerde iki cümle unsurunu, iki yargıyı ve bazen de iki paragrafı bağlamaya yarayan kelimelere “bağlam” (Banguoğlu, 2019:390), diyerek bağlam terimini ortaya atar. Bağlaçların başlıca görevleri kelime, kelime grubu ve cümleleri birbirine bağlamaktır. Tümlene değil, girişik birleşik cümle yapısının hâkim olduğu Türkçede, Türkçe asıllı bağlaçların yanı sıra tümlene birleşik cümle yapısı hâkim dillerden olan Arapça ve Farsçadan geçen bağlaçların kullanıldığını belirten (Tiken, 2020:67) Kâmil, cümle yapısıyla bağlaç arasındaki ilişkilere ve Türkçenin cümle yapısına dikkat çeker. Bağlaçları sözcükler, sözcük grupları ve cümleler arasında anlam ve biçim ilişkisi kuran öğeler şeklinde tanımlar ve sıralama bağlaçları, denkleştirme bağlaçları, karşılaştırma bağlaçları, cümle başı bağlaçları, sona gelen bağlaçlar olmak üzere beşe ayıran (Demir, Yılmaz 2005:200) Nurettin Demir ve Emine Yılmaz bağlaçları hem tanımlar hem de sınıflandırır. Günay Karaağaç; “*sözleri, söz öbeklerini veya cümleleri bir araya getirmeye yarayan çekimlik bağlı birimlerdir*” şeklinde tanımladığı bağlaçların işlevine dikkat çekerken Eker, eş görevli ya da birbiriyle ilgili sözcükleri sözcük öbeklerini özellikle tümceleri bağlamaya yarayan; bunlar arasında anlam ve kimi zaman biçim bakımından bağlantı sağlayan unsurlar olarak tanımlayıp edatlarda anlam öğesinin, diğer sözcük türlerine oranla daha az işlevsel olduğunu ve bağlaçların bu konuda bir istisna oluşturduğunu belirterek edat ve bağlaç arasındaki farka dikkat çekmiştir (Karaağaç, 2019:434; Eker, 2011:381 -382).

Zeynep Korkmaz ise “*bağlaçlar, cümleleri cümle içindeki kelime gruplarını ya şekil ya anlam bakımından birbirine bağlayan sözcüklerdir*” tanımını bağlaçlar için kullanır (Korkmaz, 2023:291). Ahmet Buran, “*Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni*” adlı makalesinde sözcükleri “asıl kelimeler” ve “yardımcı kelimeler” olarak iki temel gruba ayırmış, edatları yardımcı kelimeler sınıfına alırken Ercan Alkaya ile bağlaç için şu tanımları yapar: “*Kelimeleri kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir*” (Buran, 1999:207-214; Buran ve Alkaya 2018:73). Rıdvan Öztürk bağlaçlar için sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan kelimeler olarak (Öztürk, 2005:85) tanımlarken Mevlüt Gültekin, Hikmet Koraş ve Mukhabat Kurbanova'nın birlikte kaleme aldıkları *Özbek Türkçesi* adlı eserde bağlaçlar, edat alt başlığı içinde değerlendirilmiştir. Edatlar tek başına bir hareketi ve nesneyi karşılamayan görevli kelimeler olarak tanımlanırken bağlaçlar “*Kelimeleri kelime gruplarını ve*

cümleleri birbirine bağlayan ve anlam ilgisi kuran kelimelerdir.” şeklinde tanımlanmıştır. Bu eserde yapılan tanım diğer bilim insanlarından pek de farklı bir tanım olmamasına rağmen eser son dönem gramer kitapları içinde bağlaçların edat başlığı altında değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Haydar Ediskun, bağlaçlar için başlı başına anlamları olmayan; fakat cümleleri, eş görevli kelimeleri ya da kelime öbeklerini hem biçimce hem anlamca birbirine bağlayan kelimeler, (Ediskun, 1999:302-321) tanımlamasını yaparak edat ve bağlaç arasındaki farkları açıklar. *Sözcük Türleri* adlı eserde Neşe Atabay, İbrahim Kutluk, Sevgi Özel bağlaçlar için eş görevli ya da birbiriyle ilgili sözcükleri, sözcük öbeklerini, özellikle tümceleri bağlamaya yarayan, bunlar arasında anlam ve kimi zaman biçim bakımından bağlantı kuran sözcüklerdir (Atabay vd., 1983:145) tanımını yaparak görev ve kullanımlarına göre bağlaçlar, biçim bakımından bağlaçlar olmak üzere bağlaçları iki gruba ayırırlar. Tahir Nejat Gencan, anlamca ilgili tümceleri, kavramları ya da görevdeş öğeleri bağlamaya yarayan sözcüklerdir (Gencan, 1979:446), şeklinde tanımlarken Mehmet Hengirmen, eş görevli sözcükleri, sözcük öbeklerini ve cümleleri birbirine bağlayan sözcükler (Hengirmen, 2006:175), şeklinde bir tanımlama yapar.

Bağlaç için yapılan tanımlar genellikle paralellik göstermekle birlikte burada önemli olan husus bağlaç için kullanılan terminolojinin ve sınıflandırmanın farklılık göstermesidir. Bilim insanlarının bağlaç için yaptıkları adlandırmalar şu şekilde özetlenebilir:

Tablo 1. Bilim İnsanlarının Sınıflandırmaları

Bilim İnsanı	Bağlama Edatı / Edat Alt Başlığı	Bağlaç / Bağlam (Ayrı Terim olarak)
Muharrem Ergin	+	
Tuncer Gülensoy	+	
Grönbech		+
Tahsin Banguoğlu		+
Jean Deny	+	
Oya Adalı		+
Kononov		+
Kaya Bilgegil		+
Necmettin Hacıeminoğlu	+	
Tahir Nejat Gencan		+
Zeynep Korkmaz		+
Janos Eckman	+	
Ahmet Buran	+	
Ercan Alkaya		+
Süleyman Kaan Yalçın		+

Leyla Karahan “bağlama grubu” terimini kullanmıştır. Bunların dışında daha eski dönemlerin dil bilimcileri Arap gramer kurallarının etkisiyle bağlaç için rabıt, rabıta terimini kullanmışlardır.

2. Bağlaçların Özellikleri ve Sınıflandırılması

2.1. Bağlaçların Özellikleri

Bağlaçların yukarıdaki tanımlar ışığında özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bağlaçlar bağlama görevi üstlenerek kelime ve cümleleri birbirine bağlayan unsurlar olduklarından anlam ve anlatım incelikleri oluştururlar.
2. Edatlarla bazı şekil ortaklıkları bulunmasına rağmen bağlaçlar kullanım yerleri açısından farklılık gösterir.

3. Başka sözcük türlerinden alınan bazı şekiller (zaman zarfları, edatlar, zarf – fiiler vb.) bazen cümlede bağlaç olarak kullanılabilirler halde, bağlaçlar başka kelime sınıflarına geçmez.
4. Bağlaçlar ad soylu sözcükler oldukları halde bağlaçlar özne, nesne, tümleç ve yüklem görevi yapmazlar. (Korkmaz, 2003:1094)

2.2. Bağlaçların Sınıflandırılması

Bağlaçların terim olarak kullanımı konusunda birlik olmadığı gibi bağlaçların sınıflandırılması hususunda da bir birlik mevcut değildir. Bu birliğin oluşmamasının sebebi ise yapılan sınıflandırmalarda bağlaçların farklı yönlerinin dikkate alınmasıdır. Kimi araştırmacılar bağlaçları kökenlerine göre sınıflandırırken kimileri cümleye kazandırdığı anlama göre sınıflandırma yapmakta kimileri yapısına göre sınıflandırma yaparken kimileri de daha farklı bakış açılarıyla sınıflandırma yapmaktadır.

Zeynep Korkmaz bağlaçları şu şekilde sınıflandırır:

I. Kökenlerine Göre Bağlaçlar

1. Yabancı kökenli bağlaçlar
2. Karışık kökenli bağlaçlar

II. Şekil ve Şekil Yapısına Göre Bağlaçlar

1. Tek kelimedenden oluşan bağlaçlar
2. Gruplar halinde oluşan bağlaçlar (Edat grupları, sıfat – fiil grubu, zarf – fiil grubu, ünlem grubu şeklinde oluşur, yan yana gelen kelimeler topluluğundan oluşur.)
3. Yalın ya da iki kelimedenden oluşan bazı bağlaçlar karşılaştırma yoluyla tekrar ile oluşur.
4. Cümle yapısında olan bağlaçlar

III. İşlevlerine ve Cümledeki Yerlerine Göre Bağlaçlar

1. Sıralama Bağlaçları
2. Denkleştirme – Karşılaştırma – Seçme Bağlaçları
3. Pekileştirme Bağlaçları
4. Nöbetleşme Bağlaçları
5. Cümle Bağlayıcısı Niteliğindeki Bağlaçlar
6. Cümle Bağlayıcısı Niteliğindeki Bağlaçların İşlev Bakımından Sınıflandırılması
 - 6.1. Açıklama bildiren cümle bağlayıcıları
 - 6.2. Sonuç Bildiren Cümle Bağlayıcıları
 - 6.3. Üsteleme Bildiren Cümle Bağlayıcıları
 - 6.4. Sebep Bildiren Cümle Bağlayıcıları
 - 6.5. Zıtlık Bildiren Cümle Bağlayıcıları
 - 6.6. Daha Başka İşlevlerle Kullanılan Cümle Bağlayıcıları (Korkmaz, 2003:1094 – 1136)

Tahsin Banguoğlu ise şu şekilde sınıflama yapar:

1. Ulama bağlamları
2. Ayırtlama bağlamları
3. Karşıtlama bağlamları,
4. Almaşma bağlamları
5. Üsteleme bağlamları
6. Açıklama bağlamları
7. Salt bağlamlar
8. Yer verme bağlamları
9. Sebep bağlamları
10. Sonuç bağlamları
11. Amaç bağlamları
12. Şart bağlamları (Banguoğlu, 2019:391 -393)

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz ise şu şekilde sınıflandırma yapmıştır:

1. Sıralama bağlaçları “*ve, ile*”
2. Denkleştirme bağlaçları “*ya,veya, yahut*”
3. Karşılaştırma bağlaçları “*...dA ...dA, ya... ya..., hem... hem...*”
4. Cümle başı bağlaçları “*fakat, lakin, ancak, yalnız, ama, keşke, yeter ki, sanki, hatta, çünkü*”
5. Sona gelen bağlaçlar “*değil, dahi, dA, ise, bile, ya*”

Neşe Atabay, İbrahim Kutluk ve Sevgi Özel ise şu şekilde sınıflandırma yapar:

1. Görev ve Kullanımlarına Göre Bağlaçlar
2. Biçim bakımından Bağlaçlar
 - 2.1. Yalın bağlaçlar
 - 2.2. Türemiş bağlaçlar
 - 2.3. Birleşik Bağlaçlar
 - 2.4. Öbekleşmiş Bağlaçlar (Atabay vd., 1983:146 -179)

Mehmet Hengirmen ise şu şekilde sınıflandırma yapar:

1. Biçim Bakımından Bağlaçlar
 - 1.1. Yalın bağlaçlar
 - 1.2. Türemiş bağlaçlar
 - 1.3. Birleşik Bağlaçlar
 - 1.4. Öbekleşmiş Bağlaçlar
2. Yinelenen Bağlaçlar (Hengirmen, 2006:175 – 190)

Tahir Nejat Gencan ise şu sınıflandırmayı yapmıştır:

1. Yalın bağlaçlar: *ve, ile, gibi, de, dahi, bile, yine (gene) hele...*
2. Türemiş bağlaçlar: *üstelik, yalnız, ancak, örneğin, gerçekten...*
3. Bileşik bağlaçlar: *Halbuki (oysaki), yoksa, nitekim...*
4. Öbekleşmiş bağlaçlar: *öylesine ki, nasıl ki, demek ki, kaldı ki, yeter ki, elverir ki, şu kadar ki, bununla birlikte, onun için, bundan ötürü, gerek... gerek...*
5. Yabancı kökenli bağlaçlar: *ne... ne..., ki, mademki, güya, zira, kâh... kâh, hatta, bazen, ama, fakat, lakin, meğer, yani, hem, ya..., ya, yahut, veya.* (Gencan, 1979:477)

Muharrem Ergin ise edat başlığı altında verdiği bağlaçlar için şu sınıflandırmayı yapmıştır:

1. Sıralama edatları
2. Denkleştirme edatları
3. Karşılaştırma edatları
4. Cümle başı edatları
5. Sona gelen edatlar (Ergin, 1999:352 – 357)

Bağlaçların tanımları, özellikleri ve sınıflandırılmalarına değindikten sonra bu yapının daha iyi anlaşılabilmesi için çoğu zaman bu yapıyla karıştırılan edat unsurunun tanımlanmasına ve bağlaçlardan ayrılan özelliklerine de değinilmesi gerekmektedir.

3.Edatların Tanımı ve Özellikleri

Zeynep Korkmaz; edatları “*yalnız aşlarına anlamları olmayan ad ve ad soylu kelime ve kelime gruplarından sonra gelerek anlam bakımından bunlarla sıkı sıkıya bağlı bulunan, gramer bakımından onlara hakim olan ve eklendikleri kelimelerle cümlenin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözcüklere*” (Korkmaz, 2003:1052) şeklinde tanımlarken Janos Eckmann; “*son çekim edatları, kendisiyle bir söz öbeğinin oluşturduğu ve sözden sonra gelen ayrı sözcüklere*”; durum ekleri ile belirtilmeyen anlamların ifadesine yararlar (Eckmann, 2021:93) diye tanımlamıştır. *Türk Lehçeleri Grameri* adlı eserde, edatlar tek başına anlamları olmayan, isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek eklendikleri kelimeler ile cümlenin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli kelimeler (Ercilasun,

2007:214) olarak açıklanırken Oya Adalı ilgiç terimini kullanarak şu tanımlamayı yapar: “*Addan sonra yer alan adla doğrudan ya da belli durum ardılları aracılığıyla birlik oluşturan görevsel öncüllere ilgiç denir*” (Adalı, 2004:40).

3.1. Edatların Özellikleri

Genelde yapılan tanımlar benzer olmakla birlikte bu tanımlar edatların özelliklerini de ortaya koyar. Alkaya (2022:42) edatların özelliklerini şu şekilde ifade etmektedir:

1. Tek başlarına bir anlamları yoktur.
2. Anlamları ve görevleri birlikte kullanıldıkları kelimeler ile ortaya çıkar.
3. Edatlar cümlede kelime veya kelime birlikleri arasındaki ilişkiyi sağlamaya yararlar.
4. Edatlar gramer görevli kelimelerdir.
5. Edatlar cümlede kendi başlarına bir öge olamazlar, geldikleri kelimeyle birlikte cümlenin ögesi olurlar.
6. Edatlar kendilerinden önce gelen kelimenin belirli bir hal ekiyle kullanılmasını talep ederler.
7. Edatların yeri bellidir, mutlaka isimden sonra gelerek kullanılırlar.
8. Edatlar görevleri bakımından hâl ekine benzerler.

3.2. Edatlar ile Bağlaçlar Arasındaki Farklar

Genel olarak bağlaç için yapılan tanımlara baktığımızda yapılan tanımların benzer olduğu görülürken İngilizcede conjunction olarak adlandırılan terimin Türkçe için isimlendirilmesi ve sınıflandırılmasında genel bir görüş birliğinin sağlanmadığı açıktır. Bu birlikteliğin oluşmamasının sebeplerinden biri bağlaç ve edatların tek başlarına anlamlarının olmaması, cümle içinde görevli kelimeler olmaları, birlikte kullanıldıkları kelimelerle anlam kazanmalarındır. Bu yönleriyle ortaklıkları olan edat ve bağlaçların birbirinden ayrılan birçok yönü mevcuttur:

1. Edatlar isim ve isim soylu sözcükler ile kullanılır, bağlaçların ise böyle bir zorunluluğu yoktur (Korkmaz, 2023:281).
2. Bağlaçların özelliği sözcükler ve söz öbekleri arasında bir bağ oluşturmaktadır. Bu bağlayıcılık etkisiyle çeşitli anlam ilgilerinin ortaya çıkması doğaldır; ancak bağlacın ilk görevi sözcükleri ve söz öbeklerini, cümleleri bağlamasıdır. Edat görevli bir sözcüğün cümlede kazandığı ilk görev ise birlikte kullanıldığı sözcüklere bazı anlamlar yüklemesidir (Yavuz, 2013:43).

Bu farkları göz önüne alarak bağlaçların kelimelere anlam kazandırmadığını kelime ve kelime gruplarını bağladığını, sadece isim veya isim soylu sözcüklerle ilişkili olmadığını, diğer tüm sözcük türleriyle ilişki içinde olduğunu söylemek gerekir. Bu söylem doğrultusunda makaleye konu Özbek Türkçesindeki bağlaçlar incelendiğinde aşağıdaki bağlaç yapılarının ortaya çıktığı görülmektedir.

4. Özbek Türkçesinde Bağlaçlar

Özbek dilbiliminde sözcük türleri; müstakil sözler (mustaqil soʻzlar), özel kelimeler (alohida soʻzlar) ve yardımcı kelimeler (yordamchi soʻzlar) olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma içerisinde bağlaçlar, yardımcı kelimeler bölümünde yer almaktadır (Tuğlacı, 2019:8). Genel olarak Özbek Türkçesinde bağlaçlar, kelimeleri, kelime gruplarını, basit cümleleri ve bazen de paragrafları birbirine bağlarken gramatikal yönden değişmeyen, çekime girmeyen ve tek başına bir anlam taşımayan unsurlardır (Yıldırım, 2012:243). Özbek Türkçesinde genel olarak şu bağlaçlara rastlanmaktadır:

vä “ve”

İki kelime veya cümle arasında ilişki kuran bu bağlaç Arapça kökenlidir. Sıralama bağlacı olarak değerlendirilebilir.

Bu ölkədə adämzâdning yaşâşivä öz ilk mädâniyätini yârâtişi üçün cüdä kulây tâbiyy şârâit bolgân. (Biray, 2020:426)

“Bu ülkede insanlık yaşam ve medeniyetini yaratmak için çok doğal koşullar bulmuştur.”

bilän “ve, ile”

Sıralama bağlaçlarından biridir. ET. birle> bilän

Şe’rläridä insâning zâmân bilän häyât münâsâbâtläri äks atgân. (Biray, 2020:428)

“Şiirlerinde insanın zaman ve hayatla olan ilişkilerini yansıtır.”

häm “ile, ve”

Farsça kökenli sıralama bağlaçlarından biridir.

Kitap häm dâftâr sâtib âldım. (Buran - Alkaya, 2018:73)

“Kitap ve defter satın aldım.”

yâ “yahut, veya, yoksa”

Denkleştirme bağlaçlarından biridir. Farsça

İdingä ertâ bilän yâ keçqurün (Buran, Alkaya, 2018:66)

“Öbür gün veya akşam”

yâki “veya”

Denkleştirme bağlacıdır. Far. Yâ + T. Ki

Bu bağlaç için Shavkat Rahmatullayev O’zbek Tilinin Etimogik Lu’gati adlı eserinde yâ ayırıcı bağlacının Tacikçe olduğunu ki bağlacının ise Türkçe olduğunu ifade etmektedir.

Qışlâkdän kiçkinä bir havli âlämiz-muning yârim puligä yâki üçdän birigä (Coşkun, 2017:176) “Köyden bir avlu alırız, bunun yarı parasına veya üçte birine.”

yâhud “veya, yahut”

Denkleştirme bağlacıdır. Far. Yâ + Far. höd (Karaağaç, 2015:335)

Bir yâmâqçi yaki mârdikârçi öz xâtinini urâdir, sökâdir, tepkilâydir. (Coşkun, 2017:176)

“Bir yamacı veya gündelikçi kendi karısını döver, söver, tekmeler.”

ne... ne “ne ...ne”

Karşılaştırma ve olumsuzluk anlamı taşıyan bağlaçtır. Bu bağlaç tekrarlı bir bağlaç olduğundan bağlacı oluşturan kelimeleri tek düşünmek gerekir. “ne” sözcüğü Köktürk Yazıtlarında da kullanılan bir kelime olup soru sıfatı, soru zamiri görevleriyle kullanılmıştır. Buradan hareketle Muharrem Ergin (Ergin, 1999: 354) ve Tuncer Gülensoy kelimenin Türkçe olduğunu söylemektedir (Gülensoy, 2011-1: 605), bu görüşün dışında “ne” kelimesinin Toharca olduğu görüşü de mevcuttur. Kelimenin kökenini başka dillerde arayan dilbilimcilerin çıkış noktası ise soru anlamı oluşturan bir kelimenin aynı anda olumsuzluk anlamı oluşturabilmesi için dilin çok uzun bir zamana ihtiyacı olması ve tarihî metinler ile bu anlam geçişinin görülebilmesi gerekir. Bu durumdan ötürü ne...ne bağlacı ile “ne” soru zamirinin farklı kökenlerden geldiği görüşü doğmuştur. Bu bakış açısıyla Räsänen kelimenin Rusça olduğunu söylerken kelimenin Farsça veya Latince olabileceği de ileri sürülmüştür.

Ne huquq bâr ne imkân?

Ne ong bârdir ve ne sol (Öztürk, 2005:86)

“Ne hukuk var ne imkân

Ne sağ var ne sol”

häm ...häm “hem ...hem”

Karşılaştırma yapma, sıralama anlatan bağlaçtır. Günay Karaağaç, Türkçenin Alıntılar Sözlüğünde “hem” kelimesinin bir kimseyi uyarmak, bir şeyi açıklamak veya anlamı güçlendirmek için ‘özellikle’, ‘zaten’, ‘bir de’, şurası var ki anlamında kullanıldığını, ikinci cümleyi birinci cümleye bağladığını belirterek kelimenin kökeninin Farsça olduğunu ifade eder.

Häm cânigä häm mäligä qasdqılğan ekän (Coşkun, 2017:177)

“Hem canına hem malına kastetmiş.”

gâhâ ...gâhâ “bazen ...bazen”

İki veya daha fazla unsuru bağlayan karşılaştırma bağlacıdır. Günay Karaağaç Türkçenin Alıntılar Sözlüğü adlı eserinde “gah” kelimesi için (< Far. gah) bk. kâh // gâhi (<Far. gâhi): bazen ara sıra, açıklamasını yapmaktadır. Farsça ile yoğun ilişki içerisinde olan Özbek Türkçesi için kelimenin kökeninin Farsça olduğunu söyleyebiliriz.

Gâhâ huşçaqaqsız gâhâ äsäbiy. (Buran – Alkaya, 2018)

“Bazen neşelisiniz bazen asabi”

gâ... gâ... gâh(i)... gâh(i) “bazen... bazen, kâh...kâh”

Karşılaştırma bağlaçlarındandır. Farsça kökenli bağlaçtır.

...âlçâq vä äyänç bir it! U öz-özini gâh ärsłân rängigä, gâh qâplân rängigä gâh şer vä gâh er boyaqłarigä boyâb körsätädi. (Coşkun, 2017: 176)

“... alçak ve iğrenç bir it! O kendini bazen aslan rengine bazen kaplan rengine ve bazen de insan rengine boyamış olarak gösterir.”

gâhidä ... gâhidä... “bazen ...bazen ...”

Karşılaştırma bağlaçlarından biridir. gâhi + dä

Gâhidä birân mäslähät bilän kelsä, gâhidä birân quvânçini bähäm köriş üçün kelädi. (Coşkun, 2017: 177)

“Bazen bir öğütle gelse, bazen de bir sevincini paylaşmaya gelir.”

xâh(i)... xâh(i) ... “ister... ister...”

Karşılaştırma bağlaçlarındadır. Günay Karaağaç Türkçenin Alıntılar Sözlüğü adlı eserinde “gah” kelimesi için (< Far. gah) bk. kâh // gâhi (<Far. gâhi): bazen ara sıra, açıklamasını yapar, Özbek Türkçesi de Farsça ile ilişkili olduğundan bu bağlaç da Farsçadan alıntıdır.

Xâhi şâning xâhi şânmäng!

“İster inanın ister inanmayın!”

istâr ...istâr... “ister... ister...”

Karşılaştırma bağlacı olarak sınıflandırabileceğimiz, iki zıtlık arasında seçimde ayrıcalık göstermeyen bu bağlaç için ET. istâ- ~ iztâ- “istemek” fiilini köken olarak gösterebiliriz.

İstâr kelsin, istâr kelmäsin.

“İster gelsin ister gelmesin.”

keräk ...keräk ... “gerek ...gerek ...”

Karşılaştırma bağlacı olarak sınıflandırabileceğimiz bu bağlaç sıralanan öğelerin eşit bir şekilde dağılımını gösterir, sıralanan öğeler içinde birinin diğerinden daha önemli veya daha önemsiz olduğunu göstermez; denklik, eşitlik anlamı verir. Bağlacın ET. kerge- fiilinin gelişmesi ve tekrarlanması yoluyla oluştuğunu söyleyebiliriz.

Biz keräk bolgändä sorâq sorâyımız, keräk bolgändä qârälâş nutqı bilän ortägä çıqamız. (Coşkun, 2017:178)

“Biz gerek olduğunda soru sorarız, gerektiğinde karalama kampanyasıyla ortaya çıkarız.”

yâ ...yâ ... “ya ...ya...”

Farsça yâ kelimesinin yinelenmesiyle oluşan karşılaştırma bağlacı olarak tanımlayabileceğimiz yâ ...yâ... iki unsurdan birini seçtirme yoluyla karşılaştırma yapar.

Yâ mustäqillik ya o’lim

“Ya istiklal ya ölüm.”

yâ ...yâinki “ya ...ya da”

Farsça yâ kelimesinin Türkçe ki ile kalıplaştığı karşılaştırma bağlacıdır. yâki ...vâyâki ... , yâ ...yâki ...bağlaçlarıyla aynı işleve sahiptir.

ämmâ “ama, fakat”

Günay Karaağaç, Türkçenin Alıntılar Sözlüğünde bu bağlacın kökeninin Arapça olduğunu pekiştirme ve dikkat çekme amacıyla “amma” şekline gelebildiğini ifade eder. Türk Dil Kurumu Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde bağlacın kökeni Arapça olarak gösterilmektedir.

Qârnim toq ämmâ zerikdim. (Coşkun, 2017:178)

“Karnım tok; ama canım sıkıldı.”

ämmâ - lekin “fakat”

Arapça kökenli bu bağlaç Özbek Türkçesinde birlikte kullanılarak “fakat” anlamı taşımaktadır, cümle başı bağlaçları arasında değerlendirilebilir. Araştırmacılar bu bağlaçların Arapça kökenli oldukları konusunda birleşirler. Bu iki bağlaç Özbek Türkçesinde birlikte kullanılabilirdiği gibi ayrı ayrı da kullanılabilir. Zıtlık içeren bu bağlaçlarda karşı çıkma, daha önce söylenen yargıya karşıt bir yargıyla bağlama görevinde kullanılırlar.

O’sha payt bir kapalak odamning q’olga q’ondi, ämmâ – lekin u boshqa qo’li bilan kapalakni haydab yubordi. (Gültekin vd, 2019:63)

birâq “ama, fakat”

Ama, fakat anlamına gelen zıtlık bağlacı olarak tanımlayabileceğimiz bu bağlaç aynı zamanda cümle başı bağlacıdır. Bu bağlaç Yeni Uygur Türkçesinde de kullanılmaktadır.

Lâlâ baqırdı birâq Nâdirâ eşitmâdi. (Buran - Alkaya, 2018:74)

“Lale bağırdı; fakat Nadire duymadı.”

ägär “eğer”

Şart, koşul bildiren bu bağlaç için Günay Karaağaç (<Far. eger): “Şart anlamını güçlendirmek için şartlı cümlelerin başına gelir.” (Karaağaç, 2015:257) açıklamasını yapmaktadır. Shavkat Rahmatullayev koşul yan cümlelerinin başına gelir ve –se, -sa, koşul anlamıyla ifade edilen anlamı güçlendirir (Rahmatullayev, 2009:7) açıklamasını yapar.

Ägar maslahat ko’rsalaringiz bu to’g’rida uning bilan kengaship ko’rar edim. (Gültekin vd, 2019:63)

“Eğer uygun görürseniz bu konuda onunla konuşurdum.”

gär “eğer”

Ägär bağlacının başındaki ä foneminin düşmesiyle oluşmuştur (Rahmatullayev, 2009:7) Koşul anlamı içeren bir bağlaçtır.

Ägärda, ägärchi “eğer”

Bu bağlaçlar +da ve +chi ekleri ile ägär bağlacından türemiştir. (Rahmatullayev, 2009:7)

bäşärti “eğer”

Koşul anlamı taşıyan bu bağlacın kökeninin Şavkat Rahmatullayev, O’zbek Tilinin Etimologik Lu’gati III adlı eserinde Arapça olduğunu Tacikçe ekle oluştuğunu belirtmektedir.

gärçi “her ne kadar, gerçi”

Bu bağlacın kökenini Şavkat Rahmatullayev, Tacikçe koşul bağlacı olan “gar” ile ilişkilendirirken Günay Karaağaç kelimenin Farsça olduğu bilgisini vermektedir. Necmettin Hacıeminoğlu ise bağlacın Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde kullanılmış cümle başı bağlacı olduğunu belirtir.

...gärçi başqa mahkümning uluğı bolsä dä ... (Coşkun, 2017:180)

“... gerçi diğer mahkumun büyüğü olsa da...”

çünkü “çünkü”

Sebepliliği içeren bu bağlacın kökenini Zeynep Korkmaz Farsça bağlaçlar (Korkmaz, 2003: 1095) içinde göstermektedir. Günay Karaağaç (< Far. çün + ki) açıklamasını yapar. Buradaki +ki ekinin “kim” bağlama zamiri yahut Farsça “ki” bağlacı olduğu hususunda iki farklı görüş mevcuttur.

Kümüş, çünkü bu heç bir vaqt bolädirgan gäp emäs (Coşkun, 2017:180)

“Küsmüş; çünkü bu hiçbir vakit söylenecek söz değil.”

mädâmiki “mademki”

Sebepliliği bildiren bu bağlaç karışık yapıllı bir bağlaç türü olarak karşımıza çıkar. Günay Karaağaç (<Ar. mädâm + Far. -ki) açıklamasını yaparken, kelimenin kökeni hakkında Türk Dil Kurumunda da aynı açıklamayı yapar.

Mädâmiki şundâg ekän nima qıläsiz şu maxluq bilän muâmälä qılıp? (Coşkun, 2017:180) “Mademki böyleymiş şu mahlûkla neden ilgileniyorsunuz?”

göya “sanki, güya”

Bilim insanlarının ortak kanısı bağlacın kökeninin Farsça olduğudur.

Göyâ här narsä yälğiz mätäm... (Coşkun, 2017:181)

“Güya her şey yalnız matem...”

xuddi “sanki, güya”

Şavkat Rahmatullayev, O’zbek Tilinin Etimologik Lu’gati adlı eserinde kelimenin Tacikçe şekliyle Özbekçeye geçtiğini ifade eder. (Rahmatullayev, 2009:244)

Gäp soräsäm xuddi tili yoq säğävdäy (Coşkun, 2017:181)

“Soru sorsam sanki dilsiz gibi”

älälxusus “özellikle”

Arapça kökenli bir bağlaçtır.

Bu vächidän tāmam fuqarâ vä älälxusüs bayanlar...

“Bu yönden bütün fakirler ve özellikle zenginler...”

bāvucüd “bununla beraber”

... dävlat adamigä qasd qılğäni üçün fälân maddälar boyıçâ âliy cüzâğâ âliy cüzâğâ hükm qılış kerak bolsa da bāvucüd Ölkä härbiy sudining säyyâr ...

“... devlet adamına kastettiği için falan maddeler gereğince büyük cezaya çarptırmak gerekse de bununla beraber ülke askeri mahkemesi...”

bälki “belki”

SevanNişanyan Arapça “bal” kelimesine Farsça “+ki” ilgi ekinin eklenmesiyle oluştuğunu ifade ederken Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük’te kelimenin “Ar. bel + Far. ki” birleşiminden oluştuğu ifade edilmektedir; ancak bağlacın “bälkim” şeklindeki kullanımı +ki ekinin Farsça değil de Türkçe “kim” bağlama zamirinden gelmiş olabileceğini de düşündürmektedir.

Bälki bâşqa käplär häm çıgıp qalar.

“Belki başka sözler de çıkar.”

bolmäsä “o halde olmazsa”

Türkçe kökenli bir bağlaçtır.

Bolöäsä oçaqdä kiçik çaynädä çây bâr älä kir. (Coşkun, 2017:182)

“Olmazsa ocakta küçük çaydanlıkta çay var, alıver.”

çünânçı “mesela”

ShavkatRahmatullayev, O’zbekTilininEtimologikLu’gati adlı eserinde kelimenin kökeninin Tacikçe olduğunu belirtir. (Rahmatullayev, 2009:259)

... şäriätimizdä bâr çünânçı cänâbi hästi payğambärimiz ...

“... dinimizde var, mesela Hz. Peygamberimiz...”

demäk “demek, yani öyleyse”

Türkçe bağlaçtır.

Demäk, epik klişeler bärçä dâstânlärdä...

“Demek epik klişeler bütün destanlarda...”

ihtimâl “belki”

Günay Karaağaç kelimenin Arapça olduğunu ifade ederken TDK Türkçe Sözlük de kelimenin Arapça olduğunu belirtir.

Demädim ehtimâl könärdi... (Buran – Alkaya, 2018:74)

“Demedim belki razı olurdu.

hâlbuki “hâlbuki, oysa, oysaki”

TDK Türkçe Sözlük’te kelime Ar. hal + T. bu + Far. ki şeklinde izah edilir, karma yapılı bir bağlaçtır. Zıtlık gösteren bağlaçlardandır.

Hâlbuki uni tosip tutar.

“Halbuki onu engelleyip duruyor.”

härhâldä “galiba, belki, muhakkak”

Günay Karaağaç kelimenin Far. her + Ar. hal + T. +de şeklinde olduğunu belirtir. Karma yapılı bağlaçlardandır. Tahmin, olasılık anlamı da içerir.

Härhâlda müslümân

“Galiba müslüman”

hättâ “hatta”

Bile, üstelik, ayrıca anlamlarına gelen bağlaç Arapça kökenli olup bir önceki cümleye açıklama anlamı katar.

Sofi cim qaldi. Hättâ közläriğä yaş kelgänday boldi. (Coşkun, 2017:183)

“Sofi sessiz kaldı; hatta gözlerinden yaş gelecek gibiydi.”

qaläversä “kaldı ki nitekim”

Türkçe kökenli bir bağlaçtır.

Qäläversa Äzärbäycän respublikası rähbärläri...

“Nitekim bugün Azerbaycan Cumhuriyeti yöneticileri...”

mäsälän “mesela”

Söz gelişi, örneğin anlamına gelen bu bağlaç Arapça kökenlidir.

Mäsälän Zährânin gätası...

“Meselâ Zehra'nın babası...”

yä’ni “yani”

Günay Karaağaç sözcüğün kökenini Arapça olarak verir. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük’te de Arapça kökenli olarak gösterilmektedir.

Taşqari älämdä yä’ni öz hävlisindän taşqaridä... (Coşkun, 2017:184)

“Dış dünyada yani kendi öz avlusunun dışında...”

zâtän “zaten”

Doğrusunu isterseniz anlamındaki kelime hem Günay Karaağaç hem de TDK Türkçe Sözlük’te Arapça kökenli olarak gösterilmektedir.

... Zâten uning toxtâşini kim istâr edi, deysiz? (Coşkun, 2017:184)

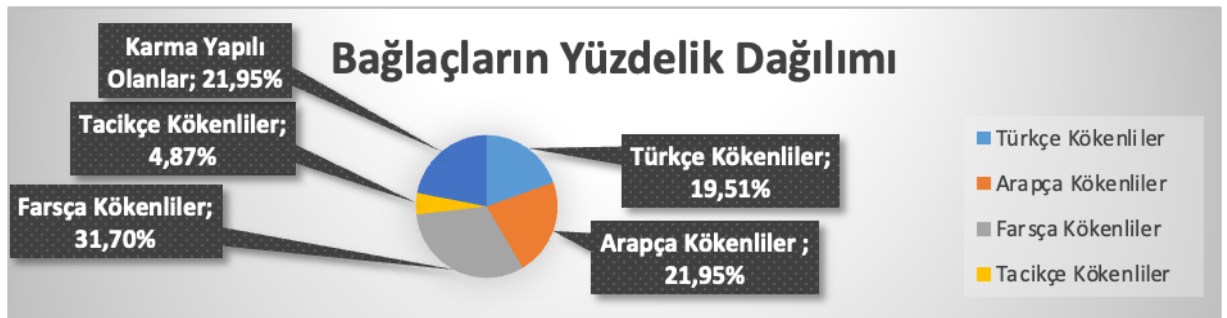
“Zaten onun durmasını kim isterdi, dersiniz?”

Tablo 2. Tespit Edilen Bağlaçların Etimolojisi ve Dağılımı

	BAĞLAÇ	KÖKENİ		BAĞLAÇ	KÖKENİ
1	bilän “ve, ile”	Türkçe	22	bäşarti “eğer”	Arapça + Tacikçe
2	vä “ve”	Arapça	23	gärçi “her ne kadar, gerçi”	Farsça
3	häm “ile, ve”	Farsça	24	çünkü “çünkü”	Farsça
4	yâ “yahut, veya, yoksa”	Farsça	25	mädâmiki “mademki”	Arapça + Farsça
5	yâki “veya”	Farsça + Türkçe	26	göya “sanki, güya”	Farsça
6	yâhud “veya, yahut”	Farsça + Farsça	27	xuddi “sanki, güya”	Tacikçe
7	ne... ne “ne ...ne”	Türkçe	28	älälxusus “özellikle”	Arapça

8	häm ...häm “hem ...hem”	Farsça	29	bāvucüd “bununla beraber”	Arapça
9	gâhâ ...gâhâ “bazen ...bazen”	Farsça	30	bälki “belki”	Arapça + Farsça
10	gâ... gâ... gâh(i)... gâh(i) “bazen... bazen, kâh...kâh”	Farsça	31	bolmäsä “o halde olmazsa”	Türkçe
11	gâhidä ... gâhidä... “bazen ...bazen ...”	Farsça + Türkçe	32	çünânçi “mesela”	Tacikçe
12	xâh(i)... xâh(i) ... “ister... ister...”	Farsça	33	demäk “demek, yani öyleyse”	Türkçe
13	istär ...istär... “ister... ister...”	Türkçe	34	ihimâl “belki”	Arapça
14	keräk ...keräk ... “gerek ...gerek ...”	Türkçe	35	hâlbuki “hâlbuki, oysa, oysaki”	Arapça + Türkçe + Farsça
15	yâ ...yâ ... “ya ...ya...”	Farsça	36	hârhâldä “galiba, belki, muhakkak”	Farsça + Arapça + Türkçe
16	yâ ...yâinki “ya ...ya da”	Farsça + Türkçe	37	hättä “hatta”	Arapça
17	ämmâ “ama, fakat”	Arapça	38	qaläversä “kaldı ki nitekim”	Türkçe
18	birâq “ama, fakat”	Türkçe	39	mäsälän “mesela”	Arapça
19	ägär “eğer”	Farsça	40	yä’ni “yani”	Arapça
20	gär “eğer”	Farsça	41	zâtän “zaten”	Arapça
21	ägärda, ägärchi “eğer”	Farsça			

Tespiti yapılan bağlaçlar ve kökenleri tablo 1’de gösterilirken bu bağlaçların yüzdeler dağılımı da aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Grafik 1. Özbek Türkçesindeki Bağlaçların Kökeni ve Yüzdeler Dağılımı

Sonuç

Bağlacı kendi alanında bağımsız birim olarak değerlendiren bilim insanları olduğu kadar bağlaç, genellikle edat başlığı altında değerlendirilmiş olup bu konudaki değerlendirmeler Arap gramerciliğinin etkisiyle olmuştur. Özbek Türkçesinde kırk bir bağlaç tespit edilmiştir. Bu bağlaçlar için istatistiksel olarak şunları söyleyebiliriz: Türkçe kökenli bağlaç sayısı sekizdir. Arapça kökenli bağlaç sayısı dokuz olarak tespit edilirken Farsça kökenli bağlaç sayısı on üç, Tacikçe bağlaç sayısı ikidir. Bu bağlaçlar oransal olarak incelendiğinde Türkçe yaklaşık % 20, Farsça yaklaşık % 32, Arapça yaklaşık % 22, Tacikçe yaklaşık % 5'tir. Bu oranlar, Tacikçenin de Farsçanın yoğun etkisi altında olduğu göz önüne alınırsa Özbekçe üzerinde yoğun bir Farsça ve Arapça etkisinin olduğu söylenebilir. Karma yapılu bağlaç sayısı ise dokuzdur. Karma yapılu bağlaçlarda Türkçe unsurlar daha çok ek halindeyken bu bağlaçlar içinde en fazla unsur Farsçaya aittir. Tespiti yapılan dokuz karma yapılu bağlaç içinde tek unsur olarak Farsça sekiz; birden fazla unsur olarak da (Farsça + Farsça) dokuz şekilde karşımıza çıkmaktadır. Karma yapılu bu dokuz bağlaçta dört Türkçe unsur bulunurken, beş Arapça unsur bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Adalı, O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçim Birimler*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- Alkaya, E. (2022). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, TDK Yayınları, Ankara.
- Atabay, N., Kutluk, İ. ve Özel, S. (1983). *Sözcük Türleri* (Ad, Sıfat, Belirteç, Adıl, İlgeç, Bağlaç, Ünlem, Eylem), TDK Yayınları, Ankara.
- Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Biray, N. (2020). *Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2018). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri Güneydoğu / Karluk Grubu*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Buran, A. (1999). *Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni*. 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. (23-27 Eylül 1996) Bildirileri. Sayfa: 207-214 Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Coşkun, M. V. (2017). *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2005). *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Çev. A. U. Elöve) Maarif Matbaası, İstanbul.
- Eckmann, J. (2021). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), TDK Yayınları, Ankara.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi* (Ses bilgisi – Biçim bilgisi – Cümle bilgisi), Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Eker, S. (2011). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Türk Lehçeleri Grameri* (2007). Editör A. B. Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ergin, M. (1999). *Türk Dil Bilgisi* Bayrak Basım, Yayım, İstanbul.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I*, TDK Yayınları, Ankara.
- Gültekin, M., Koraş, H. ve Kurbanova, M. (2019). *Özbek Türkçesi Gramer –Metin - Sözlük*, Kesit Yayınları, İstanbul.

- Hamit, F. (2018). *Şemseddin Sami ve Nev – Usûl Sarf-ı Türkî*, TDK Yayınları, Ankara.
- Hengirmen, M. (2006). *Türkçe Temel Dilbilgisi*, Engin Yayın Evi, Ankara.
- İdben, E. İ. (1999). *Abdullah Ramiz Paşa, Emsile-i Türkiyye*, TDK Yayınları, Ankara.
- Karaağaç, G. (2015). *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Karahan, L. ve Gürsoy, Ü. (2004). *Tâhir Ken'ân Kavâid –i Lisan-ı Türkî*, TDK Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri “Şekil Bilgisi”*, TDK Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2023). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*, TDK Yayınları, Ankara.
- Öztürk, R. (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitapevi, Konya.
- Rahmatullayev, Sh. (2009). *O'zbek Tilinin Etimologik Lu'gati III*, Taşkent Üniversitesi, Taşkent.
- Sağol, G., Şahin, E. ve Yıldız, N. (2004). *Ahmet Cevat Emre Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmânî ve Nahiv*, TDK Yayınları, Ankara.
- Tiken, K. (2020). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf – Füller*, TDK Yayınları, Ankara.
- Toparlı R. ve Ilgın, A. (2022). *Mehmet Sâdık, Üss-i Lisân-ı Türki*, TDK Yayınları, Ankara.
- Tuğlacı, G. (2019). *Özbekçede Cümle Bağlayıcıları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Yavuz, S. (2013). *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Bağlaçlar*, Manas Yayıncılık, Elazığ.
- Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Araştırmalar-Konuşma-Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 - Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1283237>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 14.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 26.11.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2023

Atıf / Citation

Mahmadiyev, S. (2023). Özbek Halk Destanlarında Kullanılan Atasözlerinin Dil Özellikleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 325-334.

**ÖZBEK HALK DESTANLARINDA KULLANILAN ATASÖZLERİNİN DİL
ÖZELLİKLERİ**

Linguistic properties of proverbs used in uzbek folk epics
SHAVKAT MAHMADIYEV¹

Öz

Dil, insanlar arasındaki en önemli iletişim aracı, fikirlerin başkalarına aktarılmasını sağlayan bir araçtır. Ayrıca dil, milli kültürün aynasıdır, onu koruyan bir hazinedir. Her milletin yaşadığı toprakların doğası, o milletin ekonomik, sosyal, kültürel ve manevi sistemini, sözlü yaratıcılığını, kurgusunu, sanatını, bilimini ve geleneğini yansıtır ve bunları toplayıp nesilden nesile aktarır, dilin gelecek kuşaklara aktarılması da ulusal-kültürel bir görevdir.

Sözlü biçimde hareket eden kısa ve anlamlı mantıksal genellemeler, kısa ve anlamlı mantıksal genellemeler olarak görünen atasözleri, deyimler, aforizmalar gibi bilgece ifadelerin geliştirilmesinde ve öğrenilmesinde dilin hizmeti de büyüktür.

Her atasözü ve atasözü halkın hükmü sayılır. Bir şeyi ya onaylıyorlar ya da inkâr ediyorlar.

Özbek folklorunun en yaygın ve geniş türlerinden biri destandır. Bu bakımdan halk arasında popüler olan destan metinlerindeki (“Alpomış” ve “Yodgor”) atasözlerinin dilsel özelliklerinin çeşitli yönlerden incelenmesi Özbek dilbiliminin acil sorunlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Destan, Lehçe, Atasözü, Paremolojik Sözlük

¹ Doç. Dr., Sharof Rashidov adındaki Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbek Dili Bölümü. Semerkant/Özbekistan.

El-mek: shavkatmahmadiyev1975@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3617-2659>

Abstract

Language is the most important means of communication between people, a tool that enables the transfer of ideas to others. In addition, language is the mirror of national culture and a treasure that protects it. The nature of the lands where each nation lives reflects the economic, social, cultural and spiritual system, oral creativity, fiction, art, science and tradition of that nation and collects them and transfers them from generation to generation.

Transferring the language to future generations is also a national-cultural duty. The service of the language is also great in the development and learning of wise expressions such as proverbs, idioms, aphorisms, which appear as short and meaningful logical generalizations that act verbally.

Every proverb and saying is considered the verdict of the people. They either confirm or deny something.

One of the most common and extensive genres of Uzbek folklore is the epic. In this regard, examining the linguistic features of proverbs in epic texts (“Alpomish” and “Yodgor”) which are popular among the public from various aspects is considered one of the urgent problems of Uzbek linguistics.

Keywords: Folklore, Epic, Dialect, Proverb, Parameological Dictionary

1. Giriş

Atalarımızdan günümüze kadar gelen zengin manevi zenginliğimizin büyük bir bölümü halk sanatı örneklerinden oluşmaktadır. Özbekistan cumhurbaşkanı Sayın Ş. Mirziyoyev, “İnsanlığın yarattığı paha biçilmez kültürel şaheserlerin her şeyden önce herhangi bir ulusun folklor sanatında somutlaştığını hepimiz iyi biliyoruz. Farklı halkların ulusal kimliklerini, dillerini ve yaşam biçimlerini, gelenek ve göreneklerini ifade eden bahşılık sanatı, evrensel kültürün bir parçası olarak hepimiz için değerlidir. Dünya kültür mirasının bu ölümsüz eserleri, insanlığın bir soyu, tarihi kökleri, asil idealleri olduğunu ve dolayısıyla farklı ulus ve halkların temsilcilerinin geleceğe yönelik özelemlerinin ortak olduğunu bizlere göstermektedir. Aynı zamanda içinde bulunduğumuz küreselleşme çağında, ticari bir araç haline gelen “kitle kültürü”nü ve şov dünyasının olumsuz etkisinin artması, her türlü kültürün kaynağı olan folklor sanatına ilgi ve itibara susadığı da maalesef sır değil. Ancak folklor sanatı, tabiri caizse, insanlığın çocukluk şarkısıdır” (Mirziyoyev, 2019) şeklindeki görüşleri, bilimsel araştırmalarda önemli bir metodolojik temel olarak almam mümkündür. Çünkü bu görüşler, halkımızın dilinin tarihinin ve onun parçası olan halk bilimi eserlerinin dilsel bileşiminin geniş bir şekilde incelenmesine davet etmektedir.

Bu açıdan Türkistan topraklarında popüler olan destan metinlerinde yer alan atasözlerinin dil özelliklerini farklı yönleriyle incelenmesi ayrıca önem taşıyacaktır. Özbek dilbiliminde folklor eserlere, özellikle de atasözlerinin dil özelliklerine ayrılan çalışmalara K. Abdurahmonov, B. Orinbayev, S. Tursunov, B. Toyçibayev, K. Yoldaşev, K. Bazarbayev, A. Halikov gibi bilimadamlarının eserleri gösterilmektedir (Abdurahmonov, 1971; Urinbayev, Tursunov 2009; O‘rinboyev, Bozorboyev, 1998; To‘ychiboyev, 2001; Yo‘ldoshev, 2002; Xaliqov, 2009:26) Aynı zamanda Özbek dilbilimi ve folklorunda atasözlerinin farklı yönleriyle ilgili özel tespitlerde bulunan Kh. Daniyurov, H. Berdiyurov, R. Rasulov, M. Hakimov, O. Mirzakarimova, B. Yoldaşev, S. Kerimov, B. Soatov, B. Jorayeva, N. Usmanov ve başkalarının konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili bir dizi çalışmaları da vardır (Doniyurov, 1979; Doniyurov, Abdusaidov, 1987:10-17; Berdiyurov, Rasulov, 1984; Hakimov, 1965:19-24; Mirzakarimova, 1980:31-35; Karimov, 1994; Yo‘ldoshev, 1993:49; Soatov, 1992:41-44; Usmonov, 1992:35-37; Jo‘rayeva, 2002:24). Bu tür çalışmalara dayanarak, atasözlerinin destan metnindeki rolünü, belirli bir destancının eserlerinde kullanımını, bireysellik ve gelenek

özelliklerini incelemek mümkündür. Fazıl Yoldaş'un oğlu tarafından anlatılan "Alpamış" serisinde özellikle de bizim incelememize konu olan "Alpamış" ve "Yadigar" destanlarının metnindeki atasözleri aşağıdaki gruplara ayrılabilir:

2. Edebi Dilde ve Özbek Halk Şivelerinde Kullanılan Atasözleri

Bu tür atasözleri dilimizin tarihinde kullanılmış ve halen de edebî dilde kullanılmaya devam etmektedir (Xaliqov, 2009:10-12).

İncelediğimiz destanların metinlerinde şu tezahürler görülmektedir: "Sulton suyagini xo'rlamas" ("Sultan kemiklerini küçük düşürmez"), "Ikki yorti bir butun" ("İki yarım bir bütündür"), "Elakka borgan xotinning ellik og'iz gapi bor" ("Elek istemeye giden kadının elli tane lafi var"), "Sichqonning ini ming tanga bo'lmoq" ("Sıçanın yuvasının kırası bin para olmak"), "Do'stga zor aylama, dushmanlarga xor" ("Dostlarına zulmetme, düşmanlarını hor görme"), "Omonat - omonat qilmaysan xiyonat" ("Emaneti emanet görmezsen ihanettir"), "Esing borida etagingni yop" ("Aklın başındayken eteğini topla"), "Davlat eshigin sabr ochar, Besabrdan davlat qochar" ("Sabırlı adama zenginlik kapıları açılır, sabırsızdan para kaçır"), "Yo'l tanisang, o'z joyingni top" ("Yol biliyorsan, kendi yerini bul"), "G'am yema, beg'am ham bo'lma" ("Üzülme, üzüntüsüz de durma"), "Eldan el ketsa - mehnat, Elga el qo'shilsa - davlat" ("Elden el gitse mihmet, el elle birleşse devlet (olur)", "Haqiqat o'z joyin topar" ("Hakikat her zaman yerini bulur"), "Yo'l bilmasang, yo'l so'ra yurgandan, gap bilmasang, gap so'ra bilgandan" ("Yol bilmiyorsan yürüyenden, söz bilmesen bilenden (sor)", "Sabr tegi sarig' oltin" ("Sabrın sonu sarı altındır"), "Baliqning yorug'ligi suv bilan" ("Balığın ıslatması su ile dir"), "Arining uyasiga tegsang, o'rtağa olib talaydi" ("Arı yuvasına çomak sokarsan gelir o da seni sokar") gibileri de bunlardandır.

Yukarıdaki atasözlerinin içeriği ve özü, halk dilinde hala yaygın olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla Fazıl Yoldaş'ın eserlerinde kullanılan bu tür genel atasözleri, gerçeklerin açık ve anlaşılır olmasına, kesin hüküm ve sonuçların ifade edilmesine hizmet etmiştir: *Alpomish qaytdi, uyiga kelsa, Barchin tinchitmayapti*: – "Sulton suyagini xo'rlamas" – *degan gap bor, sening esonligingda otam qalmoq yurtida xor bo'lib qolami, – deb bu so'zni aytib turibdi* "Alpamış döndü, evine gelse Barçın sakinleşmiyor: – "Sultan kemiklerini küçük düşürmez" – diye bir söz var, Senin huzurun sırasında babam Kalmık diyarında küçük düşüp kalır mı?, – diye bu sözü söylüyordu." (A-209); *Shunda Yodgordan bu so'zni eshitib: – Barakalla, o'g'lim, enadan bo'lsang, shunday bo'l, – dedi. – Men ham qo'ydan kelayotirman, men ham shu bachchag'arning to'yiga borayin, qo'limdan kelgancha buzib ko'rayin, deb kelayotirman, sen norasta go'dak, biz yoshi yetgan "chol", ikki yorti biriksa, butun degan gap bor. Nima bo'lsa, bolam, borlashib to'y buzmoqni "bobongdan" ko'r, – dedi* "Sonra Yodgordan bu sözü işitip: -Barakallah, oğlum anandan olsan böyle ol, dedi. - Ben de koyundan geliyorum, ben de geliyorum bu çocuğun düğününe, elimden geldiğince bozmaya gidiyorum, sen küçücük bir çocuksun, biz ise ihtiyar adamlarız. İki yarım birleşse bütün (olur) diye bir söz var. Ne olursa olsun balam var olup düğün bozmayı dedenden gör, dedi." (A-345); *Bobo, o'tiring, non yo'q ekan, men muna qo'shninikidan elak olib kelib, men sizga bir patir qotirib, ustiga moy solib beray, – dedi. Elakka jo'nab ketdi, borsa, besh-olti xotinlar uni-buni gapirib o'tiribdi. "Elakka borgan xotinning ellik og'iz gapi bor", degandayin, u xotinlar bilan o'rasha ketdi. Gap ko'payib, Qultoy esidan chiqib ketdi* "Baba, otur madem ekmek yok komşunun evinden elek getireyim senin için bir parça ekmek koyup yağlayayım, dedi. Eleğe gitti, gidip varsa beş altı kadın ondan-bundan konuşuyordu. Eleğe giden kadının elli sözü var dedikleri gibi o kadınlarla dedikoduya başladı. Söz sözü açıp Kultoy aklından çıktı." (A-334); *Bunday tegina bersanglar, bir kunlari shuning nori kelar, boshimizga balo bo'lar, bizga chichqon ini ming tanga bo'p qolar. Menga solsanglar, shuning olti oyi ham qursin, hamishagi bo'ydoqchiligimizda, shu o'zbakning qizini cho'rtta qo'ysak deyman, – dedi. Alplar bu so'zni aytib mazgiliga qaytib ketdi.* "Böyle dokanıverseniz, bir gün bunun narı gelir, başımıza bela olur. Bize sıçan ini bin para olup kalır... Alpler bunu söyledi ve menziline dönüp gitti". (A-68); *Chibor otim senga omonat, Omonatga qilmaysan xiyonat* "Hızlı atım sana emanet – emanete hiyanet

olmaz”. (A-96); *Alpomish Qalmoqda o'ldi deb eshitib, Shomirot va urug' oqsoqollari “Esing borida etagingni yop” degan ekan. Bir baloga duchor bo'lmay, esimiz borida Boysindan ko'chayik, el-yurt tinchigan so'ng yana qaytib kelarmiz, otimiz-to'ygan yerini, o'zimiz-qo'ngan yerimizni topib olarmiz, - dedi “Alpomish'in Kalmak'ta öldüğünü duyan Şamirot ve aşiret ileri gelenleri Aklın başında iken eteğini topla demişlermiş. Başımıza bir bela gelmeden Boysun'dan göçelim, ortalık sakinleştikten sonra dönüp geliriz, atımızın doyduğu, bize makul gelen yerimizi alırız, dedi.”* (Yod.- 8); *Bu so'zni Yodgordan eshitib, enasi Barchin:–Bolam, sen qaydan eshitding?! Sening qulbg'inga tegmasin deb yurar edim. “Baliqing yorug'ligi suv bilan deganday, mening yorug'ligim sen bilan “Yodgor'dan bu sözleri duyan anası Barçın, “Evladım, sen nerden duydun?” senin başına gelmesin diye çalışıyordum. Balığın ışıltısı su iledır dedikleri gibi benim de ışıltım seninledir.”* (Yod.-31); *Bolam, bular ko'p-da, “Arining uyasiga tegsang, o'rtaga olib talaydi”. Sen bir o'zing, ko'pga tuproq sochasanmi? Bular senga zo'rligishi o'tkazib, oyoqosti qilmasa, sening bularga taqashishing ayb. Biz bir oz el, ular ko'p, tebransa, barimizni bosib, oyoqosti qilib ketadi, bular bilan barobar bo'lib bo'lmaydi,– dedi “Evladım bunlar kalabalık “Arı yuvasına çomak sokarsan gelir o da seni sokar. Sen tek başına kalabalığa toprak saçabilir misin? Bunlar sana zarar vermiyorsa senin bunlara ilişmen ayıptır. Biz azız onlar çok, kımıldasa hepimizi ezip ayaklarının altına alırlar. Bunlarla birlikte olunmaz.”* (Yod.-69).

3. Destan Dilindeki Atasözleri ve Günümüzde Kullanılan Varyantları

İncelenen destan metinlerinde öyle atasözleri kullanılmıştır ki onlardan şeklen destan geleneğine has üslup faydalanılmış olup, anlam bakımından günümüz atasözlerine oldukça yakın oldukları dikkat çekmektedir. Örneğin, *Mullalar o'qiydi zeru zabarni, Ustalar chopadi tешa-tabarni “Mollalar süre okur, ustalar keser çakar”*. (A-83).

Bu atasözü günümüz edebi dilindeki *“Mulla bilganin o'qir, Bo'zchi bilganini to'qir”* “Molla bildiğini okur, dokumacı bildiğini dokur”, *“Mulla bilganin o'qir, Tovuq ko'rganin cho'qir”* “Molla bildiğini okur, tavuk gördüğünü arar”, *“Mulla bo'lsang, takror qil, Dehqon bo'lsang shudgor qil”*(O'zbek xalq maqollari, 2003:141), “Molla olsan tekrar et, çiftçi olsan saban sür” atasözlerinin bir çeşidi olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla bu edebi satırların her ikisi de atasözleridir. Bu atasözlerinde iki sembol vardır. Bunlar *molla* ve *usta*. Bu mısralar başlangıçta ayrı ayrı atasözleri olarak oluşturulmuştur. Bunlardan her biri ortak bir mantıksal düşünceyi temsil eden felsefi bir içeriği ifade eder. Birinci dörtlükteki atasözünün anlamı, genel olarak okuma-yazma öğretimi ve öğreniminin medresede yetişen kişiye, yani mollaya yönelik olmasıdır. Bunu “herkes kendi uzmanlığının ustası” tarzında da ifade etmek mümkün. İkinci mısradaki *“Ustalar chopadi tешa-tabarni”, “Ustalar keser çakar”* atasözünde “hiç kimse balta ve keseri gibi kullanamaz” fikri ifade edilmiştir. Bu iki atasözünün şiirsel bir tarzda oluşturulmuş olması, öncelikle destanın lirik-destan türüne ait olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci olarak, “birbirinden bağımsız imgelerin eşit ama bağımsız görevler üstlenmesi anlamına gelen aynı biçime sahip ifadelerin bir araya getirilmesi, bunların karşılıklı uyumlu sözcüklerle sonlandırılması, yani kafiyelendirilmesi, halk bilgeliğinin ve sanatının bir ürünüdür” (Soatov, 1992:42; Xaliqov, 2009:11-12).

Fazıl Yoldaş insanoğlunun hayatında zamanın ve fırsatın değerinin çok önemli olduğunu anlatmak için Kaldırkaç hanımın ağabeyi Alpamış'a hızlıca Kalmak'a gitmek gerektiğini, onun yengesi Barçın'ın düğün telaşında kaldığını, vaktinde yetişemezse geç olacağını, yani Barçın'dan ayrışma kelimesi yerine ayrılma kelimesi daha doğru olur mümkün olduğunu söz sanatlarına uygun olarak aşağıdaki atasözü üzerinden ifade etmiştir:

Sarson bo'lib, bunda o'ylanib turmagin,

Erta yur, ishingni kechga qo'ymagin

“Avare olup, bunu düşünüp durma,

Erkenden yürü, işini geçe koyma (A-76).

Bunu genel halk dilinde “*Bugungi ishni ertaga qo‘yima*” “Bugünün işini yarına bırakma”, “*Vaqt g‘animat, O‘tsa-nadomat*” “Zaman hazinedir, geçip gitse nedamet (yazık)”, “*Vaqting ketdi - baxting ketdi*” “Zamanın geçti mutluluğun gitti”, “*Vaqtdan yutding - baxtdan yutding*” “Zamandan kazandın mutluluktan kazandın” gibi birtakım varyantları da vardır (O‘zbek xalq maqollari, 2003:403-407).

Dilimizde “*Do‘st achitib gapirar, dushman kuldrib*” “Dost acı acı söyler, düşman güldürerek” veya “*Do‘st yig‘latib gapirar, dushman kuldrib*” “Dost ağlatarak söyler, düşman güldürerek” atasözü de yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bilindiği üzere “gerçek dosttan sadece fayda gelir, böyle kişiler dostuna kötülük gelsin gelsin istemez. Eğer bu kişi sert konuşursa konuşsa buna üzülmemek gerekir. Çünkü bunu sadece dostunu yanlış yoldan döndürmek ve doğru yola sevk etmek amacıyla yapıyor istediği için yapıyor” demek isteniyor. Bunu günümüzde “*Do‘st yig‘latar, dushman kuldinar*”, “*Kulib gapirgan erdan qo‘rq, yig‘lab gapirgan – ayoldan*” “Gülüp konuşan adamdan, ağlayıp konuşan kadından kork”, “*Kuldirgandan kutguncha, yig‘latgandan kut*” “Güldüren den bekleyeceğine, ağlatandan bekle”, “*Do‘st otgan tosh yormas*” “Dostun attığı taş baş yarmaz” (“taş” acı söz manasında), “*Do‘st so‘zini tashlama, tashlab boshing qashlama*” “Dost sözünü bırakma, bırakıp başını kaşıma” gibi birçok varyantları mevcut (Shomaqsudov, Shorahmedov, 1990:98). Fazıl Yoldaş'ın oğlu bu atasözünden yola çıkarak yeni bir model yaratmıştır:

Qasd aylasa bilmaganni bildirar,

Do‘st yig‘latib, dushmanini kuldinar

Kast eylese bilmediğini bildirir

Dost ağlatıp, düşmanını güldürür (A-21, 22, 73, 237, 243, 250, 318, 355) [9, 13-16].

Atalarımız, konuşma adabına sıkı sıkıya uyma gereğini vurgulayan pek çok atasözü yaratmıştır. Özellikle, “*Yaxshi so‘z bo‘ldiradi, yomon so‘z kuydiradi*” “Güzel söz ondurur, kötü söz küydürür (yakar), “*Suydirgan ham til, Kuydirgan ham til*” (O‘zbek xalq maqollari, 2003:78-89), “*Güldüren de söz, yakan da söz*”, “*Yaxshi so‘z- ko‘ngil podshosi*” “Güzel söz gönül padişahi”, “*Yaxshi so‘z suyuntirar, Yomon so‘z kuyuntirar*” (Shomaqsudov, Shorahmedov, 1990:457-458), “*Güzel söz sevindirir, kötü söz yandırır*” gibi bir dizi atasözünde, iyi sözle kötü söz arasında, “gök ile yer arasında fark” olduğu güzel sözün şerefi ile kötü sözün zararı arasındaki fark ortaya konur. Fazıl Şair bu atasözleri esasında:

Sozandalar sozin chertar qo‘l bilan,

Yomon odam kuydiradi til bilan

Müzisyenler sazı çalar eliyle,

Kötü insan yakar diliyle (A-96) atasözünü yaratıcı bir şekilde ele alıp eserin metnine şiirsel bir şekilde entegre etmiştir. Bunun sonucunda yazarın bireysel konuşmasının özgün bir görünüm özelliği ortaya koyulmuştur.

Halkımızda «*Qatorda noring bo‘lsa, yuking yerda qolmaydi*» “Kervanda deven olsa yükün yerde kalmaz” atasözü en aktif olarak kullanılan evrensel birimlerden biridir. Yani «Gerçek dost ve kardeşlerin varsa hayatta zorluk çekmezsin, sana her konuda yardımcı olurlar, seni desteklerler, sorunlarını çözerler “anlamında kullanılan atasözünün” “*Nori bor, nori borning moli bor*”, “*Devesi olanın malı var*” “*Nor yo‘lida yuk qolmas*” “*Deve yolunda yük kalmaz*”, “*Qush qanoti bilan, Er oti bilan*” Kuş kanadıyla, insan atıyla”, “*Qush qanoti bilan uchadi, Quyrug‘i bilan tushadi*” “*Kuş kanadıyla uçar, kıyruğuyla konar*” (O‘MIL, 485), “*Yuk og‘irini nor ko‘tarar, Dard og‘irini er*” “*Yükün ağırını deve kaldırır, derdin ağırını yiğit*” (O‘XM, 222) gibi varyantları mevcuttur. Buradan anlaşılan genel sonuç, akrabaların, hayatta ve zor görevlerin yerine getirilmesinde bir kişiye destek ve yardım ettikleridir. Aslında ağır bir yükü deve taşır. Bütün bu fikir önceleri kendi anlamında kullanılmış, daha sonra metaforik

anlamdan yola çıkarak mecaz anlamda kullanılmıştır. “Alpamış” metninde, bu atasözü çeşitli biçimlerde gelip alplerin deve benzeri niteliklerini mecazi olarak ifade etmeye hizmet etmiştir.

Elda zo ‘raborim bordir,

Qatordagi norim bordir

Elde kabadayim var

Kervanda devam var (A-56, 68);

Hakim degan mening mirzam bor edi,

Qatorda gurkirab yurgan nor edi

Hakim adında bir arkadaşım vardı.

Kervanda kükreyen bir devem vardı (A-214, 319)

Bu yurtda belgili bir qaysar edi,

Qatorında chirqillagan nor edi.

Bu yurtta belgili bir inat idi,

Kervanda titreyen bir deve idi (A-359)

Aynı zamanda öğrenme kaynağımız olan destan metinlerinde “O‘z yurtningning qadri o‘zga yurtda bilinear” “Öz vatanının kıymeti başka ülkede anlaşılır” (O‘XM, 14) atasözü “Kishi yurti sira yurtlik qilmaydi” “Kişi kendi yurduna kadar yurt tanımaz”, “Iloyim musofir yurti qurisin”, “Ayrilma o‘sgan elingdan” “Ayrılma büyüdüğün yurdundan” günlük konuşma biçimlerinde; “Qushning tilini qush biladi” “Kuşun dilini kuş bilir” (O‘TPL, 275) atasözü “Ayolning tilini ayol biladi” “Kadının dilini kadın bilir” tarzında; “Shap-shap deguncha, shaptoli”ning “O‘n marta shap-shap degandan bir marta shaftoli degan yaxshi” (Berdiyev, Rasulov, 1984). “Bir kere şeftali demek, on kere şeftali demekten daha iyidir” varyantı (O‘TPL, 257); veya günümüz edebî dilinde mutluluk, şans ve uğursuzluğu temsil eden yılın mevsimleri esas alınarak oluşturulmuştur. “Hut – yut” (O‘XM, 480), “Yo but, yo nobud” (O‘TPL, 90) atasözü “Yo hut, yo yut” şeklinde karşımıza çıkar.

Bir gap bilan bizlar bunda kelibimiz,

Kun o‘tkazmoq uchun tentib yuribimiz.

Kishi yurti sira yurtlik qilmaydi,

O‘sgan el tinchligin ko‘zlab turibimiz

(Tek kelimeyle buraya gelmişiz.

Gün geçirmek için yürümüşüz.

Kişi kendi yurduna kadar yurt tanımaz,

Büyüdüğü elin huzurunu gözleyip dururuz). (Yod., 21.s.)

Erisin, tog‘larning qori erisin

Iloyim musofir yurti qurisin...

(Erisin dağların karı erisin

İnşallah misafirlik yurdu kurusun...) (A-55);

Ket endi, qolma yo'lingdan,

Ayrilma o'sgan elingdan.

(Git şimdi kalma yolundan

Ayrilma doğup büyüdüğün yurdundan) (A-78);

Musofirman, hech ish kelmas qo'limdan,

Sen ayrilma o'ynab-o'sgan elingdan

(Misafirm hiç iş gelmez elimdem

Sen ayrilma oynayıp büyüdüğün yurdundan) (A-243);

“**Ayolning tilini ayol biladi**” “**Kadının dilini kadın bilir**” dendiği gibi yaşlı kadının sözleri Ayjamol'i memnun etmişe benziyordu: –Ben sizinle gelmeyeceğim. Bir düşünelim ve kızımızın da fikrini bilelim. Bizim halkımız bir oriyatçil ulusu olacak. Gelip seni ziyaret etmek istediğimde, misafirliğe sizlerle gideyim desem “Kızı için bir koca görmeye gitmiş” diye el söz eder. (Yod., 27-s.); “**Shap-shap degancha, shaptoli de qo'y-da**”, “**Şap şap diyene kadar şeftali deyiver, diye bir söz var. Konuşma her tarafa dağılana kadar doğrusunu söyleyiver**”... (Yod., 67-s.); Yodgor bu sözü duyup: “Şu çocuk bana sataştı; bunun sözü **yo hut, yo yut**, ya kullanıldığını göreceğim ya da hiçbir şey olmadığını göreceğim”. (Yod., 55-6).

Yukarıda verilen atasözlerinin çoğunun anlamı açıklama gerektirmez. Ancak destanda kendisini "dost" olarak tanıtan Chandana, yaşlı adamın kim olduğunu anlamadı. Yodgor dilinden alınan "Yo hut, yo yut" atasözü mecazi bir anlam kazanıp kahramanın bazen kaderin imtihanları karşısında risk almak zorunda kalabileceği durumu ifade etmeye hizmet etmiştir. Aslında Hut şemsi takvimde yılın on ikinci ayının Arapça adıdır (22 Şubat - 21 Mart arasındaki döneme karşılık gelir). Hut çıkıp hamal girdi. Aynı zamanda kışlık yiyecek stokunun tükendiği ve hayvanlar için ot kalmadığı dönemi ifade etmek için halk dilinde "Hut-yut" tabiri ortaya çıkmıştır (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2008:566).

Geçmişin ortalarında destan metinlerinde öyle özdeyişler oluşmuştu ki bunların bir kısmı atasözü, deyim ve hikmetli sözler olarak değerlendirilmiştir. Bunlarda maslahat ve nasihat anlamları çoğu zaman başı çekmektedir. Örneğin, “Alpamış” metninde.

Xudo qozi, payg'ambarlar noyibi,

Urushda pand berar otning mayibi

(Allah hakimdir, peygamberler elçi,

Savaştta uyarı verir atın topallığı). (A-251, 318);

Qozining oldinda shabgir noyibi,

Yigitga pand berar otning mayibi

(Hakimin önünde, shabgir elçi

Yiğide uyarı verir atın topallığı). (A-312, 346)

gibiler şiirsel ve üslup gereksinimler nedeniyle eserin metninde bazı değişiklikler yapılması sonucunda varyantların ve sözdizimsel paralelliklerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Atasözlerinin ve varyantlarının eser metninde farklı şekillerde kullanılması, ortak dilin

zenginliğine ve yaratıcının bu dil birimlerini kullanabilme becerisine ve bireysel yaklaşımına bağlı görünmektedir.

4. Sadece Destanlarda Bulunan Sözlü Atasözleri

Kıpçak lehçesinin temsilcisi olan Fazıl Yoldaş'ın destanlarda edebî dilde bulunmayan özgün atasözlerini kullanması övgüye değerdir. Özellikle “Yadigar” destanında, devlet yönetiminin Ultantaz'un eline geçmesi ve Alpomiş'in Kalmık'ta esir düşmesiyle ilgili haberler, o zamandan beri onunla birlikte büyüyen arkadaşı, akrabası ve sabırlı yoldaşı Shamiro'tun kafasını karıştırır. Çünkü iki dost gençliklerinde ilerde çocuk sahibi olursak, erkek çocuklarımız olursa birbirimize kol kanat oluruz, çocuklarımızın biri kız bir erkek olursa birbirimize dünür oluruz diye söz vermişlerdi. Barçın, Alpomiş'in sözünü yerine getirmek için yaşlı bir kadını Shamiro'tnun kapısına gönderir, kapısını süpürtür ve sözün yerine getirildiğini bildirir. Ancak böyle bir durumda Shamiro't ve ailesi Boysun'dan taşınmaya karar verir. Bu nedenle Barçın'ın müstakbel dünürü Oijamol, dünürü olduğunu göstermek için ona değerli şeyini vermesini ister. Yoksa kızını başkasına verebilmek için ona izin vermesini ister. Daha sonra destan metninde Ay Barçın'ın konuşmasında geçen atasözü gerçeğin açık ve özlü bir şekilde ifade edilmesine, bu duruma ilişkin süreçlerin anlatılmasına hizmet etmiştir: Bu sözü duyunca Barçın: – Ey dünür! **“Qo‘noq ustiga cho‘noq”** denildiği gibi sizin sözleriniz bizi şaşırttı. Bizim korkumuz bize ağır gelmeye başladı. (10-6.).

Bilindiği gibi **Qo‘noq**, bir düğüne veya ihtişamlı etkinliklere davet edilen misafir demektir. Böylece atasözünün ikinci bölümünden, misafirler dışında beklenmedik kişilerin gelişinin düğün veya etkinlik ev sahibini telaşlandırdığı anlaşılmaktadır. Hayatta öyle zamanlar vardır ki insan ölümden kıvrılırken, yorgun ve sıkıntılıyken, başka biri gelip onu daha kötü bir duruma sokar, teselli etme, gönül alma, neşelendirme yerine zarar verir, sövüp küfreder sınırlarını bozar. Bu ve buna benzer durumlarda söylenen bu söz şu anlamlara gelmektedir: “O‘lganning ustiga tepgan” “Ölüyü tekmeleyen”, “O‘lganning ustiga ko‘mgan” “Ölenin üstünü gömen”, “O‘ldirganning ustiga - o‘n tayoq”, “Dard ustiga chipqon”. (O‘TPL, 256).

Özbek dilinde choriq sözcüğüyle kurulan «*Nodonni siylasang, chorig‘i bilan to‘rga chiqar*», «*Borning yuzi yorug‘, yo‘qning yuzi choriq*» gibi atasözleri de karşımıza çıkar. Aslında choriq “çarık” dağlık bölge halkları arasında yaygın olarak kullanılan sert ham deriden yapılmıştır ayakkabıdır. Bunun temelinde oluşturulan choriq sudaramak kombinasyonu, bu ifade anlaşılmalıdır hiçbir şeyi dert etmeden geçimini sağlamak demektir (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2008:510).

“Alpomiş” destanında “çarık” sözcüğünün oluşturduğu metaforik bileşim, Fazıl şair tarafından özel ve yeni bir yorumla eserin metninde yer almıştır: Bu sözü duyup Alpamiş şöyle dedi: – Baba sen ben olup, ben sen olup gideyim, kim dost kim düşman kendi gözlerimle göreyim, **birovning chorig‘iga birov toyib, o‘lib ketmasin**, “Birinin çarığına biri basıp, ölüp gitmesin”. (A-333).

veya **“Kulchali bola suymali bo‘ladi”** “*Gülümseyen çocuk sevimli olur*”, **“Soli suvga ketgan”**, **“So‘ngi kelgan sangrov”**, **“Oqsoqning oxiriga boq”** gibi atasözleri de bu tür atasözleri arasında yer alabilir: “Anor kurnaz beş kadını katına alıp, altı tane olup bu kadınlara söyledi – İcinizde en yaşlı benim. Ben kuruyup gitsem ne! **“Kulchali bola suymali bo‘ladi”** “Gülümseyen çocuk sevimli olur”, diye bir söz var. Siz de benim gibi yaşlısınız, ellerinizi burnunuza sokup durmayın. Bizim gidip görmemiz lazım değil. Kolay olsa dünür oluruz diye gidiyoruz. (Yod., 25-s.); Bu sözü işitip Yodgor’a babası sordu: – Ne bu olay? **“So‘ngi kelgan sangrov”** denildiği gibi, ben anlamıyorum. Bilsen sen konuş,– dedi Barçın’a. Sonra Barçın, Alpomiş'in niyetini, Shamiro'tnun kızını atashtirib qo‘yanini ve olanları anlattı. (Yod., 36-s.); Yodgor bu sözü duyup, görüşürüz, dedi yaşlı Çandana’ya. Kendi kendine söyledi: **“Oqsoqning oxiriga boq”** “Topalın sonuna bak” diye bir söz var. Ne olduysa oldu. Şimdi, hadi, ben de aşağıya inip neler olduğuna bir bakayım... (Yod., 58-s.); Pehlivanlar baktı. Caynar geliyor, yürüyüşünü gördü: **“Soli suvga ketgan”**, hisobi yitgan kelayaptı. Pehlivanlar şöyle söyledi:–

Yürüyüşüne bakılırsa, kendi sözünden kendi çekiniyor gibi görünüyor (Yod., 74) kullanılan atasözleri bu görüşü doğrulamaktadır.

5. Sonuç

Genel olarak, yapılan gözlemlere dayanarak, aşağıdaki genel sonuçlar ifade edilebilir:

a) İncelediğimiz destan metinlerinde yer alan atasözlerinin çoğu edebî dilde olduğu gibi Özbek halk lehçelerinin çoğunda da kullanılmaktadır. Özellikle, *“Sulton suyagini xo‘rlamas”, “Ikki yorti bir butun”, “Sichqonning ini ming tanga bo‘lmoq”, “Do‘stga zor aylama, dushmanlarga xor”, “Omonat - omonat qilmayсан xiyonat”, “Esing borida etagingni yop”, “Haqiqat o‘z joyin topar”, “Sabr tagi sarig‘ oltin”* gibiler bunlar arasındadır;

b) Destan metinlerinde kullanılan atasözlerinde de çeşitlilik olgusu yaygındır. İncelenen atasözlerinden bazılarının çeşitli değişimlere bağlı olarak birbirinden türediği, aynı kaynağa yakınlığı ve tek bir imgeye dayandığı görülmüştür. Bunlara Alpamiş'taki *“Mullalar o‘qiydi zeru zabarni, Ustalar chopadi tasha-tabarni”* (A-83) atasözünün *“Mulla bilganin o‘qir, Bo‘zchi bilganini to‘qir”, “Mulla bo‘lsang, takror qil, Dehqon bo‘lsang, shudgor qil”* gibi varyantları veya *“Qasd aylasa, bilmaganni bildirar, Do‘st yig‘latib, dushmanini kuldirar”* *“Kastetse bilmediğini bildirir, dost aqlatıp düşman güldürür”* (A-21) atasözünün *“Do‘st achitib gapirar, dushman kuldirib”, “Do‘st yig‘latib gapirar, dushman kuldirib”, “Do‘st yig‘latar, dushman kuldirar”* gibi seçeneklere göre oluşturulduğu söylenebilir;

c) Destanlarda, özellikle *“Alpamiş”* metninde, Fazıl Yoldaş'un oğlunun bireysel becerileri nedeniyle oluşturulmuş atasözleri veya atasözü türü hikmetli sözler vardır ki bu da destanların bireysel yenilenmesini sağlayan yaratıcı faktörlerden biri olmuştur: *Sozandalar sozin chertar qo‘l bilan, Yomon odam kuydiradi til bilan* (A-96); *Qasd aylasa bilmaganni bildirar, Do‘st yig‘latib, dushmanini kuldirar* (A-21); *Xo‘ja kelsa chiqar murid naziri, Xotin bo‘lmasmikan erning vaziri?!* (A-27).

Herhangi bir metne katılan dil ögesinin sözcüksel-anlamsal, dilbilgisel-üslupsal görevler üstlendiği fikrinden yola çıkılırsa bu ilke metinlerde yer alan atasözlerine de uygulanabilir. Bu doğrudan *“Alpamiş”* ve *“Yadigar”* destanının metninde bulunan atasözleriyle de ilgilidir. Bunlar, diğer dilbilimsel araçlarla birlikte, destanın anlatısını tanımlayıcı hale getirmeye hizmet etmiştir. Ancak bu atasözlerinin kullanım özelliği, ana içeriğin onlarda korunmuş olması ve çoğu durumda bazı yapısal değişikliklerle kullanılmasıdır ve bu, destanın poetikasıyla ilgili bir şekilde olmuştur. Dilimizin mevcut modellerinden yola çıkarak yeni atasözleri ve özlü cümlelerin oluşturulması, Fazıl Yoldaş'un oğlunun ulusal dili çok iyi bilmesi, şiirsel ve destansı anlatma becerisinin bir sonucu olarak anlaşılmalıdır;

d) Destan metninde sözlü konuşma ve diyalektik ifadelerle has olan aşağıdaki atasözleri *“Qo‘noq ustiga cho‘noq”, “Kulchali bola suymali bo‘ladi”, “Soli suvga ketgan”, “So‘ngi kelgan sangrov”, “Birovning chorig‘iga birov toyib, o‘lib ketmasin”* de gözlemlenmiştir. Bunların bazıları (*“Soli suvga ketgan”, “So‘ngi kelgan sangrov”*) mevcut atasözleri sözlüğünde de kendi asıl ifadesini bulamamıştır. Bu nedenle gelecekte de bu tür gözlemlerin sürdürülmesi ve mevcut sözlüklerde yer alması ana dilimizin zenginliğinin artmasına da hizmet edecektir.

Kaynaklar

Abdurahmonov, X. (1971). *O‘zbek Xalq Og‘Zaki Ijodi Asarlarining Sintaktik Xususiyatlari Bo‘Yicha Kuzatishlar*. Toshkent: Fan.

Alpomish, [*O‘zbek Xalq Qahramonlik Dostoni. Aytuvchi: Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li*] (1998). Toshkent: Sharq.

Berdiyev, H., Rasulov R. (1984). *O‘zbek Tilining Paremiologik Lug‘Ati*. Toshkent: O‘qituvchi.

Doniyorov, X. (1979). *Qipchoq Dialektlarining Leksikasi*. Toshkent: Fan.

Doniyorov, X., Abdusaidov A. (1987). *Vaqtli Matbuot Tilida Maqollarning Stilistik Xususiyatlari // O'zbek Tili Stilistikasi Va Nutq Madaniyati Masalalari*. Ilmiy Maqolalar To'plami. Samarqand: SamDU Nashri.

Hakimov, M. (1965). *Maqol Terminlari Haqida*. "O'zbek tili va adabiyoti" Jurnal. Toshkent.

Jo'rayeva, B. (2002). *Maqollarning Lisoniy Mavqei Va Ma'naviy-Uslubiy Qo'llanilishi: Filol. fan. nomz. ...dis. avtoref*. Samarqand.

Karimov, S. (1994). *Badiiy Uslub va Tilning Ifoda Tasvir Vositalari*. Samarqand: SamDU nashri.

Mirzakarimova, O'. (1980). "Devonu Lug'otit Turk"Dagi Ayrim Maqollarning Til Xususiyatlari // "O'zbek Tili va Adabiyoti" Jurnal. Toshkent.

Mirziyoyev, Ş. (2019). Uluslararası Bakışlık Sanatı Festivali'nin Açılış Töreninde Yaptığı Konuşma "O'zbekiston Ovozi" *ijtimoiy-Siyosiy Gazeta*. S. 28-29. 08.04.2019.

O'rinboyev, B., Bozorboyev, K. (1998). "Alpomish" *Dostoni Frazologizmlarining Ta'biri*. Samarqand: SamDU nashri.

O'zbek Tilining Izohli Lug'ati. 5-jild, (2008). Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

O'zbek Xalq Maqollari (2003). *[Tuzuvchilar: Mirzayev, T., Musoqulov, A. Sarimsoqov, B.]*. Toshkent: Sharq.

Shomaqsudov, Sh., Shorahmedov, Sh. (1990). *Hikmatnoma. O'zbek Maqollarining Izohli Lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi.

Soatov, B. (1992). O'zbek Xalq Maqollari Poetikasiga Doir Mulohazalar // "O'zbek Tili va Adabiyoti" Jurnal. Toshkent.

To'ychiboyev, B. (2001). "Alpomish" va Xalq Tili. Toshkent: "G'afur G'ulom" nomidagi Adabiyot va San'at.

Urinbayev, B., Tursunov S. (2009). *Leksiko-Frazologicheskiye Osobennosti Dastana "Alpomish"*. Samarkand: SamDU Nashri.

Usmonov, N. (1992). *Xalq Maqollarida Ta'limga Oid Atamalar*. "O'zbek Tili va Adabiyoti" Jurnal, Toshkent.

Xaliqov, A. (2009). "Go'ro'g'lining tug'ilishi" *Dostoni Tilining Leksik-Semantik Xususiyatlari: Filol. Fan. Nomz. ...Dis. Avtoref*. Toshkent.

Yo'ldoshev, B. (1993). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tilida Frazologik Birliklarning Funktsional-Uslubiy Xususiyatlari: Dok. Diss. Avtoref*. Toshkent.

Yo'ldoshev, Q. (2002). "Alpomish" *Talqinlari*. Toshkent: Ma'naviyat.

Yodgor. (1957). *[O'zbek xalq dostonlari. Aytuvchi: Fozil Yo'ldosh o'g'li]*. Toshkent: Fan.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1279465>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 08.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 27.10.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Sultanov, T. (2023). Ali Şîr Nevâyî'nin Eserlerinin Azerbaycan Edebiyatına Etkisi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 335-346.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİNİN AZERBAYCAN EDEBİYATINA ETKİSİ
The influence of alî shîr navâ'î's works on azerbaijan literature
TULKİN SULTANOV¹

Öz

Ortak bir dil, kültür ve geleneklere sahip olan Özbek ve Azerbaycan halklarının edebî ilişkileri, Ali Şîr Nevâyî'nin (1441-1501), edebî mirası sayesinde zirveye ulaştı. Türk Dünyasının en önemli şahsiyetlerinden olan Ali Şîr Nevâyî, dünyaca ünlü olan Homer, Dante, Nizamî, Sa'dî, Şekspir, Balzak, Tolstoy ve Tagor gibi büyük sanatçılarla aynı ayarda görülmektedir. Nevâyî, Türk dil ve edebiyatının gelişmesinde önemli katkılarda bulunan büyük bir ediptir. Timurlular zamanında Orta Asya'da gelişen Çağatay Edebiyatı'nın en büyük şahsiyeti sayılan Ali Şîr Nevâyî XVI-XVII. yüzyıllarda Azerbaycan edebiyatını önemli bir şekilde etkilemiştir. Şairin dilinin, o zamanlarda birçok Türk halkı tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi ve şiirlerindeki insan severlik, derin anlam, yüksek sanat örneği onun eserlerinin geniş bir coğrafyada – tüm Türkistan'ın yanı sıra Azerbaycan, İran, Türkiye ve Hindistan'da – yayılmasına neden olmuştur. Bu makalede Fuad Köprülü, E.Gibb, Ali Nihat Tarlan, Mehmed Çavuşoğlu, Ahmed Caferoğlu, E.Demircizade, Roza Eyvazova, Cennet Nağıyeva, Jale Demirci, Paşa Kerimov, Almaz Ülvî gibi Nevâyîşinas âlimlerin Ali Şîr Nevâyî'nin edebî mirasının Azerbaycan'a getirilme tarihi ve Nevâyî'nin eserlerinin Azerbaycan şairlerinin eserlerine etkisine ilişkin araştırmaları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Ayrıca Azerbaycan'da Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerinden etkilenecek Kişverî, Fuzulî, Sadık Bey Sadıkî, Muhammed Âmanî, Şah İsmail Hataî, Rahmetî Tebrizî, Saib Tebrizî, Alican Kövsî Tebrizî, Zafer Murtazakuluhan Şamlı, Vahidi Kazvinî gibi şairlerin nazire, muhammes ve tazkiyeler yazdıkları öğrenilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Ali Şîr Nevâyî, Gazel, Edebî Sanatlar

¹ Doç. Dr., "İpek Yolu" Turizm ve Kültürel Miras Uluslararası Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Fakültesi, Diller Bölümü. Semerkand/ÖZBEKİSTAN.

El-mek: amirsulton82@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5282-746X>

Abstract

The literary relations of the Uzbek and Azerbaijani peoples, who have a common language, culture and traditions, reached their peak thanks to the literary legacy of Alisher Navoi. Alisher Navoi, one of the most important common figures of the Turkic World, is seen in the same level with famous artists in world literature such as Homer, Dante, Nizamî, Sa'dî, Shakespeare, Balzac, Tolstoy and Tagor. Navoi is a great literary man who made important contributions to the development of Turkic language and literature. Alisher Navoi (1441-1501), the greatest figure of Chagatai Literature, which developed in Central Asia during the Timurids, had a significant influence on Azerbaijani literature in the XVI and XVII centuries. The fact that the poet's language was easily understood by many Turkic people at that time and the philanthropy, deep meaning and high art example in his poems caused his works to spread in a wide geography – all over Turkestan, as well as in Azerbaijan, Iran, Turkey and India. In this article, scholars' such as Fuad Köprülü, E. Gibb, Ali Nihat Tarlan, Mehmed Çavuşoğlu, Ahmed Caferoğlu, E. Demircizade, Roza Eyvazova, Cennet Nağıyeva, Jale Demirci, Paşa Kerimov, Almaz Ülvî's research on the history of bringing the literary heritage of Alisher Navoi to Azerbaijan and the influence of Navoi's works on the works of Azerbaijani poets has been comparatively analyzed. In addition, it has been learned that poets such as Kışverî, Fuzulî, Sadık Bey Sadıkî, Muhammed Amani, Shah İsmail Hataî, Rahmetî Tebrizî, Saib Tebrizî, Alijan Kovsi Tebrizî, Zafer Murtaçakuluhan Şamlî and Vahidî Kazvîni wrote nazîra, mukhammas and tazkiras by being influenced by the poems of Alisher Navoi in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijani Literature, Ali Şîr Nevâyî, Ghazal, Literary Arts

1. Giriş

Ortak bir dil, kültür ve geleneklere sahip olan Özbek ve Azerbaycan halklarının edebî ilişkileri Nizamî Gencevî döneminde başlayıp Ali Şîr Nevâyî sayesinde 15. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Nizamî Gencevî, İmadiddin Nesimî, Eşref Meragî, Kasım Enver gibi Azerbaycan şairlerinin eserlerinden yararlanan Ali Şîr Nevâyî, yaşadığı zamandan günümüze kadar Kışverî, Hataî, Fuzulî, Rahmetî, Sadıkî, Amanî, Zafer, Saib, Kövsî ve daha birçok Azerbaycan şairlerinin eserlerini etkilemiştir. Özbek şairin eserlerindeki hümanizm, derin anlam ve yüksek sanatsal beceri, eserlerinin sadece Türkistan'da değil, Azerbaycan, İran, Türkiye ve hatta Hindistan'da da geniş bir coğrafyaya yayılmasına neden olmuştur. Özbek Nevâyîşinası Parsa Şemsiyev, Nevâyî'nin elyazma eserlerinin dünyaya yayılmasında Abdülcemil ve Sultanalı Meşhedi gibi hattatların önemli rol oynadığını söylemiştir (Navoiy, 1960:9).

Özbek-Azerbaycan edebî ilişkileri Nizamî Gencevî'nin yaşadığı dönem ve sonrasında varlığını sürdürmüştür. Örneğin Azerbaycanlı Nevâyîşinas Almaz Ülvî'ye göre, Nizamî'nin "Kral ve İki Baykuş" hikayesi, Paşahoca Abdülvahhabhoca'nın oğlu Hoca'nın Şibanihan'ın oğlu Timur Sultan'a ithafen yazdığı "Miftah ül-adl" ("Adaletin Anahtarı") adlı eserinin temelini oluşturmuştur (Ülvî, 2008:68).

Nizamî'nin mirası, Nevâyî zamanından önce bile Türkistan'da geniş çapta yayılmış ve sevilmişti. Özbek klasik edebiyatının temsilcisi Ali Şîr Nevâyî, Azer şairi Nizamî Gencevî'nin "Penc Genc"inin sanatsal etkisinde Türkçe "Hamse" yazarken, Azerbaycan'da Nimetullah Kışverî, Muhammed Fuzulî, Sadıkbek Efşar Sadıkî, Ahdî Bağdadî ve diğer ünlü sanatçılar Nevâyî'nin eserlerinden esinlenerek tahmis, tezkire ve destanlar yaratmışlardır. Ali Şîr Nevâyî, Nizamî Gencevî'yi sanatsal yaratım dünyasında manevî hocası, piri, mürşidi olarak görüyordu. Nevâyî, Türkçe yazdığı "Hamse" eserinin her destanında, şeyhlerin ve evliyaların anlatıldığı "Nesayim ul-muhabbet" tezkiresinde Nizamî'yi büyük şeyhler arasında saymış ve onun kâmil bir insan özelliği olan yaşam tarzını ve paha biçilmez niteliklerini anlatmıştır (Navoiy, 2001:465).

Ayrıca Hz. Nevâyî Şeyh Nizamî'yi bir hoca ve ilham kaynağı olarak gördü ve ona "pir", "Hızır" olarak saygı duydu. Üstadının "Hamse"sini "Penc Genc" ("beş hazine") olarak yücelterek, eserin sanatsal değeri hakkındaki düşüncelerini şu sözlerle dile getirdi: *Alarning besh masnaviysiki, «Panj-ganj»g'a mashhurdu. Ko 'praki salotin istid'osi bila voqe bo 'lubdur. Bu umidvorlig' bilaki, alarning nazm vositasi bila bularning otlari ro 'zgor sahifasida qolg'ay, istid'o qilur ermishlar. Va ud nazmlar agar zohir yuzidin afsonadur, ammo haqiqat yuzidin haqoyiq kashfi va maorif bayoniq'a bahonadur...* (Navoiy, 2001:466).

2. Ana Bölüm

Ali Şîr Nevâyî'nin Azerbaycan edebiyatına olan etkisi, şairin eserlerinin Azerbaycan topraklarına dağılması, Nevâyî tarzında şiir yazma geleneği Türk ve Azerbaycanlı akademisyenler tarafından genel anlamda incelenmiştir. Aşağıda bu çalışmalardan bazılarının üzerinde durulacaktır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türk edebiyatı üzerindeki etkisi ise ilk olarak Türk Nevâyîşinası Fuad Köprülü (Köprülü, 1934:260) ve İngiliz Oryantalist E.Gibb (Gibb, 1965:8) tarafından ele alınmıştır. Ayrıca Ali Nihat Tarlan'ın "Ali Şîr Nevâyî" adlı eserinde Nevâyî'nin Fuzulî üzerindeki etkisinden bahsettiği (Tarlan, 1942), Mehmed Çavuşoğlu'nun Kanuni döneminin sonlarına kadar Nevâyî'nin Anadolu'daki etkisi hakkında bir çalışması olduğu bilinmektedir (Çavuşoğlu, 1976). Türk bilim adamı Ali Nihat Tarlan, Nevâyî'nin 500. doğum yılı münasebetiyle kaleme aldığı eserinde, Ali Şîr Nevâyî hakkında tezkirelerdeki bilgileri naklettikten sonra onun ne kadar büyük bir şair olduğunu vurgulamaktadır. Azerbaycan şairi Fuzulî'nin Nevâyî'nin eserlerinden etkilenerek yazdığı şiirlerden örnekler vermiştir ve bunları temel gazel ile karşılaştırmıştır. Bu kaynak, Nevâyî'nin eserlerinin Fuzulî'nin eserlerine etkisini gösteren ilk çalışma olması bakımından önemlidir. Ali Nihat Tarlan'a göre, *"Fuzulî, Nevâyî'nin eserine o kadar büyük bir hayranlık duymuştur ki, dil özellikleri yoksa onları ayırt etmek güçtür"* (Tarlan, 1942:19). Araştırmanın sonunda A.N.Tarlan, "Nevâyî'nin Fuzulî'den daha büyük bir şair olduğu" sonucuna varır (Tarlan, 1942:19).

Ali Şîr Nevâyî'nin Azerbaycan edebiyatı üzerindeki etkisine ilişkin olarak Ahmed Caferoğlu'nun "Türk Dünyası El Kitabı" adlı eserinde şu bilgiler yer almaktadır: *"15. yüzyılda Azerbaycan'da edebiyatın büyük gelişimine katılan Azerbaycan şairlerinden bazıları, o dönemde Orta Asya ve Orta Doğu edebiyatı üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan Ali Şîr Nevâyî'nin Çağatay okulunun öğrencileri olarak kabul edildi. Safevî devletinin kurulmasına bağlı olarak Azerbaycan'da bir kültür merkezinin oluşturulmasından sonra ülkelerine dönerek, orada Ali Şîr Nevâyî'nin etkisi altında okudukları okullarının diline ve üslubuna sadık kalmak şartıyla edebî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir"* (Caferoğlu, 1993:466).

E.M.Demircizade'nin "Azerbaycan Edebi Dili Tarihi" adlı kitabı, o dönem Azerbaycan Türkçesine Batı ve Doğu dillerinin unsurlarının kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu özelliğin, dinî eserlerde daha çok öne çıkmasının yanı sıra, Hataî, Kişverî ve Şahi'nin gazellerinde de bulunduğu söylenmektedir. Doğu Türkçesine ait unsurların yazılı edebî dile kazandırılmasının sebebi, Azerbaycan'da yazılmış Uygurca "Bahtiyarname", "Rubabname" gibi eserler ile Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin yanı sıra, Safevî devleti sınırları içerisinde Türk halklarının varlığıdır (Demircizade, 1979:173).

Nevâyî'nin eserlerinin Azerbaycan edebiyatına olan etkisini gösteren en önemli kaynaklardan biri de Çağatayca sözlüklerdir. Bu sözlüklerin çoğunun İran ve Azerbaycan'da yazılmış olması dikkat çekicidir. Yazarlar arasında sadece Fazlullah Han ve Muhammed Yakub Çingî Hindistan'dandır. Bu sözlüklerin Hindistan'da oluşturulması, Nevâyî'nin etkisinin boyutunun aydınlatılması açısından önemlidir. Bu eserlerden "Bedayi' ül-lügat" Çağatay Türkçesinin en eski sözlüklerinden biridir. Sözlüğün özgünlüğü Irak sahası Türk lehçeleri ile Azerbaycan Türkçesi özelliklerini barındırmış olmasıdır. Bir diğer sözlük "Senglah"ın önemi ise Azerbaycan şairi Muhammed Fuzulî'nin eserlerinden örnekler içermesidir. Fath Ali Kaçar'ın sözlüğü de İran topraklarında derlenen Çağatayca sözlüklerden en büyüğüdür. 19. yüzyıla ait bu

sözlüğün girişinde Azerbaycan Türkçesi ile Çağatay Türkçesi karşılaştırılmakta ve bazı dil özellikleri belirtilmektedir

Azerbaycanlı bilim adamı Roza Eyvazova, Azerbaycan şairleri Besirî, Kışverî, Ziyâî, Hulkî, Allahî ve daha sonra Şahkulibey, Süsenibey, Peripeyker ve diğer şairlerin eserlerinde görülen Çağatay Türkçesinin etkisini Ali Şîr Nevâyî ve Hüseyin Baykara dönemi Herat edebî ekolünün başarılarına bağlar. Ayrıca Nevâyî'nin edebî geleneklerinin Kışverî'ye olan tesirinden bahsederken Kışverî'nin kullandığı dilin Azerbaycan Türkçesi halk edebiyatı özelliği taşıdığını fakat Çağatay Türkçesinin ciddi tesiri altında kaldığını ve Nevâyî'nin etkisinin Kışverî'nin şiirlerinde açıkça görüldüğünü kabul etmektedir (Eyvazova, 1983:26).

Roza Eyvazova'nın "*Kışverî, Ali Şîr Nevâyî ve Hüseyin Baykara dönemi Herat edebî ekolünde yetişmiştir*" görüşüne katılamayız. Çünkü Kışverî'nin hayatı ve eserleri araştırılırken bu şairin Herat'a gittiğine dair net bir delile rastlanmamıştır. Kışverî, Nevâyî'nin çevresinde yetişmiş olsaydı, "Türkani Semerkand" a, yani Nevâyî ve Baykara'ya gitmeyi hayal ederek şu şiiri yazmazdı:

Xosrovi-Təbrizdən çun bulmadı kamım rəva,

Eyb iməs gər meyli-türkani-Səmərqənd eyləyim.

Kışvəri tək şireyi-şe'ri Nəvai birlə mən,

Sən cigər porkaləsi can birlə peyvənd eyləyim (Kışvəri, n.d.:30a).

Azerbaycanlı şair Kışverî, sade bir dille yazdığı ve şaka yollu bir üslupta bitirdiği yukarıdaki şiirinde "atlas ve ipek" giyerek Semerkand'ın güzelliğini anlatmakla yetinmemiş, kendisi, Tebriz şahı Sultan Yakup'tan memnun olmadığı için Semerkand'a gitmek istediğini ifade etmiştir. Azerbaycanlı Nevâyîşinas Cennet Nağıyeva'nın araştırmalarına göre, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başlarında Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un sarayında yaşamış olan Ni'metüllah Kışverî, Nevâyî'nin gazellerinin etkisiyle şiir yazan ilk Azerbaycan şairidir (Nağıyeva, 2001:98).

Jale Demirci'ye göre Kışverî, şiirde hocası Nevâyî'nin geleneklerine sadık kalmış ve Nevâyî tarzında "Ya Rab", "akibet", "yiğit", "görgeç", "henüz", "gerek", "gönül", "göz", "fırak" redifli nazireler ve şairin "bor", "beş emas", "tapmadım", "bölmasun", "böldum sana" redifli gazellerine tahmisler yazmıştır (Demirci, 2010:48). Nitekim Kışverî'nin "Şark-Garb" yayınevi tarafından 2004 yılında Bakü'de yayınlanan "Eserler" adlı Türkçe divanında 8 tahmis bulunmaktadır. Bunlardan beşi Ali Şîr Nevâyî'nin "böldum sana", "bor", "bölmasun", "tapmadım" redifli gazellerine, biri Mevlana Lütfî'nin "Kökdadur har dam figaning körgaysen mahini" mısrasıyla başlayan gazeline cevaben Doğu Türkçesiyle, ikisi Osmanlı Türk edebiyatının temsilcilerinden Karamanlı Nizamî'nin "Şul peri peykerki, dil zülfi perişanindedir" ve Ahmed Paşa'nın "Ey gönül kuşu ne rahm istersin ul seyyadidan" mısrasıyla başlayan gazellerinin etkisiyle Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır.

16. yüzyılda Safevîler iktidara gelir. Azerbaycan edebiyatının altın çağı sayılan bu yüzyılın en önemli şairleri Hataî (Şah İsmail) ve Fuzulî'dir. Hataî (1486-1524), Fuzulî ve Saib'den önce Nevâyî'nin yolunu izlemiş ve eserlerini ana dilinde yazarak Azerbaycan Türkçesinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Divanının yanı sıra "Dahname" ve "Nasihathâme" destanları da sade bir dille yazılmış olmaları ile dikkat çeker.

Hataî'nin eserleri, Nevâyî'nin şiirlerine pek çok yönden benzerlik göstermektedir. Nevâyî gibi Hataî de insan varoluşunu yücelterek onun yaşam sevgisini, hayattan zevk alması ve ondan en iyi şekilde yararlanması gerektiği yönündeki fikirlerini şiirlerinde işlemiştir. Özellikle "gəlmədi" redifli gazeli, vezin, redif ve üslup açısından Nevâyî'nin meşhur "kelmədi" redifli gazelini anımsatmaktadır:

Ali Şîr Nevâyî:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi

Ko 'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi (Navoiy, 1990:443).

İsmail Hataî:

Dəmbədəm yol gözləram, ol sevgi yarım gəlmədi

Qalmışam qış möhnətində, novbaharım gəlmədi (Xətayi, 2005:194).

Hataî üzerine çalışmalar yapan Azizağa Memmedov'un Sam Mirza Safevi'nin "Tuhfe-i Sami" ve Sadıkbek Efşar Sadıki'nin "Mecma' ul-havas" adlı tezkirelerine dayanarak verdiği bilgiye göre, Hataî'nin sarayında yaşayan Göyçeyli Habibî, Sururî, Tufeylî, Susenî ve diğer şairler Nevâyî'nin eserlerine yönelik bir eğilim göstermiş ve yukarıdaki gazel Hataî'nin tutsak eşi Tacli Hanım'a ithafen yazılmıştır (Məmmədov, 1961:32).

Nevâyî'nin eserlerinden etkilenenler arasında Hataî'nin oğlu Sam Mirza Safevi de (1517-1576) bulunmaktadır. Sam Mirza, Ali Şîr Nevâyî'nin "Mecalis'ün-nefais" adlı eserinden esinlenerek "Tuhfe-i Sami" tezkiresini Farsça olarak kaleme almıştır. "Mecalis'ün-nefais" giriş, 8 meclis ve halvetten oluşmakta ve Herat, Horasan ve Azerbaycan'da yaşamış olup hem Türkçe hem de Farsça eserler vermiş 459 şair hakkında bilgi içermektedir. "Tuhfe-i Sami", 490 sanatçının hayatı, sosyal faaliyetleri ve eserleri hakkında özgün bilgiler içeren bir giriş, 7 bölüm (sayfa) mecma' ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Tezkirenin mukaddimesindeki açıklamaya göre, "Tuhfe-i Sami" tezkiresi "Mecalis'ün-nefais" tezkiresinin 16. yüzyıldaki devamıdır (Sam Mirza, 1567:3a).

Daha sonra Fazlî'nin "Mecma'uş-şüera", Tabibî'nin "Mecma'uş-şüera-i Firuzşahi", Sadıkbek Efşar Sadıki'nin "Mecma'ul-havas" gibi tezkirelerinin yaratılmasında da Nevâyî'nin tezkiresinin etkisi büyük olmuştur. Şah İsmail ve I. Şah Abbas döneminde kütüphaneci olan Sadıkbek Efşar Sadıki (1533-1609), Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin istinsahı sırasında Çağatay Türkçesini öğrenmiş ve "Mecalis'ün-nefais" in etkisiyle 1597-1598'de "Mecma'ul-havas" tezkiresini ve Nevâyî'nin gazellerinden esinlenerek pek çok nazire yazmıştır (Sultonov, 2017: 90).

Cennet Nağıyeva'ya göre, Sadıki'nin "bolğay kaş ki", "kaş ki", "ettin", "kalmadı", "sübh" ve diğer gazelleri sadece anlam bakımından değil, kafiye ve ritm, aynı zamanda içerik, fikir ve sanatların kullanımı açısından Ali Şîr Nevâyî'nin üslubuyla benzerlik göstermektedir (Nağıyeva, 2001:162). Burada Ali Şîr Nevâyî'nin "kaş ki" redifli altı gazel ve bir muhammes yazdığını belirtmek gerekir. Örneğin "Bedayi'ül-bidaye" divanında iki, "Nevadir ün-nihaye" divanında bir, "Garayib us-sığar" divanında iki, "Nevadir'üş-şebab" divanında bir adet "kaş ki" redifli gazel ve bir adet "kaş ki" redifli muhammes bulunmaktadır.

Nevâyî'nin "bolğay kaş ki" ve "kaş ki" redifli gazellerinden esinlenen Sadıki'nin de aynı ağırlıkta ve redifte "bolğay kaş ki" ve "kaş ki" redifli nazireler yazdığı görülmüştür:

İlk nazirenin matlası:

Mənzilim dərgahi-cananımda bolğay kaş ki,

Ya ona mənzil mənim canımda bolğay kaş ki (Əfşar, 2010:52).

İkinci nazirenin matlası:

Qalmağay erdi bu aləmdə məhəbbət kaş ki,

Tuşkey erdivu dehrdin rəsmi-muvəddət kaş ki (Əfşar, 2010:53).

Yukarıda bahsedilen gazel matlalarının karşılaştırılması sonucu ortaya çıkan bilimsel gözlemlere dayanarak Ali Şîr Nevâyî'nin "Garayib'us-sığar" divanından alınmış "Sihhatim azurda cananımda bolğay kaş ki" (Navoiy, 1988:447) mısrasıyla başlayan gazeline Sadıkbek

Efşar Sadıkî tarafından yazılan «Menzilim dergahi cananımda bolğay kaş ki» (Əfşar, 2010:52-53) mısrasıyla başlayan nazire "Özbek Dili ve Edebiyatı" dergisi 2018. yılının 1.sayısında yayınlanan "Nevâyî ve Sadıkî'nin «bölğay kaş ki» redifli gazellerinin analizi" başlıklı makalemizde (Sultonov, 2019:174-183) tür unsurları, şiir sanatları, sanatsal fikirler ve imgeler açısından karşılaştırmalı bir analizle Özbek şairi geleneklerinin Azerbaycan şairinin eserlerine etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Fuzulî, Nevâyî'nin "Leyli ve Mecnun" destanından etkilenerek "Leyli ve Mecnun" eserini, "Lisan'üt-tayr"dan esinlenerek "Bengü bade" eserini, bunun yanı sıra "beş emas", "görgeç", "gönül", "bahs", "tut", "tama", "şam" redifli gazelleri başta olmak üzere Nevâyî'ye pek çok nazire yazmıştır. Bu nazirelerde sadece redif, kafiye ve vezin benzerliği değil, ruh birliği, hayata ve varlığa karşı tavır birliği de yer almaktadır. Örneğin Nevâyî'nin felsefi içerikli "beş emas" redifli gazeli, dünyanın gelip geçici heveslerine, mal hırsına kapılmama, ömrü ganimet bilerek iyilikle geçirme fikrini ortaya koyar:

Ali Şîr Nevâyî:

Dahr sudidîn tama' uzkim, ziyone besh emas,

Umrni tutqıl g'animatkim zamone besh emas (Navoiy, 1988:187).

Nevâyî'nin oldukça etkileyici bir üslupla yazdığı yukarıdaki gazeline Kışverî tahmis, Fuzulî ise nazire yazmıştır. Fuzulî de Nevâyî gibi zühdü değil, çok çalışmak, yaratıcılıkla meşgul olmak, aşık olmak, dünyayı sevmemek, sözü yüceltmek gibi tasavvufî fikirleri ileri sürmüştür:

Muhammed Fuzulî:

Dähr bir mænzil, xälaiq karibani biş imäs,

Söz qamu äfsanä, el äfsanäxani biş imäs (Füzuli, 2005:173).

Şah Abbas döneminde (1587-1629) yaşayan, baskı ve adaletsizlikler nedeniyle Hindistan'a yerleşen Rahmetî Tebrizî de (ö. 1616) Nevâyî'nin şiirlerinden etkilenmiştir. Çünkü Hindistan'da Rahmetî'nin yaşadığı çevrede Nevâyî'nin şiirleri edebiyat toplantılarının ana konusu olmuştur. Rahmetî'nin bazı gazellerinde Nevâyî'ye ait ruh ve dil unsurları görülmektedir.

Ali Şîr Nevâyî:

Xoni vaslingdin agar bo'lmas muyassar bar yemak,

Ham g'animatdur talashmoq itlaring birla so'ngak (Navoiy, 1990:244).

Rahmetî Tebrizî:

İtlärlän sübhädäk hər gecä färyad eyläräm,

Xatiri naşadımı bu növ ilä şad eyläräm (Rəhməti, n.d.:78).

16-17. yüzyıllarda yaşamış, Safevî ordusuna komuta etmiş, Yezd bölgesinin valisi olan Muhammed Âmanî (1536-?), Ali Şîr Nevâyî'den esinlenerek eserler yazmıştır. Âmanî'nin şiire olan yeteneği, Nevâyî'nin "bor", "bölibdur", "sensiz", "lafz" ve diğer redifli gazellerine yazdığı nazirelerinde görülür. Örneğin, Nevâyî'nin remel bahrinde yazdığı "bor" redifli gazeline Âmanî'nin aynı bahir, redif ve kafiye ele aldığı nazirede aşk uğruna her türlü fedakarlığı yapmaya hazır olan aşıklar tasvir edilmiştir:

Ali Şîr Nevâyî:

Ulki, yuz mendek jahonda volavu shaydosi bor,

Nechakim bordur niyozim, oning istig'nosi bor (Navoiy, 1988:164).

Muhammed Âmanî:

Ol pərivəş kim, qədi-rəna, rüxi-zibası bar,

Könlüm ilə eşqinin yüz nazü istiğnası bar (Əmani, 2005:28).

17. yüzyılda eserler veren bir diğer Azerbaycanlı şair Mevcî Aharî de Nevâyî'den ilham almış ve şairin hazac bahrinde yazdığı "bölmas emiş" redifli rubaisine cevaben aynı bahir, kafiye ve redifi kullanarak güzel bir nazire yazmıştır.

Ali Şîr Nevâyî:

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,

El anga shafıqu mehribon bo'lmas emish.

Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,

Bulbulg'a tikandek oshyon bo'lmas emish (Navoiy, 1988:554-555).

Mevcî Aharî:

Bimari-qəmi-eşqə dəva olmaz imiş,

Bu dərd mərizinə şəfa olmaz imiş (XVIIƏAL, 2008:257).

Eserlerinde "Zafer" mahlasını kullanan Murtazakuluhan Şamlı, yaklaşık 1591'de doğmuş ve Safevî hükümdarları Şah Sofi (1629-1642) ve Şah Abbas II (1642-1666) döneminde kapı bekçisiliği, divanbegi, saray muhafızlığı, Kerman valisi ve Şeyh Safiuddin türbesinin mütevellisi görevlerinde bulunmuştur. Yaklaşık 100.000 beyit Farsça şiiri ve 1669'da Azerbaycan Türkçesinde ele aldığı bir divanı bulunmaktadır. Paşa Kerimov'a göre, Zafer'in Türkçe şiirleri Ali Şîr Nevâyî, Şah İsmail Hataî ve Muhammed Fuzulî'nin eserlerinin etkisi altında yazılmıştır (Kerimov, 2009:60).

Zafer'in Nevâyî'nin eserlerine olan sevgisi o kadar güçlü ki Türkçe divanının önsözünü "Garayib'us-sığar" divanının önsözünün etkisiyle kaleme almıştır. Örneğin "Garayib us-sığar" divanının önsözü şöyle başlar:

«Garayib us-sığar»:

«Shukru sipos ul qodirg'akim, chun adam osoyishgohidin vujud oroyishi ogohlarig'a jilva berdi, insonni soyir maxluqotdin nutq sharafti bila mumtoz qildi.

Ruboiya:

Ulkim, chu juhon xilqatin og'oz etti,

Sun'i kilkini naqshpardoz etti.

Inson xaylin nutq ila mumtoz etti,

Nutq ahlini nazm ila sarafroz etti» (Navoiy, 1988:4).

Zafer'in Azerbaycan Türkçesiyle yazdığı divanının önsözü ise şöyle başlar:

«Divan»:

«Şükrü sipasi-namütənahi ol qadiri-biçunə kim, çün adəm asayışgahidin məxluqatdin bərgüzidə edib nitqi-şərifinə mümtaz qildi.

Rübai

Ol kim, bu cəhan xilqətin ağaz etdi,

Sün'ini kilklə nəqşpərdaz etdi.

İnsani qamu nitq ilə mümtaz etdi,

Nitq əhlini nəzm ilə sərəfraz etdi» (Şamlı, 2006:17).

17. yüzyılın məşhur Azərbaycan şairlerinden olan Saib Tebrizî (1601-1676), Ali Şîr Nevâyî'nin gazellerine nazireler yazmışdır. Saib Tebrizî, Herat, Kabil, Meşhed, Kum, Yezd, Erdebil, Tebriz gibi şehirleri gezmiş, edebî yaratıcılığının etkin yıllarını ise Hindistan'da geçirmiştir. Saib'in edebi mirasın toplamı 120.000 beyit Farsça mısra ile Azerice 18 adet gazelden oluşmaktadır.

Saib'in bazı Türkçe gazelleri, Nevâyî'nin gazellerine doğrudan bir yanıt olarak yazılmıştır. Bilhassa remel bahrinde yazdığı 8 mısıralı "bor" redifli gazeli, Ali Şîr Nevâyî'nin aynı redif ve bahirle yazdığı 9 mısıralı gazeli ile benzerlik göstermektedir. Her iki gazelin de ilk dörtlük kafiyeleri aynı, muhtevası ortaktır. Sevdiğini kaybetmiş bir âşğın aşk yolunda yandığından söz eden Nevâyî, eşinin acısı için acı çekmeye razı olduğunu gururla dile getirir:

Ali Şîr Nevâyî:

Bordi ulkim, sendin ayrilg'ay ko'ngul to joni bor,

Javrungga qo'ydum ko'ngul, qil onchakim, imkoni bor (Navoiy, 1990:145).

Saib Tebrizî ise, aşk bahçesindeki bir çiçek kadar ince ruha sahip olan bütün âşıkların şairin kalbinin fetheden güzel uğruna canlarını feda etmek istediklerini teşbih ve gulu' sanatıyla anlatır:

Saib Tebrizî:

Gül kimi hər kim ki, gülzar içrə nəqdi-canı bar,

Səy edər töksün sənin yolunda ta imkanı bar... (XVIIƏAL, 2008:159).

17. yüzyılın ünlü Azərbaycan şairi Alican Kövsî Tebrizî, Nevâyî'nin şiirlerine hayran olanlardandır. Aynı yüzyılda Azərbaycan Türkçesiyle yazılmış büyük bir divan (4700 beyit) sahibi olan Kövsî, Nevâyî ve Fuzulî gibi Türk dilinin gelişmesinde üzerine düşen sorumluluğun farkına varmış ve Türkçe şiir aracılığıyla tüm dünyayı fethedeceğini söylemiştir:

Kövsî Tebrizî:

Etmek için Türk nazmîle musahhar âlemi,

Taptılar erbâb-ı ma'nî bilmenem handan meni (Kövsî, 2006:365).

Kövsî Tebrizî, Ali Şîr Nevâyî'nin "ne acab, her yan beni mecnun başında yaralar" mısıralı, "kıldılar", "kaş ki", "görgeç", "garaz", "göz", "bölmas emiş" redifli ve diğer gazellerinden etkilenerek Azərbaycan edebiyatı için paha biçilemez şiirler yazmıştır. Örneğin Ali Şîr Nevâyî'nin remel bahri ile yazdığı 7 beyitlik "ne acab, her yan beni mecnun başında yaralar" mısıralı gazelinde delinin kafasındaki yaraların sebebinin çocuklar tarafından atılan taşlar olduğunu "gerçek hayattan alınma" tebliğ sanatıyla anlatmıştır:

Ali Şîr Nevâyî:

Ne ajab, har yon meni majnun boshida yoralar,

Baski yog'di ustiga atfol elindin xoralar (Navoiy, 1990:341).

Kövsî ise, içeriği ve fikri benzer, ancak şekli farklı olan «Biz kimiz? – Kuyinde yârın bir bölük âvâreler» mısıralı tetebbusunda kendi kendine "Biz kimiz?"

diyerek evrensel bir soru sormuş ve "Yar, yani Allah sevgisi yolunda meşgul, gezgin, hasta ve zavallı aşıklarız" diyerek cevabını takrir sanatı ile ifade etmiştir:

Kövsî Tebrizî:

Biz kimiz? – Kuyinde yârin bir bölük âvâreler,

Hastalar, sergeşteler, bitâblar, biçâreler (Kövsî, 2006:138).

Elimizdeki kaynaklar, 17. yüzyılda yaşayan ve eser veren diğer Azerbaycan şairlerinin de Ali Şîr Nevâyî'nin sanatından etkilendiğini göstermektedir. Örneğin Valikulibek Şamlı, "Kıyas'ül-hakanî" adlı tezkiresinde Mirza Salih Tebrizî ile ilgili "*O bazen Fuzulî tabiatına sahiptir ve Nevâyî'nin sözlerini takip eder*" bilgisini vermiştir (Şamlı, 2006:79). Ayrıca, bu dönemde yaşamış Azerbaycanlı şair Melikbek Avcı'nın eserlerini yayınlayan Ahmet Caferoğlu'na göre, "*Melikbek Avcı, Şah İsmail Hataî gibi Çağatay edebiyatı ve dilinin etkisi altında Çağatay dilinin gramerini taklit etmiştir*" (Caferoğlu, 1993:8). Ancak kaynakların eksikliği, bu şairlerin Nevâyî'nin hangi yönlerinden ve özelliklerinden esinlendiğine dair daha ayrıntılı bir değerlendirme yapmamıza izin vermemektedir.

Bu şairler arasında 15. yüzyılda Kışverî, 16. yüzyılda Fuzulî ve 17. yüzyılın başlarında Sadıkbek Sadikî en başarılı olanlardandır.

Ali Şîr Nevâyî, Türkçe ve Farsça konuşan seleflerinin paha biçilmez yaratıcılığından yakından zevk alarak şah eserleri yaratması ve onların Türk halkları arasında yaygın bir şekilde dağıtılması nedeniyle, Özbek şairinin edebî gelenekleri kendisinden sonraki dönemin edebiyatını, özellikle 18-19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatını çok iyi etkilemiştir. Bu yüzyıllarda Özbek ve Azerbaycan halklarının hayatında hanlar devri, şairlerin edebî buluşmaları, toplantı konuları, gazel okuma, sosyo-ekonomik eşitsizlik, adaletsizlik, gerçekçi unsurların yaratılması her iki milletin edebiyatını birbirine yaklaştırmıştır.

Ali Şîr Nevâyî'nin eserleri, şairin ömrü boyunca maharetli hattatlar tarafından istinsah edilmiş ve Orta Asya ile diğer Doğu ülkelerinde geniş çapta yayılmıştır. Bu noktada Nevâyî'nin eserlerinin Azerbaycan'daki nüshaları ve bunların araştırılması üzerinde durulacaktır.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'ne bağlı Muhammed Fuzulî El Yazmaları Enstitüsü'nde Nevâyî'nin eserleriyle ilgili 61 adet nüshanın (Nağıyeva, 1986:3) ne zaman ve hangi şartlar altında getirildiği konusunda net bir fikir vermek zordur. Ancak büyük şairin edebî mirasının el yazmalarının sadece Azerbaycan edebiyatı için değil tüm Türk dünyası edebiyatı için paha biçilmez bir hazine haline geldiği doğrudur.

Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin Bakü'deki nüshaları, Nevâyîşinas Cennet Nağıyeva tarafından uzun yıllar dikkatlice incelenmiş ve Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisine bağlı Muhammed Fuzulî El Yazmaları Enstitüsünde muhafaza edilen 61 adet nüshanın kapsamlı bilimsel analizi 1986'da "Bakinskije rukopisi Alishera Navoi" adı altında monografi olarak yayınlandı (Nağıyeva, 1986).

Cennet Nağıyeva'nın araştırmasına dayanan Abulfaz Rahimov'a göre, Nevâyî'nin en çok nüshaya sahip olup geniş çapta dağılan eseri "Garayib us-sığar" iken en az dağılan eseri "Nevadir'ün-nihaye" (Rəhimov, 2009:274) olmuştur. C. Nağıyeva, Nevâyî'nin divanlarının 37 adet tam nüshasının Özbekistan Şarkşinaslık Yazma Eserler Enstitüsü'nde saklandığını belirtmiştir. Ayrıca Cennet Nağıyeva, H.Süleymanov'un Ali Şîr Nevâyî eserlerinin akademik baskısını hazırlarken Özbekistan Şarkşinaslık Yazma Eserler Enstitüsü'nde saklanan M-114 numaralı "Bedayi' ül-bidaye" divanının en eski ve en nadide nüshasını kullanmıştır.

Cennet Nağıyeva "Bedayi' ül-bidaye" nüshalarını Taşkent, Paris, Londra ve Bakü nüshalarıyla karşılaştırmış ve Bakü nüshasının sadece sıralama açısından değil, aynı zamanda metin ve içerik açısından da kusursuz olduğunu tespit etmiştir. Örneğin Taşkent nüshasında (#184) 657 gazel, Londra nüshasında (#401) 571 gazel ve Paris nüshasında (#446) 731 gazel yer

alırken, Bakü M-301 numaralı nüshasında 745 gazel yer almaktadır ve bu metinsel açıdan üstünlük arz etmektedir.

Şu anda St. Petersburg Devlet Kütüphanesi'nde bulunan "Hazayin ül-maani" külliyesinin mükemmel bir nüshası (SSHNSPDK, 558:86) Ali Feyzi tarafından 1592-1595'te Azerbaycan'ın Kızılağaç şehrinde istinsah edilmiştir. Ayrıca Nevâyî ve Fuzulî divanlarının 1576'da bir arada istinsah edildiği nüshası 1587'de Cevherî Zencenî'nin; Nevâyî'nin divanının 1642'de istinsah edilen nüshası 1821'de Mirza Adigüzel'in; "Lisan üt-teyr" in 1537'de Muhammed ibn Abdülletif Hüseyini tarafından istinsah edilen nüshası Abbaskuli Ağa Bakıhanov'un şahsi kütüphanesinde yer almıştır. Bu bilgiler, Azerbaycan bilim adamlarının, şairlerinin ve aydınlarının Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerini devamlı okuduklarını ve şaire derin bir sevgi beslediklerinin bir kanıtıdır. Genel olarak, Ali Şîr Nevâyî'nin etkisiyle Azerbaycan'da birçok şair eser vermiş ve klasik Azerbaycan edebiyatının "altın çağına" yükselmesinde Nevâyî'nin katkısı büyük olmuştur.

3. Sonuç

Ali Şîr Nevaî'nin eserleri Azerbaycan şairleri için birkaç yüzyıl esin kaynağı olmuştur. Bunu, Nevaî'den etkilenen Kişverî, Fuzulî, Sadık Bey Sadıkî, Muhammed Âmanî, Şah İsmail Hataî, Rahmetî Tebrizî, Saib Tebrizî, Alican Kövsî Tebrizî, Zafer Murtazakuluhan Şamlı, Vahidi Kazvinî'nin yazdığı rubai, nazire, gazel ve tezkireler örneklerinde görmekteyiz. Adı geçen şairler, Nevaî'nin eserlerindeki konu ve gâyeyi yeniden ele alarak klasik Azerbaycan edebiyatının gelişmesine katkı sağlamıştır. Genel olarak 15.-17. yüzyıl klasik Azerbaycan edebiyatı temsilcilerinin eserleri ile Ali Şîr Nevâyî'nin eserleri arasında dil, fikir ve içerik açısından güçlü bir ortaklık ve yakınlık görülmektedir. Bu gerçekler, Azerbaycan bilim adamlarının, şairlerinin ve aydınlarının Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerini sürekli okuduklarını ve ona derin bir sevgi beslediklerini göstermektedir. Genel olarak Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin etkisiyle Azerbaycan'da birçok şair eserler yarattı ve Azerbaycan klasik edebiyatının gelişiminin "altın çağına" yükselişi Nevâyî'nin edebi geleneklerinden büyük ölçüde etkilendi.

Kaynaklar

Caferoğlu, A. (1993). *XVII. Asırda Azeri Şairi Melik Bey Avcı. Azerbaycan Yurt Bilgisi Tetkikleri, III*. İstanbul.

Çavuşoğlu, M. (1976). *Kanuni Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar. Atsız Armağanı*. İstanbul: Ötüken yayınları.

Demirci, J. (2010). Azerbaycan Şairi Kişverî'nin Nevâyî Şiirlerine Yazdığı Tahmisler. *Türkoloji Dergisi*, S. 17.

Demircizade, E.M. (1979). *Azərbaycan Edebi Dili Tarihi*. Bakü: Azərnəşr.

Əfşar, S. (2010). *Şeirlər (Transfoneliterasiya və Fotofaksimile). Nəşrə Hazırlayan: Paşa Kərimov*. Bakı: Nurlan.

Əmani, M. (2005). *Əsərləri / Tərtib Edəni, Ön Söz və Lüğətin Müəllifi: Ə.Səfərli*. Bakı: Şərq-Qərb.

Eyvazova, R. (1983). *Kişverî Divanı'nın Dili (Morfoloji Hususiyetleri)*. Bakü: Elm.

Füzuli, M. (2005). *Əsərləri*. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb.

Gibb, E.J. (1965). *A History of Ottoman Poetry. C. II*. London: Luzac.

Kövsî, T. (2006). *Divan*. Bakı: Nurlan.

Kerimov, P. (2009). Ali Şîr Nevayî ve XVII. Yüzyıl Azerbaycan Lirik Şiiri. *Türkiyat Araştırmaları*, S. 10.

- Kişvəri. (n.d.). *Divan, Elyazması, ƏYİ*, şifr: M-27.
- Köprülü, M. F. (1934). Ali Şîr Nevâyî ve Tesirâtı. *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Məmmədov, Ə. (1961). *Şah İsmayıl Xətai*. Bakı: Azərbaycan Uşaq və gənclər Ədəbiyyatı.
- Nağıyeva, C. (2001). *Azərbaycanda Nəvai*. Bakı: Tural-Ə.
- Nağıyeva, C. (1986). *Bakinskiye rukopisi Alishera Navoi*. Bakı: Elm.
- Navoiy, A. (1960). *Xamsa*. Nashrga Tayyorlovchi Porso Shamsiyev. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. (1988). *Mukammal Asarlar To'plami. Yigirma Tomlik. Uchinchi Tom. Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib Us-sig'ar*. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. (1990). *Mukammal Asarlar To'plami. Yigirma Tomlik. Beshinchi Tom. Xazoyin Ul-Maoniy. Badoye' ul-Vasat*. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. (2001). *Mukammal Asarlar To'plami. Yigirma Tomlik. O'n Yettinchi Tom. Nasoyim ul-Muhabbat*. Toshkent: Fan.
- Rəhimov, Ə. (2009). Nəvainin Bakı Nüsxələri. *Əlişir Nəvai Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığında (Məqalələr Topplusu)*. Bakı: Qartal.
- Rəhməti. (n.d.). *Divan. Elyazması. ƏYİ*, B-143.
- Ruzmanova, R.U. (2015). Ali Şîr Nevâyî Şiirlerinde Sanat Tekniklerinin Kullanılması. *Kardeş Kalemler*, Y. 9, S. 103, 47-51.
- Ruzmanova, R.U. (2020). Naziranavislik An'analari Haqida. *So'z San'ati Xalqaro Jurnalı*, Y. 3, S. 2, 158-165.
- Saltikov-Shedrin nomli Sankt-Peterburg Davlat kutubxonasi. (n.d.). Inv. № 558.
- Sam Mirzə. (1567). *Töhfeye Sami. Elyazması. Tarixi: h.975 (=1567). ƏYİ, şifr: B-5119*.
- Şamlı, M. (2006). *Divan*. Bakı: Nurlan.
- Sultanov, T. I. (2018). Ali Şîr Nevâyî Şiirinin Sadık Bey Sadıki Sanatına Etkisi. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Uluslararası Dergisi*, S. 18, 277-285.
- Sultonov, T. I. (2017). *Navoiy va Sodiqliy. Navoiy İjodi va Qiyosiy Tahlil Masalalari, Ilmiy Maqolalar To'plami*. Toshkent: Tamaddun.
- Sultonov, T. I. (2019). *Navoiyning Bo'ldum Sanga Radifli G'Azaliga Kishvari Taxmisi*. O'zbekistonda Xorijiy Tillar. Toshkent.
- Sultanov, T. I. (2022). Comparative Analysis of The First Turkic Tazkiras. *Alisher Navoi*. Y. 2, S. 2, 147-159.
- Tarlan, A. (1942). *Ali Şîr Nevâyî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Ülvî, A. (2008). *Azərbaycan-Özbək (Cigatay) Ədəbi Əlaqələri (Dövlər, Simalar, Janrlar, Təmayüllər)*. Bakı: Qartal.
- Xətayi, Ş.İ. *Əsərləri*. (2005). Bakı: Şərq-Qərb.
- XVII Əsr Azərbaycan Lirikası (Antologiya)*. (2008). Tərtibat və Ön Söz: Paşa Kərimov, Məhəmmədəli Hüseyni. Bakı: Nurlan.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1374256>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 11.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 04.12.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2023

Atıf / Citation

Öztürk, N. (2023). Günümüz Afganistan Özbek Hikâyeciliği Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 347-354.

GÜNÜMÜZ AFGANİSTAN ÖZBEK HİKÂyecİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An assessment on uzbek storytelling in modern afghanistan
RİDVAN ÖZTÜRK¹

Öz

Afganistan devletinin 1747 yılında kuruluşuna kadar bu bölge, Türk soyluların kurduğu devletlerin hâkimiyetinde kalmış. Herat, Kabil, Faryab, Gazne gibi şehirler Türk kültürünün önemli merkezleri olmuştur. Hüseyin Baykara, Mevlânâ Lütfî, Ali Şîr Nevâyî gibi birçok âlim, yazar, şair ve mütefekkir bölgede Türk diline ve kültürüne büyük katkılarda bulunmuştur. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra değişen siyasi ve sosyal şartlar Türk soyluların dillerini ve kültürlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bugün Özbekistan ve Tacikistan'dan sonra en fazla Özbek Türkünün yaşadığı ülke Afganistan'dır. Afganistan'daki demografik yapı sıhhatli verilerle açıklanmaktan uzak ise de ülke nüfusunun en az %10'luk bir kısmını, bu coğrafyanın kadimî halklarından birisi olan Özbek Türkleri oluşturmaktadır. Afganistan idareleri tarafından yaklaşık iki yüzyılı aşkın bir süredir uygulanan baskıcı resmi politikalar ve engellemeler, Türk dili ve edebiyatının gelişmesine ve yeniliklere ayak uydurmasına büyük ölçüde mâni olmuştur. Özbek Türkleri dil, edebiyat ve kültürlerini klasik usulde medreselerde, mescitlerde veya evlerde sürdürmeye çalışmışlardır. 1980'li yıllardan itibaren elde edilen kısmî serbestlikler ve belli kazanımlar neticesinde basın yayın ve eğitim hayatında bazı olumlu adımların atıldığı görülür. Özbek Türk edebiyatı da modern anlamda hikâye ve roman türünde eserler vermeye başlamıştır. Bu bağlamda Afganistan Özbek hikâyeciliğinin ilk eseri 1983 yılında Faryab gazetesinde yayımlanmıştır. Bu çalışmada Afganistan Özbek hikâyeciliğinin mevcut durumu ve sorunları üzerine bazı tespit ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Özbekçe, Özbek Hikâyeciliği

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi ABD. Konya/TÜRKİYE

el-mek: ridvanozturk1961@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4085-0010>

Abstract

Until the establishment of the state of Afghanistan in 1747, this region remained under the sovereignty of the states established by Turkic nobles. Cities such as Herat, Kabul, Faryab and Ghazni became important centers of Turkic culture. Many scholars, writers, poets and thinkers such as Hüseyin Baykara, Mevlânâ Lütfi, Ali Şir Nevâyî made great contributions to the Turkic language and culture in the region. After the second half of the eighteenth century, changing of political and social conditions negatively affected the languages and cultures of the Turkic nobility. Today Afghanistan is the country where Uzbek Turks live the most, after Uzbekistan and Tajikistan. Although the demographic structure in Afghanistan is far from being explained by reliable data, at least 10% of the country's population consists of Uzbek Turks, one of the ancient people of this geography. Repressive official policies and obstacles implemented by the Afghan administrations for more than two centuries have largely prevented the development of the Turkic language and literature and keeping up with innovations. Uzbek Turks tried to preserve their language, literature and culture in the classical way in madrasas, mosques or houses. As a result of the partial freedoms and some achievements achieved since the 1980s, it is observed that some positive steps have been taken in media and education life. Uzbek Turkic literature has also started to produce works in the sense of modern stories and novels. In this context, the first work of Afghan Uzbek storytelling was published in Faryab newspaper in 1983. In this study, some findings and evaluations will be made on the current situation and problems of Uzbek storytelling in Afghanistan.

Keywords: Afghanistan, Uzbek, Uzbek Storytelling

1.Giriş

Bugün Afganistan olarak adlandırılan Güney Türkistan bölgesinde Türk soylu halkların çok eskiden beri ikamet etmekte olduklarını ve çeşitli devletler kurarak bölgeyi yönettiklerini tarihî veriler bize göstermektedir. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra Afganistan olarak adlandırılmaya başlanan bölge, yüzyıllarca Akhunlar, Gazneliler, Selçuklular, Timurlular, Babürlüler gibi Türk devletleri tarafından yönetilmiştir. Asırlar boyu süren bu Türk hâkimiyetinin sosyokültürel yansımalarını ve medeni izlerini de tabii olarak yine bölgede görmek mümkündür.

Çağatay Türkçesinin her dönemine ait eserlerin verildiği Güney Türkistan'da Ali Şir Nevâyî, Mevlânâ Lütfi, Hüseyin Baykara, Zahirüddin Muhammed Babür gibi edebî şahsiyetler ile Faryab, Herat, Belh ve Kabil gibi kültür merkezi şehirler öne çıkmıştır. Bu kültürel ve edebî muhitlerde Türk dilinin güzel eserleri ortaya konulmuştur. Ali Şir Nevâyî ve Hüseyin Baykara Herat'ta doğup büyüüp eserler vermiştir. Mevlânâ Lütfi Belh'te yetişmiş, Babür ise başkent olarak kendisine Kabil'i seçmiştir. Ancak on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi hâkimiyetin Türk soyluların aleyhine el değiştirmesinin Türk dili ve edebiyatı alanında da olumsuz yansımaları görülmüştür. Afganistan hükümetlerinin uyguladığı siyasi ve kültürel politikalar, Türk dilinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Sözlü edebiyat daha az ölçüde etkilenmiş olsa da yazılı edebiyat büyük ölçüde resmîyetten ve devlet desteğinden uzak kalmıştır.

2. Kısmî Serbestlik ve Çağdaş Nesir Ortamının Doğuşu

Afganistan'ın Güney Türkistan olarak da bilinen kuzey vilayetlerinde klasik edebî geleneğin uzantısı olarak halk arasında Türk edebiyatına ait *Tuhfetü'l-Abidin* gibi şiir mecmuaları, *Zeyne'l-Arap*, *Gül ü Senuber*, *Şahsanem ü Garib*, *Hazreti Ali'nin Cenklere* gibi manzum veya manzum mensur karışık halk hikâyeleri okunup anlatılmaya devam edegelmiştir. Bölgede, Türkistan Buhara ekolünün medreselerinde yetişmiş Türk soylu mollalar mescitlerde dinî bilgilerin yanı sıra Türki-Özbek Tilini ve onun seçkin şairlerinden güzel şiir örneklerini de öğretmeye gayret etmişlerdir. Ancak bu gayretler yeterli olmamıştır. Şehirlerde Özbekçe

konusmak ayıp sayılmış, okuryazar kesim Özbekçe yazmak şöyle dursun konuşmaktan çekinir hâle gelmiştir. Yirminci yüzyılda ana dili Özbekçe olduğu hâlde Özbekçe yaz(a)mayan Darice yazan onlarca şair bulunmaktadır (Öztürk, 2014:16-19). Afganistan'daki siyasi gelişmeler Türk soyluların lehine bir durum gösterdiğinde, bu şairlerin bir kısmının hemen Özbekçe eserler de vermeye başladığı tespit edilmiştir.

1978 yılında Afganistan Halk Demokratik Partisinin siyasi hâkimiyeti ele geçirmesi, Afganistan'daki Özbek ve Türkmenlerin siyasi ve kültürel hayatlarında bir dönüm noktası olur. Bu inkılaptan sonra birçok Özbek ve Türkmen idareci olarak atanır. Yaklaşık iki yüz elli yıl kendi matbuatına sahip olamayan Özbekler, kendi ana dillerinde yayın yapma, türlü yayın organlarında şiir ve makale yayınlama hakkını elde ederler. Afganistan tarihinde ilk kez, Özbek ve Türkmen Türkçelerinde *Yulduz* gazetesi yayınlanmaya başlar (Kohkan, 2023). *Yulduz* gazetesini *Kuyaş*, *Yagdu*, *Togrı Yol*, *Nida-yı İslam*, *Faryab*, *Jundun*, *Milletha-yi Biraderan* gibi başka gazete ve dergiler takip eder. Kısa süreli de olsa radyo programları yayınlanır. Ayrıca klasik döneme ait *Şecere-i Terakime*, *Muhabbet-name*, *Mizanü'l-evzan* vb. eserlerin de yeni baskıları yapılır. Özbekçe şiir kitapları, tarih kitapları ile ilk ve orta öğretim için hazırlanmış Özbekçe ders kitapları bu serbestliğin ve kısmî resmîyetin sonucu olarak yayımlanır.

Afganistan Bilimler Akademisinde ve ardından 1983 yılında Kabil Üniversitesinde Özbekçe bölümleri açılır. 1992-1997 yılları arasında Kuzey Afganistan'da idareyi elinde bulunduran Raşit Dostum'un Özbek Türk kimliğinin ve Özbek dili ve edebiyatının geliştirilmesinde etkisi büyük olmuştur. 2001 yılına kadar süren Taliban hâkimiyetinden sonra gelen Karzai hükümetinin 2004 yılında hazırladığı Afganistan Anayasasının on altıncı maddesine göre Özbekçe de bölgesel olarak üçüncü resmi dil kabul edilmiştir (Lebib, 2014: 60). 2021 yılında Taliban'ın iktidarı yeniden ele geçirmesinden sonra kısmî serbestliklerde bazı gerilemeler olmuştur. 2023 yılı itibarıyla farklı şehirlerde bulunan yed üniversitedeki Özbekçe bölümleri öğrenci bulmakta zorluklar yaşamış, kapanma ihtimali ile yüz yüze gelmiştir. Ancak bütün bu zorluklara ve sorunlara rağmen gerek Afganistan dışında gerekse Afganistan'da yaşayan Özbek yazarlar eser üretmeye devam etmektedirler.

3. Günümüz Afganistan Özbek Hikâyeciliğinin Genel Durumu

Afganistan'da Özbekçe mensur eserler başlangıçta yok denecek kadar azdır. Zira Afganistan'da verilen eserler esas itibarıyla yazılı geçmiş doğrultusunda manzum olarak devam eder. Modern mensur eserler önce hikâye türünde ortaya çıkar. Modern anlamda hikâyeciliğin yarım asrı geçmeyen bir geçmişi vardır. Roman türü eserler yok denecek kadar az olup son yıllarda telif edilmeye başlanmıştır. Özbekçe ilk telif roman Nail Hangeldi tarafından 2017 yılında yayımlanan *Türkistan Bayramı Ergenekun* adlı eserdir. Hangeldi kendisinin ikinci romanı olan *Kökçe ve Ceyhun*'u ise 2022 yılında yayımlamıştır (Eynel, İnanch, 2023:4-6). Özbekistan Özbek nesrinin Afganistan Özbek nesri üzerinde etkili olduğu aşikârdır. Özbekistan'da yayımlanmış olan *Ötgen Künler*, *Ögey Ana*, *Ali Şir Nevâyî* ve *Ahmed Yesevi* romanları Arap harfli Özbek alfabesine aktarılmıştır (Tolkın, 2017; Siyayef, 2020).

M. H. Tolkın tarafından Arap harfli alfabeyle aktarılan ve A. Kohkan tarafından yayına hazırlanan *Ötgen Künler* romanının önsöz kısmında bu aktarmaların önemi ve kaynağı şu cümlelerle ifade edilmiştir (Tolkın, 2017:3).

“Ötgen Künler romanını okumak Afganistanlı Özbeklere bilhassa ülkenin üniversitelerinde öğrenim gören Özbek Bölümünün talebelerine su ve hava kadar zaruridir. Bu romanı okuyanların gelecekte Özbek dilinde bundan daha güzel romanları yazacaklarına asla şüphe yok. İnşallah gelecekte Abdullah Kadiri, Pirimkul Kadirof, Abdullah Kahhar, Abdullah Fitrat, Abdülhamit Çolpan ve Aziz Nesin gibi yetkin yazar ve romancıların roman ve hikâyelerini kitap hâlinde yayımlayıp okurlara sunacağına inanıyoruz...”

Hikâyelerin birçoğu *Yulduz*, *Aydın* gibi gazetelerde, haftalıklarda ve dergilerde yayımlanmıştır. Ayrıca Şefika Yarkın, Halim Yarkın, Nurullah Altay, Kadir Muradi, Rahim

İbrahim gibi yazarların hikâyeleri kitap hâlinde de basılmıştır. Âlim Kohkan (2023), Taşkın Bahayi (2022), Zikrullah İşanç (2023) gibi yazarların hikâyeleri ise daha ziyade sanal âlemdeki web sayfalarında yayımlanmaktadır. Bunların dışında da Kazım Emimi, Nail Hangeldi, Ferişte Ziyayi, Perisa Sadat, Fatma Munis gibi yazarların da henüz yayımlanmamış hikâyeleri de elimizde bulunmaktadır.

Sanal ortam her ne kadar edebî bir muhite dönüştürülmüş olsa da bunun mecburi bir yöneliş olduğunu belirtmek gerekir. Bu mecburiyetin sebeplerinden biri maddi zorluklardır. Bir diğer sebebi ise özellikle Afganistan dışındaki yazarların, ifade özgürlüğü bakımından bu imkândan yararlanmasıdır. Bir başka sebep ise farklı coğrafyalara dağılmış geniş okur kitlesine ulaşabilme arzusundan kaynaklanmaktadır. M.A. Kohkan'nın kendi web sayfasında yayımladığı hikâyelerinin de yer aldığı yirmi iki hikâyeden oluşan hikâyeler toplamı, ancak kısa süre önce kitap olarak basılabilmüştir (Kohkan, 2023). Önemli hikâye yazarlarının Afganistan dışında yaşamak zorunda kalması Afganistan'daki edebî muhitin ve yazarların içinde bulunduğu mevcut ortamı göstermektedir.

Afganistan Özbek hikâyeciliği hakkında ilk inceleme şefika Yarkın tarafından yapılmıştır. Bu inceleme Afganistan Yazarlar Birliği tarafından *Afganistan Edebiyatında Hikâyecilik* başlığı altında Kabil'de düzenlenmiş olan bir sempozyumda bildiri olarak sunulmuş ve daha sonra 1985 yılında Darice olarak yayımlanmıştır. Bu konu üzerinde mevcut en kapsamlı yazı ise Muhammed Halim Yarkın'a ait olup onun web sitesinde yayımlanmıştır. *Afganistan Özbek Bedii Nesrinin Kronolojisi* başlıklı yazısında Yarkın, erişebildiği ölçüde Afganistan Özbekçesi ile yazılmış veya Özbekçeye tercüme edilmiş edebî nesirleri-yaklaşık 150 parça metni- değerlendirme ve künyelerini verme yoluna gitmiştir (Yarkın, 2023a). Yarkın, edebî mensur metinleri yedi ana grupta tasnif etmiştir. Bu tasnifte yer almış olan tiyatro, senaryo, roman, deneme, masal, halk hikâyeleri modern anlamda hikâyeciliğin kapsamı dışında olup farklı mensur türlere yöneliktir. Tasnif içinde ana veya ara başlıklarla yer verilen *Edebî ve Journalistik Parçalar*, *Kısa Hikâye (Dastan)*, *İstihza (Tanz)*, *Latife ve Mizahi (Fekahi)* Eserler modern anlamda hikâyeciliğe uygun örnekleri içermektedir. Bu örneklerin yeni mensur eserlerin yaklaşık üçte ikilik kısmını teşkil etmesi, Afganistan Özbekleri arasında hikâyeciliğe verilen önemi yansıtmaktadır.

Afganistan Özbek nesrinde Özbekistan Özbekçesinden çevriyazı ile aktarılmış hikâyeler ile Farsça, Darice, Bengalce olmak üzere bazı dillerden Özbekçeye tercüme edilmiş hikâyeler görülmektedir. Bu eserlerden Kadir Muradi'den Zakir Ömeri'nin tercüme ettiği *Taga Témirçi ve Topalang Küni* adlı eser, Afganistan'da Özbekçenin ve Özbek hikâyeciliğinin durumunu göstermesi bakımından ilginçtir. Mezarışerif'te doğan Kadir Muradi, Özbek asıllı olup hikâyelerini Darice kaleme almıştır. Kadir Muradi'nin eserlerinden seçilen yedi hikâye, onun hemşerisi ve yine Özbek asıllı olan Zakir Ömeri tarafından Özbekçeye tercüme edilmiştir. Özbeklerin hayatını anlatan Özbek asıllı bir yazarın Darice yazdığı hikâyeler, hemşerisi bir başka Özbek tarafından Özbekçeye çevriliyor. Özbek hikâyeciliğinde yeterli tecrübenin bulunmayışı, eserin ilk tercüme çalışmalarından olması, Afganistan Özbekçesinin standart bir alfabe ve imla kurallarının yerleşmemiş olmaması mütercimi bir hayli zorlamıştır. Zakir Ömeri tercüme faaliyeti sırasında doğrudan Kadir Muradi ile irtibat kurmuş, dostlarının teşviki ve yardımı ile yedi hikâyeyi tercüme edip yayımlatabilmüştir (Muradi, 2008:t, y). Özbek asıllı müellifin Darice yazdığı eserleri İngilizce, Hollandaca gibi dillere çevrilmiş, ama kendi ana diline çevrilmesi ve yayımlanması sıkıntılı bir süreçten sonra ancak gerçekteşebilmiştir.

2013 yılında tamamlanan *Günümüz Afganistan Özbek Nesri Üzerinde Muhteva İncelemesi* başlıklı yüksek lisans çalışmasında Afganistan Çağdaş Özbek edebiyatı *başlangıç (1978-2001)* ve *geleşme (2001 sonrası)* olmak üzere iki döneme ayrılmıştır (Toyghun, 2013:13-22). Çalışmada 1960'lı yıllardan 2010'lu yıllara kadar Afganistan'daki siyasi ve kültürel gelişmeler, ülke ve Türkler açasından ana hatlarıyla ele alındıktan sonra modern Özbek hikâyeciliğinin önemli temsilcilerinden ve kurucularından sayılan şefika Yarkın, Muhammed

Halim Yarkın, Nurullah Altay ve Zikrullah İşanç'ın hikâyeleri üzerinde muhteva incelemesi yapılmıştır.

4. Afganistan'da Yayımlanmış İlk Özbekçe Hikâye

Afganistan Türkleri arasında modern anlamda edebî nesir henüz gelişme aşamasındadır. Bu bağlamda hikâye ve roman örnekleri sadece Özbek Türkleri arasında meyvelerini vermektedir. Özbek hikâyeciliği de yaklaşık elli yıllık bir geçmişe sahiptir. 1983 yılında *Faryab* gazetesinde yayımlanmış olan *Elvan Tügün* başlıklı hikâye, Muhammed Halim Yarkın'ın *Afganistan Özbek Bedii Nesir Kronolojisi* adlı makalesinde, Afganistan Özbek hikâyeciliği tarihindeki ilk hikâye olarak belirtilmiştir (Yarkın, 2023a; İbrahim, 2012:1).

Batı Türkistan'da bugünkü Özbekistan muhitinde daha yirminci yüzyılın başlarında hikâye, roman ve tiyatro gibi yeni edebî türlerde eserler verilmeye başlanmıştır. Mahmudhoca Behbudiy (1874-1919) tarafından 1911 yılında yazılan üç perdelik Özbek edebiyatının ilk piyesi *Pederkuş Yahud Okmagen Balanın Hali* "Baba Katili veya Okumayan Evladın Hâli" 1913 yılında basılıp 1914'te Taşkent'te sahneye konulmuştur (Merhan, 2007:132). Buradan hareketle şu tespiti yapmak mümkündür: Afganistan Özbek nesri, Özbekistan Özbek nesrini en az yetmiş yıl geriden takip etmektedir. Türünün ilk örnekleri olan her iki eserde de çocukların karakter olarak ön planda olduğu bir tema işlenmiştir.

Elvan Tügün "Renkli Bohça" Rahim İbrahim tarafından yazılmış olup kırsalda yaşayan yoksul bir ailenin acınası hâlini hikâye etmektedir. Hikâyede kırsal hayat, yoksulluk, aile bireyleri arasındaki sevgi ve şefkat, tabiat tasviri iç içe, ustaca ve etkili bir biçimde işlenmiştir. Hikâyenin kısa özeti şöyledir (İbrahim, 2012:1-9):

Börikul ile eşi Ayımşah'ın bütün gayreti ve arzusu, küçük kızları Aycan'ın çıplak ayaklarını giydirebilmek ve onu "kızlar şahını bile imrendirecek parlak renkli bir ayakkabı" hayaline kavuşturabilmektir. Yaşadıkları fakirhanenin bahçesinden toplayıp biriktirdikleri karpuz çekirdeklerini renkli bir bohçaya koyarlar. Börikul, gün ağarmadan eşeğinin heybesine koyduğu bu renkli bohçadaki çekirdekleri dere kenarında kurulan pazarda satmak ve kızları Aycan'a istediği ayakkabı ile biraz da meyveli şeker almak üzere yola çıkar. Börikul, pazar girişindeki köprüde alıcılara göstermek için tam bohçayı açacakken eşek huysuzlaşır ve bütün çekirdekler ailenin hayalleri ile birlikte dereye savrulur.

5. Afganistan Özbek Hikâyelerinde İşlenen Konular

Hikâyeler genel olarak uzun değildir. Konu itibarıyla Afganistan'ın yakın tarihinde yazarların bizzat başlarından geçen veya şahidi oldukları olayları içermektedir. Ancak az da olsa yaşanabilmesi muhtemel kurgulamaların da hikâyeleştirildiği görülür. Bilhassa savaş, Taliban terörü, muhaceret, cehalet, geçim sıkıntısı, yoksulluk, kadınların maruz kaldığı haksızlıklar, hak ve özgürlüklerin ihlali gibi toplumun sosyokültürel ve ekonomik anlamda yaşanmışlıkları konu edinilir.

Günümüz Afganistan Nesri Üzerine Bir Muhteva İncelemesi adlı yüksek lisans tezinde 1980'li yıllardan itibaren eserleri yayımlanmaya başlayan Şefika Yarkın, Zikrullah İşanç, Nurullah Altay ve Muhammed Halim Yarkın'dan alınan örnek hikâyeler üzerinde bir muhteva incelemesi yapılmıştır:

"Onlar, Afganistan Özbek Türklerinin dertlerini, onların üzerindeki baskı politikasını ve bunları uygulayan güçlerin merhametsizliğini, adaletsizliklerini ve yanlış uygulamaların karşısında duydukları rahatsızlığı dile getirmekten çekinmemişlerdir... 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Güney Türkistan'da meydana gelen siyasi, sosyal ve kültürel alanlarındaki gelişmeler; Peştunların Özbeklere karşı yaptığı zulümler, halkın cehaleti, tembelliği ve yoksulluğu, sanatkârların hikâyelerinde büyük bir üzüntüyle terennüm edilmiştir. Sanatkârların hikâyelerinin muhtevasına bakıldığında, onların hikâyelerinin hemen hemen hepsinin Güney Türkistanlıların sıkıntıları ve işgale maruz kalmış Güney Türkistan'ın ıstıraplarıyla yoğrulmuş

olduğu görülür... Hikâyelerinde en çok işlenen ve birbiriyle sıkı bağlantı içinde olan temalar, vatan ve millet, cehalet ve ilim, zulüm ve kötülük, hurafeler, aşk ve sevgi temalarıdır.” (Toyghun, 2013: 179-180).

6. Afganistan Özbek Hikâyelerinde Dil Sorunu

Afganistan Özbek hikâyeciliğinin kurulup gelişmesinde önemli rol oynayan Şefika Yarkın, M. Halim Yarkın, Nurullah Altay ve Zikrullah İşanç gibi yazarların her birinin kendisine has farklı üslupları olsa da genel itibarıyla standart bir dile yaklaşmışlardır. Şefika Yarkın farklı zamanlarda Özbekistan’da bulunmuş, 1999 yılında Özbekistan Bilimler Akademisinde filoloji alanında doktorasını yapmıştır. Zikrullah İşanç da 1983-1988 yılları arasında Taşkent Devlet Üniversitesinde Özbek dili ve edebiyatı alanında lisans ve yüksek lisans eğitimi almıştır. Yine Nurullah Altay da lisans eğitimini Taşkent Devlet Üniversitesinde Özbek dili ve edebiyatı üzerine yapmıştır. Ayrıca Kazım Emimi, Perisa Şems Sadat gibi hikâye yazarları da Özbekistan’ın Tirmiz Üniversitesinde yüksek lisans eğitimi almışlardır. Standart bir dile yakın bir dil kullanmalarında eğitilmiş olmaları, Özbekistan edebiyatı ile alakalarının olması elbette etkili olmuştur. Ancak yazarlar hikâyelerinde konuşma dilindeki kelimelerden, ifade kalıplarından, deyimlerden ve atasözlerinden de istifade etme yoluna gitmişlerdir. İşlediği konuların yanı sıra bu yönü ile de hikâyeler halk tarafından benimsenmiş ve okunmuştur.

Bütün hikâye yazarlarının standart bir dil kullanmadığı aşikârdır. Yazarların kendi ağız özellikleri, bölgesel söz varlığındaki farklılıklar, imla tutarsızlıkları, Farsçanın sözdizimindeki etkileri edebî hikâyeciliğin karşılaştığı sorunların başında gelmektedir. Misal olarak söyleyecek olursak Haşim Caferi’nin *Sakır At* adlı kitabında bölgesel dil kullanımının örneklerine sıklıkla rastlanır (Caferi, 2000). Bu durum hikâyelerin anlaşılmasında ve aktarılmasında da hâliyle birtakım zorluklar doğurmaktadır. Bu zorluklar aynı zamanda Afganistan Özbekçesinin Özbekistan Özbekçesinden farklı yönünü de yansıtmaktadır. Mahallî ifadelerin ve özelliklerin aktarılmasında bazen sözlükler yetersiz kalmaktadır. Özbekistan’la irtibat hâlinde olanların veya burada eğitim alanların dili standart Özbekistan Özbekçesine daha uyumludur. Ş. Yarkın’ın en son yayımladığı şiir kitabı *Quyosh Bizni Kutmoqda* Özbekistan’da yeni Özbek Latin alfabesi ile basılmıştır (Yarkın, 2023b). 1967 yılında Afganistan’da *Halk* gazetesinin üçüncü sayısında ilk defa Özbekçe iki şiiri yayımlandığında Kabil Üniversitesinde okuyan Özbek asıllı öğrenciler bile şiirleri tam okuyup anlayamamışlar, hangi dile ait olduğu konusunda tereddüt etmişler (Öztürk 2022:35). Bu durumdan Özbek Latin alfabesi ile Taşkent’te kitap basımı aşamasına gelinmesi, Afganistan Özbek edebiyatındaki gelişmeyi ve yazı dilinde alınan mesafeyi göstermektedir.

7. Sonuç

1978 Nisan (Sevr) İnkılabından sonra gerçekleşen kısmî serbestlik Afganistan’da Özbek-Türk kimliğinin öne çıkmasında etkili olmuştur. Bunun bir göstergesi olarak dil ve edebiyat alanında eğitim öğretim faaliyetlerinin yanı sıra yeni edebî türlerde de eserler verilmeye başlanmıştır. Modern anlamda Afganistan Özbekçesiyle ilk hikâye olan *Elvan Tügün* 1983 yılında yayımlanır. İlk hikâyelerin iki binli yılların başına kadar genellikle *Yulduz*, *Faryab*, *Jundun*, *Halk*, *Kuyaş* gibi süreli yayınlarda yayımlandığı görülür. Bunlardan bir kısmı daha sonra yazarları tarafından bir araya getirilmiş ve bazı eklemeler de yapılarak kitap hâlinde bastırılmıştır. Günümüzde sanal ortam da hikâyeciler için kendilerini ifade etmenin yeni bir edebî muhiti olarak önemli bir yer tutmaktadır. Özbekistan Özbekçesinden yapılan aktarmalar ile başka dillerden yapılan tercümelemlerin de Afganistan Özbek nesrinin özellikle de hikâyeciliğinin gelişmesine önemli katkısı olmuştur.

Afganistan’daki Özbek hikâyeciliği, hâlen gelişme aşamasında olsa da yeni bir edebî cazibe alanı oluşturmuştur. Yazarlar topluma mesaj vermenin yeni ve farklı bir yolu olarak bu edebî türü kullanmakta istekli görünmektedirler.

Kaynaklar

- Altay, N. (2007). *Hemme Gep Pulda*. Kabil: Afganistan Kalem Encümeni Yayınları.
- Caferi, H. (2000). *Sakur At (Hikayeler Toplamı)*. Kabil. Afganistan Kalem Encümeni Yayınları.
- Eynel, S.; İnanch, F. (2023). Hayatı ve Eserleri Çerçevesinde A.N. Khangeldi'ye 'Türk'çe Bir Bakış. *Turcology Research*, S. 76, s. 1-7.
- İbrahim, R. (2012). Elvan Tügün, *Kan Bilen Yazılgen Hat (Hikayeler Toplamı)*. Kabil: Afganistan Kalem Encümeni Yayınları. s. 1-9.
- Lebib, M. A. (2014). Afganistan'da Dil Siyasetleri ve Türk Dillerinin Durumu. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 2, s. 52-62.
- Merhan, A. (2007). Yazılı Özbek Edebiyatı, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 31, S. 2, s. 125-138.
- Muradi, K (2008). *Taga Témirçi ve Topalang Küni*. (Terc. M.Z. Ömeri). Mezarışerif: Mirza Ulugbék Basmahanesi.
- Öztürk, R. (2014). *Günümüz Afganistanlı Özbek Şairleri*. Konya:Palet Yayınları.
- Öztürk, R. (2022). *Abdulkhakim Şer'i Cuzcanî, Yürek Sırları*. Konya:Palet Yayınları.
- Siyayef, S. (2020). *Ahmed Yesevi (Roman)*, (Yay. Haz. T. Bahayi). Kabil:Babür Neşriyatı.
- Tolkin, M. H. (2017). *Abadullah Kadiri, Ötgen Künler*, (Yay. Haz. A. Kohkan). Kabil:Karvan Matbaası.
- Toygħun, S (2013). *Günümüz Afganistan Özbek Nesri Üzerinde Bir Muhteva İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara:Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yarkın, M. H. (2007). *Yéngi Reyis Hem Kéldi (Tanzlar Toplamı)*. Kabil:Afganistan Kalem Encümeni Neşriyatı.
- Yarkın, Ş. (2007). *Yene Körişgünçe (Hikâyeler Toplamı)*. Kabil:Afganistan Kalem Encümeni Neşriyatı.
- Yarkın, Ş. (2023b). *Quyosh Bizni Kutmoqda, She'rlar*. Toshkent:Adabiyot. O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi.

İnternet Kaynakları

- Bahayi, T. (2022, 7 Ağustos). Erişim adresi: <https://www.facebook.com/tashqin.bahaee>.
- İşanç, Z. (2023, 2 Mart). Erişim adresi: <http://www.ishanch.blogfa.com/post/955>.
- Kohkan, M. A. (2023, 6 Temmuz). Matbuat Asmanında Miltireb Turgen 'Yulduz' Uçkunge Aylanib Söndi (*Yulduz Hefteligi Ötmişige Bir Nazar*). Erişim adresi: www.facebook.com/alim.kohkan.
- Yarkın, M. H. (2023a, 20 Şubat). Afganistan Özbek Bedii Nesrining Kronolojisi. Erişim adresi: <http://halimyarqin.blogfa.com/post/40>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1341554>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 11.08.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 17.11.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2023

Atıf / Citation

Camalı, D. (2023). Latin ve Kiril Grafikli Saha (Yakut) Alfabelerinin Tarihi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 355-362.

LATİN VE KİRİL GRAFİKLİ SAHA (YAKUT) ALFABELERİNİN TARİHİ
History of Sakha (Yakut) alphabets with latin and cyrillic graphics
DİLBER CAMALI¹

Öz

Çarlık Rusyasının hâkimiyeti altında yaşayan Türk halklarının alfabe süreci hemen hemen aynı kaderi paylaşmıştır. Aynı zamanda Türkçe konuşan halklar arasında Ruslaştırma politikasını yürütebilmek için Rusya'nın öncelikle bu halkların dillerini bilmesi gerekiyordu. Bunun için azınlık halkların alfabeti oluşturulmalı idi. Rusya, misyonerlik faaliyeti dolayısıyla tanrıci ve Şamanist inanca sahip olan Türk halkları arasında bu politikayı daha rahat yürütebilmiştir. Bu nedenle bir asır içerisinde defalarca alfabe değiştirilmiştir. Latin alfabetine ilk geçen Saha Türkleri olmuştur. Birkaç versiyonda (Kiril grafikli Saha alfabeti ve Latin grafikli Saha alfabeti) hazırlanarak her biri birkaç yıl yürürlükte olmuştur. Günümüzde ise 1939 yılından bu yana Saha Türkleri 40 işareten ibaret Kiril grafikli Saha alfabetini kullanmaktadırlar. Fakat A.S. Novgorodov'un oluşturduğu Latin harfli Saha alfabeti de uzun zaman kullanılarak eğitimin önünü açmıştır. Bu makalede Latin grafikli Saha alfabetinin ve Kiril grafikli Saha alfabetinin tarihi araştırılmış, her iki alfabenin avantajları ve dezavantajları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Saha, Grafikli, Alfabe, Latin, Kiril

Abstract

The alphabet process of the Turkic peoples living under the rule of Tsarist Russia shared almost the same fate. At the same time, in order to carry out the policy of Russification among the Turkic-speaking peoples, Russia first needed to know the language of these peoples. For this, the alphabet of minority peoples had to be created. Thanks to his missionary activity, he was able to carry out this policy more easily among the Turkic peoples who have tengrist and shamanistic beliefs. For this reason, alphabets have been changed many times in a century. Sakha Turks were the first to use the Latin alphabet. It was produced in several versions the

¹ Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi adına Dilcilik Enstitüsü Türk dilleri bölümü, Azerbaycan/ Bakü.
El-mek:dilber.mehdiyeva@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2726-5733>

Sakha alphabet with Cyrillic graphics and the Sakha alphabet with Latin graphics, each of which has been in force for several years. Finally, since 1939, Sakha Turks have used the Sakha alphabet with Cyrillic graphics consisting of 40 signs. But the Yakut alphabet with Latin letter created by A.S.Novgorodov paved the way for education that has been used for a long time. In this article, the history of the Sakha alphabet with Latin graphics and the Sakha alphabet with Cyrillic graphics were researched, and the advantages and disadvantages of both alphabets were explained.

Keywords: Sakha (Yakut) Language, Graphical, Alphabet, Latin, Cyrillic

1. Giriş.

Rus İmparatorluğu, Ruslaştırma politikasını bünyesine dâhil olan tüm halklara uygulamıştır. Bu nedenle imparatorluk içindeki halklar kendi dillerinde eğitim alamadılar. Aynı zamanda Türkçe konuşan halklar ve diğer azınlıklar arasında Ruslaştırma politikasını yürütmek için Rusların öncelikle bu halkların dilini bilmesi gerekiyordu. Daha önce bu iş için tercümanlar kullanılıyordu. Dolayısıyla bu politikanın yerli halklara ve Sahalara aynı anda uygulanabilmesi için önce Sahacanın öğrenilmesi ve yazılması gerekiyordu. Ancak her şeyden önce, yazı yazmak için alfabeye ihtiyaç vardı.

Çarlık Rusyası bu işi kilise misyonerleri aracılığıyla yapmaya başladı. Küçük milletler arasında Hristiyanlığı yaymayı amaçlayan Ruslar, Rus dilini ve kültürünü de bu yolla yani din adına yayacaklardı. Yakutya Rus işgaline uğradıktan sonra, buraya Kazan'dan dört tane de rahip gönderilmişti (Zaxarov, 2014:7). Onlarla beraber din kitapları ve kilise malzemeleri de getirildi.

Bundan önce Sahaca'ya birçok kitap çevrildi. İlk olarak ise dinî kitap İncil Sahacaya çevrildi. Çeviri faaliyetlerinin başlanması nedeniyle, Saha alfabesinin geliştirilmesine ihtiyaç vardı. 1919 yılında Pravoslav din adamı G.J. Papov tarafından Sahaca'ya çevrilen dini kitapla birlikte İrkutsk şehrinde ilk Yakut alfabesi basıldı. G.J. Papov, Sahaca'yı bilmemesine rağmen Sahalar için Rus alfabesine dayalı bir Kiril alfabesi hazırladı. Bu alfabe ünsüzleri, ünlüleri ve diftongları içeriyordu. Bu alfabe ile yazılan Sahaca metin tahrif edilmiş, Sahaca'nın kendine has ses sistemi bu alfabede dikkate alınmamıştır. Bu alfabenin eksik yönü buydu.

Sahaların kullandığı alfabeler şu şekilde tarihlendirilmiştir:

Latin alfabesi;

1. 1920'lerin başına kadar - Kiril alfabesine dayalı yazı;
2. 1917-1929 - Novgorodov'un yazılarına göre
3. 1929-1939 yılları – Latin alfabesine dayalı tek alfabe;
4. 1939'dan beri - Kiril alfabesine dayalı alfabe (Yakutskix bukvarı, 2023).

2. Kiril grafikli Saha (Yakut) alfabesi.

Sahaca'nın ses sistemine karşılık gelen ilk alfabe O.N. Böhtlingk tarafından geliştirilmiştir. 1851'de Almanya'da Almanca olarak "*Über die Sprache der Jakuten*" (Yakutların Dili Üzerine) kitabını ilk kez yayımladı. O.N. Böhtlingk, genel olarak Sahaca'yı veya diğer Türk dillerini bilmiyordu. O, ünlü bir Sanskrit bilgini idi (Böhtlingk, 1851:41).

Sahalar 1924'ten 1939'a kadar Latin alfabesini ve 1939'dan itibaren Kiril alfabesini kullandılar (Zaxarov, 2014:6). Cumhuriyet, Rusya Federasyonu'nun bir parçası olduğu için Rusça, Sahaca ile birlikte devlet dili olarak kabul edilmiştir. Saha alfabesi Kiril alfabesine göre, oluşturulmuştur. Sahaları XIX. yüzyılın başlarına kadar edebî bir dilleri yoktu ve bu

nedenle alfabeleri de yoktu. Çarlık Rusyası tarafından gönderilen misyonerler ve hükümet yetkilileri, resmî ve dinî yazılar için alfabenin geliştirilmesi çalışmalarını başlatmıştı. Rus alfabesi dışında Sahaca için özel olarak oluşturulan ilk alfabe 1851 yılında O.N. Böhtlingk tarafından geliştirilmiştir. Bu alfabeyi 1899'da E.K.Pekarskiy ve 1908'de V. Radlov geliştirmeye çalıştı. Daha sonra 1924 yılında mevcut alfabaya büyük harfler ve noktalama işaretleri eklendi. 1917'da Latin alfabesine geçilse de Rusya'nın artan baskısı ile günümüzde halen kullanılmakta olan Saha Kiril alfabesinin Sovyet devleti tarafından oluşturulan bir komisyonla son halinde modern Saha alfabesi kullanılmıştır. 1939'da modern alfabaya "Ңh, НН, Өө, Ыы, Уу" harfleri eklendi. Saha alfabesindeki Ңҗ harfleri bildiğimiz Ğğ sesini ifade etmektedir.

O.N. Böhtlingk tarafından derlenen Saha alfabesinde, Sahaca'nın tüm fonemleri Rus alfabesine dayalı olarak yazıya yansıtılmıştır. Bu alfabede 29 harf vardı. O.N. Böhtlingk bir Sanskritolog olduğu için alfabeyi Sanskrit alfabesiyle aynı şekilde düzenledi. Bu nedenle, bu tabloda önce ünlüler, sonra ünsüzler verilmiştir. Uzun ünsüzleri ifade etmek için o ünsüzü temsil eden ses iki kez yazıldı. Çift ünlüler yanlarına ünlüleri gösteren işaretler yazılarak, uzun ünlüler ise harfin üzerine çizgi çekilerek gösterildi. O.N. Böhtlingk'in alfabesinin dezavantajı, yumuşak "L" sesi için ayrı bir "L" işaretinin bulunması idi.

1917 yılına kadar O.N. Böhtlingk, N.K. Katanov (1897), S.V. Yastremski (1900), E.K.Pekariski (1907), V.Ionov'un (1907) alfabelerini görebilirsiniz. Ancak bu alfabelerin O.N. Böhtlingk'in alfabesinden çok az farklı olduğu belirtilmelidir. 13 ciltlik "Yakut Dili Sözlüğü" (1907-1930) E.K. Pekarskiy tarafından derlenen alfabeyle yazılmıştır.

1953 yılında Yakutsk şehrinde Pravoslav dini kitaplarını Sahaca'ya çevirmek için özel bir komite kurulmuş ve bu komiteye Sahaca'yı iyi bilen D. Hitrov atanmıştır. Dini metinleri çevirmek için D.Hitrov'un özel bir alfabe tasarlaması gerekiyordu. O.N. Böhtlingk gibi o da Rus alfabesini temel aldı ve harfleri Yakutçaya özgü belirli sesleri ifade edecek şekilde uyarladı.

D.Hitrov'un derlediği Saha alfabesinde 29 harf vardır, bu alfabenin eksikliklerinden biri de ф (F), Нъ (n) ve h seslerini gösteren işaretlerin olmaması idi. Ayrıca aynı harfle bir değil iki fonem ifade etmesi de bu alfabenin dezavantajlarından biri sayılabilir. Aslında yazıda olmayan в, з, ж, ф, ы, и, ы harfleri de bu alfabede kullanılmıştır.

Bu alfabe kullanılarak birçok dini kitap yazılmıştır. Ek olarak, D.Hitrov'a, Sahaların yanı sıra din adamlarının da kullanması için pratik bir dilbilgisi kitabı yazması görevi verilmiştir. 1858'de Moskova'da bu alfabeyle "*Yakut Dilinin Grameri*" basıldı. Tercüme heyetinin çalışmaları sonucunda 100'den fazla dini kitap Saha'caya çevrildi. Çünkü Ortodoks kilisesi, tüm dini kitapların D.Pitrov tarafından derlenen alfabaya göre yazılmasını resmen kabul etmişti. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısından 1917 yılına kadar Rus grafikli iki Saha alfabesinin kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunlardan biri O.N. Böhtlingk'in (1851-1917) alfabesi, diğeri ise D.Hitrov'un (1858-1917) alfabesidir. 1917'den 1939'a kadar Sahalar Latin alfabesini kullandılar. XX. yüzyılın 30'lu yıllarından itibaren Sovyet İmparatorluğu'nda Kiril alfabesine geçiş süreci başlamıştır. Bu, Moskova tarafından desteklenen bir harekâttir. Kiril alfabesiyle yazılan Saha alfabesi 32 harften oluşuyordu. Uzun tartışmalardan sonra bu alfabaya Sahaca'nın belirli seslerini temsil eden grafik semboller eklenmiştir. Şu anda Kiril harfli Saha alfabesinde 40 harf bulunmaktadır. Bunlardan ф (f), дъ (c), нъ (n), њ (ng), ө(ö), ү(ü) sesleri Saha diline ait özel seslerdir. Ж (j), в (v), з (z), ы (ç), и (ş), ы (çş) ъ, в, е (e), ю (yu), я (ya) alfabesinin harfleri yalnızca Rusçadan alınan seslerin bileşiminde kullanılır. Sahacaya (Yakutçaya) özgü ünlü bileşimleri (ыа, иэ, yo, үө) harf kombinasyonlarıyla ifade edilir. Ünlünün uzunluğunu yansıtmak için ünlüyü temsil eden harf iki kez yazılır (иу, үү, өө, аа, ее, ыы, оо, үү).

1939'da kabul edilen Kiril grafikli Saha alfabesi bugün hâlâ kullanılmaktadır.

Saha alfabesinde nazal n (ŋ) sesini ifade etmek için iki işaret нь (n), н (ng) kullanılmaktadır;

Halen kullanılmakta olan Kiril grafikli Saha alfabesine şu harfler dâhildir: Аа Бб Вв Гг Ёё Дд Дьдь Ее Ёё Жж Зз Ии Йй Кк Лл Мм Нн Нг Нь нь Оо Өө Пп Рр Сс Hh Тт Уу Үү Фф Хх Цц Чч Шш Щщ Ъь Ыы Ьь Ээ Юю Яя.

Kiril grafikli Saha (Yakut) alfabesinin birkaç dezavantajı vardır.

1. Sahaca normal j sesinden farklı, nazal bir j sesine sahiptir. Ancak bu alfabede bunun için ayrı bir işaret yoktu; Düzenli j ve nazal j'nin ayrı sesler olduğu ve kelimenin anlamını değiştirebileceği unutulmamalıdır;

2. Uzun ünlü, ünsüz ve ya diftongların (ses bileşenlerinin) iki harfle işaret edilmesi;

3. Rusçaya özgü я (ya), ю (yu), е (e) işaretlerinin Saha alfabesinde olması fazlalıktan başka birşey değildir.

Tüm bu kusurlara rağmen kiril grafikli Saha alfabesi Yakutçanın ses sistemini yansıtabilmektedir.

3. Latin Grafikli Saha (Yakut) alfabesi.

Türk halkları arasında Latin alfabesini ilk kullananlar Yakutlardır. 22 yıl (1917-1939) bu alfabeyi kullandılar. Diğer bir deyişle, birçok Türk halkı Arap alfabesinin varlığını tartışırken Sahalar Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçmişlerdir. 100 yıl (1817-1917) Kiril alfabesini kullanmalarına rağmen kendilerine Latin alfabesine geçme hedefini koydular. Sahalar Latin alfabesine geçişi sömürülen ve ezilen kendi özgürlüklerinin ve eşitliklerinin bir işareti olarak görüyorlardı. Mart 1917'de, o zamanlar Petrograd Üniversitesi'nde öğrenci olan ilk Saha dilbilimcisi Semyon Andreyeviç Novgorodov, Latin alfabesine dayalı Saha alfabesini hazırladı. Aynı zamanda, S.A. Novgorodov güçlü bir sosyal ve bilimsel faaliyet gerçekleştirdi. Yakut bölgesinin bilimsel-araştırma departmanına ve dil departmanına başkanlık etti, Yakutistan'ın doğu ülkelerinde bilimsel bir geziye katıldı, siyasi ve pedagojik kurslarda dersler verdi, hazırlık komisyonunun başkanı olarak çalıştı. Sahaca ders kitapları yazdı.

Semyon Novgorodov, yeni bir Saha alfabesi oluşturmak için çeşitli yazı sistemlerini inceledi. Uzun aramalardan sonra uluslararası fonetik alfabeye ilgi duydu. O, Saha alfabesinin kabul edilmesine çalıştı.

1936'da Saha alfabesinde yeni bir reform taslağı geliştirildi. Projeye göre uzun ünlülerin bir makron ile gösterilmesi önerildi. Ancak bu proje hiçbir zaman uygulanmadı (Proekt, 1937:10).

S.A. Novgorodov'un Projesi Yakut yönetimi tarafından memnuniyetle karşılandı. 1917 sonbaharında S.A. Novgorodov tarafından yazılan "Alifba" ders kitabı yayınlandı. Ders kitabı yazarın kendi alfabesine göre yazılmıştır. Unutulmamalıdır ki S.A. Novgorodov tarafından hazırlanan "Alifba" ders kitabı, Sahalar arasında cehaletle mücadelede önemli bir iş yaptı. Böylece XX. yüzyılın 20'li yıllarından itibaren S.A. Novgorodov tarafından derlenen alfabe Latin alfabesine dayanıyordu; bu alfabe ile okullarda ana dili öğretilmiş ve bu alfabe ile yaşlı nüfus arasında mücadele başlamıştır. Bu alfabe fonetik ilkeye dayanıyordu ve Sahaca'nın yazılı olarak doğru bir şekilde ifade edilmesini sağlıyordu. Yazar, yazılı herhangi bir kural olmasına karşıydı. Novgorodov, yazıda yazım ve noktalama işaretleri olduğunu reddetti. Bu konudaki duruşu şöyle idi: "Duyduğum gibi yaz!" (Novgorodov, 1978:34). Konuşma akışındaki seslerin incelenmesi açısından kendi tasarladığı Latin harfleriyle Sahaca yazmak daha doğrudur. Bu nedenle kelimenin başında, ortasında ve sonunda görülen tüm sesler yazıya yansıtılmalıdır. S. A. Novgorodov'un amacı, yalnızca fonetik ilkeye dayalı böyle bir yazı sistemi önermektir. Yazara göre yazı bu ilkeye dayandığında daha demokratik oluyor ve halk

kitlelerine daha çabuk ulaşıyor. S. A. Novgorodov'un bu alfabeyle yazdığı metin örnekleri ortaya çıktıkları günden itibaren Yakut bilim adamları arasında ciddi tartışmalara neden olmuştur. Dolayısıyla S. A. Novgorodov'un Latin alfabesine dayalı olarak derlediği bu yazı sisteminin eksiklikleri Saha aydınları tarafından eleştirilmiştir. Bu alfabede ünlü ve ünsüz seslerin uzunluğu harften sonra konulan iki nokta ile ifade edilirdi. (a:) (k:) ve b.

Bu alfabede diftonglar ve ünlü sesleri temsil eden harflerin özel olarak birleştirilmesiyle oluşturulmuş ve ayrı grafik işaretler olarak kabul edilmiş işaretler vardı. Birleşik harfler dahil, Saha alfabesinde S.A. Novgorodov tarafından dâhil edilen uluslararası transkripsiyon temelinde derlenen 33 harf vardı (Novgorodov, 1978:64). Bu alfabede büyük harflerin olmaması okumayı zorlaştırmakta, iki ayrı cümleyi karıştırmakta idi. Aynı zamanda bu yazıda noktalama işaretleri kullanılmamıştır. Büyük harflerin olmaması özel isimlerin ayırt edilmesini de engellemiştir. Alfabedeki harflerin birbirine benzemesi nedeniyle yazımı ve okunması da zorluklara neden olmuştur. Saha aydınları, S.A. Novgorodov'un bu alfabesini geliştirmek için çeşitli alfabe projeleri önerdiler. Ayrıca Kiril alfabesine geri dönülmesi de önerildi. Örneğin, önde gelen Saha yazarı, halkbilimci ve dilbilimci A. Y. Kulakovsky böyle bir teklifte bulundu. Ancak ne A. Y. Kulakovsky'nin ne de Saha alfabesini Kiril alfabesine göre derleyen diğer dilbilimcilerin önerdiği projeler kabul edilmedi. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi Sahalar özgürlüklerinin ve birliklerinin ilk işaretlerini Latin alfabesinde görmüşlerdir. Uzun süre Rus İmparatorluğu tarafından baskı altına alınan bir halk olan Sahalar için bu durum doğal karşılanabilirdi.

1920-1921 öğretim yılında bu alfabe resmi olarak okul müfredatına alınmış, Sahaca (Yakut dilinde) çıkan *Mançar* gazetesine yayınlanmıştır. 1923'te Novgorodova alfabesinin "orijinal" versiyonu için yazı tipleri üretti ve kitap yayıncılığı yeni bir döneme girdi. Aynı zamanda, bir dizi Yakut bilim adamı ve yazarı (özellikle A.E. Kulakovsky), alfabenin kaldırılmasını ve Kiril alfabesine dayalı yazının getirilmesini savundu (Novgorodov, 1978:45).

1924'te hükümet, Yakut aydınlarının ilgi ve talebini dikkate alarak Saha Merkez Yürütme Komitesi bünyesinde bir Yakut yazı konseyi kurdu. Bu konseye Yakut yazar P.A.Oyunskiyn başkanlık ediyordu (Zaxarov, 2014:6). Aynı yıl konsey kararı ile S.A.Novgorodov tarafından derlenen alfabede bir takım değişiklikler yapıldı; büyük harfler, noktalama işaretleri kullanılmaya başlandı ve bazı grafikler değiştirildi. Bu değişikliklerden sonra S.A. Novgorodov'un alfabesi 1929 yılına kadar kullanıldı. Bu dönemde Latin alfabesinin benimsenmesi cehaletin ortadan kaldırılmasında büyük rol oynadı. Pek çok kitap yayımlandı, Sahaların yazı kültürü gelişti. Saha edebiyatının kurucuları olan yetenekli Saha yazarları, A.Y. Kulakovsky, A.I. Sofranov ve N.D. Neustroyev'in eserleri bu dönemde yayımlandı. Genç Saha yazarlarından P.A.Oyunskiy, S.R.Kulachikov-Ellyay, H.Y.Mordinov'un ilk eserleri S.A.Novgorodov alfabesiyle yayımlandı. Bütün bunlar, tasarladığı alfabenin Saha yazı kültürünün gelişmesinde büyük rol oynadığını göstermektedir. Bu alfabenin saf bir Latin alfabesi olarak kabul edilemeyeceğini söylemeye gerek yok. Çünkü bu alfabe sadece Latin alfabesini değil diğer harfleri de barındırıyordu (ш, w, η). Özellikle uluslararası fonetik grafemlere de burada yer verilmiştir.

Bilindiği gibi 1926 yılında Bakü'de I. Türkoloji Kurultay toplanmıştır. Bu Kurultay'a 131 delege katıldı. Tataristan ve Çuvaş Cumhuriyeti'nden Özbekistan'a ve Kuzey Kafkasya Türk halklarından Yakutistan'a kadar SSCB'nin tüm Türk-Tatar halkları temsil edildi. Ayrıca birçok Rus akademisyenin yanı sıra yabancı bilim adamları (2 Türk, 1 Macar profesör, 2 Alman, 1 Avusturyalı ve 1 İranlı Profesör) Kongre çalışmalarında aktif rol aldı. Kurultay'da alınan kararlardan biri de Türk halklarının alfabeleri hakkındaydı. Bu kararda, daha önce Arap alfabesini kullanan Türk halklarının (Azerbaycan, Özbek, Tatar, Başkurt ve b.) alfabelerinin yanı sıra yeni oluşturulan diğer alfabelerin Latin alfabesine dayalı olarak yeniden oluşturulması önerildi (Bakü Türkoloji Kurultayı, 2006:10) Bu bağlamda, Yeni Türk

Alfabetinin Tüm Birlikler Merkez Komitesi kuruldu. 1927'de aynı kurum, tüm Türk halklarının Latin alfabesine dayalı alfabe projelerinin birleştirilmiş versiyonlarını onayladı. Latin harfli Saha alfabesi bu kuruma sunulmadığı için onaylanmadı. Mesele şu ki, o zamanlar Latin harfli Saha alfabesi halk tarafından hararetle tartışılıyordu. Bazı dilbilimciler, S.A.Novgorodov tarafından derlenen alfabenin geliştirilmiş versiyonunun (1924) kalmasını talep etti. Bazı dilbilimciler, diğer Türk halklarının alfabelerine uyarlanmış Latin harfli Saha alfabesini tercih etti. Bu tartışma nedeniyle, Yakutistan'da birleşik Latin harfli Saha alfabesinin benimsenmesi biraz gecikti. Mart 1929'da Saha (Yakut) Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümetinin kararıyla Latin harflerine dayalı bütün Türklerin kullandığı alfabeti Yakut alfabesinin grafik temeli olarak kabul edildi.

Yeni alfabede Sahaca'nın ses sistemini ifade edebilmek için bütün Türklerin kullandığı alfabeğe bazı değişiklikler yapılmıştır. Alfabe, S.A. Novgorodov'un alfabetinden oldukça farklıydı. S.A. Novgorodov'un alfabetinde Saha'ya ait diftongları ifade etmek için özel harfler kullanılırken yeni alfabede bunlar harf kombinasyonları ile verildi. Ünlü ve ünsüz seslerin uzunluğunu belirtmek için yeni alfabede sesi gösteren harf iki kez yazılmaya başlandı. Örneğin (aa), (oo), (кк) ve b (Pempov, 1972: 214). S.A. Novgorodov'un alfabetinde, ünlü ve ünsüz seslerin uzunluğunu belirtmek için iki nokta üst üste kullanılmıştır. F (ф), ş (ш) v (в), z (з), j (ж) harfleri de yeni Türk alfabetinde yer almıştır. Bu harfleri temsil eden sesler Sahaca'da olmadığı halde bazı Yakut dilbilimciler tarafından alfabeğe dâhil edilmiştir. Bu harfleri yedek grafikler olarak kullandılar. Ancak yeni Yakut alfabesinin yürürlükte olduğu 10 yıl boyunca (1929-1939) bu yedek harfler kullanılmadı.

Ne yazık ki Sovyet Sosyalist Birliği'nin kurulmasından sonra devlet, Türklerin birlik ve eşitliğinin artacağından korkarak topluca Kiril alfabetine geçme kararı almış, bu durum hem Türk halkının kendi geçmişi ile bağlarının kopmasına hem de Türk halkının birbirleri ile kültürel bağlarının kopmasına neden olmuştur. 1991 yılına kadar Sovyetler Birliği'ne katılan Türk halkları Kiril alfabetini kullandılar.

Yakutistan'da her yıl 13 Şubat'ta Anadil ve Yazı Günü kutlanır. Bu karar ilk cumhurbaşkanı Mihail Nikolayev'in kararnamesi ile tahsis edildi. Tarih, ilk Yakut dilbilimci-bilim adamı, pedagoğ, demokrat, kitle edebiyatının kurucusu, Sahaca ilk ders kitaplarının yazarı Semyon Novgorodov'un doğum gününe adanmıştır (Den radnova yazıka i pismennosti v Yakutiya, 2023).

Resim 1. Latin Grafikli Yakut alfabesi (S.A.Novgorodov)

4. Sonuç.

Türk halkları içerisinde Latin Grafikli alfabe kabul eden ve kullanan ilk Sahalar (Yakutlar) olmuştur. Sahalar (Yakutlar) özgürlüklerinin ve birliklerinin ilk işaretlerini Latin alfabesinde görmüşlerdir. Uzun süre Rus İmparatorluğu tarafından baskı altına alınan bir halk olan Yakutlar ilk yazılı eserleri Kiril grafikli alfabe ile yazmışlar. Siyasi olaylardan dolayı defalarca alfabe değişen Yakutlar sonunda 40 işaretten ibaret Kiril alfabesini kabul etmiş ve hâlen kullanılmaktadırlar. Bu alfabelerin her birinin avantajları ve dezavantajları olmuştur. Öyle ki halen kullanılan Kiril grafikli Saha alfabesinin bir takım kusurlu tarafları olsa da Sahaca'nın kendine özgü ses sistemini yansıtabilmektedir.

Kaynaklar

Baraxov İ, (1999), *K uniŋcirovannomu tyurkskomu alfavitu iz istorii yakutskoy pisminnosti*. Erişim tarihi: 10. 08. 2023, <http://ilin-yakutsk.narod.ru/1999-12/50.htm>

Böhtlingk, O. (1851). *Über die Sprache der Jakuten*. Saint-Peterburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

I. Bakü Türkoloji Kurultayı. (2006). *Bibliyografiya*. Bakü: Bilim

Novgorodov S.A. (1978). *Po povodu poiskov trançkripcii dlya narodov, ne imeyuşix pismennosti*, Moskva, Nauka.

Novgorodov S.A. *Yakutskix Bukvarı*. (10.08.2023). Erişim Adresi: <https://www.svf.ru/universitet/rukovodstvo-i-struktura/instituty/pi/news/%D0%AF%D0%BA%D1%83%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B1%D1%83%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C.pdf>

Petrov, N. E. (1972). *Alfavit yakutskovo yazıka. Vaprosı soverşenstovaniya alfavitov tyurkskix yazıkov SSSB*. Moskova: Nauka Вопросы.

Yakutskix Yazıkax. (10.08.2023). Erişim tarihi: <https://vivaldi.nlr.ru/bx000022489/view/?#page=3>

Zaxarova, T.V. (2014). İz istorii yakutskovo alfavita. *Severe-vostoçniy vestnik*. S.1(8). (10.08.2023). Erişim Adresi: <file:///C:/Users/Dilber/Downloads/iz-istorii-yakutskogo-alfavita.pdf>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

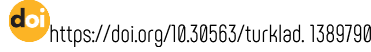
1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 12.11.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 06.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Uçar, E. (2023). Çin Millî Müzesindeki Huang Wenbi Koleksiyonunda Muhafaza Edilen Altun Yaruq Sudur'a Ait Bir Parça. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 363-368.

ÇİN MİLLÎ MÜZESİNDEKİ HUANG WENBİ KOLEKSİYONUNDA MUHAFAZA EDİLEN ALTUN YARUQ SUDUR'A AİT BİR PARÇA

A fragment from altun yaruq sudur in the huang wenbi collection at the national museum of china

ERDEM UÇAR¹

Öz

Çinli arkeolog Huang Wenbi (黃文弼), Doğu Türkistan'a (Xinjiang) yaptığı çeşitli keşif gezileri sırasında bölgeden son derece değerli Eski Uygurca belgeler elde etmeyi başarmıştır. Çin Millî Müzesi'nde saklanan Eski Uygurca yazmaların büyük bir kısmı, Huang Wenbi'nin Doğu Türkistan'daki keşifleri sırasında elde ettiği (1928-1930) koleksiyona dayanmaktadır. Huang Wenbi, bu parçaların çoğunun siyah beyaz resimlerini Turfan üzerine hazırladığı arkeolojik raporda 1954'te yayımlamıştır. Bu makalede, Huang Wenbi koleksiyonunda bulunan *Altun Yaruq Sudur*'a ait parçanın neşri sunulacaktır. Parça, II. *Tegzinç*'in (卷 *juan*) 4. bölümünün sonuna aittir. Metnin ön yüzü, *Sūtra*'nın St. Petersburg yazmasında mevcuttur. Parçanın arka yüzü ise St. Petersburg yazmasında bugün eksik olan 47. yaprağına (ikinti yéti elig) karşılık gelmektedir ve arka yüz St. Petersburg yazmasındaki kayıp kısmı tamamlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Altun Yaruq Sudur, Huang Wenbi.

Abstract

The Chinese archaeologist Huang Wenbi (黃文弼) succeeded in obtaining highly valuable Old Uyghur documents during several expeditions to East Turkestan (Xinjiang). A significant part of the Old Uyghur manuscripts in the National Museum of China is based on the collection Huang Wenbi obtained during his expeditions to East Turkestan from 1928 to 1930. In 1954, he published an archaeological report in which he made black and white photographs

¹ Dr., Friedrich-Schiller-Universität Jena, Jena/Almanya

El-mek: erdem.ucar@uni-jena.de

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0039-9619>

of many of these fragments relating to Turfan. The article deals with a fragment from the collection of Huang Wenbi that relates to the *Altun Yaruq Sudur*. It belongs to the part 4 of the *Tägzinč* (卷 *juan*) II. While the recto of the fragment is present in the St. Petersburg manuscript of the *Sūtra*, the verso of the fragment corresponds to the missing 47th leaf (*ikinti yeti ālig*) in the St. Petersburg manuscript today. Therefore, it can be said that the verso completes the missing section in the St. Petersburg manuscript.

Keywords: Old Uyghur, Altun Yaruq Sudur, Huang Wenbi.

1. Giriş

Çinli arkeolog Huang Wenbi (黃文弼) (1893-1966), 1927'den itibaren bazen tek başına bazen de İsveçli kâşif Sven Anders Hedin (1865-1952) ile beraber İç Moğolistan ve Doğu Türkistan'ın muhtelif bölgelerine çeşitli keşif gezileri yapmış, bunun neticesinde bölgeden çok değerli sanat eserleri ile yazmalar elde etmeyi başarmıştır (Jacobs, 2014:122-131). Çin Millî Müzesi'nde (中國國家博物館) muhafaza edilen Eski Uygurca yazmaların ekseriyeti, Çinli arkeolog Huang Wenbi'nin Doğu Türkistan'a yaptığı arkeolojik gezilerde (1928-1930) elde ettiği koleksiyona dayanmaktadır. Huang Wenbi, sözkonusu parçaların çoğunun siyah beyaz resimlerini Turfan üzerine hazırladığı arkeolojik raporda neşretmiştir (1954). Huang Wenbi koleksiyonu, 1949'dan 1959'a kadar Çin Sosyal Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nde (CASS) bulunuyordu. Koleksiyonun bir kısmı, Çin Millî Tarih Müzesi (中國歷史博物館) adıyla yeni kurulan müzeye 1959'da nakledildi. Japon Türkolog Umemura Hiroshi, Çin Millî Tarih Müzesi'nde muhafaza edilen 16 Eski Uygurca parçanın geçici katalogunu hazırlamıştır (1991). 2003 yılında, Çin Ulusal Tarih Müzesi, yeni kurulan Çin Ulusal Müzesi ile birleştirilmiştir (Fu, 2022:564).²

2. Neşir

Aşağıda Huang Wenbi koleksiyonunda bulunan *Altun Yaruq Sudur*'a ait parçanın neşri sunulacaktır. Parçanın kayıt numarası hakkında şu an için bir şey söylemek mümkün değildir. Sözkonusu parça Umemura Hiroshi'nin hazırladığı geçici katalogta ne yazık ki bulunmamaktadır.

Parçanın neşrinde Uçar 2020'de önerilen sistem esas alınmıştır. Parça, II. *Tegzinç*'in (卷 *juan*) 4. bölümünün sonuna ait olup Çince metinde Taishō 665 16 413 b28-c5³ (= Nobel, 1958: 94) arasına karşılık gelmektedir. Parçanın ön yüzü *Altun Yaruq Sudur*'un St. Petersburg yazmasında SI 4498 M/1 II 46 r20-46 v5 (Radlov-Malov, 1913/I: 125/20-126/5 = Kaya, 2021: 213)⁴ arasına tekabül ederken, parçanın arka yüzü⁵ St. Petersburg yazmasında bugün eksik olan 47. yaprağına (*ikinti yeti elig*) karşılık gelmektedir. Dolayısıyla, parçanın arka yüzünün St. Petersburg yazmasındaki kayıp yeri tamamladığı söylenebilir. St. Petersburg yazmasında eksik olan yaprak, neşri sunulan parça dışında *Altun Yaruq Sudur*'un Berlin yazmalarından B 1 = *U

² Huang Wenbi koleksiyonunda yer alan Eski Uygurca parçalar üzerinde, Çinli meslektaşımız Fu Ma (付馬) tarafından bugünlerde bir çalışma yürütülmektedir. Kendisinden aldığım bilgilere göre, meslektaşım, 1954'te resimleri neşredilen koleksiyondaki tüm parçaların orijinal hâlde bugün hâlâ mevcut olduğuna inanmakta, fakat bazı parçalar Çin Sosyal Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nde (CASS) bulunduğu için bunların ayrıca incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Meslektaşımızın Huang Wenbi koleksiyonundaki Eski Uygurca parçalarla ilgili son makalesi için bk. Fu 2023.

³ Çince Budist Kanon, yani *Taishō Shinshū Daizōkyō* (大正新脩大藏經) için Tokyo üniversitesine ait dijital platformdan (<http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/>) faydalanılmıştır.

⁴ St. Petersburg yazmasındaki yaprakların Radlov-Malov neşrinde tekabül ettiği sayfalarla olan tekabül listesi için bk. (Uçar, 2023a:35-63).

⁵ Parçanın arka yüzünün neşri için bk. (Zieme, 1977:151, dip. 7).

9038 (T III M 56.12)⁶ r16-26 ve v1-26. satırları ile B 27 = Mainz 557 + Mainz 550 (T III M 206)⁷ r1-3. satırlarında ve B 59 = U 1992 (T I)⁸ numaralı parçada da mevcuttur.

Zieme'ye göre, Mainz 123 (T I 164)⁹ ve U 998 (T I D) numaralı parçalar muhtemelen 30 satır ihtiva eden uzun *pothī* biçimindeki bir yazmaya ait olup iki parça da *Altun Yaruq Sudur*'un *Süü* (Giriş) kısmındandır. Zieme, Huang Wenbi koleksiyonunda bulunan parçanın da Mainz 123 ve U 998 numaralı parçalarla aynı yazmaya ait olduğunu düşünmektedir (Zieme, 1977:150-151). *Altun Yaruq Sudur*'un Berlin'de muhafaza edilen yazmalarını ve parçalarını tavsif eden Raschmann'a göre, U 998¹⁰ numaralı parça B 11, ama Mainz 123 numaralı parça B 15 numaralı yazmaya aittir (Raschmann, 2000:21-66). *Altun Yaruq Sudur*'un Berlin'de 70'e yakın yazması bulunmaktadır. Esere ait parçaların hangi yazmaya ait olduğunu tespit etmek oldukça zordur ve bunu yapmak için ciddi bir mesai harcanması gerekmektedir. Bu nedenle Zieme ve Raschmann'ın parçaları farklı yazmaya ait olarak teşhis etmesi kabul edilebilir bir durumdur. Tespit edebildiğim kadarıyla B 60 numaralı yazmaya ait U 731 (T I D) numaralı parça (Raschmann 2000:48, 162-163), Huang Wenbi koleksiyonundaki neşrini sunulan parça ile birbirine benzemektedir. Her iki parçada da *pothī* deliği 7. ve 9. satırlar arasında yer almakta olup her ikisinde de kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Ancak Huang Wenbi koleksiyonunda bulunan parçanın renkli resmi görülmediği için bu konuda kesin bir şey söylemek oldukça zordur.

Ön

1. nomluğ ötügin eşidü y(a)rılıqap
NWMLWX AWYTWKYN AŞYDW YRLYĀAB
2. ötrü somakétu bodis(a)t(a)vıg öge
AWYTRW SWMAKYTW BWDYSTVYX AWYKA
3. alqayu y(a)rılıqadı „, edgü edgü töz-
AALĀAYW YRLYĀADY „, ADKW ADKW TWYZ
4. [ün]ler¹¹ oğlı ya qaltı [b]o¹²
// LAR AWXLY Y A ĀALTY /W
5. [seni]ñ¹³ tülünđeki altun
////K TWYLNWDAKY AALTWN
6. [küvrüg]¹⁴ ünintin eşdilmiş¹⁵ „,
///// AWYNYNTYN AYŞDYLMYŞ „,
7. [bo burxan]lar¹⁶ ögdisin
// ///// (P) LAR AWYKDYSYN
8. [kşanti]¹⁷ qılmaqlıg
///// (P) ĀYLMAXLYX

⁶ Parçanın tavsifi için bk. Raschmann, 2000:132 [160] ve neşri için bk. Raschmann, 1998.

⁷ Parçanın tavsifi için bk. Raschmann, 2000:134 [161-162].

⁸ Parçanın tavsifi için bk. Raschmann, 2000:133 [161].

⁹ Parçanın tavsifi için bk. Ehlers, 1987:1 [29].

¹⁰ Raschmann, parçanın kopan kısmını birleştirip parçayı U 748+U 998 (T I D) olarak tavsif etmiştir (Raschmann, 2000:14 [65-66]).

¹¹ Krş. Radlov-Malov, 1913: 126/1 ve B 1 = U 638 v3.

¹² St. Petersburg yazmasında (Radlov-Malov, 1913:126/2) yok, Berlin yazmalarından birinde var. Krş. B 1 = U 638 v4.

¹³ Krş. Radlov-Malov, 1913:126/2 ve B 1 = U 638 v4.

¹⁴ Krş. Radlov-Malov, 1913:126/3 ve B 1 = U 638 v5.

¹⁵ Krş. Radlov-Malov, 1913: *eşdilmiş* (126/3). Fiilin standart yazımı <AYŞDYDL> ve <AŞYDYDL> şeklinde olsa da erken dönem bazı metinlerde <AYŞDYL> yazımına da (Özertural 2020: 49) rastlanıyor.

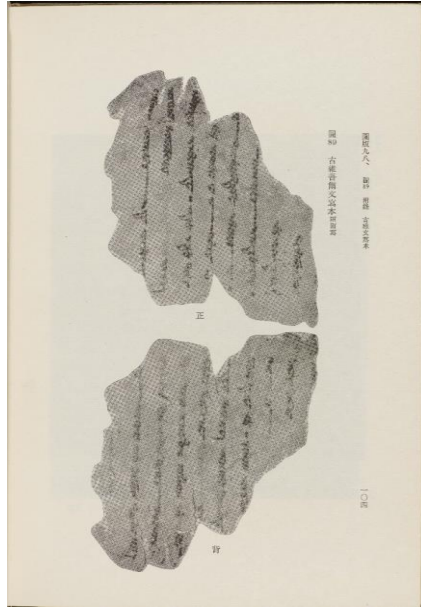
¹⁶ Krş. Radlov-Malov, 1913:126/3-4 ve B 1 = U 638 v5-6.

¹⁷ Krş. Radlov-Malov, 1913:126/4 ve B 1 = U 638 v6.

Arka

ikinti kırq (?)¹⁸
AYKYNTY ĞYRĞ

9. [ant]a ötrü ol qamağ t(e)ñrilig
////A AWYTRW AWL ĞAMAX TNKRY LYX
10. yalañoqluğ uluğ térin quvrağ ,,
YALANKWĞ LWX AWLWX TYRYN ĞWVRAX ,,
11. bo muntağ yañlıg nomluğ kezigig
BW MWNTAX YANKLYX NWMLWX KAZ YKYK
12. t(e)ñri t(e)ñrisi burxan y(a)r[lıgın]¹⁹
TNKRY TNKRYSY BWRXAN YR/////
13. [éşi]dü²⁰ teginip ertinü tañladı[lar]²¹ ,,
////DW TAKYNYB ARTYNKW TANKLADY /// ,,
14. muñadtılar ,, uluğ ögrünç[ülüg]²²
MWNKADTY LAR ,, AWLWX AWYKRWNÇ/ ///
15. sevinçlig [bolu teginip ,,]²³
SAVYNÇLYK (P) //// //
16. t(e)ñri t(e)ñri[si burxan]
TNKRY TNKRY (P) // //
17. y(a)rılıg[ın] ...
YRLYX// (P) ...

Huang Wenbi, 1954: 89 [104]

¹⁸ Resimden yaprak numaralandırması net olarak okunamıyor.

¹⁹ Krş. B 59 = U 1992 r2.

²⁰ Zieme, 1977: [eşi]dip (151, dip. 7). Fiilin standart yazımı için bk. Özertural 2020:36-38.

²¹ Krş. B 59 = U 1992 r3.

²² Krş. B 59 = U 1992 r4 ve B 1 = *U 9038 r24. Hakkında bir not için bk. Uçar, 2023b:27.

²³ Zieme 1977: [boltular] (151, dip. 7). Krş. B 1 = *U 9038: ... teginip (r25) ve Rasschmann, 1998:301.

Kaynaklar

Ehlers, G. (1987). *Alttürkische Handschriften. Teil 2. Das Goldglanz-Sūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmaparhāvādānamālā*. Depositum der Preußischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin). Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. XIII, 10. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Fu, Ma (2022). Unedited Old Uighur Buddhist Literature Preserved in the National Museum of China: the Mahāpratisarā dhāraṇī and 'On the Three Qualities'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Y. 75, S. 4, s. 563-592.

Fu, Ma (2023). 中国国家博物馆藏黄文弼所获回鹘文书研究札记 [Notes on the Old Uighur Manuscripts Acquired by Huang Wenbi in the Collection of the National Museum of China]. 中国国家博物馆馆刊 [Journal of National Museum of China]. Y. 8, S. 241, s. 151-159.

Huang Wenbi (1954). 吐魯番考古記 [Archaeological Records from Turfan]. Beijing: Science Press.

Jacobs, J. B. (2014). Huang Wenbi: Pioneer of Chinese Archaeology in Xinjiang. *The Silk Road*, S. 12, s. 122-131.

Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruq, Giriş, Metin ve Dizin, Gözden Geçirilmiş Baskı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nobel, J. (1958). *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra. Das Goldglanz-Sūtra. Ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus. I-Tsing's chinesische Version und Ihre tibetischen Übersetzungen. I-Tsing's chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des chinesischen Textes versehen. Erster Band*. Leiden: E. J. Brill.

Özertural, Z. (2020). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/2 Verben: edād- – ıztä-, unter Mitwirkung von Röhrborn, K*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Radlov, V. V.; Malov, S. E. (1913). *Suvarṇaprabhāsa (Sutra Zolotogo Bleska), Tekst' Uygurskoy Redaktsii I-II*. St. Petersburg: Imperatorskoy Akademii Nauk.

Raschmann, S. C. (1998). Aus den Vorarbeiten F. W. K. Müllers zum Altun Yaruq Sudur. *Bahşi Ögdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags*. Haz. Ölmez, M. ve Laut J. P. Simurg Yayınları. İstanbul, s. 295-304.

Raschmann, S.-C. (2000). *Alttürkische Handschriften: Teil 5. Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras. Teil 1: Vorworte und Erstes bis Drittes Buch*. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. XIII, 13. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Uçar, E. (2020). Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu. *Journal of Old Turkic Studies*, Y. 4, S. 1, s. 231-250.

Uçar, E. (2023a). Altun Yaruq Sudur'un St. Petersburg Yazması'ndaki Yapraklar ile Radlov-Malov Neşirindeki Sayfaların Tekabül Listesi (Deneme). *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Y. 2, S. 2, s. 35-63.

Uçar, E. (2023b). Friedrich Wilhelm Karl Müller'in Terekesindeki Altun Yaruq Sudur'un B 1 Yazmasına Ait Neşredilmemiş Parçalar. *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Y. 2, S. 2, s. 1-33.

Umamura, Hiroshi (1991). 中國歷史博物館藏《吐魯番考古記》所收回鹵文古文獻過眼錄 [A Survey of Old Chinese Documents Recovered from the Turfan Archaeological Records in the Collection of the Chinese Museum of History]. 中國歷史博物館館刊 [Museum of Chinese History Journal]. S. 15-16, s. 157-163.

Zieme, P. (1977). Zu den Legenden im Uigurischen Goldglanzsūtra. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, S. 1, s. 149-156.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1334171>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 28.07.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 08.11.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Dinçaslan, M.F. (2023). Gagavuz Türkçesi Ana Ağız Alanları ile Alt Ağız Gruplarının Şimdiki Zaman Ekinin Varyantlarına Göre Tasnifi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 369-387.

**GAGAVUZ TÜRKÇESİ ANA AĞIZ ALANLARI İLE ALT AĞIZ GRUPLARININ
ŞİMDİKİ ZAMAN EKİNİN VARYANTLARINA GÖRE TASNİFİ¹**

Classification of the main dialectal areas and subdialectal groups of Gagavuz Turkic according to the variants of the present tense suffix

MEHMET FATİH DİNÇASLAN²

Öz

Bu çalışmada diyalektoloji araştırmacılarının ağız alanlarının tespiti ve tasnifinde sıkça başvurdukları ölçütlerden biri olan şimdiki zaman ekinin kullanım biçimi, Gagavuz Türkçesi özelinde değerlendirilmiş ve Gagavuz Türkçesinin ana ağız alanları ile alt ağız grupları söz konusu ölçüte göre sınıflandırılmıştır.

Sınıflandırmaya esas şimdiki zaman ekinin kullanım biçimlerine ait verilerin elde edilebilmesi adına günümüzde farklı ağız alanları halinde varlığını sürdüren Gagavuz Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Moldova Cumhuriyeti'nin Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi, Ukrayna'nın Odessa, Yunanistan'ın Evros, Kuzeydoğu Bulgaristan'ın Varna ve Dobriç bölgelerinden derlemeler yapılmış, derlemelerden hareketle çeviri yazı tekniğiyle kaynak metinler oluşturulmuş ve bu metinler deşifre edilerek derlenen ağız malzemeleri ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Dil incelemeleri sonucunda elde edilen verilerden hareketle bulgular yorumlanmış, çalışmaya esas bütün ağız bölgeleri müstakil olarak değerlendirilmiş, söz konusu ağız bölgelerinin Gagavuz Türkçesi ağızları içerisindeki yeri şimdiki zaman ekinin kullanım biçimlerine göre tespit edilmiş, şimdiki zaman ekinin bir ölçüt olarak yeterli olmadığı durumlarda da başka ölçütlere başvurularak Gagavuz Türkçesinin ana ağız alanları ile alt ağız grupları sınıflandırılmaya çalışılmıştır.

¹ Bu çalışma Mehmet Fatih DİNÇASLAN tarafından hazırlanan "Gagavuz Türkçesi Ağızları" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Öğ. Gör. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, el-mek:fatihdinçaslan@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4725-0739>

Çalışmanın sonunda Gagavuz Türkçesinin ana ağız alanları ve alt ağız grupları, ileride hazırlanacak olan dil atlası çalışmalarına da kaynak teşkil edebilecek şekilde şimdiki zaman ekinin kullanımına göre linguistik coğrafya metodu kullanılarak haritalandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağız Bilimi, Gagavuz Türkçesi Ağızları, Şimdiki Zaman, Linguistik Coğrafya Metodu.

Abstract

In this study, the usage of the present tense suffix, which is one of the criteria frequently used by dialectological researchers in the determination and classification of dialect areas, was evaluated in Gagauz Turkic and the main dialect areas and sub-dialect groups of Gagauz Turkic were classified according to this criterion.

In order to obtain data on the usage patterns of the present tense suffix based on the classification, compilations were made from the Gagauzia Autonomous Region of the Republic of Moldova, Odessa of Ukraine, Evros of Greece, Varna and Dobrich regions of Northeastern Bulgaria, where Gagauz Turks, who continue to exist in different dialectal areas today, live intensively, source texts were created with the transcription technique based on the compilations, and these texts were deciphered and the compiled dialectal materials were examined in detail.

Based on the data obtained as a result of the language analyses, the findings were interpreted, all dialect regions were evaluated independently, the place of these dialect regions within the dialects of Gagauz Turkic was determined according to the usage forms of the present tense suffix, and in cases where the present tense suffix was not sufficient as a criterion, other criteria were applied and the main dialect areas and sub-dialect groups of Gagauz Turkic were tried to be classified.

At the end of the study, the main dialectal areas and sub-dialectal groups of Gagauz Turkic were analysed according to the use of the present tense suffix in a way that can be a source for the language atlas studies to be prepared in the future.

Keywords: Dialectology, Gagauz Turkic dialects, Present Tense, Linguistic Geography Method.

1. Giriş

Dil araştırmaları arasında diyalektoloji çalışmalarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Diyalektoloji çalışmalarında ağızların tespit edilmesi, yazıya aktarılması, söz varlığının ortaya konulması, dil özelliklerinin incelenmesi ve tasnif edilmesi gibi hususlar ele alınmaktadır. Diyalektoloji araştırmacılarının ağız alanlarının tespiti ve tasnifinde sıkça başvurdukları ölçütlerden biri de şimdiki zaman ekinin kullanım biçimleridir. Nitekim Caferoğlu (1960), Ercilasun (1985), Gülensoy (1985), Karahan (1996) gibi araştırmacıların çalışmalarında şimdiki zaman ekinin kullanım biçimlerine göre sınıflandırma çalışmaları yaptıkları bilinmektedir.

Bu çalışmada Gagavuz Türkleri, Gagavuz Türklerinin yayılma alanları, Gagavuz Türkçesi ve ağızlarıyla ilgili kısa bir bilgi verildikten sonra şimdiki zaman ekinin Türk dilindeki durumu genel hatlarıyla ele alınmış, Gagavuz Türkçesi ağızları özelinde de varyantları değerlendirilmiş ve elde edilen bulgulardan hareketle ağız sınıflandırması yapılmaya çalışılmıştır.

1.1. Gagavuz Türkleri

Gagavuz Türkleri, ata yurtları olan Orta Asya'daki Altaylardan Doğu Avrupa'daki Balkanlar'a, Dobruca'ya ve günümüzde ana yurt haline getirdikleri Besarabya'ya uzanan bir yayılma sahasına ve köklü bir geçmişe sahiptir. Nitekim Gagavuz Türklerinin tarihî süreçte

Dobruca, Besarabya ve Bucak hattında yoğunlaştıkları, Bulgaristan'ın kuzeydoğusu ve Karadeniz kıyılarından Trakya'ya kadar uzanan yarım hilal şeklinde beliren kıyı hattının yanı sıra iç kısımlardaki gerek Deliorman ve Tuzluk bölgeleri gerek Meriç (Evros) Havzası dolaylarında yaşadıkları bilinmektedir.

Günümüzde ise temel yapıyı oluşturan Moldova Cumhuriyeti Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi başta olmak üzere Ukrayna'nın Odessa, Yunanistan'ın Evros, Kuzeydoğu Bulgaristan'ın Varna ve Dobriç bölgeleri Gagavuz Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları bölgeler olarak ön plana çıkmakla birlikte Gagavuzlar Rusya, Romanya, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Letonya, Estonya, ABD, Brezilya ve Türkiye gibi birçok ülkede de dağınık olarak yaşamaktadırlar (Özkan, 2017:7; 2019, 54-57).

1.2. Gagavuz Türkçesi ve Ağızları

Gagavuz Türkçesi, Çağdaş Türk yazı dilleri arasında ağız alanından yazı dili alanına geçen en son yazı dilidir. Gagavuz Türkçesi Türk yazı dillerinin sınıflandırılmasında yönlere göre yapılan tasnifte Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesiyle birlikte Güney/Güney-Batı grubunda, boy adlarına göre Oğuz grubunda ya da Peçenek ve Uz boylarının dilleriyle birlikte Oğuz grubunun Oğuz-Bulgar alt grubunda, dil özellikleri ya da dil ölçütlerine göre ise dağlı grubunun yev alt bölümünde tasnif edilmektedir (Arat 1987:59-149; Tekin 1989:141-168).

Gagavuz Türkçesi, yazı dili olmadan evvel farklı ağız alanları hâlinde gelişimini sürdürmüş, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve Avrupa ortalarına kadar ilerleyen Peçenek, Uz/Oğuz ve Kıpçak/Kuman Türkçesi temelinde gelişim göstererek zaman içerisinde Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinin etkisiyle bazı Arapça ve Farsça kelimeleri bünyesine katmış aynı zamanda dönem dönem birlikte yaşadıkları Bulgar, Yunan, Rumen, Moldovan, Ukrayn ve Rus dillerinden de aldığı ödünçlemelerin yanı sıra Slav dillerinin etkisiyle oluşan ifade düzeni ve bazı gramer yapılarındaki farklılaşmayla birlikte diğer taraftan bünyesinde barındırdığı eskicil özelliklerle kendine özgü nitelikleri olan bir yazı diline evrilmiştir.

Gagavuz Türkçesi yazı dilinin temelini oluşturan Merkez (Komrat /Çadır Lunga) ağız ve Güney (Valkaneş) ağız olmak üzere iki ağız bulunmaktadır (Pokrovskaya, 1966:136). Günümüz ölçünlü Gagavuz Türkçesi yazı dilinin oluşumunda Merkez (Komrat / Çadır Lunga) ağız ve Güney (Valkaneş) ağız alanlarıyla birlikte Kuzeydoğu Bulgaristan ağız alanlarından yapılan çalışmalar etkili olmuştur.

Gagavuz Türkçesi ve ağızları üzerine ilk çalışma Valentin Moşkov tarafından yapılmıştır. Moşkov, 1895-1904 yılları arasında Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Pamukça ile Besarabya'daki Beşalma Gagavuz ağızlarından derlediği folklor metinlerinden hareketle Gagavuz ağızlarını karşılaştırmış, söz konusu iki ağız alanının birbirine oldukça yakın olduğu sonucuna ulaşmış ayrıca Gagavuzların küçük bir halk olmasına rağmen neredeyse her köyün kendine has ağız özelliklerinin olduğu yönünde bir değerlendirmede bulunmuştur (Moşkov, 1904).

Moşkov, derlediği metinlerden hareketle Gagavuzlar arasında kullanılan ağızların özelliklerini, diğer Balkan Türk ağızları ile ilişkilerini ortaya koymuş ve Güney ağızının Türkiye Türkçesine daha yakın olduğuna işaret etmiştir (Özkan, 2019:70).

Gagavuz Türkçesi ağızlarıyla ilgili olarak Kuzeydoğu Bulgaristan ile Dobruca bölgeleri özelinde ve günümüzde Gagavuz Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Besarabya bölgesi ile ilgili değerlendirmeler içeren Moşkov'un (1904) çalışmasının dışında Kowalski (1933), Doerfer (1959), Pokrovskaya (1964), Tukan (1964), Zajaczkowski (1966), Stamova (2001), Copuşcu (2021) gibi araştırmacılar da çalışmalar yapmıştır. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde zorunlu göçe maruz kalan ve günümüzde bu sürgünün bakiyeleri olarak Kazakistan'da yaşayan Gagavuzların ağızlarıyla ilgili Amanjolov (1960) tarafından yapılan bir çalışma da bulunmaktadır.

Kowalski, Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Deliorman Türkleri ile aynı bölgede yaşayan Gagavuzların ağız özelliklerini karşılaştırması sonucunda Balkan Türk ağızlarından Gacal ağızıyla Besarabya Gagavuz ağzının tek bir ağız alanı içinde değerlendirilmesi gerektiğinden söz etmektedir. Ayrıca bu bölgedeki diğer Türklerin ve Gagavuzların konuştukları dile de Tuna Türkçesi adını vermektedir (1933:492).

Özkan, Gerhard Doerfer'in, Kowalski'nin tespitlerinden hareketle "Balkanlar'da kullanılan Türkçeyi, Tuna ve Balkan Türkçesi adıyla iki ana gruba ayırarak; Gagavuz Türkçesi ile Bulgaristan Türk ağızlarını Tuna Türkçesi, Dobruca Tatarlarının, Nogayların ve Bosna'da yaşayan Türk topluluklarının ağızlarını Balkan Türkçesi olarak adlandırdığını ayrıca Gagavuz Türkçesinin, bazı Bulgaristan Türk ağızları ve kuzey Anadolu'daki Trabzon, Rize, Kars, Çoruh ağızlarıyla büyük benzerlikler gösterdiğine işaret ettiği bilgisini aktarmaktadır (Özkan, 2019:73)."

Tukan, güney ağzının özelliklerini ortaya koyduğu çalışmada Ukrayna'nın Odessa dolayındaki Kotlovina (Balboka), Vinogradovka (Kurçu) ve Aleksandrovka (Satılık Hacı) ağızlarının Valkaneş ağzına yakın olduğunu; Çervonoarmeyskoye (Kubey), Dmitrovka (Kanlı Çukur), Tabaka ve Novoselovka ağızlarının da Çadır Lunga ağızlarına benzer olduğu değerlendirmesini yapmakta, ayrıca Moldova Valkaneş dolayında bulunan Etuliya ağzının da Valkaneş ağız grubuna eklenmesi gerektiğini belirtmektedir (Tukan, 1964:9)

Pokrovskaya, günümüz Besarabya bölgesinde bulunan Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri ve Ukrayna'nın güneyinde yaşayan Gagavuzların konuştuğu Türkçenin iki ağız olduğunu (1964: 12), hâkim ve yaygın olan Merkez (Komrat /Çadır Lunga) ağzının; 1957'den itibaren oluşum sürecindeki yazı dilinin temelini oluşturduğunu, daha az yaygın olan güney (Valkaneş) ağzından da yazı dili kuralları hazırlanırken kısmen yararlandığından (2018:168) söz etmektedir. Ayrıca Pokrovskaya Gagavuz Türkçesinin Merkez ağızıyla Güney ağzını karşılaştırmış ve ağızların özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır (Pokrovskaya, 2021: 127-133).

Stamova, Ukrayna Gagavuzları ile Moldova Gagavuzları arasından derlemeler yaptığını fakat derlemelerden sadece Çadır vilayetine ait olanları çalışmaya konu edindiğini; eldeki tüm malzemelerin tam olarak değerlendirilmesi durumunda da Gagavuz Türkçesinin ağız özellikleri ile Moldova ve Ukrayna Gagavuz ağızlarının daha net olarak ortaya konulabileceğini ifade etmektedir (Stamova, 2001:33).

Copuşcu, Moldova Cumhuriyeti Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi Kıpçak kasabasında saha araştırmaları neticesinde derlediği metinlerden hareketle konuşma dilinin ses envanterini çıkarmış, fonemleri ve varyantları tespit etmiş, parçalar üstü birimleri ele almış, ses değişimlerini etraflıca değerlendirmiştir. Ayrıca Kıpçak konuşma dilinin leksikolojik özelliklerini ortaya koymaya çalışmış, farklı dillerden alınan kopya kelimelerin tasnifini yaparak Kıpçak kasabası özelinde konuşulan Gagavuz Türkçesinin tipik özelliklerini belirlemeye çalışmıştır (Copuşcu, 2021:135-138).

Gagavuz Türkçesi ve ağızları üzerine yapılan tüm bu çalışmalara bakıldığında ana ağız alanları ve alt ağız gruplarının tamamıyla ilgili bütünlük bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Nitekim Ahmet Günşen; Moşkov ve Dmitriev gibi Türkologların araştırmalarından sonra Bulgaristan, Besarabya ve özellikle Yunanistan'da yaşayan Gagavuz Türklerinin ağızları ve bu ağızların Moldova'da yaşayan ana kitlenin Türkçesiyle birleşen ve ayrılan taraflarının ortaya konulmadığından söz etmektedir (Günşen, 2012:126). Söz konusu eksikliğin giderilmesinde ve nihayetinde Balkan Türk ağızlarının tasnifinde de bu çalışmanın tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirilebileceğinden hareketle çalışmanın kapsamı genişletilmiş ve böylelikle Gagavuz Türkçesi ağızlarıyla ilgili bütünlük bir araştırma yapılmaya çalışılmıştır.

2. İnceleme

2.1. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman kavramı Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren Türkçenin tüm dönemlerinde birçok farklı ekle ifade edilmiştir. Eski Türkçe döneminde şimdiki zaman için özel bir ek kullanılmamış, geniş zaman eki olan *-r/-Ir/-Ar* eki hem geniş zamanı hem şimdiki zamanı bazen de gelecek zamanı ifade etmiştir (Gabain, 1988:80).

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde de şimdiki zaman ifadesi Eski Türkçede olduğu gibi çoğunlukla geniş zaman ekiyle karşılanmıştır. Karahanlı Türkçesinde şimdiki zamanı ifade etmek için ayrıca *-a*, *-e* ve *-may,-mey* ekleri mevcuttur. Harezmi Türkçesinde de geniş zaman ekleri dışında şimdiki zaman eki olarak Eski Türkçede kullanılmış olan *-yur*, *-yür* eki kullanılmıştır (Türk, 1996:292-298).

Harezmi Türkçesinden itibaren geniş zaman ile şimdiki zaman ifadesi birbirinden ayrılmaya başlamış, şimdiki zaman; geniş zamanı ifade eden eklerin yanı sıra kelime ve eklerden oluşan birtakım birleşik yapılar ile de ifade edilmeye başlanmıştır. Bunun için özellikle *tur-/dur-* ve *yori-* yardımcı fiillerinden faydalanılmıştır (Bulak, 2017:227).

Eski Anadolu Türkçesinde ise şimdiki zaman için kullanılan özel bir ek yoktur (Timurtaş, 2005:144). Ancak Timurtaş, bugün kullanılan ve *yori-* fiilinden gelen *-yor* ekinin 14. yüzyıla ait bazı eserlerde kullanıldığı bilgisini aktarmaktadır (Timurtaş, 2005:144-145). Aynı zamanda Eski Anadolu Türkçesindeki geniş zaman *-(V)r* ve istek kipi *-(y)A* ekleri şimdiki zaman görevinde kullanılmıştır (Şahin, 2003:62).

Eski Anadolu Türkçesinin son döneminde yaygınlaşmaya başlayan ve Osmanlı Türkçesi döneminde eklenen *-yor* eki (Bulak, 2017:227) günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilindeki şimdiki zaman biçimini oluşturmuştur.

Anadolu ağızlarında ise şimdiki zamanın çekiminin, genellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren şekillenmeye başlayan ve *yori-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılmasıyla ortaya çıkan yapının çeşitli fonetik yansımalarıyla yapılmaktadır (Gülensoy, 1985:291; Akar, 2001:3).

2.2. Gagavuz Türkçesi Ağızlarında Şimdiki Zaman

Gagavuz Türkçesi ağızlarında, üzerine geldiği fiilin bildirdiği oluş ve kılışın, sözün söylendiği anda başladığını ve devam etmekte olduğunu belirten şimdiki zaman çekimi için çeşitli fonetik olaylar sonucunda *-êr³*, *-er*, *-iy*, *-iy*, *-y*, *-ye*, *-yer*, *-yo*, *-yor* gibi farklı şekillerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Şimdiki zaman eki Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında, farklı şekillerde ortaya çıktığından dolayı önemli bir kıstas olarak değerlendirilmektedir (Karahan, 1996:43). Nitekim Gagavuz Türkçesi ağızlarının da en önemli ayırıcı özelliklerinden biri olup Gagavuz Türkçesi ağızlarında şimdiki zaman ekinin çeşitli ses olayları sonucunda oluşan farklı kullanım şekilleri tespit edilmiştir. Tespit edilen verilerin tanıklanmasında Mehmet Fatih Dinçaslan'ın "Gagavuz Türkçesi Ağızları" adlı doktora çalışmasındaki "Metinler" bölümünden yararlanılmıştır⁴.

Gagavuz Türkçesi ana ağız alanlarının tespitinde ve alt ağız alanlarının belirlenmesinde kıstas olarak değerlendirilebilecek nitelikte özellikler barındıran şimdiki zaman ekinin ağızlara göre kullanım biçimleri tespit edilmiş ve buna göre sınıflandırma yapılmıştır.

³ Merkez ağzında /e/ den daha geriye doğru eklenerek orta damakta /e/~ı/ arası diftongla söylenen ve yarı uzun bir ses olarak telaffuz edilen /ê/ sesi Türkçe kelimelerde özellikle kalın sıradan fiillerin şimdiki zaman çekiminde "êr" şeklinde kullanılır. Özkan, *-êr* ekinin ortaya çıkışı ile ilgili olarak *-iyor* > *-ior* ekinin *-er* ekine benzeşmesi sonucu *-iar* şeklini alması biçiminde değerlendirilebileceğinden söz etmektedir (2019: 247).

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. [Dinçaslan, M.F. (2023). Gagavuz Türkçesi Ağızları. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss.271-518.]

Sınıflandırmada Moldova Cumhuriyeti Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi siyasi haritasına göre üç bölge temelinde adlandırmalar yapılmış, aynı bölgede farklı ağız alanlarının yanı sıra karma özellikler gösteren ağızların varlığı tespit edilmiş; bununla birlikte Ukrayna, Bulgaristan ve Yunanistan'daki ağız alanları da ayrıca sınıflandırmaya dâhil edilmiş, özellikle Kuzeydoğu Bulgaristan ve Yunanistan ağız alanlarının sınıflandırmadaki yerinin tespitinde şimdiki zaman ekinin bir ölçüt olarak yeterli olmadığı görülmüş ve başka ölçütlere de başvurulmuş söz konusu ağız alanlarının ana ağız grupları içerisindeki yerleri saptanmaya çalışılmıştır:

2.2.1. Komrat Dolayı Ağızlarında Şimdiki Zaman Çekimi

2.2.1.1. Avdarma Ağızı

-ıy/-iy şeklinde kullanılmakla birlikte bazı durumlarda da /y/ ünsüzünün ünlüleşmesi sonucu /i/ ünlüsünün ikizleşmesiyle ortaya çıkan örneklere de rastlanmaktadır: *unudiim* (M1/2), *bilmiim* (M1/31), *biliysin* (M1/63), *bilmiiz* (M2/65), *geliy* (M1/82), *diıştiriyle* (M1/106) vb.

2.2.1.2. Beşalma Ağızı

İnce sıradan fiillerde *-er*; kalın sıradan fiillerde ise *-êr* şeklinde kullanıldığı görülmektedir: *koÿêr* (M6/25), *çıkêrız* (M7/2), *olêrlar* (M6/27), *yollêrlar* (M6/32), *yakışmêêr* (M6/11), *görerlâr* (M5/5), *deerlâ* (M5/39), *gezilmeer* (M4/13) vb.

2.2.1.3. Çokmaydan Ağızı

-ıy/-iy şeklinde kullanılmakla birlikte bazı durumlarda söz konusu ekte meydana gelen ses hadiseleri sonucu /y/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir: *düşüniysin* (M8/17), *beeniis* (M8/22), *sündürüim* (M8/26), *gidiy*, *annadiy* (M8/32), *durıyyla*, *bilmiim* (M9/5), *büüdiis* (M11/9), *yayıys* (M11/13), *olıy. katliim* (M11/30) vb.

2.2.1.4. Dezgincä Ağızı

Dezgincä ağızında şimdiki zaman ekinin hem *-êr*, *-er* hem de *-ıy*, *-iy*, *-y* şeklinde karışık kullanımına rastlanmıştır: *geliy* (M12/11), *diy* (M12/26), *bilmiyle* (M14/34), *unudulêr* (M14/31), *bilmiim* (M12/21), *yaşêrız* (M13/4), *tutêem* (M13/25) vb.

2.2.1.5. Kırlannar Ağızı

Kırlannar ağızında şimdiki zaman ekinin Merkez ağızında olduğu gibi *-êr*, *-er* şeklinde kullanıldığı görülmüştür: *arêêsın* (M15/119), *yaayê* (M15/6) vb.

2.2.1.6. Komrat - Bucak Ağızı

Komrat-Bucak ağızında şimdiki zaman ekinin *-êr*, *-er* şeklinde kullanıldığı saptanmıştır: *deerlâr* (M16/2), *görerlâr* (M16/26), *tutêrim* (M16/8), *sanêrim* (M16/29), *lafetmeer* (M16/9) vb.

2.2.1.7. Kongaz Ağızı

Kongaz ağızında şimdiki zaman eki *-êr*, *-er* şeklinde kullanılmaktadır: *sayılêr* (M17/6), *yaşêrim* (M18/26), *diıştirerlâ* (M19/19), *üürenerdik* (M18/23), *çalêrdılar* (M17/14), *kalêkêr* (M19/100) vb.

2.2.1.8. Kongazçık (Aşağı Kongazçık - Yukarı Kongazçık) Ağızı

Kongazçık ağzında şimdiki zaman ekinin *-êr*, *-er* şeklinde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir: *kullanêrla* (M21/6), *deeriz* (M21/3), *bilmeerim* (M20/27), *beenmeer* (M20/33), *almêêrim* (M22/15), *büüerlâr* (M22/20) vb.

Ayrıca Kongazçık ağzında sayıca az da olsa *-ıy*, *-iy*, *-y* şeklinde kullanımlara da rastlanmıştır: *gidiim* (M22/38), *bilmiim* (M22/39), *layedii* (M21/17) vb.

2.2.2. Çadır Lunga Dolayı Ağızlarında Şimdiki Zaman Çekimi

2.2.2.1. Baurçu Ağızı

Baurçu ağzında şimdiki zaman eki yaygın olarak *-êr*, *-er* şeklinde kullanılmaktadır: *yazêr* (M23/16), *olêrim* (M23/13), *yakışmêêr* (M23/24), *layederla* (M24/37), *savaşêz* (M23/37), *bilerlar* (M23/39), *ķullanêêris* (M25/17) vb.

Ayrıca Baurçu ağzında şimdiki zaman ekinin az da olsa *-ıy*, *-iy*, *-y* şeklinde kullanımlarına da rastlanmıştır: *annamıy* (M24/20), *ööreniila* (M24/18), *yardıı ediyar* (M24/21), *olıy* (M24/24), *düşüniim* (M24/27) vb.

2.2.2.2. Beşgöz Ağızı

Beşgöz ağzında şimdiki zaman ekinin Merkez ağzında olduğu gibi ince sıradan fiillerde *-er*; kalın sıradan fiillerde ise *-êr* şeklinde kullanıldığı görülmektedir: *annêêysin?* (M26/39), *aarêêr* (M26/50), *bakêêr* (M26/83), *paķlêêr* (M27/15), *dinneneriS* (M28/7), *beenmeerlar* (M27/27), *ķarışturmêêrim* (M27/54) vb.

2.2.2.3. Coltay Ağızı

Coltay ağzında şimdiki zaman ekinin Merkez ağzında olduğu gibi ince sıradan fiillerde *-er*; kalın sıradan fiillerde ise *-êr* şeklinde yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir: *layederlâ* (M30/8), *dinneneriS* (M30/35), *tutmêêr* (M30/24), *bulunêr* (M30/33), *ayırmêêm* (M30/36) vb.

Ayrıca Coltay ağzında şimdiki zaman ekinin sayıca az da olsa *-ıy*, *-iy*, *-y* şeklinde kullanımlarına da rastlanmıştır: *ķalkiim*, *yiiim da çekediim* (M30/34), *layediila* (M29/6), *bilmiim* (M29/2) vb.

2.2.2.4. Çadır Lunga Ağızı

Çadır Lunga ağzında şimdiki zaman ekinin Merkez ağzında olduğu gibi ince sıradan fiillerde *-er*; kalın sıradan fiillerde ise *-êr* şeklinde kullanıldığı saptanmıştır: *ķalışêz* (M31/2), *yardıı ederlar* (M31/42), *yaşêrim* (M32/1), *savaşêz* (M32/3), *urêrlar* (M32/90), *görmeer* (M32/76) vb.

2.2.2.5. Haydar Ağızı

Haydar ağzında şimdiki zaman ekinin *-êr*, *-er* şeklinde yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir: *yaşêêrim* (M33/1), *konuşêriz* (M33/10), *oynadêêla* (M33/12), *vererlâr* (M33/32), *işlerdik* (M33/60), *işlämeer* (M34/16), *beenmeer* (M35/38) vb.

Ayrıca Haydar ağzında şimdiki zaman ekinin sayıca az da olsa *-ıy*, *-iy*, *-y* şeklinde kullanımlarına da rastlanmıştır: *gidiy* (M33/15), *geçiy* (M33/34), *toplıy* (M33/35), *geziy* (M33/35), *işliy* (M35/5), *yaşıim* (M35/36) vb.

2.2.2.6. Kazayak Ağızı

Kazayak ağzında şimdiki zaman ekinin *-êr*, *-er* şeklinde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir: *işlerim* (M38/4), *gideersın* (M38/6), *okıyeris*, *ne annadêris* (M38/19), *yapêla*, *gözelledêe* (M37/58) vb.

Sayıca az da olsa Kazayak ağzında şimdiki zaman ekinin -ıy, -iy, -y şeklinde kullanımlarına da rastlanmıştır: *annamii* (M38/14), *layedii* (M38/13), *bilmiim* (M38/22), *olmıy* (M38/30), *üürediim* (M38/43) vb.

2.2.2.7. Kıpçak Ağzı

Kıpçak ağzında şimdiki zaman ekinin, Merkez ağzında görülen ince sıradan fiillerde -er; kalın sıradan fiillerde -êr şeklindeki kullanımlarına benzer şekilde olduğu ancak söz konusu -er/-êr yapısında, çoğunlukla /r/ ünsüzünün düştüğü ve ee/êê şeklinde kullanıldığı; bunun yanı sıra bazı fiillerde de ekin eski şekli olan -yer yapısındaki /r/ ünsüzünün düşürülmesiyle -ye şeklinde kullanımların varlığı tespit edilmiştir: *şini gideela turția, germania* (M39/4), *bilmeem* (M39/25), *vermeela* (M39/26), *şindi üç kişi maşınada sallanêr* (M39/29), *ödämeer* (M39/30), *savaşêê* (M39/36), *baêêem* (M40/12), *şini oturêriz tölä, biz da isteeriz* (M40/20), *savaşêris* (M42/26), *geliyeem* (M41/42), *isteeem* (M40/20), *yaamur yaaye* (M41/43) vb.

2.2.2.8. Kiriye Ağzı

Kiriye ağzında şimdiki zaman ekinin kullanımı Merkez ağzındaki gibidir. Şimdiki zaman ekinin ince sıradan fiillerde -er; kalın sıradan fiillerde ise -êr şeklinde kullanıldığı saptanmıştır: *çalışêrim* (M43/1), *duyêriz* (M43/4), *deerlär* (M43/28), *düşünerlär* (M44/4), *götürerim* (M43/9), *bilmeerlär* (M44/3), *kullanmêeriS* (M43/30), *yımışêr, kaavileşeer* (M44/92) vb.

2.2.2.9. Tomay Ağzı

Tomay ağzında şimdiki zaman ekinin Merkez ağzında görülen -er, -êr şeklindeki kullanımlarına benzer şekilde olduğu ancak söz konusu -er/-êr yapısında, bazen /r/ ünsüzünün düştüğü ve ee/êê şeklinde kullanıldığı görülmektedir: *işlerim* (M45/4), *bän yalnıS çalışêrim şindi bibliotekada* (M45/6), *getirelä, yıkêla, yerleşirela, giidirela* (M45/25), *üürenerlär* (M46/23), *şindi uşaklar ölä toplanmêêrlar* (M46/21) vb.

2.2.3. Valkaneş Dolayı Ağzlarında Şimdiki Zaman Çekimi

2.2.3.1. Çeşmä Küü Ağzı

Çeşmä Küü ağzında şimdiki zaman ekinin Merkez ağzında olduğu gibi -êr, -er şeklinde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir: *tutêrim* (M49/3), *yaşêêriz* (M47/5), *savaşêrsın* (M47/13), *ıraamêêr* (M49/49), *işleeirim* (M48/5), *beenmeeriz* (M49/104), *bileesiiz* (M48/41), *istämeerim* (M47/27), *bilmeerlär* (M47/28) vb.

Ayrıca şimdiki zaman ekinin birleşik çekiminde -er/-êr yapısında bazen /r/ ünsüzünün düşmesiyle e/ê ya da ee/aa şeklinde kullanıldığına yönelik bulgulara da rastlanmıştır: *çıkāadım* (M48/63), *savaşaadık* (M48/66), *dikeedi* (M48/71), *üüreenedım* (M48/62) vb.

2.2.3.2. Etuliya (Tüülü Küü) Ağzı

Etuliya ağzında şimdiki zaman ekinin Güney ağzında olduğu gibi -ıy/-iy şeklinde kullanıldığı görülmekle birlikte bazı durumlarda /y/ ünsüzünün düştüğüne de rastlanılmıştır: *annatmıylar* (M50/9), *işliy* (M50/12), *üüreniylee* (M50/17), *layediyle* (M50/21), *pelik örüliy, bilmiim neler olıy* (M50/25), *piniy* (M50/62), *biliim* (M50/17), *gidiiz, tutmıy* (M51/39) vb.

2.2.3.3. Valkaneş Ağzı

Valkaneş ağzında şimdiki zaman ekinin -ıy/-iy şeklinde kullanıldığı görülmektedir: *geliy* (M52/37), *istiysin* (M52/51), *oturıyyla* (M53/35), *atıysin da pişiy. yeşilliysin çorbayı, koyıysin kökösünü.* (M53/14), *gidıysinıS, dooruliysin* (M53/60), *aalaşıyyla* (M52/56) vb.

Ayrıca -ıy/-iy şimdiki zaman ekindeki /y/ ünsüzünün bazen düştüğü de görülmektedir: *düüşiiz* (M52/56), *tutiiz* (M52/47), *tutmiim* (M52/10), *söliiz; gidıiz, geliiz* (M52/30) vb.

2.2.4. Ukrayna Odessa Dolayı Ağızlarında Şimdiki Zaman Çekimi

Reni dolayındaki Kotlovina ile Novo Trayan, Kiliya dolayındaki Starie Troyan; Bolgrad dolayındaki Aleksandrovka, Çervonoarmeyskoye, Dmitrovka, Jovtnevoye ve Vinodrodavka yerleşim yerleri Ukrayna Odessa dolayı ağızlarını oluşturmaktadır.

2.2.4.1. Balboka (Kotlovina) Ağızı

Balboka ağızında şimdiki zaman ekinin Güney ağızında olduğu gibi *-ıy/-iy* şeklinde kullanıldığı görülmektedir: *biliy (U1/16)*, *bilmiy (U1/27)*, *ķabletmiyla (U2/10)*, *sayiliy (U2/15)*, *yımışادی, yapıy (U2/21)*, *ķorkmıyla (U2/37)*, *sayilii (U2/50)* vb.

2.2.4.2. Eniküü (Novo Trayan) Ağızı

Eniküü ağızında şimdiki zaman ekinin Güney ağızında olduğu gibi *-ıy/-iy* şeklinde kullanıldığı görülmekle birlikte bazı durumlarda /y/ ünsüzünün düştüğüne de rastlanılmıştır: *layediim (U3/6)*, *gidiiz (U3/10)*; *ķaziis, tırmiliis (U3/11)*, *yaşum (U3/5)*, *bilmiyla (U3/22)* vb.

2.2.4.3. Eski Troyan (Starie Troyan) Ağızı

Eski Troyan ağızında şimdiki zaman ekinin Güney ağızında olduğu gibi *-ıy/-iy* şeklinde kullanıldığı bazı durumlarda da şimdiki zaman ekindeki /y/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir: *layediiz (U4/4)*, *ööreniyla (U4/9)*, *geçiy (U4/10)*, *bilmiim (U4/22)*, *söliyla (U4/23)*, *koyıysın (U4/29)* vb.

2.2.4.4. Karakurt (Jovtnevoye) Ağızı

Karakurt ağızında şimdiki zaman ekinin kullanımı Merkez ağızındaki gibidir. Şimdiki zaman ekinin ince sıradan fiillerde *-er*; kalın sıradan fiillerde ise *-êr* şeklinde kullanıldığı saptanmıştır: *aalêrsın (U5/51)*, *annamêrim (U6/92)*, *topallêr (U5/59)*, *bilmeerdim (U5/3)*, *bilmeerim (U6/14)*, *ıraķmaardım (U6/16)*, *yaşêrsınıs (U5/8)*, *işleerim (U6/134)*, *vererdılar (U6/17)* vb.

2.2.4.5. Karlı/Kanlı Çukur (Dmitrovka) Ağızı

Dmitrovka ağızında şimdiki zaman ekinin Merkez ağızında olduğu gibi *-êr, -er* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir. *yaşêrla (U7/26)*, *yapmêerla (U7/30)*, *yannaştırêrla (U7/40)*, *büüderlar (U8/24)*, *döşerla (U7/47)*, *ķoymêerim (U7/53)*, *layetmeeris (U8/10)*, *reşat etmeerdilêr (U8/449)*, *bilmeem (U8/87)* vb.

2.2.4.6. Kubey (Çervonoarmeyskoye) Ağızı

Kubey ağızında şimdiki zaman ekinin kullanımı Merkez ağızındaki gibidir. Şimdiki zaman ekinin ince sıradan fiillerde *-er*; kalın sıradan fiillerde ise *-êr* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir: *alêriş (U9/15)*, *koyêris (U10/41)*, *dozurêrim (U12/23)*, bu posloviţayı *ķullanêlar*, şindi da *süleelar (U9/21)*, *yaşêrim (U12/7)*, *bileelar, ķonuşêlar (U11/10)*, *yapmêer (U9/22)*, *bilmeerim (U10/1)*, *kim yöreer, kim dikeer, kim işleer orda (U10/13)* vb.

2.2.4.7. Kurçu/Kurtçu (Vinodrodavka) Ağızı

Kurçu ağızında şimdiki zaman ekinin Güney ağızında olduğu gibi *-ıy/-iy* şeklinde kullanıldığı bazı durumlarda da şimdiki zaman ekindeki /y/ ünsüzünün düştüğü saptanmıştır: *bilim (U13/7)*, *ben bilmiim, neçi diylar ķurçu (U13/6)*, *bilmeerdile (U13/19)* şindi *biliyla (U13/20)*, *söliylar (U13/34)*, *layediim (U13/38)*, *baķiim (U13/16)*, *ķaliis (U13/27)* vb.

2.2.4.8. Satılık Hacı (Aleksandrovka) Ağızı

Aleksandrovka ağızında şimdiki zaman ekinin Güney ağızında olduğu gibi *-ıy/-iy* şeklinde kullanıldığı bazı durumlarda da şimdiki zaman ekindeki /y/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir: *isteniy (U14/9)*, *layediis (U14/11)*, *gösteriyla 8U15/12)*, *bilmiim (U16/10)*, *buluşıyz (U16/16)*, *yapıy (U16/44)* vb.

2.2.5. Kuzeydoğu Bulgaristan Varna-Dobriç Dolayı Ağzlarında Şimdiki Zaman Çekimi

2.2.5.1. Balgarevo (Gavur Süütçük) Ağzı

Balgarevo ağzında şimdiki zaman ekinin genellikle -yo şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir: *annadayos* (B2/31), *annoolar* (B4/15), *bakıyo* (B3/7), *bilmiyor* (B2/13), *biliyom* (B1/4), *söölüyusun* (B1/35), *oluyo* (B4/20), *çıkıyos*, *oturoyos* (B2/29), *konuşmoolar* (B4/15) vb.

2.2.5.1. Brestak (Karaaç) Ağzı

Brestak ağzında şimdiki zaman ekinin -ye/-ya şeklinde kullanıldığı saptanmıştır: *alıyala* (B5/29), *bakıyem* (B5/11), *geliye* (B5/25), *gelmeye* (B5/25), *geleyela* (B5/30), *olyem* (B5/33) vb.

2.2.5.2. General Kantarcievo (Çavuşköy) Ağzı

General Kantarcievo ağzında şimdiki zaman ekinin genellikle -ye/-ya şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir: *annıyen mı* (B8/9), *beenişiyela* (B7/64), *biliyem* (B6/24), *bilmeyem* (B8/4), *deniya* (B6/11), *deniye* (B8/36), *gelmeye* (B6/25), *ürüye* (B8/30), *veriyela* (B7/35), *yaşıyes* (B6/6), *yapıyala* (B6/13) vb.

Ayrıca General Kantarcievo ağzında şimdiki zaman ekinin sayıca az da olsa -yo şeklinde kullanımına da rastlanmıştır *duruyo* (B6/23), *oluyo* (B6/16) vb.

2.2.5.3. Kavarna - Balçık Ağzı

Kavarna - Balçık ağzında şimdiki zaman ekinin -yor/-yo şeklinde kullanıldığı saptanmıştır: *diyoruz* (B9/13), *geliyo* (B9/47), *koşuyorlar* (B9/49), *konuşamorum* (B9/44), *yaşıyolar* (B9/46), *yaşıyor* (B9/13) vb.

2.2.5.4. Kumanovo (Yeniköy) Ağzı

Kumanovo ağzında şimdiki zaman ekinin -ye/-ya şeklinde kullanıldığı saptanmıştır: *gidiyem* (B10/13), *kaldırıyela* (B10/10), *sööläyesiniz* (B10/5), *oluya mı?* (B10/6), *otlaye* (B10/9) vb.

2.2.5.5. Oreşak (Cevizli) - Aksakovo Ağzı

Oreşak ağzında şimdiki zaman ekinin genellikle -yo/-yor şeklinde kullanıldığı bazen de /y/ ünsüzünün düştüğü tespit edilmiştir: *geliyo* (B11/4), *onna diil ğağaus. geliyo, geliyor* *varnadan* (B11/7), *bağoorum* (B11/9), *kağoorum* saat altı, altı buçuk. *bağçaları bağoorum, pağoorum* (B11/8), *bağmorum* (B11/9) vb.

2.2.5.6. Vinitsa (Kestriç) Ağzı

Vinitsa ağzında şimdiki zaman ekinin genellikle -ye/-ya şeklinde kullanıldığı saptanmıştır: *birakiyela* (B12/5), *biliye* (B12/29), *bilmeyez* (B12/17), *geçeyela* (B12/22), *gidiyela* (B12/6), *görüniye* (B12/44), *konuşuyem* (B12/46), *ureyela* (B12/14), *yaşameyela* (B12/9), *yatmeyela* (B12/13) vb.

Ayrıca Vinitsa ağzında şimdiki zaman ekinin sayıca az da olsa -yer şeklinde kullanımına da rastlanmıştır: *bilmeyer* (B12/29).

2.2.6. Yunanistan Orestida (Kumçiftliği) Dolayı Ağzında Şimdiki Zaman Çekimi

2.2.6.1. Orestida (Kumçiftliği) - İnoyi Köyü Ağzı

Orestida (Kumçiftliği) İnoyi Köyü ağzında şimdiki zaman ekinin -yor/-yo şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir: *atıyoS* (Y2/68), *başloom* (Y2/203), *biliyom* (Y2/41), *biliyorum* (Y3/31), *bilmoorum* (Y3/18), *bozuyo* (Y2/16), *dönüyusun* (Y2/26), *gidiyodula* (Y1/6), *istiyorsunus* (Y3/21), *kağkıyonuS* (Y2/12), *koşuyorum* (Y2/219), *patlattırıyoS* (Y2/68), *oynaayoz* (Y2/2), *yaşayola* (Y1/12), *yapıyorsunus* (Y3/72), *yaşıyormuşla* (Y3/2) vb.

3. Sonuç

Gagavuz Türkçesi ağızlarında şimdiki zaman ekinin çeşitli ses olayları sonucunda oluşan farklı kullanım şekilleri ağızlar arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır:

Merkez ağzında, şimdiki zaman ekinde gerçekleşen fonetik hadiseler neticesinde şimdiki zaman eki ince sıradan fiillerde *-er*; kalın sıradan fiillerde ise *-êr* şeklindedir: *oturêrim* (U5/15), *bakêr* (U9/23), *yaşêrim* (U12/7), *deerla* (U8/38), *bilmeerlâr* (U5/52) vb.

Güney ağzında ise şimdiki zaman ekinin *-ıy/-iy* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir: *okuniysın* (M1/74), *yerleştiriyile* (M1/90), *ööreniyile* (M2/58), *dolaşıyla* (M2/59), *gidiy* (U16/27), *yapıy* (U16/37) vb.

Yunanistan Orestida (Kumçiftliği) bölge ağzında, şimdiki zaman ekinin *-yo /-yor* şeklinde kullanıldığı görülmüştür: *gidiyodula* (Y1/6), *oynaayoz* (Y2/3), *söölüyoo* (Y3/55), *oynamoos* (Y2/3) vb.

Kuzeydoğu Bulgaristan bölge ağızlarında, şimdiki zaman ekinin bazı ağız alanlarında *-ye/-ya* bazılarında da *-yo /-yor* şeklinde kullanıldığı saptanmıştır: *biliyoom* (B1/2), *işidiyoS* (B2/8), *konuşuyo* (B3/2), *öorediyola* (B4/13), *koşuyolar* (B9/45), *geliyo* (B11/4), *olyem* (B5/33), *getireyela* (B6/21), *yapıyala* (B7/15), *gidiyem* (B8/24), *bırakıyela* (B12/5) vb.

Günümüzde Bulgaristan'daki Gagavuz ağızlarının Moldova ve Ukrayna'daki Gagavuz ağızlarıyla ilişkisi bulunmakla birlikte ana ağız alanları ve alt ağız gruplarının tespitinde şimdiki zaman ekinin varyantları dışındaki başka ölçütlere göre değerlendirme yapıldığında Bulgaristan'daki ağız alanlarının birçok yönden Güney ağzının özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Bununla birlikte Kuzeydoğu Bulgaristan ağız bölgelerinde *-ye/-ya* şimdiki zaman ekini ve */a/- /e/* arası bir söyleyişe sahip olan */ä/* ünlüsünü kullanan Kumanova (Yeniköy), Vinitsa (Kestriç) ve Brestak (Karaaç) ağızları “Bulgar Gagavuzları” ile; *-yo/-yor* şimdiki zaman ekini kullanan Balgarevo (Gavur Sütüçük), Kavarna - Balçık ve Oreşak (Cevizli) ağızları “Grek/Sahil Gagavuzları” ile; *-yo/-yor* ve *-ye/-ya* şimdiki zaman ekini ve */ä/* ünlüsünü kullanan General Kantarcievo (Çavuşköy) ağzı ise hem Grek/Sahil hem Bulgar Gagavuzları ile ilişkilendirilebilir. Ayrıca *-yo/-yor* şimdiki zaman ekini kullanan Yunanistan'ın Orestida (Kumçiftliği) dolayısıyla “Grek/Sahil Gagavuzları” arasında bir bağ olduğu da düşünülebilir.

Merkez ağzında kalın sıradan fiillerde *-êr*, ince sıradan fiillerde *-er* şeklinde kullanılan şimdiki zaman ekinde bazen */r/* ünsüzünün düşmesiyle hece sayısında azalmanın meydana geldiği görülmektedir: *dolaşêla* (M4/7) “dolaşıyorlar”, *taşêêS* (M49/70) “taşıyoruz”, *tutmêêm* (M13/20) “tutmuyorum” vb.

Merkez ağzında, şimdiki zaman */ê/* ünlüsünün kalın sıradan fiil kökündeki ünlüyle benzeşmesi sonucu */êê/* şekline dönüştüğü görülmektedir: *paqlêêr* (M27/15), *topallêêr* (U5/59), *aarêêr* (M26/50), *başlêêr* (M17/76), *oyneêrız* (M32/53) vb.

Güney ağzında da *-ıy/-iy* şeklinde kullanılan şimdiki zaman ekindeki */y/* ünsüzünün düşmesiyle komşu ünlünün uzadığı görülmektedir: *söliiz* (M52/30), *yaşıim* (M1/3), *görmüisin* (M52/18) vb.

Güney ağzının karakteristik özelliklerinin görüldüğü Yunanistan ve Kuzeydoğu Bulgaristan'ın *-yor* şimdiki zaman ekini kullanan alt ağız bölgelerinde, şimdiki zaman ekindeki */r/* ünsüzünün ya da şimdiki zaman ekinin bazı durumlarda düştüğü ve komşu ünlüleri */oo/* ve */öö/* şeklinde uzattığı görülmektedir: *bilmööm* (B1/13), *yapmoodulaa* (Y1/26), *süloo* (Y2/25), *biliyoom* (B1/2), *döö* (Y2/126), *çıkarmoodu* (Y3/77), *diyoosunuz* (B1/25), *dööS* (B4/13), *gelööler* (B2/20) vb.

3.1.Şimdiki Zaman Ekinin Varyantlarına Göre Gagavuz Türkçesi Ağzıları

3.1.1. Merkez Ağzının Komrat Dolayı Ağzıları (-êr/-er)

Beşalma Ağzı, Kırlannar Ağzı, Komrat-Bucak Ağzı, Kongaz Ağzı, Kongazçık (Aşağı Kongazçık - Yukarı Kongazçık) Ağzı.

3.1.2. Merkez Ağzının Çadır Lunga Dolayı Ağzıları (-êr/-er)

Baurçu Ağzı, Beşgöz Ağzı, Coltay Ağzı, Çadır Lunga Ağzı, Haydar Ağzı, Kazayak Ağzı, Kıpçak Ağzı, Kiriye Ağzı, Tomay Ağzı.

3.1.3. Merkez Ağzının Valkaneş Dolayı Ağzıları (-êr/-er)

Çeşmä Küü Ağzı.

3.1.4. Merkez Ağzının Ukrayna Odessa Dolayı Ağzıları (-êr/-er)

Kubey (Çervonoarmeyskoye) Ağzı, Karlı/Kanlı Çukur (Dmitrovka) Ağzı, Karakurt (Jovtnevoye) Ağzı.

3.1.5. Güney Ağzının Komrat Dolayı Ağzıları (-ıy/-iy)

Avdarma Ağzı, Çokmaydan Ağzı, Dezgincä Ağzı.

3.1.6. Güney Ağzının Valkaneş Dolayı Ağzıları (-ıy/-iy)

Etuliya (Tüülü Küü) Ağzı, Valkaneş Ağzı.

3.1.7. Güney Ağzının Ukrayna Odessa Dolayı Ağzıları (-ıy/-iy)

Balboka (Kotlovina) Ağzı, Eniküü (Novo Trayan) Ağzı, Eski Troyan (Starie Troyan) Ağzı, Kurçu/Kurtçu (Vinodrodavka) Ağzı, Satılık Hacı (Aleksandrovka) Ağzı.

3.1.8. Güney Ağzının Kuzeydoğu Bulgaristan Varna-Dobriç Dolayı Ağzıları (-ye/-ya; -yo/-yor)

Balgarevo (Gavur Süütçük) Ağzı, Brestak (Karaaç) Ağzı, General Kantarcievo (Çavuşköy) Ağzı, Kavarna - Balçık Ağzı, Oreşak (Cevizli) Ağzı, Vinitsa (Kestriç) Ağzı.

3.1.9. Güney Ağzının Yunanistan Orestiada (Kumçiftliği) Dolayı Ağzı (-yo, -yor)

Orestiada (Kumçiftliği) - İnoyi Köyü Ağzı

3.1.10. Karışık Özellik Gösteren Ağızlar (-êr, er, -ıy, -iy, -y, -ye, -yer, -yo, -yor)

Komrat Dolayı Dezgincä Ağzı, Valkaneş Dolayı Çeşmä Küü Ağzı, Çadır Lunga Dolayı Baurçu, Coltay, Haydar ve Kazayak Ağzıları.

Günümüzde çoğunlukla Moldova, Ukrayna, Bulgaristan ve Yunanistan olmak üzere dört farklı ülkede çeşitli ağız alanları şeklinde varlığını sürdürmekte olan Gagavuz Türkçesinin Merkez ve Güney olmak üzere iki ana ağız alanının bulunduğu, söz konusu ağız alanlarından Merkez ağzının dört, Güney ağzının da beş alt ağız grubuna ayrıldığı görülmekle birlikte her iki ağız grubunun özelliklerini barındıran ağızların da varlığı tespit edilmiş ve tarafımızdan şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Tablo 1: Şimdiki Zaman Ekinin Varyantlarına Göre Gagavuz Türkçesi Ağızları

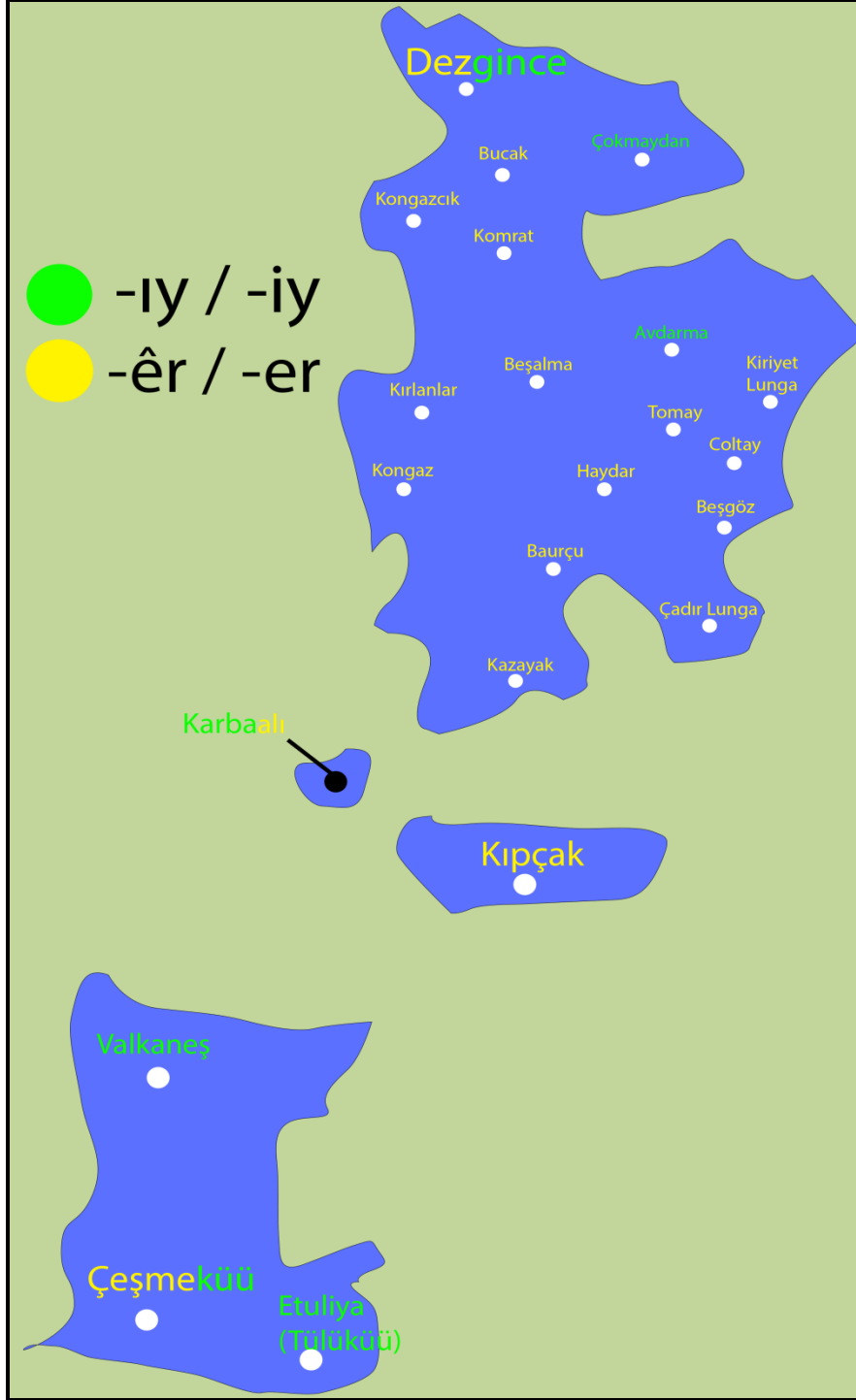
Merkez Ağız (-êr/-er)	
I. Alt Ağız Grubu (-êr/-er) Komrat Dolayı (Moldova) Beşalma, Kırılannar, Komrat - Bucak, Dezgincä, Kongazçık (Aşağı Kongazçık - Yukarı Kongazçık), Kongaz Ağızları	II. Alt Ağız Grubu (-êr/-er) Çadır Lunga Dolayı (Moldova) Baurçu, Beşgöz, Coltay, Çadır Lunga Haydar, Kazayak, Kıpçak, Kiriyyet, Tomay Ağızları.
III. Alt Ağız Grubu (-êr/-er) Valkaneş Dolayı (Moldova) Çeşmä Küü Ağızı	IV. Alt Ağız Grubu (-êr/-er) Odessa Dolayı (Ukrayna) Kubey (Çervonoarmeyskoye) Ağızı, Karlı/Kanlı Çukur (Dmitrovka) Ağızı, Karakurt (Jovtnevoye) Ağızı
Güney Ağız (-ıy/-iy; -ye/-ya; -yo/-yor)	
I. Alt Ağız Grubu (-ıy/-iy) Komrat Dolayı (Moldova) Avdarma, Çokmaydan, Dezgincä Ağızları.	II. Alt Ağız Grubu (-ıy/-iy) Valkaneş Dolayı (Moldova) Etuliya (Tüülü Küü), Çeşmä Küü, Valkaneş Ağızları.
III. Alt Ağız Grubu (-ıy/-iy) Ukrayna Odessa Dolayı Balboka (Kotlovina), Eniküü (Novo Trayan), Eski Troyan (Starie Troyan), Kurçu/Kurtçu (Vinodrodavka), Satılık Hacı (Aleksandrovka) Ağızları.	IV. Alt Ağız Grubu (-ye/-ya; -yo/-yor) Varna- Dobriç Dolayı (Kuzeydoğu Bulgaristan) Balgarevo (Gavur Süütçük), Brestak (Karaaç), General Kantarcievo (Çavuşköy), Kavarna - Balçık, Oreşak (Cevizli), Vimitsa (Kestriç) Ağızları.
V. Alt Ağız Grubu (-yo / -yor) Orestiada Dolayı Ağızı (Yunanistan) Orestiada (Kumçiftliği) - İnoyi Köyü Ağızı	
Karışık Özellik Gösteren Ağızlar (-êr, er, -ıy, -iy, -y, -ye, -yer, -yo, -yor)	
Komrat Dolayı Dezgincä Ağızı, Valkaneş Dolayı Çeşmä Küü Ağızı, Çadır Lunga Dolayı Baurçu, Coltay, Haydar ve Kazayak Ağızları.	

Tablo 1'deki sınıflandırmaya bakıldığında Moldova Cumhuriyeti Gagavuz Yeri'nde aynı bölgede farklı ağız alanlarının yanı sıra karma özellikler gösteren ağızların olduğu, Ukrayna'daki ağız alanlarının homojen bir yapıda olmamakla birlikte Merkez ve Güney ağızlarının her ikisinin de farklı ağız alanlarında kullanıldığı, ayrıca Kuzeydoğu Bulgaristan ve Yunanistan ağız alanlarında kullanılan şimdiki zaman ekinin Moldova ve Ukrayna'daki ağız alanlarından farklı şekillerde kullanıldığı ve söz konusu ağız alanlarının bazı alt ağız gruplarında ise benzer kullanımların olduğu görülmektedir.

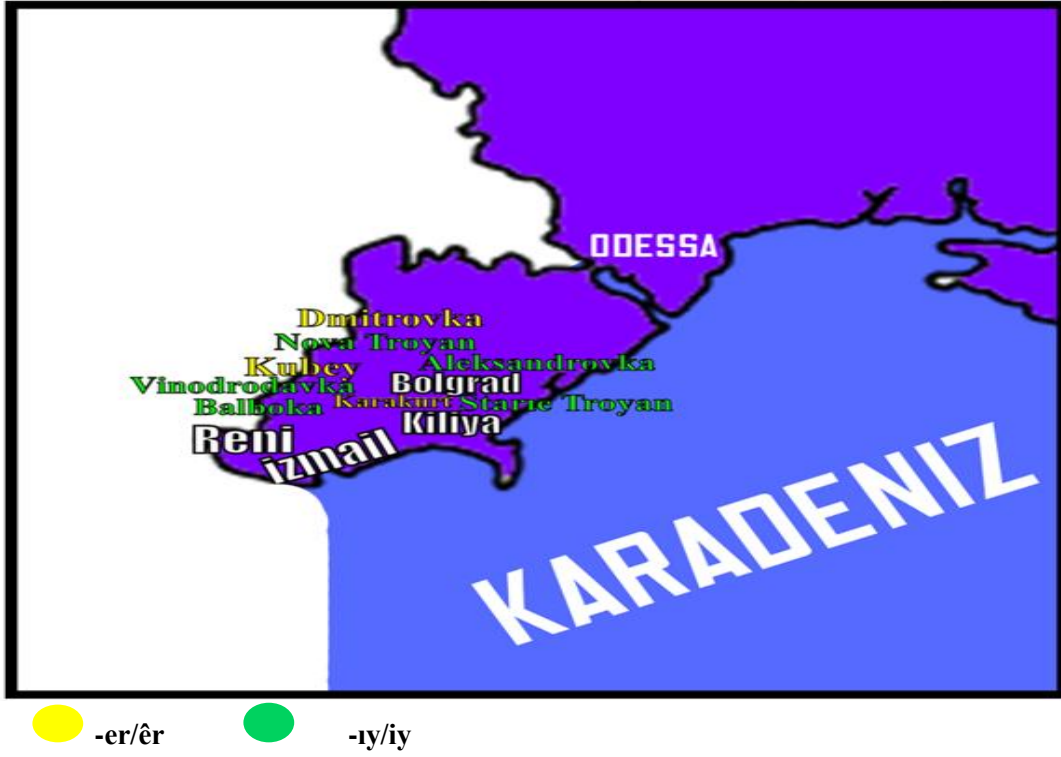
2. Linguistik Coğrafya Metoduna Göre Gagavuz Türkçesi Ağızları

Gagavuz Türkçesinin ana ağız alanları ve alt ağız gruplarının ayırt edici özellikleri ileride hazırlanacak olan dil atlası çalışmalarına da kaynak teşkil edebilecek şekilde şimdiki zaman ekinin kullanımına göre linguistik coğrafya metodu kullanılarak şu şekilde haritalandırılmıştır:

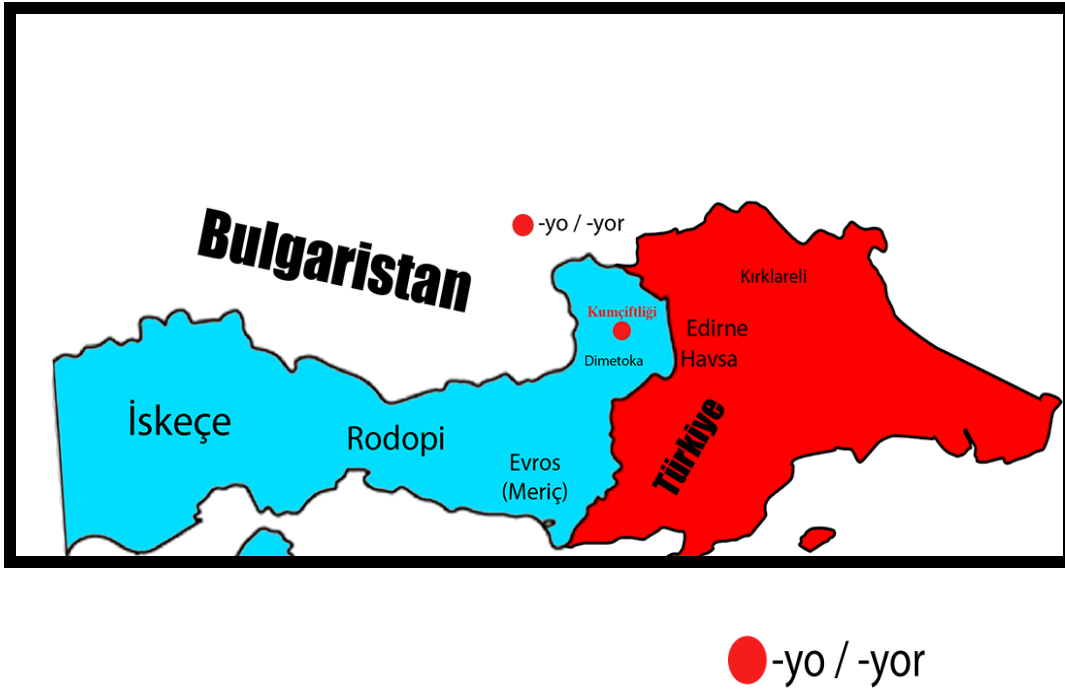
Şekil 1: Gagavuz Yeri Özerk Bölgesinde Şimdiki Zaman Ekinin Kullanımı

Şekil 2: Ukrayna Odessa Dolayında Şimdiki Zaman Ekinin Kullanımı

Şekil 3: Yunanistan Orestiada Dolayında Şimdiki Zaman Ekinin Kullanımı

Şekil 4: Bulgaristan Varna- Dobriç Dolayında Şimdiki Zaman Ekinin Kullanımı

Linguistik coğrafya metodu kullanılarak siyasî haritalar üzerinde gösterilen şimdiki zaman ekinin varyantlarını gösteren şekillere bakıldığında, Gagavuz Türkçesi ana ağızları ve alt ağız gruplarının siyasî haritalardaki devlet, bölge, yerleşim yeri gibi sınırlandırmaların çok ötesinde dağılım gösterdiği, aynı/farklı ülkenin aynı/farklı bölgelerinde aynı/farklı özellikleri gösteren ağızların bulunduğu saptanmıştır.

Sonuç olarak Gagavuz Türkçesi ağızlarını adlandırmada, Gagavuz Türklerinin yaşadıkları ülkeler ve bölgeler esas alınmış, sınıflandırmada ise şimdiki zaman ekinin varyantlarına göre ana ağız alanları ve alt ağız grupları tespit edilmiş, şimdiki zaman ekinin bir ölçüt olarak yeterli olmadığı durumlarda da başka ölçütlere başvurulmuş⁵ Gagavuz Türkçesinin ana ağız alanları ile alt ağız grupları şu şekilde sınıflandırılmaya çalışılmıştır:

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. [Dinçaslan, M.F. (2023). Gagavuz Türkçesi Ağızları. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss.255-267.]

Tablo 2: Gagavuz Türkçesi Ağızları ve Alt Ağız Alanlarının Sınıflandırılması

GAGAVUZ TÜRKÇESİ AĞIZLARI VE ALT AĞIZ ALANLARI			
MERKEZ AĞZI		GÜNEY AĞZI	
Moldova	Ukrayna	Moldova	Ukrayna
Beşalma	Dmitrovka (Kanlı Çukur)	Avdarma	Balboka (Kotlovina)
*Dezgincä	Karakurt (Jovtnevoje)	Çok Maydan	Enikütü (Novo Trayan)
Kırlannar (Kotovskoye)	Kubey (Çervonoarmeyskoye)	Valkaneş	Eski Troyan (Starie Troyan)
Bucak-Komrat		Etuliya (Tüülüküü)	Kurçu/Kurtçu (Vinodrodavka)
Kongaz			Satılık Hacı (Aleksandrovka)
Kongazçık (Aşağı Kongazçık/Yukarı Kongazçık)			
*Baurçu			Kuzeydoğu Bulgaristan
Beşgöz			Balgarevo (Gavur Süütçük)
*Coltay			Brestak (Karaaç)
Çadır Lunga			General Kantarcievo (Çavuşköy)
*Haydar			Kavarna/Balçık
*Kazayak			Kumanova (Yeniköy)
Kıpçak			Oreşak (Cevizli)
Kiriyet			Vinitsa (Kestriç)
Tomay			Yunanistan
*Çeşmäküü			Orestiada (Kumçiftliği)-İnoyi

*Karışık özellik gösteren ağızlar

Kaynaklar

- Akar, A. (2001). Muğla ve Yöresi Ağızlarında Şimdiki Zaman Biçimleri. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, s. 1-10.
- Amanjolov, Altay S. (1960). *O Yazıke Kazakstanskikh Gagauzov*. Voprosı Yazıkoznaniya, S. 3.
- Arat, R. R. (1987). *Türk Şivelerinin Tasnifi. Makaleler I*. TKAE Yayınları, s. 59-149.
- Bulak, Ş. (2017). Tarihî Türk Yazı Dillerinde Şimdiki Zaman. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 5, S. 9, s. 223-258.
- Caferoğlu, A. (1960). Anadolu ve Rumeli Ağızları Araştırmalarının Bugünkü Durumu. *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, 1957, s. 65-70, Ankara: TDK Yayınları.
- Copuşciu, V. (2021). *Gagauz Konuşma Dili: Kıpçak Kasabası Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Doerfer, G. (1959). *Das Gagausische. Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden.
- Dinçaslan, M. F. (2023). *Gagavuz Türkçesi Ağızları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercilasun, A.B. (1985). Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. *Türk Kültürü Araştırmaları*, S. 23, s. 219-223.
- Gabain, A.V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (1985). Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki. *Türk Kültürü Araştırmaları*, S. XXIII/1-2, s.281- 295.
- Günşen, A. (2012). Balkan Türk Ağızlarının Tasnifleri Üzerine. *Turkish Studies*, Y. 7 S. 4, s. 111-129.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kowalski, T. (1933). *Les Turcs Et La Langue Turque De La Bulgarie Du Nord-est*. S. 16, Gebethner & Wolff in Komm.
- Moşkov, V. (1904). *Nareçiya Bessarabskih Gagauzov*. W.Radloff, Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen, X. Cilt.
- Özkan, N. (2017). *Gagavuz Edebiyatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Özkan, N. (2019). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Pokrovskaya, L. A. (1964). *Grammatika Gagauzkogo Yazıka Fonetika i Morfologiya*.
- Pokrovskaya L.A (1966). *Gagauzkiy Yazık*. Yazıki Naradov SSSR II. Tyurskie Yazıki Moskva.
- Pokrovskaya, L.A. (2018). Gagauzcadaki Diyalektlerin Kökeni Hakkında. (Çev. Bülent Hünerli). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, Y. 2, S. 2, s.168-172.
- Pokrovskaya, L.A. (2021). Gagauzcadaki Diyalektik Sistemin Genel Özellikleri. (Çeviren, Bülent Hünerli) *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, Y. 3, S. 1, s.127-133.
- Stamova, M. (2001). *Gagauz Türkçesi ve Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, H. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tekin, T. (1989). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Erdem*, Y. 5, S. 13, 141-168.

Timurtaş F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi XV. yüzyıl Gramer -Metin-Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tukan, B. P. (1964). *Valkaneştiskiy Dialekt Gagauzskogo Yazıka*. Institut yazıka i literaturı AN Moldavskoy SSR.

Türk, V. (1996). Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 44, s. 291-340.

Zajaczkowski, W. (1966). *Język i Folklor Gagauzow z Bulgarii*. Krakow.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1379306>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 21.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 06.12.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2023

Atıf / Citation

Kaba, H. ve Kazancı, S. (2023). Tarikat-Nâme Türü ve Çağatay Türkçesi ile Yazılmış Bir Tarikat-Nâme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 389-409.

TARİKAT-NÂME TÜRÜ VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ BİR TARİKAT-NÂME

Genre of tarikat-nâme and a tarikat-nâme written in chagati turkic
HÜSEYİN KABA¹ - SİNAN KAZANCI²

Öz

Bu makalede; 1930 yılında Gunnar Jarring tarafından Kaşgar'dan satın alınarak İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesine bağışlanan "Gunnar Jarring Koleksiyonu" Prov 403 numarada kayıtlı "Tarikat-nâme-i in-est" (GJ) ve Hüseyin Kaba'nın şahsi kütüphanesinde bulunan bir mecmuada yer alan "Tarikat-nâme bu turur" (HK) isimli iki tarikat-nâme metni incelenmiştir.

Öncelikle HK nüshası esas alınarak metin transkripsiyon alfabetiyle yazılıp Jarring Koleksiyonu'ndaki nüsha ile karşılaştırılıp edisyon kritikli metin oluşturulmuştur. 19. yüzyılda istinsah edilen ve Çağatay Türkçesi özellikleri taşıyan metnin yazım, ses bilgisi ve şekil bilgisi özellikleri tespit edilmiştir. Sonuç bölümünde, çalışmadan elde edilen veriler ortaya konularak çalışmanın sonuna yazmanın tıpkıbasımı eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarikat-nâme, Tarikat, Risale, Çağatay Türkçesi, Tasavvuf

Abstract

In this article, two tarikatname texts, " Tarikat-nâme-i in-est " (GJ), which was purchased from Kashgar by Gunnar Jarring in 1930 and donated to the Lund University Library in Sweden, and " Tarikat-nâme bu turur" (HK), which is in a mecmu in Hüseyin Kaba's personal library, are analysed.

Firstly, based on the HK copy, the text was written in transcription alphabet and compared with the copy in the Gunnar Jarring Collection and the edition-critical text was created. The orthography, phonology and morphology features of the text, which has the

¹ Dr., Alişir Nevai Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, el-mek: kaba5559@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7682-6261>

² Dr., Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi, el-mek: sinankazanci29@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4376-7773>

characteristics of Chagatai Turkic and was copied in the 19th century, were determined. In the conclusion section, the data obtained from the study were presented and a facsimile edition of the manuscript was added at the end of the study.

Keywords: Tarikat-Nâme, Tarikat, Risale, Chagatai Turkic, Sufism

1. Giriş

İslamiyet'in geniş kitleler tarafından benimsenmesinde tasavvuf düşüncesi ve tarikatların etkisi yadsınamayacak kadar büyüktür. Eli kalem tutanlar ve çoğunluğu okuma yazma bilmeyenlerden oluşan halk kitleleri tarikatlarda şeyhler etrafında toplanarak sohbetlere katılmış ve İslam dininin gereklerini şeyhlerin sohbetlerinden ve yazılan dini içerikli metinlerden öğrenme yoluna gitmişlerdir. Kur'an, sünnet ve hadis gibi aynı kaynaktan beslenseler de zamanla birlikte tarikatlar arasında, çeşitli farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Tarikat, tasavvufa dayanan Tanrı'ya ulaşma arzusu içinde kendilerine göre bazı yöntemler benimseyen yollardan her biri (Türkçe Sözlük, 1998:2140), şeyh adı verilen bir yol gösterici gözetiminde, mürid veya tâlibin, Allah'a ulaşma, Allah tefekkür ve bilincini kazanmak için izlediği usûl veya metot (Cebecioğlu, 2009: 627) olarak kabul edilir.

XII. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan tarikatlar şerî'ata bağlı olan ve olmayan tarikatlar olarak iki gruba ayrılır. İbâdet ve takva yoluna ağırlık veren tarikatlara Tarîk-ı ahyâr, nefsi çile ile terbiye etmeye çalışan tarikatlara Tarîk-ı ebrâr, aşk ve vecd ile hedefe ulaşmayı gaye edinen tarikatlara ise Tarîk-ı şuttâr adı verilir. Tarikatlara, kurucularının adından yola çıkılarak çeşitli isimler verilmiştir: Hacı Bayrâm-ı Velî'nin kurduğu tarikat, Bayramiyye; Hacı Şa'bân Velî'nin kurduğu tarikat Şa'bâniyye; Hacı Bektâş Velî'nin kurduğu tarikat ise Bektâşiyye olarak adlandırılır (Cebecioğlu, 2009: 627-628).

Tarikatlar, sosyal hayat içerisinde birden fazla fonksiyon üstlenmiştir: Müslümanların dinî inanç ve duygularını canlı tutmak, gayri Müslimleri İslam'a davet etmek ve Müslüman olmalarına vesile olmak, işgalci ve sömürgeye karşı İslâm ülkelerinde direniş cepheleri oluşturmak, gerektiğinde ordu ile seferlere çıkmak, fethedilen topraklara da İslamiyet'i yaymak vb. bunlardan birkaçıdır (Öngören, 2011: 104).

Türklerin İslamiyet'e girmeleri ile birlikte tasavvuf içerikli birçok dini kitap yazılmıştır. Bu kitap türlerinden biri de *Tarikat-nâme* adını taşıyan risalelerdir. *Tarikat-nâme*, Arapça yol manasındaki *tarîk* ve Farsça mektup manasına gelen *nâme* sözcüğünün birleşmesinden oluşmuş birleşik bir sözcüktür. Bu risalelerde pir ve üstatlar hakkında bilgiler verilerek tarikat adabı detaylı bir şekilde ele alınıp kurallara uyulması gerektiği belirtilmiş, tarikat usul ve erkâna uymayanların pir-üstat önünde mahşer günü utanılacak duruma düşecekleri ve tarikat-nâmeye uygun davranmayan meslek erbabının kazandıklarının ve yediklerinin haram olacağı dile getirilir:

“Her kişi bu Tarîkat-nâmeni bilmese her nêmerse kesbdin yeydür haram bolğay kıyâmet küni pîr-üstâd aldıda şermende ve yüzi kara bolğay (14b/4-15a/1).”

Orta Asya'da oldukça fazla nüshaları bulunan Çağatayca tarikat-nâmelere mecmualar içinde sıklıkla rastlamak mümkündür. Öger ve Bankır tarafından Çağatay Türkçesi ile yazılmış iki ayrı tarikat-nâme metni ele alınmış bildiri metni ve makale olarak yayınlanmıştır. Öger, Jarring Koleksiyonundaki “Tarikatnâme-i in-est” adlı metin hakkındaki bildiride eserin fonetik ve morfolojik özelliklerine değinmemiş tarikat-nâmeler ve içerik özellikleri üzerinde bilgiler vermiştir. Bankır ise St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts a414 numarada kayıtlı olan 41b-47a varakları arasındaki müellifi, müstensihî ve istinsah tarihi bilinmeyen “Tarikat-nâme budur” adlı eserin transkripsiyonlu metnini hazırlamış ve kısaca içeriğinden bahsederek makalesinin sonuna sözlük eklemiştir. Bankır'ın ele aldığı metnin HK ve GJ nüshalarıyla karşılaştırıldığında eksik olduğu görülmektedir.

2. Eserin Nüsha Özellikleri

Makalemizde incelenen eser Hüseyin Kaba'nın şahsi kütüphanesinde bulunan 12,5x7,5 cm ebatlarında, 116 varaklı, sonu eksik bir mecmua içinde kayıtlıdır. Metnin ölçüleri 7,5x4,5 cm'dir. Eserin 1b-15b varakları arasında "Risâle-i şâbüngerî bu burur" adlı meslek risalesi yer almakta olup devamında ise 16a-32a varakları arasında çalışmamıza konu olan "Tarihat-nâme bu turur" adını taşıyan metin yer almaktadır. Eser adından sonra besmele, hamdele ve salve bölümleri yer almaktadır. 1b/7. satırda asıl konuya giriş yapılmaktadır. Eserde 15a'da 6 satır diğer varaklarda ise 7 satır bulunmaktadır.

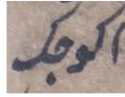
Eserde kırmızı ve siyah olmak üzere iki farklı renkte mürekkep kullanılmıştır. Eser adı, kişi adları, sıra sayı sıfatları, konu geçişleri, eserdeki "eger sorsalar ki" ve "cevap aygıl" gibi ifadeler kırmızı mürekkeple, diğer bölümler ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Nesta'lik yazı ile yazılan eserin bazı sayfalarında neme maruz kalmaktan ve zamanla yıpranmaktan kaynaklı lekeler oluşmuştur. Eserin başında, sonunda ya da içeriğinde yazarı ya da müstensihine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Temmet kaydında "temmet, tamâm sene 1284" ifadesi yer almaktadır. Hicri 1284 senesi miladi olarak 1867 senesine karşılık gelmektedir.

3. İmla ve Dil Hususiyetleri

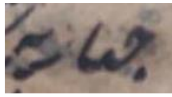
Klasik sonrası Çağatayca Türkçesiyle yazılmış metnin imla, ses ve şekil hususiyetleri maddeler halinde şu şekilde belirtilebilir.

1. /ç/'nin yazımı

Başta, ortada ve sonda olmak üzere bütün kullanımlarda cim (ج) harfi ile yazılmıştır.

küçek 4b/2,

çehâr 5a/5,

üçünçi 11a/7

2. Geniz n'sinin (nġ) yazımı

Başta kullanımı olmayan bu ses, nun ve kef (ك) harfleri ile yazılmıştır.

sonġ 10a/4,

'aleyhi's-selâmnġ 11a/6,

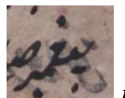

anġa

12b/5

3. /p/'nin yazımı

Alıntı kelimelerin tamamında p (پ) ile yazılmıştır.

peygamber 1b/7,

pîrni 3a/6,

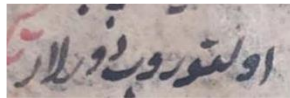

pāk 8a/4,

perhîz 14b/1

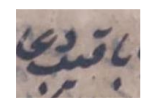
Türkçe kelimelerde ortada ve sonda kullanılan /p/ harfi sadece bir örnekte (*taparlar* 8b/3 ve *tapadur* 12b/3) p (پ) ile yazılmış, diğer örneklerin tamamında b (ب) ile yazılmıştır.

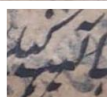
olturupdurlar 2a/2,

taparlar 8b/3,

bakıp 10a/1,

alıp 12b/4,

tapkay 12b/6

4. /s/'nin yazımı

Alıntı kelimeler dışında metinde sad (ص) harfi kullanılmamış olup Türkçe kelimelerin hepsinde altına üç nokta konulan sin harfi kullanılmıştır.

 sorsalar 5a/4, *sonğ* 10a/4, *bolmas* 10b/6

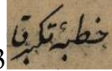
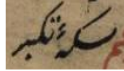
5. /t/'nin yazımı

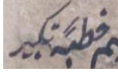
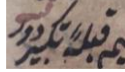
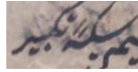
Alıntı kelimelerin dışında *ti* (ط) harfi kullanılmamış olup Türkçe kelimelerin tamamında *te* (ت) harfi kullanılmıştır.

 ata 6b/2, *taparlar* 8b/3, *tapkay* 12b/6

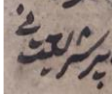
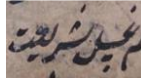
6. Farsça terkiplerin yazılışı

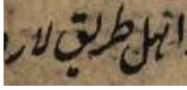
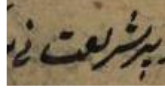
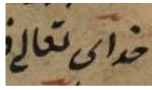
Küçük hacmine rağmen metnimizde oldukça fazla Farsça tamlama kullanılmıştır. Tamlanan kısmı hâ-ı resmiyye (◌̇) ile biten tamlamalarda izafet kesresini göstermek için hemze-i izâfet kullanılır (Timurtaş, 1997:179). Bu tür Farça tamlamalarda GJ nüshasında hemze (◌̇) kullanılmışken HK nüshasında tenvin (◌̇) işaretinin kullanıldığı görülmüştür.

 ferişte-i muqarreb 5a/3 *huşbe-i tekbîr* 9a/1, *sikke-i tekbîr* 9a/9

 huşbe-i tekbîr 9b/3, *kıble-i tekbîr* 9b/6, *sikke-i tekbîr* 10a/2

Diğer Farsça tamlamalar ise genel temayüle göre imla edilmiştir.

 pîr-i şerîc atnı 2b/7, *Hazret-i °Osmân* 5a/2,

 ehl-i tarîkler 2a/1, *pîr-i şerîc atnı* 2b/8,

7. Kelime başındaki /b-'nin korunması

Çağatayca, Türk şivelerinin sınıflandırılmasında çok önemli bir ölçüt olan *bol-* / *ol-* fiillerinden *bol-*'ı tercih etmiştir (Karaağaç, 1997:22). Oluşturulan metne kaynaklık eden her iki nüshada da kelime başındaki /b/'lerin korunduğu görülür.

ta°lîm bîrdi 4b/1, *râzı bolmas* 10b/6

8. t- > d- değişikliği

Çağataycada kelime başındaki *t*'ler genellikle korunmuş olmasına rağmen bazı kelimelerde *t- > d-* değişikliğinin olduğu görülür. Bu durum Oğuzcanın etkisinden kaynaklanmaktadır. Metnimizde bununla ilgili olarak iki örneğe rastlanmıştır.

tekbîr-i fenâ dîrler 7b/3, *anasıdın yenği tokkan-dêk* 13a/5-6

9. -v > Ø

Metnimizde sadece bir kelimedede bu hadiseye rastlanmıştır.

su 12a/1

10. Ek uyumsuzluğu

Metnimizde daha çok alıntı kelimelerde görülen bu durumu Eckmann, eski yazmalarda nadiren, yeni yazmalarda ise sıklıkla görülen bir durum olduğunu belirterek şehirlerde konuşulan ağızların tesirine bağlar (Eckmann, 2003:113), Eraslan ise bir imla meselesi mi, yoksa bir telaffuz meselesi mi olduğu konusunda bir şey söylemenin mümkün olmadığını ifade eder (Eraslan, 1976: 54).

Cebrâ^c ilğa 4a/5, *ümmetleriğa* 7b/1, *kurbānlıkke* 7b/6; *aytküçilerdin* 2a/7, *aytkey* 2b/3, *aytmek* 2a/3; *salgen* 8a/5

11. Metnimizde *evvel*, *ikinci*, *üçünçü*, *törtünçü*, *bêşinçü* sıra sayı sıfatlarının yanı sıra *düyüm* (< düvüm), *süyüm* (<sevüm) (Bangı, 1972: 46), *çehārum* gibi Farsça sıra sayı sıfatlarının alternanslı olarak kullanıldığı görülür.

ikinci *Hāzret-i Nūh^c aleyhi's-selāmniŋ* 11a/5-6, *törtünçü* *Hāzret-i Muḥammed Muḫtafa* 11b/2-3

düyüm *Mevlevî-i Rūmî süyüm* *Hāce Hāfız-ı Şirāzî* 6a/4-5

12. Karahanlı Tûrkçesi döneminde düşmeye başlayan ikinci hece başındaki /ğ/ ve /g/ sesleri hususunda metnimiz bu sesleri düşürmeme tarafındadır.

salğan 8a/3 (GJ), *salgen* 8a/5 (HK). Gereklik çekiminde kullanılan *kerek* (7a/2) ise ikinci hece başındaki /g/ sesi düşmüştür.

13. Klasik Çağatayca için kesinleşmiş bir ünsüz uyumu yoktur ancak bu yolda küçümsenmeyecek gelişmeler de açıkça görülür (Yücel, 1995: 54). Oluşturulan metinde her iki nüshadan olmak üzere birkaç örnek tespit edilmiştir.

aytkaylar 2a/6 (GJ)

tapkay 12b/6, *tokkan* 13a/6 (HK)

14. Çağataycanın en belirgin hususiyetlerinden biri de sonda bulunan ötümlü ünsüzlerin ötümsüzleşmesidir. Sınırlı örnekleri bulunan bu hususiyete ait iki örnek sadece GJ nüshasında tespit edilmiştir.

kılmağlık 8a/5, *oğumağlık* 9a/2-3

Her iki nüshada da sıklıkla kullanılan diğer bir örnek ise *-mas / -mes*'tir.

HK: *rāzı bolmas* 10b/6, *revā ermes* 4a/1

GJ: *revā emes* 2a/8-3b/4, *dürüst emes* 2a/9

15. Sayı isimlerinde meydana gelen ikizleşme hadisesi, Çağataycada çok sık rastlanan bir durum olmasına rağmen, metnimizde geçen sayı isimlerinde şedde işareti kullanılmadığından bu isimler imlaya bağlı kalınarak okunmuştur.

iki 7a/4, *ikinci* 11a/5, *yétinçü* 14a/6, *tokuzunçü* 14a/7

16. +ni / +ni belirtme hâli eki

Belirtme hali ekinin genel olarak ünsüzle biten isimlere gelmekle birlikte ünlü ile biten birkaç kelimeye de eklendiği görülmüştür.

tört pîrni bilgey 2a/2, *mihrāb tekbîrni bilgey* 3b/4

tekbîr-i bekānu bilgey 3a/7, *tekbîr-i fenānu bilgey* 3a/7

17. +nūŋ / +niŋ ilgi hâli eki

Çağataycanın asıl ilgi durumu eki +nInŋ'dır (Argunşah, 2013:119). Metnimizde de nun-ye-kef (نيك) şeklinde imla edilmiş ve ünsüzle biten kelimelerde kullanılmıştır.

Ādem^c aleyhi's-selāmniŋ ornuda 11a/4

hazret-i peygamber şalla'llāhu °aleyhi vesellemniġ ornıda 1b/6-7,2b/1

Ayrıca metnimizde +nı belirtme hâli ekinin, bir yerde ilgi hâli eki fonksiyonunda kullanıldığı görülmüştür:

Hazret-i Resūlu'llāhnu şerī° atları birle 14a/2-3

18. Zamir n'sinin kullanımı

Çağataycanın karakteristik özelliklerinden birisi zamir n'sinin kullanılmamasıdır.

günāhlarıdın 8a/4, *anasıdın* 13a/5, *haķıda* 14a/1, *mertebeside* 14a/3

19. turur / -dur

Metnimizde bildirme çekiminde “turur” ve onun ekleşmiş şekli olan “-dur” kullanılmıştır: *Ṭarīkat-nāme bu turur* 1a/1, *rivāyet ol turur* 8a/6-7; *çehār pīr-i ṭarīkat ķaysıdur* 4b/4-5, *tekbīr-i melik oldur* kim 9a/1-2

20. -adur / -ydür şimdiki zaman eki

Çağataycayı Eski Türkçenin fiil çekiminden ayıran önemli noktalardan biri de şimdiki zaman çekimidir (Karaağaç, 1997: 38). Çağatay Türkçesine özgü olan bu yapı metnimizde -adur / -ydür şekilleriyle yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

tekbīr aytadur 2b/1-2, *Ādem °aleyhi's-selāmnıġ ornıda olturadur* 11a/4-5; *harām yéydür* 2a/6, *loķma yéydür* 10b/6

21. -ġay / -gey / -ķay gelecek zaman eki

HK nüshasında yalnızca ötümlü şekilleri kullanılan gelecek zaman ekinin GJ nüshasında bir yerde ötümsüz şeklinin de kullanıldığı görülmüştür.

HK: *tört peyġamberni sevābını tapġay* 12b/5-6, *tört pīrni bilgey* 2a/2

GJ: *aytkaylar* 2a/6

22. -(u)pdur öğrenilen geçmiş zaman eki

Öğrenilen geçmiş zamanın teşkilinde kullanılan bu yapının metnimizde yalnızca bir örneği tespit edilmiştir:

seccādeleride olturupdurlar 2a/1-2

23. ér- / ê- yardımcı fiili

Türkçenin bütün tarihi devirlerinin en işlek yardımcı fiillerinden olan *er-* fiili, hem HK nüshasında hem de GJ nüshasında bildirmenin olumsuz çekiminde kullanılmıştır. HK nüshasında *ér-* şekliyle kullanılmışken GJ nüshasında ise /r/'si düşmüş olarak *ê-* şeklinde kullanılmıştır.

HK: *revā érmes* 2a/3-4, *dürüst érmes* 2a/5

GJ: *revā émes* 2a/8-3b/4, *dürüst émes* 2a/9

4. Transkripsiyonlu Metin

[1a] (1) **Ṭarīkat-nāme** bu turur³

(2) Bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm (3) elḥamdü li'llāhi rabbi'l-°ālemīn (4) ve'l-°ākıbetü li'l-muttakīn ve'sşalātü (5) ve's-selāmü °alā resūlihī Muḥammed ve ālihī⁴ (6) ve aşḥābihī ecma°in⁵ İmām-ı Cāfer-i (7) Şādık ve reḥnümā-yı muvāfik [1b] (1) rażıya'llāhu °anh andaġ rivāyet (2) kı lurlar⁶ kim şeyḥler ve naķībler⁷ (3) ve ehl-i

³ HK: *Ṭarīkat-nāme bu turur* 1a/1; GJ: *Ṭarīkat-nāme-i ĩn-est* 1b/1

⁴ HK: Muḥammed ve ālihi 1a/5; GJ: Muḥammedün *ālihi* 1b/5-6

⁵ GJ: *ammā Hazret-i* 1b/6; HK: -

⁶ HK: *kılurlar* 1b/2; GJ: *kılupdurlar* 1b/9

taḥkīkler ve ehl-i tarihat (4) -lar⁸ ve dervişler ve ḥānḳāh (5) -nişinler ve şāhib-i tekbīrler (6) ve kāsibler bular⁹ ḥāzret-i (7) peygamber şalla'llāhu °aleyhi vesellemniḡ¹⁰ [2a] (1) ornıda ve¹¹ seccādelerde (2) olturupdurlar [ve tekbīr aytadurlar, bilip aytḳaylar]¹² tekbīr-i tarihat (3) birle bolmasa tekbīr aytmek revā (4) érmes¹³ olarniḡ tekbīrleri (5) dürüst érmes¹⁴ her loḳma ki yéydür (6) ḥarām yéydür¹⁵ kıyāmet küni (7) pīr-üstād tekbīr aytḳuçilerdin¹⁶ [2b] (1) bī-zār bolurlar¹⁷ her kişi ki¹⁸ tekbīr (2) aytadur dört pīrni¹⁹ bilgey (3) bilip aytgey²⁰ tā cemi° üstādlar (4) -niḡ²¹ rūḫi ol kişidin rāzi (5) bolḡay²² her kişi ki²³ tekbīr aytadur (6) dört pīrni bilgey dört (7) tekbīrni bilgey²⁴ tört²⁵ pīr-i şerī°atni [3a] (1) bilgey dört²⁶ pīr-i tarihatni (2) bilgey dört²⁷ pīr-i²⁸ ḥāḳīkatni (3) bilgey dört²⁹ pīr-i ma°rifetni (4) bilgey dört³⁰ pīr-i mezhebni (5) bilgey çehār pīr-i rükinni bilgey³¹ tört³² pīr-i müşfikni (6) bilgey bir pīrni bilgey yarım (7) pīrni bilgey tekbīr-i beḳāni bilgey³³ tekbīr-i fenāni bilgey tekbīr-i rızāni bilgey tekbīr-i şafāni bilgey³⁴ [3b] (1) tekbīr-i³⁵ melikni bilgey tekbīr-i mevḳūf (2) -ni bilgey ve ḥuṭbe-i tekbīrni (3) bilgey ve kıble-i tekbīrni bilgey (4) ve miḥrāb-ı tekbīrni bilgey ve sikke-i (5) tekbīrni bilgey tā tekbīr aytmaḳni³⁶ (6) ve şāhib-i tekbīr bolmaḳni [ol kişiḡe müsellemler]³⁷ tuḡay (7) -lar bolmasa³⁸ tekbīr aytmaḳ [4a] (1) ve şāhib-i tekbīr bolmaḳ ol kimerseḡe revā érmes³⁹ (2) eḡer sorsalar kim tekbīr aytmaḳ (3) farz mu yā vācib mü yā sünnet mü (4) cevāb ayḡıl kim Ḥudā-yı ta°ālā (5) Ḥāzret-i Cebrā°ilḡa fermān ḳıldı (6) farz boldı ve⁴⁰ Ḥāzret-i⁴¹ Cebrā°il °aleyhi°s-selām (7) Ḥāzret-i Danyal °aleyhi°s-selāmḡa⁴² [4b] (1) ta°līm bérdi⁴³ vācib boldı Ḥāzret-i (2) Danyal

⁷ GJ: naḳībler 1b/9; HK: naḳīb 1b/2

⁸ HK: ehl-i taḥkīkler ve ehl-i tarihatlar 1b/3-4; GJ: ehl-i tarihatler ve ehl-i taḥkīkler 2a/1

⁹ GJ: hemmesi 2a/4; HK: -

¹⁰ HK: şalla'llāhu °aleyhi vesellemniḡ 1b/7; GJ: °aleyhi°s-selāmniḡ 2a/4

¹¹ HK: ornıda ve 2a/1; GJ: -

¹² GJ: ve tekbīr aytadurlar bilip aytḳaylar 2a/6; HK: -

¹³ HK: tekbīr-i tarihat birle bolmasa tekbīr aytmek revā érmes 2a/2-3-4; GJ: Tekbīrlerni bu tarihat bile bilmeseler olarḡa tekbīr aytmaḳ revā érmes 2a/7-8

¹⁴ HK: érmes 2a/5; GJ: érmes 2a/9

¹⁵ HK: ḥarām yéydür 2a/6; GJ: ḥarām bolḡay 2a/9-2b/1

¹⁶ HK: pīr-üstād tekbīr aytḳuçilerdin bī-zār bolurlar 2a/7; GJ: pīr-üstādlar evvel tekbīr aytḳuçidin bī-zār bolḡaylar 2b/1-2

¹⁷ GJ: pīr-üstādlarınḡ aldıda ḥacil ve şermende bolḡay bes 2b/3-4; HK: -

¹⁸ HK: ki 2b/1; GJ: kim 2b/4

¹⁹ pīr: Kelime her iki nüshada geçen bütün örneklerde *pīr* () şeklinde imla edilmiştir fakat kelime aslına uygun şekilde okunmuştur.

²⁰ HK: dört pīrni bilgey bilip aytgey 2b/2-3; GJ: bilip aytḳaylar 2b/5

²¹ HK: üstādlarınḡ 2b/3-4; GJ: pīr-üstādlarınḡ 2b/6

²² HK: rāzi bolḡay 2b/4-5; GJ: rāzi ve ḥoşnüd bolḡaylar 2b/7

²³ HK: ki 2b/5; GJ: -

²⁴ HK: dört pīrni bilgey dört tekbīrni bilgey 2b/6-7; GJ: -

²⁵ HK: dört 2b/7; GJ: çehār 2b/8

²⁶ HK: dört 3a/1; GJ: çehār 2b/9

²⁷ HK: dört 3a/2; GJ: çehār 2b/9

²⁸ GJ: pīr-i 2b/9; HK: -

²⁹ HK: dört 3a/3; GJ: yana peñç 3a/1

³⁰ HK: dört 3a/4; GJ: çehār 3a/2

³¹ GJ: çehār pīr-i rükinni bilgey 3a/3; HK: -

³² HK: dört 3a/5; GJ: çehār 3a/3

³³ GJ: tekbīr-i beḳāni bilgey 3a/5; HK: -

³⁴ GJ: tekbīr-i rızāni bilgey tekbīr-i şafāni bilgey 3a/6-7; HK: -

³⁵ Tekbīr-i: Tekbīrni

³⁶ HK: aytmaḳni 3b/5; GJ: aytmaḳ 3b/1

³⁷ GJ: ol kişiḡe müsellemler 3b/2-3; HK: -

³⁸ HK: bolmasa 3b/7; GJ: bolmas 3b/3

³⁹ GJ: ol kimerseḡe revā érmes 3b/4; HK: revā érmes 4a/1

⁴⁰ HK: ve 4a/6; GJ: -

⁴¹ GJ: Ḥāzret-i 3b/8; HK: -

⁴² HK: Danyal °aleyhi°s-selāmḡa 4a/7; GJ: Nūh peygamberḡe 3b/9

⁴³ HK: bérdi 4b/1; GJ: bérdirler 4a/1

°aleyhi's-selām küçek (3) -leriga⁴⁴ ta°līm bērdiler sūnnet boldı (4) eger sorsalar kim çehār pīr-i țariķat⁴⁵ (5) ķaysıdur⁴⁶ cevāb aygıl kim çehār-yār (6) tururlar ⁴⁷evvel Hāzret-i Ebā Bekr-i (7) Şiddīķ rażıya'llāhu °anh⁴⁸ dūyüm⁴⁹ [5a] (1) Hāzret-i °Ömer rażıya'llāhu °anh⁵⁰ süyüm⁵¹ (2) Hāzret-i °Osmān rażıya'llāhu °anh (3) çehārum Hāzret-i °Alī⁵² rażıya'llāhu °anh (4) tururlar eger sorsalar kim (5) çehār pīr-i şerī°at ķaysıdur⁵³ cevāb (6) aygıl kim evvel Hāzret-i °Ādem (7) Şafıyü'llāh dūyüm⁵⁴ Hāzret-i⁵⁵ Nūh Nebıyü'llāh [5b] (1) süyüm⁵⁶ Hāzret-i⁵⁷ İbrāhım Hālılu'llāh (2) çehārum Hāzret-i Muħammed Muştafā sal (3) -la'llāhu °aleyhi vesellem⁵⁸ tururlar eger (4) sorsalar kim tōrt kitāb ķaysıdur (5) cevāb aygıl kim evvel Tevrīt (6) Mūsā dūyüm İncıl °İsā süyüm (7) Zebūr Dāvud çehārum Furķān [6a] (1) Muħammed Muştafā şalla'llāhu °aleyhi vesellem (2) turur⁵⁹ eger sorsalar kim tōrt⁶⁰ (3) pīr-i ma°rifet⁶¹ ķaysıdur⁶² cevāb aygıl kim evvel (4) Şems-i Tebrizī dūyüm Mevlevī-i Rūmī (5) süyüm⁶³ Hāce Hāfız-ı Şirāzī, (6) çehārum⁶⁴ Şeyh °Aţţār-ı Velī beşinçi Hāzret-i Şāh⁶⁵ Kāsım-ı Envārī tururlar⁶⁶ eger sor (7) -salar kim tōrt⁶⁷ pīr-i müşfik [6b] (1) ķaysıdur⁶⁸ cevāb aygıl kim evvel (2) ata dūyüm ana süyüm üstāz (3) mu°allim çehārum peder-i °arūs⁶⁹ eger sor (4) -salar kim bir pīr ķaysıdur⁷⁰ cevāb (5) aygıl kim Selmān-ı Fārsī⁷¹ [tururlar]⁷² (6) eger sorsalar kim yarım pīr ķaysıdur⁷³ (7) cevāb aygıl kim ğassāl⁷⁴ turur [7a] (1) -lar⁷⁵ yeğirme altı yarım pīrni (2) mundağ [bilip]⁷⁶ cevāb bērmek kerek⁷⁷ (3) eger sorsalar kim tekbīr-i fenā ve tekbīr-i rızā ķaysı (4) -dur cevāb aygıl kim iki rivāyet (5) -dür⁷⁸ bir rivāyet evvel beķā⁷⁹ Hāzret-i (6) °Ādem °aleyhi's-

44 HK: Danyal °aleyhi's-selām küçekleriġa 4b/2-3; GJ Nūh peygamber ümmetlerige 4a/1-2

45 GJ: țariķat 4b/4; HK: şerī°at 4b/4

46 HK: ķaysıdur 4b/5; GJ: turur 4a/4

47 HK: çehār-yār tururlar 4b/5-6; GJ: -

48 GJ: °anh 4b/6; HK: -

49 HK: dūyüm 4b/7; GJ: ikinci 4b/7

50 GJ: °anh 4b/7; HK: -

51 HK: süyüm 5a/1; GJ: üçünçi 4b/7-8

52 HK: çehārum Hāzret-i °Alī 5a/3; GJ: tōrtünçi Hāzret-i Şāh-ı Merdān °Alī 4b/9-5a/1

53 HK: ķaysıdur 5a/5; GJ: ķaysı turur 4a/1-2

54 HK: dūyüm 5a/7; GJ: ikinci 4a/3

55 GJ: Hāzret-i 4a/3; HK: -

56 HK: süyüm 5b/1; GJ: üçünçi 4a/4

57 GJ: Hāzret-i 4a/4; HK: -

58 HK: çehārum Hāzret-i Muħammed Muştafā şalla'llāhu °aleyhi vesellem 5b/2-3; GJ: tōrtünçi Hāzret-i Muħammed Resūlu'llāh 4a/5-6

59 HK: eger sorsalar kim ... °aleyhi vesellem turur 5b/3-6a/2; GJ: ve yana tōrt ... vesellemge keldi 4a/6-4b/4

60 HK: tōrt 6a/2; GJ: penç 5b/5

61 GJ: pīr-i ma°rifet 5b/5; HK: tekbīr 6a/3

62 HK: ķaysıdur 6a/3; GJ: ķaysı turur 5b/5-6

63 HK: Şems-i Tebrizī dūyüm Mevlevī-i Rūmī süyüm Hāzret-i 6a/4-5; GJ: Hāzret-i Mevlānā-yı Rūmī, ikinci Hāzret-i Şeyh Şems-i Tebrizī, üçünçi 5b/6-8

64 GJ: tōrtünçi Hāzret-i 6a/1; HK: çehārum 6a/6

65 şāh: GJ 6a/2

66 GJ: beşinçi Hāzret-i Şā Kāsım Envārī tururlar 6a/2-3; HK: -

67 HK: tōrt 6a/7; GJ: çehār 6a/3

68 HK: ķaysıdur 6b/1; GJ: ķaysı turur 6a/4

69 HK: dūyüm ana süyüm üstāz mu°allim çehārum peder-i °arūs 6b/2-3; GJ: ikinci ana üçünçi mollası, tōrtünçi üstādı tururlar 6a/5-6

70 HK: ķaysı-dur 6b/4; GJ: ķaysı turur 6b/5

71 HK: Selmān-ı Fārsī 6b/5; GJ: Hāzret-i Şist peygamber tururlar 6b/6

72 GJ: tururlar 6b/6; HK: -

73 HK: ķaysıdur 6b/6; GJ: ķaysı turur 6b/9

74 HK: ğassāl 6b/7; GJ: Selmān-ı Fārsī 6b/7-8

75 GJ: yarım pīr ķaysı turur cevāp aygıl kim Selmān-ı Fārsī tururlar eger sorsalar kim ve yana yarım pīr ķaysı turur cevāp aygıl kim gürker turur 6b/7-8-9; HK: -

76 GJ: bilip 7a/3; HK: -

77 GJ: tā ... bolğaylar 7a/4; HK: -

78 HK: iki rivāyetdür 7a/4-5; GJ: munda iki rivāyet bar 7a/7-8

79 HK: evvel beķā 7a/5; oldur kim tekbīr-i beķā 7a/8

selâmğa⁸⁰ keldi [olarınığ ferzendleriğa turur anı tekbîr-i beķā dërler]⁸¹ tekbîr-i (7) fenâ⁸² Nûh °aleyhi's-selâmğa⁸³ keldi [7b] (1) Hâzret-i Nûh⁸⁴ ümmetleriğa⁸⁵ (2) du°ā kıldılar. Rızâ-yı⁸⁶ ta°ālâ fenâ (3) bërdi anı tekbîr-i fenâ dërler tekbîr-i rızâ (4) Hâzret-i İbrâhîm °aleyhi's-selâmğa⁸⁷ keldi (5) Hâzret-i İsmâ°il °aleyhi's-selâmını (6) kurbânlıkge⁸⁸ rızâ bërdi anı tekbîr-i (7) rızâ dërler tekbîr-i şafâ Hâzret-i [8a] (1) peygamber⁸⁹ şalla'llâhu °aleyhi vesellemğa keldi (2) Hâzret-i peygamber şalla'llâhu °aleyhi vesellem (3) her zamân şahâbeleriğa⁹⁰ du°ā kıldı (4) -lar günâhlarıdın⁹¹ pāk boldılar⁹² (5) yılan teri⁹³ salğan⁹⁴ dëk boldı⁹⁵ (6) anı tekbîr-i şafâ dërler yana bir rivâyet (7) ol turur ⁹⁶kim tekbîr-i beķā namâz [8b] (1) niyâz kılamak⁹⁷ tekbîr-i şafâ⁹⁸ mollâ (2) ve üstâd ata anağa du°ā kıılır (3) -lar andağ⁹⁹ şafâ taparlar (4) anı tekbîr-i şafâ dërler tekbîr-i rızâ (5) koyğa keldi koy¹⁰⁰ özini ölüm (6) -ğa¹⁰¹ rızâ bërdi anı tekbîr-i rızâ dërler (7) eger sorsalar kim tekbîr-i melik [9a] (1) kıaysıdur¹⁰² cevâb aygıl kim tekbîr-i (2) melik oldur kim¹⁰³ Hâzret-i sal (3) -lallâhu °aleyhi vesellem¹⁰⁴ bu dünyâdın (4) nakl kıldılar kim¹⁰⁵ ferzend (5) -leriğa kıaldı anı tekbîr-i melik (6) dërler eger sorsalar kim (7) tekbîr-i mevķûf kıaysıdur¹⁰⁶ cevâb [9b] (1) aygıl kim [seyyiddin]¹⁰⁷ özge [kişi]¹⁰⁸ tekbîr (2) aytsa anı tekbîr-i mevķûf dërler (3) eger sorsalar kim huṭbe-i tekbîr (4) kıaysıdur¹⁰⁹ cevâb aygıl kim Fâtiha (5) ve İhlâşını oķumak¹¹⁰ turur (6) eger sorsalar kim kıble-i tekbîr kıaysıdur¹¹¹ (7) cevâb aygıl kim du°ā kıılırda [10a] (1) kıblege¹¹² bakıp du°ā kıılmak kerek¹¹³ (2) eger sorsalar kim sikke-i tekbîr (3) kıaysıdur¹¹⁴ cevâb aygıl kim du°ā (4) -dın soñğ dürüd oķumak (5) turur¹¹⁵ eger dürüd oķumasa (6) du°anı sevâbı zemîn âsmân (7) -nınığ ortasında¹¹⁶

⁸⁰ HK: °aleyhi's-selâmğa 7a/6; GJ: Şaṭīyu'llâhğa 7a/9

⁸¹ GJ: olarınığ ferzendleriğa turur anı tekbîr-i beķā derler 7a/9-7b/1; HK: -

⁸² HK: fenâ 7a/7; GJ: fenâını 7b/1

⁸³ HK: °aleyhi's-selâmğa 7a/7; GJ: peygamberge

⁸⁴ GJ: peygamber 7b/3; HK: -

⁸⁵ HK: ümmetleriğa 7b/1; GJ: ümmetlerige 7b/3

⁸⁶ HK: Rızâ -yı 7b/2; GJ: Hüdâ-yı 7b/4

⁸⁷ HK: °aleyhi's-selâmğa 7b/4; GJ: peygamberge 7b/6

⁸⁸ HK: °aleyhi's-selâmını kurbânlıkge 7b/5-6; GJ: peygambeni kurbânlıkğa 7b/6-7

⁸⁹ HK: peygamber 8a/1; GJ: Muḥammed Muṣṭafa 7b/8

⁹⁰ HK: şahâbeleriğa 8a/3; GJ: şahâbelerge 8a/1

⁹¹ HK: günâhlarıdın 8a/4; GJ: olar günehleridın 8a/2

⁹² GJ: gūyâ ki 8a/3; HK: -

⁹³ HK: teri 8a/5; GJ: tere 8a/3

⁹⁴ GJ: salğan 8a/3; HK: salgen 8a/5

⁹⁵ HK: boldı 8a/5; GJ: -

⁹⁶ HK: ol turur 8a/7; GJ: oldur 8a/5

⁹⁷ HK: kıılmak 8b/1; GJ: kıılmağlık turur 8a/5-6

⁹⁸ GJ: oldur kim 8a/6; HK: -

⁹⁹ HK: mollâ ve üstâd ata anağa du°ā kıılırlar andağ 8b/1-2; GJ: ata anasığa mollâsığa ve üstâdığa du°ā kıısalar anda 8a/6-8

¹⁰⁰ GJ: koy 8a/9; HK: -

¹⁰¹ HK: ölümğa; GJ: ölümge 8b/1

¹⁰² HK: kıaysıdur 9a/1; GJ: kıaysı turur 8b/2

¹⁰³ HK: tekbîr-i melik oldur kim 9a/1; GJ: -

¹⁰⁴ HK: şalla'llâhu °aleyhi vesellem 9a/2-3; GJ: peygamber °aleyhi's-selâm 8b/3

¹⁰⁵ HK: kim 9a/4; GJ: -

¹⁰⁶ HK: kıaysıdur 9a/7; GJ: kıaysı turur 8b/6-7

¹⁰⁷ GJ: seyyiddin 8b/7; HK: sëndin 9b/1

¹⁰⁸ GJ: kişi 8b/8; HK: -

¹⁰⁹ HK: kıaysıdur 9b/4; GJ: kıaysı turur 9a/1

¹¹⁰ HK: oķumak 9b/5; GJ: oķumağlık 9a/2-3

¹¹¹ HK: kıaysıdur 9b/6; GJ: kıaysı turur 9a/4

¹¹² HK: kıblege 10a/1; GJ: kıbleğa 9a/5

¹¹³ HK: du°ā kıılmak kerek 10a/1; GJ: oturup du°ā kıılmağlık iki kıolını mihrâb dëk peşânesi veya köksi bile berâber tutup du°ā kıılmağlık turur 9a/5-9

¹¹⁴ HK: kıaysıdur 10a/; GJ: kıaysı turur 9b/1

¹¹⁵ HK: du°ā dın soñğ dürüd oķumak turur 10a/3-4-5; GJ: du°anıñ evvelide ve âhiride duâdın kıyın durüd oķumağlık turur 9b/1-3

mu^callağ turur **[10b]** (1) [tā]¹¹⁷ kıyāmetğāça elbette dūrūd oğu (2) -mak¹¹⁸ kerek¹¹⁹ anı sikke-i tekbīr dērler (3) bes¹²⁰ her kişi ki bu **Ṭarīkat** (4) -nāmeni bilmesē pīr-üstād (5) -nıng rūhı ol kişidin (6) rāzı bolmas¹²¹ her loğma¹²³ yēydūr (7) ḥarām yēydūr¹²⁴ kıyāmet küni **[11a]** (1) ol kişini Ḥazret-i peygamber¹²⁵ şefā^cat (2) kılmalar pīr-üstādınıg aldıda (3) şermende bolğay¹²⁶ evvel Ḥazret-i (4) Ādem ^caleyhi's-selāmınıg ornıda (5) olturadur¹²⁸ ikinçi Ḥazret-i Nūḥ (6) ^caleyhi's-selāmınıg ornıda (7) olturadur¹²⁹ üçünçi Ḥazret-i **[11b]** (1) İbrāhīm ^caleyhi's-selām ornıda (2) olturadur¹³⁰ tōrtünçi Ḥazret-i (3) Muḥammed Muştafa şalla'llāhu ^caleyhi vesellem (4) -ni ornıda olturadur¹³¹ elbette (5) bu **Ṭarīkat-nāmeni** bilgey¹³² eger (6) sorsalar kim ğusl-i şerī^cat (7) nēme birle¹³³ pāk bolur cevāb ayğıl **[12a]** (1) kim ğusl-i şerī^cat su birle pāk (2) boladur ğusl-i ṭarīkat ve ğusl-i (3) ḥaḳīḳat nēme birle pāk boladur (4) cevāb ayğıl kim ğusl-i ṭarīkat (5) çehār tekbīr bile pāk boladur¹³⁴ (6) çehār tekbīr bu turur bi'smi'l-lāhi'r-rahmān (7) -irrahīm¹³⁵ Allāhu ekber Allāhu ekber Allāhu ekber **[12b]** (1) Allāhu ekber lā ilāhe illa'llāhu va'llāhu (2) ekber ve li'llāhi'l-ḥamd kāsib¹³⁶ her nēme¹³⁷ (3) tapadur pīr-üstādınıg aldığa (4) alıp¹³⁸ kēlgey özünü tekbīrge (5) yētkürgey¹³⁹ tā anğa¹⁴⁰ tōrt peygamberni¹⁴¹ (6) sevābını tapğay evvel Ḥazret-i Ādem (7) ^caleyhi's-selām¹⁴² ikinçi Nūḥ Nebīyu'llāh¹⁴³ **[13a]** (1) üçünçi İbrāhīm Ḥalīlu'llāh¹⁴⁴ (2) tōrtünçi¹⁴⁵ Muḥammed Muştafa şalla'llāhu (3) ^caleyhi vesellemni¹⁴⁶ sevābını bērgey¹⁴⁷ tekbīr (4) aytğuçı ve tekbīr alğuçı¹⁴⁸ ğünāhdın¹⁴⁹ (5) pāk bolğay¹⁵⁰ anasıdın yeñgi (6) toğğan¹⁵¹ -dēk bolğay her kim¹⁵² özini (7) tekbīrge yētkürse dūnyā ve āḥireti¹⁵³ ābād¹⁵⁴ **[13b]** (1) bolğay eger sorsalar kim şāḥib-i¹⁵⁵ tekbīrge (2) neçe

¹¹⁶ HK: du^cāni sevābı zemīn āsmān nıng ortasında 10a/6-7; GJ: aytmasa tekbīrniñ sevābı āsmān ve zemīnning aralığında 9b/3-5

¹¹⁷ GJ: tā 9b/5; HK: -

¹¹⁸ HK: oğmak 10b/1-2; GJ: atymak 9b/6

¹¹⁹ kerek GJ, kerekir HK

¹²⁰ HK bes 10b/3; GJ: -

¹²¹ HK: bolmas 10b/6; GJ: bolmaslar 9b/9

¹²² GJ: hergiz bereket tapmaslar 10a/1; HK: -

¹²³ HK: loğma 10b/6; GJ: loğmayı ki 10a/1

¹²⁴ HK: ḥarām yēydūr 10b/7; GJ: ḥarām bolğay 10a/2

¹²⁵ HK: kişini Ḥazret-i peygamber 11a/1; GJ: kişiğe peygamberler 10a/2-3

¹²⁶ HK: üstādınıg aldıda şermende bolğay 11a/2-3; GJ: üstādlarınıg aldıda ḥacālet ve şermende bolğaylar 10a/4-5

¹²⁷ GJ: Sāḥib-i tekbīr 10a/5-6; HK: -

¹²⁸ HK: ^caleyhi's-selāmınıg ornıda olturadur 11a/5; GJ: Şaḳīyu'llāhınıg orunlarıda olturadurlar 10a/6-7

¹²⁹ HK: ^caleyhi's-selāmınıg ornıda olturadur 11a/6-7; GJ: nebīyu'llāhınıg orunlarıda olturadurlar 10a/7-8

¹³⁰ HK: ^caleyhi's-selām ornıda olturadur 11b/1-2; GJ: Ḥalīlu'llāhınıg orunlarıda olturadurlar 10b/1-2

¹³¹ HK: vesellemni ornıda olturadur 11b/3-4; GJ: vesellemniñ orunlarıda olturadurlar 10b/3-4

¹³² HK: bilgey 11b/5; GJ: bilgeyler 10b/5

¹³³ HK: birle 11b/7; GJ: bile 10b/7

¹³⁴ HK: birle pāk ...boladur 12a/1-7; GJ: bile pāk ...pāk bolur 10b/7-11a/3

¹³⁵ HK: bismillāhirrahmānirrahīm 12a/6-7; GJ: -

¹³⁶ GJ: ve 11a/6; HK: -

¹³⁷ HK: nēme 12b/2; GJ: nēmerse²i ki 11a/7

¹³⁸ alıp: Kelime iki defa yazılmıştır.

¹³⁹ HK: yetkürgey 12b/5; GJ: yētküzgey 11a/8-9

¹⁴⁰ HK: anğa 12b/5; GJ: -

¹⁴¹ HK: peygamberni 12b/5; GJ: peygamberniñ 11a/9

¹⁴² HK: Ḥazret-i Ādem ^caleyhi's-selām 12b/6-7; GJ: Ādem Şaḳīyu'llāhınıg 11b/1

¹⁴³ HK: Nebīyu'llāh 12b/7; GJ: Nebīyu'llāhınıg 11b/2

¹⁴⁴ HK: Ḥalīlu'llāh 13a/1; GJ: Ḥalīlu'llāhınıg 11b/3

¹⁴⁵ GJ: Ḥazret-i 11b/3; HK: -

¹⁴⁶ HK: vesellemni 13a/3; GJ: vesellemniñ 11b/4

¹⁴⁷ HK: bērgey 13a/3; GJ: tapğay 11b/5

¹⁴⁸ HK: tekbīr aytğuçı ve tekbīr alğuçı 13a/3-4; GJ: tekbīr alğuçı ve tekbīr aytğuçı 11b/5-6

¹⁴⁹ GJ: andağ kim 11b/6; HK: -

¹⁵⁰ GJ: kim 11b/7; HK: -

¹⁵¹ HK: toğğan 13a/6; GJ: toğğan 11b/7

¹⁵² HK: her kim 13a; GJ: her kimerse ki 11b/8

¹⁵³ GJ: āḥireti 11b/9; HK: āḥireti 13a/7

¹⁵⁴ HK: ābād 13a/7; GJ: ma^cmūr 11b/9

nemerse lâzım bolur¹⁵⁶ cevâb (3) aygıl kim on nemerse lâzım bola (4) -dur¹⁵⁷ evvel bā-tahāret birle peygamber (5) -lerni ornıda olturadur¹⁵⁸ (6) ikinci Fātiha ve İhlās¹⁵⁹ dūrüdni¹⁶⁰ (7) bilgey üçünçü pīr-üstādınñ [14a] (1) haqıda du^cā kılğay törtünçü (2) cüst çālāk hayr kılamak¹⁶¹ beşinçü (3) her kişini öz mertebeside bilgey¹⁶² (4) altınçü meclisde olturğanlarğa (5) ma^crifet ve naşihat kılğaylar¹⁶³ (6) yétinçü hōş-hüy bolğaylar¹⁶⁴ sekizinçü (7) rızk-ı helāl yegeyler¹⁶⁵ tokuzunçü [14b] (1) harāmdın perhiz kılğaylar¹⁶⁶ (2) onunçü Hazret-i Resūlū'llāhını (3) şerī^catları birle ^camel kılğay (4) -lar¹⁶⁷ her kişi bu **Tarihat-nāmeni** (5) bilmese her nemerse¹⁶⁸ kesbdin¹⁶⁹ yèydür [haram bolğay]¹⁷⁰ (6) kıyāmet küni pīr-üstād¹⁷¹ aldıda (7) şermende ve yüzi qara [15a] (1) bolğay¹⁷² ne^cüzü billāhi mine'z-zālik (2) bi-raḥmetike yā erḥame'r-rāhimin (3) bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm (4) allāhümme salli alā Muḥammed ve alā āli Muḥammed (5) kemā şalleyte alā İbrāhīme ve (6) alā İbrāhīm inneke ḥamid[ün]¹⁷³ [15b] (1) -mecid allāhümme salli alā Muḥammed ve alā ālihī (2) ve aşḥāb ve sellem allāhümme yā fāturū's (3) -semāvāt ve'l-^carz ve ya (4) -^clemu'l-ğayb ve'ş-şehādeh (5) hüve'r-raḥmāni'r-raḥīm allāhümme (6) innī ahiddü ileyke fī hāzihī'd-dünyā (7) bi-enne neşhedü enneke ente'l [16a] (1) -lāhū'l-lezi lā ilāhe illa ente (2) vaḥdeke lā şerike leke ve eşhedü (3) enne Muḥammeden ^cabdüke ve resülüke (4) felā tükellimni ilā nefsi fe inneke en- (5) tekellimuni ileyhā tuḥarrībni min (6) -e'ş-şerri ve tubāidni mine'l-ḥayri (7) ve innī le eşiḳu illā bi-raḥmetike [16b] (1) feceāleni li-^cindike (2) el-yevmi'l-kıyāmeti inneke (3) lā tuḥlifū'l-mī^cād ve eşhedü (4) en lā ilāhe illa'llāh vaḥdehu (5) lā şerikeleh ve eşhedü enne (6) Muḥammeden ^cabduhu ve resülühü ve enne (7) ^caliyyen ve şalla' [17a] (1) llāhu ^calā nebiyyihi Muḥammedün āmin (2) ve ālihī ecma^cin Rabbū'l (3) -^cālemin bi-raḥmetike yā erḥame'r- (4) rāhimin (5) temmet (6) tamām (7) sene 1284

5. Sonuç

Klasik sonrası Çağatay Türkçesiyle H. 1284 (M. 1867) yılında yazılan tarihat-nâmede, tarikat ehlinin bilmesi gereken hususlar ele alınmıştır.

Dini bir metin olmasından dolayı söz varlığı bakımından Arapça, Farsça kelime ve kelime grupları bakımından oldukça zengin olan metinde peygamber, sahabe ve tarikat önderlerine ait özel isimlerin yoğunluğu dikkat çekicidir.

İmla ve dil hususiyetleri bakımından klasik sonrası Çağatay Türkçesi hususiyetleri gösteren metinde *tekbir-i fenâ dârlar*, *anasıdın yenği tokkan-dêk* gibi örneklerde Oğuzca etkisi de gözlenmiş olup nüshalar arasında imla ve ses olaylarına bağlı olarak gerçekleşen şekil farklılıkları görülmüştür. HK nüshasında ek fiil Eski Türkçedeki şekliyle kullanılmışken GJ

¹⁵⁵ GJ: şāhib-i 12a/2; HK: -

¹⁵⁶ HK: lâzım bolur 13b/2; HK: vācib turur 12a/2-3

¹⁵⁷ HK: on nemerse lâzım boladur 13b/3-4; GJ: -

¹⁵⁸ HK: bā-tahāret birle peygamberlerni ornıda olturadur 13b/5-6; GJ: tahāret bile bolğay peygamberniñ orunlarında olturadur 12a/3-5

¹⁵⁹ GJ: ve 12a/6; HK: -

¹⁶⁰ GJ: rāst 12a/6; HK: -

¹⁶¹ HK: törtünçü cüst çālāk hayr kılamak 14a/1-2; GJ: törtünçü olturğan zamān Fātiha oqımaq kerek 12a/8-9

¹⁶² HK: bilgey 14a/3; GJ: bilgeyler 12b/1

¹⁶³ HK: meclisde olturğanlarğa ma^crifet ve naşihat kılğaylar 14a/4-5; GJ: meclisdeki olturğanlarğa ma^crifet ayıp fend-naşihat kılğay 12b/2-3

¹⁶⁴ HK: hōş-hüy bolğaylar 14a/6; GJ: hōş-hāl bolğay 12b/4

¹⁶⁵ HK: yegeyler 14a/4; GJ: yegey 12b/5

¹⁶⁶ HK: kılğaylar 14b/1; GJ: kılğay 12b/6

¹⁶⁷ HK: Hazret-i Resūlū'llāhını şerī^catları birle ^camel kılğaylar 14b/2-4; GJ: Hazret-i Muḥammed Resūlū'llāhınıñ 8) şerī^catları bile ^camel kılğay 12b/7-8

¹⁶⁸ HK: nemerse ki 14b/5; GJ: nemerseⁱ ki 13a/1

¹⁶⁹ GJ: tapıp 13a/1; HK: -

¹⁷⁰ GJ: haram bolğay 13a/2; HK: -

¹⁷¹ HK: üstād 14b/6; GJ: üstādlarınñ 13a/2-3

¹⁷² HK: yüzi qara bolğay 14b/7-15a/1; GJ: rüy-siyāh bolğaylar 13a/3-4

¹⁷³ 15a altı satırdır.

nüshasında ünsüz düşmesine uğramış şekliyle kullanılmıştır: HK: *ér-*; GJ *é-*. Bu durum GJ nüshasının daha yakın bir döneme ait olduğuna işaret eder. Farsça tamlamaların yazımında GJ nüshasında hâ-ı resmiyye (◌◌) ile biten tamlamalarda düzenli olarak izafet kesresini göstermek için hemze-i izâfet kullanılmışken HK nüshasında tenvin işareti kullanılmıştır.

Kısaltmalar

HK: Hüseyin Kaba Koleksiyonu

GJ: Gunnar Jarring Koleksiyonu

Kaynaklar

Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. Ankara: Kesit Yayınları.

Bangi, İ. (1972). *Farsça Dil Bilgisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Bankır, M. M. (2017). Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Tarikatname. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (10), 29-41.

Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.

Eckmann, J. (2003). “Küçük Çağatay Grameri”, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Haz. O. F. Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, K. (1976). “Yesevi'nin Fakr-nâmesi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 22, 45-120.

Karaağaç, G. (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.

Öger A. (2017). Çağatayca Yazılmış Bir Tarikatname Üzerine, IV. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 3, Ankara.

Öngören, R. (2011). Tarikat, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, 95-105.

Türkçe Sözlük (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Timurtaş, F. K. (1997). *Osmanlı Türkçesine Giriş I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Yücel B. (1995). *Bâbü'r Divanı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

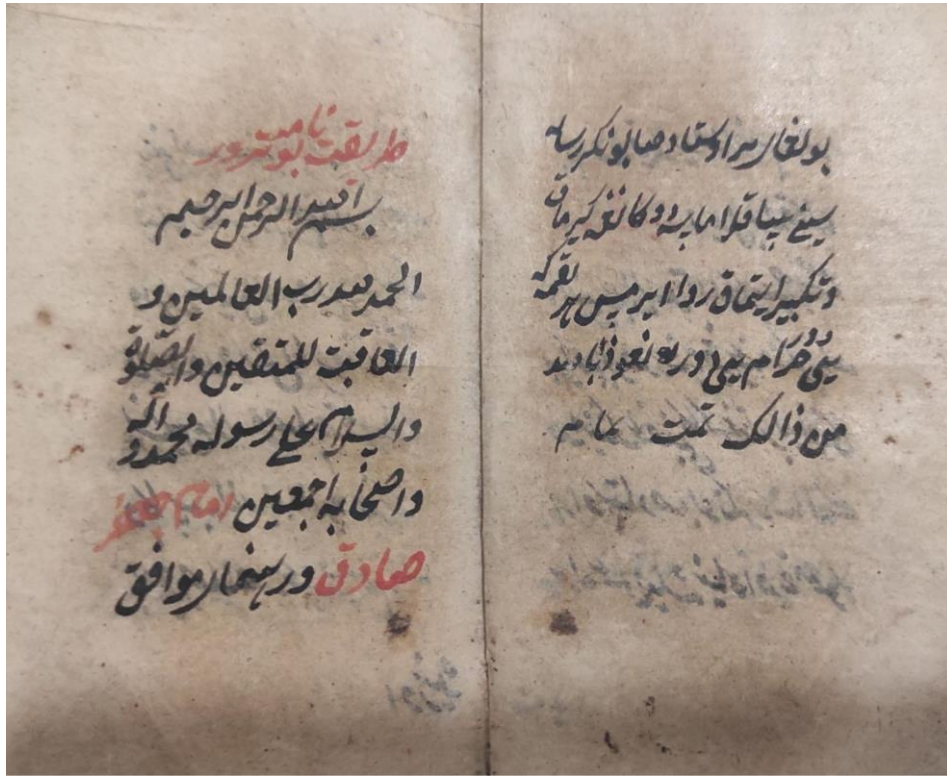
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

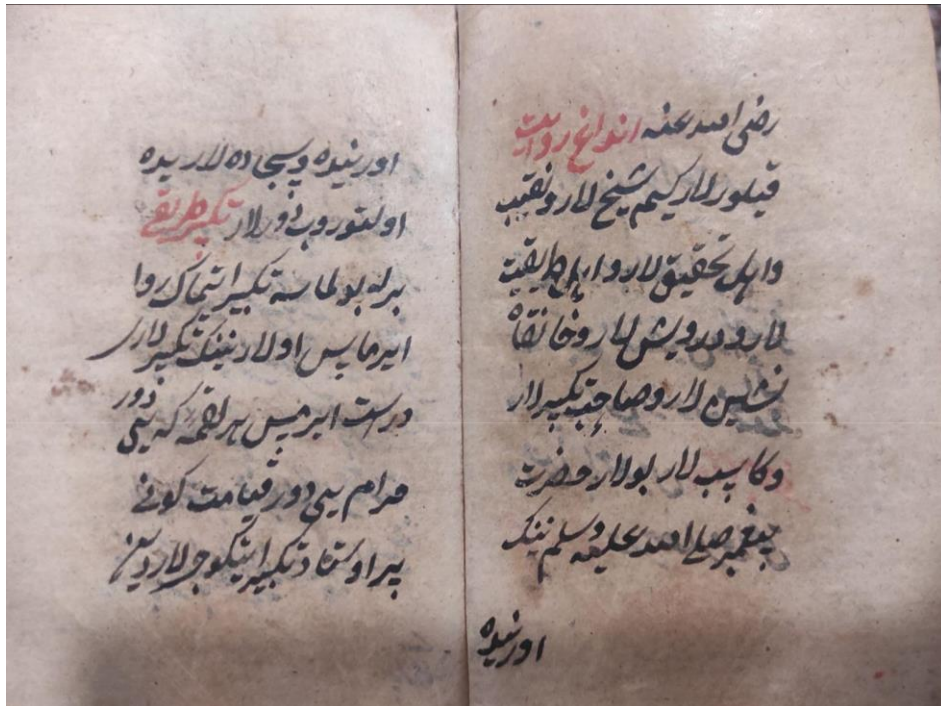
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

Tıpkıbasım

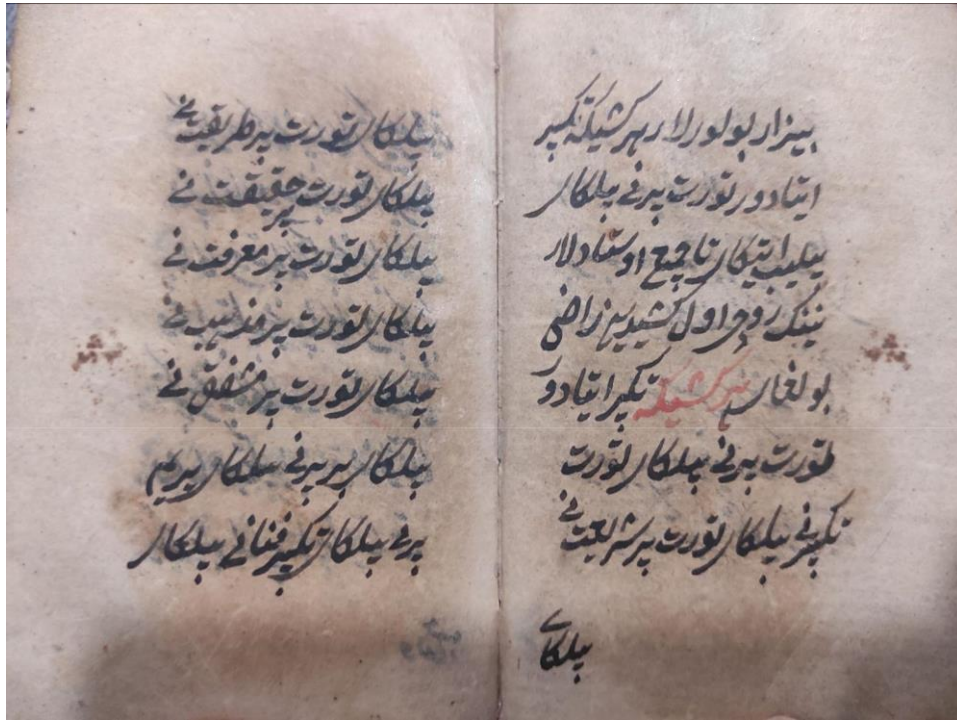
1a

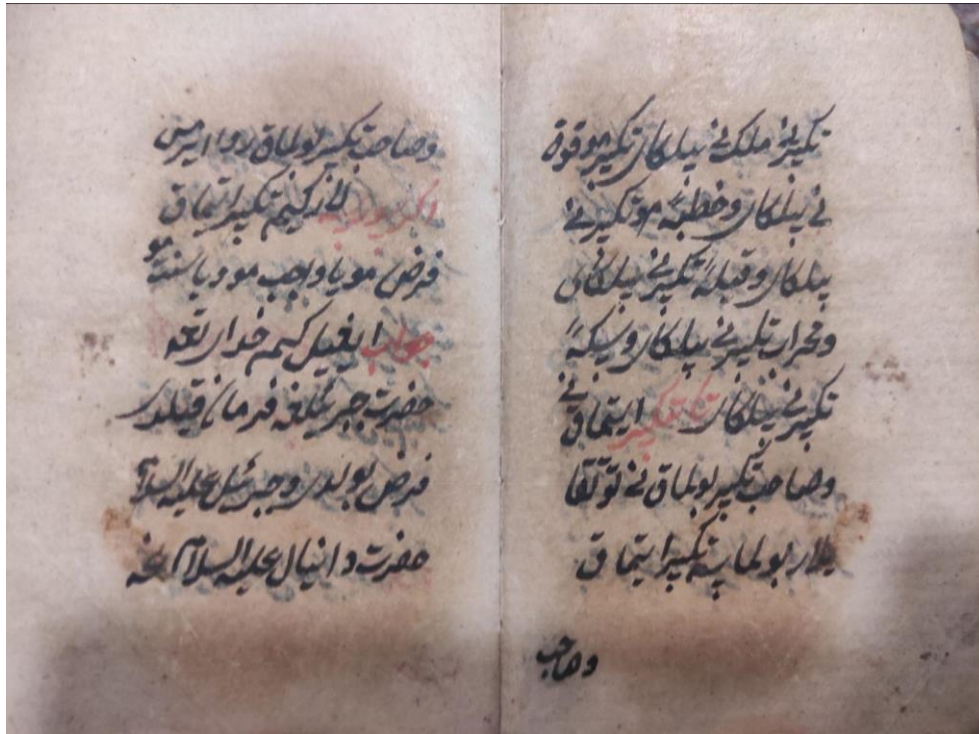
2a

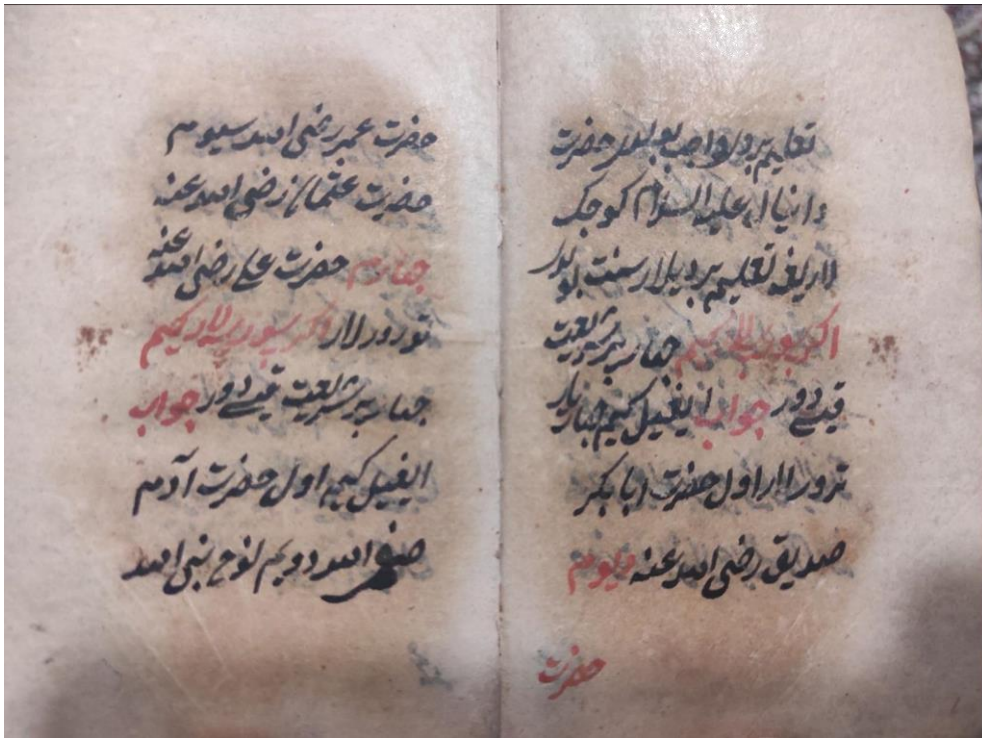
3a-2b

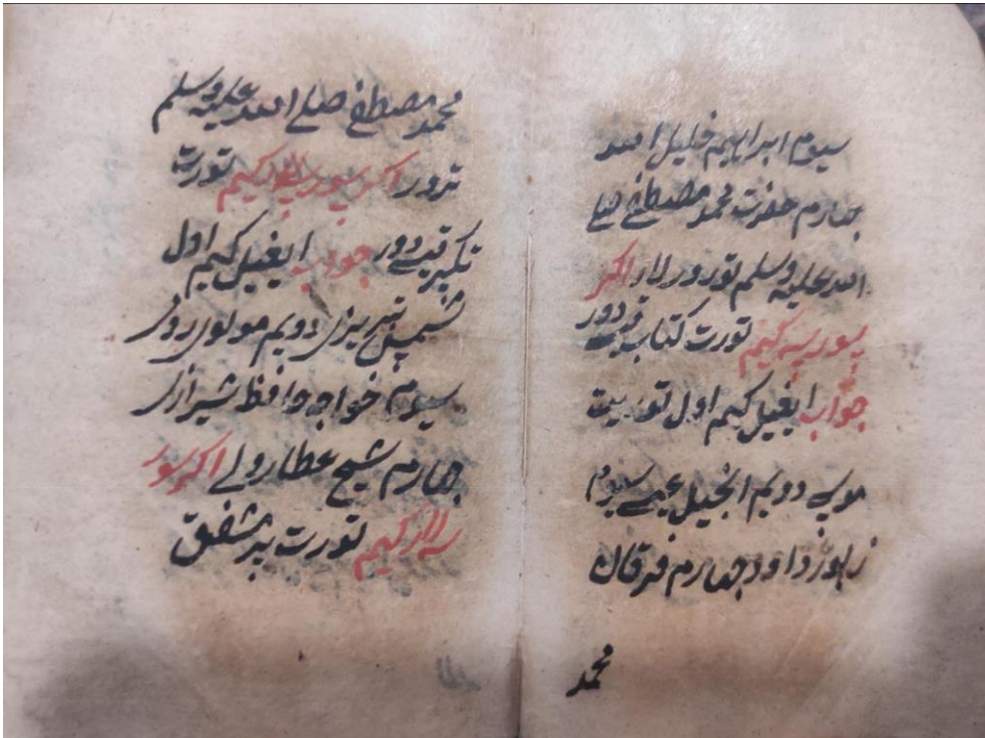
4a-3b

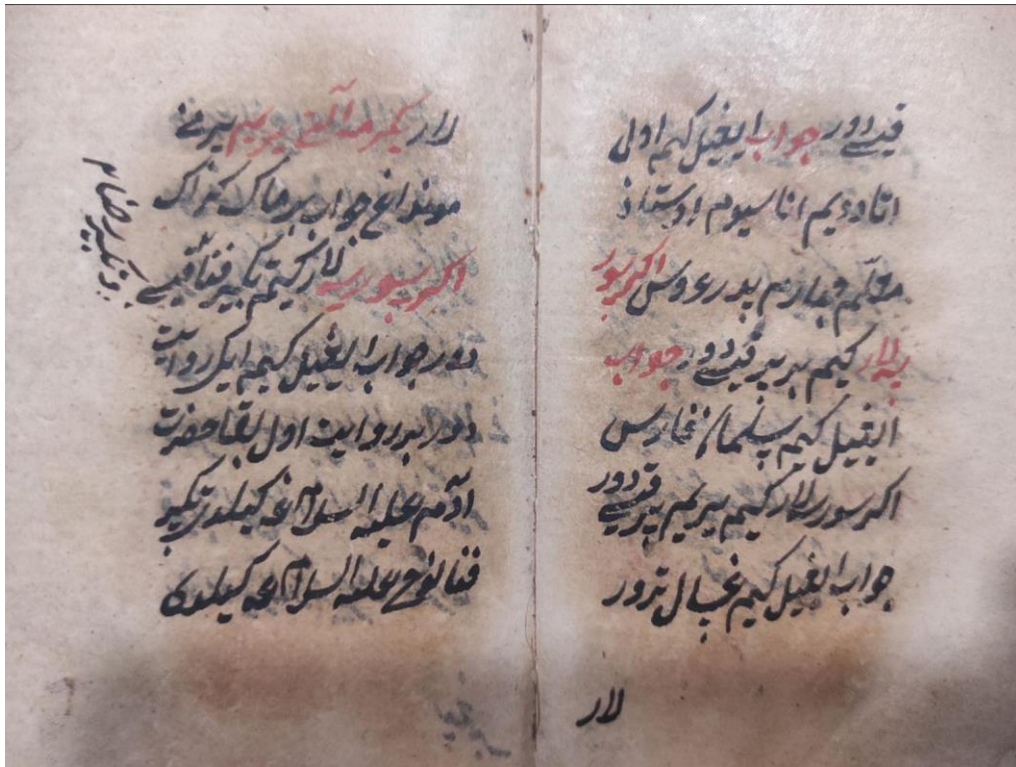
5a-4b

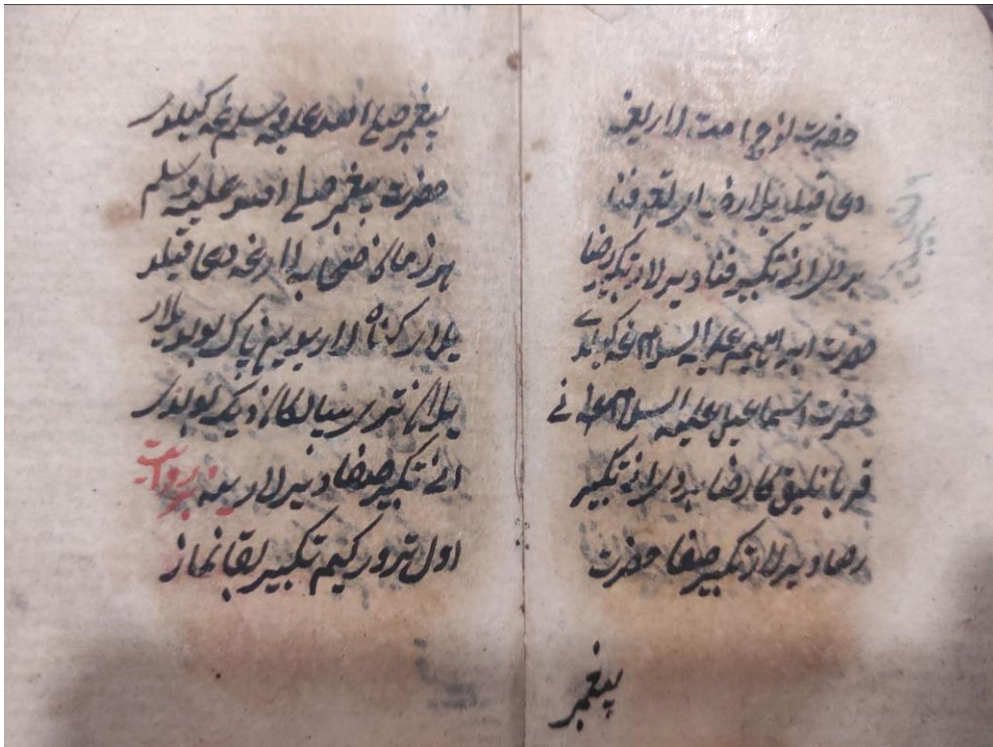
6a-5b

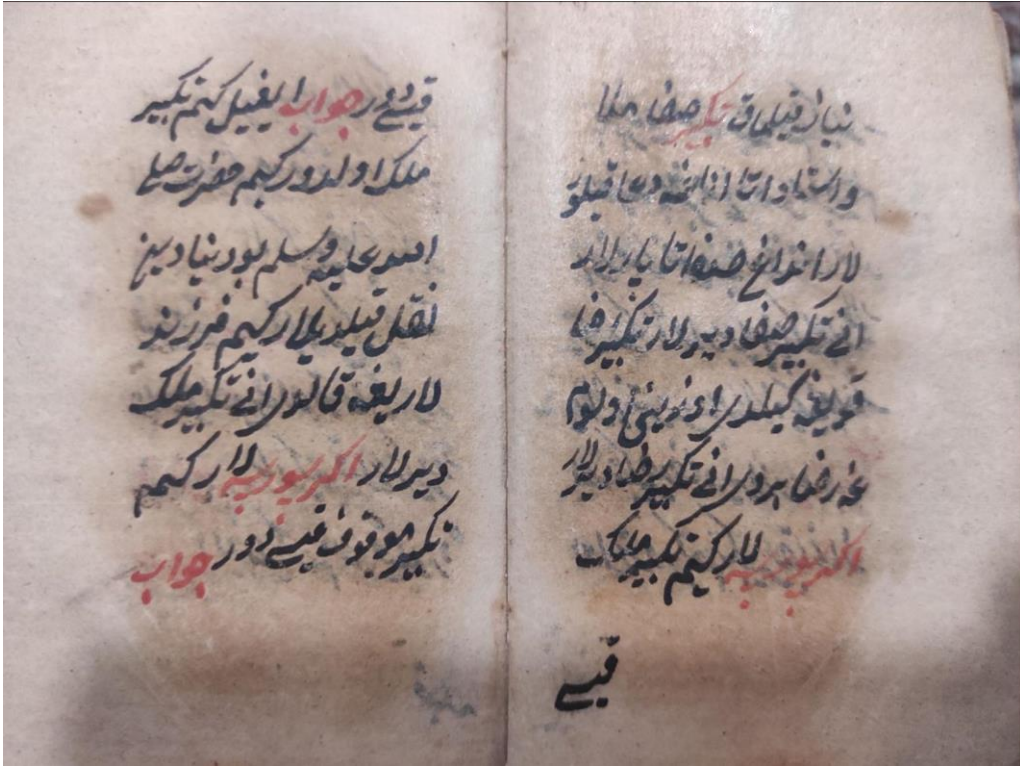
7a-6b

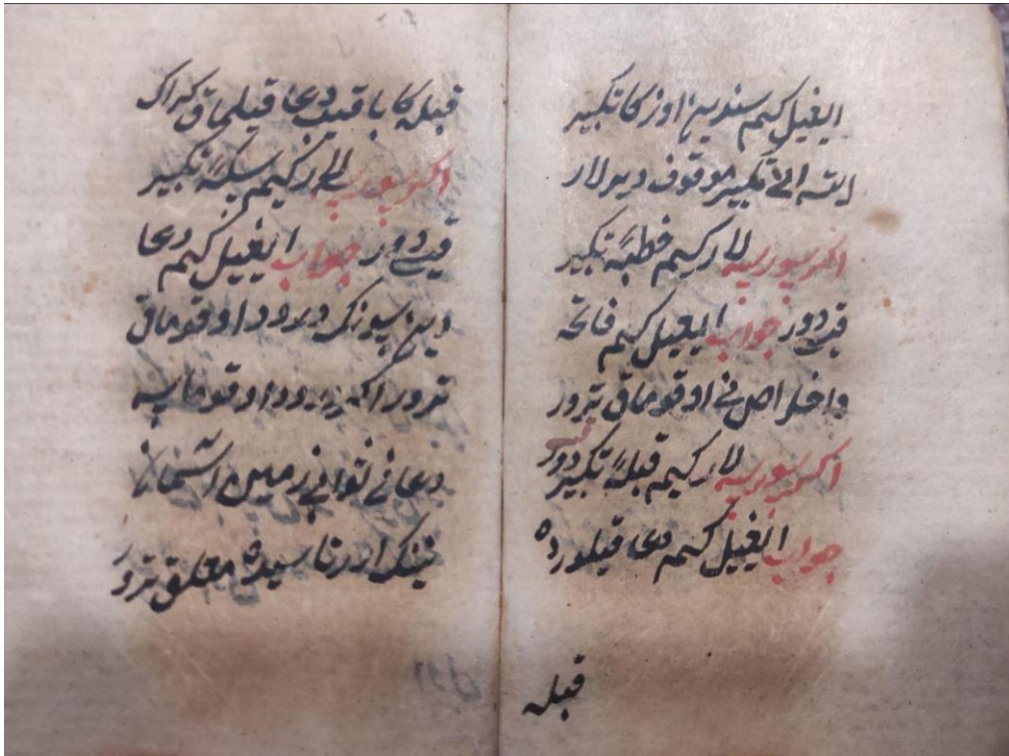
8a-7b

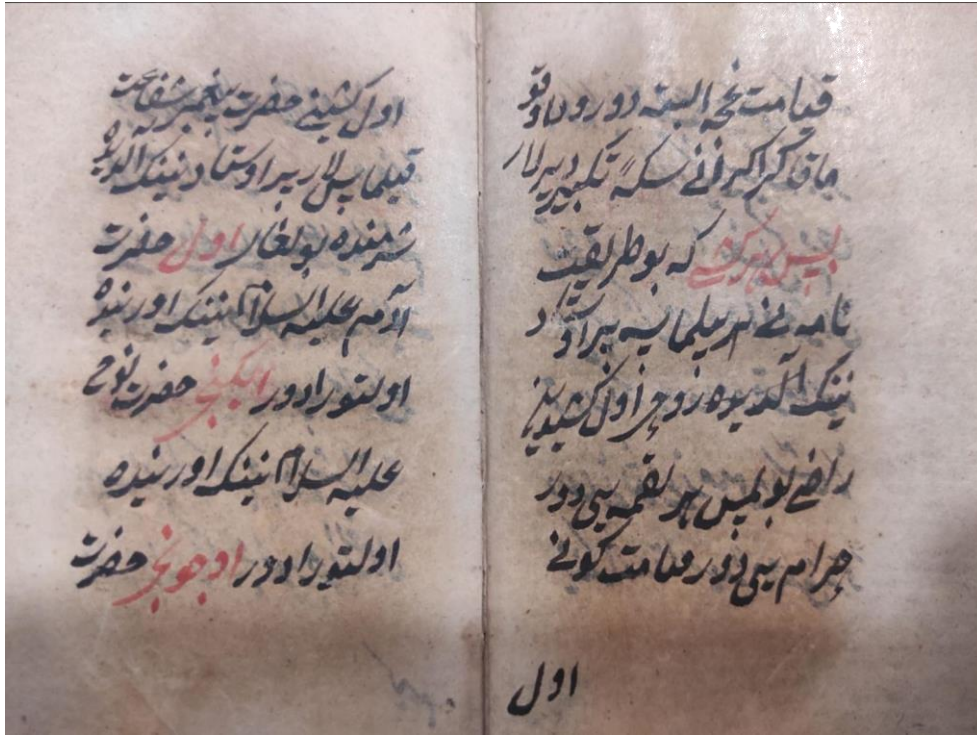
9a-8b

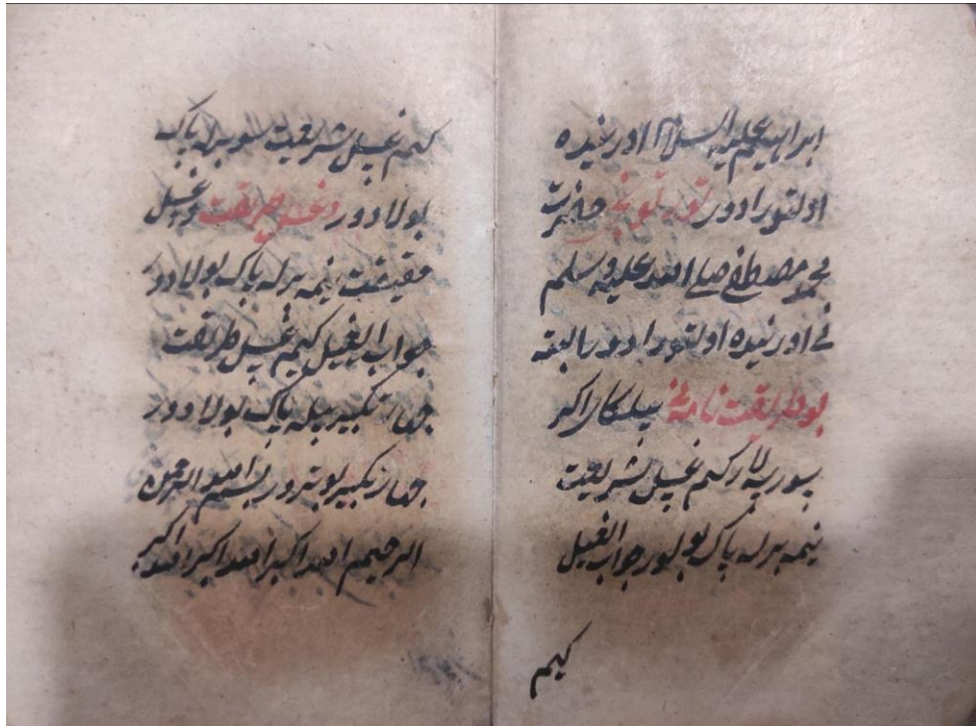
10a-9b

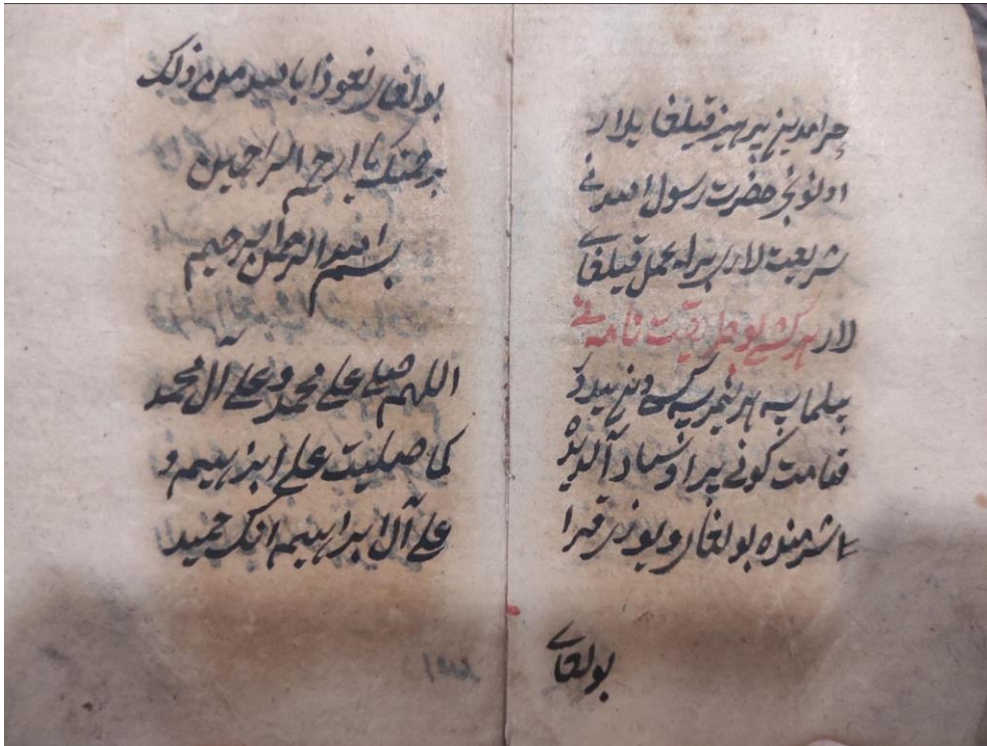
11a-10b

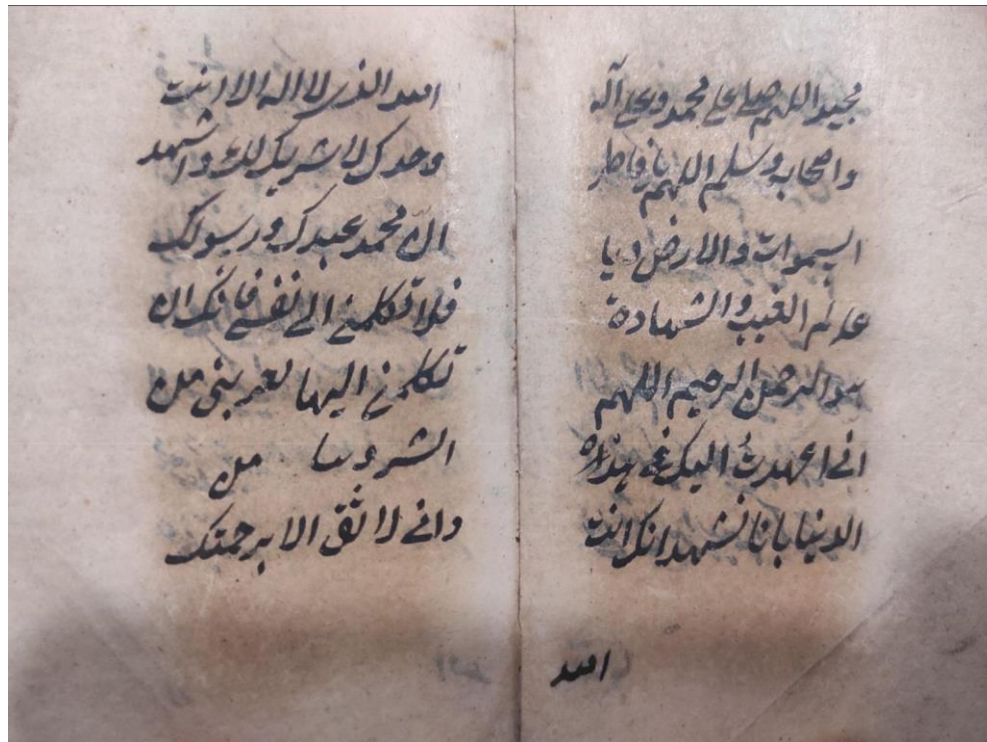
12a-11b

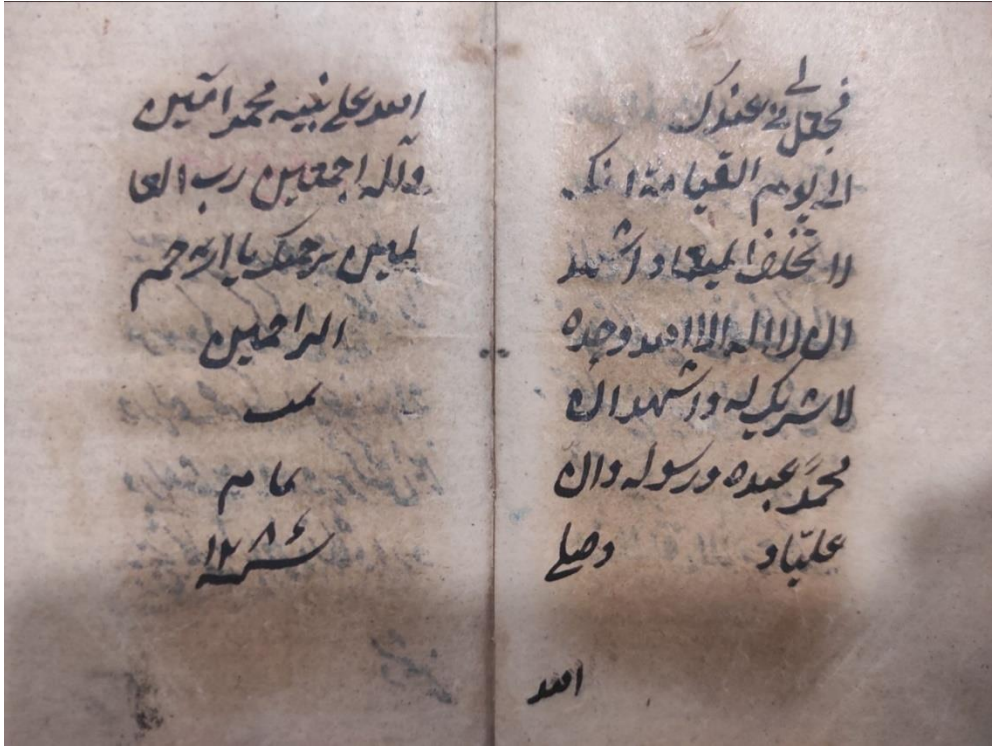
15a-14b

16a-15b

17a-16b

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1279478>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 08.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 06.12.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2023

Atıf / Citation

Normo'minov, S. (2023). O'zbek Tilida Tasviriy So'zlarning So'z Turkumlari Shakllanishidagi O'rni. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 411-415.

**O'ZBEK TILIDA TASVIRIY SO'ZLARNING SO'Z TURKUMLARI
SHAKLLANISHIDAGI O'RNI**

The place of imitative words in the formation of the paradigm of parts of speech

SHERZOD NORMO'MİNOV¹

Öz

Maqolada turkiy tillardagi tasviriy so'zlarning ko'psonliligi va ko'p funkcionalligi bilan bu so'z turkumining ot va fe'l qatoridagi lingvistik salohiyatga ega ekanligi tufayli ular alohida tipdagi mustaqil so'z turkumi sifatida bu turkumlarga yaqin turishi, tasviriy so'zlar til taraqqiyotining ibtidosida, ism va fe'l turkumlari paydo bo'lishi bilan bir paytda shakllanganligi haqida fikrlar bildiriladi. Shuningdek, til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida tasviriy so'zlar ko'paya borgani hamda hozir o'zbekcha va turkcha kabi turkiy tillarda borliqdagi deyarli barcha narsa-hodisa va obrazga hamda tildagi qariyb barcha ot va fe'llarga taqlidan tasviriy so'z yasash imkoniyati vujudga kelganligi dalillanishiga harakat qilinadi.

Anahtar Kelimeler: So'z, Leksema, So'z Turkumlari, Tasviriy So'zlar

Abstract

In the article, due to the multiplicity and multi-functionality of descriptive words in Turkic languages, this word group has linguistic potential as a noun and verb, and they are close to these groups as a special type of independent word group. Reasonable opinions were given that it was formed at the beginning of the development of the language at the same time as the noun and verb groups appeared. Also, in the later stages of language development, the number of descriptive words increased, and now, in Turkic languages such as Uzbek and Turkish, it is possible to create descriptive words by imitating almost all the objects and images. Almost all nouns and verbs in the languages were tried to be proved.

Keywords: Word, Lexeme, Word Groups, Descriptive Words.

¹ PhD., O'zbekiston -Finlandiya pedagogika instituti.

El-mek: nsherzod088@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6669-2538>

1. Kirish

Tilshunoslik fan bo'lib shakllangan eng qadimgi davrlardan boshlab Sharqda ham, G'arbda ham so'z turkumlari va ularning o'rtasidagi munosabatlar tilshunoslarning diqqat markazida bo'lib kelgani ma'lum. Bu hol so'z/leksemaning til tizimidagi markaziy birlik hamda uning obyektiv borliqdagi narsalarni anglashga xizmat qiluvchi tushunchani ifodalovchi til materiali ekanligi bilan bog'liq ekanini olimlar qayd etadilar. Turkiy tillarda tasviriy so'zlarning ko'psonliligi va ko'p funktsionalligi bilan bu so'z turkumining ot va fe'l qatoridagi lingvistik salohiyatga ega ekanligi tufayli ular alohida tipdagi mustaqil so'z turkumi sifatida bu turkumlarga yaqin turishi tilshunoslarga ma'lum. Binobarin, dastlabki tasviriy so'zlar til taraqqiyotining ibtidosida, ism va fe'l turkumlari paydo bo'lishi bilan bir paytda shakllangan ko'rinadi. Til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida esa ular ko'paya borgan hamda hozir o'zbekcha va turkcha kabi turkiy tillarda borliqdagi deyarli barcha narsa-hodisa va obrazga hamda tildagi qariyb barcha ot va fe'larga taqlidan tasviriy so'z yasash imkoniyati vujudga kelgan. Bu esa tasviriy so'zlar tarixiy kategoriyasi sifatida til taraqqiyotining ma'lum davrida maydonga kela boshlagan, tilning umumiy taraqqiyoti bilan birga boyib borgan deb xulosa qilish mumkin. (Qo'ng'urov, 1980:36).

Dastlabki tasviriy so'zlar til taraqqiyotining ibtidosida, ism va fe'l turkumlari paydo bo'lishi bilan bir paytda shakllangan, shekilli, chunki ibtidoiy odamning sodda tafakkuri tashqi dunyodagi tovush va obrazlarni tilda taqlid uchun kerakli tovushlar kompleksi shakllanganidan so'ng tasviriy so'zlar tarzida (taqlid, o'xshatish asosida) ijod qila boshlagan ko'rinadi. J.Eltazarov bu xususiyatni antik tilshunoslar, jumladan, Platon ham qayd qilib o'tganini bildiradi: "... ism narsaga qandaydir taqlid demakdir" (Eltazarov, 2004:132). Yana shunisi muhimki, inson tasviriy so'zni faqat taqlid uchun talaffuz qilmagan va qilmaydi, balki fonemalar yordamida shakllantirilgan so'z (tasviriy so'z) taqlid asosida ma'lum bir ovoz va holatni atab ko'rsatishga xizmat qiluvchi fonetik qobiq sifatida vujudga keladi. Shu tufayli tasviriy so'zlar hamda ism va fe'l orasida eng qadimgi davrda boshlangan relyasion aloqa tasviriy so'zlarning otga xoslangan va fe'lga xoslangan (ya'ni, ovozga taqlid so'zlarda - otga, harakat va holatga taqlid so'zlarda - fe'lga) ikki guruhini vujudga keltirgan ko'rinadiki, bu ularning otning va fe'lning (ot va yasovchi va kategorial (so'zshakl yasovchi va so'z o'zgartuvchi) qo'shimchalarini olishi va nutqda ana shu ikki so'z turkumi kabi qo'llanishiga zamin yasagan, shekilli.

Hozirgi paytda, masalaga sinxronik yondashilganida, tasviriy so'zlar "o'zbek tilida bir guruhni tashkil etadi va mustaqil so'z sirasidan o'rin olgan. Buning bir nechta ilmiy asosi bor. Birinchidan, turkiy tillarda taqlid miqdoran ko'p va ma'no jihatdan rang-barang. Ikkinchidan, ulardagi tovushlar tizmasi ma'lum ob'ektiv voqelikdan xabar berib turadi. Uchinchidan, taqlid gap tarkibida ma'lum bir sintaktik pozitsiya egallaydi".

2. O'zbek tilidagi tasviriy so'zlar

O'zbek tilidagi tasviriy so'zlarning asosiy xususiyatlarini quyidagicha ta'riflab berish mumkin: tasviriy so'zlarning semantikasi juda rang-barang, shu bilan birga ularni tekshirish juda qiyin hamdir. Tasviriy so'zlar grammatik strukturasi tomonidan ham boshqa so'z turkumlaridan farq qiladi. Tasviriy so'zlar hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida asosan takroriy hamda juft formada qo'llanadi. Sodda tasviriy so'zlar bir lahzalik, keskinlikni bildirib, asosan yordamchi fe'llar bilan birikib keladi. Takroriy tasviriy so'zlar harakat yoki tovushning tabiatini, turli hususiyatini bildirishda sodda tasviriy so'zlardan farqlanadi: juft tasviriy so'zlar tovush yoki harakatning turli hil 68 o'zgarishlarga yuz tutgan holda takrorlanganligini davomiyligini ko'rsatadi. Sodda so'zlarga *-ir*, *-ang* struktura elementlarining qo'shilishi bilan ularning kengaygan shakli hosil bo'ladi. Boshqa so'z turkumlaridan qo'shimchalar orqali tasviriy so'zlar yasalmaydi. Ular uchun asosan ichki yasaliş xarakterlidir. Tasviriy so'zlardan har xil grammatik usullar bilan boshqa so'z turkumlarining (ayniqsa, ot va fe'llar) yasaliş juda ko'p uchraydi. Tasviriy so'zlardan otlar affiksasiya, kompozitsiya va sintaktik-morfologik

yo'llar bilan yasaladi. Affiksasiya bular ichida asosiy o'rinni egallaydi. Ot yasash negizi bo'lib taqlid leksemasi keladi:

- 1) -ak : varrak, guldurak, bizbizak, dardarak kabi.
- 2) -a: jizza, do'mbira, dag'dag'a, vasvasa kabi. (O'zbek tili grammatikasi, 1976:256).

Tasviriy so'zlarda substantivasiya hodisasi ham juda taraqqiy qilgan. Tasviriy so'zlardan fe'llar sintaktik (affiksasiya) va analitik yo'llar bilan yasaladi. Tasviriy so'zlardan fe'l yasashda *-la*, *-ra*, *-illa* affikslari faol ishtirok etadi (Abdusalomov, 2011: 93). [taqlid+illa/ira=asos bildirgan tovush yoki obrazni harakat tarzida ifodalash] qolipi faqat taqlid so'zlardan fe'l yasaydi: (*chirqillamoq*), (*chirsillamoq*), (*likillamoq*), (*guvillamoq*), (*shuvillamoq*), (*mo'ltillamoq*), (*bezillamoq*), (*yarqiramoq*), (*sirqiramoq*), (*mo'ltiramoq*), (*yaltiramoq*). [-illa] va [-ira] qo'shimchalari orasida ma'noviy farq kuzatilmaydi, balki ular qaysi so'zga qo'shilishi bilan farqlanadi, xolos (Sayfullayeva, 2009:181).

Tasviriy so'zlarning nutqda qo'llanilishi va yasalishida ikki shakl ochiq ko'zga tashlanadi: ular yakka, takroriy va juft shakllarda qo'llanadi. Shunga ko'ra tasviriy so'zlar tuzilish jihatidan yakka, takroriy va juft bo'ladi. Yakka taqlidiy so'zlar birgina so'zdan iborat buladi: *piq*, *paq*, *piqir*, *g'iyt*, *taq*, *tars*, *chars*, *gumbur* kabi.

Shuningdek, tasviriy so'zlar:

- a) o'zlarining leksik ma'nolariga ega;
- b) kishida umumiy taassurot hosil qilish darajasiga ko'tarila oladi. Bir tilda gapiruvchi hamma jamoa asosan ularni bir xilda tushunadi;
- v) o'zlariga xos qurilishga, formaga ega;
- g) sodda holda asosan yordamchi fe'llar bilan birga keladi;
- d) gapda ma'lum bo'lak vazifasini bajarib, boshqa gap bo'laklari bilan munosabatga kirisha oladi. Mana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan so'zlarni tasviriy so'z deb hisoblanadi (Qo'ng'urov, 1992: 56).

Ko'rinib turibdiki, turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tilining so'z turkumlari paradigmasi ichida tasviriy so'zlarning alohida o'rni bor. Chunki, turkiy tillardagi tasviriy so'zlar o'zlarining miqdori, leksik, grammatik xususiyatlari va semantikasi jihatidan boshqa tillardagi shunday so'zlar turkumidan keng, boy va rang-barangdir. Shu sababli bu so'z turkumining maqomi xususidagi mavjud qarashlarning eskirgani va yangilanishga muhtoj ekanligini ta'kidlab o'tmoqchimiz. Jumladan, mashhur turkolog N.A.Baskakov ham o'z vaqtida turkiy tillardagi tasviriy so'zlarning ot va fe'l yasalishida katta rol o'ynashini (yasalishga asos bo'lishini) ta'kidlagani holda, agar an'anaviy so'z turkumlari tasnifi sxemalaridan chekingan holda muammoga yondashilsa, turkiy tillarda hatto ism turkumi ichida tasviriy ot va fe'l turkumida tasviriy fe'llar kabi to'plar mavjud deb hisoblash mumkin ekanligini yozadi (Baskakov, 1968: 235). Haqiqatan ham tilimizda sof tasviriy so'zlardan (*qars-qurs*, *tars-turs*, *yalt-yult*, *shivir-shivir*...) tashqari katta miqdordagi ismga o'tgan (*qars ikki qo'ldan*..., *duv-duv gap*, *gurs-gurs qadam*...) va yasama fe'l o'zagi sifatidagi (*qarsilladi*, *tarsilladi*, *yaltilladi*, *shivirladi*...) tasviriy so'zlar mavjudki, bu hol mazkur so'z turkumini Hind-Yevropa tillariga qiyosan ta'riflash hamda uning tildagi maqomini belgilashda an'anaviy yondashuvlardan voz kechish lozimligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, tasviriy so'zlarning mustaqil so'zlar va boshqa turkumlarga xos so'zlardan tubdan farq qiluvchi ham substansional, ham geneologik asosi bor: boshqa so'zlar zot va tazohirni (nominasiya, atribusiya, predikasiya...), ular o'rtasidagi munosabatni ifodalab, diaxroniyada va sinxroniyada o'zaro geterogenetik (birining ikkinchisidan kelib chiqishi) aloqada bo'lsalar, tasviriy so'z zot (substansiya)ning tazohirini emas, lisoniy (akustik) obrazini uning nomi sifatida yaratishi ma'lum (Eltazarov, 2004:132). Shuningdek, ularda shakllanish,

tilda amalda bo'lib turish uchun qandaydir motivasion asoslar mavjud (ya'ni tashqi olamdagi narsa, voqyea, hodisalar, ularning ovozi, harakati yasalish-shakllanish uchun model, qolip kabidir). Tasviriy so'zlar hamda ism va fe'l o'rtasidagi yaqinlik va farqlarni ham ayni ana shu nuqta belgilab beradi. Tashqi dunyodagi motivasion asosini yo'qotayozgan tasviriy so'zlar yoki nutqiy vaziyat tufayli maqomi yuksalgan (faollashtirilgan) tasviriy so'zlar ot va fe'lga yaqinlashadi yoki aksincha. Ayni shu xususiyat tasviriy so'zlarda ma'lum grammatik belgilar tizimi mavjud emasligini ham izohlab ko'rsatadi (ot va fe'l yasalishi uchun asos bo'lishdan tashqari).

Turkiy tillarning tasviriy so'zlar shakllantirish tizimi shu qadar intensiv yasash qobiliyatiga egaki, bu hol aslida har qanday tovush, harakat va holatga tasviriy so'zni vujudga keltirish imkonini beradi. Bunday intensivlik qat'iy qoidalarni taqozo etuvchi grammatik belgilarning shakllanishiga to'siq bo'lishi tabiiy. Demak, tasviriy so'zlar mustaqil so'zlarning geterogenetik hosilasi emas, balki ular bilan qariyb teng qiymatga sohib so'z turkumidir, ularning obyektiv reallik bilan aloqasi boshqa so'z turkumlari kabi bilvosita emas, bevositadir.

Bundan tashqari, prof. R.Q.Qo'ng'urovning 1980-yillarda amalga oshirgan tadqiqotlaridagi hisob-kitoblarga ko'ra «Hozirgi o'zbek adabiy tilining imlo lug'atida o'rtacha 13718 so'zning 600 tasi tasviriy so'z bo'lib, umumiy sonning 4,3 foizini tashkil qiladi. Yoki o'zbekcha-ruscha lug'atdagi 40000 so'zning 1500 dan oshiqrog'ini tasviriy so'zlar tashkil qiladi (Qo'ng'urov, 1980: 36). Shuningdek, tadqiqotchi S.S.Mamadiyeva tomonidan amalga oshirilgan hisob-kitoblarga ko'ra "O'zbek tilining izohli lug'ati" va "O'zbek tilining etimologik lug'ati" kabi qimmatli manbalardagi tasviriy so'zlar miqdori quyidagicha:

1. O'TILning ma'lum bir qismini taqlidiy so'zlar tashkil qiladi. Lug'atda yakka, juft va takroriy shakldagi sof taqlidiy va tasviriy so'zlar 500 ga yaqin bo'lib bu umumiy sonning 0,8 foiziga to'g'ri keladi. Shu bilan birga, O'TIL da belgisi ko'rsatilmagan taqlidiy yoki tasviriy so'zlar ham uchraydi.

2. O'TILda tilimizdagi 3 ta sof taqlidiy so'zning etimologik izohi keltirilgan. Bular *dikang-dikang*, *lapang-lapang*, *likang-likang* so'zlaridir. Lekin lug'atda 26 ta ot, 27 ta sifat, 76 ta fe'l va 3 ta ravish turkumiga oid so'zlarning taqlidiy o'zaklardan yasalganligi etimologik jihatdan asoslab berilgan (Mamadiyeva, 2011:67).

3. Xulosa

Xullas, o'zbek tilidagi va boshqa turkiy tillardagi tasviriy so'zlar o'zlarining kelib chiqishi va tildagi maqomi yuqorida ta'riflab o'tilgan xususiyatlar bilan ajralib turadi. Ular funksional-semantik va funksional-sintaktik jihatdan otlar va fe'llarga yaqin turadi. Shuningdek, ot, fe'l, sifat, ravishlik vazifasini bajaruvchi tasviriy so'zning shakllanishi hamda qo'llanishidagi bunday intensivlik tilda maqomi ot va fe'l darajasidagi so'z turkumlarining amalda bo'lishini ta'minlagan.

Kaynaklar

Abdusalomov, A. A. (2011). *Taqlidiy So'zlar Lingvopoetikasi*. Magistrlik Dissertatsiyasi. Toshkent: ToshDPI.

Baskakov N. A. (1968). Dvoystvennaya Priroda Slova i Problema Chastey Rechi. *Voprosy Teorii Chastey Rechi (Na Materiale Yazыkov Razlichnyx Tipov)*. L. Nauka, s. 235.

Eltazarov, J. D. (2004). *So'z Turkumlari Paradigmasida O'zaro Aloqa va Ko'chish Hollari*. Samarqand, 132.

Mamadiyeva S. S. (2011). *Hozirgi O'zbek Tilida Taqlidiy So'zlarning Leksikografik Talqini (O'zbek Tilining Izohli Lug'atlari Misolida)*. Magistrlik Dissertatsiyasi. Samarqand, SamDU.

O'zbek Tili Grammatikasi (1975). *I Qism. Morfologiya*. Toshkent. 602.

Qo'ng'urov, R. (1992). *Nutq Madaniyati va Uslubiyat Asoslari*. Toshkent: *O'qituvchi*, 55-56.

Qo'ng'urov, R. (1980). *Hozirgi O'zbek Tilida O'zgarmaydigan So'zlar, II qism*. Samarqand: SamDU Nashri. 56.

Rol Chelovecheskogo Faktora v Yazike (1988). *Yazik i Kartina Mira*. M. Nauka, s. 432

Sayfullaeva, R. R.; Mengliev, B. R.; Boqieva, G. H.; Qurbonova, M. M.; Yunusova, Z. Q.; Abuzalova, M. Q. (2006). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. O'quv Qo'llanma. Toshkent, 391.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

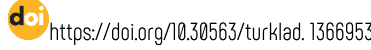
1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 26.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 04.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Kurt Öteleş, Y.T. (2023). Codex Cumanicus'ta Yer Alan Askerî Terminolojinin Çağdaş Kıpçak Lehçelerindeki İzleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 417-435.

CODEX CUMANICUS'TA YER ALAN ASKERİ TERMINOLOJİNİN ÇAĞDAŞ KIPÇAK LEHÇELERİNDEKİ İZLERİ¹

Traces of military terminology in codex cumanicus on contemporary kipchak dialects

YAZGI TUĞÇE KURT ÖTELEŞ²

Öz

Türkler, birçok üstün meziyetlerinin yanı sıra tarih sahnesine çıktıkları günden bu yana asker bir millet olarak anılmışlardır. Öyle ki yüzyıllarca karşılaştıkları bütün olumsuzluklara ancak bu millî kimlikleri sayesinde karşı koymuşlardır. Askerlik ve savaş, Kıpçak Türklerinde hayati bir öneme sahip olmuştur. Bir milletin hayatında bu derece etkili olan askerlik kavramına ait ünvan ve rütbeler, askerî giyim kuşam, askerlikte kullanılan eşyalar, savunma araç gereçleri, at ve koşum takımları, o dönemde yazılan eserlerin söz varlığına da yansımıştır.

Codex Cumanicus, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçakların ağızlarından derlenmiş olan dinî metinlerden, çeşitli kelimelerden, kelime listelerinden, bilmecelerden, atasözlerinden ve bazı metinlerden oluşan kaynak bir eserdir. Eser bir sözlük derlemesi olmasının yanında, Kıpçak Türklerinin yaşayışları, gelenekleri, dinî ve ticari hayatları hakkında kıymetli bilgileri ve dönemin söz varlığını da içermektedir. Bu makalede, Codex Cumanicus'ta yer alan askerî terimler tespit edilmiş ve çeşitli başlıklar altında tasnif edilmiştir. Tespit edilen askerî terimlerin çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki durumu anlam olayları bakımından değerlendirilmiştir. Bu sayede askerlikle ilgili söz varlığının arkaik anlamını koruması, bu anlama ek olarak yeni anlamlar kazanması ya da bu arkaik anlamını tamamen kaybetmesi belirlenmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Codex Cumanicus, Tarihî Kıpçak Türkçesi, Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçeleri, Askerî Terimler.

¹ Bu makale, 21-22 Haziran 2022 tarihlerinde Milli Savunma Üniversitesinde gerçekleştirilen Türk Harp Dili ve Edebiyatı Sempozyumunda sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

² Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Ankara / Türkiye,
el-mek: tugcekurt211@gmail.com/yazgitugceoteles@kho.msu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4122-9189>

Abstract

Turks have been remembered as a military nation since the day they appeared on the stage of history, in addition to their many superior virtues. Military service and war were of vital importance for the Kipchak Turks. The titles and ranks, military clothing, items used in military service, defence equipment, horses and harnesses, which are so influential in the life of a nation, were also reflected in the vocabulary of the works written at that time.

Codex Cumanicus is a source work consisting of religious texts, various words, word lists, riddles, proverbs and some texts compiled from the mouths of the Kipchaks living in the north of the Black Sea. In addition to being a dictionary compilation, the work also contains valuable information about the lifestyle, traditions, religious and commercial life of the Kipchak Turks and the vocabulary of the period. In this article, military terms in Codex Cumanicus were identified and classified under various headings. The situation of the identified military terms in the contemporary Kipchak group Turkic dialects was evaluated in terms of semantic events. In this way, it will be determined whether the military vocabulary retains its archaic meaning, acquires new meanings in addition to this meaning, or completely loses this archaic meaning.

Keywords: Codex Cumanicus, Historical Kipchak Turkic, Contemporary Kipchak Group Turkic Dialects, Military Terms.

1. Giriş

Codex Cumanicus, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak sahasında hüküm süren Kumanlara ait dil malzemelerini ve sözlü halk kültürüne dair bilgileri içeren tarihî Kıpçak Türkçesinin önemli eseridir (Argunşah ve Güner, 2015: 21-22; Güner, 2016:7).

Eserin Petrark tarafından satın alınarak diğer kitaplarla birlikte 1362 yılında Venedik Cumhuriyetine hediye edilmiştir. Codex Cumanicus'ın nerede, ne zaman, kim tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Eserin eldeki tek yazma nüshası İtalya'da Venedik Saint Marcus Kütüphanesinde bulunmaktadır. Codex Cumanicus birisi İtalyan, diğeri Alman bölümü olmak üzere iki ayrı defterin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eserin nerede yazıldığı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmakla birlikte kesin olmasa da Rasovskiy'in görüşleri bu anlamda oldukça önemlidir. Rasovskiy İtalyan bölümünün, Latince, Farsça ve Kumancanın birlikte yürürlükte olduğu bir yerde yalnızca dinî maksatlarla değil, günlük hayata dair gerekli olan pratik bilgileri elde etmek için Kırım'ın Solhat şehrinde yazılmış olacağı görüşündedir. Çünkü Solhat, XIII ve XIV. yüzyıllarda coğrafi konumu sebebiyle ticaret merkezi olmasının yanı sıra büyük bir İtalyan kolonisini de barındırmıştır. Bu bilgilerden hareketle Rasovskiy, İtalyan bölümünün Solhat şehrinde ikamet eden İtalyanların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla yazılmış olduğunu belirtir. Codex Cumanicus'un yazılma tarihi de kesin olarak belirlenememiştir. İtalyan bölümünün başında yer alan 1303 tarihinin telif tarihi mi yoksa asıl nüshadan kopyalanma tarihi mi olduğu belli değildir. Codex Cumanicus'un kim tarafından yazıldığı da belirlenememiştir. İtalyan bölümünün Cenevizli veya Venedikli tacirler, Fransiskan misyonerler veya İtalyan bir keşiş tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Codex'in Alman bölümü ise tek bir kişi tarafından değil, birbirinden farklı birçok kişi tarafından yazılmıştır. Bu sebepten eserin müellifi olarak herhangi bir yazardan bahsetmek mümkün değildir (Argunşah ve Güner, 2015:21-25).

Codex Cumanicus'un yazılış amacına dair çeşitli görüşler de ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar ticari amaçlarla bazı araştırmacılar ise dinî gerekçeyle yazıldığı görüşünü ileri sürmektedir. Eserin Latince- Farsça - Kumanca bir sözlük olan İtalyan bölümünün yazılmasının amacı, ticaret dilinin Farsça olduğu İlhanlılar Devleti ve ticaret dilinin Kıpçakça olduğu Altınordu Devletiyle ticaret yapan ve Latince-İtalyanca konuşarak iletişim kuran İtalyan tüccarların günlük hayatta ve ticarete Fars ve Kıpçak kökenli kişilerle ilişkileri

kolaylaştırmaktır. Eserde hedef kitle İtalyan tüccarlardır. Bu tüccarlar günlük hayata dair bilgilerin yanında ticaretle ilgili de zengin bir kelime hazinesine sahip sözlükten öğrendikleri Farsça ve Kıpçakça sayesinde hem Farslarla hem de Kıpçaklarla rahatlıkla ilişki kurabilecek ve böylece ticaret yapabileceklerdi. Alman bölümünün yazılış amacı ise Kıpçaklar arasında Hristiyanlığı yaymak, bu dinin dualarını, vaazlarını ve ilahilerini öğretmekti (Argunşah ve Güner, 2015:25-26).

Kuman / Kıpçaklar, yaşadıkları bölgelerde temas kurdukları milletlerin askerî tarihinde önemli roller üstlendiler. Kıpçakların oldukça usta bir savaşçı oldukları hususu Rusların İgor destanına da konu olmuştur. Kıpçakların kesif bir orman gibi akmaya başladıkları, Rusları demir duvarlar gibi kuşattıkları, usta okçu oldukları tasvirlerle anlatılmıştır (Caferoğlu, 2015:130).

Bu makalede, Codex Cumanicus'ta yer alan askerî terimlerin çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki durumu anlam bilimi açısından değerlendirilecektir.

2. Asker Kişilerle İlgili Kullanılan Terimler

Codex Cumanicus'ta asker olan kişilerle ilgili *alpavut*, *atlu*, *bahadur*, *çeri*, *çeri başı* kelimeleri yer almaktadır. Sözlükte *alpavut* ve *atlu* için aynı anlam verilmiş olsa da tarihsel alandaki kullanımları ve anlamına bakıldığında *atlu*'nun “atlı asker, süvari” olduğu açıktır. At “hayvan olan at” tan türeyen bir isim olan *atlıg* biçimi Kök Türk metinlerinden itibaren Türk lehçelerinde “süvari” anlamıyla kullanılmıştır (Karahan, 2013:195).

alpavut (< Moğ. *albagud*) “asilzade, soylu aristokrat” (*Lat. miles*) (CC II 81b/7 b).

ET. *alpagut* “savaşçı, asker” (EDPT 128).

Kzk. *alpavit* “1. çok büyük, devasa 2. *mec.* sömürgeci (KAZTTS 38). 3. çok büyük yiğit, kahraman 4. büyük toprak sahibi” (KAZS 15).

Bşk. *alpavit* “büyük çiftlik sahibi” (BŞKTS 31).

Kaz. Tat. *alpavit* “1. asilzade, bey (KZTTTS 31). 2. Rusya'da 1971'e kadar büyük toprak sahibi; soylu 3. feodal ilişkilerin olduğu memleketlerde büyük toprak sahibi 4. *esk.* 6-13. yüzyıllarda Türk devletlerinde askerî yöneticinin ünvanı” (TTAS 2015 148).

Krç. Mlkr. *alpağır* “şövalye, kahraman” (KMTS 72).

Kklpk. *alpawıt* “alp, yiğit, cesur; güçlü kuvvetli” (KKLPKTS 24).

Codex Cumanicus'ta *alpavut* (< Moğ. *albagud*) “asilzade, soylu aristokrat”, şeklinde kaydedilen kelime Eski Türkçe metinlerde *alpagut* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Clauson, kelimenin *albagut* şeklinde Moğolcaya alıntılandığını ifade eder (EDPT 128). Güner ise *albagud* kelimesinin Deşt-i Kıpçak'taki Moğol etkisine bağlı olarak gerçekleşen bir geri alıntılama olduğunu Moğ. *albagud* kelimesinin Eski Türkçe “savaşçı” anlamından uzaklaşarak “devlet yönetiminde etkili bir asilzade”yi ifade etmesinin Moğolca etkisiyle olduğunu belirtir (Güner, 2017: 12). Günümüz çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinde *alpavit*, *alpağır*, *alpawıt* şeklinde karşımıza çıkan kelimenin “alp, yiğit, kahraman” anlamını Kazak, Karaçay-Malkar, Karakalpak Türkçesinde koruduğunu bu anlamının yanında Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar Türkçesinde “büyük toprak, çiftlik sahibi”; Kazan- Tatar Türkçesinde “Rusya'da 1971'e kadar büyük toprak sahibi; soylu; feodal ilişkilerin olduğu memleketlerde büyük toprak sahibi; *esk.* 6 - 13. yüzyıllarda Türk devletlerinde askerî yöneticinin ünvanı” anlamlarına sahip olduğu tespit edilmiştir. Kelime askerî bir kavramı karşılarken zaman içerisinde soylular sınıfını da ifade etmeye başlamıştır.

atlu, atlu kişi “ata binen, atlı” (*Lat. miles*, *Far. aswār*) (CC I 45b / 16).

ET. *atlıg* “atlı, at üstünde, at sırtında” (EUES 81).

Krg. *attu* “1. atlı, at sahibi (ata malik olan) 2. atlı, süvari, ata binen” (KS 61).

Kzk. *attu* “atı olan, ata binen kimse, atlı” (KAZS 23).

Bşk. *atlı* “atı olan, atlı” (BŞKTS 46).

Kaz. Tat. *atlı* “1. atlı, at koşulu (KZTTTS 38); (TTAS I 54). 2. at ile çekilen 3. at binen ya da at ile çekilen arabaya (kızağa) oturan kişi, süvari 4. at gücü yardımıyla yapılan 5. *mec.* bir yere sığmadan, vurarak, yolundaki her şeyi devirerek telaşla koşturan” (TTAS 2015 246).

Krç. Mlkr. *atlı* “atlı, süvari” (KMTS 84).

Kmk. *atlı* “atlı” (KMKTS 46).

Krm. Tat. *atlı* “atlı” (KTTRS 51).

Krym. *atlı* “atlı” (KKTS 58).

Kklpk. *atlı* “atı olan, ata binmiş olan” (KKLPKTS 35).

Nog. *atlı* “atlı, atı olan” (NRS 53).

Codex Cumanicus'ta asker kavramı ile ilgili bir diğer kelime *atlu* “ata binen, atlı” dır. Kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kumuk, Kırım-Tatar, Karayim, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde “atı olan, ata binen kimse” anlamlarıyla kullanılırken yine Kırgız, Kazan Tatar, Karaçay-Malkar Türkçesinde ise “atlı, süvari” anlamını karşıladığı görülmektedir. Ayrıca kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar Türkçesinde mecazlaşarak “bir yere sığmadan, vurarak, yolundaki her şeyi devirerek telaşla koşturan; at ile çekilen; at gücü yardımıyla yapılan” anlamlarında da genişlemiştir.

bagatur, bahadır (< Far. bahādūr) “yiğit, kahraman, bahadır” (Lat. *probus*, Far. *bagātur*) (CC I 49b / 17); (CC II 73a / 17).

ET. *bağatur* “savaşçı, kahraman” (EDPT 313).

Krg. *baatur* “bahadır, kahraman, cesur” (KS 76).

Kzk. *batır* “1. bahadır, kahraman 2. cesur, yürekli 3. alay ederken küçümsemek maksadıyla söylenen bir söz (KAZTTS 81). 4. düşmana karşı koyan 5. vatani seven, vatani için canını veren kişi 6. akıllı, aklı ile düşmanı yenip milleti yücelten 7. güçlü, korkmayan, bahadır” (KAZS 40).

Bşk. *bahadır* “güçlü, gayretli, yürekli kişi” (BŞKTS 58).

batır “1. korku bilmez, cesur 2. kahraman, cesur kişi 3. fedakârca hizmet ile tanınan kişi” (BŞKTS 66).

Kaz. Tat. *bahadır* “1. bahadır, yiğit 2. pehlivan” (KZTTS 43).

batır “1. kahraman, cesur 2. güreşte herkesi yenen başpehlivan” (KZTTTS 51).

Krç. Mlkr. *batır* “kahraman, korkusuz, cesur” (KMTS 100).

Kmk. *batır* “1. bahadır, yiğit, kahraman, cesur adam 2. Erkek *öz. is.* Batır” (KMKTS 65).

Krm. Tat. *batır* “bahadır, kahraman” (KTTTTRS 58).

Krym. *bağatur* “kahraman; yiğit, gözü pek, cesur” (KKTS 69).

batır “kahraman; cesur, yiğit, cesaretli kimse” (KKTS 77).

Kklpk. *bahadır* “1. bahadır, kahraman, yiğit 2. özel isim” (KKLPKTS 55).

Nog. *batır* “1. kahraman, yiğit 2. cesur” (NRS 75).

Codex Cumanicus'ta *bagatur*, *bahadur* (<Far. bahādur) “yiğit, kahraman, bahadur” şeklinde kaydedilen kelime bugün çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “kahraman, cesur” anlamındadır. Anlam dairesi Kazak Türkçesinde “alay ederken küçümsemek maksadıyla söylenen bir söz; düşmana karşı koyan; vatani seven, vatani için canını veren kişi; akıllı, akli ile düşmanı yenip milleti yücelten; güçlü, korkmayan, bahadır” ve Kazan-Tatar Türkçesinde spor alanında terimleşerek “pehlivan, başpehlivan” anlamında genişlemiştir.

çeyri, çeri “asker” (Lat. *bellun*, Far. *laşkar*) (CC I 50b / 2); (CC II 61b / 7)

ET. *çerig* “asker” (EDPT 428).

Krg. *çerik*, *çerüü* “1. asker (KS 262); (Subaşı, 2012:39). 2. sefer, askerî harekât” (KTS 715).

Kzk. *şerik* “asker, savaşçı, çeri” (Oba, 2020:434).

Bşk. *sirëv* “çeri, asker” (BŞKTS 530).

Kaz. Tat. *çirüv* “1. asker 2. ağ. sürü; köpek vb. sürüsü (kurt sürüsü hakkında söylenir) (TTAS III 432). 3. *mec.* topluluk, grup, sürü” (TTAS 2005 655).

Krç. Mlkr. *çerig* “asker, ordu” (KMTS 146).

Kmk. *çeriv* “ordu” (KMKTS 101).

Krm. Tat. *çeri* “1. asker 2. ordu” (Maşkaraoğlu, 2018:666).

Krym. *çeriv* “çeri, ordu” (KKTS 124).

Codex Cumanicus'ta asker kavramı ile ilgili gösterilecek diğer bir diğer kelime *çeyri*, *çeri* “asker” kelimesidir. Kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karayim Türkçesinde de “asker, ordu” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar Türkçesinde mecazlaşarak “kurt sürüsü, topluluk, grup”, Kırgız Türkçesinde ise “sefer, askerî harekât” anlamı ile genişlemiştir.

çeri başı, çerig başı, şerü başı “ordu komutanı, baş komutan” (Lat. *armiragius*, Far. *sarvar*) (CC I 45b / 11; CC I 50b / 2).

Krm. Tat. *çeribaşı* “çeribaşı” (Maşkaraoğlu, 2018: 666).

Codex Cumanicus'ta *çeri başı*, *çerig başı*, *şerü başı* “ordu komutanı, baş komutan” olarak kullanılan kelime Kırım-Tatar Türkçesinde de görülmektedir.

3. Silah ve Teçhizatla İlgili Kullanılan Terimler

balta “balta, nacak” (Lat. *asie*, *securis*, Far. *randa*, *tawar*) (CC I 43b / 15).

ET. *baltu* (*balta*, *balto*) “balta” (EDPT 333).

Krg. *balta* “1. balta 2. oğlan, bacak (oyun kağıtlarında)” (KS 85).

Kzk. *balta* “balta” (KAZTTS 76).

Bşk. *balta* “balta” (BŞKTS 61).

Kaz. Tat. *balta* “1. balta (KZTTTS 46). 2. balta yüzü gibi çıkık duran şeyler. açık baltası” (TTAS I 119).

Krç. Mlkr. *balta* “balta” (KMTS 97).

Kmk. *balta* “balta” (KMKTS 60).

Krm. Tat. *balta* “balta” (KMTTTTS 57).

Krym. *balta* “balta” (KKTS 72).

Kklpk. *balta* “1. balta 2. iskambil oyunundaki küçük figür; devenin, karganın baltası 3. ağ. yiğit, gayretli, gözü pek” (KKLPKTS 59).

Nog. *balta* “balta” (NRS 69).

Codex Cumanicus'ta *balta* “balta, nacak” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “balta” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kırgız ve Karakalpak Türkçesinde “oyun kağıtlarında figür”, Karakalpak Türkçesinde mecazlaşarak “yiğit, gayretli, gözü pek”, Kazan-Tatar Türkçesinde benzerlik ilgisinden hareketle “balta yüzü gibi çıkık duran şeyler” anlamında genişlemiştir.

bıçak “bıçak” (Lat. *curtellum, gradus*, Far. *kârd*) (CC I 42b / 15); (CC II 60b /18).

ET. *bıçak* “bıçak” (EDPT 293).

Krg. *bıçak* “bıçak” (KS 115).

Kzk. *pışaq* “bıçak” (KAZTTS 476).

Bşk. *bısaq* “bıçak, kesici alet, keski” (BŞKTS 85).

Kaz. Tat. *pıçak* “1. bıçak (KZTTTS 379). 2. bir makina ya da iş aletinin kesmek, doğramak için özel yapılan kısmı 3. *mec. kon.* işe, harekete öfkelenme hissi katma, rızasızlık ifadesi verip işin, durumun yokluğunu ya da varlığını bildirme katar 4. *mec. kon.* pıçagıma. öfke, rızasızlık ifadesi ile: niye, ne için 5. *mec.* birine büyük rahatsızlık, kötülük getiren şey” (TTAS II 565).

Krç. Mlkr. *bıçak* “bıçak” (KMTS 106).

Kmk. *bıçaq* “bıçak” (KMKTS 72).

Krm. Tat. *pıçaq* “1. bıçak (KTTTTRS 265). 2. tıraş bıçağı, jilet” (Maşkaraoğlu, 2018: 1579).

Krym. *pıçaq* “bıçak” (KKTS 334).

Kklpk. *pışaq* “bıçak” (KKLPKTS 465).

Nog. *pışak* “bıçak” (NRS 273).

Kıpçaklarda gerek gündelik hayatta gerekse askerî hareketlerde sıklıkla kullanılan bıçak (Çandarlı, 2019: 177) Codex Cumanicus'ta da *bıçak* “bıçak” anlamındadır. Kelime günümüz çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “bıçak, kesici alet” anlamındadır. Kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde ise bu anlamının yanında “bir makina ya da iş aletinin kesmek, doğramak için özel yapılan kısmı; işe, harekete öfkelenme hissi katma, rızasızlık ifadesi verip işin, durumun yokluğunu ya da varlığını bildirme; öfke, rızasızlık ifadesi ile: niye, ne için; birine büyük rahatsızlık, kötülük getiren şey” anlamlarıyla mecazlaştığı; Kırım-Tatar Türkçesinde de “tırş bıçağı, jilet” anlamında genişlediği görülmektedir.

kalkan “kalkan” (CC II 63b / 7-8).

ET. *kalkan* “kalkan” (EDPT 621).

Krg. *kalkan* “1. kalkan 2. siper; perde; sığınak 3. içine kurşun doldurulmuş olan aşık 4. (iri cinsten) kelebek (KS 389 - 391). 5. kulak kepçesi” (KTS 1071).

Kzk. *qalqan* “1. kalkan 2. at arabasının yükünün düşmemesi için kullanılan kasa 3. kulak kepçesi” (KAZTTS 302).

Bşk. *kalkan* “kalkan; top vs. silahların önündeki çelik set; sur” (BŞKTS 322).

Kaz. Tat. *kalkan* “1. kalkan (KZTTTS 260). 2. *mec.* koruyucu, bekçi (TTAS II 31). 3. *mec.* yanak kemiği (iri kemikli, çıkık yanaklı yüz hakkında)” (TTAS 2017 73).

Krç. Mlkr. *kalқан* “1. miğfer, başlık 2. kalkan” (KMTS 230).

Krm. Tat. *qalqan* “kalkan” (KTTTTRS 182).

Krym. *qalqan* “kalkan” (KKTS 244).

Kklpk. *qalqan* “eskiden savaşçıların kullandıkları savunma aleti, kalkan” (KKLPKTS 312).

Nog. *kalkan* “kalkan” (NRS 141).

Ok, kargı, mızrak, kılıç ve benzeri silahlara karşı vücudu ve zırhı korumak için elde tutulan bir savunma silahı olan kalkan (Göksu, 2019: 260) Codex Cumanicus'ta da *kalқан* “kalkan” anlamındadır. Kelime çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinin tamamında da “kalkan” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde şekilsel benzerlikten hareketle “iri bir kelebek cinsi; kulak kepçesi”, Kazan - Tatar Türkçesinde mecazlaşma yoluyla “koruyucu, bekçi ve yanak kemiği (iri kemikli, çıkık yanaklı yüz hakkında)” anlamlarında genişlemiştir.

kılıç “kılıç” (Lat. *spata*, Far. *şimşēr*) (CC I 50b / 13, CC II 63b / 9).

ET. *kılıç* “kılıç” (EDPT 618).

Krg. *kılıç* “kılıç” (KS 452).

Kzk. *qılış* “kılıç” (KAZTTS 372).

Bşk. *kılış* “1. kılıç 2. halat, urgan gibi şeyleri sıkı şekilde örmeye yarayan dişli alet 3. sıkı ve ince şekilde örülmüş 4. kap kacağın kenarındaki yarım daire şeklinde olan kulp, tutamak 5. kazan gibi şeylerin kenarı, dışı” (BŞKTS 349).

Kaz. Tat. *kılıç* “1. kılıç 2. hançer, kama 3. pala 4. kılıçla savaşan (KZTTTS 286). 5. *mec.* bir şeyi yok eden güç, kuvvet sembolü” (TTAS II 221). *kılıç* II “1. dokuma tezgâhında: enine atılan ipliği (argacı) dokunan kumaşa tuturmaya yardımcı olan büyük tarak şeklinde alet 2. ağ. pamuğu, keteni dövdükten sonra elyafı yumuşatmak ve temizlemek için kullanılan ince ağaç kürek” (TTAS II 222). 3. *mec.* kılıcı hatırlatan uzunca uzuv 4. *mec.* parlayan ışık 5. eğilen (TTAS 2017 686).

Krç. Mlkr. *kılıç* “1. kılıç 2. kapı sürgüsü” (KMTS 244).

Kmk. *qılıç* “1. kılıç 2. Erkek öz. is. Kılıç” (KMKTS 260).

Krm. Tat. *qılıç* “kılıç” (KTTTTRS 195).

Krym. *qılıç* “1. kılıç 2. (iskambilde) sinek” (KKTS 262).

Kklpk. *qılış* “kılıç” (KKLPKTS 339).

Nog. *kılış* “kılıç” (NRS 200).

Codex Cumanicus'ta *kılıç* “kılıç” şeklinde kaydedilen kelime bugün çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “kılıç” anlamındadır. Kelimenin bu anlamının yanında Başkurt ve Kazan-Tatar Türkçesinde “dokumada kullanılan alet”, yine Başkurt ve Kazan-Tatar Türkçesinde çeşitli anlamlarla genişlemiştir.

kübe I “savaşta giyilen örme zırh” (Lat. *coyretum*, Far. *zireh*) (CC I 50b / 11).

ET. *küpe* “küpe” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 756)

Kzk. *köbe* “bahadırların giydiği zırh” (KAZTTS 257).

Bşk. *kübe* “eski bir zırh yeleği” (BŞKTS 304).

Kaz. Tat. *köbe* “zırh” (KZTTTS 224).

Krç. Mlkr. *kübe* “1. zırh 2. kaplumbağa gibi hayvanların sert kabuğu” (KMTS 221).

Kmk. *gübe* “yelme” (KMKTS 145).

Krym. *köbe, kübe* “zırh” (KKTS 226).

Nog. *kübe* “zırhlı giyim” (NRS 191).

Codex Cumanicus'ta *kübe* I “savaşta giyilen örme zırh” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Karayim ve Nogay Türkçesinde de “zırh, zırh yeleği” anlamındadır. Anlam dairesi Karaçay-Malkar Türkçesinde “kaplumbağa gibi hayvanların sert kabuğu”, Kumuk Türkçesinde “yelme” anlamında genişlemiştir.

oh I “ok” (CC II 60b / 8).

ET. *ok* “ok” (EDPT 76).

Krg. *ok* “ok, mermi” (KS 587-588).

Kzk. *ok* “1. ok 2. kurşun, mermi” (KAZTTS 438).

Bşk. *uķ* “1. ok 2. kurşun” (BŞKTS 656).

Kaz. Tat. *uķ* “1. ok (KAZTTS 511). 2. çeşitli mekanizmalarda ve aletlerde gösterme, işaret etme görevini yerine getiren dar ve uzun şekilli parçaların adı. 3. vincin hareket eden kısmı; ağır şeyleri kaldırmak için yapılan özel alet. 4. bir yönü göstermek için kullanılan özel işaret. 5. *mec.* birine söylenen iğneli, sert söz ya da bir kişi için yapılan kötü niyetli iş” *uk* II is. “1. bazı ana cinsten böceklerin (arı, karınca, eşek arası vb. zarkanatlılarda) korunma ve saldırma amacıyla kullanıldığı zehirleme organı, iğne. 2. yılanlarda uzun, ucu ikiye ayrılan dil” (TTAS III 302-303).

Krç. Mlkr. *ok* “kurşun, mermi; ok” (KMTS 282).

Kmk. *oq* “ok” (KMKTS 215).

Krm. Tat. *oq* “1. ok (KTTTTRS 241) 2. ok işareti” (Maşkaraoğlu, 2018: 1502).

Krym. *oq* “ok” (KKTS 316).

Kklpk. *oq* “ok, mermi” (KKLPKTS 424).

Nog. *ok* “1. ok 2. kurşun, mermi, gülle 3. uç” (NRS 243).

Kuman / Kıpçaklar, Türklerin ok ve yay kullanma ustalığı konusunda ünlerine ün katacak türden bir beceriye sahip olmuştur (Çandarlı, 2019:166). Codex Cumanicus'ta *oh* I “ok” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “ok” anlamındadır. Kelime Kırgız, Kazak, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde “ok” anlamının yanında günümüzde ateşli silahlarda kullanılan “mermi”, benzerlik ilişkisinden hareketle de Nogay Türkçesinde “uç”, Kazan-Tatar Türkçesinde “herhangi bir aletin, düzeneğin bir parçasının adı, hayvanların dili” ve mecazlaşarak “birine söylenen iğneli, sert söz; kötü niyetli bir iş” anlamında da genişlemiştir.

süngü, süñü “mızrak, kargı, süngü” (CC II 74a / 3, 63b / 23).

ET. *süñü* “süngü, mızrak” (EDPT 834).

Krg. *süñgü* “1. mızrak 2. ilk çağda kullanılan basit mızrak türü 3. toprağı kazmak için ağaçtan ucu sivri sopa 4. süngü, tüfek namlusunun ucuna takılan delici silah” (KTS 1872).

Kzk. *suñğı* “süngü” (KAZTTS 521).

Bşk. *höñgö* “süngü, mızrak” (BŞKTS 212).

Kaz. Tat. *söñgě* “süngü, mızrak” (KZTTTS 415).

Krç. Mlkr. *süngü* “süngü” (KMTS 324).

Kmk. *süngü, sünkü* II “mızrak, süngü” (KMKTS 305).

Krm. Tat. *süngü* “süngü; kargı, mızrak” (KTTTTRS 316).

Krym. *süngi, süngü* “süngü” (KKTS 377).

Nog. *süngi* “süngü, mızrak” (NRS 315).

Bir başka savaş teçhizatı olarak Codex Cumanicus'ta *süngü, süñü* “mızrak, kargı, süngü” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de taarruz silahı olarak “süngü, mızrak” anlamındadır. Anlam dairesi Kırgız Türkçesinde “toprağı kazmak için ağaçtan ucu sivri sopa; süngü, tüfek namlusunun ucuna takılan delici silah” anlamında genişlemiştir.

tovulga (< Moğ. *dugulga*) “miğfer, tolga” (Lat. *ceruelera*, Far. *kulā āhīnī*) (CC I 50b / 10).

Krg. *tuulga* “*tar.* miğfer, tulga” (KS 765).

Codex Cumanicus'ta *tovulga* (<Moğ. *dugulga*) “mihver, tolga” şeklinde kaydedilen kelime Moğolca'dan alıntıdır. Kelime *dugulga* “miğfer, tolga, başlık” kelimesinin -g- > -v- değişmesine uğramış şeklidir (Güner, 2017: 21). Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde *tuulga* “miğfer, tolga” anlamındadır.

sağıt “1. silah (Lat. *armamentum, arma*, Far. *selēh*) (CC I 4b / 19 - CC II 65b / 31 b) 2. at koşum takımı (Lat. *axnixium*, Far. *raht*)” (CC I 51b / 17).

Krg. *soot* “zırh, cebe” (KS 661).

Kzk. *savit* “1. zırh, zırh gömleği 2. çeşitli şeyleri koymak için kullanılan küçük kutu” (KAZTTS 500).

Kaz. Tat. *savit* “kap, çanak” (KAZTTS 400).

Krçmlkr. *savit* “1. kap kacak, tabak çanak 2. silah teçhizat 3. gümüşe yapılan işleme, savat” (KMTS 304).

Kmk. *sawut* “1. kap 2. silah” (KMKTS 290).

Krm. Tat. *savit* “1. kap, kacak 2. silah, pusat, savut” (KTTRS 295).

Krym. *sağıt* “1. tekne 2. silah” (KKTS 343).

Kkp. *sawut* “zırh” (KKLPKTS 494).

Nog. *savit* “silah, alet” (Atay, 1998:297).

Codex Cumanicus'ta *sağıt* “silah; at koşum takımı” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karayim ve Nogay Türkçesinde de “silah” anlamındadır. Anlam dairesi Kırgız, Kazak ve Karakalpak Türkçesinde “zırh”, Kazak Türkçesinde “çeşitli şeyleri koymak için kullanılan küçük kutu”, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar Türkçesinde “kap kacak” anlamında genişlemiştir.

yaa, ya “yay” (Lat. *arcus*, Far. *kamān*) (CC I 50b / 15 - CC II 65b / 12 b).

ET. *ya* “yay” (EDPT 869).

yay “yay” (EUES 879).

Krg. *caa* “1. yay (silah) (KS 158, 321). 2. *mat.* yay, bir eğriden alınan parça” (KTS 467).

Kzk. *jaq* “eskiden harpte ve avda kullanılan silah, yay” (KAZTTS 161).

Bşk. *yeye* “1. ok atmada kullanılan yay 2. yay şekli 3. parantez” (BŞKTS 725).

Kaz. Tat. *ceye* “1. ok atılan yay 2. yay şeklindeki şey 3. ayraç, parantez” (KZTTTS 76).

Krç. Mlkr. *caya* “yay” (KMTS 125).

Kmk. *caya* “yay (ok atmak için)” (KMKTS 91).

Krm. Tat. *cay* “kiriş, yay kirişi” (KTTTTRS 70).

Krym. *yaa* “yay” (KKTS 452).

Kklpk. *jay* “ok yayı” (KKLPKTS 232).

Nog. *yay* “yay (silah)” (NRS 457).

Codex Cumanicus'ta *yaa*, *ya* “yay” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tamamında da “yay” anlamındadır. Anlam dairesinin Kırgız Türkçesinde matematik alanında “bir eğriden alınan parça, yay”, Kazan-Tatar ve Başkurt Türkçesinde dilbilimi alanında “parantez” anlamında terimleşerek genişlediği görülmektedir.

yaycı “yay yapan kimse, yaycı” (Lat. *archerius*, Far. *kamāngar*) (CC I 45a / 6).

Krg. *caaçı* “ 1. yaycı (yayla müsella olan muharip) 2. (Latince adı: mantis religiosa olan bir böcektir.) 3. yay burcu” (KTS 465).

Bşk. *yansı* “yay ustası, oklar için yay yapan usta” (BŞKTS 695).

Krç. Mlkr. *cayaçı* “okçu” (KMTS 125).

Krym. *yaacı*, *yaycı* “okçu” (KKTS 452).

Codex Cumanicus'ta *yaycı* “yay yapan kimse, yaycı” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Başkurt, Karaçay-Malkar ve Karayim Türkçesinde de “yay ustası, yaycı” anlamındadır. Anlam dairesi Kırgız Türkçesinde astroloji alanında terimleşerek “yay burcu” ve şekilsel benzerlikten hareketle “böcek” anlamında genişlediği görülmektedir.

4. Savaş ve Askerlikle İlgili Terimler

birgi, **burğu** “üfleyerek çalınan bir çalgı, boru, nefir” (Lat. *tronbe*, Far. *naḫīr*) (CC I 45a / 21- CC II 60a / 11).

ET. *burğu*, *borğu* “trompet, boru, nefesli çalgı” (EUES 200).

Kzk. *borğuy* “Türk halklarının kullandığı üflemeli eski bir müzik aleti, boru” (Oba, 2020: 77).

Bşk. *borgo* “boru, borazan; piyade borusu” (BŞKTS 98).

Kaz. Tat. *birgi*, *borgi* “1. geniş uçlu metal (daha önceleri boynuzdan da yapılan) boru şeklindeki üflemeli müzik ya da işaret verme aleti 2. *seyr*. boru çalarak verilen işaret 3. *kon*. megafon” (TTAS I 201).

Krç. Mlkr. *birgi* “boru” (KMTS 106).

Kmk. *birgi* “boru” (KMKTS 72).

Krm. Tat. *boru* “1. boru. 2. kap” (Maşkaraoğlu, 2018:544).

Krym. *burğu* “boru; borazan” (KKTS 103).

Savaşlarda uyarı amacıyla kullanılan “boru, borazan, nefir” çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar ve Karayim Türkçesinde de “boru, borazan” anlamındadır. Kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde konuşma

dilinde “boru çalarak verilen işaret; megafon”, Kırım-Tatar Türkçesinde “kap” anlamında genişlediği görülmektedir.

olca (<Moğ. *olca*) “ganimet, savaş esiri” (CC II 74a / 12).

Krg. *olco* “1. ganimet, savaşta zorla ele geçirilen mal. 2. ganimet, bir rastlantı sonucu ele geçen kazanç veya imkân 3. ganimet, yağma sonrasında elde edilen mal, çalıntı 4. avcılıkta vurulan veya yakalanan hayvan, kazanç” (KTS 1630).

Kzk. *olja* “buluntu, ganimet, kazanç” (KAZTTS 440).

Bşk. *ulya* “çıkarım, fayda; kazanç” (BŞKTS 658).

Kaz. Tat. *ulca* “ganimet” (KAZTTS 513).

Krç. Mlkr. *ulha* “rüşvet” (KMTS 370).

Kmk. *olca* “ganimet (savaşta)” (KMKTS 213).

Kklpk. *olja* “ganimet, hisseye düşen mal” (KKLPKTS 425).

Codex Cumanicus'ta *olca* “ganimet, savaş esiri” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Kazan-Tatar, Kumuk, Karakalpak Türkçesinde de “savaşta elde edilen ganimet, kazanç” anlamındadır. Anlam dairesi Kırgız Türkçesinde “bir rastlantı sonucu ele geçen kazanç veya imkan; ganimet, yağma sonrasında elde edilen mal, çalıntı; avcılıkta vurulan veya yakalanan hayvan, kazanç”, Başkurt Türkçesinde “çıkarım, fayda”, Karaçay-Malkar Türkçesinde “rüşvet” gibi anlamlarla genişlemiştir.

tov “tuğ, alem, nişan” (Lat. *insegna*, Far. *alam*) (CC I 50b / 4).

ET. *tuğ* “tuğ, bayrak” (EDPT 464).

Krg. *tuu* “1. sancak, bayrak 2. *tar*. tuğ 3. tuur con: sırtın, tepenin zirvesi. (KS 764-765). 4. *mec*. bayrak, öncü” (KTS 2119).

Kzk. *tuv* “sancak, bayrak” (KAZTTS 582).

Bşk. *tiv* “1. bayrak, tuğ 2. temel ideolojinin belirtisi” (BŞKTS 612).

Kaz. Tat. *tuv* “1. tuğ, bayrak” (KZTTTS 502). “2. avcının kuşları kondurduğu ağaç” (TTAS III 143).

Kmk. *tuw* “bayrak, sancak, alem” (KMKTS 344).

Krm. Tat. *tuğ* “1. (dinî) Müslümanlarda aziz tasvirli bayrak. 2. tuğ; sorguç 3. tepelik; sorguç (kimi kuşların başlarında bulunan uzun tüyler)” (Maşkaraoğlu, 2018: 2067).

Kklpk. *tuw* “bayrak; flama” (KKLPKTS 607).

Eski Türk devletinde hükümlerlik belgelerinden olan sancak, “tuğ” kelimesi ile ifade edilmektedir. Tarihî belgelerden anlaşıldığına göre tuğ başında bir demet at veya yaban sığırı kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin asılı bulunduğu bir gönderden ibaretti (Donuk, 1988: 88). Codex Cumanicus'ta *tov* “tuğ, alem, nişan” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Kumuk, Kırım-Tatar ve Karakalpak Türkçesinde de “tuğ, sancak, bayrak” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kırgız Türkçesinde “sırtın, tepenin zirvesi; *mec*. bayrak, öncü”, Başkurt Türkçesinde “temel ideolojinin belirtisi”, Kazan-Tatar Türkçesinde “avcının kuşları kondurduğu ağaç” gibi somut ve mecaz anlamlarla genişlemiştir.

tutkun, tutgun “tutsak, esir, mahkum” (Lat. *captus*, Far. *andīša*) (CC I 7a / 4 – CC II 60b / 27).

ET. *tutgun* “esir, tutsak” (EDPT 453).

Krg. *tutkun* “1. esaret, hapis 2. esir, tutsak, mahpus” (KS 764).

Kzk. *tutqın* “esir, tutsak, tutuklu” (KAZTTS 590).

Bşk. *totqon* “1. tutuklu, mahpus 2. tutsak, esir” (BŞKTS 627).

Kaz. Tat. *totkın* “tutsak, tutuklu, esir, bende, hapis, mahpus” (KZTTTS 484).

Krçmlkr. *tutmaq* “1. esir 2. hapishane” (KMTS 364).

Krym. *tutqın, tutqun* “tutsak; rehine” (KKTS 427).

Kkp. *tutqın* “tutsak, esir, mahpus” (KKLPKTS 606).

Nog. *tutkın* “1. köle, mahkum 2. esir, tutsak” (NRS 366).

Codex Cumanicus'ta *tutkun, tutgun* “savaşta düşen esir, mahkum” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Karayim, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde de “tutsak, esir” anlamındadır. Anlam dairesi Karaçay-Malkar Türkçesinde “hapishane” anlamında genişlemiştir.

tümen “on bin” (CC II 60b / 10).

ET. *tümen* “on bin” (EDPT 507).

Krg. *tümön* “hesapsız, gayet çok, on bin” (KS 770).

Kzk. *tümen* “tümen” (KAZTTS 595).

Bşk. *tömen* “binbaşı” (BŞKTS 630).

Kaz. Tat. *tömen* “1. on bin 2. çok fazla 3. tümen, on binlik ordu 4. kendisine bağlı yüz köyü olan şehir 5. XVIII. yüzyılda Temnikov şehrinden Başkurdistan gibi yerlere giden Mişer Tatarlarının bir kısmı (KZTSS 486). 6. is. on bin kişilik asker vermesi gereken bölge” (TTAS III 250).

Krçmlkr. *tümen* “1. on bin 2. on ruble” (KMTS 366).

Krm. Tat. *tümen* “1. (tarihî) bin 2. (tarihî) tümen; fırka” (Maşkaraoğlu, 2018: 2089).

Krym. *tümen* “1. on bin 2. çok fazla 3. tümen 4. (orduda) tümen 6. yüz köyün bulunduğu şehir bölgesi” (KKTS 431).

Codex Cumanicus'ta *tümen* “on bin” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinden Kırgız, Kazak, Kazan-Tatar, Kırım-Tatar, Karayim Türkçesinde de “on bin, çok fazla, sayısız” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Başkurt Türkçesinde askerî bir rütbe olarak “binbaşı”, Kazan-Tatar ve Karayim Türkçesinde “kendisine bağlı yüz köyü olan şehir; çok fazla; tümen, on binlik ordu”, Kazan – Tatar Türkçesinde “XVIII. yüzyılda Temnikov şehrinden Başkurdistan gibi yerlere giden Mişer Tatarlarının bir kısmı; on bin kişilik asker vermesi gereken bölge” anlamında genişlediği de görülmektedir.

yağı “savaş, cenk” (Lat. *guerra*, Far. *cang*) (CC I 14a / 17).

ET. *yağı* “düşman” (EDPT 898).

Kzk. *jav* “1. istilacı 2. düşman, hasım” (KAZTTS 177).

Bşk. *yav* “1. savaş, askerî sefer, akın 2. silahlı asker, hücum eden düşman ordusu 3. düşman” (BŞKTS 702).

Kaz. Tat. *yav* “1. düşman 2. hücum eden düşman ordusu 3. savaş, mücadele, akın, askerî sefer 4. sel gibi gelen, çoğalan şey” (KZTTTS 564).

Krç. Mlkr. *cav* “düşman” (KMTS 124-125).

Kmk. *yaw* “1. savaş, harp 2. muharebe, savaş, cenk 3. düşmanca davranışta bulunan, düşman; birisiyle kavgalı olan, bozuşuk olan” (KMKTS 389).

Krm. Tat. *yav* “düşman” (KTTTTRS 379).

Kklpk. *jaw* “düşman, yağı” (KKLPKTS 231).

Nog. *yav* “düşman, yağı, hasım, dost olmayan” (NRS 453).

Codex Cumanicus'ta *yağı* “savaş, cenk” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Başkurt, Kazan-Tatar, Kumuk Türkçesinde de “savaş, cenk” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde “düşman”, Başkurt, Kazan-Tatar Türkçesinde “düşman ordusu”, Kazan-Tatar Türkçesinde mecazlaşarak “sel gibi gelen şey” anlamında genişlemiştir.

5. At ve At Koşum Takımları

Kuman / Kıpçak ordusu çoğunlukla atlı kısmen de yaya birliklerden meydana gelmiştir. Konargöçer yaşamın ayrılmaz bir parçası olan at, güçlü bir ordu için de vazgeçilmezdi. At, sağladığı hızla, savaşlarda oldukça değerliydi. Bu bakımdan teçhizat açısından da at koşum takımları son derece öneme sahip olmuştur (Çandarlı, 2019: 182-183).

aguzlug “gem, ağızlık” (Lat. *morsus*, Far. *āhīn*) (CC I 52a / 3).

ET. *agızlıg* “ağız kabı” (EUES 19).

Krg. *oozduk* “gem” (KS 597).

Kzk. *avızdıq* “ağızlık, gem” (KAZTTS 55).

Bşk. *avızlık* “ağızlık, hayvanın ağzına takılan bir ucu kısa demir” (BŞKTS 48).

Kaz. Tat. *avızlık* “gem, ağızlık” (KZTTTS 39).

Krç. Mlkr. *avuzluk* “atın gem demiri” (KMTS 87).

Kmk. *awuzluq* “gem” (KMKTS 50).

Krm. Tat. *ağızlık* “gem” (KTTTTRS 41).

Kklpk. *awızlıq* “1. atın ağzına geçirilen demir, gem 2. ağzın iki tarafı, kenarı” (KKLPKTS 37).

Nog. *avızlık* “gem” (NRS 23).

Codex Cumanicus'ta *aguzlug* “gem, ağızlık” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde de “ağızlık, gem” anlamındadır.

at II “binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan” (Lat. *equus*, *equus*, Far. *asp*) (CC I 51b / 20); (CC II 80b / 38 b).

ET. *at* “at” (EDPT 33).

Krg. *at* “1. at 2. at, satrançta, her yönde siyahtan beyaza ve beyazdan siyaha bir hane atlayarak L biçiminde hareket eden taş” (KTS 158).

Kzk. *at* “1. at (KAZTTS 51). 2. binilen veya arabaya çekilen bütün beygirler” (KAZS 22).

Bşk. *at* “at” (BŞKTS 44).

Kaz. Tat. *at* “1. at 2. satrançtaki at taşı 3. jimnastikte atlama beygiri” (KZTTTS 37).

Krç. Mlkr. *at* “at” (KMTS 83).

Kmk. *at* “at” (KMKTS 45).

Krm. Tat. *at* “1. at (KTTTTRS 50). 2. (spor) atlama beygiri, uzun beygir. 3. (satranç) at” (Maşkaraoğlu, 2018: 397).

Krym. *at* “at” (KKTS 56).

Kklpk. *at* “at, erkek at” (KKLPKTS 33).

Nog. *at* “at” (NRS 51-52).

Kuman / Kıpçaklarda at, günlük hayatın her bir alanında önemli bir yere sahip olmuştur. Kıpçaklarda atın etinden, sütünden, derisinden faydalanılmış çoğu zaman taşımacılıkta kullanılmış tüm bunların da ötesinde Kıpçakların savaşçı bir millet olmasının sonucu olarak at, hızına ve gücüne başvurulmuş bir unsur olmuştur (Çandarlı, 2019: 242). Codex Cumanicus'ta binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan olarak yer alan at kelimesi bütün çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de yer almaktadır. Kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar ve Kırım-Tatar Türkçesinde spor alanında terimleşerek “jimnastikte atlama beygiri”, Kırgız, Kazan-Tatar, Kırım-Tatar Türkçesinde “satrançta at” anlamında genişlemiştir.

ayl “semer bağı, kolan” (Lat. *cinge, cingla*, Far. *kūstuband, tang*) (CC I 6a / 26).

Krg. *basmayıl* “(eyer üzerinden geçen) kolan” (KS 93).

Kzk. *ayıl* “hayvanın semerini veya eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer, kolan” (KAZTTS 27).

Bşk. *ayıl* “1. eyer kayışı 2. kemer tokası, kemerin ucundaki demir” (BŞKTS 51).

Kaz. Tat. *ayıl* “1. egeri alttan bağlayan kayış, kolan (KZTTTS 40). 2. bel kayışını birleştiren kopça (TTAS I 22). 3. ayakkabının bandını tutturana toka” (TTAS 2015 71).

Krç. Mlkr. *ayıl* “1. toka 2. eyerin kolan kayışı” (KMTS 89).

Kmk. *ayıl* “kolan” (KMKTS 52).

Krm. Tat. *ayıl* “kolan” (KTTTTRS 52).

Kklpk. *ayıl* “hayvan üzerindeki eyerin kaymaması için ona bağlanıp hayvanın karnını alttan kuşatan deri kayış, kolan” (KKLPKTS 40).

Nog. *ayıl* “kolan” (NRS 31).

Codex Cumanicus'ta *ayıl* “semer bağı, kolan” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde de “kolan” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar Türkçesinde de “toka, kemer tokası” anlamıyla genişlemiştir.

eyer “eyer” (Lat. *sella*, Far. *zīn*) (CC I 51b / 28).

ET. *eğer, eyer* “eyer” (EDPT 275).

Krg. *eer* “eyer” (KS 322).

Kzk. *er* “eyer” (KAZTTS 147).

Bşk. *eyär* “eyer” (KTLS 230).

Kaz. Tat. *iyer* “1. at egeri (KZTTTS 183). 2. bisiklette, motosiklette vb. oturmaç 3. oturtmak, giydirmek, saklamak ya da desteklemek için kullanılan makine parçalarının adı 4. kuşun göğsünde çıkık şekilde duran kemik (TTAS I 443). 5. *mec. kon.* yönetici, başkan” (TTAS 2016 675).

Krç. Mlkr. *iyer, cer* “at eyeri” (KMTS 201).

Krm. Tat. *eger* “eyer” (KTTTTRS 106).

Krym. *eger* “eyer” (KKTS 156).

Nog. *iyer* “eyer” (NRS 116).

Eyer, içe doğru hafif kavisli yapısı, ön ve arkada bulunan çıkıntıları, binicinin rahatı ve at üzerinde mümkün olduğunca sabit durabilmesi için yapılmıştır (Çandarlı, 2019: 183). Codex Cumanicus'ta *eyer* “eyer” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kırım-Tatar, Karayim ve Nogay Türkçesinde de “eyer” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar Türkçesinde benzerlik ilişkisinden hareketle “bisiklette, motosiklette vb. oturgaç; oturtmak, giydirmek, saklamak ya da desteklemek için kullanılan makine parçalarının adı; kuşun göğsünde çıkık şekilde duran kemik” anlamında genişlemiştir.

halka, halha “Ar. (at takımında kullanılan halka) halka” (Lat. *anellus*, Far. *halğa*) (CC I 52a / 2); (CC II 82b / 13).

Kmk. *halqa* “1. halka 2. küpe” (KMKTS 151).

Krym. *halqa* “halka” (KKTS 186).

Codex Cumanicus'ta *halka, halha* “(at takımında kullanılan halka) halka” şeklinde kaydedilen kelime Kumuk ve Karayim Türkçesinde de “halka” anlamındadır.

kamçı “kamçı” (Lat. *vezia*, Far. *tāziyāna*) (CC I 51b / 14); (CC II 63b / 20).

ET. *kamçı* “kamçı” (EDPT 626).

Krg. *kamçı* “kamçı” (KS 393).

Kzk. *kamşı* “kamçı, kırbaç” (KAZTTS 306).

Bşk. *kamsı* “kamçı” (BŞKTS 324).

Kaz. Tat. *kamçı* “1. kamçı, kırbaç (KZTTTS 261). 2. ceza vermek, dövmek için özel olarak kullanılan kayış kırbaç 3. *evf. kon.* yılan” (TTAS II 37).

Krç. Mlkr. *kamçı* “kamçı” (KMTS 230).

Kmk. *qamuçu* “kamçı, kırbaç” (KMKTS 244).

Krm. Tat. *qamçı* “kamçı” (KTTTTRS 183).

Krym. *qamçu, qamuçı, qamuçu* “kamçı” (KKTS 246).

Kklpk. *qamşı* “1. kamçı 2. erkek hayvanların cinsiyet (erkeklik) organı” (KKLPKTS 314).

Nog. *kamşı* “kamçı, kırbaç” (NRS 143).

Codex Cumanicus'ta *kamçı* “kamçı” şeklinde atın idaresi (sevki) anlamında kullanılan kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tamamında da “kamçı” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar Türkçesinde örtmece yoluyla “yılan”, Karakalpak Türkçesinde “erkek hayvanların cinsiyet (erkeklik) organı” anlamında genişlediği görülmektedir.

kişen “köstek, bukağı, atın ayağına vurulan zincir” (Lat. *trauce*, Far. *işkil*) (CC I 51b / 30).

ET. *kişen* “bir at aksaklığı; zincir, pranga” (EDPT 754).

Krg. *kişen* “1. köstek, atların kaçmasını önlemek için ön ayağına bağlanan kayış 2. *mec.* zincir, hükümlülerin eline, ayağına vurulan demir bağ 3. kelepçe” (KTS 1278).

Kzk. *kisen* “zincir, kelepçe, pranga, bukağı” (KAZTTS 284).

Kaz. Tat. *kęšen* “atın öndeki iki ayağını köstekleyip bir ucu arkadaki ayağına bağlanan uzun bağ” (TTAS II 91).

Kmk. *kişen* “1. bukağı, köstek 2. pranga, kelepçe, zincir” (KMKTS 179).

Krm. Tat. *kişan, kişen* “bukağı, köstek” (Maşkaraoğlu, 2018: 1128).

Kklpk. *kisen* “1. hayvanların ön ayaklarına bağlanan demir bağ, tuşak 2. saray hapisanelerinde tutuklu olan mahkumların ayaklarına bağlanan zincir bağ, pranga 3. ağ. kulp, bağ, kilit, zincir 4. ağ. dert, üzüntü, bela” (KKLPKTS 274).

Nog. *kisen* “1. zincir, pranga 2. bukağı, köstek” (NRS 167).

Codex Cumanicus'ta *kişen* “köstek, bukağı, atın ayağına vurulan zincir” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Kazan-Tatar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karakalpak, Nogay Türkçesinde de “bukağı, köstek” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesinin Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçesinde “zincir, kelepçe”, Karakalpak Türkçesinde “kulp, bağ, kilit, zincir; dert, üzüntü, bela” gibi anlamlarla genişlediği görülmektedir.

kömüldürük “genellikle hayvanlara takılan göğüs kemeri” (Lat. *pectoralis*, Far. *sīnaband*) (CC I 52a / 17).

ET. *kömüldürük* “göğüs kemeri” (EDPT 722).

Krg. *kömüldürük* “göğüslük, sinebent (eyer takımının aksamından)” (KS 501).

Kzk. *ömildirik* “atın göğsüne takılarak eğere bağlanan, eğerin düşmesini önleyen süslü bağ, kemer” (KAZTTS 456) (KAZS 218).

Bşk. *kümælderek* “atın döşü üzerinden geçirilen eyer kayışı” (BŞKTS 308).

Kaz. Tat. *kümælderek* “atlara giydirilen göğüs kemeri, gömüldürük” (TTS 138).

Codex Cumanicus'ta *kömüldürük* “genellikle hayvanlara takılan göğüs kemeri” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt ve Kazan-Tatar, Türkçesinde de “hayvanlara takılan göğüs kemeri” anlamındadır.

topra “torba” (Lat. *perfinellus*, Far. *tobra*) (CC I 51b / 29).

Krg. *dorbo, torbo* “torba, küçük çuval” (KS 311).

Kzk. *dorba* “torba, çanta, heybe” (KAZTTS 132).

Bşk. *torba* “1. trombet 2. atın kafasına geçirilen ve beslemek için kullanılan yem torbası” (BŞKTS 625).

Kaz. Tat. *torba* “1. boru, baca 2. küçük zurna 3. atın yem torbası” (KZTTTS 482).

Kmk. *torba* “çuval, torba” (KMKTS 339).

Krm. Tat. *torba* “torba” (KTTTTRS 350).

Krym. *dorba, torba* “torba” (KKTS 150).

Kkp. *dorba* “1. hayvanların başına takılan ve içinde yem bulunan yemlik, yem torbası 2. küçük çanta, kap” (KKLPKTS 125).

Nog. *torba* “torba, kese, çanta” (NRS 358).

Codex Cumanicus'ta at ve koşum takımlarının listelendiği bölümde yer alan *topra* “torba” kelimesi çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karayim, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde “torba” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesinin Başkurt, Kazan-Tatar, Karakalpak Türkçesinde “atın yem torbası” anlamıyla özelleştiği görülmektedir.

üzengi “üzengi” (Lat. *streue*, Far. *rikēb*) (CC I 52a / 14); (CC II 60b / 2).

ET. *üzenü*, *üzenğü* “üzengi” (EDPT 289).

Krg. *üzöngü* “üzengi” (KS 76).

Kzk. *üzenği* “üzengi” (KAZTTS 628).

Bşk. *özengē* “üzengi” (BŞKTS 471).

Kaz. Tat. *özengē* “1. üzenği (KZTTTS 374). 2. kon. kasnağın, çemberin kırık yerini tutturmak için kullanılan demir parça” (TTAS III 696).

Krç. Mlkr. *özengi* “üzengi” (KMTS 290).

Kmk. *özengi* “üzengi” (KMKTS 226).

Krm. Tat. *uzengi*, *zengi* “üzengi” (KTTTTRS 391); (Maşkaraoğlu, 2018:2157).

Kklpk. *üzenği* “at, eşek gibi hayvanların üzerlerine binmek için, onların eyerlerine takılan ipten basılacak yer, üzenği” (KKLPKTS 638).

Codex Cumanicus'ta *üzengi* “üzengi” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar ve Karakalpak Türkçesinde de “üzengi” anlamındadır.

6. Sonuç

Türkler, tarih sahnesinde var oldukları günden bu yana doğuştan asker ya da asker millet gibi tanımlamalarla anılmışlardır. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçaklar da askerlik ve harp sanatını en iyi şekilde bilen bir Türk topluluğu olmuşlardır. Öyle ki bu etki dikkat çekici bir şekilde söz varlığına da yansımıştır.

Bu makalede, Codex Cumanicus'ta yer alan 32 askerî terim incelenmiştir. Bu terimler, Asker Kişilerle İlgili Kullanılan Terimler, Silah ve Askerî Teçhizatla İlgili Kullanılan Terimler, Savaş ve Askerlikle İlgili Terimler, At ve At Koşum Takımları başlıkları altında değerlendirilmiştir. İncelenen 32 askerî terimden Türkçe olanlar *aguzlug*, *at II*, *atlu*, *ayl*, *balta*, *bıçak*, *birgi* – *burgu*, *çeyri* – *çeri*, *çeribaşı*, *eyer*, *kalkan*, *kamçı*, *kılıç*, *kişen*, *kömüldürük*, *kübe*, *oh*, *sünğü* – *sünjü*, *sağıt*, *topra*, *tov*, *tutkun-tutgun*, *tümen*, *üzengi*, *yaa* - *ya*, *yağı*, *yayçı*, şeklinde 27 (%84,37) adettir. Moğolca olanlar *alpavut*, *olca*, *tovulga* şeklinde 3 (%9,37), Farsça *bahādur* (%3,12) ve Arapça *halka* (%3,12) olmak üzere 1 adettir.

Kısaltmalar

ağ.....: ağız

Bşk.: Başkurt Türkçesi

CC I : Codex Cumanicus I. Kitap

CC II: Codex Cumanicus II. Kitap

ET: Eski Türkçe

Kklpk: Karakalpak Türkçesi

Krg.: Kırgız Türkçesi

Krm. Tat.: Kırım-Tatar Türkçesi

Krym.: Karayim Türkçesi

KS: Kırgız Sözlüğü

Kzk.: Kazak Türkçesi

Lat.: Latince

Moğ.: Moğolca

Nog.: Nogay Türkçesi

s: Sayfa

Taranan Metinlerin Kısaltmaları ve Kaynakçası

BŞKTS Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

CC Argunşah, M.; GÜNER, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul:Kesit Yayınları.

EDPT Clauson, S. G. (1972). *Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press. Oxford.

EUES Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch* (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe). Berlin:Universitätsverlag Göttingen.

KAZS Yüce, N.; Pınar, S. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

KAZTTS Koç, K.; Bayniyazov, A.; Başkapan V. (2019). *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KKLPKTS Uygur, C. V. (2020). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KKTS Aqтай, G.; Jankowski, H. (2021). *Kırım Karaycası Türkçe Sözlük* (çev. Tülay ÇULHA). Elazığ:Asos Yayınları.

KMKTS Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KMTS Tavkul, U. (2020). *Karaçay – Malkar Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KS Yudahin, K.K. (2011). *Kırgız Sözlüğü* (çev. Abdullah Taymas). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KTS Arıkoğlu, E. vd. (2018). *Kırgızca-Türkçe Sözlük* (I. Cilt (A-J), II. Cilt (K-Z)). Ankara:Bengü Yayınları.

KTTRTS Muzafarov, R.; Muzafarov, N. (2018). *Kırım-Tatar Türkçesi- Türkiye Türkçesi – Rusça Sözlük* (çev. Nariman Seyityahya). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KZTTTS Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

NRS Baskakov, N.A. (1963). *Nogaysko-russkiy slovar*. Moskova.

TTAS (I-1977, II-1979, III-1981). *Tatar Têlêñej Anlatmalı Sözlêğë*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

TTAS (I-2015, II-2016, III-2017). *Tatar Têlêñej Anlatmalı Sözlêğë*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

TTS (2014). Ehmetyanov, Rifkat vd. *Türkçe -Tatarca Sözlük* (akt. Mustafa Öner). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaynaklar

Argunşah, M.; Yüksekaya Sağol G. (2010). *Tarihî Türk Lehçeleri; Karahanlıca, Harezme, Kıpçakça Dersleri*. İstanbul:Kesit Yayınları.

Atay, A. (1998). *Nogay Türkçesi Grameri*. Doktora Tezi. Kayseri:Erciyes Üniversitesi.

Caferoğlu, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. Ankara:Altın Ordu Yayınları.

Çandarlı Şahin, A. (2019). *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*. Ankara:Gece Akademi.

Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

Göksu, E. (2016). *Türk Kültüründe Silah*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askeri Unvanlar ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Güner, G. (2016). *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*. İstanbul:Kesit Yayınları.

Güner, G. (2017 / 20). *Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntılar Üzerine Bir Yaklaşım*. Gazi Türkiyat, s.12.

Karahan, A. (2013). *Codex Cumanicus'ta Alt Anlamlılık (Hyponymy)*. Karadeniz Araştırmaları, S. 39. s. 187-203.

Koç, K.; Bayniyazov, A.; Başkapan, V. (2019). *Türkiye Türkçesi - Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

Maşkaraoğlu, S. (2018). *Kırım-Tatar Söz Varlığı*. Doktora Tezi. İzmir:Ege Üniversitesi.

Oba, E. (2020). *Kazakça'nın Tarihî Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı*. İstanbul:IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Sönmezler Duran, Ö. (2020). *Kazan-Tatar Türkçesinin Tarihi Kıpçak Yadiğârları Bağlamında Aidiyeti -Anlam Bilimsel Bir Karşılaştırma*. Doktora Tezi. Konya:Selçuk Üniversitesi.

Subaşı, Ö. (2012). *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1364520>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 21.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 17.11.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Hamişoğlu, M. (2023). Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Hayvan Adlarının Özbek Türkçesindeki Durumu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 437-460.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ HAYVAN ADLARININ ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU

The status of animal names in dîvânü lugâti't-türk in the uzbek Turkic

MERYEM HAMİŞOĞLU¹

Öz

Geçmişte göçebe bir kültüre sahip olan Türkler, beslenme, giyim-kuşam, ulaşım gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için hayvanlardan birçok yönde yarar sağlamıştır. Onlar, hayvanları yalnızca maddi unsur olarak görmeyip hayvanlarla arasında manevi bir bağ kurarak hayvanlara kutsiyet de atfetmiştir. Ayrıca gücünden, cesaretinden etkilendikleri hayvan adlarını özel ad/kişi adı olarak da kullanmıştır. Türklerin yaşantısında hayvanların bu denli yer edinmesi, hayvan adlarının hemen hemen sözlü ve yazılı bütün edebî türlerde görülmesini de beraberinde getirmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme aldığı *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eseri, yazıldığı dönemin yaşam biçimiyle ilgili verdiği zengin bilgiler ve içinde barındırdığı söz varlığı ile Türklük biliminin en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Eserde, kültürümüzün bir parçası olan ve temel söz varlığı içinde yer alan akrabalık adları, organ adları, bitki adları gibi hayvan adlarıyla da ilgili çok sayıda kelime bulunmaktadır. Bu çalışmada da *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te tespit edilen 234 hayvan adından Özbek Türkçesinde hangilerinin korunduğu, şekil ve anlam bakımından ortaklık gösterip göstermeyenler hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dîvânü Lugâti't-Türk, Söz Varlığı, Hayvan Adları, Özbek Türkçesi

¹ Araştırma Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Kırklareli / TÜRKİYE.

El-mek: meryemer@klu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4546-6923>

Abstract

The Turks, who had a nomadic culture in the past, benefited from animals in many ways to meet their basic needs such as nutrition, clothing and transportation. They did not only regard animals as material elements, but also attributed sanctity to animals by establishing a spiritual bond with them. In addition, animal names whose strength and courage they were attracted to were also used as proper names/personal names. The presence of animals in the lives of the Turks has led to the appearance of animal names in almost all literary genres, both oral and written. Mahmud of Kashgarî's *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which was written in order to teach Turkic to Arabs, is among the most important works of Turkology with the rich information it provides about the way of life of the period in which it was written and the presence of words it contains. In the work, there are many words related to animal names as well as kinship names, organ names, plant names, which are part of our culture and are included in the basic core vocabulary. This study provides information about which of the 234 animal names identified in *Dîvânu Lugâti't-Türk* have been preserved in the Uzbek Turkic, and whether they are similar in form and meaning.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Vocabulary, Animal Names, Uzbek Turkic

1. Giriş

Geçmişte göçebe bir kültüre sahip olan Türklerin yaşantısında hayvanların önemli bir yeri vardır. Türkler, bozkır hayatının zorluklarıyla birlikte savaşçı ve avcı bir toplum olmasının da sonucu olarak hayvanlardan etkilenmiştir. Hayvanlarla iç içe, karşı karşıya bulunan göçebe topluluğa mensup insanların duyuş, düşünüş ve davranış tarzı itibariyle hayvanlardan etkilenmesi oldukça doğal bir durumdur (Buran, 1991: 117). Çünkü Türkler gerek ulaşım gerek beslenme gerekse de giyim-kuşam ihtiyaçlarını karşılamak için hayvanlardan büyük ölçüde yararlanmışlardır.

Hayvanları yalnızca maddi unsur olarak görmeyen Türkler, onlarla arasında manevi bir bağ da kurmuştur. Bu bağ, Türklerin hayvanlara kutsiyet² atfetmelerini de beraberinde getirmiş, Türklerin kutsal saydığı birçok hayvan, Türk kültür tarihi açısından da önem arz etmiş ve bu hayvanlar Türklerin ecdatları olarak kabul edilmiştir (Tokyürek, 2013: 223).

Doğayla bütünleşik, hayvanlarla maddi ve manevi yakın ilişkiler kuran Türklerin yaşantısında hayvanların bu denli yer edinmesi, hayvan adlarının ilk edebî eserlerden itibaren başta mit, masal, efsane, destan, şiir, hikâye, roman olmak üzere hemen hemen sözlü ve yazılı bütün edebî türlerinde görülmesini sağlamıştır. Bu durum, sadece sözlü ya da yazılı eserlerle sınırlı kalmamış, Türkler, ondan türediğine inandığı hayvanları, efsanelerinde ve destanlarında “kahraman” olarak sembolleştirmiş, minyatürlerde, motiflerde, heykellerde ve mezar taşlarında ölümsüzleştirmiştir (Doğan, 2001: 615). Bunun yanı sıra gücünden etkilendikleri ve saygı duydukları hayvanların adlarını özel ad/kişi adı olarak da kullanmışlardır.³

Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme aldığı *Dîvânü Lugâti't-Türk* (bundan sonra DLT) adlı eserinde Kâşgarlı Mahmud, yazıldığı döneme ait Türk dil ve kültürüyle ilgili zengin bilgiler paylaşmıştır. Paylaşılan bu bilgiler, geçmişten günümüze uzanan kültürel bağı takip edebilmemize olanak tanımaktadır. İçerisinde 8000⁴ civarında Türkçe kelime bulunduran bu

² Ayrıntılı bilgi için bk. Jean Paul Roux (2014). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Bülent Gül (2006). Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları, *Türkbilgi*, (12), 185-191.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. XVII. Ayrıca, yapılan çeşitli sayımlar sonucunda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki söz varlığı konusunda farklı verilere ulaşılmıştır. Carl Brockelmann'ın yayınladığı *Mitteltürkischer Wortshatz nach Mahmud al-Kaşgaris Divan Lugat at-Türk* adlı eserde 7.993 söz bulunmaktadır.

eser, dilin temel söz varlığı içinde yer alan hayvan adlarıyla ilgili de detaylı ve geniş bilgiler içermektedir.

DLT'de yer alan hayvan adları o dönemin yaşam biçimi hakkında bilgiler vermesi açısından araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Türkiye'de hayvan adlarıyla ilgili bir kaynakça hazırlanmasını gerektirecek kadar çok sayıda çalışma mevcuttur. Özellikle DLT'deki hayvan adlarıyla ilgili olan bazı çalışmalar tasnif⁵, karşılaştırmalı ve etimolojik⁶ araştırma niteliğinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu makalede, DLT'deki hayvan adlarının Özbek Türkçesindeki (bundan sonra ÖT) durumu incelenmiş, söz konusu hayvan adlarının ÖT'de bulunup bulunmadığı, bulunmayanların yerine hangi hayvan adlarının kullanıldığı hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmada, Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu (2015) tarafından hazırlanan *Divanü Lugati't-Türk*⁷'ün "Dizin"inde yer alan hayvan adları⁸ taranıp ÖT'deki hayvan adlarıyla karşılaştırılmıştır. Dizindeki kelimeler, ÖT üzerine hazırlanan sözlükler⁹ üzerinden tespit edilerek alfabetik düzende verilmiştir. Kelimelerin etimolojik bilgileri için Sir Gerard Clauson (1972)'un sözlüğü ile Hasan Eren (1999)'in etimolojik sözlükleri temel alınmış; Ertan Besli'nin "Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi (2010)" adlı yayımlanmamış doktora tezi ile Kanıbek Umurzakov'un "Divanü Lugati't-Türk'teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması (2007)" adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden de yararlanılmıştır.

Besim Atalay'ın üç ciltlik çevirisinin 1943 yılında yayımlanan "endeks"inde verilen sözcük sayısı ise 8.783'tür. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Özbekistan'daki yayımında ise 9.222 sözcük bulunmaktadır. M. Vefa Nalbant'ın çalışmasında ise Dîvânü Lugâti't-Türk'te 5.147'si ad, 3.477'si fiil olmak üzere 8.624 sözcüğün madde başı olarak bulunduğu belirtilmiştir. Verilerdeki bu farklılığın nedeni, bazı çalışmalarda madde başı sözlerin yanı sıra madde içinde örnek cümlelerde geçen sözlerin de söz varlığına katılmış olması ve madde başı sözlerle birlikte değerlendirilmesidir ("Dîvânü Lugâti't-Türk", 2023).

⁵ İlhan Çeneli (1975). *Divanü Lûgat-it-Türk'te Hayvan Adları. Türk Kültürü Araştırmaları 1973-1975*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 99-122; Nadir İlhan ve Mustafa Şenel (2008). *Divânü Lûgâti't-Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları, Turkish Studies*, C. 3, S. 1, 259-277; Berna Karaslan (2010). *Dîvânü Lûgati't-Türk'teki Bitki ve Hayvan Konuları Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Adem Aydemir (2013). *Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk'te Kuşlar. The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 6, S. 1, s. 271-297; Meltem Gül (2015). *Dîvânü Lugâti't Türk'teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme. İdil/Sanat ve Dil Dergisi*, C.4, S. 15, s. 1-24; Halil İbrahim Erkoç (2015). *Divanü Lugati't-Türk'te Vahşi Hayvanlarla İlgili Kelimeler ve Terimler. Türkiye Araştırmaları*, S. 23, s. 177-208.

⁶ Levent Doğan (2001). *Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12, s. 615-659; Ertan Besli (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kanıbek Umurzakov (2007). *Divanü Lugati't-Türk'teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Adem Aydemir (2018). *Divanü Lûgati't Türk'te Böcek Adları Üzerine Bir İnceleme. Route Educational and Social Science Journal*, C. 5, S. 14, s. 683-692; Muharrem Özden (2019). *Dîvânü Lugâti't Türk'te Bulunan Hayvan Adlarının Derleme Sözlüğündeki İzleri. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 2, s. 1479-1502.

⁷ Bu çalışmadan yapılacak alıntılarda DLT kısaltması ile sayfa numarası verilecektir. Alıntılarda şu baskı esas alınmıştır: Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁸ Dizinde bulunan hayvanlarla ilgili söz varlığından yalnızca hayvanın kendisini tanımlayan adlar incelemeye dahil edilmiş olup hayvanlarla ilgili organ ya da renk özelliklerini bildiren kelimelere yer verilmemiştir.

⁹ Nasiba Yusupova (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Emek Üşenmez, Saidbek Boltabayev, Gülşah Tuğlacı (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı. *Özbek Tilining İzohli Lug'ati I-V* (2006-2008), Özbekistan Cumhuriyeti Fanlar Akademiyası Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot İnstituti, Taşkent: Davlat İlmîy Nashriyati.

2. DLT ile ÖT’de Şekil ve Anlam Bakımından Örtüşen Hayvan Adları

DLT: **arslan**¹⁰: Arslan (s. 557). ÖT: **arslon**: Aslan (Yusupova, 2018: 50).

Clauson, *arslan* kelimesinin sonu *-lan* ekiyle biten hayvan adı olduğunu belirtir ve erken dönem Moğolca *arslan/arsalan* olarak alıntı kelime olduğunu, bazen *arışlan* şeklinde de görülebildiğini söyler (EDPT: 238).

DLT: **at**: At, kısrak (s. 561). ÖT: **ot**: At (Üşenmez vd., 2016: 344).

Clauson, bu kelimenin neredeyse her zaman “binek at (riding horse)” anlamında kullanıldığını, birkaç modern dilde ise *adgır* “aygır (stallion)” kelimesinin karşısında “iğdiş edilmiş at (gelding)” anlamında kullanıldığını belirtir (EDPT: 33).

DLT: **aygır**: Aygır (s. 566). ÖT: **ayg’ir**: Erkek at (ÖTİL I: 60).

DLT: **baka**: Kurbağa (*Anura*) (s. 571). ÖT: **baqa**: Kurbağa (Üşenmez vd., 2016: 64).

Clauson, *baka* kelimesinin “kurbağa” ve “kaplumbağa” anlamında kullanıldığını ve önüne “boynuz, taş” vb. kelimeler geldiğini belirtir (EDPT: 311-312).

DLT: **balık**: Balık (s. 572). ÖT: **balıq**: Balık (Üşenmez vd., 2016: 62).

Eren, *balık* kelimesinin Eski Türkçeden itibaren kullanıldığını ancak kelimenin kökeninin belli olmadığını söyler (TDES: 36). Clauson da kelimenin etimolojisi hakkında herhangi bir bilgi vermez sadece tarihî lehçeler ile Çuvaşçadaki biçimlerine yer verir (EDPT: 335).

DLT: **bars**: Pars (s. 575) bk. *pars*. ÖT: **bars**: Pars, kar parsı (Üşenmez vd., 2016: 67).

Clauson, bu kelimenin çok erken dönem Fars dilinden alıntı kelime olduğunu söyler (EDPT: 368).

DLT: **bit**: Bit (s. 590). ÖT: **bit**: Bit, kehle (Üşenmez vd., 2016: 88).

Eren, kelimenin Eski Türkçeden itibaren *bit* şeklinde kullanıldığını söyler (TDES: 53).

DLT: **böri**: Kurt, börü (s. 598). ÖT: **bo’ri**: Kurt (Üşenmez vd., 2016: 105).

DLT: **buka**: İneğin erkeği, boğa (s. 599). ÖT: **buqa**: Boğa (ÖTİL I: 392).

Clauson, kelimenin çağdaş lehçelerde bazı fonetik değişikliklerle b/p; k/ğ yaşadığını belirterek Tatar Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde -u- yerine -o- sesinin kullanıldığını söyler (EDPT: 312).

DLT: **bulan**: Çok iri cüsseli, tek boynuzlu, oyuk boynuzunda su ve kar biriken yabancı bir hayvan (s. 600). ÖT: **bulon**: Vahşi at, yaban atı (Üşenmez vd., 2016: 98).

DLT: **bürge**: Pire (s. 607). ÖT: **burga**: Pire (Yusupova, 2018: 458).

Clauson, *bürge* kelimesinin de sonunda -ge eki olan erken dönem (14. yy) Moğolcadan alıntılanan eski bir kelime olduğunu söyler (EDPT: 362).

DLT: **kara kuş I**: Karakuş (*Gypaetus barbatus*¹¹) (s. 685). ÖT: **qorakush**: Bozkır kartalı (Üşenmez vd., 2016: 391). *Gypaetus barbatus*’un karşılığı olarak *boltayutar* (Болтаютар) kelimesi de kullanılmaktadır (Ataxodjaev, 2010: 7).

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Eren (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 20-23.

¹¹ DLT’de birtakım kuş adlarının parantez içinde Latincesi de verilmiştir. DLT’deki kuş adlarından ÖT’de karşılığı bulunmayanların Latince adlarından iz sürülerek A. A. Ataxodjaev tarafından hazırlanan “Özbekistan Faunası Kuşlarının Latince, Rusça ve Özbekçe İsimleri” adlı eserden ÖT’de hangi kelimelerle karşılandığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. A. A. Ataxodjaev (2010). *Ўзбекистон Фаунаси Қушларининг Латинча, Русча Ва Ўзбекча Номланиши*. Taşkent: Uzbekiston Society for the Protection of Birds.

DLT: **karga**: Karga (s. 686). ÖT: **qarg'a**: Karga (Üşenmez vd., 2016: 382).

Eski Türkçeden itibaren kullanılan ve 'karga' şeklinde geçen kelime, *gök karga* ve *kuzgun* gibi kuşlar için de kullanılır. Türkçe karga adı karganın çıkardığı sestene gelmektedir (TDES: 212).

DLT: **karsak**: Karsak (*Vulpes corsac*) (s. 689). ÖT: **qarsoq**: Karsak, tilkiye benzer ancak daha küçük yırtıcı hayvan (ÖTİL V: 253).

Clauson'da "bozkır tilkisi" (EDPT: 663) olarak açıklanan kelimenin anlamını Eren, "bir cins küçük tilki (*Canis corsac*)" olarak verir. Çağdaş lehçelerde *karsak* kelimesinin yanında *kırsa* biçimi de bulunur: Krg. *kırsa*; Tuv. *kırza*; Yak. *kırsa*. Bu biçimler ise Moğolcadan alıntıdır. Brockelmann'a göre bu kelime karsak adı verilen hayvanın çıkardığı sestene türeyen bir kelimedir. Aynı zamanda bu kelime Türkçeden Farsçaya geçer, Rusçada da *korsak* şeklinde kullanılır (TDES: 215).

DLT: **keklik**: Keklik (*Perdrix*) (s. 700). ÖT: **kaklik**: Keklik (Yusupova, 2018: 323).

Eski çağlardan itibaren görülür. Orta Türkçede 'keklik' olarak *talvir* adı da kullanılır. Türkçeden Farsça ve Tacikçe gibi komşu dillere de geçmiştir. Kalmıkça, Ölotçe gibi Moğol lehçelerindeki biçimler de Türkçeden alıntıdır (TDES: 227).

DLT: **kirpi**: Kirpi (s. 722). ÖT: **kirpi**: Kirpi (Yusupova, 2018: 337).

Eski Türkçeden itibaren kullanılan bir hayvan adıdır. Orta Türkçede *oklu kirpi/okluğ kirpi* şeklinde de kullanımı vardır. Eski Kıpçakçada da *kirpi* şekli kullanılır (TDES: 246).

DLT: **kış**: Samur (*Martes zibelilina*) (s. 723). ÖT: **kiş**: Samur (*akt.* Karahan, 2013: 1852).

DLT: **kōy/koy**: Koyun (s.732) bk. *kōn*. ÖT: **qo'y**: Koyun (Üşenmez vd., 2016: 397).

Eren, kelimenin Eski Türkçeden beri kullanıldığını, Orta Türkçede *kōy* olarak geçtiğini söyler. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Argular *kōn* biçimini kullanırken Kumanlar *koy*, Eski Kıpçaklar da *koyun* biçimini kullanırlar. Türkçe *koyun* biçiminin *kōn+-(u)n* şeklinde küçültme ekiyle yapılmış bir türev olduğunu açıklar. Eski Türkçe *kōn* biçiminin sonundaki *-n* sesi Türk lehçelerinde *-y*'ye çevrilir (TDES: 254-255).

DLT: **kozi**: Kuzu (s. 733). ÖT: **qo'zi**: Kuzu (Üşenmez vd., 2016: 398).

Eski Türkçeden başlayarak kullanılan *kozi* kelimesi, çağdaş lehçelerde de ufak fonetik değişikliklerle yaşamaktadır: Az. *guzu*; Tkm. *guzı*; Nog. *kozi*; Alt., Tel. *kozi*; Tar. *koza*; Kzk. *kozi*; KKlp. *kozi*; Krg. *kozu*. Türkçeden Moğolcaya *qurigan* şeklinde geçmiştir. Çağdaş lehçelerin bir bölümünde Moğolcadan kalma *kurağan* (>*kurān*) biçimi de kullanılır: Ury. *kurağan*; Tel, Sag, Kaça, Kumd. *kurağan* "kuzu"; Alt. Kuğ. *kurān* (TDES: 272).

DLT: **kulan**: Yabani eşek (s. 746). ÖT: **qulon**: Attan küçük, eşekten büyük, eşeğe benzer yabani hayvan (ÖTİL V: 370).

Clauson, *kula:n* "yaban eşeği (the wild ass)" şeklinde verdiği kelimeyi erken dönem Moğolca ve Farsçada alıntı kelime olarak açıklar. Leksika'da tarihî ve çağdaş lehçelerdeki görünüşleri yer alırken ÖT'deki görünümüne yer verilmemiştir (1997: 155). Kelimenin etimolojisi A. M. Şçerbak'a göre *kulan*, *kula* 'sarımsı gri'; 'açık sarı', 'doru' renkleriyle ilişkilidir (*Besli*, 2010: 75).

DLT: **kulun**: Kulun, tay (s. 746). ÖT: **qulun**: Atın bir yaşındaki yavrusu (ÖTİL V: 374).

Eren, *kulun* kelimesinin yerel ağızlarda *kulun/gulun* şeklinde "eşek yavrusu, sığa" anlamında da kullanıldığını söyler. Joki'nin Türkçe *kulun*'un eski bir göçer söz olduğunu

düşünür ve Akkadca *kudûnu*, *kudânu*, *kudannu*, *kudînu* “katır” biçimi üzerinde durduğunu açıklar (TDES: 265).

DLT: **kunduz**: Kunduz (*Castor fiber*) (s. 746). ÖT: **qunduz**: Kunduz (Yusupova, 2018: 353).

Eren, kelimenin kökünün **kund* kelimesinden geldiğini, sonundaki -z'nin bir ek olduğunu söyler. Türkçeden Farsça, Tacikçe ve Kürtçe gibi yabancı dillere de geçtiğini belirtir (TDES: 267).

DLT: **kur baka**: Kara kurbağası (s. 747). ÖT: **qurbaqa**: Kurbağa (Üşenmez vd., 2016: 393).

Clauson, *kurbaka* kelimesinin “bir tür kurbağa” anlamına geldiğini ve sonundaki *baka*'nın anlamının da “kurbağa” olabileceğini düşünür. Ayrıca, Kâşgarlı Mahmud'un *kur* ve *baka* kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğunu söylediği açıklamasına şüpheyle yaklaşır ve yüksek ihtimalle *kur* kelimesini birleşik isim olarak “kemerli bir kurbağa” ya da benzeri olarak açıkladığını düşünür (EDPT: 646).

DLT: **kurt**: Kurt (böcek) (s. 749). ÖT: **qurt**: Tırtıl (Üşenmez vd., 2016: 394); **qurt**: Tırtıl; kurtçuk (ÖTİL I: 384).

Clauson, *kurt* kelimesini iki ayrı madde başında incelemiştir. Birincisinde anlamı “kurt, kurtçuk (worm)” ikincisinde “yırtıcı kurt” olarak geçmektedir. Bu kelime ikinci anlamıyla yalnızca Oğuz lehçelerinde yaşamaktadır (EDPT: 648).

DLT: **kuş**: Kuş (s. 750). ÖT: **qush**: Kuş (Üşenmez vd., 2016: 396).

Clauson, *kuş* kelimesinin genellikle belirli kuş adlarına bir tür ek olarak kullanıldığını söyler: *kuş oğlu*; *ögüz kuş*; *toğan kuş* gibi. Tarihi ve çağdaş lehçelerde kullanılan genel bir addır (EDPT: 670).

DLT: **kuzgun**: Kuzgun (*Corvus corone*) (s. 753). ÖT: **quzg'un**: Kuzgun (Yusupova, 2018: 358).

Clauson, *kuzgun* kelimesinin düzenli olarak “kuzgun” anlamında kullanıldığını ancak diğer siyah kuşlar için de kullanıldığını söyler (EDPT: 682).

DLT: **küye**: Keçe vb. şeyleri yiyen güve (s. 758). ÖT: **kuya**: Güve (Yusupova, 2018: 238).

Orta Türkçe ve Eski Kıpçakçada *küyē* olarak geçen kelimeyi Nemeth, Fin-Ugor dillerindeki karşılıklarıyla birleştirir. Altayca ve Teleütçede güveye verilen *kör* adı Moğolcadan alıntıdır (TDES: 167). Umurzakov, güvelerin yediği yün ya da kumaş parçasının ateşte yakılmasından dolayı bu hayvan adının *küy-* “yan-” + e fiilden isim yapma ekinden türediği düşünülür (Umurzakov, 2010 46).

DLT: **küzen**: Kuş ve köstebek avlamak için kullanılan sıçan cinsinden bir hayvan (s. 759). ÖT: **kuzan**: Kokarca (Üşenmez vd., 2016: 252).

Clauson, *küzen* kelimesi için çok eski bir kelime olduğundan ve Moğolcanın ilk evresinde *kürene* şeklinde alıntı olduğundan bahseder. Macarcada *görény* şeklindedir. Clauson'a göre *küzen* kelimesinin Moğolca **küren/kürey* “kahverengi” kelimesiyle bağlantılı olduğu ve daha sonra bazı Türk lehçelerinde alıntı bir kelime haline geldiği fonetik gerekçelerle olası değildir, ancak imkânsız değildir (EDPT: 761).

DLT: **laçın**: Şahin (s. 760). ÖT: **lochin**: Laçın (Yusupova, 2018: 363).

Eski çağlardan itibaren kullanılan bu kelime, Orta Türkçe ve Eski Kıpçakçada da *laçın* “doğan” şeklindedir. Pallo'ya göre; Türkçe *ala* kökünden gelir: *ala+çın* şeklinde. Başındaki *a-* sesinin yitdiği düşünülmektedir. Rusçaya da *laçuga* şeklinde geçer. Dmitriev'e göre;

Başkurtçadaki *ılasın* şeklinin başındaki *ı-* sesi protezdır. İbragimov da *ılaçın* ve türevlerinin başındaki sesin sonradan ortaya çıktığını söyler (TDES: 277). Clauson ise kelimenin yüksek ihtimalle Toharcadan alıntı olduğu görüşündedir (EDPT: 763).

DLT: **ördek:** Ördek, ördeğe benzer su kuşları (s. 789). ÖT: **o'rdak:** Ördek (Yusupova, 2018: 439).

Clauson, bu kelimenin *ör-* “sudan yükselmek, havalanmak (the bird which rises from the water)” +dek fiilden isim yapma ekinden türediğini düşünür (EDPT: 205).

DLT: **seçe:** Oğuzcada serçe (*Passer domesticus*) (s. 812). ÖT: **seça:** Serçe (*Besli, 2010: 173*).

Ayrıca **uy chumchug'u** (Уй чумчуғи) kelimesi de serçe için kullanılmaktadır (Ataxodjaev, 2010: 17).

DLT: **sugur I:** Dağ sıçanı (*Marmota marmota*) (s. 835). ÖT: **sug'ur:** Dağ sıçanı (Üşenmez vd., 2016: 441). **so'g'ir:** Dağ sıçanı (ÖTİL III: 622).

Eren, *sugur*'un Moğolca *sokur* ‘kör’ kelimesinden alıntı olduğunu söyler (TDES: 373).

DLT: **sugur II:** Ada tavşanı (*Oryctolagus cuniculus*) (s. 835). ÖT'de *sugur* kelimesi “ada tavşanı” anlamıyla yaşamamaktadır.

DLT: **tay:** Tay (s. 864). ÖT: **toy:** Tay (Yusupova, 2018: 563).

Clauson'a göre *tay* “bir ya da iki yaşındaki at yavrusu” için kullanılan bir kelimedir. Daha küçük at yavruları için *kulun* kelimesi kullanılır (EDPT: 566).

DLT: **teke I:** Teke (s. 867). ÖT: **taka:** Teke, erkek keçi (Üşenmez vd., 2016: 446).

DLT: **toklu:** Altı aylık kuzu (s. 889). ÖT: **to'qli:** Bir yaşına gelmemiş kuzu (ÖTİL IV: 253).

Eren, Türkçe *toğ-* “doğmak” kökünden geldiği görüşüne karşı çıkar. Orta Türkçede kullanılan *tok* “saçsız; boynuzsuz” kelimesiyle bağlantılı olup olmadığının bilinmediğini ancak Kâşgarlı Mahmud'un bu sözün *-luk* ekiyle yapılan tokluk “saçsızlık; boynuzsuzluk” türevini de verdiğini belirtir. Buna göre, *toklu*'nun “boynuzu çıkmayan (koyun) anlamına geldiğini düşünür (TDES: 409).

DLT: **turna:** Turna (s. 902). ÖT: **turna:** Turna (Yusupova, 2018: 589).

Eren, *turna* adının kuşun çıkardığı sestene geldiğini düşünmektedir. Yabancı dillerde de *turna* kelimesine benzer adlar kullanıldığını belirtir (TDES: 418-419).

DLT: **turumtay:** Yırtıcı ve avcı kuşlardan biri (s. 903). ÖT: **turumto'y:** Ormanlarda ve dağlarda yaşayan yırtıcı kuşlar familyasından laçın benzeri kuş (ÖTİL IV: 203).

Clauson, bu kelimenin alıntı olduğunu düşünür. Kelimenin 15. yüzyıl Kıpçakça bir metinde *turuntay* şekli de bulunur (EDPT: 550). Özel isim olarak kullanılır. Özel isim *turumtay* şeklinin coğrafî kullanımı Kırgız, Volga (Tatar, Çuvaş Türkçesi) ve Yakut Türkçelerinde görülür. Rus onomastiğinde tarihî özel isim ve soyadı olarak *turuntay*, *turuntayev* şekilleri de görülür (*Besli, 2010: 249*). Sertkaya da Moğolca *turimtay*'dan alıntı olduğunu düşünür (2009: 27).

DLT: **ular:** Erkek keklik (*Perdix*) (s. 920). ÖT: **ulor:** Sülün ailesine ait büyük bir dağ kuşu (ÖTİL IV: 279).

Clauson, kelimenin her zaman *ular* şeklinde olduğunu ve Tuvacada “yabani hindi” anlamına geldiğini söyler (EDPT: 150). Sertkaya, Moğolca alıntı kelime olduğunu düşünür (2009: 27).

DLT: **yılki**: Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar (s. 972). ÖT: **yilqi**: Yılık; at sürüsü (Üşenmez vd., 2016: 498).

Eski Türkçede *yılki* “davar, at”; Kâşgarlı Mahmud’da göre “hayvan, hayvan sürüsü”; Eski Kıpçakçada “hayvan” anlamlarına gelir. M. Räsänen, bu kelimenin *yıl + kı* ekiyle oluşan bir türevi olduğunu söyler. Clauson da bu görüşe katılarak *yılsıĝ* “zengin, varlıklı” gibi türevlerle Räsänen’i destekler (TDES: 454).

3. ÖT’de Anlamı Aynı Olup Şekil Bakımından Fonetik Değişime Uğrayan Hayvan Adları

DLT: **adgır**: Atın erkeği, aygır (s. 540) bk. *aygır*. ÖT: **ayg’ir**: Erkek at (ÖTİL I: 60).

Kelimenin kökeniyle ilgili olarak Clauson, erken dönem Moğolcada *acıĝa* şeklinde olduğunu belirtmiştir (EDPT: 47). Eren ve Räsänen göçüşme sonucunda oluştuğundan bahseder: *aygır* > **argıy* > *argī* (TDES: 27)¹².

DLT: **adıg**: Ayı (s. 541); **ayıg**: Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde ayı (s. 566). ÖT: **ayıq**: Ayı (Üşenmez vd., 2016: 52).

Clauson, kelimenin kökeniyle ilgili bilgi vermez ancak genellikle *ayı/ayu* gibi çeşitli şekilleri olduğundan bahseder (EDPT: 45-46). Eren de kelimenin kökeninin bilinmediğini söyler (TDES: 28).

DLT: **anıĝ**: Angut, ördeğe benzer kırmızı renkli bir kuş (s. 553). ÖT: **ang’irt**: Angut, kırmızı ördek (Üşenmez vd., 2016: 37).

Eski Kıpçakçada da *anıĝ* “ördeğe benzer kızıl renkli bir kuş” olarak geçen kelimenin Uygurcada *anıĝ* biçimi kullanılmaktadır. Çağdaş lehçelerde de *anıĝ* biçiminde yaşamaktadır. Ses yansımından geldiği düşünülür (Eren, 1999: 13).

DLT: **arkar**: Dağ keçisi (s. 556). ÖT: **arxar**: Çift tırnaklılar ailesine ait yaban koyunlarının genel adı; dağ koyunu (ÖTİL I: 101); **alqor**: dağ keçisi (Üşenmez vd., 2016: 31).

Clauson’a göre kelime cinsiyete işaret etmeyen genel bir terimdir. Moğolca *arĝali* kelimesiyle eş anlamlı olup muhtemelen alıntı kelimedir (EDPT: 216).

DLT: **arkun**: Yabani aygırla ehlî kısraktan doğan at, küheylan (s. 556). ÖT: **arg’umoq**: Orta Asya’ya ait koşu atı cinsi (Üşenmez vd., 2016: 43).

Clauson, *arkun* kelimesinin anlamını “melez (cross-bred)” olarak açıklar. Güneydoğu Türkçesinde *arĝın/arĝun* şeklinde yaşadığını, Kırgızcada da *arĝın* şeklinde insan ve hayvan için de kullanıldığını belirtir (EDPT: 216). Buna ek olarak Umurzakov, kelimenin kökeninin belli olmadığını ancak *arıĝ* “arı, temiz” ile *argula-* “karıştırmak, geçimsizlik çıkar-” kelimesiyle ilgisi olduğunu düşünmektedir ve DLT’deki anlamından hareketle “karıştırılmış” olarak adlandırıldığını öne sürmektedir (2007: 32). Deniz Abik, *Kutadgu Bilig*’de de geçen *arkun* kelimesinin *Muhakemetü’l-Lugateyn*’de görülen *arĝumak* “at türlerinden biri” kelimesiyle ilişkili olduğunu belirtir (2007: 4). Bu bağlamda *arkun* kelimesi, ÖT’de *arg’umoq* kelimesiyle ilişkilendirilebilir.

DLT: **balıĝın**: Balık avlayan beyaz bir kuşun adı (*Ardea cinerea*) (s. 572). ÖT: **balıĝchi**: Yalı çapkını, emircik, iskele kuşu (Üşenmez vd., 2016: 62); E. Denison Ross’un “Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü” adlı eserinde de *balıĝchi* “deniz kırlangıcı, balıĝın” şeklinde geçmektedir.¹³ Doğan (2001: 642) ÖT’de *balıĝchi* için “martı”

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Eren (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 27.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. E. D. Ross (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü* (çev. Emine Gürsoy Naskali). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 31.

demektedir. DLT'deki Latince adının (*Ardea cinerea*) karşılığı olarak ÖT'de **kulrang qarqara**¹⁴ (Кулранг қарқара) şeklinde de karşımıza çıkmaktadır (Ataxodjaev, 2010: 5).

Kelimenin kökeniyle ilgili olarak Clauson, “balık” kelimesinden türediğini “balık yiyen kuş (heron)” anlamına geldiğini söyler ve güneybatı lehçelerinden yalnızca Osmanlı Türkçesinde *balıkçın* “deniz kırlangıcı, sumru, *Sterna hirundo*” anlamında; *balıkçıl* “balıkçıl” anlamında iki şekil de yaşadığını açıklar (EDPT: 337). Ayrıca Umurzakov, *balık* “balık”+çın isimden isim/sıfat yapım ekiyle oluşarak “balıkla beslenen (hayvan)” anlamında kullanıldığını belirtir (Umurzakov, 2007: 23).

DLT: **bī I**: Türklerde kısırak (s. 586). ÖT: **biya**: Kısırak, dişi at (Üşenmez vd., 2016: 88); **biya**: Yetişkin dişi at (ÖTİL I: 288). Ayrıca **baytal** kelimesi de “kısırak” için kullanılmaktadır (Üşenmez vd., 2016: 70).

Clauson, kelimenin “kısırak” anlamında kullanıldığını, kuzeydoğu grubundan Altay, Lebed ve Telet'te *pe*; Hakas, Tuva'da *be*; Kazak ve birkaç kuzeybatı lehçesinde ise *biye* şeklinde yaşadığını belirtir (EDPT: 291).

DLT: **bī II**: Oğuz lehçesinde örümcek (s. 586) bk. *bög*, *böy*. ÖT: **biy I**: Tarantula, zehirli örümcek (Üşenmez vd., 2016: 88).

DLT'de *bög* ve *böy* şeklinde de geçen kelimeyi Clauson, *bö:g* maddesinde açıklar ve anlamını “zehirli örümcek, tarantula” olarak verir. Kuzeybatı lehçelerinden Kazak Türkçesinde *büyö/büyü*; Kumuk Türkçesinde *miya*; Nogay Türkçesinde *biy*; güneybatı lehçelerinden Osmanlı Türkçesinde *böy/böye*; Türkmen Türkçesinde *möy* şeklinde yaşadığını söyler (EDPT: 323).

DLT: **borsmuk**: Kaba ete benzer küçük bir hayvan (*Meles*) (s. 594). ÖT: **bo'rsiq**: Porsuk (Üşenmez vd., 2016: 106).

Clauson, kelimenin anlamını “porsuk (a badger)” olarak verir. *Borsmuk* şekliyle yalnızca DLT'de ardışık üç ünsüz barındıran iki heceli sözcük bölümünde geçtiğini ancak kelimenin yanlış seslendirildiğini ve bu biçiminin Türkçeye aykırı olması nedeniyle baş harfinde muhakkak *p*- sesinin bulunması gereken Toharcadan alıntı bir kelime olduğunu söyler (EDPT: 369).

DLT: **botu/botuk**: Deve yavrusu (s. 596). ÖT: **bo'ta/bo'taloq**: Deve yavrusu, köşek (Üşenmez vd., 2016: 106).

Clauson, *botu* kelimesinin (*?poto*) şeklini de verir ve kelimenin anlamını “bir yaşın altındaki deve yavrusu” olarak açıklar. Moğolcaya erken dönemde *botoğan* şeklinde Moğolca ekle alıntı kelime olarak geçtiğini söyler. Genellikle bota veya benzeri olarak sonda -a sesinin bulunduğunu; Moğolca biçiminin orijinali olarak sonda -o sesinin olabileceğini açıklar (EDPT: 299).

DLT: **bugra**: Erkek deve (s. 599). ÖT: **bog'ra**: İki hörgüçlü erkek deve (ÖTİL I: 429); **bug'ro**: *ayn.* (ÖTİL I: 394).

Clauson, “erkek deve (a camel stallion)” anlamında verdiği kelimenin Karahanlı Hanedanlığı'nda kişi adı olarak kullanıldığını ve *bu'ura/buğura* şeklinde erken dönem Moğolca alıntı kelime olduğunu söyler. Güneydoğu lehçelerinde boğra/buğra/buğur şekillerinde yaşadığını da ifade eder (EDPT: 317).

DLT: **buzagu**: Buzağı (s. 605). ÖT: **buzoq**: Buzağı (Yusupova, 2018: 100). Ayrıca bk. *mozay* “buzağı, dana” (*akt.* Karahan, 2013: 1856).

Clauson, *buzagu* kelimesi için sonunda -ğu eki olan çok eski bir kelime olduğunu söyler. Erken dönem Moğolcadan alıntı kelime olabileceğini düşünür (EDPT: 391).

¹⁴ **qarqara**: Boyu, gagası ve bacakları uzun, dik, turna benzeri bembeyaz, güzel bir tür bataklık kuşu (ÖTİL V: 255).

DLT: **çağan:** Akrep (*Scorpio*) (s. 611). ÖT: **chayon:** Akrep (Üşenmez vd., 2016: 545).

Clauson, “akrep (scorpion)” anlamında açıkladığı kelimenin *çayan/çıyan* şekillerini de verir (EDPT: 403). Türkmen Türkçesinde göçüşmeli şekli: *içyan*. Türkçede *çıyan*, birinci hecede -a- sesinin -i- ile karşılandığı örnekler vardır. Moğolcaya *çayan* ~ *çıyan* olarak geçmiştir (TDES: 91). Osman Fikri Sertkaya ise *çadan* kelimesinin Çince kökenli olduğunu söyler (Sertkaya, 2009: 18).

DLT: **çapak:** Türk gölünde bulunan küçük bir balık türü (s.615). ÖT: **chavaq:** Vobla balığı (Üşenmez vd., 2016: 545); **chavoq:** Balık türü (ÖTİL IV: 444).

Clauson, *çapak* kelimesinin *çapak/çapak* şekillerini de verir ve “küçük tatlısu balığı” olarak açıklar. Arıca Rusçada *chebak* “çapak balığı (bream)” şeklinde alıntı kelime olduğunu söyler (EDPT: 395). Eren, kelimenin kökünü *çap-* kökünden getirir: *çap*+--(ak) eki şeklinde. Rusça *çebak* ve Macarca *csabak* biçimlerinin Türk lehçelerinden alıntılandığını belirtir (TDES: 79).

DLT: **çekürge:** Oğuzcada çekirge (*Acridium*) (s. 619). ÖT: **chigirtka:** Çekirge (Yusupova, 2018: 125).

Clauson, *çekürge* kelimesinin sonu -ge ile biten birkaç eski hayvan ve böcek isminden biri olduğunu söyler. -k/-g/-w/ şekilleriyle geniş fonetik değişimlerinden bahseder ve kelimenin sonraki sürecinde güneybatı lehçelerinden Osmanlı Türkçesi (Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi hariç) -rg- yerine -rtk-’li şeklinin kullanıldığını; aslında en eski kayıt olmamasına rağmen bunun orijinal telaffuz olabileceğini ifade eder ve Clauson, *çekirge* kelimesinin kökünü kaynaklarda görülmeyen *çekür-* (<: *çek-*) fiiline dayandırır (EDPT: 416-417). Eckmann, *çekirtge* şeklindeki -t-’nin sonradan türediğini açıklar. Çağdaş lehçelerin bir bölümünde *çekirge/çekirtge* yanında *sekirtke* biçimi de vardır (TatK *sekirtke*). Eren’e göre bu biçimin *sekirt-/seğirt-* kökünden geldiği düşünülmekte ancak *çekirge* ile birleştirilmesi ses bakımından olanaksız görülmektedir (TDES: 83). İmdat Demir’e göre ise kelimenin *çekür-* fiilinden geldiğini belirten herhangi bir örnek bulunmadığından *çek-* fiiliyle anlam bakımından ilişkilendirilmesi de zordur. Tarihî ve çağdaş lehçelerde görülen *sekirge* şekli *sekir-* fiiline dayandırılmaktadır. Batı Anadolu ağızlarında görülen *sekin* şekli, *sekirge* ile ses ve anlam olarak aynıdır. Bu yönüyle *sekir-* fiili anlam bakımından *sek-* fiiline bağlanır ve günümüzde ‘sıçramak, zıplamak’ ile anlamca benzerlik gösteren çekirgenin *sekirge* şeklinden geldiği, *sekirge* şeklinin de *sek-* fiiline ettirgenlik anlamı veren -ir- ekinin birleşmesiyle ve fiilden isim türeten -ge ekinin eklenmesiyle ortaya çıktığı söylenebilir (2014: 198).

DLT: **çocuk:** Her şeyin yavrusu; domuz yavrusu (s. 626). ÖT: **cho’chqa:** Domuz (Üşenmez vd., 2016: 552).

Clauson, *çocuk* kelimesini “domuz yavrusu” anlamında açıklar ve bu kelimenin “çocuk” anlamıyla yalnızca Osmanlı Türkçesinde yaşadığını belirtir. Diğer lehçelerde görülen *çoğça/çoçka* “domuz yavrusu, domuz” şekillerinin Moğolcanın özelliklerine uyarlanmış gibi gözüktüğünü ancak Moğolcadan alıntı kelime olmadığını da düşünür (EDPT: 400). Eren, eski ve çağdaş lehçelerdeki *çoçka* biçiminin sonundaki -a sesinin yaygın olarak kullanılan bir ek olduğunu söyler. Bu görüşünü desteklemek için de Türkçe *buğra* (<: buğur) örneğini verir (TDES: 96).

Hakan Aydemir ise *çocuk* “çocuk” kelimesinin kökünü Karaçay Malkar Türkçesinde *çak-* “yeşermek, filizlenmek, tomurcuklanmak; büyüme, artmak, çoğalmak” anlamına gelen eylem köküne dayandırır ve Ana Türkçedeki biçimi olarak varsaydığı **çāk*-¹⁵ köküne götürerek bu kelimenin 3 evrede oluştuğunu öne sürer (Aydemir, 2018: 13-15).

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Hakan Aydemir (2018). “Çocuk” Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 12, s. 1-18.

DLT: **çipçirga**: Serçe (*Passer domesticus*) (s. 624). ÖT: **chumchuq**: Serçe (Üşenmez vd., 2016: 550).

Clauson, madde başında *çinçirğa* olarak verdiği kelimenin bu şeklinin yanlış okumadan dolayı hapax legomenon olduğu görüşündedir. Doğrusunun *çipçirğa* şeklinde olduğunu ve *çipçuk/çupçuk* şekillerinin en eski hali olduğunu söyler (EDPT: 425). Doerfer ise kelimenin kökenini **çipçuq* <**çip+çuq* şeklinde açıklar ve 13. yüzyıldan itibaren, Tarihi Kıpçak ve Çağatay sahasında *çipçuk/çipçik* şekillerinde görüldüğünü düşünür. Çağdaş lehçelerde de ç-/ş/-, -i/-i- vb. ses farklarıyla bulunduğunu belirtir (Karahan, 2013: 1842).

DLT: **çumguk/çumuk**: Ayak tüylerinde beyaz lekeler olan karga, alakarga (s. 629). ÖT: **chumchuq**: Serçe (Üşenmez vd., 2016: 550) bk. *çipçirga*.

DLT: **deve**: Oğuzlarda deve (s. 630) bk. *teve*. ÖT: **tuya**: Deve (Üşenmez vd., 2016: 464).

Eren'in verdiği bilgiler doğrultusunda; Kałużyński'ye göre bu kelime Moğolcadan alıntıdır (Moğ. *temegen*). Liğeti'ye göre ise Yakutça biçimlerin **täbgän*, **tibgän*'den gelir ve eski çağlardan beri kullanılan bir kelimedir. Kâşgarlı'nın verdiği eski veriler karışık olup Oğuzlarda *dewe* şekli açıktır (TDES: 110). Clauson'a göre en eski şekli kabul edilen *tevey* "deve" şüphelidir ve bundan dolayı en eski şeklin *teve*: olduğunu düşünür (EDPT: 447).

DLT: **eçkü**: Keçi (s. 632) bk. *keçi*. ÖT: **eçki**: Keçi (Üşenmez vd., 2016: 145).

Clauson, *eçkü* kelimesinin orijinal biçim olduğunu güneybatı grubu lehçelerindeki *keçi* şeklinin ise bozulmuş biçim olduğunu söyler (EDPT: 24).

DLT: **eşek/eşgek/eşyek**: Eşek (s. 646). ÖT: **eshak**: Eşek (Yusupova, 2018: 191).

DLT: **it**: Köpek, it (s. 659). ÖT: **it**: Köpek, it (Üşenmez vd., 2016: 194).

DLT: **kançık**: Dişi köpek; kadına sövmek için kullanılan bir söz (s. 681). ÖT: **qanjıq**: Dişi köpek; fahişe, orospu (Üşenmez vd., 2016: 381).

Eren, kökeninin bilinmediğini ancak kelimenin sonundaki ekin eski ve yeni lehçelerde kullanılan bir küçültme eki olduğunu söyler (TDES: 206).

DLT: **kara kuş II**: Tavşancıl (*Hieraaetus fasciatus*) (s. 685). ÖT: **qirg'iy burgut**: Tavşancıl (Қирғий бургут) (Ataxodjaev, 2010: 6).

DLT: **kargılaç**: Kırlangıç (*Hirundo*) bk. *karlıgaç* (s. 686). ÖT: **qaldirg'och**: Kırlangıç (Yusupova, 2018: 331).

Clauson, *kargılaç* biçiminin diğer kuş isimlerinde de görülen sondaki *-laç* ekiyle kelimenin en eski biçimi olduğunu söyler. *Karlıgaç* biçiminin ise *-ğaç* ekinin Türkçede yaygın oluşundan ötürü göçüşme sonucu ortaya çıktığını belirterek tarihî ve çağdaş lehçelerdeki farklı sesçil biçimlerini verir (EDPT: 657).

DLT: **karguy**: Atmaca (*Accipiter nisus*) bk. *karkuy*, *kırguy*, *kırkuy/çibek karguy* (s. 686). ÖT: **qirg'uy**: Atmaca, kerkenez (Üşenmez vd., 2016: 386); ayrıca bk. *qiyğir* (Üşenmez vd., 2016: 387).

Clauson'göre bu kelimenin türevleri arasında *kırğuy* kelimesi yaygın kullanımı olan biçimdir. Güneydoğu lehçelerinde alternatif olarak *kırğuy* biçimi de vardır. Güneybatı lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde (Osmanlı hariç) *ğırğı* biçimindedir. Kuzeydoğu lehçelerinde görülen *karçigay* biçimi ise Moğolcadan alıntıdır (EDPT: 654). *Karçigay* biçimi ÖT'de de bulunur. Aynı hayvan için DLT'de *boz kuş* adı da geçer (*akt.* Karahan, 2013: 1843). Brockelmann'a göre *kırgıy* kelimesi kuşun çıkardığı sesle ilgilidir. Doerfer, Moğolcadaki *kirğui*'nin Türkçeden geçtiğini, Farsçada da Türk dillerinden kalma bir alıntı olduğunu söyler (TDES: 237).

DLT: **kaşgalak**: Ördekten küçük bir tür su kuşu (s. 691). ÖT: **qashqaldoq**: Sazlıklarda yaşayan ve başında beyaz lekesi bulunan bir tür; ördekten daha küçük vahşi av kuşu (ÖTİL V: 269). Leksika'da **qasqal-taq* şeklinde okunmuştur (Tenişev, 2001: 172).

Kelime kıyaslama, benzetme veya yoğunluk anlamı veren *-lak* ekiyle yapılmış bir isim olup *kaşka* “kellik, alnındaki beyaz leke” şeklinden oluşur (Besli, 2010: 58).

DLT: **katır**: Katır (s. 693). ÖT: **xachir**: Katır (Yusupova, 2018: 318).

Eren, *katır* kelimesinin eski çağlardan beri kullanıldığını belirtir. Kökünün Türkçe *kat*-fiilinden geldiğine dair görüşlerin düşündürücü olduğunu söyler. Bu kelimenin Türkçeden Moğolcaya *qaçır* biçiminde geçtiğini, kelimedeki /ç/ sesinin ise Türkçedeki *t*'lerin Moğolcada *i* sesiyle birleştiğinde *ç*'ye dönmesiyle açıklar. Çağdaş lehçelerin bir bölümünde de katır yerine *kaçır* (> *kaşır*) biçimi bulunmaktadır: TatK. *kaçır*, KKlp. *kaşır*, Kzk. *kaşır*, Krg. *kaçır*, Özb. *xaçir* (TDES: 218).

DLT: **kaz**: Kaz (s. 696). ÖT: **g'oz**: Kaz (Yusupova, 2018: 322).

DLT: **keçi**: Oğuzcada keçi (s. 697) bk. *eçkü*.

DLT: **kekük**: Kerkenez, kemiği aşk için hazırlanan büyüde kullanılan bir kuş (*Falco tinnunculus*) (s. 700). ÖT: **kakku**: Guguk kuşu (Üşenmez vd., 2016: 218).

Özbek Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü (2000)'ndeki bilgiye göre *kekük* kelimesi Eski Türkçede *kak-kök* şeklinde ses taklidinden türemiş olup gelişimi şu şekildedir: *kak-kök* = *käkkök* > *käkkö* > *käkkü* (Rahmetullayev, 2000: 198).

DLT: **kepli**: Uçan kelebek (s. 704). ÖT: **kapalak**: Kelebek (Üşenmez vd., 2016: 223).

Eren, *kelebek* kelimesinin çeşitli eski ve yeni biçimleri olması dolayısıyla kelebeğin kanatlarıyla çıkardığı sestten türediğini söyler. Ona göre, Balkarlardaki *dibildirik* biçimi en düşündürücü olanıdır. Eski ve yeni lehçelerdeki biçimlerin sonunda bulunan *-k* küçültme ekidir (TDES: 227).

DLT: **keyik I**: Yabani hayvan (vahş), av hayvanı (şayd), herhangi bir hayvanın vahşisi (geyik, kaban, dağ keçisi vb. hayvanlar) (s. 708). ÖT: **kiyik**: Boynuzlu memeliler ailesine ait ceylan, geyik gibi büyük bir grubun genel adı (ÖTİL II: 364).

Eski Türkçeden itibaren kullanılan bu kelime Orta Türkçede “yaban hayvanı; aslında yabancı olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar” anlamında kullanılır (TDES: 155).

DLT: **keyik II**: Geyik, ceylan (zaby) (s. 708). ÖT: **kiyik**: Geyik, karaca (Üşenmez vd., 2016: 236).

DLT: **kız kuş**: Renk bakımından ispinoza benzeyen bir kuş (s. 718). ÖT: **qizg'ish**: Kırmızımsı, kızılımsı, pas renkli; kız kuşu, deniz serçesi (Üşenmez vd., 2016: 388).

DLT: **koç/koçnar**: Koç (s. 724). ÖT: **qo'chqor**: Koç (Üşenmez vd., 2016: 398).

Eren, *koç* kelimesinin Farsçada Türkçeden kalma bir alıntı olduğunu, Macarca *kos* biçiminin de eski Türkçeden kalma bir alıntı olduğunu belirterek *koç* kelimesinin Türkçeden Moğolcaya da geçtiğini söyler. Ayrıca Türk diyalektlerinde kullanılan *kuça* biçiminin ise Moğolcadan yeniden alıntılama olduğunu ifade eder (TDES: 247). Besli, bununla ilgili şu bilgilere yer verir:

koç kısa şekli için, *nar-* / *gar-* / *kar-*'lı iki heceli şekil genelde çıkış noktası sayılır, ancak A. M. Şerbak'ın da haklı olarak belirttiği gibi “*koç*, en son oluşmuş bir yapı değildir”. Eğer söz konusu kelime Türkçe fiilden geliyorsa (Türkçe: *koç-* ‘sarılmak, kucaklamak, sarmak’, ‘koyunla çiftleşmek (koç için)’, bu durumda *koçnar* “doğru” fiilden teşkil şekil olarak gözükür (tahsis edilmiş, uygun semantikle). *koç* ise “konuşma şekli” olarak fiilden oluşmuş bir şekildir.

Özellikle Kâşgarlı Mahmud'u hemen yukarıdaki açıklamalara göre anlamak gerekir: O, *koçnar* şeklinin Oğuz Türkçesi: *koç* için çıkış noktası olduğunu belirtir. *koçnar* şekli Kâşgarlı Mahmud tarafından Türkçe (Karahan Türkçesi) olarak betimlenmiştir. Ancak Karahanlı Türkçesi için verilen örneklerden birinde o *qoç*'u işaret eder, bu şekil sadece Oğuz Türkçesinde olmamış fakat stilistik olarak kullanımının bu lehçeye indirildiği hissedilmiştir (Besli, 2010: 66).

DLT: **kön**: Argu lehçesinde koyun (s. 727). ÖT: **qo'y**: Koyun (Üşenmez vd., 2016: 397) bk. *koy*.

DLT: **koñuz**: Domuzlan, osurgan böceği (*Brachynus crepitans*) (s. 728). ÖT: **qo'ng'iz**: Sert bir koruyucu kabukla kaplı böceklerin genel adı (ÖTİL V: 410).

Clauson, *koñuz* “böcek (beetle)” kelimesinin bazı böcek çeşitlerini ifade etmek için kullanılan genel bir terim olduğunu söyler (EDPT: 641).

DLT: **kotuz**: Yabani öküz (s. 732). ÖT: **qo'tos**: Tibet öküzü (Üşenmez vd., 2016: 397).

Clauson, *kotuz* (*kotoz*) “Tibet sığırı (yak)” kelimesinin güneydoğu lehçelerinde *kotaz* şeklinde ve aynı anlamda yaşadığını belirtir. Ayrıca Kaz. *kodas*; Kırg. *kotos*; Özb. *kütas*; Osm. *kotaz/kotas*; Tkm. *gotaz* şekillerini de verir. Bunun yanı sıra Osmanlı Türkçesinde “süs olarak giyilen bir tutam sığır püskülü/saçı” anlamına da gelir (EDPT: 608).

DLT: **kölük**: Yük hayvanı (s. 736). ÖT: **ko'lik**: Yük taşıyan hayvan (ÖTİL II: 454).

Clauson, *kölük* (*gölök*) “yük hayvanı (a baggage animal), bir araca bağlanmış olandan daha fazla bagajın bağlı olduğu anlamında” açıkladığı kelimenin kökünü *köl-* fiiline dayandırır (EDPT: 717). Kelime *köl-* “koş-” +ük fiilden isim yapma ekinde oluşur. Anlam olarak da “koşulan” demektir (Umurzakov, 2007: 71).

DLT: **kugu**: Kuğu (s. 745). ÖT: **quv II**: Kuğu (Üşenmez vd., 2016: 395).

Doğu Türkçesinde *qu*, kuğuya verilen genel isimdir (Ross, 1994: 9). Clauson, kelimenin *ku* şeklinde, bazen de *ak ku* “beyaz kuğu (White swan)” şeklinde görüldüğünü söyler. Kuzeybatı lehçelerinde Kumuk, Nog. *kuv*; güneybatı lehçelerinde Az. *ğu*; Osm. *kuğu*; Tkm. *ğuv* şeklindedir. Ayrıca Clauson, *korday* kelimesinin anlamı için de kullanılan bu kelimenin kesin anlamı hakkında şüpheler olduğundan bahseder. Redhouse'un bu kelimenin Osmanlı Türkçesi için “pelikan” olarak, Brockelmann'ın da bir yerde “kuğu (swan)”, bir yerde “karabatak (cormorant)” olarak çevirdiğine dikkat çeker (EDPT: 609). Umurzakov'a göre; *kuğu* kelimesinin etimolojisiyle ilgili olarak hayvanın rengine ya da çıkardığı sese göre adlandırıldığı söylenebilir. Kırg. *kuu* “beyaz, soluk beyaz”, *kuu* “alıştırılmış yırtıcı kuşu çağırılmakta ya da civcivleri yırtıcı kuşlardan korumakta çıkan ses” (Umurzakov, 2010: 45). Ayrıca ÖT'de de *kuğu* kuş adı için kullanılan bir diğer kelime de *oqush* kelimesidir (Üşenmez, 2016: 341).

DLT: **oğlak**: Oğlak (s. 770). ÖT: **uloq**: Oğlak (Yusupova, 2018: 424).

Eren'e göre bu kelime Türkçede <oğul+(a)k şeklinde küçültme ekiyle oluşur. Türkçede *oğulak* > *oğlak* olarak gelişir. Deny, *oğlak*'ı *oğ-lak* biçiminde açıklar. Ligeti de bu açıklamaya katılır ve *oğ* kökünü Moğolca *oğunu*, *oğuna* “yaban tekesi”; *oğulca*, *oğalca* “yaban koyunu” biçimleriyle *oğu-*, *oğa-* kökleriyle birleştirir. Clauson, *oğla:k* için *oğul* kelimesinin küçültülmüş hâli olarak herhangi bir yaş belirtmeksizin “keçi yavrusu” anlamına geldiğini söyler (EDPT: 84-85).

DLT: **öküz**: Öküz (s. 786). ÖT: **ho'kiz**: Öküz (Yusupova, 2018: 435).

Eren, kelimenin kökeninin karışık olduğundan bahseder.¹⁶ Clauson, *öküz* (?*ököz*) madde başıyla verdiği kelimenin Moğolcanın erken döneminde aynı anlamdaki *hüker/üker* olarak alıntı kelime olduğunu düşünür. Prof. Werner Winter'ın ona aktardığına göre *öküz* kelimesi Toharcadan ödünçlemedir (EDPT: 120).

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. TDES: 314-316.

DLT: **örümçek:** Örümcek (s. 791). ÖT: **o'rgimchak:** Örümcek (Yusupova, 2018: 440).

Clauson'a göre; bu kelime *örüm* “örümcek (spider)” kelimesinden gelir. Orta dönemde *örmekçi* kelimesi ortaya çıkar. Kök olarak *ör-* fiiline dayanır. Metateze uğramış şekli olan *örgemçi* ise ilk defa Çağataycada görülür (EDPT: 231). Kelime, *ör-* “ör-” + *üm* fiilden isim yapma eki +*çek* küçültme ekiyle oluşmuştur (Umurzakov, 2007: 69). ÖT’de de metatezli hali yaşamaktadır.

DLT: **sagızgan:** Saksığan (*Pica pica*) (s. 799) bk. *sagızgan* (s. 800). ÖT: **zag'izg'on:** Saksığan (Yusupova, 2018: 487).

Clauson, kelimenin *-ğan* ekiyle biten hayvan olduğunu söyler. Çeşitli fonetik değişikliklerle çağış lehçelerde yaşamaktadır. Güneybatı lehçelerinde metatezli biçimleri vardır: Az. *sağzagan*; Osm. *saksığan* (EDPT: 818).

DLT: **sanduvaç:** Bülbül (*Luscinia megarhynchos*) (s. 803). ÖT: **sanduloch:** Bülbül (ÖTİL III: 439).

Bu kelime Soğdcadan eski bir alıntı olup *znt'wç*, kelimesi kelimesine anlamı “melodik bir sese sahip olan” demektir. Soğdca: *znt'wç'mrı* “şarkı söyleyen kuş” şekli de vardır. Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde ise “herhangi küçük bir kuş” anlamında olup *l-*’li şekilleri de bulunur (Besli, 2010: 86-87). ÖT’de de *l-*’li şekli olan *sanduloch* yaşamaktadır.

DLT: **sarıçga:** Çekirge (s. 805). ÖT: **chigirtka:** Çekirge (Yusupova, 2018: 125) bk. *çekürge*.

DLT: **sarsal:** Samura benzer küçük bir hayvan, sansar (*Martes martes*) (s. 807). ÖT: **savsar:** Sansar (Üşenmez vd., 2016: 420); **suvsar:** Sansar (Yusupova, 2018: 490).

Clauson, *sarsal* kelimesinin hapax legomenon olduğunu düşünür ve Türkçe “gelincik, sansar (weasel)” kelimesi için yaygınca kullanılan başka bir kelime olmadığını söyler (EDPT: 854).

DLT: **sıçgan:** Fare (*Rattus*), sıçan (s. 817). ÖT: **sichqon:** Sıçan (Yusupova, 2018: 508).

Clauson’a göre sonu *-ğan* ekiyle biten eski bir hayvan adı olarak türemiştir. *s-/ç-*; *-ç/-ş-*; *-ğan/-kan/-an* fonetik değişiklikleriyle çeşitli türevleri vardır (EDPT: 796).

DLT: **sığır:** Sığır (s. 818). ÖT: **sigir:** Sığır (Yusupova, 2018: 508).

Clauson, bu kelimenin “büyük sığır” anlamında genel bir terim olabileceğini ve tam anlamının ise tartışılmakta olduğunu belirtir. Kökensele olarak “sığır” anlamında olmayacağını söyler çünkü *inge:k* kelimesi mevcuttur (EDPT: 814). H. Vamberi *sağ-* “sağmak” kökünden *sığır* biçiminin oluştuğunu varsayar. Tuva Türkçesinde *sur-* “yutmak, aç halde yemek”; Türkmen Türkçesinde *signa-* “yemek, tıkmak” genel olarak hareket ifade eden *ır-* sıfat-fiil eki “genellikle devamlı olarak yiyen” anlamında *sığır* biçimini oluşturur. İneklerin geviş getirmesinden dolayı böyle adlandırılmış olabileceği düşünülür (Besli, 2010: 91).

DLT: **sıgırçık/sıgırçuk:** Sıgırçık (*Sturnus vulgaris*) (s. 818). ÖT: **chug'urchiq:** Sıgırçık (Yusupova, 2018: 509). Ayrıca bk. **oddiy chug'urchuq** (Оддий чуғурчук) (Ataxodjaev, 2010: 13).

Eren, bu kelimeyi <*sığır+cık* küçültme ekiyle açıklar ve Türkçede *çoğurcuk* “sıgırçık” biçimini ilginç bulur. Macarca *seregély* “sıgırçık” kelimesinin de “sürü” olarak kullanılan *sereg*’den geldiğini belirtir (TDES: 363). Clauson ise *sıgırçık* kelimesinin *sığır*’dan geldiği yönündeki görüşü yanıltıcı bulur. Ona göre gerçek anlamının bilinemediği bu kelime alıntıdır (EDPT: 816).

DLT: **sondilaç:** Çalı kuşu (*Troglodytes*) (s. 828). ÖT: **sanduloch:** Bülbül (ÖTİL III: 439) bk. *sanduvaç*.

DLT: **suñkur:** Yırtıcı kuşlardan birinin adı, sungur (*Falco rusticolus*) (s. 836). ÖT: **shunqor:** Sungur (Yusupova, 2018: 530).

Clauson, *siñkur* şeklinde verdiği kelimenin erken dönemde ilk hecesi *si-> ši*, değişimiyle *şiñkor/şiñğor* biçiminde Moğolcaya alıntı olarak geçtiğini düşünür (EDPT: 838). Eren, çağdaş lehçelerdeki *ş*'li şekillerin Moğolcadan tekrar alıntı olduğunu söyler (TDES: 376).

DLT: **takagu:** Horoz ve tavuğun genel adı (s. 848) bk. *takuk*. ÖT: **tovuq:** Tavuk (Üşenmez vd., 2016: 461). **Takagu** DLT'de kümes hayvanlarının genel adı olarak kullanılırken ÖT'de anlam daralmasına uğramıştır.

Eren, bu kelimenin kökeninin bilinmediğini söyler. Ramstedt, *tavuk* kelimesini Moğolca *takiya* < *takiğa* biçimiyle birleştirir. Gombocz ise Ramstedt'in aksine Moğolca *takiya*'nın Türkçeden alıntılandığını, Türkçe ve Moğolca biçimlerin eski bir kültür dilinden kaldığını söyler. Brockelmann'a göre; bu kelime tavuğun çıkardığı sestten ötürü yansıma kökenlidir (TDES: 398). Clauson ise bu kelimenin hem doğal anlamıyla hem de on iki yıllık döngüdeki hayvanlardan biri olarak çok eski bir kelime olduğunu söyler. Moğolcadaki *takiya* şeklinin alıntı olduğunu belirtir ve kelimeyi sonu -ğu ile biten eski bir hayvan adı olarak düşünür (EDPT: 468).

DLT: **takuk:** Türkmen lehçesinde tavuk (*Gallus*) (s. 848) bk. *takagu*. ÖT: **tovuq:** Tavuk (Üşenmez vd., 2016: 461).

DLT: **tavışgan:** Tavşan (*Lepus europeus*) (s. 863). ÖT: **tovushqon** (ağz.): Tavşan (ÖTİL IV: 131); **dawshan** (ağz.) (ÖTİL I: 543). Leksika'da *Uzb. tüşkan* "tavşan" (2001: 164). Standart ÖT'de "tavşan" için *quyon* kelimesi kullanılmaktadır (Üşenmez vd., 2016: 396).

Eren, *tavşan* kelimesinin Eski Türkçeden itibaren kullanıldığını, Orta Türkçede *tavışgan*, Eski Kıpçakçada *tawşan* olarak geçtiğini belirtir. Yaygın görüşe göre *tabış-* ~ *tavış-* "koşmak, atlamak, sıçramak" kökünden -gan ekiyle yapıldığı düşünülür. Kelime sıklıkla Moğolca *taulai* biçimiyle birleştirilir (TDES: 397). Clauson, sonu -ğan ekiyle biten eski bir hayvan adı olduğu görüşündedir. Kelimenin çok uzun bir tarihi olduğundan ve 8. yüzyılda *taoli* şeklinde Hitaylarda alıntı kelime olarak bulunduğu bahseder (EDPT: 447).

DLT: **teve:** Oğuzlarda deve (s. 873) bk. *deve*. ÖT: **tuya:** Deve (Üşenmez vd., 2016: 464).

DLT: **tewe kuş:** Deve kuşu (*Struthio camelus*) (s. 873). ÖT: **tuyaquş:** Deve kuşu (Üşenmez vd., 2016: 464).

DLT: **tilkü:** Tilki (s. 882). ÖT: **tulki:** Tilki (Üşenmez vd., 2016: 462).

Eren, bu kelimenin Uygurcadan itibaren görüldüğünü, eski ve çağdaş lehçelerde kullanılan ortak bir ad olduğunu söyler. Kökeninin açıkça bilinmediğini, eski bir açıklamaya göre, eski Türkçe *tük* (~ *tüg, tüy*) "tüy, kıl, yün" sözünden -li, -lü ekiyle yapıldığını açıklar (TDES: 407).

DLT: **tişek:** İki yaşında koyun (s. 884). ÖT: **shishak:** Bir ya da iki yaşında koyun (ÖTİL IV: 584); ÖT: **duşaq** (ağz.): İki yaşında koyun (ÖTİL I: 669). Ayrıca bk. Özb. *tusak* ~ *tusag, duşak* "iki yaşında kuzu; evcil koyun" (*akt.* Tosun, 2020: 1584).

Eren, *tişek* kelimesinin *tişe-* "diş çıkarmak, diş çıkarmaya başlamak, süt dişleri dökülüp diş çıkarmak" kökünden geldiğini belirtir. Türkiye Türkçesi ve yerel ağızlarında, Azeri ve Özbek ağızlarında *şişek* biçimindedir. Kırgızcada *şişek*, güney ağızlarında *işek* biçimi de kullanılır. DLT'deki *tişek* biçimi benzeşme sonunda ağızlarda *şişek*'e çevrilir (TDES: 388).

DLT: **tok:** Boynuzsuz, boynuzu olmayan (hayvan) (s. 888). ÖT: **to'qol:** Boynuzsuz (Yusupova, 2018: 94).

Sertkaya, bu kelimeyi Çince olarak değerlendirmiştir (2009: 22).

DLT: **tokum**: Kesimlik hayvan, çoğunlukla kesimlik at (s. 889). ÖT: **to'qim**: Semer, at battaniyesi (Üşenmez vd., 2016: 466); **so'qim**: Sığır, besi sığırı (Üşenmez vd., 2016: 442).

Clauson, *tokum* kelimesinin kökünü *toki*- “dokumak” fiiline dayandırarak, bu anlamda Moğolcada *tokom* şeklinde bulunduğunu, DLT’de ise *tokum* “kesimlik hayvan” anlamına geldiği belirtir. Çağataycada ise *tokum* kelimesinin “eyer, semer örtüsü; at battaniyesi” anlamında kullanıldığını söyler (EDPT: 470). ÖT’de de Çağataycadaki anlamıyla örtüşen *to'qim* “semere, at battaniyesi” kelimesi bulunur (Üşenmez vd., 2016: 466). Bunun yanı sıra DLT’deki anlamıyla ilişkili olan *so'qim* “sığır, besi sığırı” (Üşenmez vd., 2016: 442) kelimesi de bulunmaktadır. Kırgızcada da aynı anlamda *sogum* kelimesi mevcuttur (Umurzakov, 2007: 84).

DLT: **toñuz**: Domuz (*Susacrofa domestica*) (s. 892). ÖT: **to'ng'iz**: Domuz (Üşenmez vd., 2016: 465).

Eren, kelimenin eski çağlardan beri kullanıldığını ve kökeninin karışık olduğunu söyler. Eski ve çağdaş lehçelerde “yağlı, semiz, şişman” anlamına gelen *toñ* (> *don*) köküyle *toñuz* arasındaki bağa dikkat çeker (TDES: 118-119).

DLT: **torigā**: Tarla kuşu, toygar (*Alauda arvensis*) (s. 893). ÖT: **to'rg'ay**: Tarla kuşu (Üşenmez vd., 2016: 466).

Clauson, kelimenin -ğa ile biten eski bir hayvan adı olduğu görüşündedir. DLT’deki *torigā* şeklinin ise hapax legomenon olduğunu, yaygın şeklin *torğay* olduğunu belirtir. Ayrıca kelimenin Farsça, Moğolca ve diğer dillerde farklı anlamlara gelen bir alıntı kelime olarak kullanıldığını, hatta Doerfer’in Moğolcadaki *torğay* biçiminin Farsçadan yeniden ödünçleme olabileceği görüşünü destekler (EDPT: 541).

DLT: **tod/toy**: Toy kuşu (s. 894). ÖT: **tuvdoq**: Toy kuşu (Yusupova, 2018: 586). Ayrıca bk. *tualoq*, *tuvdoq*, *tudoq* “avlanan ve eti lezzetli olan toygiller familyasından iri bir kuş, toy kuşu” (ÖTİL I: 174, 178).

DLT: **ügi**: Türklere (ölçünlü dilde) ve Kıpçaklarda baykuş (s. 930). ÖT: **ukki**: Baykuş, puhu kuşu (Üşenmez vd., 2016: 467).

Clauson, *ü:gi* şeklinde ele aldığı bu kelimenin kökeni hakkında bilgi vermese de ara sıra *ö-* ya da *-k-*’li de görüldüğünü belirtir. Karahanlı Türkçesinde görülen *ü:hi* şeklinin doğru şekil olmadığını düşünür (EDPT: 101).

DLT: **ühi**: Baykuş (s. 931). ÖT: **ukki**: Baykuş, puhu kuşu (Üşenmez vd., 2016: 467) bk. *ügi*.

DLT: **üpgük/üüp**: Çiğil lehçesinde hüdhüd, çavuş kuşu (*Upopa epops*) (s. 933). ÖT: **hudhud**: Hüthüt (Yusupova, 2018: 268). ÖT’de bu kuş adı için *popishak*, *sassiqpopishak* kelimeleri de bulunmaktadır.

Eren, Türkiye Türkçesinde *ibibik* şeklinde olan bu kelimenin eski çağlardan beri var olduğunu, Orta Türkçede *übüp*, Eski Kıpçakçada *übük* olarak kullanıldığını belirtir. Kelimenin kuşun çıkardığı sestene türeyerek oluştuğunu düşünür (TDES: 187). Clauson, *üpgük* kelimesinin bu kuşa verilen birkaç ilk yansıma isminden en eskisi olduğunu düşünür (EDPT: 9).

DLT: **yaba kulak**: Yabaku ve Yemek lehçesinde baykuş (s. 939). ÖT: **yapaloqqush**: Puhu kuşu (Üşenmez vd., 2016: 297).

Clauson, *yapa:kulak* şeklinde verdiği kelimenin ‘baykuş’ için yaygın olarak kullanılan *ü:gi* kelimesinden ötürü genel bir terim olamayacağı görüşündedir (EDPT: 875). Eren, kelimenin Eski Kıpçakçada yabalak (>yablak) şeklinde geçtiğini belirtir ve kökeni için <yapak “yün” + *kulak* şeklinde oluştuğunu söyler (TDES: 441).

DLT: **yılan**: Yılan (s. 971). ÖT: **ilon**: Yılan (Yusupova, 2018: 650).

Bu kelimenin M. Räsänen'in varsaydığı üzere *yıl-* “kaymak, sürünmek” fiilinden türediği ve halk etimolojisi yoluyla fiille bir benzeşme sonucu meydana gelmiş olabileceği düşünülmür (*Besli, 2010: 115*).

DLT: **yügrük at:** Yarış atı (s. 992). ÖT: **yugurik:** 1. Hızlı, hızlı koşan 2. Tez hareket eden, çevik (ayak, el, dil hakkında) (ÖTİL V: 74).

Clauson, kelimeyi *yüğüür-* “koşmak, hızlı adım atmak” fiiline dayandırmaktadır (EDPT: 914).

3. ÖT’de Anlamsal Farklılıklara Uğrayan Hayvan Adları

DLT: **bala:** Kuş yavrusu; genel olarak hayvan yavrusu (s. 571). ÖT: **bola:** 1. Bebek 2. Reşit olmayan 3. Çocuk, oğul, kız, evlat 4. *mec.* Yaşlı ama çocuk gibi davranan ve çocuk gibi düşünen insan 5. Yetişkinlerin gençlere hitap şekli 6. Yeni doğmuş, yumurtadan çıkmış, genç bir hayvan veya kuş 7. Fetüs, hamilenin karnındaki bebek (ÖTİL I: 305-306). Kelime anlam genişlemesine uğrayarak ÖT’de hem insan hem hayvan yavrusu için kullanılmaktadır. ÖTİL’deki 6. anlamıyla DLT’deki anlamı ise birebir örtüşmektedir.

DLT: **barak:** Hızlı koşan, çok tüylü bir köpek türü (s. 574). ÖT: **baroq:** Çok tüylü, kaba tüylü, kabarık (Üşenmez vd., 2016: 67). Bu kelimeler anlam bakımından birebir örtüşmese de ilişkilidir. Çünkü ÖTİL’deki örnekler bakıldığında kelimenin tüylü şeylerin sıklığı, yoğunluğunu ifade etmek için sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir: *baroq kosh* “kalın kaş”, *baroq soch* “gür saç”, *baroq mo’ylab* “kalın, gür bıyık”, *baroq mushuk* “tüylü kedi” (ÖTİL I: 171). Eren’in sözlüğünde de kelimenin diğer çağdaş lehçeler ile ÖT’de verdiği görünümü ve anlamı örtüşmektedir: *barâk* ‘tüylü, kıllı, saçlı’: *barâk it* (Eren, 1999: 39).

DLT: **böke:** Büyük yılan (s. 597). ÖT: **bo’ka:** Atsineği (Üşenmez vd., 2016: 104); **bo’ka I:** Bazı böceklerin yumurtasından çıkan bir çeşit kurt **bo’ka II:** Sayga (*ağz.*) (ÖTİL I: 406).

DLT: **körpe:** Zamanından sonra doğan kuzu, deve yavrusu ve buzağı (s. 740). ÖT: **ko’rpa:** Uzanırken ve uyurken soğuğa karşı korunmak için üzeri örtülen, kare bir çanta içinde içi pamukla doldurulmuş ev eşyası, yorgan (ÖTİL II: 470). ÖT’de kelimenin anlamı değişerek yaşamaktadır.

DLT: **merdek:** (Ayı, domuz vb.) yavrusu (s. 764). ÖT: **mardak:** 1. Mısır koçanı 2. Hafif meşrep, alçak kişi (ÖTİL II: 543). *Merdek* kelimesi ÖT’de anlam değişimine uğramıştır. ÖT’de Hayvan yavrularını ifade etmek için genel olarak *bola* kelimesi kullanılmaktadır: *ayiq bolasi* “ayı yavrusu” (Üşenmez vd., 2016: 52); *yo’lbars bolasi* “kaplan yavrusu”; *itning bolasi* “köpek yavrusu” (Üşenmez vd., 2016: 90); *mushuk bolasi* “kedi yavrusu” (Üşenmez vd., 2016: 312) gibi. Ayrıca bk. *bala*.

DLT: **müş:** Çigil lehçesinde dişi kedi (s. 767). ÖT: **muş:** Sıçan (ÖTİL II: 657).

ÖTİL’de *müş* “sıçan” kelimesi Farsça olarak verilmiş olup ÖT’deki anlamı da aynıdır. Kedi için kullanılan isim ise *mushuk* kelimesidir (Yusupova, 2018: 323).

DLT: **ogul:** (Kedi, köpek vb. için) yavru (s. 771). ÖT: **o’g’il:** Oğul, erkek evlat; çocuk, oğlan (Üşenmez vd., 2016: 528). ÖT’de kelime anlam değişimine uğrayarak yaşamaktadır.

DLT: **tegiñ:** Samur (*Martes zibelilina*) (s. 866). ÖT: **tiyin:** Fındık faresi (Üşenmez vd., 2016: 458).

DLT’deki *tegiñ* kelimesi Kırgız Türkçesinde *tyin çıçkan* şeklinde “sincap” anlamında yaşamaktadır. Samurun kemirgen türünde bir hayvan olması ve sincaba olan benzerliği

nedeniyle kelimenin anlam kaymasına uğradığı düşünülmektedir (Umurzakov, 2007: 91). Kelimenin *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan "sincap" anlamındaki türevleri için bk.¹⁷

ÖT'de *tiyin* kelimesi ne "samur" ne de "sincap" anlamına gelmektedir. Yukarıdaki bilgiye dayanarak ÖT'de *tiyin* kemirgen türünden bir hayvan olan "findık faresi" anlamını taşıdığı için anlam kayması gerçekleşmiştir diyebiliriz.

DLT: **töl:** Oğuzcada yavru (s. 895). ÖT: **to'l:** Koyunların yavrulama mevsimi, kuzulama (ÖTİL IV: 233). Kelimede anlamı kayması yaşanmıştır.

DLT: **tülek yılki:** Tüyü kışın dökülüp yazın çıkan hayvan türü (s. 909). ÖT: **tullak:** 1. Geçen yılki, yaşlı (iki, üç yaşında), tüy döken (kümes hayvanları hakkında) 2. *mec.* sinsî, kurnaz, tilki gibi insanlar için kullanılır (ÖTİL IV: 186).

DLT: **yarpuz:** Yılan öldüren bir hayvan, firavun faresi (*Herpestes ichneumon*) (s. 955). ÖT: **yalpiz**¹⁸: Nane (Üşenmez vd., 2016: 490). Bu kelime ÖT'de hayvan adı olarak değil bitki adı olarak yaşamaktadır.

4. Özbek Türkçesinde Tanımlanamayan Hayvan Adları

DLT: **adgrak:** Ön ayaklarından biri veya ikisi beyaz olan dağ tekesi (s.540).

DLT: **ajlang:** Kertenkele (s.545).

DLT: **alañır:** Bir tür sıçan; aktavşan (*Jaculus jaculus*) (s.547).

DLT: **alavan:** Timsah (s. 547).

DLT: **añ:** Yağı ilaç olarak kullanılan bir kuş (s.552).

DLT: **apa:** Kıpçak lehçesinde ayı (s.553).

DLT: **aplan:** Sıçan cinsinden bir hayvan (s. 553).

DLT: **ār böri:** Sırtlan (s. 554).

DLT: **argun:** Yarım arşın uzunluğunda vücudu olan bir sıçan türü (s. 554).

DLT: **arju:** Çakal (s. 555).

DLT: **atan:** İğdiş edilmiş deve (s.563).

DLT: **aya yersgü:** Yarasa (*Vespertilio*) (s. 566).

DLT: **baklan kuzu:** (Kuzu vb. hayvan için) taze ve semiz (s.571).

DLT: **baldır kozi:** Doğurma zamanının başlangıcında doğan kuzu (s. 572).

DLT: **baybayuk:** Nağmeleriyle coşku veren, ağaç dallarına asılı şekilde, zenbile benzer yuva kuran bir kuş (*tunewwit*) (s. 579).

DLT: **bīçin:** Maymun (s. 586).

DLT: **boynak:** Kertenkele (*Lacertus*) (s. 596).

DLT: **boz kuş:** Bozkuş (akdoğan) (s. 597).

DLT: **budursın:** Bildircin (*Coturnix*) (s. 599).

¹⁷ Özden, M. (2019). Divânü Lügâti't-Türk'te Bulunan Hayvan Adlarının Derleme Sözlüğündeki İzleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S.2, s. 1479-1502.

¹⁸ DLT'de bitki adı olarak da bulunan *yarpuz* "yarpuz -bitki- (*Mentha pulegium*)" (s. 955) kelimesi Özbek Türkçesinde *yalpiz* "nane" (Üşenmez vd., 2016: 490) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Hasan Eren, "Sırça Köşkte (2010)" adlı eserinde Türkçede *yarpuz* kelimesinin nane türünden kısa saplı, az veya çok tüylü, güzel kokulu bir bitki adı olarak kullanıldığını belirtmiştir. Yerel ağızlarda geçen *yarpız*, *yapruz*, *yalpuz*, *narpız*, *narpuz*, *harpız* örneklerine de yer vermiştir (Eren, 2010: 137-139).

DLT: **burslan:** Pars (bebr- *Felis pardus*) –arşlan ile birlikte kullanılır – arşlan burslan (s. 603).

DLT: **buzagu tılı:** Küçük bir fare türü (*cirzewn*) (s. 605).

DLT: **çağrı:** Çakır kuşu (s. 611).

DLT: **çekik:** Kayalıklarda yaşayan, serçeye benzer alacalı bir kuş (s. 618).

DLT: **çekün:** Ada tavşanı yavrusu (s. 619).

DLT: **çepiş:** Altı aylık keçi yavrusu (s. 619).

DLT: **çetük:** Oğuzca'da kedi (*Felis domesticus*), dişi kedi (s. 620).

DLT: **çibek karguy/kırguy:** Atmacadan küçük, yırtıcı bir kuş (*yu'yu'*) (s. 624).

DLT: **çulık:** Üveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu (çulluk=*Scolopax rusticola*) (s. 629).

DLT: **çuwga:** Hızlı posta ulaklarının yolda aldığı ve sonrakini buluncaya kadar bindiği at (s. 629).

DLT: **enük:** Arşlan, sırtlan, kurt ve köpeğin yavrusu (s. 639).

DLT: **erkek takagu:** Horoz (s. 642).

DLT: **esri:** Kaplan (s. 645).

DLT: **ıwık:** Çöl ve sahralarda yaşayan dişi ceylan (*Gazella dorcas*) (s. 659).

DLT: **il kuş:** Akbaba (*Gypaetus barbatus*) (s. 665).

DLT: **iktü:** Kesim için beslenen hayvan (s. 663).

DLT: **ingek I:** Oğuzcada kaplumbağanın dişisi (s. 666).

DLT: **ingek II:** İnek (s. 666).

DLT: **ingen:** Dişi deve (s. 666).

DLT: **irk:** Dört yaşına girmiş koyun (s. 667).

DLT: **kamıçak:** İribaş (Kurbağa kurtçuğu) (s. 681).

DLT: **karınça:** Karınca (*Formica*) (s. 687).

DLT: **katkıç:** Argu lehçesinde akrep gibi sokan şey (s. 693).

DLT: **kelegü:** Jerboa, keseli fare (Tarla faresi büyüklüğünde sıçrayıcı bir kemirgen-*Antechinomys*) (s. 701).

DLT: **keler:** Kertenkele (*Lacertus*) (s. 701).

DLT: **keslinçü:** Başı küçük, kuyruğu uzun büyük keler (*wezegat*) (s. 706).

DLT: **kıl kuğruk:** Kalkuyruk (*Anas acuta*) (s. 712).

DLT: **kıl kuş:** Kalkuyruk (*Anas acuta*) (s. 712).

DLT: **kısır:** Kısırak (s. 715).

DLT: **kısırak:** Kısırak (s. 715).

DLT: **koburga:** Baykuş (*Strigiformes*) (s. 724).

DLT: **komşuy:** Kan ile tamamıyla dolmuş kene (s. 727).

DLT: **korday:** Kuğu (s. 730).

- DLT: **kögürçgün:** Güvercin (s. 734).
- DLT: **kökegün:** Göksinek (et sineği – *Calliphoridae*) (s. 734).
- DLT: **kök topulgan:** Bildırcın türünden bir kuş (s. 735).
- DLT: **kömiçe/köminçe:** Sivrisinek (s. 737).
- DLT: **kösürge:** Sıçanlardan bir tür (s. 741).
- DLT: **kösürgen:** Bir tür köstebek (s. 741).
- DLT: **köti kızlak:** Kaya kuşu (*Sitta neumayer*) (s. 742).
- DLT: **közkeni:** Ateş böceği (*Lampyrus noctiluca*) (s. 744).
- DLT: **közkünek:** Şahine ve kertenkeleye benzer bir kuş (s. 744).
- DLT: **kudgu-kuğgu:** Karasinek (s. 745).
- DLT: **kulnaçı kısırak:** Doğurmak üzere olan kısarak (s. 746).
- DLT: **kurt:** Oğuzlarda (yırtıcı) kurt (s. 749).
- DLT: **kusgaç:** Siyah bir hayvancık (s. 750).
- DLT: **kuşgaç:** Serçe (*Passer domesticus*) (s. 751).
- DLT: **man yaşlıg köy:** Dört yaşını geçen koyun (s. 761).
- DLT: **muguzgak:** Argu lehçesinde, bal arısına benzer sinek (s. 765).
- DLT: **müñüz baka:** Kaplumbağa. (*Testudo*) (s. 767).
- DLT: **neg:** Timsah (s. 768).
- DLT: **neg yılan:** Yılan (s. 768).
- DLT: **oklug kirpi:** Oklu kirpi (s. 773).
- DLT: **oy at:** Yağız at (s. 781).
- DLT: **ög:** Orta yaşı geçmiş hayvan (s. 784).
- DLT: **ög at:** Dört yaşını geçmiş at (s. 784).
- DLT: **sakırku:** Kene, sakırğa (*Ixodida*) (s. 800).
- DLT: **semürgük:** Balasagun lehçesinde bülbüle benzer bir kuş (s. 813).
- DLT: **sıgun:** Erkek geyik (Dama dama) (s. 818).
- DLT: **sıkırkan:** Bir tür sıçan (s. 819).
- DLT: **sıp:** İki yaşına girmiş olan sığa; iki yıllık at (s. 820).
- DLT: **siñek:** Yerleşik olanların dilinde sivrisinek (*Culex pipiens*), göçebelerde ise karasinek (*Stomoxys calcitrans*) (s. 824).
- DLT: **sukak:** Ak geyik (s. 835).
- DLT: **suw sığırı:** Su sığırı, camız, manda (*Buffelus*) (s. 838).
- DLT: **süglin/ süwlin:** Sülün (*Phasiamus colchicus*) (s. 839).
- DLT: **süsegen:** Süseğen (s. 843).
- DLT: **şa:** Balıkçıla benzeyen alacalı bir kuş; mecazen beceriksiz insan (s. 845).
- DLT: **şutu:** Genç koyun (s. 845).

- DLT: **tağun/tadun:** Dana, öküzün bir yaşında olanı (s. 847).
- DLT: **takagun:** Horoz (s. 848).
- DLT: **tarıg biti:** Buğdaya düşen küçük kurtçuklar (s. 856).
- DLT: **tartar:** Kumruya benzer bir kuş (s. 858).
- DLT: **taygan:** Köpeklerden beli en ince ve kulakları en sarkık olanı, tazı (s. 865).
- DLT: **teke II:** Geyiklerin erkeği (s. 867).
- DLT: **tışı takagu:** Tavuk (s. 878).
- DLT: **tıtır:** Dişi deve (s. 884).
- DLT: **togrı:** Yırtıcı kuşlardan biri (Çakırdoğan, Tuğrul-*Accipiter gentilis*) (s. 888).
- DLT: **toña:** Filleri öldüren bir tür pars (*Bebr*) (s. 892).
- DLT: **torpı:** Buzağı (s. 893).
- DLT: **torum:** Sütten kesilmiş ve annesi hamile olan deve yavrusu (s. 894).
- DLT: **tosun:** Binmeye henüz alıştırılmamış tay, haşin at (s. 894).
- DLT: **tüge:** İneğin, iki yaşına gelmiş erkek yavrusu (s. 907).
- DLT: **ud/ud:** Çiğil lehçesinde sığır, öküz (s. 916).
- DLT: **us:** Akbaba, kerkes kuşu (*Vultur monachus*) (s. 924).
- DLT: **ügür:** At, koyun, geyik, cariyeye, bağirtlak kuşu ve deve gibi şeylerin sürüsü (s. 931).
- DLT: **ürüng kuş:** Akdoğan (*Falco rusticolus*) (s. 934).
- DLT: **üyez:** Oğuzcada sokucu sivrisinek, üvez (*Sorbus*) (s. 937).
- DLT: **yağan/yañan:** Fil (*Elephas*) (s. 940) bk. *yañan*.
- DLT: **yarısa:** Yarasa (*Vespertilio*) (s. 954). ÖT:
- DLT: **yeñgeç:** Oğuz lehçesinde yengeç (s. 967).
- DLT: **yugak:** Su kuşu (s. 985).
- DLT: **yun kuş:** Tavus kuşu (*Pavo*) (s. 989).
- DLT: **yund:** At (s. 989).
- DLT: **zanbı:** Cırcır böceği (*Grillus domesticus*) (s. 995).

5. Sonuç

Bu makalede, Türklük biliminin en önemli eserleri arasında yer alan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te adı geçen 234 hayvan adının Özbek Türkçesindeki durumu incelenmeye çalışılmıştır. Tespit edilen hayvan adları Özbek Türkçesinin sözlükleri üzerinden taranarak bu adların karışıklıkları verilmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda; ilgili hayvan adları Özbek Türkçesinde şekil ve anlam bakımından birebir ortaklık gösterenler, fonetik değişim gösterenler, anlam değişimine uğrayanlar ve hiç tanıklanamayanlar olmak üzere dört başlıkta incelenmiştir.

Sonuç olarak *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki 234 hayvan adından 121 tanesinin Özbek Türkçesinde yaşadığı tespit edilmiştir. Bunlardan 39'u şekil ve anlam bakımından ortaklık gösterirken, 71'i fonetik değişime uğrayarak anlamını korumaktadır. 11'i anlam değişimine uğrayarak varlığını sürdürmekteyken 113'ü ise yalnızca DLT'de görülmüş olup Özbek Türkçesinde karşılığı tespit edilememiştir.

Buna göre şekil ve anlam bakımından ortak olan hayvan adları: *arslan, at, aygır, baka, balık, bars, bit, böri, buka, bulan, bürge, kara kuş I, karga, karsak, keklik, kirpi, kiş, koy, kozi, kulan, kulun, kunduz, kur baka, kurt I, kuzgun, küye, küzen, lāçın, ördek, seçe, sugur, tay, teke I, toklı, turna, turumtay, ular, yıldı iken* anlamı aynı olup fonetik değişimlere uğrayan hayvan adları: *adgır > ayg'ir, adıg > ayıg, ağıt > ang'irt, arkar > arxar, alqor, arkun > arg'moq, balıqçın > baliqchi, bī > biya, bī > biy, borsmuk > bo'rsiq, botu/botuk > bo'ta/bo'taloq, buğra > bog'ra, buzagu > buzoq, çadan > chayon, çapak > chavaq, çekürge > chigirtka, çipçirga > chumchuq, deve > tuya, eçkü > eçki, eşek/eşgek/eşyek > eshak, it > it, kançık > qanjiq, kara kuş II "tavşancıl (*Hieraetus fasciatus*)" > qirg'iy burgut, kargılaç > qaldirg'och, karguy > qirg'uy, kaşgalak > qashqaldoq, katır > xachir, kaz > g'oz, keçi > eçki, kekük > kakku, kepli > kapalak, keyik > kiyik, kız kuş > qizg'ish, koç/koçnar > qo'chqor, koñuz > qo'ng'iz, kotuz > qo'tos, kölük > ko'lik, kugu > quv, oğlak > uloq, öküz > ho'kiz, örümcek > o'rgimchak, sagızgan > zag'izg'on, sanduvaç > sanduloch, sarıçga > chigirtka, sarsal > savsar/suvsar, sıçgan > sichqon, sığır > sigir, sığırcık/sıgırçuk > chug'urchiq, suñkur > shunqor, takagu > tovuq, takuk > tovuq, tawışgan > tovushqon (ağz.)/dawshan/tüşkan, teve > tuya, tilkü > tulki, tişek > şışak/dusaq, tok > to'qol, tokum > to'qim/so'qim, toñuz > to'ng'iz, torigā > to'rg'ay, tod/toy > tuvdoq, ügi/ühi > ükki, üpgük/üpüp > hudhud, yaba kulak > yapaloqqush, yılan > ilon, yügrük at > yugurik; anlamsal farklılıklara uğrayan hayvan adları: *bala, barak, böke, körpe, merdek, mış, ogul, tegin, töl, tülek yıldı, yarpuz* olarak kullanıldığı görülmüştür.*

Özbek Türkçesinde karşılığı tespit edilemeyen hayvan adları ise *adgırak, ajlang, alañır, alavan, aņ, apa, aplan, ār böri, argun, arju, atan, aya yersgü, baklan kuzı, baldır kozi, baybayuk, biçin, boynak, boz kuş, budursın, burslan, buzagu tılı, çağrı, çekik, çekün, çepiş, çetük, çibek karguy/kırguy, çulık, çuwga, enük, esri, erkek takagu, iwik, il kuş, iktü, ingek I, ingek II, ingen, irk, kamaçak, karınça, katkıç, kelegü, keler, keslinçü, kıl kudruk, kıl kuş, kısır, kısırak, koburga, komşuy, korday, kögürçgün, kökegün, kök topulgan, kömiçe/köminçe, kösürge, kösürgen, köti kızlak, közkeni, közkünek, kudgu-kudgu, kulnaçı kısırak, kurt II, kusgaç I, kusgaç II, man yaşlıg köy, muguzgak, müñüz baka, neg, neg yılan, oklug kirpi, oy at, ög, ög at, sakırku, semürgük, sigun, sıkırkan, sıp, siñek, sukak, suw sığırı, süglin/süwlin, süsegen, şa, şuti, tağun/tadun, takagun, tarıg biti, tartar, taygan, teke II, tışı takagu, titir, togrıl, toña, torpi, torum, tosun, tüge, uç/ud, us, ügür, ürüng kuş, üyez, yağan/yañan, yarısa, yeñgeç, yugak, yun kuş, yund, zanbı* olarak tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk

EDPT: An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish

ÖTİL: Özbek Tilining İzohli Lug'ati I-V

ÖT: Özbek Türkçesi

TDES: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü

ağz.: Ağızlarda

bk.: bakınız

Kaynaklar

Abik, A. D. (2009). Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları. *Türklük Bilgisi Araştırmaları Cem Dilçin Armağanı*, Y. 33, S. 1, s. 1-33.

Ataxodjaev, A. A. (2010). *O'zbekiston Faunasi Kusharining Lotincha, Ruscha Va Ozbekcha Nomlanish* Taşkent: Uzbekiston Society for the Protection of Birds.

Ataxodjaev, A. A. (2010). *Özbekiston Faunasi Quşlarining Lotinça, Rusça va Özbekçe Nomlanışı*. Taşkent: Uzbekiston Society for the Protection of Birds.

Aydemir, H. (2018). "Çocuk" Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 12, s. 1-18.

Besli, E. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Buran, A. (1991). Yunus'ta Hayvan Adları ve Fonksiyonları. *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, Y. 5, S. 2, s. 117-131.

Clauson, S. G. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Demir, İ. (2014). *Çekirge Kelimesi Üzerine*. *Dil Araştırmaları*, S. 14, s. 189-200.

Doğan, L. (2001). Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12, s. 615-659.

Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

Eren, H. (2010). *Sırça Köşkte*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, A. (2013). Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları. *Turkish Studies*, Y. 8, S. 1, s. 1839-1865.

Özbek Tilining İzohli Lug'ati I-V (2006-2008), Özbekistan Cumhuriyeti Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot İnstituti, Taşkent: Davlat İlmiy Nashriyati.

Özden, M. (2019). Dîvânü Lugâti't Türk'te Bulunan Hayvan Adlarının Derleme Sözlüğündeki İzleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 8, S. 2, s. 1479-1502.

Rahmetullayev, Sh. (2000). *O'zbek Tilining Etimologik Lug'ati (Turkiy So'zlar)*. Toshkent: Universitet Nashriyoti

Ross, E. D. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü* (çev. Emine Gürsoy Naskali). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sertkaya, O. F. (2009). Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? eya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler. *Dil Araştırmaları*, S. 5, s. 9-38.

Tenişev, E. R. (2001). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Leksika*. Moskva: Nauka.

Tokyürek, H. (2013). Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, XXXIII, 221-281.

Tosun, İ. (2020). Tuva Türkçesinde Hayvanlara Yaşlarına Göre Verilen İsimler. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 13, S. 32, s. 1570-1592.

Umurzakov, K. (2007). *Divanu Lugati't-Türk'teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Üşenmez, E., Boltabayev, S. Tuğlacı, G. (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı.

Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dîvânu Lugâti't-Türk. (2023, 27 Temmuz). Erişim adresi: <https://www.tdk.gov.tr/divanu-lugati-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugati-turk/#:~:text=Dîvânu%20Lugâti%27t%2DTürk%27ün%20Söz%20Varlığı&text=Carl%20Brockmann%27in%20yayımladığı%20Mitteltürkischer,sözcük%20sayısı%20ise%208.783%27tür>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1355360>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 05.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.11.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Bigzad, N. (2023). Afganistan Sahası Özbek Türkçesinde Akrabalık Terimleriyle Kurulan İkilemeler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 461-470.

**AFGANİSTAN SAHASI ÖZBEK TÜRKÇESİNDE AKRABALIK TERİMLERİYLE
KURULAN İKİLEMELER**
Reduplications with kinship terms in uzbek turkic of afghanistan
NAJİBULLAH BİGZAD¹

Öz

Dilin temel söz varlığı arasında önemli yer teşkil eden akrabalık terimleri, bugün dünyada insanoğlu tarafından en çok kullanılan sözcükler arasında yer almaktadır. Çocuğun, aile ortamında öğrendiği sözcüklerin başında akrabalık isimleri gelmektedir. Geleneksel ilişkileri kapsayan bu sözcükler zamanla kalıplaşarak tek bir kavramı ifade eder haline gelmiş ve ikilemeyi oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak diğer dünya dilleriyle karşılaştırıldığında Türk dili akrabalık terimleriyle oluşturulan ikilemeler bakımından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Bu çalışmada Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler üzerinde durulmuştur. Bu amaçla Afganistan sahasında Özbek Türkçesiyle yazılmış metinler taranarak akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler tespit edilmiş, elde edilen bulgular anlam, köken ve kuruluş bakımından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbekçe, Afganistan Sahası Özbek Türkçesi, Akrabalık Terimleri, İkilemeler

Abstract

Kinship terms, which have an important place among the basic vocabulary of the language, are among the most used words by human beings in the world today. Relative names are the most basic words that a child learns in the family environment. These words, which include traditional relationships, have turned into cliché words that convey a single concept over time and have formed reduplications. As a result, compared to other languages of the world, the Turkic language has a very rich structure in terms of reduplications formed by kinship terms. In this research, focused on the reduplications established with kinship terms in Uzbek Turkic of Afghanistan. For this purpose, the texts written in Uzbek Turkic in the field of Afghanistan were

¹ Öğretim Görevlisi, Kabil Eğitim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Kabil/Afganistan

El-mel:najibbigzad@keu.edu.af

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1549-1856>

examined and reduplications established with kinship terms were identified, the findings were examined in terms of meaning, origin and structure.

Keywords: Uzbek Turkic, Uzbek Turkic of Afghanistan, Kinship Terms, Reduplications

Giriş

İkileme, (Yun. hendiadyoin “iki ile iki aracıyla bir”; İng. hendiadyoin, reduplication dual; Alm. hendiadyoin, verdoppelung, zwillingsformen; Fr. hendiodyoin, redoublement; Rus. парные слова, редупликация повтор удвоение), sözcüklerin türlerine göre çeşitli görevler ses, şekil ve anlam özelliklerine göre tekrarlanmasıdır (Özeren, 2019:25). İkilemeler, hemen hemen her dilde kullanılan bir anlatım biçimidir. Türkçe, ikilemeli diller içinde sınırsız üretim imkanına sahip dillerden biridir (Çürük, 2016:397). Yunanca hendiadyoin terimiyle adlandırılan bu kuruluşlara koca Latin yazınında yalnızca birkaç örnek gösterilebilmekte, dünya dillerinden pek azında, Türkçedekine yaklaşan oranda görülen ikilemeler bugün ancak Türkçeye yakın oranda Korecede ve bir ölçüde Japoncada kullanılmaktadır (Aksan, 2015:67).

Arapça, Moğolca, Mançuca ve Buryat dillerinde de görülebilen ikilemelerin, örneksemenin bir ürünü olarak Sam dillerindeki iç büküne temel olabileceği de ileri sürülmektedir. Rusçada da çok yaygın olmamakla birlikte ikilemeler kullanılmaktadır. Ancak bu ikilemelerin de Türkçeden (Tatar Türkçesi, Çuvaş Türkçesi vd.) ve ikilemelerin kullanıldığı diğer Asya dillerinden (Mari dili vd.) örnekseme yoluyla alınmış olabileceği düşünülmektedir. Çince de yapısı itibarıyla ikileme ile pekiştirme yapmaya uygun bir dil olduğu için ikilemeler bu dilde çok sık kullanılmaktadır (Özeren, 2019:25).

Kalıplaşmış dil birimleri arasında önemli yer teşkil eden ikilemeler, bir dilin söz varlığını zenginleştiren en önemli unsurlardır. Türk dilinin her döneminde ve her lehçesinde çok belirgin olarak kullanılan bu öğeler, dilin gerek yapı, gerek sözdizimi, gerekse anlambilimi açısından en önemli niteliklerinden birini oluşturmaktadır (Aksan, 2015:67). Bugün sözlü ve yazılı iletişimde çok sık kullanılan bu yapılar, daha çok anlamı güçlendirmek, anlatımı özlü ve etkin kılmak amacıyla kullanıldıkları için üzerinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Batı literatüründe ikilemeler için “pléonasmes, hendiadis” gibi terimler kullanılmıştır. Monteil, ikilemeyi Fransızca *pléonasmes* terimiyle adlandırarak “bir kavramın eş veya yakın anlamlı iki kelimeyle ifade edilmesi” şeklinde tanımlamıştır. Beeston ise ikilemeyi “hendiadis” terimiyle adlandırarak “birbirinden farklı ama anlam tayfları birbiriyle örtüşen iki kelimenin, örtüşük alanlarının ifade edilmesi amacıyla kullanılmasıdır” biçiminde açıklamıştır (Suçin, 2006:282).

Türkoloji alanında ikilemeler için “Türkiye T. hendiadyoin, ikileme, ikiz kelime, tekrar grupları, çift sözler, tekrarlar, kelime koşması, koşma takımları, ikizleme, ikizlenmeler, sıralamalar, ardışma; Osm. T. atf-ı tefsiri, terkib-i ihtimâlî, mühmelât; Az. T. qoşa sözler; Türkm. T. tirkeş söz; Başk. T. kabatlav hüzzet, kabatlavzar; Kaz. Tat. T. kuş/koş sözler, parlı sözler, kabatlav sözler; Kırım Tat. T. çift isimler, çift sözler; Kırg. T. koş söz; Kzk. T. kos söz, kosarlama; Özb. T. cüft söz, cüft tekrar söz, tekrariy söz; Y. Uyg. T. Cüp söz, tekrarlanma; Alt. T. kolbolu sö; Hak. T. xos xadıl sö, olanay xadıl sö; Tuv. T. narın demdek adı; Yak. T. paaralaspit tıllar, xanılı tıllar” terimleri kullanılmaktadır (Özeren, 2019:25). Türkçedeki ikilemeler ile ilgili ilk çalışma Karl Foy’a aittir. Karl Foy 1899 yılında yaptığı Studien Zur Osmanischen Syntax adlı çalışmada bir taraftan ikilemeleri, saha, anlam, hece sayısı, sözcük arası ve dilbilgisi açısından incelerken, diğer taraftan ikiz olarak kullanılan sözcüklerin yan yana geliş kurallarını da tespit etmeye çalışmıştır (Çoraklı, 2001:53). Türkiyede yapılan çalışmalarda ikileme konusu birçok araştırmacı tarafından ele alınmış ve genellikle benzer tanımlamalar yapılmıştır.

Türkçe Sözlük’te ikilemeler, “anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana

kullanılması: yavaş yavaş, irili ufaklı, aşağı yukarı gibi” şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 2005:948).

Zeynep Korkmaz, ikilemeyi “Aralarında belli bir ses düzeni bulunan biçim ve anlamca birbirleriyle ilişkili olan aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin tek bir kelime gibi anlam göstermek üzere yanyana gelmesiyle oluşturulan kelime grubu” olarak tanımlamıştır (Korkmaz, 2003:123). Korkmaz, ad çekimi ekleri alabilen, cümle içinde ad, sıfat ve zarf görevi yüklenen, anlamı güçlendirmek üzere kullanılan ikilemelerin başlıca türlerini aşağıdaki gibi sınıflandırmaktadır:

- a) Aynı sözcüğün tekrarıyla kurulanlar;
- b) Eş veya yakın anlamlı sözcüklerle kurulanlar;
- c) Zıt anlamlı sözcüklerle kurulanlar;
- d) Aynı sözcüğün ön sesinin değiştirilerek tekrarlanmasıyla kurulanlar

(Korkmaz, 2010:124).

Muharrem Ergin tekrarlar başlığı altında ele aldığı ikileme kavramını “aynı cinsten iki sözcüğün arka arkaya getirilmesiyle oluşan kelime gruplarıdır. Tekrarı meydana getiren iki sözcüğün tekrara iştiraki tamamiyle birbirine eşittir. Fonksiyonları da, şekilleri de, vurguları da birbirinden farksızdır” biçiminde tanımlayarak bunları aynen tekrarlar, eş anlamlı tekrarlar, zıt anlamlı tekrarlar ve ilaveli tekrarlar olmak üzere dört alt başlık altında ele almaktadır (Ergin, 2012:379-380).

Vecihe Hatiboğlu, ikilemeleri “anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması” şeklinde açıklamıştır (Hatiboğlu, 1981:9).

Tahir Nejat Gencan, ikilemeleri “ikilemeler ve ikizle(n)meler” olarak ikiye ayırmıştır. İkilemeleri “anlatıma türlü duygusal ayırtılar katmak için kimi kez sözcükler yinelenir” (karlı karlı, ağır ağır vb.) şeklinde tanımlamış, ikizlenmeleri ise “söze çeşni, biraz da genişlik katmak için birbiriyle ilgili sözcüklerin deyim biçiminde kalıplaşmasından oluşan öbekler” (iş güç, çift çubuk, karı koca vb.) olarak açıklamış ve bunların kelime türlerine göre oluşum biçimleriyle cümledeki görevleri üzerinde durmuştur (Gencan, 2007:193-220).

Leyla Karahan, Türkçede Söz Dizimi adlı çalışmasında ikilemeleri tekrar grubu içinde ele alarak tekrarların, “Bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur: eğri büğrü, çoluk çocuk, er geç, senli benli, ezildi büzüldü, deli dolu, şırl şırl, içli dışlı gibi.” Karahan, tekrar grubunun özelliklerini sınıflandırırken şu hususlara dikkat etmiştir:

- a) Grupta yer alan sözcükler arasında hem şekil, hem de anlam ilişkisi bulunmaktadır.
- b) Tekrarlar, anlamı kuvvetlendirir; nesne ve harekete çokluk, süreklilik ve beraberlik anlamı kazandırır.
- c) Bağlama ve çekim edatları dışında bütün sözcüklerle tekrar grubu kurulabilir. Ünlemler tekrara elverişli sözcüklerdir.
- d) Grubu meydana getiren unsurlar çekim eki taşıyabilir.
- e) Grupta yer alan sözcüklerden biri, zaman içinde tek başına kullanımdan düşmüş olabilir.
- f) Tekrar grupları, söz dizimi içinde isim, sıfat, zarf ve fiil görevi yapar.
- g) Bu grupta her unsur kendi vurgusunu taşır. Sözcükler arasında virgül konmaz

(Karahan, 2010:60-62).

Berke Vardar, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü’nde ikilemeleri “Alm. Geminatio, Verdoppelung, Reduplikation, Fr. gemination, redoublement, reduplication, İng.

gemination, reduplication) anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda kullanma” şeklinde tanımlamıştır (Vardar, 2007:119).

Çeşitli kaynaklarda eşdeğerlerine rastlayabileceğimiz bu tanımlardan anlaşılacağı üzere ikileme Türkçenin en eski metinlerinden itibaren zengin örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır. Göktürk yazıtlarında 15, Eski Uygur Türkçesinde 262, Kutadgu Bilig’de 197, Dîvânü Lügâti’t Türk’te 162 ve yine Nehcü'l-Ferâdis, Kısasü'l-Enbiyâ ve Mukaddimetü'l-Edeb gibi Harezmi dönemi eserlerinde pek çok ikilemenin yer aldığı konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur (Alkaya, 2008:38).

Bu çalışmada Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler ele alınmıştır. İlk olarak Afganistan sahası Özbek Türkçesine ait 9 manzum ve mensur eser taranarak ikilemelerin geçtiği sayfa ve satır numaraları tespit edilmiş, ardından elde edilen yapılar alfabetik sıraya göre dizilmiş, daha sonra bu ögelerin anlam ya da anlamları verilmeye çalışılmıştır. İkilemelerin geçtiği beyitler ve satırlar ise ögelerin alt kısmında verilmiştir. Tarama, tespit ve anlamlandırma aşamasında sözcüklerin yalnız gerçek anlamlarıyla değil, şair ve yazarların yüklediği anlamlarının da beyitler ve satırları anlamada dikkate alınması gerektiği kanaatine varılmıştır. Beyit ve satırların hemen sonunda ve sağ tarafında parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayım yılı ve sayfa numaraları verilmiştir.

İkilemeler çeşitli yönden ele alınarak sınıflandırılabilir. Dolayısıyla bugüne kadar yapılan çalışmalarda Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerine ait ikilemeler çeşitli yönden incelenerek sınıflandırılmıştır (bk. Alkaya, 2008; Hatiboğlu, 1981; Aktan, 2010; Özden ve Doğan, 2017; Sev, 2004; Erdem, 2005; Atmaca ve Kral, 2015). Bu çalışmada ise Afganistan sahası Özbek Türkçesi metinlerinden elde edilen ikilemelerin anlam, köken ve kuruluş bakımından incelenmesi uygun görülmüştür.

1. Anlam Bakımından İkilemeler

Türkçede ikilemenin ortaya çıkmasındaki en önemli etken anlamdır. Türk düşüncesindeki durmadan gelişen anlamlara yeni kalıplar bulmak, kavramları belirtmek için, sözcükleri yan yana getirip bir tek sözcük gibi kullanma yoluna gidilmiştir. Böylece, anlamı belirtmek, pekiştirmek, güçlendirmek amacıyla yeni bir sözcük yaratır gibi, iki sözcük yan yana getirilmiş ve bu birlikten ortaklaşa yeni bir anlam, güçlü bir kavram elde edilmiştir (Hatiboğlu, 1981:55). Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler anlam bakımından eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler, yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler ve zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmıştır.

1.1. Eş Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Bu tür ikilemelerde, sözcükler görünümde aynı anlamlı kabul edilirse de birbirlerinin yerinde kullanılmadıkları için, gerçekte aynı anlamlı değillerdir (Hatiboğlu, 1981:58). Eş anlamlı kelimeler birlikte kullanılarak anlamı güçlendirir ve anlatıma kolaylık sağlar (Alkaya, 2008: 48) Taranan metinlerden elde edilen bulgulara göre Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan eş anlamlı ikilemeler sayı bakımından birkaç örneğin ötesine geçmemektedir: *ata ecdat, ata baba, er yigit, qoni qoshni*.

1.2. Yakın Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Bu tür ikilemeler, anlam olarak birbirine yakın olan sözcüklerin bir araya gelmeleriyle oluşan yapılardır. Bu tür ikilemelerde, “Her iki sözcüğün kendi anlamında başlı başına kullanıldığı görülür. Fakat yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemelerdeki sözcüklerin bazılarında anlamdan başka ses ve biçim yakınlıkları da vardır.” (Hatiboğlu, 1981:58). Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan yakın anlamlı ikilemelerin sayısı eş ve zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemelere göre daha belirgindir. Yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler aynı zamanda anlamca birbirleriyle ilgili sözcüklerin bir arada

kullanılmasıyla oluşan ikilemeler olarak da değerlendirilebilir: *aga ini, ana hatun, ana kız, apa singil, apa üke, ata kız, el tabâr, el ulus, hatın kız, ini ağa, kavm-u qarındaş, kız-u ferzend, yaş yigit.*

1.3. Zıt Anlamlı Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Zıt anlamlı sözcüklerin, yan yana ikileme biçiminde kullanılması, çok defa açıklanması istenilen kavramın sınırlarını belirtir (Hatiboğlu, 1981:59). Bu tür ikilemeler, mecaz yoluyla yeni bir kavram yaratmaya, iki karşıt kavramı uzlaştırıp iki kutuplu bir düşünce anlatmaya yararayan yapılardır (Ağakay, 1954:104). Bilal Aktan, *Dîvânu Lügâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler* adlı çalışmasında Dîvânu Lügâti't-Türk'te yer alan ikilemeleri sadece anlam bakımından ele alarak *ata ana, erkek tişi* gibi yapıları zıt anlamlı ikilemeler olarak değerlendirmiştir (Aktan, 2010:10-11). Söz konusu örneklerden hareketle çalışma sırasında incelenen metinlerden elde edilen aşağıdaki yapılar Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan zıt anlamlı ikilemeler olarak kabul edilmiştir:

ana baba, ata ana, ayal-erkek, boba moma, çâl-u kempîr, er hatun, erkegi-ü hatını, erkek ayal, qarri yaş, kelin kiyav, kız oğul, moma boba, oğul kız, pîr-ü cevân, yaş-u qarri.

2. Köken Bakımından İkilemeler

Türkçede anlamı açıklamak, kavramı pekiştirmek için hemen hemen her tür sözcükten oluşan ikileme kurulabilir (Hatiboğlu, 1981:18). Türklerin çeşitli nedenlerden dolayı farklı coğrafyalara göç etmeleri, farklı dinî inançları benimsemeleri, farklı etnik gruplarla sosyal ve kültürel temaslarda bulunmaları neticesinde Türkçeye giren yabancı kökenli sözcükler, zamanla kalıplaşarak tek bir kavramı ifade eder haline gelmiştir (Tekin, 2001:106-107). Türk dilinin diğer lehçe ve ağızlarında olduğu gibi Özbek Türkçesinde de hem Türkçe hem yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemelere rastlamak mümkün. Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler köken bakımından Türkçe kökenli, yabancı kökenli ve Türkçe-yabancı kökenli sözcüklerden oluşan yapılar olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmıştır.

2.1. Türkçe Kökenli Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Afganistan sahası Özbek Türkçesi metinlerinden elde edilen akrabalık terimleriyle kurulan ikilemelerin çoğu Türkçe kökenli sözcüklerden oluşan yapılardır: *aga-ini, ana-hatunlar, ana-kız, apa singil, apa-üke, ata ana, ata-kız, ata baba, boba- moma, él tabâr, ér yigit, ér-hatın, erkegi-ü hatını, hatın kız, ini-aga, qarri-yaş, kelin-kiyav, kız-u oğul, komi-koşni, moma-boba, oğul-kız, yaş-u qarri, yaş-u yigit.*

2.2. Yabancı Kökenli Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Taranan metinlerde Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler için şu iki örnek geçmektedir: *çâl-u kempîr, pîr-ü cevân.*

2.3. Türkçe-Yabancı Kökenli Sözcüklerden Oluşan İkilemeler

Bir unsuru Türkçe, diğer unsuru yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler Türkçenin bütün tarihî ve çağdaş lehçelerinde olduğu Özbek Türkçesinde de kullanılmıştır. İncelenen metinlerden elde edilen bulgulara göre Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan bu tür ikilemeler sayıca fazla değildir: *ata-ecdâd, ayal-erkek, él-ulus, erkek-ayal, kavm-u qarındaş, kız-u ferzend.*

3. Kuruluş Bakımından İkilemeler

Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler kuruluş bakımından bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapılar, bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılar ve öğeleri yer değiştirmiş olan yapılar olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmıştır.

3.1. Bağlaç Kullanılmadan Oluşturulan İkilemeler

Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler arasında bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapıların sayısı bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılara göre daha fazladır. Bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapılar şunlardır: *ağa-ini, ana-hatunlar, ana-kız, apa singil, apa-üke, ata ana, ata-ecdâd, ata-kız, ata baba, ayal-érkek, boba- moma, él tabâr, él-ulus, ér yigit, ér-hatın, érkek-ayal, hatın kız, ini-ağa, qarri-yaş, kelin-kiyav, komi-koşnu, moma-boba, oğul-kız.*

3.2. Bağlaç Kullanılarak Oluşturulan İkilemeler

Taranan metinlerden elde edilen bulgulara göre bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılar sayı bakımından daha azdır. Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemelerden sadece birkaçı bağlaç kullanılarak oluşturulmuştur. Bu yapılar hem Türkçe hem yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemelerde görülmektedir: *çâl-u kempîr, erkegi-ü hatını, kavm-u qarındaş, kız-u ferzend, kız-u oğul, pîr-ü cevân, yaş-u qarri, yaş-u yigit.*

3.3. Öğeleri Yer Değiştirmiş Olan İkilemeler

İkilemeleri oluşturan unsurlar çoğu zaman birbirleriyle yer değiştirmektedir. Afganistan sahası Özbek Türkçesinde akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler arasında bu tür yapılara da rastlanmaktadır. *ağa-ini/ini-ağa, kız-u oğul/oğul-kız, boba-moma/moma-boba, ayal-érkek/érkek-ayal, qarri-yaş/yaş-u qarri.*

Sonuç

Bu çalışmada, Afganistan sahasında Arap alfabesiyle yazılmış dokuz farklı manzum ve mensur Özbekçe eser taranarak akrabalık terimleriyle kurulan toplam 31 ikileme tespit edilmiştir. Çalışma sırasında elde edilen yapılar anlam, köken ve kuruluş bakımından incelenmiştir. Anlam bakımından ikilemeler; eş, yakın ve zıt anlamlı sözcüklerden oluşan yapılar olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmış, inceleme neticesinde zıt anlamlı sözcüklerden oluşan yapıların sayısı eş ve yakın anlamlı sözcüklerden oluşan yapılara göre daha fazla olduğu ortaya konulmuştur.

Akrabalık terimleriyle kurulan ikilemeler köken bakımından Türkçe kökenli, yabancı kökenli ve Türkçe-yabancı kökenli sözcüklerden oluşan yapılar olmak üzere üç grupta ele alınmış, değerlendirme sırasında Türkçe kökenli sözcüklerden oluşan yapılar daha belirgin bir şekilde göze çarpmıştır. Taranan metinlerde yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler olarak *çâl-u kempîr* ve *pîr-ü cevân* yapılarına rastlanmıştır. Yine söz konusu çalışmada bir ögesi Türkçe, diğeri yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler olarak 5 yapı tespit edilmiştir.

Kuruluş bakımından ikilemeler bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapılar, bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılar ve öğeleri yer değiştirmiş olan ikilemeler olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmış, incelenme sonucunda bağlaç kullanılmadan oluşturulan yapıların bağlaç kullanılarak oluşturulan yapılara göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir. İncelenen metinlerde ikilemeyi oluşturan öğelerin bazen birbirleriyle yer değiştirdiği dikkat çekmiştir. Şekil bilgisi bakımından ilgi hali (erkegi-ü hatını) ve çokluk ekiyle (ana-hatunlar) kurulan yapılara da rastlanmıştır.

Sözlük

Ağa-ini “kardeş”

Ağa-ini tatu bolsa, tağni talqân kılar, apa-singil tatu bolsa, uynı bostân kılar (Köhken, 2021: 64).

Ana-ğatun “anneler, hatunlar”

Ana-ğatûnlar, olarnı ğafletge yaqalab alğanları uçun ğursand idiler (Khangeldi, 2017: 25).

Ana-kız “anne ve kız”

Her kün anasının tizesi tübide otırib Yakub baladan ğapırıp turar ikenler ana-kız (Khangeldi, 2017: 69).

Apa singil “kız kardeşler”

Şunday iken, pes ey analar, kızlar / Büviler, ğanımlar, apa-singiller (Labib, 2020: 104).

Apa-üke “kardeşler, kız kardeşler”

Apa-ükeler sağınç bilen bağırlaştı bir-biravnı kısıb (Khangeldi, 2022: 85).

Ata anasız “annesiz babasız, kimsesiz”

Dür-i yetimdir sözim, kulakka taqıb asrağıl / Él asrağay yetimni, çû ğalsa ata-anasız (Labib, 2020: 60).

Ata-ecdâd “ecdat”

Bu yurt ve bu toprağlardaki millet, ata-ecdâdlarıdan ğalğan töre ve yöreler bilen yaşab turgan (Khangeldi, 2017: 7).

Ata-kız “baba kız”

Milli basning ğareket saati kıldı ve ata-kız minib şehirge cönediler (Khangeldi, 2022: 77).

Ata baba “ecdat”

Uşbu kün ata-babang dék eyle ğıdmet tilge köp / Ğavm-u ğarındaşdan eger sén katta rağmet isteseng (Neyazi, 2020: 347).

‘Ayal-érkek “kadın ve erkek”

Élğandan alıb uluğvarlargaça, ‘ayal-érkek, katta-kıçık barça temâşâçılarnıng ağızları açık ve közleri meydandağı alevning üstiden aynalıb turgan ve numâyiş körseteyatgan türlü türlü ğanatlık uçadıkamlarga idi (Khangeldi, 2017: 168).

Boba- moma “nine ve dede, herkes”

Boba-momalarımızdan ata-analarımızga, olardan bizge ve bizden ise balalarımızga ve nebirelerimizge ğoyıb kétédikenlerimizdir töre (Khangeldi, 2017: 153).

Çâl-u kempîr “karı koca”

Ağ saçlı çâl-u kempîrlerdi hem âtıb teşlehti (Khangeldi, 2022: 42).

Él tabâr “halk, millet, karındaş”

Ölken ğuvañçıngızını tikleş kérek âcûnda / Ğuzğalıng él-tabârım, sevmey bolar mı sizni (Andhoyı, 2012: 244).

Él-ulus “millet, halk”

Énaqlık élgı-nı siz birge uşlab ittifâk eyleng / Vaţan âbâd yaşnar él-uluslar barçası hırram (Andhoyı, 2008: 40).

Ér yigit “kahramanlar”

Ülke çin farzandı-dan âbâdlik-ni köz tutar / Tınmayın, ey ér yigit, hıdmat kıur çağing bu çağ (Labib, 2020: 38).

Ér-ĥatın “karı koca”

Ér-ĥatınning uruşı, yaz küninging yağış (Köhken, 2021: 140)

Érkegi-ü ĥatını “hepsi, bütün ahali”

Uşbu yurtning erkegi-ü ĥatını tağ kébi heybetlik, lékîn sâkîn (Khangeldi, 2017: 8).

Érkek-ayal “karı koca, erkek ve kadın, herkes”

Sarıpul élining katta-kıçığı, érkek-ayalınımın dudaklarığa sévinç gül moğçaları açgan (Khangeldi, 2017: 158).

Ĥatın kıız “kadınlar, bayanlar”

Ĥatın-kızlarınımın ĥalkara bayramı / Hemengizge kıutluk, mübarek bolsın (Labib, 2020: 104).

İni-ağa “kardeş”

Él üçün ey nâz perver çağalar / Til üçün ferzâne ini-ağalar (Andhoyı, 2012: 302).

Ĥarrı-yaş “yaşlı genç, herkes”

Heyit kéldi, mübarek ülkedaşlar / Mübarek barçangizge ĥarrı-yaşlar (Yarqın, 2014: 42).

Ĥavm-u ĥarındaş “halk, millet”

Ĥavm-u ĥarındaş hem de kışlaqdaki her kim Kökçe kıızalaqını köp severdi (Khangeldi, 2022: 24).

Kelin-kiyav “gelin damad”

Her boyda uzun kelte yağaçlar, gûya kelin-kiyavning kélišini temâşâ kıladékan-dek iki tamanda şaf tutgan (Khangeldi, 2017: 9).

Ĥız-u ferzend “evlad, çoluk çocuk”

Ĥatın, yani ana, apa-singil / Ĥatın, ĥayat yoldaşı-yu kıız-u ferzend (Labib, 2020: 104).

Ĥız-u oğul “kıız oğul, çoluk çocuk”

Hıdmet éyleylik bari kıız-u oğul pîr-ü cevân, yaşnasun Afganistan (Tali, 1995: 7).

Ĥonı-Ĥoşnı “herkes, bütün halk”

Deĥkân, terâktörçi, işçi, ĥonı-ĥoşnı barça yardım éter idi ĥâşılâtını yığışığa (Khangeldi, 2022: 36).

Moma-boba “nine ve dede, ecdat”

Munçasını ata-analarından, moma-bobalarından, munçasını ham yakınları ve tigreklerinden, kıalğanını ise dört mevsimning ıssıg savıgını tecrübe kıılıb ürgendiler (Khangeldi, 2017: 235).

Oğul-kız “oğul kıız, çoluk çocuk”

Oğul-kız yaĥşı bolsa, ata-ana ĥorsand bolur (Köhken, 2021: 121).

pîr-ü cevân “yaşlı genç, herkes”

Hıdmet éyleylik bari kız-u oğul pîr-ü cevân, yaşnasun Afganistan (Tali, 1995: 7).

Yaş-u qarri “yaşlı genç, herkes”

Tabuğıga secde kılganlar yazuğdan pâk olur / Kâba toprağın öperler baş égib yaş-u qarri (Labib, 2020: 201).

Yaş-u yigit “yigit, genç, kahraman”

Oğlın Yakub ham éndi yaş-u yigit bolib qalıbtı (Khangeldi, 2017: 54/5).

Kaynaklar

Ağakay, M. A. (1954). Türkçede kelime koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yayınları Belleten*, s. 97-104.

Aktan, B. (2010). Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 1-12

Alkaya, E. (2008). Orta ve Doğu Karadeniz Ağzlarında Görülen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, Y. 3, S. 3, s. 37 – 76.

Aksan, D. (2015). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Andhoyı, M. E. Metin (2012). *Çeşm-i Gezâle*. Kabul: Emiri Yayınevi.

Andhoyı, G. S. Vekilzade (2008). *İzgü Niyet*. Kabul: Afgan Mesleki Basımevi.

Atmaca, E. ve Kral, Ö. F. (2015). Kazak Türkçesindeki İkilemelerin Sınıflandırılması. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Y. 4, S. 1, s. 194-213.

Neyazi, N. (Baskıya Hazırlayan) (2020). *Afganistan'da Özbek ve Türkmen Dillerinin Resmî Makamının 17. Yılığî Münasebetiyle, Unutulmas Makale ve Şiirler Toplamı*. Waja Yayınevi.

Çoraklı, Ş. (2001). Türkçenin Yaratma Gücü: İkileme. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 17, s. 53-60.

Çürük, Y. (2016). İkilemelerin Dilbilgisel Anlamları. *International Journal of Social Science*, S. 48, s. 397-411.

Erdem, M. D. (2005). Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine. *Bilig*, S. 33, 189-225.

Ergin, M. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım, Yayın ve Tanıtım.

Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Eylül Yay.

Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkilemeler*. Ankara: TDK Yayınları.

Karahan, L. (2010). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Khangeldi, E. N. (2017). *Türkistan Bayramı Ergenequn*. Ankara.

Khangeldi, E. N. (2022). *Akışning İzi Kökçe ve Ceyhûn*. Titatu Araştırma Merkezi.

Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Köhken, M. A. (2021). *Ölmez Sözcükler*. Kabul: Âzâdi Yayınevi.

Labib, S. M. A (2020). *Porloq İnşular*. Ankara: Öztepe Matbaası.

Özden, M. ve Doğan, L. (2017). Doğu Trakya Ağzlarında Kullanılan İkilemeler. *İdil*, Y. 6, S. 32, s. 1173-1206.

- Özeren, M. (2019). *Kırgız Türkçesi Ağzlarında İkilemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sev, G. (2004). Divan-ü Lügat-it Türk'te İkilemeler. *Türk Dili Dergisi*, S. 634, 497-510
- Suçin, M. H. (2006). Türkçe ve Arapça İkilemelerde Sözcük Dizilişi ve Ses Benzeşmesi. *Ekev Akademi Dergisi*. S, 28, s. 281-294.
- Tali, S. Y. (1995). *Senger Sesi*. Pişavur: Kıssa-Hani Matbaası.
- Tekin, Ş. (2001). *İl Kelimesi ve İştikaklarının Hikayesi, İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Yayınları, s. 103-119.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yarqin, S. (2014). *Yulduzlar İziden "Özbek Genç Şairleri"*. Kabul: İtisam Yayınevi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1381396>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 27.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 06.12.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2023

Atıf / Citation

Demir Gürdün, E. E. (2023). Özbek Masalı Yoriltosh (Yarıl Taş)'in Max Lüthi Yöntemiyle Çözümlemesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 471-479.

ÖZBEK MASALI YORILTOSH (YARIL TAŞ)'İN MAX LÜTHİ YÖNTEMİYLE ÇÖZÜMLENMESİ

Analysis of the uzbek tale yoriltosh (split stone) with the max lüthi method
ELİF EZGİ DEMİR GÜRDÜN¹

Öz

Masal, yüzyıllardır kuşaktan kuşağa aktarılarak kültür taşıyıcılığı yapar. Sözlü kültür ürünü olan bu edebî tür, bulunduğu coğrafyaya, kültüre ve geleneğe dair motifler içerir. Masalın farklı kültürlerle yayılması, kültürlerarası aktarıma da katkı sağlar. Masallar üzerine birçok araştırma yapılmış, inceleme metotları ortaya koyulmuştur. İsviçreli edebiyat kuramcısı Max Lüthi'nin Avrupa masallarını esas alarak ortaya koyduğu yöntem de bu inceleme metotlarından biridir. M. Lüthi, masalları tek boyutluluk, yüzeysellik, soyut biçim, tecrit ve her şeye bağlılık ile yüceltme ve dünyayı kapsama maddelerine göre ele alır. Türkiye'de Max Lüthi'nin yöntemiyle ilgili 2 çeviri makale, 1 bildiri, 5 makale, 1 doktora tezi ve bu tezden üretilmiş 1 kitap ile 1 yüksek lisans tezi yazılmıştır. Yapılan çalışmalar sadece Türkiye Türkçesindeki masalları kapsamaktadır. Türk cumhuriyetlerindeki masallarla ilgili bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Özbek masalı Yoriltosh, Max Lüthi'nin yöntemiyle incelenerek masalın evrensel geçerliliği sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Max Lüthi Yöntemi, Yoriltosh, Özbek Masalı.

Abstract

The tale has been a cultural carrier for centuries by being transferred from generation to generation. This literary genre, which is a product of oral culture, includes motifs related to its geography, culture and tradition. The spread of the tale to different cultures also contributes to intercultural transfer. A lot of research has been done on fairy tales and analysis methods have been put forward. Swiss literary theorist Max Lüthi's method based on European fairy tales is one of these examination methods. M. Lüthi deals with the tales according to the items of one-

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı doktora öğrencisi, Ankara/TÜRKİYE. El-mek:elfezgdmr@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-2069-3156>

dimensionality, depthlessness, abstract styl, isolation and universal interconnection with all the sublimation and all-inclusiveness. In Turkey, 2 translated articles, 1 paper, 5 articles, 1 doctoral thesis, 1 book and 1 master's thesis were written about Max Lüthi's method. The studies carried out only cover the tales in Turkish. No study has been done on the tales that exist in the Turkic Republics. In this study, the Uzbek tale Yoriltosh was examined with the method of Max Lüthi and the universal validity of the tale was questioned.

Keywords: Max Lüthi Method, Yoriltosh, Uzbek Tale.

1. Giriş

Masallar; bilinmeyen yerde, bilinmeyen zamanda, bilinmeyen kahramanlar arasında geçen, genellikle olağanüstülüklerle dolu yüzyıllardır anlatılagelen hayali maceralardır. Masallarda kahramanlar kişiler, hayvanlar ve olağanüstü varlıklar olabilir. Masallardaki olağanüstülükler, bilinmezliği ve belirsizliği doğurur. Masal, gerçeklikten bağımsızdır, o, dinleyicisini inandırmaya çalışmaz. Masallarda olaylar öylesine gerçekleşmez, gelişen her olayın sembolik bir manası bulunur. Onlar içerisinde insanlığa dersler ve öğütler barındırır. Kültürel değerlerin aktarılması ve yaşatılmasında masalların önemli yeri vardır.

Masallar günümüzde bilimsel olarak ele alınmakta ve çeşitli inceleme yöntemleriyle incelenmektedir. İsviçreli edebiyat kuramcısı, masal araştırmacısı, Avrupa halk edebiyatı profesörü Max Lüthi'nin yöntemi de bunlardan biridir. M. Lüthi'nin amacı, masal metninin kendisinin ve metinde yer alan varlıkların bir doğaya, biçime ve yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktır. Bir masalı her anlatıcı kendine özgü biçimde anlatır fakat M. Lüthi'ye göre masal, anlatım türü olarak temel bir forma sahiptir. Bu form masalın arkasında görünmez şekilde varlığını sürdürür. O, masalın sadece şekil ve yapı analiziyle değil masal kahramanlarının psikososyal ve ilişki yeteneklerini çözümlemeyle de ilgilenir. Masalları incelerken metin merkezli biçimsel yaklaşımdan yararlanır. Onların doğuş şekli ve zamanıyla ilgilenmez, doğasını ve üslubunu ele alır. M. Lüthi'ye göre masallar Tek Boyutluluk, Yüzeysellik, Soyut Biçim, Tecrit ve Her Şeye Bağlılık ile Yüceltme ve Dünyayı Kapsama olarak beş temel ilkeden oluşur. Araştırmacı, bu beş ilkeyi Avrupa halk masallarını merkeze alarak belirler ve 1947 yılında kaleme aldığı *Das Europäische Volksmärchen, Form und Wesen* kitabıyla akademiye sunar.

Das Europäische Volksmärchen, Form und Wesen kitabı, 1982 yılında *The European Folktale: Form and Nature* adıyla İngilizce olarak yayımlanır. Gülay Mirzaoğlu'nun 1996'da *The European Folktale: Form and Nature*'dan Türkçeye çevirdiği ve *Millî Folklor Dergisi*'nde yayımlanan *Halk Masallarında Yüzeysellik* ile *Halk Masallarında Tekboyutluluk* ilkeleri, Max Lüthi'nin yöntemiyle ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalara öncülük eder. 2000 yılında Şerif Oruç'un *Avrupa Masallarının Üslup Özelliklerini İnceleyen Bir Masal Araştırmacısı: Max Lüthi* adlı makalesi *Türk Kültürü Dergisi*'nde yayımlanır. 2009 yılında Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat, Edebiyat ve Dil Öğretimi Kongresi'nde M. Naci Önal ve Aysun Dursun tarafından *Zümrüdü Anka Masalı Üzerine Bir İnceleme* adlı bildiri sunulur. Türkiye'de Max Lüthi'nin yöntemi üzerine yapılan en detaylı çalışma İbrahim Gümüş'ün 2015 yılında *Türk Masallarının Max Lüthi Yaklaşımıyla Çözümlemesi* adlı doktora tezidir. İ. Gümüş, tez çalışmasını 2017 yılında *Türk Masalları ve Max Lüthi Yöntemi* adıyla kitaplaştırır. Yine aynı yıl İ. Gümüş'ün *Nardaniye Hanım Masalının Max Lüthi Yöntemine Göre Çözümlemesi* adlı makalesi *İdil Dergisi*'nde yayımlanır. 2018 yılında Talha Çiçek tarafından *Postmodern Bir Anlatı Olan Bin Hüzünlü Haz'da Masal Unsurları* adlı makale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde yayımlanır. 2021 yılında Talha Çiçek ve Cem Aslan tarafından kaleme alınan *Van Masallarının Max Lüthi Yöntemine Göre Çözümlemesi* makalesi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde yayımlanır. 2021 yılında Begüm Kurt tarafından yazılan *Öksüz Kız Masalının Stil Analizi Yöntemine Göre Değerlendirilmesi* adlı makale, Akademi Sosyal Bilimler Dergisinde yayımlanır. Kemal Çinko, 2022 yılında *Adakale*

Türk Masallarının Max Lüthi Yöntemi ile İncelenmesi adlı yüksek lisans tezini yapar. Max Lüthi yöntemi, diğer masal araştırma yöntemlerine göre daha az kullanılan bir yöntemdir. Türkiye’de bu yöntemle ilgili yapılan çalışmalar, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki masalları kapsamaktadır, diğer Türk devletlerindeki masallarla ilgili bir çalışma yapılmamıştır.

2. Masalın Özeti

Bir zamanlar Gülnâre ve Aymama adında iki kız kardeş varmış. Onlar çok küçükken anneleri vefat etmiş. Babaları, kızlarına bakması için biriyle evlenmiş. Eve gelen üvey anne, delikanlı oğlunu da beraberinde getirmiş. Kadın, eve geldiği ilk günden kızları azarlamaya başlamış. Büyük kız Gülnâre, evin tüm işini yapar yine de acımasız üvey anneye yaranamazmış. Zavallı kız, çektiği eziyetler ve yediği dayaklar karşısında sesini çıkarmaz, evden uzaklara gitmenin hayalini kurarmış. Yıllar geçmiş, Gülnâre dolunay gibi güzelleşmiş; Aymama yedi yaşına basmış. Gülnâre’nin dillere destan güzelliğini duyanlar ona görücü gelmeye başlamış. Becerikli, tüm evin işini yapan Gülnâre’yi elinden kaçırmak istemeyen üvey anne, onu anlayışsız, kaba, çirkin oğluna almak istemiş ve bu konuyu Gülnâre’nin babasıyla konuşarak adamı ikna etmiş. Gülnâre’nin haberi olmadan düğün hazırlıkları yapılmış. Düğünde giyeceği elbiseleri gören Gülnâre, Aymama’ya neler olduğunu sormuş. Babası ve üvey annesini konuşurken duyan Aymama, olanları Gülnâre’ye anlatmış. Ne yapacağını bilemeyen Gülnâre, kardeşini sıkıca kucaklamış, öpmüş sonra da pencereden atlayıp kaçmış. Kızın kaçtığını öğrenenler onu yakalamak için arkasından koşmuşlar. Yakalanmaktan endişelenen Gülnâre, dağların arasındaki küçük bir alana girmiş ve açılması için dağa yalvarmış. Birdenbire karanlık çökmüş, hava gürlemiş daha sonra şimşek çakmış, dağdan ateş yükselmiş ve kaya gürültüyle yarılmış. Sevinçten içi içine sığmayan Gülnâre, yarılan kayanın içine girmiş ve kayanın kapanmasını istemiş. Kaya kapanmış ama Gülnâre’nin saçının bir kısmı kayanın dışında kalmış. Karanlık hava yeniden aydınlanmış. Gülnâre’yi arayan babası, onun kayanın dışında kalan saçını görünce kayanın içine girecek bir yol aramışbulamayınca da kayaya açılması için yalvarmış. Gülnâre de kayadan açılmamasını istemiş ve babası ağlayarak evine dönmüş. Babadan sonra üvey anne ve Gülnâre’yi evlendirmek istedikleri ağabey de gelerek kayaya yalvarmış fakat Gülnâre yine kayanın açılmamasını istemiş. Herkes gidince Aymama gelmiş ve kayanın açılmasını istemiş, Gülnâre de kız kardeşini görmek istemiş ve kayanın açılmasıyla iki kardeş kavuşmuş. Sabah olunca kızlar dağı aşarak uzun süre yürümüş. Güneş yaktıkça yakıyormuş ve Aymama çok susamış. Karşılarına kurt şeklinde bir su birikintisi çıkmış. Aymama sudan içmek istemiş ama Gülnâre “Bu sudan içersen kurda dönüşürsün.” diyerek kardeşini engellemiş. Biraz yürüdüktan sonra ayı şeklinde bir su birikintisiyle karşılaşmışlar. Aymama yine su içmek istemiş. Gülnâre ise “Bu sudan içersen ayıya dönüşürsün.” diyerek kardeşini engellemiş. Nihayetinde iki kardeş bir köknar ağacının gölgesine dinlenmek için oturmuşlar. Yorulan Aymama, Gülnâre’nin dizinde uyuyakalmış. Çöl kuşları yalnızca bu köknara konarak öterlermiş. Onları izleyen Gülnâre’nin de uykusu gelmiş ve o da uykuya dalmış. Gülnâre’nin rüyasında beyaz bir güvercin yavrularına uçmayı öğretiyormuş. Bir atmaca aniden yavrulara saldırmış, yavrularını kurtarmak isteyen güvercini de yaralayarak yere düşürmüştü. Gülnâre, beyaz güvercini yerden kaldırmış, atmacaya bağırıp taş atarak yavrulardan uzaklaştırmaya çalışırken uyanmış. Etrafına bakınmış, Aymama’yı görememiş. Etraftan bağırtilar geliyor, oklar atılıyormuş “Aymama! Aymama!” diye bağırtilan Gülnâre’nin yanına küçük bir geyik gelmiş. Meğer Gülnâre uyuyakaldığında Aymama geyik şeklindeki bir su birikintisinden su içmiş ve geyiğe dönüşmüş. Geyiği gören avcılar da onu vurmak için ok atıyorlarmış. İki kardeş kaçacak yer bulamayarak su birikintisinin içine oturmuş. Padişah her yanı arayan oklu askerlerine, su birikintisinin içindeki güzel kızı ve geyiği işaret etmiş ve onları çıkarmalarını istemiş. Askerlerden biri su birikintisine girmiş, su çalkalanınca kızlar ortadan kaybolmuş ve birden Gülnâre, köknarın dalında oturur şekilde belirmiş. Padişah, Gülnâre’yi görür görmez âşık olmuş ve kırk gün kırk gece düğün yaparak evlenmişler. Padişahın Bekayım adında bir karısı daha varmış. Bekayım, Gülnâre’den hiç hoşlanmamış, padişahın ona verdiği hediyeleri elinden almış, geyiği zincire vurdurmuş, padişaha Gülnâre’nin büyücü olduğunu söylemiş. Aylar geçmiş Gülnâre hamile kalmış. Padişahın yıllardır arzuladığı şehzadeyi

Gülnâre'nin verecek olması, Bekayım'ı daha da kıskandırmış ve kızdırmış. Padişah Gülnâre'nin hamileliğinin şerefine büyük bir toy düzenlemiş, ardından da doğacak şehzade için sefere çıkmış. Nevruz Bayramı zamanında Bekayım, kocaman bir havuzun kenarındaki köknar ağacına bir salıncak kurdurmuş ve Gülnâre'yi sallanmaya çağırmış. Bekayım, Gülnâre'nin salınacağı iyice yükselince salıncağın ipini kesmiş ve Gülnâre büyük ve derin havuzun içine düşüp kaybolmuş. Bu durumu sadece geyik görmüş. Seferdeki padişaha Gülnâre'nin kaybolduğu, Bekayım'ın ise hasta yattığı söylenmiş. Bekayım, saraya gelen padişaha Gülnâre'nin kendisini zehirleyerek ortadan kaybolduğunu, onun bir büyücü olduğunu söylemiş. Padişah da ona inanmış. Gülnâre'yi her yerde arasalar da bulamamışlar. Geyiğin hiç neşesi kalmamış, havuza bakarak ağlıyormuş. Bekayım bu duruma çok öfkeleniyormuş. Bir gün yine hasta numarası yapmış ve hekimbaşı padişaha onun çok hasta olduğunu, sadece küçük geyiğin etini yerse iyileşeceğini söylemiş. Padişah üzülmüş kabul etmiş. Geyik bu duruma çok üzülmüş. O, gün içerisinde havuzun başına gider ve oradan gelen ninniye dinlermiş. Kasap, geyiği kesmek için yakalamış. Geyik, padişahın kendisini dinlemesini istemiş ve kartal pençesinden kurtulan kuş gibi kasabın elinden kurtulmuş, havuza doğru gelmiş. Havuza yaklaşarak ablasını çağırmış ve ağlamış. Havuzdan Gülnâre'nin sesi gelmiş. Kısa sürede havuzun suyunu boşaltmışlar. Ay gibi güzel Gülnâre'yi ve iki altın beşikteki güneş gibi güzel iki bebeği havuzdan çıkarmışlar. Gülnâre, "Beni sen kurtardın." diyerek kardeşini öpmüş ve ona bir yudum su vermiş. Bu suyu içen geyiğin üzerindeki büyü bozulmuş ve tekrar eski hâline dönmüş. Gerçekleri öğrenen padişah, Bekayım'ı ve hekimbaşını kırk katırın kuyruğuna bağlayıp çöle sürmelerini emretmiş. Padişah, Gülnâre, oğulları ve Aymama uzun ve mutlu bir ömür yaşamışlar.

3. Masalın Çözümlemesi

3.1. Tek boyutluluk

Masalarda diğer dünyaya ait çok sayıda varlık yer alır. Onlar, gerçek dünya varlıklarıyla aynı boyutu paylaşır. Masal kahramanı diğer dünya varlıklarını yadırgamaz, onlarla arasında hiçbir fark yokmuşçasına iletişime geçer. Onların yaptıklarına şaşırmaz, korku ve ürperti duymaz; verdikleri hediye, yardım ve nasihatleri kabul eder hatta onlarla evlenir. İnsan olan kahraman, diğer dünyaya ait varlıklarla karşılaşması sonucunda olağanüstü yetenekler kazanır. Masal tek çizgi biçiminde ilerler, onda geri dönüşler yapılmaz. Masalarda ruhsal olarak bir ayrılık söz konusu değildir ayrılıklar coğrafi uzaklaşmalardır. Masal içerisinde bir kurtarma söz konusuysa kurtaran ile kurtarılan evlenir. Masalda büyü ve sihir söz konusuysa bunlar mutlaka çözülür. "Evden uzaklaşma karakterin kahraman olma yolundaki olgunlaşma süreci açısından zorunludur. Evden uzaklaşmayan karakter kahraman olamaz. Kahraman yolculuğa çıktığı ya da evden uzaklaştığı andan yolculuğu bittiği ana kadar olağanüstü olay veya varlıklarla karşılaşır." (Gümüş, 2018:77)

Seçilen masalda olağanüstü dünya ve gerçek dünya uzak değildir. Kahramanlar günlük hayata aittir fakat başlangıçta sıradan olarak görülen olağanüstü varlıklar bulunur. Gülnâre'nin saklandığı sihirli kayalıklar, insanların dilinden anlar. Onlar, kahramanın hayatını öncesi sonrası olarak ayırır ve kahraman geçmişi, kurtulmak istediklerini geride bırakır. Gülnâre ve Aymama'nın yoluna çıkan kurt, ayı ve geyik formundaki su birikintileri sihirlidir. Sıradan bir kahraman olan Aymama, geyik formundaki su birikintisinden içerek farklı bir dona bürünür. Masalda büyü ve sihir yapan bir üvey anne yoktur fakat eziyet eden ve döven bir üvey anne bulunur. Gülnâre'nin evden ayrılmak isteme sebebi de budur. Bunların üzerine evdekilerin Gülnâre'yi üvey ağabeyiyle gizlice evlendirmek istemesi de Gülnâre'nin masalda yolculuğa çıkmasına neden olur. Bilinmez bir yolculuğa çıkan Gülnâre'de merak ve korku duygusu yoktur. Sihirli kayalıklarla ve su birikintileriyle karşılaşan masal kahramanları, bunları olağan karşılar, yadırgamaz.

Masalarda büyü ve sihir nihayetinde çözülür, sihirli suyun etkisiyle geyiğe dönüşen Aymama da sihrin çözülmesiyle eski hâline kavuşur. Masal kahramanları evden, ailelerinden uzaklaştıkları için üzüntü duymazlar. Buldukları yerden uzaklaşma yani coğrafi ayrılık söz konusudur. Masalarda kurtarılan kişi ve onu kurtaran kişi evlenir. Bu masalda da evden

uzaklaşp bilinmezliğe adım atan, peşlerindeki askerlerden kurtulmaya çalışan Gülnâre, padişahla karşılaşır ve bambaşka bir hayata kavuşur.

3.2. Yüzeysellik

Masalların hayal unsuruna fazla yer vermesi, onun yüzeyselliğinin en belirgin nedenidir. Masal, gerçek dünyayı olduğu gibi değil olay örgüsü içerisinde farklı forma dönüştürerek, sihir ve olağanüstülükler ekleyerek yansıtır. O, gerçek ve diğer dünya arasındaki farkı yüzeysel şekilde hissettirir (Gümüş, 2018:79). “Halk masalları, sadece olağanüstü dünyayı gerçek dünyadan ayıran derinlik duygusundan yoksun değil, esasında, her anlamda derinlik boyutundan da yoksundur. Masalın karakterleri esası olmayan, iç dünyası ve çevreleri olmayan şahsiyetlerdir; geçmiş ve gelecekle herhangi bir ilişkileri yoktur.” (Lüthi, 1996a:81). Masallar kahramanın geçmişini değil, onun bulunduğu yerden ayrılıp dış dünyaya açılmasını anlatır.

“Masalda ailevi ilişkiler çok sıkıca birbirine bağlı değildir. Kahramanın anne ve babası aksiyon açısından önemliyse veya olaya başlamadan önce kahramanı dışarı göndermek için onlardan yüzeysel olarak bahseder.” (Gümüş, 2018:85). Masal karakterleri arasında sıkı ve devamlı ilişkiler değil maddileşmiş görünür ilişkiler bulunur. Hem sıradan varlıklar hem de olağanüstü varlıklar açık ve düz olarak işlenir. Kahramanların hisleri masalda yüzeysel şekilde yer bulur. Hisler, daha çok harekete dönüşmüştür. Onların psikolojik ve fiziksel durumlarıyla ilgili de ayrıntıya girilmez. Kendisine nasıl yardım edeceğini bilemeyen bir masal kahramanının çaresizliği ve ruh durumu yansıtıldığında kahramanın öbür dünya yardımcılarıyla temasa gireceği işaret edilir. Masalda gözyaşı ancak olayla ilgili bir gelişim söz konusu olacaksa dökülür.

Masal kahramanı kendi hissiyatıyla değil hediye, yardım, görev, yasak, teklif, güçlük, meydan okuma ve şanslı olaylar vasıtasıyla yol alır. Karakterler ve olağanüstü varlıklar, konu planındaki figürlerdir. Masal planının izin verdiği ölçüde görünürler. Kahraman masalda karşısına çıkan kötü karakterleri kendi cezalandırmaz. Bu, masaldaki diğer kişilerin ya da olağanüstü varlıkların işidir.

Masalda kahramanların iç dünyasından genellikle bahsedilmez. Gülnâre'nin, ailesinden kaçarken onlara yakalanma korkusu masala yansır. Bu korku, kahramanı sihirli kayalıklarla buluşturur. Bekayım'ın Gülnâre'den nefret etmesinin, ona karşı kıskançlık ve kızgınlık beslemesinin masala yansması, Bekayım'ın masalda yapacağı kötülüklerin habercisidir. Aymama'nın geyik donunda kaybolan ablası için üzülmesi ve havuza gözyaşlarını akıtması sonucunda ablası havuzun içinden seslenir. Masaldaki olağanüstülükler, günlük dünyadan derin şekilde ayrılmaz. Olağanüstü olaylar ve günlük olaylar aynı düzlemde gerçekleşir. Yoriltosh masalında geriye dönüşler yoktur. Masal, Gülnâre'nin çocukluğundan başlayarak ileri doğru devam eder. Gülnâre'nin kardeşi Aymama ile olan ilişkisi dışında aile ilişkileri kuvvetli değildir buna rağmen onun baba, üvey anne ve üvey ağabeyi masala dâhil olur. Bunun nedeni bu kişilerin olaya aksiyon katması ve Gülnâre'yi yolculuğa sevk etmeleridir. Gülnâre, karşısına çıkan zorluklardan yardım ve şans aracılığıyla kurtulmuştur. Ailesinden kaçarken sihirli kayalığa rastlamış, askerlerden kurtulmak isterken padişah tarafından bulunmuştur. Masalda karşılaşılan sihirli kayalık ve su birikintileri masalın akışını değiştirir, kahramanlara kapı aralayarak onları maceranın içine çeker. Bekayım ve yardımcısı başhekim, Gülnâre'ye kötülük yapan kahramanlardır. Onların cezası Gülnâre tarafından değil padişah tarafından verilir. Masallar, zaman boyutundan yoksundur. Bir sihir sonucu başka bir varlığa dönüşen kahramanlar, sihir bozulduktan sonra tıpkı sihre maruz kaldıkları hâle dönerler. Sihirle geyik donuna bürünen Aymama'da sihir bozulduğunda eski hâline geri gelir.

3.3. Soyut Biçim

Masalarda sıfat kullanımından yararlanılarak (üvey anne, ay gibi güzel, kahraman adam, Ulu Tanrı vb.) masalda fazla betimleme kullanılmaması sağlanır. Ayrıntılı betimlemelere

yer verilmemesi masaldaki tüm perspektifi görmemizi sağlar. Sadece dikkat çekilmesi gereken, aksiyonu şekillendirecek nesnelere odaklanılır.

“Masalarda bakış açısı olayların birbirinin içine girmesinden ziyade, onların ard arda dizilmesinden ve bunların başarılı bir şekilde atlatılmasının ardından kazanılır.” (Gümüş, 2018:93). Masalarda evlilik sonrası ayrılıklar gerçekleşebilir, bu durum masala aksiyon katar. Masalın sonunda kötüler daima kaybeden taraftır ve onlar genellikle kırk katır cezasına çarptırılırlar. Masalarda 3, 5, 7, 9, 40 gibi sayılardan yararlanılır. Nesnelere ön plana çıkarmak için altın, gümüş, siyah, beyaz, kırmızı gibi renkler kullanılır.

Masalda üvey anne ve üvey ağabey kelimeleri kullanılarak üveylik vasfına sahip olan kişilerin iyi kimseler olmadıkları ön plana çıkarılmak istenmektedir. Gülnâre'nin dolunay misali güzel şeklinde betimlenmesi de onun güzelliğini uzun uzun anlatmaya gerek bırakmamaktadır. Metaller ve renkler, masaldaki nesnelere dikkat çekilmesini sağlar. Masalda iki altın beşik bulunur. Burada altın renginin dikkat çekiciliğinden yararlanılarak beşiklerin içindeki bebekler ön plana çıkarılmak istenmektedir. Altın rengi, Türk kültüründe ve Avrupa kültüründe bahtı, varlığı, kudreti ve sonsuzluğu sembolize eder. (Ulukan, 2012:173-178) Padişah, Gülnâre'nin hamile olduğunu öğrenince ava çıkar. Bu ayrılığın ardından masalda hareketlenmeler başlar. Bekayım yüzünden Gülnâre ortadan kaybolur ve masalın sonuna dek bulunamaz. Masalarda kötüler her zaman kaybeder. Gülnâre bulunup Bekayım'ın foyası ortaya çıktığında da padişah, Bekayım'ı ve ona yardım eden hekimi cezalandırır. Bekayım'a ve hekime verilen kırk katır cezasından ve Gülnâre'yle padişahın kırk gün kırk gece düğün yapmasından masalda kırk formeline yer verildiği görülür. Kırk formeli, mitolojik ve dini değerler taşır. Bekleme, hazırlama, deneme, cezalandırma, tamamlama, çokluk bildirme sayısı olarak Türk kültüründe yaygın şekilde karşımıza çıkar. (Güvenç, 2009:85-97)

3.4. Tecrit ve Her Şeye Bağlılık

Masallar sıradan olmayan, tecrit edilmiş karakterleri ve nesnelere sever. Değerli maden ve taşlar gerçek dünyada az bulunduğu için masal içinde sıklıkla karşımıza çıkar. Masal normal aile yapısına uymayan ya da bir yönüyle diğerlerinden ötekileşen kahramanları işler. Kahramanlar, gerçek hayata ait olsalar bile ailelerine, topluma ya da herhangi bir şeye bağlı olmamaları yönüyle bu hayattan ayrılırlar. Tecrit ve her şeye bağlılık kuramı, soyut biçim sonucunda gerçekleşir. “Soyut biçim masalın bireysel unsurlarını doğal olmayan bir açıklıkla tecrit eder. Onları yapay bir açıklıkla ayırır. Onların davranışlarıyla görünüşlerini bir denge ve iyi tanımlanmış anlatımlarla ifade eder.” (Gümüş, 2018:107) Masalda olaylar görünmezliklerle birbirine bağlıdır ve koordinelidir. Şans eseri olarak görülen şeyler aslında olay örgüsü için gerçekleşmesi gereken şeylerdir. “Kahraman her şeyden tecrit edilerek olayların çekirdeğine bir mknatıs tarafından çekilir ve masal evreninin ondan istediği şeyleri yerine getirir. Bu nedenle kahramanın başına gerçek dünyada gelmesi muhtemel olmayan bütün olaylar peş peşe olağanüstü bir biçimde gelir.” (Gümüş, 2018:109) Kahraman yolculuğu esnasında sihirli yerlerden geçer, macera son bulduğunda o yerler unutulur. Oraların görevi, kahramanın maceraya devam edebilmesi için yardımcı olmaktır. Kahraman böyle yerlerden geçerken korku ve tehlike hissi oluşmaz, bu hisler tecrit edilmiştir.

Gülnâre, normal bir aileye sahip değildir. O, küçük yaşta annesini kaybetmiştir, babasının başkasıyla evlenmesi üzerine üvey anne ve üvey ağabeyin bulunduğu bir ortamda yetişir. Kahraman bu ortamda mutlu değildir. Gülnâre ve Aymama dışında aile bireyleri arasında kuvvetli bağlar yoktur. Gülnâre ve Aymama arasındaki kuvvetli bağ masalın sonuna dek de devam eder. Gülnâre, güzelliğinin dillere destan olmasıyla ve becerikliliğiyle ön plandadır. O, masalda kendi fikirlerine göre hareket etmez. Onun güzelliğini ve becerikliliğini kullanmak isteyen üvey annesinin yaptıkları, Gülnâre'yi evlendirmek istemeleri, kayalıkların Gülnâre'yi saklaması, Aymama'nın geyik formundaki suyu içmesi ve bu sayede padişahla Gülnâre'nin karşılaşması, Bekayım'ın hain planları masalda iç içe geçerek koordineli bir bütün oluşturur ve Gülnâre'nin hareketlerini yönetir. Gülnâre, bu bütünlüğün etkisiyle kendisini

olayların merkezinde bulur. O, kendisine macera kapısı açan yerlere tekrar geri dönmez. Maceraya çıkarken tehlike, korku, endişe, üzüntü gibi hislerden bağımsızdır. Masalda su ve onun oluşturduğu nesnelere farklı biçimde kullanıldığı görülür. Kurt, ayı ve geyik biçimindeki su formları sihre sahiptir. Geyik formundan içen Aymama, geyik donuna bürünür. Yine içilen su sayesinde sihir çözülür. Gülnâre, Bekayım'ın kötülükleri sonucunda bir havuza düşer. Herkes onu aramaya koyulur. Gülnâre, düştüğü bu havuzda saklanır ve iki çocuğunu burada dünyaya getirir. Aymama'nın gözyaşlarının havuza karışmasıyla havuzdan Gülnâre'nin söylediği ninni duyulur ve Gülnâre ortaya çıkar.

3.5. Yüceltme ve Dünyayı Kapsama

“Masalın soyut, sade ve şematik üslubu masal boyunca kendini hissettirir ve motifleri de etkiler. Karakterler gibi nesnelere de fiziksel şekillerini yitirir, bireysel özelliklerini kaybeder ve işlevleri dışında farklı amaçlar için kullanılıp önemsiz bir figür hâline dönüşebilir.” (Gümü, 2018: 114) Masalarda karşılaştığımız çoğu motif gerçek dünyadan alınmadır. Çocuk isteği, düğün, evlilik, yoksulluk, kardeş çatışması vb. motifler gerçek dünyaya aittir. “Masallar motiflerini gerçek dünyadan, mitlerden, efsanelerden almasına rağmen onları kendine has özelliklerle dönüştürür, içeri boşaltır, yüceltir ya da tecrit eder.” (Gümü, 2018:121)

“Masal motiflerinin içeri boşaltılması hem avantaj hem de dezavantajdır. Somut olma, gerçekçilik, insan deneyimini aktarma becerisi gibi bazı şeylerden taviz verirken konu açık ve net olur. Bir şeyin içeri boşaltılması yüceltilmesini de sağlar. Masal öğeleri saf, hafif ve saydam hâle gelir ve insan varlığının bütün önemli konularını kapsayan zahmetsiz bir karşılıklı etkileşime dâhil olur. Böylelikle masal ayrı dünyaları birleştirebilir. Masal dünyayı kapsar hâle gelir.” (Gümü, 2018:121)

Masal, gerçek dünyaya ait olan geleneklere, göreneklere, eski ayinlere yer verir. Padişah, Gülnâre'nin hamile olduğunu öğrendiğinde bu güzel haber şerefine şölen düzenler, doğacak oğluna hediyeler getirmek için sefere çıkar. Doğacak çocuk için düzenlenen şölen ve çıkılan av, eski Türk geleneklerindedir. Masalda yılın bereketli geçmesi için kutlanan bahar bayramı adıyla da bilinen Nevruz Bayramı'ndan da söz edilmektedir.

Yoriltosh masalında Türk masal, hikâye, destan ve efsanelerinde sıkça yer verilen uyku, rüya, ağaç, geyik motiflerine rastlanır. Küçük ölüm olarak adlandırılan uyku, kahramanları genellikle zor durumda bırakmaktadır. Masal, hikâye, destan ya da efsanede kahramanın uyuması, o uyurken başına bir şeylerin geleceğinin habercisidir. Onun uykusu o kadar ağırdır ki olması gerekenler gerçekleşene kadar kahraman uyanmaz. Yoriltosh masalında da Gülnâre uyurken kardeşi geyik donuna bürünür. Askerler geyiği avlamaya çalışır. Rüyalar, gelecek habercisidir. Gülnâre uyurken bir kartalın, anne güvercine ve yavrularına saldırdığını görür. Masalın devamında da Bekayım, Gülnâre ve çocuklarına kötülük yapar. Ağaç, Türk mitolojisinde kutsal sayılır. Ağaçtan türemeye, ağaç kovuğunda doğmayla ilgili birçok efsane vardır. Masalda ailesinden uzaklaşarak yeni bir hayata adım atan Gülnâre ve Aymama tepenin eteklerinde tek başına bir ağaç görürler ve onun gölgesinde dinlenmek için oturup orada uyurlar. Gülnâre ve Aymama ağacın altına otururken ve o ağacın yanından ayrılırken aynı kişiler değillerdir. Biri evleneceği kişiyle tanışır diğeri ise don değiştirir. Mitolojide geyik, genellikle dişi olarak karşımıza çıkar. O, kutsal ve iyilik sembolü sayılır. Onun Tanrı tarafından gönderilen bir yardımcı olduğuna inanılır. Don değiştirme dünya üzerindeki birçok masalda karşımıza çıkar. Türk mitoloji, destan ve hikâyelerinde de şaman ve evliyaların geyik donuna büründüğüne rastlanır. Avcıların geyiği kovalaması, onun peşine takılmaları ve nihayetinde geyiğin birden kaybolması ile geyiğin izini süren bir erkeğin iz sürerken evleneceği kızla karşılaşması da Türk mitoloji, destan ve hikâyelerinde sıkça rastlanan olaylardandır. Yoriltosh masalında, geyiğe dönüşen Aymama'yı avlamak için askerler takip eder ve Aymama ortadan kaybolur. Askerleriyle birlikte geyiğin peşine düşen padişah da evleneceği Gülnâre ile bu şekilde karşılaşır. Geyik donuna bürünen Aymama, başkahraman Gülnâre'nin yolculuğunda bir yardımcıdır. Gülnâre'nin padişahla evlenerek yeni bir hayata sahip olması, Bekayım'ın kötülükleri nedeniyle havuzda saklanan Gülnâre'nin kurtulması, Bekayım'ın kötülüklerinin

ortaya çıkması Aymama sayesinde. Geyik formundaki Aymama'nın yardım edeceği bir durum kalmadığında o, eski insan hâline geri döner.

Masalda padişahın Gülnâre'yi kurtarmasıyla evlilik gerçekleşir. Bu evlilikte güçlü bir aşk bağı, söz konusu değildir. Padişahla ilk eşi Bekayım arasında da bunlar görülmez. Masalda Bekayım'ın Gülnâre'ye karşı kıskançlığı ve kızgınlığı; Gülnâre'nin hamile olduğunu öğrenince iyice hırslanarak ona tuzak kurması masalda yüceltilir.

4. Sonuç

Masallar, bir halkın ortak kültür varlığıdır. Halkın kültüründen ve geleneğinden izler taşır fakat onun verdiği mesajlar evrenseldir. Evde yaşadığı problemler yüzünden kahramanlık yolculuğuna atılan Gülnâre'nin başına gelen maceraları ve nihayetinde mutlu bir yuvaya kavuşmasını konu edinen Yoriltosh masalı da Türk kültür ve geleneğinden izler taşımaktadır. Max Lüthi, Avrupa masallarını esas alarak, masalları tek boyutluluk, yüzeysellik, soyut biçim, tecrit ve her şeye bağlılık ile yüceltme ve dünyayı kapsama maddelerine göre beş başlık altında inceler. Yoriltosh adlı Özbek masalını Max Lüthi'nin yöntemine göre ele aldığımızda masalın yapısının Avrupa masallarının incelenme kalıbına uyduğu yani onlarla benzer kodlara sahip olduğu görülür. Yoriltosh masalının hem Türk kültür öğelerini barındırdığı hem de kültürler üstü bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Kaynaklar

Çiçek, T. (2018). Postmodern Bir Anlatı Olan Bin Hüzünlü Haz'da Masal Unsurları. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 41, s. 117-132.

Çiçek, T., Aslan, C. (2021). Van Masallarının Max Lüthi Yöntemine Göre Çözümlemesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı, s. 503-522.

Çinko, K. (2022). Adakale Türk Masallarının Max Lüthi Yöntemi ile İncelenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çoruhlu, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Gümüş, İ. (2015). *Türk Masallarının Max Lüthi Yaklaşımıyla Çözümlemesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gümüş, İ. (2017). Nardaniye Hanım Masalının Max Lüthi Yöntemine Göre Çözümlemesi. *İdil*, Y. 6, S. 37, s. 2397-2408.

Gümüş, İ. (2018). *Türk Masalları ve Max Lüthi Yöntemi*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Güvenç, A. H. (2009). Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, s. 85-97

Kurt, B. (2021). Öksüz Kız Masalının Max Lüthi'nin Stil Analizi Yöntemine Göre Değerlendirilmesi. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 8, S. 24, s. 434-448

Lüthi, M. (1996a). Halk Masallarında Yüzeysellik (Çev. F. Gülay Mirzaoğlu), *Millî Folklor*, S. 29-30 s. 81-90.

Lüthi, M. (1996b). Halk Masallarında Tekboyutluluk (Çev. F. Gülay Mirzaoğlu), *Millî Folklor*, S. 31-32 s. 147-151.

Oğuz, M.Ö. vd., (2012). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi*. (1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi*. (2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Önal, M. N.; Dursun, A. (2009). Zömrüdü Anka Masalı Üzerine Bir İnceleme. *CAFT Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat, Edebiyat ve Dil Öğretimi Kongresi*, s. 225-237.

Sakaoğlu, S. (2015). *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tolkun, S. (2014). *En Güzel Özbek Masalları*. Konya: Yedi Kiremit Yayınları.

Ulukan, A. (2012). Farklılığın Renk ve Sayılarda Buluşan Aynılığı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48, s. 165-190

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1343370>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 15.08.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 26.11.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Akbarova, E. (2023). XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Alfabe Tartışmaları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 481-491.

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAYCAN'DA ALFABE TARTIŞMALARI

Alphabet discussions in Azerbaijan in the early of 20th century

ELMİRA AKBAROVA ¹

Öz

XIX. yüzyılın ikinci yarısında temeli atılan, Azerbaycan aydınlarının alfabe mücadelesi, XX. yüzyılda yeni bir boyut kazanmıştır. Alfabe konusu, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında yer alan ana konulardan biriydi. O dönemde bazı aydınlara göre, Türk dilli halkların Arap alfabesini kullanmaları aslında birlik, beraberlik ve ortaklığın önünde büyük bir engel oluşturuyordu. Ayrıca bu alfabe, Türk dillerinin fonetik ve fonolojik yapısını ve akustiğini tam ve kapsamlı bir şekilde yansıtmıyordu. Türk dillerinin ses yapısını en ideal bir şekilde yansıtabilen bir alfabe varsa, bu alfabe Latin alfabesidir. Bu gerçeği fark eden aydınlar XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında Latin alfabesine geçişi teşvik etmiştir. Azerbaycan Türkçesi'nin incelenmesi geçen yüzyılın başlarından itibaren özellikle ilgi odağı olmuştur. Bu dönemde M. F. Ahundzade, C. Memmedguluzade, M. Şahtahtlı, N. Nerimanov, S. Ağamalıoğlu ve başkaları önceleri Arap alfabesinin sadeleştirilmesi yolunda, daha sonra Latin veya Kiril harflerine dayalı alfabe geçiş projelerini hayata geçirmeye çalışmıştır. Makalede XX. yüzyılın başlarında dönemin aydınlarının alfabe sorunlarına ilişkin öne sürdükleri fikir ve faaliyetler, Arap alfabesinin değiştirilmesinin önemi vurgulanmıştır. Her ne kadar alfabenin değiştirilmesine karşı çıkanlar olsa da zaman ve siyasi olaylar sorunun çözülmesinde etkili olmuştur. Önce Latin alfabesine geçiş olmuş, daha sonra Kiril grafikli alfabe kabul edilmiştir. Alfabe değişiminin oluşturduğu yenilikler ve zorluklar ele alınmış, doğru kararın hangisi olduğu tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Dili, Alfabe, XX. Yüzyıl

¹ Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türkiye/İstanbul

El-mek: e.akbarova89@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-5421-973X>

Abstract

The alphabet struggle of the intellectuals in Azerbaijan, the foundation of which was laid in the second half of the XIX. century gained a new dimension in XX. century. The issue of the alphabet was one of the main topics in the Azerbaijani press in the early 20th century. At that time, according to some intellectuals, the use of the Arabic alphabet by Turkic-speaking peoples actually constituted a major obstacle to unity, solidarity and partnership. In addition, this alphabet could not fully and comprehensively reflect the phonetic and phonological structure and acoustics of the Turkic languages. If there is an alphabet that can reflect the sound structure of Turkic languages in the most ideal way, this alphabet is the Latin alphabet. Intellectuals who realized this fact at the beginning of the XX. century, encouraged the transition to the Latin alphabet in the Azerbaijani press. The study of Azerbaijanian history has been the focus point, especially since the beginning of the last century. In this period, M. F. Ahundzade, C. Memmedguluzade, M. Şahtatlı, N. Nerimanov, S. Ağamalıoğlu and others initially attempted to implement projects for the simplification of the Arabic alphabet, and later transition to the Latin or Cyrillic graphic alphabet. In the article, the ideas and activities of the intellectuals of the period at the beginning of the 20th century regarding the alphabet problems were highlighted, and the importance of changing the Arabic alphabet was emphasized. Although there were individuals who resisted changing the alphabet, time and political events played a crucial role in resolving the issue. Initially, there was a transition to the Latin alphabet with Latin graphics, followed by the acceptance of the Cyrillic script. The innovations and challenges brought about by the alphabet change were discussed, and debates were carried out about determining the right course of action.

Keywords: Azerbaijanian Language, Alphabet, 20th Century

1. Giriş.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında temeli atılan Azerbaycan aydınlarının alfabe mücadelesi, XX. yüzyılda yeni bir boyut kazanmıştır. Alfabe konusu, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında yer alan ana konulardan biriydi. Arap alfabesi okuma ve yazmada zorluk oluşturduğu için halkın büyük kısmı eğitimsiz kalıyordu. Bir-çok aydın halkın eğitimsizliğinin nedenini Arap alfabesinin zorluğunda görüyordu. Yeni alfabe oluşturmak XIX. yüzyılın sonu – XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan ve Türkiye coğrafyasında kültürel ilerlemenin ve eğitimin gelişmesi alanlarında neredeyse ana konu haline gelmiştir. XX. yüzyılın başlarında yeni alfabe oluşturma hareketi ivme kazanmıştır. XIX. yüzyılın sonunda M.F. Ahundov'un ileri sürdüğü fikirlerden yaklaşık 70 sene sonra Türkiye de yeni bir alfabe sistemi istikametinde yürümeye ve geçiş yönünde uyanmaya başlamıştır. Yeni alfabenin gerekliliğini bir sorun olarak gören ve bu konuda uzun uzun tartışmalara ev sahipliği yapan Azerbaycan edebi ortamı olmuştur.

Molla Nasreddin dergisinin 1908 yılında yayınlanan 19. sayısında 3. sayfada bulunan *Dil* başlıklı yazıda, Arap alfabesiyle yazılmış mektuplarda tek bir harfin ne kadar karışıklığa yol açtığı eleştirilmesi tesadüf değildir: Yazıda, Molla Cafer'e Arap alfabesi ile yazılmış bir mektupta "Anneme söyle, Fatma'nın oğlu oldu" mesajı, "Anneme söyle, Fatma'nın oğlu öldü" olarak anlaşıldığı örneği gösterilmiştir (Molla Nasreddin, 2002:149). Yani Arap alfabesinde bir yazımın farklı şekillerde okunmaya müsait olmasından dolayı Arap alfabesinin neden olduğu karmaşıklık açıkça gösterilmiştir.

XX. yüzyılın 20'li yıllarında yeni Latin alfabesiyle basılan gazeteler arasında *Yeni yol* gazetesi de vardı. *Yeni yol* Azerbaycan'da Latin alfabesinin tanıtımında istisnai bir rol oynamıştır. Gazetenin baş editörü ünlü edip Celil Memmedguluzadeydi. İlk sayısı 22 Eylül 1922 yılında basılan *Yeni yol* gazetesinde esasen Yeni Türk alfabesine geçiş teşvik ediliyordu.

2. Hagverdiyev'in alfabe konusundaki tutumu.

Bu tartışmalara aktif olarak katılan aydınlardan biri oyun yazarı, gazeteci, yazar Abdurrahim Bey Hagverdiyev idi. Hagverdiyev *Büyük Reform* adlı makalesinde ilk olarak Orhun-Yenisey anıtlarından ve bu anıtların keşfinden bahsetmiştir. Ancak yazar, kendisine Türk dillerinin eski anıtları hakkında bir makale yazma hedefi koymamıştır. Bu makale Yeni Latin Alfabesinin altı yıllığına ithafen yazılmıştır. Bu, makale başlığının altındaki *Yeni Türk alfabesinin altıncı yılı münasebetiyle* ifadesinden de anlaşılmaktadır. Arap Alfabesi konusundaki görüşlerini A.Hagverdiyev *Büyük Reform, Mirza Feteli ve Arap Alfabesi* ve diğer makalelerinde kaleme almıştır. O, *Büyük Reform* adlı makalesinde Arap alfabesinin Türk halkları için uygun olmadığından ve Araplardan çok daha önce Türk halklarının kadim medeniyetleri olduğu gibi, hususi alfabelerinin olmalarından bahs etmiştir.

A. Hagverdiyev şöyle demektedir: “*Arap alfabesinin Türk ve Fars dillerine uygun olmaması herkese aşikardır. Ayrıca bu alfabeği öğrenmek, onunla yazı yazmak ve özellikle bu alfabeyle yazılmış kitapları okumak sadece çocuklar için değil birçok eğitilmiş insan için de zor bir iştir. Bunun en büyük sebebi hurufî-musevitenin yazılmamasıdır*” (Hagverdiyev, 2005:45).

A. Hagverdiyev, somut bir örnek olarak, bu alfabe ile yazılmış metinlerin sesli harflerin yerini alan ve kelimelerin üstüne ve altına konan işaretler olmadığından okunmasının daha zor olduğunu açıklıyor: *kataba, kutiba, katbun, katbin, katbu, katbi, katba, kutab, kuttabun*.

Arap alfabesinin zorluklarını göz önünde bulundurarak, onu ıslah etmeye çalışan birçok insan vardı, ancak onlardan farklı olarak, M. Ahundov gibi “cesur insanlar ruhani sınıfının ve fanatik kitlelerin lanetlerinden korkmayarak, Avrupa alfabesine benzer yazı önerdiler”.

Mirza Fatali Ahundzade'den sonra M.Şahtahtlı, Çarlık Rusyası döneminde de Latin alfabesinin en aktif destekçilerinden biri olmuştur. Onun XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türkçesi hakkında ileri sürdüğü görüş ve teklifleri günümüzde de geçerliğini korumaktadır. Aynı zamanda, o, Azerbaycan Türkçesi'nin adı hakkında da değerli araştırmalar yapmıştır. 1903-1905 yıllarında Tiflis'te yayınlanan *Şerki-Rus* gazetesinin editörü olan M.Şahtahtlı, basında alfabe reformu ile ilgili yazılar yazmış, alfabenin güncelleme fikrini desteklemiştir. Ancak M.Şahtahtlı'nın Rus vatandaşlığını kabul etmesi, birçok ciddi konunun yayınlanmasına karşı çıkması, hükümetle uzlaşma politikası döneminin bazı aydınları tarafından belirsiz karşılanmış, *Şerki-Rus* gazetesi ise eleştirilmiştir. Türk dünyasının millî ve kültürel birliğini, *dilde, fikirde, işte birlik* formülünü ana tezi haline getiren *Tercüman* gazetesinin sahibi İsmail Gaspıralı da M.Şahtahtlı'nın izlediği yolu beğenmemiştir. İsmailbey Gaspıralı'nın alfabe konusunda M.Şahtahtlı'yı eleştirmesi, *Şerki-Rus* gazetesinin etkisini ve itibarını büyük ölçüde zedelemiştir. Birkaç yabancı dil bilen M.Şahtahtlı'nın faaliyetlerinin bir kısmı alfabe reformu ile ilgiliydi. Düzenli olarak alfabe projeleri üzerine çalışan M.Şahtahtlı, Azerbaycan Türkçesi'nin yanı sıra Rusça ve Fransızca olarak da kitaplar yayınlamış, kendisini destekleyen birilerini bulmaya çalışmıştır. Ünlü gazeteci Akif Aşırılı şöyle belirtmektedir: “*Mirza Fatali Ahundzade'den sonra alfabe reformuna başlayan M.Şahtahtlı'nın, yöntemleri herkes tarafından kabul edilmemiş, hakkında hem olumlu, hem de olumsuz görüşleri yansıtan yazı ve makaleler yazılmıştır*” (Aşırılı, 2009:54).

3. Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde alfabe tartışmaları.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra alfabe konusu özellikle gündeme gelmiş, ancak uygulanması mümkün olmamıştır. 21 Mart 1919 yılında bu konu üzerine Hudadadbey Melikaslanov'un raporundan sonra, Halk Eğitim Denetimi bünyesinde bir komisyon kurulmuştur. Komisyon tane projeyi değerlendirmiştir: Abdullah Efendizade'nin projesi, Mehemmedağa Şahtahtlı'nın projesi ve Abdullah Tağızade ile Mireziz Seyidov'un ortak projesi. Komisyon, Abdullah Efendizade'nin projesini kabul edip, 1919 yılında *Son Türk Alfabesi* adıyla onu yayınlamıştır. Ancak Cumhuriyet'in işgali, bu sürecin tamamlanmamasına neden olduğundan, milletvekillerinin bu konuda ne düşündüklerini bilmiyoruz. Azerbaycan

Demokratik Cumhuriyeti'nin ömrü kısa olduğu için alfabe reformunun gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştır. Çünkü alfabenin değiştirilmesi uzun, zor ve zaman alan bir süreç olacaktır.

Eziz Alpoud'a inanırsak, M.Resulzade'nin bu yıllarda Arap alfabesinin ıslah edilmesi taraftarlarından olduğunu kabul etmeliyiz. Çünkü M.E. Resulzade, yakından takip ettiği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alfabe meclislerinde yapılan tartışmalarda Arap alfabesinin reformunu destekliyor. Ancak Eziz Alpoud'un Tağızade ile birlikte hazırladığı projenin kabul edilmesi şüphe doğuruyordu. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi, Abdullah Efendizade'nin projesi Cumhuriyet döneminde kabul edilebilir görülüyordu.

M.E. Resulzade'nin ıslahatçı kanadında olduğu fikrini kuvvetlendiren bir unsur da, onun sürgününde yazdığı makalelerdir. Ancak bize göre, M.E. Resulzade her zaman Arap alfabesinin değiştirilmesinin tarafında olmuştur. Bu, gösterdiğimiz birçok gerekçe ile kanıtlanmıştır. Azerbaycan'da 1918 yılında Demokratik Cumhuriyetin kurulmasından sonra da yeni alfabe sorunu hükümet tarafından tam olarak desteklenmeye başlanmış ve kabul edilecek projeler arasında yer almıştır. Hatta 1919 yılbaşında H.Melikaslanov'un önderliğinde bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, hazırladığı projeyi hükümete sunmuştur, ancak projenin görüşmeleri sosyalist devrimi sonucunda yarıda kalmıştır. Bununla birlikte, Sovyet ideolojisi bu konuyu farklı bir şekilde yorumlamıştır. Orada Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Latin alfabesine karşı olduğu belirtiliyordu. Onlar bu konuya daha çok siyasi kıyafet giydireyorlardı. Sanki Demokratik Cumhuriyet'in kurucuları açık fikirli, zeki insanlar değildir. O dönemde Latin alfabesi karşıtlarından birkaç kişiyi örnek göstererek bunu bütün bir aydın ordusuna bağladılar. Ayrıca Latin alfabesini benimseme taraftarları, Arap alfabesi taraftarı olmakla suçlanarak iftiraya uğramıştır. Bu gerçeklerden gördüğümüz gibi, M.E. Resulzade alfabenin değiştirilmesi taraftarıydı. Bunu yazdığı makalelerinden de görmek mümkündür.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu M.Resulzade ister Çarlık Rusyası döneminde, ister Cumhuriyet yıllarında yazdığı makalelerinde ve milletvekili olarak faaliyetlerinde daima yenilikçi olmuştur. Bu hususta onun Avrupa'ya yüz tane öğrencinin gönderilmesinde ve Bakü Üniversitenin açılmasında rolü büyüktür. Bu bakımdan onun alfabe reformu ile ilgili düşünceleri de önemlidir. M.Resulzade, 20 Ekim 1913 yılında *İkbal* gazetesinde *Alfabe Bayramı* adlı makalesini yazmıştır ve bu makalede bazı düşüncelerini paylaşmıştır: “*Bizim milli anlamda bir alfabemiz yoktur. Biz, Türkler, Farşlılar ve Hintliler gibi, Arap alfabesinden istifade ettik. Bilindiği üzere, Arap alfabesi yavaş yavaş değişerek bugünkü haline gelmiştir. Farşlılar bu alfabaya j, g, ç, p harflerini ekleyerek kullanmışlar. Türkler de “n” (nazal n) harfini ekleyerek Arap-Fars alfabesini kabul ettiler. Böylece, biz, Türkler için, şimdiki alfabenin mevcudunu aramaktansa ilk defa Arap alfabesi ile Türkçe yazan kişiyi aramak ve onun hakkını kendisine iade etmek bir vazifemizdir. Belki bunun daha erken dönemine gitmek gerekir. Çünkü Arap alfabesine ihtiyaç doğmadan önce Türklerin kendilerine ait alfabeleri olmuştur. Ancak Türk tarihi, tarihlerin en bilinmeyen olduğu için, bugün alfabe hakkında yeterli bilgi vermek imkansızdır. Aslında Türklerin en başlangıçtaki halleri hakkında bilgi bulmak zor bir iştir. Bu konuda az çok bilgi ancak Çin tarihlerinden elde edilebilir. Çünkü Türklerin işleri önceleri Çinlilerle idi (Resulzade, 2012: 299). Makalesinin devamında M.E. Resulzade, Necip Asım bey'e atıfta bulunarak Hunlardan itibaren başlayan ve Milad'ın VIII. yüzyılında Orhun anıtlarında şeklini alan Türk alfabesinden bahseder. 23 Mart 1914 yılında yine *İkbal* gazetesinde alfabe konusuyla ilgili yazdığı *Önemli Bir Haber Vesilesiyle* başlıklı yazısında M.E. Resulzade'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki alfabe tartışmalarını yakından takip ettiğini, “İslah-ı Huruf” cemiyetinin bazı üyelerini şahsen tanıdığını, en önemlisi Enver Paşa'nın ordunun kullanması için kabul ettiği alfabe şekline sempati duyduğunu görüyoruz. M.E. Resulzade şöyle yazıyor: *Osmanlı Askeri denetiminin kabul ettiği alfabenin neden ibaret olduğunu hala bilmiyoruz. Zaten bu ikincil bir sorundur. Esas itibarıyla orduya ait olmak üzere Enver Paşa tarafından yeni bir alfabe kabul edildiğini İslam tarihinde önemli bir devrimdir. İlerlemeye doğru giden bir devrim sona erdi ve bu büyük bir adımdır. Bu adımları herkes**

kolayca atamaz. Bu adımları atabilmek için tarih çok nadir olarak ancak istisnai nedenler yaratır. Tarih bu tür olay ve kişilere kayıtsız değildir (Resulzade, 2012: 299).

M.E. Resulzade'nin Çarlık döneminde kaleme aldığı bu iki makalesinden açıkça görülmektedir ki, o, Alfabenin ıslahı taraftarlarının faaliyetini hem Osmanlı'da, hem de Azerbaycan'da yakından takip etmiş, haberdar olmuş ve takdir etmiştir. Bu bakımdan onun Cumhuriyet döneminde alacağı kararlar ilgili bir ipucu elde etmek de mümkündür. Ancak alfabe reformu, özellikle de tamamıyla Arap alfabesini terk edip Latin alfabesine geçmek oldukça radikal bir adım olacaktı. Dolayısıyla, mecliste sert tartışmaların olacağını varsaymak gayet yerindeydi.

4. Nerimanov'un alfabe konusundaki tutumu.

1906 yılında N.Nerimanov'un girişimiyle Bakü'de ilk öğretmenler kongresi yapılmıştır. Kongrenin ana konularından biri de alfabe sorunuydu.

Kongrede, bir sene sonra, II. Öğretmenler kongresine kadar Azerbaycan Türkçesi'nde bazı kitapların yazılması ve hazırlanması önerilmişti. Bunun için ilk etapta *Alfabe* adlı kitabın yazılmasına karar verildi. Dilbilimci Sayalı Sadıgova N.Nerimanovun alfabenin sadece Azerbaycan'da değil, tüm Rusya Türkleri arasında yaygınlaştırılması gerektiğine dikkat çekmesini, birçok teşkilat çalışmasına öncülük yapmasını belirtmiştir (Sadıgova, 2020:51).

Aralık 1921 yılında Neriman Nerimanov'un girişimi ile yeniden alfabe tartışmaları başlamıştır; sonuç olarak Latin alfabesi taraftarları ve reformcu gruplar oluşmuştur. Ferhad Ağazade'nin lideri olduğu Latin alfabesi taraftarları grubuna Hudadadbey Melikaslanov, Abdullah Tagızade, Mehemedemin Efendizade, Hemid Şahtahtlı, Azad Emirov, Ehmed Pepinov, Hüseyin İsrafilbeyov gibi aydınlar dahil olmuştur. Sonuç olarak Latinceciler, 1922 yılında Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi bünyesinde Yeni Alfabe Komitesi kurmuşlardı. Komitenin ilk başkanı Ferhad Ağazade, daha sonra Samed Ağamalioğlu olmuştur. Yeni Alfabe Komitesi millî hükümet döneminde proje teklif edenlerden Abdullah Tagızade ve Miraziz Seyidov'un önerisini kabul etmiştir. İshahan İshahanlı o dönemdeki verilen kararları şöyle yazıyor: "*Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesinin 20 Ekim 1923 tarihinde aldığı karar sonucunda Latin alfabesi Arap alfabesi ile eşit kabul edilmiştir. 27 Haziran 1924 tarihli kararlar da zorunlu ve devlet alfabesi olarak kabul edilmiştir. Yeni Alfabe Komitesi 27 Ağustos 1922 tarihli toplantısında Latin alfabesi ile Yeni Yol adlı bir gazetenin de çıkarılmasına karar vermiştir. 26 Şubat 6 Mart 1926 yılında Bakü'de gerçekleştirilmiş I.Türkoloji Kurultayı'nda da Latinceciler kazandığından dolayı, 1 Ocak 1929 yılından itibaren Azerbaycan tamamen Latin alfabesine geçmiştir. Böylece, 1922-1928 yılları arasında Azerbaycan'da Arap ve Latin alfabeleri eşit olarak kullanılmalarına rağmen, 1929 yılından itibaren Latin yazı sistemine geçilmiştir* (İshahanlı, 2018:54).

Türkiye'de de Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda alfabe reformları ile ilgili tartışmalar yürütülse de bu tartışmalar Arap alfabesinin ıslah edilmesi yönünde olmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra ise Latin alfabesi konusu gündeme gelmiştir ve sonuç olarak 1 Kasım 1928 yılında *Yeni Türk Harflerinin Kabulü ve Uygulanması Hakkında Kanun* kabul edilmiştir. Genel olarak, XX. yüzyılın başlarında bazı güçler, Latin alfabesinin kabulü sonucunda Türkçe konuşan halkların arasında bir ortaklık yaratılacağından emindiler. Latin alfabesi Azerbaycan Türkçesi'nin, aynı derecede diğer Türk dillerinin ses yapısını daha uygun bir şekilde yansıtabilecek imkanlara sahipti. Türk dili konuşan halkların çoğunun Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişi, XX. yüzyılın başlarındaki Türk güçlerinin bu fikri desteklemekte ne kadar haklı olduklarını kanıtlamaktadır.

Böylece, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında ortak dil ve alfabe sorunu önemli bir yer tutmuştur. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın önde gelen bilim adamları ve devlet adamlarının çabaları sonucunda eski Arap alfabesinin değiştirilmesi, Azerbaycan Türkçesi'nin fonetik yapısını uygun bir şekilde ifade eden bir alfabenin seçilmesi millî bir mesele haline

gelmiştir. Alfabeyi seçmek, sıradan bir iş olmayıp, ciddi bilimsel bir problemdir. Latin alfabesine geçişi, N.Nerimanov, Azerbaycan Türklerinin hayatında bir devrim olarak nitelendirmektedir (Ayca, 2010:141). N.Nerimanov'un alfabeyi değiştirme ile ilgili faaliyetleri, Samed ağa Ağamalıoğlunun 1922 yılında *İzvestiya* gazetesinde yayınlanan yazısında yüksek değerlendirmiştir. *Yeni Yol* gazetesi 5 Mayıs 1924 tarihli 10. Sayısında N.Nerimanov'un *Yeni Türk Alfabesi Üzerine Tezler*'ini yayınlamıştır. O, gazetenin 165. sayısında yazarın alfabe mücadelesi ve faaliyetlerini özel olarak değerlendirmiştir. Aralık 1921 yılında, her haftanın 5. günü N.Nerimanov'un girişimiyle tartışmalar gerçekleştirilir, tartışmalarda alfabe ve dil konuları geniş çapta etraflıca tartışılırdı. 6 Ocak 1922 yılında ise N.Nerimanov'un önerisiyle yapılan başka toplantıda, alfabe ve dil meselesi bir daha dikkatlice ele alınmıştır. Tartışma sırasında konuşma yapanların çoğu Arap alfabesini değiştirmeyi, bazıları ise reforme etmeyi teklif etmişlerdi. N.Nerimanov, 3 Aralık 1922 tarihinde Tiflis'te Türk Drama Tiyatrosu binasında yeni yazı sistemi hakkında bir konuşma yapmış ve aydınları bu değişim konusunda daha cesur olmaya çağırmıştır. N.Nerimanov'un alfabeyi değiştirme mücadelesi, onun girişimiyle Alfabe Komitesi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Sadıgova, 2020:6).

Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nden sonra okulların açılması, eğitimin teşkili ve yürütülmesi, Arap alfabesinin yol açtığı zorluklar N.Nerimanov'u ciddi şekilde düşündürmeye başlamıştı. N.Nerimanov, çözümü Latin alfabesine geçmekte görüyordu. Ona göre, Arap alfabesinde yapılacak reformlar öğretim sürecinde herhangi bir başarı gösteremez. Arap alfabesinin reformunu destekleyenler bile onun kararlı konumuna karşı çıkmamışlardır. N. Nerimanov'un girişimi ve Samed Ağamalıoğlu'nun çaba, faaliyet ve organizasyonu sayesinde *Yeni Alfabe Komitesi* adlı organizasyon oluşturuldu. *Yeni Alfabe Komitesi* kitleler arasında aydınlatıcı konuşmalar yapmış ve aynı zamanda yeni alfabe kursları açmıştır. Yeni alfabe kurslarının sayısı giderek artmış ve bu kursları üç ay içinde öğrenenler, başkalarının öğrenmesi için rekabeti yoğunlaştırmıştır. Aynı zamanda, Arap alfabesindeki bazı reformları destekleyenler de yeni bir alfabeyi tercih etmiştir. Onlar, yeni alfabeğe geçmenin doğru olduğunu kabul etme yoluna gitmiştir. Samed Ağamalıoğlu'nun liderliğinde Arap alfabesini sürdürmek isteyenler ile yeni bir alfabeğe geçmek isteyenler arasındaki rekabet, ikincisinin konumunun üstünlüğü ile ayırt ediliyordu. Yeni Alfabe Komitesi Türk halkları arasındaki basın alışverişine özel önem vermiştir. Türk halkları arasındaki basın alışverişini düzenlemek Yeni alfabeğe geçilerek mümkün olmuştur. Bu süreçte elbette Türk halkları arasında basın alışverişini sadece Azerbaycan'ın yeni alfabeğe geçişi oluşturamazdı. Bu nedenle Azerbaycan Türkleri ile birlikte Türkiye Türkleri, Özbekler, Kazan Tatarları ve diğerleri bu basın alışverişine hevesliydi. Ancak hiçbir yeni alfabeğe geçiş konusunu tartışmaya cesaret edememiştir.

5. Samed Ağamalıoğlu'nun alfabe konusundaki tutumu.

S.Ağamalıoğlu heyet üyelerine, yeni alfabeyi kabul eden bir Cumhuriyetin çok fazla akıllı insanı vardır, diye heyettekilere sık sık muracatta bulunmuştur. Yeni Alfabe Komitesi, Türkistan'a, İdil (Volga) kıyısındaki ülkelere, Hive ve Kırım hükümetlerine alfabeğe geçiş konusunda çağrıda bulunmuştur. 20 Ekim 1923'te Azerbaycan hükümeti *Yeni Türk alfabesinin devlet alfabesi olarak kabul edilmesi* kararını kabul etmiştir (Nerimanoğlu, 2006:58). Latin alfabesini benimseyen Türkçe konuşan halklarını, o dönemde Arap alfabesini kullanan Türkiye'den ayırmayı amaçlayan Sovyet siyasi çevrelerinin ana fikri, alfabeyi ne olursa olsun değiştirerek Türkleri bir birinden uzaklaştırmaktı. Yani Sovyet hükümeti Latin alfabesini destekleyerek Türkçe konuşan halkların birliği için çalışmamış, aksine Sovyet Rusya topraklarında yaşayan Türkçe konuşan halkları Türkiye'den ayırmak istemiştir. Ancak daha sonra Türkiye'nin beklenmedik şekilde bu alfabeğe geçişi, Sovyet hükümetinin yeni bir karar almasına neden oldu. Bu karar sonrasında, Sovyet Rusyası topraklarında yaşayan Türkçe konuşan halklar, Kiril alfabesini benimsemeye zorlanmıştır.

27 Haziran 1924'ten itibaren Latin alfabesi Azerbaycan hükümeti tarafından resmen kullanılmaya başlandı. 1 Mayıs 1925'te Latin alfabesiyle gazete ve resmi yazışmaların yapılması zorunlu ilan edildi. 1925-1926 yeni öğretim yılında, tüm Azerbaycan okullarında Latin alfabesi

kullanılmaya başlandı. Türkiye'de 1928 yılında Arap alfabesi değiştirilmiş ve yerini Latin alfabesine bırakmıştır. N. Nerimanov, yeni alfabe devlet düzeyinde destekleyen başlıca siyasi figürlerden biriydi ve şöyle yazıyordu: “Yeni alfabenin kabulü sorununu halletmemiz gerekiyor. Çoğu insan Latin alfabesini kabul etmek düşüncesindedir” (Ayca, 2010:141).

Yeni Alfabe Komitesi'nin asıl amacı müslüman -Türk dünyasının tek alfabe çevresinde birleşmesi idi. Komite bu birliği müslüman-Türk dünyasının gelişiminde önemli unsurlardan biri olarak görüyordu. Yeni alfabe konusunun ortaya çıkışı bazıları için “Arap alfabesi değiştirilirse Türk milletinin sonu nasıl olacaktır” sorusunu da beraberinde getirmiştir. Samed Ağamalıoğlu, milletle alfabenin karıştırılmaması gerektiğini savunmuştur.

Samed Ağamalıoğlu'na göre, bu şekilde düşünenler, Arap alfabesi kullanmayanların İslam diniyle, İslam ilmiyle ilişkisi olmayan halklar olduğunu düşünenlerdir, ama bu yanlış düşüncedir. S.Ağamalıoğlu'na göre, millet, tarih, dil ve din meseleleri üzerine ciddi düşünmek gerekir. Alfabe, dil ve yazı üzerine ise konuşmanın zamanı gelmiştir ve yeni alfabe müslüman dünyasını, Türk halklarını, Doğu'yu daha ileriye götüren alfabe olacaktır.

S.Ağamalıoğlu, yeni ve eski alfabe savaşında yeniliğin kazanacağına inanıyordu. O şöyle yazıyor: “... iş eskilik ve yenilik üzerinedir. Yukarıda söylediğimiz gibi, Arap alfabesi eskilikle alakalıdır ve Arap alfabesi eskiliğe hizmet ediyor, yenilik ise yeni alfabeyle bağlıdır ve yeniliğe yeni alfabe hizmet edebilir” (Ağamalıoğlu, 1925:22).

XX. yüzyılın 20. yıllarında Azerbaycan hükümeti alfabe meselesine özellikle önem veriyordu. Azerbaycan hükümeti başkanı Samed Ağamalıoğlu tarafından *Türk Grameri* eserinin müellifi, menşece Kırım Tatarı olan Türkolog Bekir Çobanzade'nin, Kırım'dan Azerbaycan'a davet edilmesi de bu mesele ile ilgili idi. Bekir Çobanzade Bakü'ye Yeni Türk Alfabeti Komitesi'ne danışman olarak davet edilmiştir. Bekir Çobanzade'nin Latin alfabesini “Şark alfabesi” adlandırması da tesadüf değildi (Babayev, 1998:67).

6. Birinci Türkoloji Kurultayı'nda alfabe tartışmaları.

Birinci Türkoloji Kurultayı'ndan dört-beş ay sonra, Azerbaycan'daki Yeni Alfabe Komitesi'ne münferit cumhuriyetlerden yeni alfabe projeleri gönderilmiştir. Ancak gönderilen bu projeler Azerbaycan'ın kabul ettiği yeni alfabeyle göre önemli farklılıklar göstermiştir. Bu nedenle yeni alfabe ile ilgili projelerin birleştirilmesine, daha doğrusu yeni alfabenin birleştirilmesine yönelik konferansların düzenlenmesine ihtiyaç vardı. Bu açıdan yeni alfabe ile ilgili yapılacak konferanslardan önce yeni alfabenin birleştirilmesi için ciddi çalışmalar yapılması gerekiyordu. Bu ciddi görevleri yerine getirebilmek için *Yeni Alfabe Komitesi* üyelerinin farklı Cumhuriyetlerde yeni alfabe projesini tartışmaları ve ortak kurallar oluşturmayı başarmaları gerekmektedir. Azerbaycan'ın kabul ettiği yeni alfabe projesine istinaden binlerce kitap basıldığını da belirtmekte fayda var. Türkoloji Kurultayı'nda sadece Azerbaycan Türklerinin değil, SSCB'de yaşayan diğer Türkçe konuşan halkların da alfabe sorunları tartışılmıştır. Türkiye'de alfabe sorunu, 1926'da Bakü'de yapılan Birinci Türkoloji Kurultayı'ndan sonra daha aktüel olmuştur. Alfabe, her edebî dilin gelişmesinde vazgeçilmez bir rol oynamaktadır. Deneyimler, dünya halklarının yazılı edebî dillerinin alfabe yoluyla yüksek ilerleme seviyelerine çıkabildiklerini göstermektedir. Oluşturulacak tüm Türk edebî dilinin oluşmasında ve gelişmesinde Türk halkları için kuşkusuz ortak alfabenin özel bir önemi olabilir. Latin alfabesine dayalı ortak bir alfabenin oluşturulması, ortak bir Türk edebîyat dilinin oluşumunu gerçekleştirecek ve oluşum hızını artıracaktır. Ortak alfabe, Türkçe konuşan halkların tarihini, kültürünü, folklorunu ve geleneklerini öğrenmede ve tanıtmada büyük rol oynayabilecektir. Türk dünyası için son derece gerekli olan bu sorunun çözümü, başta Türkologlar olmak üzere tüm aydınlar için acil bir görev olarak kalmaktadır.

1926 yılında Bakü'de düzenlenen I. Türkoloji Kurultayı'nın temel amacı, SSCB'de yaşayan Türkçe konuşan halkların Latin alfabesine geçişi ve ortak bir alfabenin oluşturulmasıydı. Kurultay'da üç ana konu tartışılmıştır: “*Türk halklarının tarihi, Türk*

halklarının etnografyası ve Türk halklarının dili. Kurultay'da belirlenen 7 ana sorundan biri de ortak alfabe sorunu'du” (I Bakü Türkoloji Kurultayı, 2006:11).

Genel olarak, ortak bir dil, ortak bir alfabe ve ortak bir terminoloji konuları XX. yüzyılın başından itibaren büyük önem kazanmıştır. Profesör H. Develi şöyle yazıyor: “XIX. yüzyıl öncesi iletişim ihtiyacı bugünkü kadar yoğun değildi ve sınırlı sayıda insanın ortak bir dilde iletişim kurması toplumsal işlevlerin yürümesi için yeterliydi. XIX. yüzyıl sonrası modernleşme sürecinde yöneten-yönetilen ilişkisinin daha sıklaşması, bilim ve kültürel etkileşimin hızlanması Türkçe'nin bütün İmparatorlukta öğretilmesini gerekli kıldı. Diyebiliriz ki, entelektüel alanda Türkçe'nin en yaygın olarak öğrenildiği ve kullanıldığı dönem XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreği olmuştur. Bütün Balkanlar, Anadolu, Irak, Suriye ve Mısır'ın büyük şehirleri Türkçe'nin yoğun bir şekilde ortak dil olarak kullanıldığı yerler olmuştur” (Develi, 2021:40).

Kurultay'ın en gürültülü ve hararetli tartışılan konusu alfabe konusuydu. Alfabe tartışması beş oturumu (9-13) kapsamıştır (Hacıyev, 2013:95).

Kurultay kararlarının uygulanmasına daha sonra suni engellerin yaratıldığını, Türkçe konuşan halkların kültürel entegrasyonunu amaçlayan bu çalışmanın siyasi amaçlara kurban edildiğini de üzülenek belirtmek gerekmektedir. Azerbaycan dilbilimcilerinin büyük çoğunluğu totaliter rejimin baskılarına maruz kalmıştır. Burada belirtmek gerekir ki, tüm Azerbaycan aydınları Latin alfabesine geçişten yana değildi. Azerbaycan aydınları arasında Ali Bey Hüseyinzade'nin Latin alfabesi konusundaki tutumu da çok ilginçti.

7. A. Hüseyinzade'nin alfabe konusundaki tutumu.

Alfabenin her milletin oluşturduğu millî ve manevi değerlerin ve yazılı kaynakların korunması ve gelecek nesillere aktarılması için önemli bir kaynak olduğu bilinmektedir. Ne yazık ki XX. yüzyılda Azerbaycan'da alfabe üç kez değiştirilerek milletin tarihi ve kültürel gelişimine büyük bir darbe vurulmuştur. Asrın başında aydınlar arasında alfabe konusunda çelişkili görüşler vardı. Örneğin, Türk halklarının ortak birliğinin sadık bir savunucusu olan A.Hüseyinzade, Azerbaycan Türkleri'nin kullandığı Arap alfabesinin değiştirilmesinden yana değildi. Ali Bey'e göre alfabeyi değiştirmek kurtuluşun yolu değildir. Hüseyinzade, Arap alfabesini tüm Müslümanları birleştirmenin bir aracı olarak görmüştür. Alfabe değişikliğinin neden olduğu maddi ve manevi zararı en baştan gören A. Hüseyinzade bunun önemli bir sorun olduğunu düşünmüştür (Alakparova, 2010:30).

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında ortak dil birliğini teşvik eden A.Hüseyinzade alfabe konusunda tutucu bir tavır almıştır. Hüseyinzade, Arap alfabesinin değiştirilmesine karşıydı. Zira *Tercüman* gazetesinin Türkçe konuşan halklar arasında yayılmasında mühim rolü Arap alfabesiyle yayımlanması oynamıştır. Yani Türkçe konuşan halkların çoğu o dönemde Arap Alfabeti kullanmaktaydı. A.Hüseyinzade, Azerbaycan halkının Arap alfabesini kullanarak oluşturduğu yazılı kaynaklara dayanarak alfabenin değiştirilmesine de karşıydı. Ali Bey Hüseyinzade, 1926'da Bakü'de düzenlenen I Türkoloji Kurultayı'nın 131 katılımcısı arasında da yer almıştır. O, Kurultay'a onursal temsilci olarak davet edilmiştir.

Ali Bey Hüseyinzade, günlüğünde alfabe konusuna da değinmiştir. Onun, Arap alfabesini savunması Latin alfabesine karşı olumsuz bir tavır olarak değerlendirilemez. O sadece alfabeyi *günün ve anın şerrine* kurban etmenin acı sonuçlar doğuracağını düşünmüştür ve alfabeyi ilerleme yolunda bir engel olarak görmemiştir. O, Arap harflerinin estetik değerinden, birer sanat eseri olan cami duvarlarındaki levhalardan söz etmiştir. Basimevlerinde kullanılan 250-300 harfi bir derece azaltmak mümkündür. Harf değiştirmek zorunlu değildir (Hasanova, 2006:100).

Buradan, Azerbaycan'ın ileri görüşlü aydınlarının hepsinin, Arap alfabesinin Latin alfabesi ile değiştirilmesine karşı aynı tavrı sergilemedikleri anlaşılmaktadır. Latin alfabesinin bilim ve gelişim alfabesi olduğu şüphesizdir, ancak bu alfabenin Azerbaycan ve Türkiye arasında dil birliğini, yani iletişim birliğini bozmuştur. Farklı telaffuzlara rağmen aynı imlanın

olması sadece Türkiye ve Azerbaycan ile değil, tüm Türk dünyası ile bağların kopmasına neden oldu. Azerbaycanlı aydınlar, sadece Azerbaycan'daki alfabe değişikliği ile yorum yapmakla kalmamış, Türkiye'deki süreçlere yönelik tutumlarını da dile getirmişlerdir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi SSCB'de yaşayan tüm Türkçe konuşan halkların alfabe sorunları Kurultay'da yer almıştır. 20'li yıllarda, Rus yazısını koruyan Çuvaşlar hariç tüm Türkçe konuşan halkların hepsi 1922-1929'da yerel cumhuriyetçi bilim topluluklarının yakın işbirliğiyle Latin alfabesine geçmiştir. 1927'de *Birleşik Yeni Türk Alfabesi* hazırlanmıştır. Bu alfabe 33 harften oluşuyordu. Bu harflerden 23 tanesi günümüz Türk harfleriyle aynıdır. Sovyet Türkleri bu alfabeği 1927'de kabul etseler de bu karar bariz nedenlerle uygulanamadı.

Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş süreci, SSCB'de yaşayan diğer Türkçe konuşan halklardaki sürece bağlıydı. Bu nedenle Latin harfleriyle yazılan eserler Azerbaycan Türkleri için çok değerliydi. Tatar bilim adamı Şeref Galimjan da Alfabe hareketinin öncüsü olarak Mirza Fatali Ahundzade'yi göstermiştir. O M.F. Ahundzade'nin devamcısı olarak, Arap yazı tiplerini Latin alfabesine yaklaştırmayı, ancak sağdan sola yönlendirmeyi savunanlar arasında Kafkasya'daki *Şarki-rus* gazetesinin kurucusu ve editörü ve daha sonra *Rossiya ve Novoye Vremya* monarşist gazetelerinin çalışanı olan Mehmedağa Şahtahtlı'yı, o zamanlar Orenburg'da *Vakit* (zaman) gazetesinin kurucularını, alfabesi tüm projeler arasında en iyisi olan ancak başarılı olamayan altın madenlerinin sahipleri Ramiyev kardeşlerini ve Kazan'da büyük bir matbaası olan Rus Haritonov'u göstermiştir.

Ş.Galimjan daha sonra şöyle yazmıştır: “Avrupa savaşı sırasında Latin alfabesinin kabulü meselesi İstanbul Üniversitesi'nde bir süre tartışılmasına rağmen kabul edilmemiştir. Son yıllarda Türkiye'de Ömer Tahsin'in konuşmasında ve bazı aydın kesimler arasında Latin alfabesinin kabulü istenmekte. *Cumhuriyet* ve *Hikmet-i Millîye* gazetelerinin bu fikri desteklemelerine rağmen çoğu Türk gazeteleri bu fikre karşı çıkıyor” (Galimjan, 1926:60).

Yeni Alfabe Komitesi'nin gündeme getirdiği alfabe konusu XX. yüzyılın 20'li yıllarından sonra tartışma konusu haline gelmiştir, ancak konuyu Celil Memmedguluzade XX. yüzyılın başında tartışma odağına çevirmiştir. Azerbaycanlı oyun yazarı ve yayıncı C.Memmedguluzade, Latin alfabesine geçişin katı destekçilerinden biriydi. O, I Türkoloji Kurultay'ında "Latin alfabesine geçerek Avrupa kültürüne katılıyoruz" fikrini ortaya atmıştır. Bunun aksine Tatar halkının temsilcisi Galimjan Şerif, Arap alfabesinin korunmasından yanaydı. O, Arap alfabesinin Türkçe konuşan halklar arasında kültürel birlik oluşturduğunu özellikle vurgulamıştır (Ayca, 2010:144).

Azerbaycanlı dilbilimci Adil Babayev B.Çobanzadenin Türkçe konuşan halkların Latin alfabesine geçişinin destekçisi olarak aşağıdaki önerilerini şöyle sıralamıştır:

1. Birleşik alfabe tamamen Latin alfabesine dayanmalıdır. Latin alfabesinde bağımsız sembollerle temsil edilemeyen Türk-Tatar dillerinin kendine özgü sesleri için Latin sistemine uygun yeni semboller oluşturulmalıdır.
2. Fonetik olarak benzer sesler için grafik olarak benzer işaretler kullanılmalı;
3. Fazla işlek sesler için daha sade işaretler kullanılmalı;
4. Türk-Tatar dilleri için ortak işaretler kullanılmalı;
5. Her bir lehçenin spesifik sesleri gösterilmeli ve bu sesler için grafik seçme imkanı o lehçenin temsilcilerine bırakılmalı. Grafik seçiminde ise Latin sisteminden uzaklaşmamalı;
6. Birleşik Türk alfabesi için Azerbaycan'da kabul edilen Latin alfabesi esas alınmalı. (Babayev, 1998:59).

Dergide yer alan I Türkoloji Kurultayı başlıklı makalede şöyle yazıyordu: “Türklerin yeni alfabe konusundaki fikirleri de Azerbaycan'da büyük ilgi görüyordu. Tiflis'te basılan *Dan Yıldızı* dergisi, *Milliyet* gazetesinin 29 Haziran 1928 tarihli yazısını olduğu gibi basmıştır.

Makalede adı geçmeyen yazar, yeni harflerin benimsenmesi ve uygulanması sürecinde yeni bir imla sözlüğü, okuma kitabı ve etkinlik programı hazırlanması gerektiğini yazmış ve yeni alfabenin nasıl olması gerektiğine dair önerilerini ortaya koymuştur”.

1939 yılında Latin alfabesinden Kiril alfabesine dayalı yeni Azerbaycan alfabesine geçiş kararı alınmıştır. Böylece 1924'ten 1939'a kadar geçen on beş yılda, halkın yazı kültürü arka arkaya iki ağır darbe almıştır. Buna rağmen Azerbaycan Türkçesi tüm bu yıllar boyunca zorlukla da olsa saflığını korumayı başarmış, bilim ve kültür ile edebiyat ve gazetecilik alanında büyük bir potansiyele sahip olduğunu göstermiştir. Böylece, 1939 yılında Azerbaycan'da 10 yıldır kullanılan Latin alfabesi yerini Kiril alfabesine bırakmıştır. Bu, Türk halklarının birleşmesini engellemek için uygulanan bir Sovyet politikasıydı. Her şey yeniden tekrarlanmış, Türkler yine ayrılığa mahkum edilmişti. Arap alfabesini destekleyenlerin görüşleri tekrar geçerli hale gelmiştir: “Artık bir Özbek, Azerbaycan Sabir’ini, bir Türkmen, Kazan’ın Fatih Amirhanı’nı, Cihan Çelebi’sini, bir Çuvaş, Kırmılı İsmayil Gasprinski’yi rahat şekilde okuyamayacaktır...”. (Nazmi, 1928:2). Azerbaycan SSC'nin Latin alfabesine geçmesinden 5 yıl sonra Türkiye de bu alfabeğe geçti ancak 10 yıl sonra Stalin, Türklerin bu hamlesine karşı Sovyetler Birliği'nin tüm Müslüman ülkelerine Kiril alfabesini uyguladı. Bu da Türk dünyasının birbirleri ile alakasını zayıflatmış oldu. Türk dünyasında ortak alfabe meselesi de böylece durmuş oldu. Sovyetler döneminde Sovyet egemenliği altında olan tüm Türk halkları yeniden kiril alfabesine geçmek zorunda kaldı. E.İbrahimov bu konuda şöyle yazıyor: “1940 yılında kullanılmaya başlanan Kiril alfabeleri her cumhuriyet için ayrı ayrı karakterler göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Bu Rusların özel tercihine dayanıyordu. Paralel karakterler kullanılmış olsaydı o zaman Türk boyları değişik lehçelerde yazılmış metinleri, en azından ortak öğeler söz konusu olduğunda, çok kolay anlayabilirlerdi. Alfabe örüntüsündeki karışıklık, şuuraltındaki hızlı çağırışma engel oluyordu” (İbrahimov, 2016:216).

8. Sonuç

1923 yılından itibaren Latin kökenli alfabeğe geçiş süreci hızlandırıldı. 1926'da toplanan Birinci Umumittifak Türkoloji Kurultayı'nın tavsiyelerine cevaben, 1 Ocak 1929'dan itibaren Azerbaycan'da Latin alfabesi yaygın olarak kullanılmaya başlandı.

Kısa sürede Latin alfabesinin kullanılması Azerbaycan'da geniş kitleler arasında cehaletin ortadan kaldırılması için çok elverişli bir zemin oluşturdu. Tüm bu başarılarına rağmen, 1 Ocak 1940'ta bu alfabenin yerini Kiril alfabesine dayalı yeni bir alfabe aldı.

Yarım asırdan fazla bir süre zarfında Kiril alfabesiyle Azerbaycan'da bilim ve kültürün değerli örnekleri yaratılmıştır. Ancak Kiril yazısının dilimizin ses yapısına uygun olmaması, Azerbaycan aydınlarını sürekli olarak bu alfabeği geliştirmeye yöneltmiştir. Tecrübe, Kiril alfabesini dilimizin ses yapısına uyarlamak için ne kadar çaba sarf edilirse edilsin, en uygun versiyona ulaşmanın imkansız olduğunu gösterdi, bu da bir gün değiştirilme olasılığını güçlendirdi.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra ortaya çıkan tarihi şartlar, milletin dünya milletlerinin ortak yazı sistemine katılması için yeni perspektifler açmış ve Azerbaycan alfabesinin Latin alfabesine kavuşturulmasını gerekli kılmıştır. Bu da, ilgili yasanın kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Şöyle ki, Azerbaycan'da 1990 yılından itibaren Latin alfabesine geçiş konusunda girişimler yeniden gündeme gelmiştir. Afad Gurbanov, yeni ve bağımsız bir alfabeğe geçme ihtiyacını bilimsel gerçeklerle gerekçelendiren ilk bilim adamıydı. 1 Ağustos 1990'da onun girişimiyle Azerbaycan Alfabe Komisyonu kuruldu ve alfabe uzmanı olarak bilgi ve becerileri dikkate alınarak komisyonun başkanlığına atandı. 1992 yılında Azerbaycan Alfabe Komisyonu tarafından derlenen yeni alfabe onaylanarak uygulanmaya başlandı.

Kaynaklar

- Ağamalıoğlu, S. (1925). *Türkoloji Kurultay bize ne verebilir?* - Kommunist, 9 noyabr.
- Ağamalıoğlu, S. (1927). *Kimden ve tarihten*. Bakü: Maarif.
- Aşırılı, A. (2009). *Azerbaycan metbuat tarihi*. Bakü: Elm və təhsil Yayınları.
- Ayca, E. (2010). Azerbaycanda Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri. *Bilgi Dergisi*, Sayı 54.
- Babayev, A. (1998). *Bekir Çobanzade*. Bakü: Şark-Karb.
- Develi, H. (2021). Dünya Dili mi Türkçe, Üsküdar https://www.academia.edu/68982839/D%C3%BCnya_Dili_mi_T%C3%BCrk%C3%A7e
- İbrahimov, E. (2016). Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe Ve İmla Sorunları. *Gazi Türkiyat*, 213-220. https://www.academia.edu/37427812/EI%C3%A7in_%C4%B0brahimov_2016_T%C3%BCrk_D%C3%BCnyas%C4%B1nda_Ortak_Konu%C5%9Fma_Dili_Olu%C5%9Fturulmas%C4%B1nda_Alfabe_ve_%C4%B0mla_Sorunlar%C4%B1_Gazi_T%C3%BCrkiyat_18_s_213_220
- İsahanlı, İ. (2018). Ferhat Ağazade ve Latin alfabesi, *Journal of Azerbaijani Studies*, 14-72. <https://web.archive.org/web/20140902140755/http://dSPACE.khazar.org/jspui/bitstream/123456789/1315/1/02%20Isaxan%20Isaxanli.pdf>
- Galimjan, Ş. (1926). *K vaprosu o prinyatii dlya narodnostey latinskovo şrifta, Tatarskaya Coç. Cov. Respublika*. Kazan: İzd.vo. Tatarskaya Soi.Sov.Ree
- Hacıyev, T. (2013). *Türklər Üçün Ortaq Ünsiyyət Dili*. Bakı: Təhsil.
- Hagverdiyev, A. (2005). Seçilmiş eserleri iki ciltte, II cilt “*Lider neşriyat*” Bakü: Bilim.
- Halilov, B. (2016). *Türkologiyanın tarihi: XX. asrın 20 - 30 lı yılları*, Bakü: Bilim.
- Hasanova, S. (2006). *Ali Bey Hüseyinzadenin dincilik görüşleri*, Bakü :Bilim.
- Latin esaslı yeni türk alfabesi ve I Bakü Türkoloji Kurultayı (2006). *Bibliyografi*. Bakü:Bilim
- Molla Nasreddin dergisi. (2002). On ciltte. II cilt. (1906-1907'li yıllar). Bakü: *Azerbaycan Devlet Neşriyyatı*.
- Nazimi, A. (1928). *Türkiyede latin alfabesi*. Bakü: Dan yıldızı.
- Nerimanoğlu, V.N., Öner, M. (2006). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı. Tutanaklar*. Ankara: *Türk Dil Kurumu Yayınları*.
- Resulzade, M. (2012). *Eserler III Cilt, (1915-1916)* Bakü: bilim.
- Sadıgova, S. (2020). *Neriman Nerimanov ve Azerbaycan dili*. Bakü: Respublika. - 15 iyul. S. 136. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2020_15346.pdf

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 - Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1279613>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 08.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 27.10.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Yoqubov, I. (2023). Meşreb Divânında Kullanılan Hâl Eklerinin Özellikleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 493-500.

MEŞREB DIVÂNINDA KULLANILAN HÂL EKLERİNİN ÖZELLİKLERİ
Characteristics of case suffixes used in Meşreb's divan
İXTİYOR YOQUBOV¹

Öz

Çağatay Türkçesi 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına kadar Orta Asya'da yaşayan Türkler tarafından kullanılan yazı dilinin adıdır. Bu yazı dili bugün Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi olarak varlığını devam ettirmektedir. Rahim Baba Meşreb Çağatay Türkçesinin son döneminde yaşamış bir şairdir. Yaşam tarzı, dünyaya bakış açısı, farklı üslubuyla yaşadığı dönemdeki diğer şairlerden ayrılan Meşreb özellikle Türkistan sahasındaki en önemli şahsiyetlerden biridir. Şairin eserleri toplum belleğinde yer alan şiirleri yalnızca Türkistan'da değil Türk edebiyatının hâkim olduğu bütün bölgelerde tanınması gerekmektedir.

Meşreb o dönemin hikmet dolu şiirleriyle, önemli görüşleriyle ve tasavvufi bilgileriyle şöhret kazanmasına rağmen, ne yazık ki günümüzde pek fazla tanınmamaktadır. Bu makalede Rahim Baba Meşreb'in yeni bulunmuş Divân'ındaki (Semerkant Nüshası) hâl eklerinin kullanım özelliklerini aydınlatmak ve bu nüshayı tanıtmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Meşreb Divânı, Hâl Ekleri

Abstract

Chagatay Turkic is the name of the written language used by Turks living in Central Asia from the beginning of the 15th to the early of 20th century. This written language continues its existence today as Uzbek Turkic and New Uyghur Turkic. Rahim Bobo Mashrab was a Kalandar poet who lived in postclassical period of Chagatay Turkic. The poet who was different from other poets in his era with his worldview, extraordinary life style and different character was a renowned person especially in Turkistan. Mashrab with his books and poems that are never forgotten is a significant poet who must be known not only in Turkistan, but also in all areas of Turkic-Islamic literature.

¹ Doktora Öğrencisi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Muğla/Türkiye
El-mek: ixtioryoqubov08@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-7914-725X>

Although Meşreb gained fame with his wise poems, important views and mystical knowledge of that period, unfortunately, he is not known much today. In this article, it is aimed to elucidate the usage features of case suffixes in Rahim Baba Meşreb's newly discovered Divan (Samarkand Copy) and to introduce this copy.

Keywords: Chagatai Turkic, Meşreb's Poem, Case Suffixes

1. Giriş

Çağatay Türkçesiyle yazılmış pek çok eser genel olarak incelenmiş ve büyük ölçüde ortaya konmuştur. Ancak son dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerin çok az incelendiği görülmektedir. Bir dilin gramer yapısını anlamak için onun diğer dillerden ayıran gramer ölçütlerini iyi anlamak gerekir. Bu sebeple dünya dillerinin birçoğunda hâl kavramı bulunmakla birlikte, bunların sayısı, şekli ve işlevselliği farklıdır. Örneğin Eski Yunancada beş, Latince de altı hâl varken bunların asıl kaynağı olan Hint-Avrupa ana dilinde sekiz hâl bulunmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerindeki hâl ekleri de farklıdır. Günümüz Özbek Türkçesinde altı hâl eki varken Yeni Uygur Türkçesinde dokuz hâl ekinin var olduğu bilinmektedir. Prof. Dr. Ahmet Buran, Fransızca ve Farsça gibi hâl kategorisi bulunmayan dillerde bu eklerin işlevini, bazı ön ekler ve kelimelerin değişik dizilişleriyle meydana gelen gramer şekillerinin karşıladığını belirtir (Buran, 1996: 12).

Çağdaş Türk lehçelerinin dili ve edebiyatını daha iyi anlamak isteyen Türkologlar öncelikle Harezmi sonra Çağatay Türkçesinin yayılım alanlarını ve gelişim dönemlerini iyi bilmesi gerekir. Bir lehçenin geçmiş dönemlerinin tanıkları edebî metinlerdir. Çağatay Türkçesinin son dönemine ışık tutan en önemli metinlerden biri de Rahim Baba Meşreb'in eseridir. Meşreb'in eserlerinin incelenmesi dönemin dil özelliklerinin daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir.

Çağatay Türkçesinin son dönemini oluşturan 17-19. yüzyıl arası, bazı araştırmacılara göre Gerileme ve Çöküş Devri (Köprülü, 1945:3), bazıları ise Klasik Sonrası Devri olarak adlandırmaktadır (Eckmann, 1988:21). Bu dönem Hanlıkların iktidar mücadelesine girdikleri, Türkistan birliğinin korunamadığı bir dönemdir. Sanat ve edebiyat çalışmalarının sekteye uğradığı bu dönemde pek çok şair ve yazarlar olmasına rağmen başarılı eserler verememişlerdir. İşte böyle bir siyasi ortamda halk dilinin başarılı bir şekilde kullanımı ve özgün ifade biçimi ile ün kazanan Meşreb, klasik edebiyatın gazel, müstezad, muhammes, murabba, kaside, rubai, tuyuğ, ferd, kıta, terci-i bend gibi pek çok eser vermişlerdir. Meşreb'in eserleri üzerinde çalışan ile ilgilenen Özbek araştırmacıları Botirxon Valixojayev, Abdureşit Abdugafurov, Jelaliddin Yusufiy, Erkin Musurmanovlar birçok eser vermişlerdir. Hatta Meşrebe özgü "meşrebane" üsluptan söz etmektedirler, Meşreb üslubunun özellikleri sade ve samimi olması, vezin ve kafiyelerin halkın canlı diline uygun hâlde düzenlenişi ve gazellerinin lirizmidir. Bu yüzden Meşreb'in eserlerindeki dil ve üslup özelliklerinin incelenmesi ve son dönem Çağatay Türkçesindeki metinlerin araştırılması Türklük bilim için önemli bir eksiği tamamlayacaktır.

2. Meşreb ve Divân'ı

Türkistan bölgesinin Nemengan vilayetinde doğan Rahim Baba Meşreb dini tasavvufi anlamdaki ilk eğitimini doğduğu yer olan Nemengan şehrinde Ahund Molla Bazar'dan almıştır. Tasavvufi bilgileriyle şöhret kazanan Meşreb sonra Nakşibendi şeyhi Hidayetullah Afak Hocanın dergâhında çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Meşreb mahlasını da hocası Afak Hoca vermiştir. Meşreb, ömrünün büyük bir kısmını Türkistan'dan Hindistan'a ve Arap memleketleri

coğrafyasına seyahat ederek değerli mutasavvıflar ile görüş alışverişinde bulunarak geçirmiştir. Meşreb bilim dünyasına birçok eserler kazandırmıştır. Onun “Hac-name Şehid-name”, “Kimya”, “Kitab-i Mebde-ı Nur” adlı eserleri medreselerde kaynak eser olarak okutulmuştur.

Meşreb 1711. yılında Belh valisi Mahmut Katağan’ın emri ile idam edilmiştir. Mezari Belh şehrinde dir. Onun eserleri bugünkü Özbekistan ve Afganistan Türkleri arasında çok okunmakta ve şöhreti hâlâ korunmaktadır.

Özbekistan’da Meşreb Divânı’nın birçok nüshası var olduğu bilinmektedir (Gedik, 2010:43-44). Üzerinde çalışma yapmış olduğumuz nüsha 18. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış Semerkant nüshasıdır. Bu nüsha 16 × 25 cm ebadında, 293 varaktan (586 sayfa) oluşmakta ve her sayfasında 11 satır bulunmaktadır. Sayfa numaraları gösterilmemiştir. Konu başlıkları kırmızı mürekkeple, olaylar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Metinde cetveller bulunmamaktadır. Ta’lik yazı ile yazılmış, hareke kullanılmamıştır. Yazma oldukça okunaklıdır. Sayfalardaki ufak tefek siliklikler ve karartılar dışında okumayı güçleştirecek herhangi bir olumsuzlukla karşılaşılmamaktadır. Nüshanın son dört sayfası kayıptır. Söz konusu nüshanın dil özellikleriyle ilgili araştırmalar yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu Divân nüshasının diğer nüshalarına göre daha iyi olduğu görülmektedir. Üzerinde doktora çalışması yaptığımız bu nüsha Semerkant Devlet Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. E. Musurmanov’un şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır.

Semerkant Devlet Üniversitesi kütüphanesinde Meşreb eserlerinin ondan fazla nüshaları mevcuttur (Musurmanov, 2015:28).

Doğu Türkçesinin bugün hangi çağdaş Türk lehçesinden oluştuğu hakkında kesin bir şey söylemek güçtür. Ancak dönem ve saha üzerine yapılacak çalışmalar ve ağız araştırmalardan yola çıkarak lehçelerin grammer özelliklerini ortaya çıkarmak mümkündür. Bu makalede Çağatay Türkçesinin genel dil özellikleri çerçevesinde Meşreb Divânı metni üzerinde tespit ettiğimiz dil özelliklerinden hâl eklerinin kullanılış durumlarını, gramer özelliklerinin kullanımlarını açıklamaya çalışacağız.

Dilin söz varlığının önemli bir parçasını oluşturan isimler; varlıkları, duygu, düşünce ve durumları tek başlarına bildirme özelliğine sahip anlamlı dil birimleridir. Ancak isimlerin söz diziminin bir parçası olabilmeleri için başka kelimelerle ilişki içinde olmaları gerekir. İsimlerin isimlerle (adlara, zamirlere, sıfatlara) fiillerle ve edatlarla kurdukları ilişkiler sırasında içinde buldukları durumlar, *ismin hâlleri* olarak ifade edilir. Her ilişkinin de ifadesi için isim farklı bir hâl gösterir. Bu hâlleri gösteren ekler de *hâl ekleridir* (Ergin, 1990:215). Hâl eklerinin temel işlevi, isimlerle diğer kelimeler arasında çeşitli anlamsal ilişkiler oluşturarak kelime grubu ve cümle denilen söz dizimsel yapıların ortaya çıkmasını sağlamaktır.

Metinde hâl ekleri şu şekilde kullanılmıştır:

Yalın hâli: Yalın hâli Türk lehçelerinde hemen hemen aynı durumlarda görülmektedir. İsmi karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiç bir münasebet etmeyen şekildedir. İsimlerin başka bir unsura bağlı olmayan normal teklik, çokluk ve iyelik şekiller yalın hâlde bulunurlar (Sev, 2001:47). Metinde yalın hâli isimlerde, zamirlerde, sıfatlarda ve başka durumlarda kullanılmaktadır:

<i>rahîm baba koydılar</i>	(12/1)
<i>men anğa rızâdur men</i>	(2a/7)
<i>mahmûd şâh eşitgil</i>	(11b/3)
<i>yantak otumı yahşidur</i>	(54b/11)

İlgi hâli eki {+nıng, +nıng, +nI}: İlgi hâli, bir ismin başka bir isimle olan ilgisi olduğunu gösteren hâl ekidir. Günümüz Özbek Türkçesinde ilgi hâl eki +nıng şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu ekin son dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde iki şekli +nI ve +nıng kullanılmıştır. Bu hâl ekinin kökeni ve lahçelerdeki oluşumu hakkında birçok araştırmacı farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Räsänen'e göre ilgi hâl eki günümüz Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Karaçay-Balkar ve Kumık Türkçesinde /+nI/ ilgi hâl eki kullanmıştır (Räsänen, 1957: 132). Talat Tekin'e göre bu ekin Ana Altayca'da /+n/ şeklinde olduğu ve bağlayıcı ünlüyle /+In/ şekline dönüştüğü genellikle kabul edilmiştir (Tekin, 2003:162). Nalbant /+nI/ ilgi hâli ekinin Mahmud Kaşgari'nin Divanü Lugati't-Türk'te sıklıkla karşımıza çıkan +nıng ve +nIg şeklindeki bu ek sonundaki /g/ sesinin erimesi sonucunda ortaya çıktığını belirtir. (2018: 28). Bazı araştırmacılar bu ekin kısaltılmış genitif ek olarak adlandırmışlardır (Eckmann, 1988: 231). Üzerinde çalışma yaptığımız Meşreb Divânı metninde bu ek /+nıng ve /+nI/ şeklinde karşımıza çıkmaktadır:

Örnek:

meniñ atımnı atam ħudäybërdi koyup erdi

şäh meşrebni anaları (1b/3)

şafanı üstiğa üzüm (1a/4)

cân-u dil birle seniñ boynuñda bağlapdur kemer (51b/5)

Görüldüğü gibi metinde ilgi hâl eki görevinde bazen yükleme hâli +ni, +ni eki kullanılması kurallaşmış durumdadır.

Yükleme hâli eki {+nI +nU}: Yükleme hâli ismin geçişli fiillerin doğrudan doğruya tesiri altında olduğunu ifade eden şekildir. Bazı araştırmacılar Özbek Türkçesinde görülen bu eki köken olarak /+nıng/ ekinden geldiğini ve konuşma dilinde yaygın olarak kullanılan ilgi hâl eki sonundaki damak n'sinin düşmesi sonucunda ortaya çıktığını ifade etmişlerdir (Aliyev vd, 1994: 117). Eckmann'a göre bu ek belirtme hâli eki /+nI/ ile aynı olduğu analogi yoluyla /+(I)n/ belirtme hâli eki de ilgi hâli eki işlevinde kullanılabilir (Eckmann, 1988: 57-58). Metinde yükleme hâli eki hem düz hem de yuvarlak durumda kullanılmıştır. Metinde yükleme durumu için isimlerden, zamirlerden ve iyelik eklerinden sonra sıklıkla ekin +ni, +ni, +nu, +nü şekli tespit edilmiştir:

kışını ħakkını yëdiñ (1a/8) ya da

elifni dilge cā ħılmağni bi'smi'llāhdın örgendim (18b/4)

dāvūd oğlunu bërıp (105b/8)

közünü yümüp kördü ki (58b/5)

Metinde yükleme hâl eki üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra +n şeklinin kullanıldığı durumlar da görülür:

mu'min uyun bozup zîr ü zeber ħıldım bu kün (29a /5)

dilni zengarın açğan āyna röğum këlmedi (44a/1)

ķızıl kiyip ķırmızı saçbağın salıp (72b/10)

ya da

ħamuş picağın her dem anı boynuğa koydum (75b/2)

Yönelme hâli eki {+ge, +ğa, +ke, +ka, +A}: Yönelme hâli ismin kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlamak için girdiği hâldir. Yaklaşma hâli eki (datif) eski Türkçeden beri kullanılmaktadır (Akar, 2020:223). Çağatay Türkçesinin devamı sayılan Özbek Türkçesinin konuşma ve yazı dilinde yönelme hâli ekinin tüm şekilleri (+ge, +ğa, +ke, +ka, +A) korunmuştur. Metinde yönelme hâli ekinin üç farklı imlâsı ile karşılaşmaktayız. Bunlardan birincisi arkaik olarak kabul ettiğimiz +gA, +kA yapısıdır.

çap kollarıga karasalar (18a/11)

haq yoluğa cānını bērdi (19b/9)

cānā saṅga men zār özüim (33a/4)

her pers mardakka (236b/5)

beşikke (51b/5)

başımga (9a/5) vb.

İkinci kullanımda yönelme hâl ekinin +a, +e şekilleridir. Bazı araştırmacılar bu ekin son dönem Çağatay Türkçesinde yaygın şekilde kullanım alanı bulunmadığını söylemişlerdir (Eckmann, 1988: 66-68). Ama Meşreb Divânı'nın bu nüshasında çoğunlukla 1. tekil şahıs iyelik eklerinden sonra *kaşım+a*, *cānım+a*, *başım+a* şekliyle oluşan kelimelerde kullanılmaktadır. Kanaatimize göre bu ek şekli Oğuzcanın etkisiyle kullanıldığı yönündedir:

tüşdi sevdāyi muḥabbet başıma

‘ār ēter merdüm kēlürğa kaşıma (4a/1)

cānā saṅga men zār özüim (32b/6)

yüz merte cānım kılay men aṅga kurbān (62b/6)

Bazen metinde ince sıradan ünlü taşıyan kelimelere yönelme hâl ekinin kalın sıralı geldiği durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Genellikle kelime sonuna gelen ve uyum sağlayan bu ek yalnızca alıntı kelimelerde değil Türkçe kelimelerde de uyuma uymayan örnekleri karşımıza çıkmaktadır.

elğa 16a/10

kemeğa 184a/9

üstığa 185a/2

sizlerğa 189a/2

Bulunma hâli eki {+dA, +tA}: Bulunma hâli, ismin kendisine bulunma ifade eden fiillere münasebette olduğunu gösteren hâlidir. Fiilin gösterdiği oluş ve kalışın yerini ve zamanını bildirir. Bunlar dışında tarz, durum, miktar, parça gibi fonksiyonları bulunmaktadır. (Sev, 2007:330) Metinde bulunma hâli eki genel olarak kelimeye bitişik yazılmıştır. Ekin ünlüsü için elif (l) kullanılmakla birlikte ince sıradaki bazı örneklerde he (e) ile yazıldığı da görülmektedir:

kanı kavm qarındaşım bu yolda bolsa yoldaşım (28b /8)

dīvāne kēlip eşikde yıglap türüpdür (35b/7)

hüdāperestlerniṅ arasında (63a/7)

ecelim sening ҡolungda (12a/7)

Bunun yanında bazen kalın sıradan olan kelimeler sonunda bulunma hâl ekinin *+ta* şekli kullanılmaktadır.

rūhim ҡaysi җarafta irdi (18a/4)

cān berey vaḳtta (43b/5)

ḳaydın kēlip ve ḳayda barur sen (99a/11)

Çıkma hâli eki {+dAn, +dIn}: Çıkma hâli kendisinden uzaklaşma ifade eden fiiller münasebetini gösterir. Eraslan ekin kökenini bulunma hâli ekine götürür ve şunları söyler: “+din/ +din, tın/ +tin n ağzına +dan/ +den, tan/ +ten çıkma hâl ekleri “yer” ve “cihet” bildiren isimden isim yapma eki +dın/ +din, +dun/ +dün ile +da/ +de, +ta/ +te bulunma hâl eklerinin karışımından oluşmuştur. Bunun esas sebebi her iki ekin temel fonksiyonlarının “yer” bildirilmesidir (1999:385). Metinde kullanılan bu ekin imlâsı tek şekillidir. Bazı araştırmacılar bu eki ayrılma hâli eki terimi kullanmışlardır. Metinde ister alıntı kelimelerde ister Türkçe kelimelerde çoğunlukla *+dIn* şeklinde yazılmıştır. Kelimelerde *+dAn* şekli az sayıda kullanılmıştır.

cayıdın türüp (8a/7)

ḥudādın ҡorḳmadıḡ mu (1a/7)

sendin (75b/11)

mendin rāzī bolḡıl (1b/5)

nimedın peydā bolḡansan (52a/3)

üç yıldan bēri (80a/9)

barçadan bezār özüm (33a/10)

ḳaydan taparman (85a/7) vb.

Araç hâli {+n, +In}: Araç hâli ismi fiile bir araç olduğunu ifade etmek için kullanılan hâldir. Ergin vasıta hâlini ismi fiile bir vasıta olduğunu ifade etmek için girdiğini ve ismi fiile bağlayan ek olduğunu belirtmiştir (Ergin, 1993: 228). Bazı bilim adamları bu ekin son dönem Çağatay Türkçesi zamanında kullanılmadığını sadece 15. Yüzyıla kadar kullanıldığını söylüyorlar (Aliyev vd., 1994:121). Araç hâl eki metinde *+n* ekinin kalıplaşmış şeklinin kullanıldığını görüyoruz:

āvāz birlen (88a/7)

ḳudreti birlen yarattı (201b/3)

luḫfung bilen (217a/10)

suḫan birle (189a/11)

3. Sonuç

Özbekistan ve Afganistan'da Meşreb Divânı'nın birçok nüshası olduğu bilinmektedir. Meşreb eserleri halk diline yakın bir dilde yazıldığı ve her yerde okunduğu için nüshalarının ayrı ayrı özellikleri vardır. Semerkant nüshasının genel yazım özelliklerine bakıldığında Arapça ve Farsça kelimeler aslına uygun tarzda yazıldığı görülmektedir. Metinde ek uyumsuzluğu ileri

düzeydedir. Meşreb Divânı'nın elimizdeki bu nüshası Son dönem Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtmakla birlikte Oğuz, Kıpçak ve Karluk Türkçelerinden de izler taşımaktadır.

Metnin genel yazım özelliklerine bakıldığı zaman Arapça ve Farsça kelimeler aslına uygun tarzda yazıldığı görülmektedir. Divânın yazıldığı dönemde ağız özellikleri, yazılı eserlerde kendini göstermeye başlamıştır. Bu yüzden Divân metninde farklı gramer yapılarla karşılaşılır.

Eserde kullanılan hâl ekleri ile Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin hâl ekleri örtüşmektedir. Metinde dikkat çeken dil özelliklerinin başında ilgi, yükleme ve belirtme hâl ekleri gelir. Çağatay Türkçesinin özelliği şudur ki bir hâl ekinin başka bir hâl eki yerine kullanıldığı durumlarla karşılaşmak mümkündür. İlgi hâl ekinin bazı hâllerde düzlük yuvarlaklık uyumuna uyduğu bazı hâllerde uymadığı görülmektedir. Eserde bu ek /+nİng/, ve /+nI/ şekillerinde kullanılması eserin halk ağzına yakın bir dilde yazıldığını göstermektedir. G.Abdurahmanov, Ş.Şaabdurahmanovlar tarafından ortaya konulan günümüzde yaygın olarak kullanılan Özbek Türkçesindeki +ni (tushum kelishigi) eki ilgi hâli ekinin +ning (qaratqich kelishigi) sonundaki damak n'sinin düşmesi sonucunda ortaya çıktığı yönündeki bakış açısı yanlıştır. Çünkü günümüz Özbek Türkçesindeki damak n'sinin korunduğu ilgi hâl eki (+niŋ) hâlâ yaşamaktadır.

Yükleme hâli eki hem düz hem de yuvarlak durumda kullanılmıştır. Yükleme hâli isimlerden, zamirlerden ve iyelik eklerinden sonra sıklıkla ekin +ni, +ni, +nu, +nü şeklinde gelmektedir. Metinde belirtme hâl eki farklı bir şekilde kullanılmıştır. Zamirlerin edatlarla kullanımında ilgi yerine belirtme hâl ekinin kullanıldığı durumlar da söz konusudur. İyelik ekinden sonra kullanılan +n belirtme hâl eki yükleme hâl eki işleviyle kullanılmıştır. İlgi çeken eklerden biri de yönelme hâli ekidir. Metinde bu ekin çeşitli fonetik varyantları: +ge, +ga +ke +ka +A yazıldığını görüyoruz. Bulunma hâl eki +da, +ta şeklinde, çıkma hâli eki çoğunlukla -dIn şeklinde kullanılmıştır. Bu gramer farklılıklar metnin canlı halk diline yakın bir dilde yazıldığını göstermektedir. Sonuç olarak Meşreb Divânı'nın nüshalarının Türkoloji alanında Çağatay Türkçesinin özellikleri hakkında değerli bilgiler vermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Abdurahmonov, G'. Shukurov, Sh. Aliyev, A. (2008). *O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi*. Toshkent: O'zbekistan.

Akar, A. (2018). *Oğuzların Dili*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Akar, A. (2020). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Aliyev, A., Sodiqov Q. (1994). *O'zbek Adabiy Tili Tarixidan*. Toshkent: O'zbekistan.

Buran, A. (1996). *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.

Dīvān-i Meşreb Semerkant nüshası. Semerkant Devlet Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. E.Musurmanov'un şahsi kütüphanesi.

Diyanov, K. (2005). Baytursunov'un 125. Yıl Dönümüne Armağan Kırgız Dili ve Akmat Baytursunov. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Y. V, Sayı 2.

Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karaağaç). İstanbul: Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Eraslan, K. (1999). Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu. *3.Uluslararası Türk Dili Kurultayı*. Bilimsel Bildiriler. Ankara.

Ergin, M. (2002). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Iina, V. (1900). *Divân-i Meşreb* (Taşbaskı). Taşkent: Tıpkıbasım nüshası.

Mustafa, A. (2014). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Musurmanov, E. (2015). *Rahim Baba Maşrab Haqida Yangi Ma'lumotlar*. Semerkant: Semerkant Devlet Üniversitesi neşriyatı.

Nalbant, M. V. (2018), Çağatay Türkçesinde Görülen {+nı} İlgili Hâli Ekinin Kökeni Üzerine. *Türkbilig Dergisi*. S. 36.

Räsänen, M. (1957). *Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen*. Helsinki.

Sev, G. (2007). *Tarihi Türk Lahcelerinde Hâl Ekleri*. Ankara: TDK yayınları.

Türk, V. (2014). *Türkçe Yazılar*. Ankara: Kurgan Edebiyat.

Yusufcan, B. Z. (1910). *Kitâb-ı Mebde-i Nûr*. Taşkent (Taşbaskı).

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1376443>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 15.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 06.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Karul, Ü. (2023). Bir Dil İçi Aktarım Örneğinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması: Ey Turk Uyg'on. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 501-509.

**BİR DİL İÇİ AKTARIM ÖRNEĞİNİN SÖZ VARLIĞI BAKIMINDAN
KARŞILAŞTIRILMASI: EY TURK UYG'ON**
A vocational comparison of an internal translation example: ey turk uyg'on
ÜMİT KARUL¹

Öz

Soyvetler Birliğinin dağılması ile bağımsızlıklarına kavuşan Türk devletleri ile Türkiye Cumhuriyeti arasında siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler 1990'lı yıllardan itibaren hız kazanmıştır. Bu gelişmelerden edebiyat ve dil çalışmaları da etkilenmiştir. Yazarlar, şairler ve akademisyenler çeşitli eserleri Türk lehçeleri arasında aktarma çalışmalarına başlamıştır. Türkiye Türkçesinden diğer Türk lehçelerine ve bu lehçelerden Türkiye Türkçesine aktarmaların başlaması ve artması bu konu üzerinde bilimsel araştırmaları da gerekli kılmıştır. Zira lehçeler arası aktarmalarda çeşitli birtakım sorunlar ve zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bu alanda yapılan dil bilimsel çalışmalar bu sorunları tespit edip çözüm üretmeyi hedeflemiştir.

Bu çalışmada Mehmet Emin Yurdakul'un, Tahir Kahhar tarafından Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine aktarılan şiirlerinde lehçeler arası/dil içi aktarma sorunları tespit edilmeye çalışılmış ve betimsel istatistik (descriptive statistics) yöntemi kullanılarak bir inceleme yapılmıştır. Dil içi art zamanlı olan bu aktarmada kaynak metin ile hedef metin arasındaki istatistiki tutarlılık çalışmanın esasını oluşturmaktadır. Bu tutarlılıkları tespit edebilmek için çeviri/aktarma stratejilerinden faydalanılarak incelenen aktarmada kelime ve mısra düzeyinde eksiltme, ekleme ve değiştirme işlemleri tespit edilmeye ve bunların istatistiği çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Aktarma, Eksiltme ve Ekleme, Değiştirme

¹ Selçuk Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi. Konya/TÜRKİYE.

El-mek: umitkarul@selcuk.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4695-2387>

Abstract

Political, economic and cultural relations between the Turkic States, which gained their independence with the dissolution of the Soviet Union, and the Republic of Turkey have accelerated since the 1990s. Literature and language studies were also affected by these developments. Writers, poets and academics have started to translate various works between Turkic dialects. The beginning and increase of translations from Turkey Turkish to other Turkic dialects and from these dialects to Turkey Turkish has necessitated scientific research on this subject. Because various problems and difficulties arose in translation between dialects. For this reason, linguistic studies in this field aim to identify these problems and produce solutions.

In this study, it was tried to determine the inter-dialect/intra-linguistic translation problems in Mehmet Emin Yurdakul's poems, which were translated from Turkey Turkish to Uzbek Turkic by Tahir Kahhar, and an analysis was made using the descriptive statistics method. In this intralingual diachronic transfer, the statistical consistency between the source text and the target text constitutes the basis of the study. In order to detect these consistencies, translation strategies were used to determine the reduction, expansion and modulation operations at the word level in the examined translation and their statistics were tried to be obtained.

Keywords: Uzbek Turkic, Turkey Turkish, Translation, Reduction and Expansion, Modulation

1. Giriş

Literatürde yaygın olarak bir metnin bir dilden başka bir dile dönüştürülmesine “çeviri”, bir lehçeden başka bir lehçeye dönüştürülmesine ise “aktarma” denmektedir. Aktarmalar lehçeler arası aktarma, lehçe içi aktarma ve bilgisayarlı aktarma olmak üzere üç grupta değerlendirilmektedir. “Türkiye’de Türk lehçelerinden aktarım çalışmaları, 1990’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla yoğunluk kazanmış, ayrıca bu tarihten itibaren aktarımlarda yaşanan sorunlar üzerine çalışmalar da yapılmaya başlanmıştır (Yavuz, 2018:216). Bunda Türk dünyası üzerindeki sosyal ve siyasi baskının ortadan kalkmasının olumlu etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında kültürel ilişkiler artmıştır. Kültüreş ilişkilerin artmasıyla birlikte dil alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır (Doğru, 2018). Bu gelişmelerin başında Türk lehçeleri arasında metin aktarmaları gelmektedir. Bu aktarmaları inceleyen kuramsal çalışmalar da bu gelişmeleri takip etmiştir. Lehçeler arası aktarmaları inceleyen araştırmacılar tez, makale ve bildiriyle dil biliminin bu alanına katkı sunmaya devam etmektedirler. Ahmet Bircan Ercilasun, Halil Açıkgöz, Osman Türkay, Tuncer Gülensoy, Yusuf Gedikli, Sabahattin İsmail, Oraz Yağmur, Tahir Kahhar ve nicelerinin bu alanda önemli çalışmaları mevcuttur. Aktarmaları bilimsel olarak inceleyen araştırmacılar, incelemelerini genellikle dört ölçüt temelinde yapmaktadırlar. Bunları; ek düzeyinde inceleme, kelime düzeyinde inceleme, söz dizimi düzeyinde inceleme ve deyimlerin aktarımı incelemesi olarak belirtebiliriz (Eker, 2015:47-51).

Çeviriler ve aktarmalar milletler arasında bir kültür köprüsü görevi görür. Özellikle aynı dil ailesine mensup milletlerin kullandıkları lehçeler arasında yapılan aktarmalar, kültürel yakınlaşmanın sağlanmasını ve gelişmesini sağlar. Bu bağlamda Türk millî kültürü içerisinde önemli bir yer tutan ve iyi değerlerin gelecek nesillere aktarılmasını sağlayan başta masal, destan, efsane, halk hikâyesi gibi millî kültür unsurlarının yanı sıra Türk milletine atfedilen Orhun Yazıtları, Divanu Lügati’t Türk, Kutadgu Bilig gibi kült kaynaklar da bulunmaktadır (Kaplan ve Peker, 2022:429). Adını saydığımız tüm bu kaynaklar için aktarmalar ve aktarmaların niteliği önem kazanır. Aktarmanın seviyesi, aktarıcının kaynak lehçeden hedef lehçeye yaptığı aktarmada söz konusu eseri hedef lehçede yeniden yazma becerisinin incelenmesi, bu sahanın önemli konularındandır. Bu münasebetle aktarıcının bu işteki

maharetinin niteliklerinin tetkik edilmesi, aktarmanın hangi derecede yapılabildiğinin, yani başarısının değerlendirilmesine imkân sağlar (Yelok, 2014:69).

Alan (2022) çalışmasında *alanyazınında dil / lehçe içi çeviriler genellikle aktarma terimiyle ifade edilmektedir* demektedir. Çalışmamızda Türkçenin bütünlüğü ve özellikleri göz önünde bulundurularak çalışmamıza konu olan dönüştürme işlemleri bir dil içi aktarma olarak değerlendirilecektir. Çalışmanın temelini “Ey Turk Uyg'on” adı ile yayımlanmış şiir aktarmalarında hedef metnin kaynak metin ile olan tutarlılığı, kelime ve mısra eksiltme, ekleme ve değiştirme istatistiğinin tespit edilmesi oluşturmaktadır.

2. Tahir Kahhar ve Ey Turk Uyg'on

Özbekistan'da tanınmış bir şair, bilim adamı ve tercüman olan Tahir Kahhar, 1953 yılında Namangan ilinin Törekorgan ilçesinde doğdu. 1975'te Toshkent Üniversitesi Jurnalistika Fakültesi'ni bitirdi. Sonra Özbekistan Radyosunda, “Sharq Yulduzi” dergisinde editörlük ve bölüm müdürlüğü, G'afur G'ulom'da (G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi) baş editör yardımcılığı yaptı. Birçok çalışması bulunan Kahhar, Türk diline ciddi katkıları olan bir bilim adamıdır.

Tahir Kahhar'ın şiirlerinde, ilmî makalelerinde ve uluslararası sempozyumlardaki bildirilerinde millî duygu ve düşünceler ön plana çıkmaktadır. Tanınmış bir şair ve bilim adamı olmasının yanı sıra Kahhar, aynı zamanda mahir bir tercüman olarak dünya edebiyatının bazı önemli eserlerini Rusçadan çevirmiş ve Türk lehçelerinden Özbek Türkçesine aktarmıştır.

Çalışmaları ile Türkiye ve Özbekistan arasında bir köprü tesis edilmesinde büyük katkıları olan Kahhar, tüm Türk dünyasında tanınmış bir aydındır ve Türk dünyasına hizmet ödülü almıştır. Tahir Kahhar 1995 yılında Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'nın görevlendirmesiyle Ankara'da “Çağdaş Özbek Şairleri” antolojisini yayımlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından 2000 yılında basılan 32 ciltlik “Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi”nin Özbek edebiyatına dair üç ciltten ibaret kısmı (14, 15, ve 16. ciltler) Tahir Kahhar'ın öncülüğünde Mustafa Canpolat, Şuayip Karakaş, Bayram Orak, Rıdvan Öztürk ve Ertuğrul Yaman gibi isimlerin katkılarıyla hazırlanmıştır (Babahan, 2013).

1991'de Özbekistan, SSCB'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. 1997'de Tahir Kahhar'ın, Türk şairlerinin bağımsızlık metaforu (Yeşilçiçek ve Sakallı, 2013) geleneğine uyarak Millî Şair Mehmet Emin Yurdakul'un “Ey Türk Uyan” adlı şiirinin de aralarında olduğu şiirleri “Ey Turk Uyg'on” adıyla Özbek Türkçesine aktarması dikkate değerdir. Tahir Kahhar'ın Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine aktardığı bu eser, Kiril alfabesiyle 1997'de Taşkent'te yayımlanmıştır. Tahir Kahhar'ın bu eseri, başlığı olmayan bir sayfalık takdim ve “Mehmed Emin Yurdaqul” başlıklı bölümün ardından Yurdakul'un şiirlerinden seçilen 28 şiirden oluşmaktadır. Eserin tamamı 63 sayfadan müteşekkildir. Eserin 4 sayfalık Mehmed Emin Yurdaqul bölümünde 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Türk edebiyatında önemli yerleri olan bazı yazar ve şairlere kısaca değinen Kahhar, sonrasında Mehmet Emin'in hayatını anlatmaktadır. Ayrıca eserini Mehmet Emin'in en beğenilen şiirlerinden seçerek oluşturduğunu kaydetmektedir.

3. Yöntem

Bu çalışma, bir dil içi aktarma örneği olan Tahir Kahhar'ın “Ey Turk Uyg'on” adlı eserinin kelime düzeyinde incelenmesi esas alınarak oluşturuldu. İnceleme yapılırken betimsel istatistik (descriptive statistics) yöntemi uygulandı. Bu yöntemde elde edilen veriler, önce sistematik ve açık bir biçimde betimlenir. Daha sonra yapılan bu betimlemeler açıklanır ve yorumlanır, neden sonuç ilişkileri irdelenir ve birtakım sonuçlara ulaşılır (Çalık ve Sözbilir, 2014). Bu tür analizde amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 224).

Bu çalışmada gerçekleştirilen analizin malzemesini çeviri stratejilerinden olan “eksiltme ve ekleme (*reduction and expansion*) ile değişim (*modulation*)” stratejileri oluşturmaktadır.

Eksiltme, kaynak metinde yer alan unsurlara hedef metinde yer verilmemesidir. Eksiltmeler, bazen kaynak metnin yetersizliklerini gidermek için başvurulan bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Ekleme, kaynak metinde yer almayan unsurlara hedef metinde yer verilmesidir. Eklemeler daha çok kaynak metnin tamiri olarak düşünülebilir, bazı yerlerin daha anlaşılır olması için gerekli olabilmektedir (Alan, 2022:40).

Aktarmayı yapan kişi eksiltme ve ekleme stratejilerini doğru bir şekilde kullandığı takdirde kaynak metin ile hedef metin arasında oluşabilecek anlamsal kopmaları en aza indirebileceği gibi dil içi anlaşılabilirliğin de artmasına katkıda bulunacaktır. Değiştirme, çeviri ifadesinin değişime uğratılması yoluyla mesajın değişik şekilde verilmesidir (Odacıoğlu ve Barut, 2018:1386). Dil içi çevirisi yapılan bir metni incelerken kelime bazında karşılaşılan değiştirme örnekleri bazen eş ya da yakın anlamlı bir kelime ile değiştirme şeklinde olurken bazen de farklı bir kelime ile değiştirme olabilmektedir. Cümle bazında değiştirmelerde de benzer doğrultuda örneklerle karşılaşılmaktadır. Kaynak metnin anlamına uygun olarak değiştirilen mısralara rastlanmaktadır. Ayrıca kaynak metindeki cümlenin hedef metne yeniden yorumlanarak aktarıldığı da görülmektedir.

İstatiksel veriler ortaya çıkarılırken takip edilen yol aşağıdaki örneklerdeki gibidir:

Yurdumuzun İniltisi şiirinden alınan aşağıdaki mısralarda birebir aktarma yapıldığı görülmektedir. Hem kelime bazında hem de mısra bazında değiştirme istatistikleri incelendiğinde kaynak metnin yaklaşık yarısı bu yolla Özbek Türkçesine aktarılmıştır.

Neden, neden kölem olan milletler	Nechun, nedan qulim bo'lgan millatlar
Bana demir ursunlar?	Menga kishan ursinlar?
Hazine'me haraç veren devletler	Xazinamga xiroj bergan davlatlar
Harabeme saltanatlar kursunlar!..	Xarobamga saltanatlar qursinlar?..

Ey Türk Uyan şiirinden alınan aşağıdaki mısra da kaynak metinde yer alan “bir” kelimesine hedef metinde yer verilmemiştir. Bunun gibi örnekler “kelime eksiltme” olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca kaynak metinde yer almayan ama hedef metinde yer verilen “u”, “har” ve “qishloq” kelimeleri “kelime ekleme” olarak değerlendirilmiştir.

Bunu duyan <i>bir</i> millete yaşadığı şehirler,	Buni tuygan millatga <i>u</i> yashagan <i>har</i> kent, <i>qishloq</i>
--	---

Gülsün Artık şiirinden alınan aşağıdaki örnekte görüldüğü üzere kaynak metindeki “vahşi” kelimesi yerine hedef metinde “chor” kelimesi kullanılmıştır. Bunun gibi örnekler “kelime değiştirme” olarak değerlendirilmiştir.

Tâ ki <i>vahşî</i> Rusya'nın kanlı tahtı parçalansın;	Toki <i>chor</i> Rusiyasi parchalansin taxti bilan,
Hürriyete kavuşsun Kafkasyalar, Türkistanlar	Hurriyatga qovushsin Qofqosiyo, Turkistonlar

Bırak Beni Haykırayım şiirinden alınan aşağıdaki mısra, kaynak metnin anlam bağlamına uygun bir şekilde değiştirilerek hedef metne aktarılmıştır. Bunun gibi mısralar “kaynak metne uygun olarak mısra değiştirme” olarak değerlendirilmiştir.

Ben en hakir bir insani kardaş duyan bir rûhum; Ruhim shu: men qardoshim deb bilgum haqir
bo'lsa kim.

Ey Türk Uyan şiirinden alınan aşağıdaki mısraların hedef dile neredeyse anlam bağlantısı kurulamayacak derecede değiştirilerek aktarıldığı görülmektedir. Bunun gibi mısralar “yeniden yorumlama yoluyla mısra değiştirme” olarak değerlendirilmiştir.

Unutma ki, en acıklı bir figan,

Bilki, qayg'u bitar; biroq g'am bilan

Bir kırlangıç kuşu kadar gidemez;

Kun o'tkazmoq yashash emas, ish emas

4. Bulgular

İncelemenin kaynak metnini, Tansel'in 1969'da yayımladığı “Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri – 1 Şiirler” adlı eserinden birebir alınan şiirler oluşturmaktadır. Tahir Kahhar, Yurdakul'un şiirlerinden 28'ini seçerek Özbek Türkçesine aktarmıştır. Bu 28 şiir kaynak dilde toplam 5910 kelimedenden oluşmaktadır. Kahhar'ın Özbek Türkçesine yaptığı aktarma ise 6120 kelimedenden oluşmaktadır. Hedef metnin kaynak metne kıyasla 210 fazla kelime kullanılarak oluşturulduğu tespit edilmiştir.

Tablo-1, kaynak metne göre kelime bazında eksiltme, ekleme ve değiştirme unsurlarının tespit edilen istatistik verileri ile oluşturulmuştur. Tablo-2 ise söz dizimine yönelik mısra sayısındaki değiştirmenin istatistik verilerini içermektedir. Tablolarda şiirin adı bölümünde şiirin Özbek Türkçesine yapılan aktarmadaki başlıkları da verilmiştir. Aslı Kiril alfabesi ile yazılan şiirler Latin harfli Özbek alfabesine aktarılırken Öztürk'ün (2016) eserinden yararlanılmıştır.

Tablo-1: Kelime eksiltme, ekleme ve değiştirme istatistikleri

Şiirin Adı	Türkiye Türkçesindeki toplam kelime sayısı	Özbek Türkçesindeki toplam kelime sayısı	Eksiltme sayısı / yüzdesi	Ekleme sayısı / yüzdesi	Değiştirme sayısı / yüzdesi
Cenge Giderken <i>Jangga Ketarkan</i>	89	98	-	9	28
Şehid Yâhud Osman'ın Yüreği <i>Shahid Yoxud Usmonning Yuragi</i>	104	105	4 3,84	5 4,80	22 21,15
Gözyaşım <i>Ko'zyoshim</i>	97	101	3 3,09	7 7,21	34 35,05
Yaşamak Kavgası <i>Yashamoq G'avg'osi</i>	89	93	2 2,25	6 6,74	12 13,48
Yolcu <i>Yo'lchi</i>	92	103	1 1,09	12 13,04	37 40,22
Kur'a Neferi <i>Kuralik Askar</i>	251	259	12 4,78	20 7,97	65 25,90
Vatan Tehlikede <i>Vatan Tahlikada</i>	471	488	18 3,82	35 7,43	111 23,57
Biliniz Ki Ey Gaddarlar <i>Bilingizki, Ey G'addorlar</i>	151	165	7 4,64	21 13,91	57 37,75
Nifak <i>Nifoq</i>	90	88	4 4,44	2 2,22	14 15,56
Ya Bir Mezar, Ya Zindan <i>Yo Bir Mozor, Yo Zindon</i>	82	81	2 2,44	1 1,22	30 36,59
Yurdumuzun İniltisi <i>Yurtimizning Ingrog'i</i>	112	108	5 4,46	1 0,89	21 18,75
Felaketler Karşısında <i>Falokat Qarshisida</i>	98	104	2 2,04	8 8,16	29 29,59

Ey Türk Uyan <i>Ey, Turk, Uyg'on</i>	2038	2126	63 3,09	151 7,41	489 23,99
Bırak Beni Haykırayım <i>Erkinga Qo'y, Hayqirayin</i>	80	82	3 3,75	5 6,25	23 28,75
İsmâ'il Gaspirinski'ye <i>İsmoilbek G'aspraliga</i>	171	175	6 3,51	10 5,85	44 25,73
Kur'ân-ı Kerîm <i>Qur'oni Karim</i>	121	131	4 3,31	14 11,57	20 16,53
Şair <i>Shoir</i>	79	80	2 2,53	3 3,80	14 17,72
Benim Ru'yâm <i>Mening Ro'yom</i>	80	82	4 5	6 7,5	21 26,25
Ordu'ya Selâm <i>O'rduga Salom</i>	278	284	7 2,52	13 4,68	27 9,71
Çar'a <i>Chorga</i>	85	87	2 2,35	4 4,71	20 23,53
Gülsün Artık <i>Kulsin Endi</i>	78	84	3 3,85	9 11,54	10 12,82
Millî Ruh <i>Milliy Ruh</i>	87	95	- -	9 10,34	8 9,20
Mefkûre <i>Maşkura</i>	81	86	2 2,47	7 8,64	15 18,52
Tanrı'ya <i>Tengriga</i>	88	95	1 1,14	8 9,09	22 25
Hak <i>Haqiqat</i>	85	86	6 7,06	7 8,24	24 28,24
Türk Dili <i>Turk Tili</i>	88	90	4 4,55	6 6,82	28 31,82
Mustafa Kemal <i>Mustafo Kamol</i>	214	214	12 5,61	12 5,61	52 24,30
Halk <i>Xalq</i>	531	529	24 4,52	22 4,14	156 29,38

Tablo-2: Söz dizimine yönelik mısra sayısındaki değiştirme istatistikleri

Şiirin Adı	Mısra sayısı	Kaynak metnin anlamına uygun olarak değiştirme sayısı / Yüzdesi	Yeniden yorumlama yoluyla değiştirme sayısı / yüzdesi
Cenge Giderken <i>Jangga Ketarkan</i>	20	1 5	4 20
Şehid Yâhud Osman'ın Yüreği <i>Shahid Yoxud Usmonning Yuragi</i>	14	1 7,14	2 14,29
Gözyaşım <i>Ko'zyoshim</i>	19	3 15,79	2 10,53
Yaşamak Kavgası <i>Yashamoq G'avg'osi</i>	14	- -	1 7,14
Yolcu <i>Yo'lechi</i>	16	6 37,50	2 12,50
Kur'a Neferi <i>Kuralik Askar</i>	44	6 13,64	3 6,82
Vatan Tehlikede <i>Vatan Tahlikada</i>	88	9 10,23	2 2,27
Biliniz Ki Ey Gaddarlar <i>Bilingizki, Ey G'addorlar</i>	24	8 33,33	1 4,17
Nifak <i>Nifoq</i>	16	1 6,25	- -
Ya Bir Mezar, Ya Zindan <i>Yo Bir Mozor, Yo Zindon</i>	14	- -	4 28,57
Yurdumuzun İniltilişi <i>Yurtimizning İngrog'i</i>	32	3 9,38	2 6,25

Felaketler Karşısında <i>Falokat Qarshisida</i>	14	2 14,29	4 28,57
Ey Türk Uyan <i>Ey, Turk, Uyg'on</i>	396	31 7,83	42 10,61
Bırak Beni Haykırayım <i>Erkinga Qo'y, Hayqirayin</i>	12	3 25	1 8,33
İsmâ'il Gaspinski'ye <i>İsmoilbek G'aspraliga</i>	32	- -	6 18,75
Kur'ân-ı Kerîm <i>Qur'oni Karim</i>	20	3 15	1 5
Şair <i>Shoir</i>	12	1 8,33	1 8,33
Benim Ru'yâm <i>Mening Ro'yom</i>	14	- -	4 28,57
Ordu'ya Selâm <i>O'rduga Salom</i>	80	5 6,25	2 2,50
Çar'a <i>Chorga</i>	14	1 7,14	1 7,14
Gülsün Artık <i>Kulsin Endi</i>	14	3 21,43	- -
Millî Ruh <i>Milliy Ruh</i>	14	- -	- -
Mefkûre <i>Mafkura</i>	14	1 7,14	- -
Tanrı'ya <i>Tengriga</i>	14	3 21,43	1 7,14
Hak <i>Haqiqat</i>	14	2 14,29	1 7,14
Türk Dili <i>Turk Tili</i>	14	3 21,43	1 7,14
Mustafa Kemal <i>Mustafo Kamol</i>	45	4 8,89	7 15,56
Halk <i>Xalq</i>	112	13 11,61	14 12,50

Tablo-1 incelendiğinde kaynak metinde yer alıp hedef metinde yer almayan (eksiltelen) toplam kelime sayısı 203'tür ve toplam kelime sayısının %3,43'üne karşılık gelmektedir. Kaynak metinde yer almayıp hedef metinde yer alan (eklenen) toplam kelime sayısı 413'tür ve toplam kelime sayısının %6,99'udur. Aktarmada kaynak metne göre değiştirilen toplam kelime sayısı ise 1433'tür ve toplam kelime sayısının %24,25'ine karşılık gelmektedir.

İncelemede yer alan 28 şiiirden 14'ü kelime eksiltme ortalamasının (%3,43) üstünde diğer 14'ü altındadır. 15 şiiir, kelime eklemeye ortalamasının (6,99) üstünde, 13 şiiir ise ortalamasının altındadır. 15 şiiir, kelime değiştirme ortalamasının (24,25) üstünde ve 13 şiiir ortalamasının altındadır.

İncelemede yer alan 28 şiiirden Cenge Giderken ve Millî Ruh şiiirleri olmak üzere 2'sinde kelime eksiltme örneği tespit edilememiştir. Hak isimli şiiir (%7,06) kelime eksiltmeye en sık başvurulmuş şiiirdir. Kelime eklemeye en az başvurulmuş şiiir (%0,89) Yurdumuzun İniltisi, en sık başvurulmuş şiiir (13,91) Biliniz Ki Ey Gaddarlar şiiiridir. Kelime değiştirmeye en az başvurulmuş şiiir (%9,20) Millî Ruh, en sık başvurulmuş şiiir (%40,22) Yolcu'dur.

Tablo-2'ye göre 28 şiiirin tamamı 1136 mısradan oluşmaktadır. Toplam mısra sayısının %19,54'ünün değiştirildiği görülmektedir. Bu mısraların 113'ü (%9,95) kaynak metindeki anlam bağlamına uygun olarak aktarıcı tarafından değiştirilmiştir. 109 mısra (%9,60) aktarıcı tarafından hedef dile yeniden yorumlanarak aktarılmıştır. Kaynak metindeki anlama uygun şekilde mısra değiştirmeye en sık başvurulmuş şiiir (37,50) Yolcu'dur. Yeniden yorumlanarak aktarılan mısralara ise en sık (28,57) Ya Bir Mezar Ya Zindan, Felaketler Karşısında, Benim

Ru'yâm şiirlerinde rastlanmaktadır. Millî Ruh şiirinde ise mısra değiştirme metodu kullanılmamıştır.

5. Sonuç

Bu çalışmada “Ey Turk Uyg'on” adıyla Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine yapılan şiir aktarmaları istatistiksel olarak incelenmiştir. Tablo-1 ve Tablo-2 incelendiğinde aktarıncının iki şiirde kelime eksiltmeye başvurmadığı görülmektedir. Kelime ekleme ve değiştirme metotlarını ise tüm şiirlerde kullanmıştır. Kelime eksiltme metodunun kullanıldığı 26 şiirin eksiltme istatistikleri %1,09 ile %7,06 arasındadır. Tüm şiirlerin kelime ekleme istatistikleri %0,89 ile %13,91 arasındadır. Kelime değiştirme istatistikleri ise %9,20 ile %40,22 arasındadır. İstatistikler arasında standart sapmanın en çok kelime ekleme istatistiklerinde olduğu görülmektedir.

Toplam mısra sayısının %19,54'ünün ve toplam kelime sayısının %24,25'inin değiştirilmesi aktarıncının birebir çeviri yönteminden uzak, serbest bir tutumda olduğunu gösterir. Aktarıncının serbest bir tutumla aktarma yapması hedef dilde daha anlaşılır ve ilgi çekici bir metin ortaya çıkarma niyetinde olduğunu düşündürülebilir. Ayrıca bu tutumla daha geniş bir okur kitlesine hitap ettiği sonucuna ulaşılabilir. Değiştirilen kelime veya mısralar hedef dilde genel olarak daha akıcı bir metin ortaya çıkarmıştır. Aktarıncı aynı zamanda bir şair olarak aktarmada kafiyeye ve redifleri gözetmiştir. Bu nedenle kafiyeye ve redif oluşturmak için de kelime ve mısra değiştirmeye sık başvurduğunu belirtebiliriz. Ayrıca yukarıda Gülsün Artık şiirinden örnek olarak verilen mısradaki “vahşi Rusya” ifadesinin “chor Rusiyasi” olarak aktarılması ve “kanlı taht” ifadesi aktarılırken “kanlı” ifadesinin eksiltilmesi, aktarıncının siyasi ve ideolojik bazı öğeler hususunda dikkatli ve titiz olduğunu düşündürülebilir.

Kelime eksiltme ve ekleme istatistiklerinin değiştirmeye oranla daha sınırlı kaldığı görülmektedir. Aktarıncının eksiltme yöntemine genellikle şahıs zamirlerinde, “da/de” ve “ki” bağlaçlarında, “bu, şu, o, her, bir...” gibi sıfatlarda başvurduğu görülmektedir. Ekleme yöntemine ise daha çok birebir aktardığı söz ya da söz öbeklerinden sonra açıklama ve destekleme mahiyetindeki ifadelerde rastlanır.

Şiir aktarmalarında kaynak metindeki anlamı hedef dile aktarmanın düz yazıya nazaran daha zor olacağını göz önünde bulundurarak Tahir Kahhar'ın çalışmasında kaynak metne sadık kalmakla beraber hedef metin odaklı bir aktarma yaptığı söylenebilir.

Kaynaklar

Alan, N. (2022). Bamsı Beyrek hikâyesinin Oğuz grubu Türk lehçelerindeki aktarmaları üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Y. 11, S. 1, 36-56.

Babahan, M. Ş. (2013). Bir Özbek Aydını Tahir Kahhar. *Kardeş Kalemler Dergisi*, Y. 7, S. 79, 55-57.

Çalık, M. ve Sözbilir, M. (2014). İçerik Analizinin Parametreleri. *Eğitim ve Bilim*, Y. 39, S. 174, 33-38.

Doğru, M. (2018). "Türkiye'de Öğrenim Gören Özbekistanlı Öğrencilerin Türkiye Türkçesi Öğrenmede ve Türkiye'de Yaşamış Oldukları Sorunlar: Selçuk Üniversitesi Özbek Öğrenciler Örneği." *II. International Congress On Cultural Heritage and Tourism 3-5 Mayıs 2018 Taşkent-Özbekistan (ICCHT'2018)*. / Editörler: N. Uyanık vd. (Bölüm Yazarlığı; s. 10-21). ISBN: 978-605-7557-24-7, Konya, Eğitim Yayınevi.

Eker, S. (2015). *Lehçe İçi Aktarma Yöntemleri*, Ankara, Kesit Yayınları.

Kaplan, H. ve Peker, S. (2022). Kök Değerler Eğitimi Açısından Özbek Masalları. *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi (AKEF) Dergisi*, Y. 4, S. 2, 426-444.

Odacıoğlu, C. ve Barut, E. (2018). Çeviri Usul, Strateji ve Yöntemleri Üzerine Bir Derleme. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. 11(XXXIV), 1363-1392.

Öztürk, R. (2016). *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Konya: Palet Yayınları.

Qahhor, T. (1997). *Mehmed Emin Yurdaqul Ey, Turk, Uygʻon*, Toshkent: Yozuvchi Nashriyoti.

Tansel, F. A. (1969). *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri – I Şiirler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yavuz, E. (2018). “Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Arasındaki Aktarım ve Çeviri Yazı Problemleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 61, s. 215-253.

Yelok, V. S. (2014). “Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine Aktarma Meseleleri”, *Gazi Türkiyat*, S. 15, s. 67-86.

Yeşilçiçek, V. ve Sakallı, E. (2013). “Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya Türk Şiirinde Bağımsızlık Metaforu: Uyan”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Y. 1, S. 1, s. 135-143.

Yıldırım, A. ve Şimsek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1347424>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 21.08.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 08.11.2023
Yayın Tarihi / Date published:	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Işık, Z. (2023). Özbek Halk İnanışlarında Yaşayan Hayvan Kültü. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 511-521.

ÖZBEK HALK İNANIŞLARINDA YAŞAYAN HAYVAN KÜLTÜ¹

Animal cult living in uzbek folk beliefs

ZEHRA IŞIK²

Öz

İnsanlar, ilk anlardan beri hayvanlarla iç içe bir yaşam sürmüştür. Bazı hayvanlar insanların hayatında kolaylık sağlarken bazılarının karşı bir savunma mekanizması oluşturulmuştur. İnsanın toplum içinde ya da dışında varlığını sürdürebilmesi için hayvanlar büyük bir öneme sahiptir. Bölgeden bölgeye değişkenlik gösteren bu inanışların tek bir formunun olması mümkün değildir. Örneğin bir hayvan, bir toplumda olumlu anlamlara sahipken başka bir toplumda olumsuz anlamlara sahip olabilir. Dolayısıyla inanışlar da bu bakış açılarına göre şekillenir. Zaman içerisinde oluşan doğa olayları ve gündelik yaşamda bazı şeyleri anlamlandırma çabaları, insanlar arasında bir arayışa sebep olmuştur. Bu arayışın sonucunda ortaya çıkan inanışlar, hayatı anlamlandırma noktasında kolaylık sağlamıştır. Böylece insanın varlığını sürdürebilmesi açısından inanışların çeşitlenerek hayatı kolaylaştırdığı görülmüştür.

Geçimlerini hayvancılıkla sağlayan Özbek Türkleri, hayatlarını hayvanlarla paylaşmıştır. Merasimlerde uygulanması gereken bazı ritüeller, hayvan takvimine göre şekillenmiştir. Halk arasında “Çorva Hisobi” olarak bilinen bu takvim, hayvanlarla ilgili düşüncelere kaynaklık etmesi bakımından önemlidir. Genel olarak öküz, inek, koyun, kuzu, koç gibi hayvanlarla ilgili inanışların yer aldığı bu takvime göre bir hayvan kültürü oluşturulmuştur. Kam anlatılarında kamlara yardım eden ruhlar arasında hayvan ruhları da vardır. Hayvan-ata inanışı Türk dünyasında olduğu gibi Özbek Türkleri arasında da kendisine yer bulmuştur. Çalışmada bahsedilen hayvanların birçoğunun adı ayrıca takvimlerde zamanı belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Hayvanlarla ilgili inanışların kökenine bakılarak hayvan kültürüyle ilgili bilgilere ulaşmak amaçlanmıştır. Bu çalışmada ilk olarak yazılı kaynaklardan hareketle Özbek

¹ Bu makale, tarafımızca hazırlanan “Özbek Halk İnanışları” adlı doktora tezi ve onun dayanak noktaları ele alınarak türetilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı. Ankara/TÜRKİYE.

El-mek: zehraisik@hacettepe.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3778-1720>.

halk inanışlarının durumu incelenmiştir. Daha sonra günlük yaşamda yer alan çeşitli inanış ve uygulamalarda hayvanların durumları hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmada genel olarak Özbek Türklerinde yaşayan hayvan inanışları ile ilgili örnekler tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hayvan Kültü, Kırlangıç, İnanış, Özbek, Hayvancılık Takvimi.

Abstract

Humans have lived a life intertwined with animals since the first moments. While some animals have provided convenience in people's lives, a defense mechanism has been established against others. Animals are of great importance for humans to survive in or out of society. It is not possible for these beliefs, which vary from region to region, to have a single form. For example, an animal may have positive connotations in one society and negative connotations in another. Therefore, beliefs are shaped according to these points of view. The natural events that have occurred over time and the efforts to make sense of some things in daily life have led to a search among people. The beliefs that emerged as a result of this search provided convenience at the point of making sense of life. Thus diversification of beliefs can make continuation of human existence more convenient.

Uzbek Turks, who make their living from animal husbandry, shared their lives with animals. Some rituals that should be applied in ceremonies are shaped according to the animal calendar. This calendar, popularly known as "Çorva Hisobi", is important as it provides a source of thoughts about animals. In general, an animal culture was created according to this calendar, which includes beliefs about animals such as ox, cow, sheep, lamb and ram. There are also animal spirits among the spirits that help shamans in shamanic narratives. Animal-ancestral belief has found a place for itself among the Uzbek Turks as well as in the Turkic world. The names of many of the animals mentioned in the study were also used in calendars to determine time. Looking at the origin of beliefs about animals, it is aimed to reach information about animal cult. In this study, firstly the written sources for the Uzbek folk beliefs were investigated. Then, information was given about the status of animals in various beliefs and practices in daily life. In this study, examples of animal beliefs living in Uzbek Turks will be discussed.

Keywords: Animal Cult, Swallow, Belief, Uzbek, Livestock Calendar.

1. Giriş

Bu çalışmada incelenen konu Özbek Türkleri arasında oluşmuş ve kültürel aktarımlarla geçmişten günümüze getirilmiş hayvanlarla ilgili halk inanışlarıdır. İnsanlığın ilk dönemlerinden beri hayvanlar, insan hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Hayatlarının her alanında hayvanın etinden, derisinden ve gücünden faydalandığı için insanlığın gelişiminde hayvanların ciddi bir katkısı vardır. Hayvan ve hayvancılıkla ilgili faaliyetler dünyada pek çok insanın yaşam standartlarını büyük ölçüde belirlemiştir. Hayvanlarla ilgili yaşam şekilleri beraberinde hayvan folklorunu da toplumsal hayata dâhil etmiştir. Hayvanların evcilleştirilerek insan yaşamına katılması insanlık tarihi kadar eskidir.

Doğa ile her zaman iç içe bir yaşam sürmüş olan Türk topluluklarının edebiyatında, folklorunda, ekonomik ve sosyal yaşamında hayvanlar önemli bir yere sahiptir. Gerek konargöçerlik döneminde gerekse yerleşik hayata geçişin ardından yaşam mücadelesinde hayvanlarla birlikte çalışan insanlar, yine bu süreçte en büyük yararı onlardan görmüştür. Zaman içerisinde bu hayvanlar dinî birer kimlik kazanmış ve bunlarla ilgili mevcut düşünceler farklı bir noktaya gelmiştir. Bu dinî kimlikler hayvanlarla ilgili halk inanışlarının oluşmasına katkı sağlamıştır. Kimi zaman bir efsane ya da masal kahramanı olarak karşımıza çıkan hayvanlar kimi zaman bir totem olarak kullanılmıştır.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren göçebe bir hayat yaşayan Türk topluluklarında göçebeliğin gerekli bir sonucu olarak hayvanlara bağımlı bir hayat sürülmüştür. Bu gereklilik hayvanlar üzerinde çeşitli gündelik inanışlar ortaya çıkarmıştır. Göçebeliğin en önemli geçim kaynağı hayvancılık olduğu için hayvancılığa verilen önem Türk mitolojisinde hayvan kültürünün ortaya çıkmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır (Kafesoğlu, 1988:304-305). Dolayısıyla toplumların hayatlarının her noktasında hayvanlarla yoğun bir iletişim olmuştur. Binlerce yıllık ilişkinin sonucu olarak hayvanlar, inanç noktasında da çeşitli oluşumların içinde yer almıştır.

Türk toplumlarının avcı göçebe yaşam tarzları sonucunda bazı hayvanlarla yakın bir ilişki kurulmuştur. Bu hayvanlarla ilgili oluşan inanış örnekleri, kültürel hayat ile ilgili birtakım bilgiler vermesi açısından önemlidir. Öküz, keçi, kırlangıç, sığır, inek, kurt, at gibi daha pek çok hayvan kutsal kabul edilerek insan hayatında önemli işlevlere sahip olmuştur. Kendilerine kutsallık atfedilen bu hayvanlar totem olarak adlandırılmaktadır. Totemizm, dünyada ortaya çıkan ilk dinî inanış biçimlerinden biridir. İlkel kabilecilik döneminde ortaya çıkan bu inanış sistemine göre insanlar bir hayvan, bir nesne ya da bir bitkiye çeşitli anlamlar yükleyerek onları kutsallaştırır. Kutsallaştırılan hayvan ya da bitkinin etrafında oluşan inanış sistemine göre insanlar dinî yaşayışlarını sürdürmeye devam etmiştir (Frazer, 1910:3). Totemizme göre kutsal kabul edilen bu bitki ve hayvanların insanları koruduğuna inanılmaktadır.

Türk soylu halklar totemizmi bir inanış sistemi olarak benimsemiş olsalar da hiçbir hayvana tapınma eylemi gerçekleştirilmemiştir. Eski Türk geleneklerine göre her boyun bir ongunun vardır. Bu ongunlar çoğunlukla güç ve kutsallığı simgeleyen hayvanlardan seçilmiştir. Bu ongunlar genellikle “kurt, dağ keçisi, koç, geyik, at, boğa, kartal, şahin ve doğan” gibi gücü temsil eden hayvanlardır. Ongunların ortaya çıkışı insanlık kadar köklü bir geçmişe dayanır. İnan’a göre ongunlar ataların ruhuna duyulan saygıdan dolayı ortaya çıkmıştır. İnan, ünlü kamların ve bazı hayvanların ongun sayıldığından bahseder (İnan, 1998:54). Totemizm, bir hayvanı ata olarak tanımaktan çok daha fazlasıdır. İnan’a göre ongunlar, ataların birer temsilcisidir. Dolayısıyla ongunlarla atalar kültü arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ifade etmiştir.

Eski Türk topluluklarında önemli inanç sistemlerinden biri de “Hayvan Ata” ya da “Hayvan Ana” olarak bilinir. Hayvan Ata, kamin öldükten sonra hayvan şeklinde görünen ruhudur. İnanışa göre her kamin bir hayvan atası ya da hayvan anası vardır ve bu hayvan öldüğü zaman kamin da öldüğüne inanılır. Eski dönemden beri yaşatılan bu inanç sistemi günümüzde hayvanlar üzerinde farklı anlayışlarla yaşatılmaktadır (Yeşildal, 2007:2). Türk inanış sistemine göre hayvanlarla ilgili olumlu ya da olumsuz düşünceler oluşmuştur. Bu düşünceler halk anlatıları aracılığı ile çeşitli değişimlere de uğrayarak geçmişten günümüze aktarılmıştır.

Tabiat ile insan ve insan ile hayvan arasındaki etkileşimin sonucunda toplumsal hayatta birtakım uygulamalar ortaya çıkmıştır. Özbek Türkleri arasında kullanılan hayvancılık takvimi bunlardan biridir. Özbek Türkleri, hayatlarını devam ettirebilmek amacıyla çiftçiliğin yanında hayvancılığı da bir meslek olarak icra etmiştir. Hayvanların beslenme ve üremelerini sistematik bir şekilde takip etmek amacıyla bir hayvancılık takvimi geliştirilmiştir. Bu takvime göre gerçekleştirilen ritüeller, inanışların büyük ölçüde şekillenmesine katkı sağlamıştır.

Özbek Türklerinde hayvancılıkla ilgili merasimler genel olarak ilkbahar ve sonbaharda gerçekleştirilir. Mevsimsel tören adı altında gerçekleştirilen bu merasimlerin kökeninde Özbek Türklerinin hayvanlara verdiği önem vardır. Göç dönemlerinde yazlık ve kışlaklara taşınan hayvanların sağlıklı bir şekilde varması gereken yere götürülmesi için birtakım ritüeller uygulanır. Bunların herhangi biri eksik yapılırsa hayvanların başına bir felaket geleceğine inanılmaktadır (Aşirov, 2007:18). Çalışmada bahsedilecek olan inanış örnekleri genel olarak kült kabul edilmiş hayvanlarla ilgilidir. Özbek kültüründe bunun gibi birçok ritüel, halk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Kültürel değerlerin en önemli unsurlarından biri olan halk inanışları, toplumları bir araya getirme işlevini üstlenerek bir bütünlük sağlamaktadır.

2. Yöntem

Araştırmada çevrimiçi anket yöntemi ve literatür taramasından hareketle malzemeler toplanmıştır. Verilerin analizi uygulanırken hayvanlarla ilgili inanışların günümüzde ne durumda oldukları hakkında birtakım saptamalarda bulunulmuştur. Veri analizi gerçekleştirilmeden önce hayvancılıkla ilgili bazı bilgiler verilmiş ve ardından Özbek halk inanışlarında tespit edilen hayvan kültürlerinin bir kısmı sırasıyla incelenmiştir. Çevrimiçi anket yöntemi, çeşitli bölgelerde yaşayan Özbek ve Afgan Türkleri ile Özbekistan’da yaşayan diğer gruplar arasında uygulanmıştır. Özbek halk inanışlarından belli bir kesitin sunulduğu bu çalışma, “Özbek Halk İnanışları³” adlı doktora tez çalışmasının bir ürünüdür. Söz konusu tez çalışmasında bu veriler ayrıntılı şekilde incelenmektedir.

Elde edilen verilerin aktarımı sırasında Etik kurul izin belgesinde belirtildiği üzere kaynak kişilerin isimleri gizli tutulmuştur. Kaynak kişiler çalışma içerisinde KK-1, KK-2 (Kaynak Kişi 1, Kaynak Kişi 2) şeklinde verilirken “cinsiyet, yaş, eğitim durumu, meslek” gibi bilgiler eklenmiştir. Araştırmalar sırasında başvuruda bulunulan kaynak kişilerin yaş aralıkları 18-49 şeklinde tespit edilmiştir.

3. Özbek Halk İnanışlarında Hayvancılık ve Hayvan Kültü

Eski dönemlerden itibaren Özbek Türklerinde tabiat ve hayvancılıkla yakın ilişki kurmuş bir toplum modeli görülmektedir. İnsanlar, tabiatı anlamlandırmaya çalışırken karşılaştıkları hayvanları da tanımaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Kendilerine zarar verebilecek ya da vermeyecek olanları kendi içlerinde sınıflandırma çabaları sonucu hayvanlarla ilgili birtakım düşünceler şekillenmeye başlamıştır. Bazı hayvanlar uğursuz sayılmış ve onlardan gelecek zararlardan korunmak için çeşitli ritüeller oluşturulmuştur. Bazı hayvanlar ise kutsallaştırılmış ve bolluk-bereket getireceğine inanılarak kült haline getirilmiştir. Aynı zamanda evcilleştirilebilen hayvanları, ekonomilerini geliştirmek ve yaşamlarını sürdürmek amacıyla çeşitli faaliyetlerde kullanmışlardır.

Hayvancılık insanlık tarihinin en eski mesleklerinden biridir. Orta Asya toplumlarının ekonomisinde oldukça önemli bir yere sahip olan bu meslek, toplumsal hayatı da buna göre şekillendirmiştir. Özbek Türklerinin yetiştirdikleri bazı hayvanlar, başta at, öküz, sığır ve koyun gibi evcilleştirilmiş ve verim sağlanan türlerdir. Önce ihtiyaç doğrultusunda beslenen bu hayvanlar daha sonra birer sembol haline gelerek inançlara etki etmiştir. Süreç içerisinde gelişen hayvan üslubu ve hayvancılıkla ilgili inanışlar gelenekselleşerek günümüze kadar aktarılmıştır. Eski Türk toplumlarında görülen Hayvan Ata inancının baskın bir şekilde karşımıza çıktığı inanış örnekleri, ritüellerin toplumsal yapı ile olan ilişkisini ortaya koymaktadır.

Türk halk kültürüne göre “kötü durumlardan korunma” ya da “kötü bir durumdan kurtulma” noktasında ritüellerde hayvanların kullanıldığı örneklere sıklıkla rastlanmaktadır. İnanış sistemlerinin insan davranışları üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda hayvanların insan yaşamlarındaki etkisi de ortaya çıkmaktadır. Deneme-yanılma yöntemi ile toplumsal hafızaya işlenen hayvanlarla ilgili görüşler, insanoğlunun hayat karşısındaki zorlukları yenmesi amacıyla oluşturdukları savunma sistemleridir. Hayvanların kutsallaştırılması ile ortaya çıkan inanışlar, insanların bu savunma sistemlerinin bir parçası olarak benimsendiği söylenebilir.

Hem ekonomik hem de kültürel anlamda hayatın her alanında hayvanlarla ilgili mutlaka bir iz görmek mümkündür. Bu hayvanlar Özbek halkının hayatında önemli bir yere sahiptir. Hayvanların hareketlerini gözlemleyerek toplumsal hayatta hayvanlarla iç içe bir hayat sürmüş ve bununla ilgili çalışmalar yapmışlardır. Yaşamlarını hayvancılıkla sürdürmeleri sebebiyle bir hayvancılık takvimi oluşturan Özbek Türkleri, hayvancılıkla ilgili merasimleri de bu takvimde

³ Bu tez çalışması, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı kapsamında Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu danışmanlığında tarafımızca hazırlanmaktadır.

belirlenen dönemlere göre gerçekleştirir. Merasimlerin ne zaman uygulanacağı noktasında belirlenen tarihlerde ritüelleri uygulamaya büyük önem vermişlerdir. Sözü edilen takvime uymanın öneminin temelinde hayvanlarla ilgili inanışlara olan bağlılık söz konusudur. Bu bağlamda hayvanlarla ilgili uyulması gereken inanış örneklerinin mevsimleri anlama ve anlamlandırma noktasında yol gösterici olduğu ifade edilebilir.

Hayvancılıkla ilgili merasimlerin temelinde totemizm ve büyücülük gibi inanış sistemleri yer almaktadır. Örneğin, Fergana bölgesinde yaşayan insanlar merasimler sırasında gerçekleştirilmesi gereken ritüellere oldukça önem vermiştir. Bu ritüellerin temelinde hem hayvanlar kötü ruhlardan korunsun hem de doğurganlıklarının sürmesi düşüncesi yatmaktadır. Bu gibi sebeplerle hayvanların göç döneminde “Allah’ım bu yıl koyunlarımız karpuz çekirdeği gibi çoğalsın ve bereketli olsun.” diye dualar edilir. Bu duanın ardından karpuz, hayvanların etrafında ikiye bölünür ve çobanlar ellerinde karpuz parçaları ile sürülerin etrafında döner (Potapovs, 1995: 24). Hayvancılıkla ilgili merasimlerin genel olarak ilkbahar ve sonbaharda gerçekleştirilmesine büyük özen gösterilmiştir. Eğer bu takvime uyulmazsa olumsuz bazı olaylarla karşılaşılacağına inanılmıştır.

Her göç döneminde hayvanlar göçe hazırlanmadan önce çobanların piri olarak bilinen Çolpan Ata ve hayvanların piri olan Zengi Ata için kurbanlar sunulur. Kurban merasiminin ardından “is çıkarma⁴” ritüeli uygulanır (Aşırov, 2007:149). Peygamberlerin çoğunun mesleğinin de çobanlık olduğu bilinmektedir. Bu sebeple çobanlık önemli bir meslek olarak kabul edilmektedir. Dünya genelinde çobanların piri olarak kabul edilen isim Hz. Musa’dır. Özbek toplumunda saygı duyulan şahsiyetlerden biri olan Zengi Ata, hayatını çobanlıkla sürdürmüş şahsiyetlerdendir. Kendisi Taşkent dağlarından aşağıya hiç inmemiştir. Menkıbelere göre Zengi Ata’nın sürüleri otlatırken yüksek sesle Kur’an okuduğu bilinmektedir. Zengi Ata, Kur’an okumaya başladığında bütün sığırlar otlamayı bırakıp onu dinler. Onun sürülerinde hiçbir zaman bir hayvan eksilmemiş ya da kaybolmamıştır. Bu sebeple Taşkent halkı onu hayvanların piri olarak kabul etmiştir (Köprülü, 1984:13).

Geleneksel Özbek kültüründe hayvanlar uğurlu veya uğursuz sayılmalarına, doğüstü güçleri olduğuna ve kutsal olup olmadıklarına göre sınıflandırılmaktadır. Örneğin yapılan araştırmaya göre bir horoz vakitsiz öterse onun kesilmesi gerektiğine inanılır. Eğer horoz aniden öterse bunun bir uğursuzluk işareti olacağı söylenir. Ayrıca horoz hangi evin bahçesinde öterse o evden birinin öleceğine dair de bir inanış söz konusudur (KK-1). Yine bir horoz akşamüstü öterse uğursuzluk getireceği inanışı Afgan Özbekleri arasında yaygın bir inanıştır (KK-2). Horozun bir kötülük getireceğine dair halk arasında kabul gören algıya göre bu bir uğursuzluk işaretidir. Horoz ile ilgili bu inanış örnekleri Türk dünyasındaki ortaklıklardan biridir. Ön-Türkler döneminde bulunan eserlerde tespit edilen horoz-tavuk örnekleri bu inanışın kökeni hakkında bizlere bilgi vermektedir (Çoruhlu, 2012:171). Horozun kötü ruhları kovan ya da haberci özelliği olan bir hayvan olduğu düşünülebilir. Emel Esin, Türk kozmolojisinde barışı simgeleyen hayvanın horoz ve tavuk olduğunu ifade etmiştir (2001: 172). On İki Hayvanlı Türk Takvimi’nde tavuk yine yıl adı olarak kullanılmıştır. Seher vakti horoz öterse meleklerin geldiğine ve namaza çağırdığına inanılır (KK-3). İnanış örneğinden de anlaşılacağı üzere gün doğumunda ötmesi sebebiyle horozun sabah namazı vaktini haber verdiği düşünülmektedir. Bu sebeple vakitsiz ötmesinin bir tehlikeyi haber verdiği düşüncesi toplumda bu tür inanışların oluşmasına zemin hazırlamıştır.

⁴ Özbek Türkleri arasında yaygın bir ritüeldir. Bu ritüel özel durumlarda gerçekleştirilir. Bayram, kutlama, anma ya da mevsimsel bir merasim gerçekleşeceği sırada her aile özel bir yemek pişirir. Bu yemek genellikle öküz, koyun, koç gibi kurban olarak sunulan hayvanın etiyle yapılır. Yemek pişirilirken kazanın dolu olmasına dikkat edilir. Yemek pişirme esnasında kızgın ateşte duran kazanın içine kurban eti yağ ile atılır ve kazandan bir duman çıkması sağlanır. “İs çıkarma” ritüeli bu şekilde gerçekleştirilir. Çıkan yemek dumanı ataların ruhlarına armağan edilir ve önce onların rızasının alınması gerektiğine inanılır. Böylece ruhların insanlara musallat olmayacağına ve işlerin yolunda gideceğine, bereketli olacağına inanılır.

Özbek Türkleri arasında kırlangıç ayrı bir öneme sahiptir. Yapılan alan araştırmalarına göre kırlangıcın haberci bir kuş olarak kabul edildiği tespit edilmiştir. Bir kırlangıç yerde dönerse bir haber getireceği düşünülür (KK-4). Yine bir kırlangıç eğer yavaş uçarsa yağmur yağacağına inanılır (KK-5). Kırlangıcın ayrıca Kur'an'da Fil suresinde geçen Ebabil kuşu olduğu ifade edilir (KK-1). Kısacası kırlangıç, Özbek toplumunda uğurlu sayılan ve haberci özelliğinin olduğuna inanılan özel bir hayvandır. Bu sebeple kırlangıcın yuvasını bozmak kesinlikle yasaktır. Eğer bir eve ya da bahçesine bir kırlangıç yuva yaparsa ev ahalisi bu durumdan oldukça hoşnut olur (KK-6). Türk inanış sisteminde tufan kuşu olarak bilinen kırlangıç, kutsanan ve değer verilen bir kuş türüdür. Yakut, Çuvaş, Kazak, Altay ve Özbek yaratılış mitlerinde kırlangıç kutsal kabul edilen kuşlardandır. Kırlangıçla ilgili anlatımlar Nuh Tufanı zamanında geçer. İkinci bir efsane ise Ehriman'ın insanların ateşini çalması ile ilgilidir. Kırlangıç bu ateşi geri almak için mücadele eder (Yiğit, 2018:286). İnanışa göre kırlangıç, insanoğlunu yılanın elinden kurtaran kuştur. Nuh Tufanı ile ilgili anlatımlardan hareketle kırlangıcın bu yüzden kutsandığını söylemek mümkündür (Akalin, 1993:106).

Özbek halk inanışlarında yer alan ve Nuh Tufanı'nda ismi geçen bir başka kuş saksığandır. Türk inanış sistemine göre saksığan, kendisine verilen görevi yerine getirmeyip neden leş yediğinden bahseder (Aça, 1999:54). Türk inanış sistemlerinde genel olarak kuşların ruhu temsil ettiği söylenebilir. Cennetin temsilcisi olarak kabul edilen ve kam şekline girerek kamı koruduğuna inanılan kuşlardan biri saksığandır (Çoruhlu, 1999:174-178). Özbek halk inanışlarında saksığanın haberci kuş olarak kabul edildiği görülmüştür. Günümüzde yaşayan inanışlardan “Saksığan evin damına konarsa misafir geleceğine inanılır.” örneğinde görüldüğü üzere saksığanın konması bir haber olarak yorumlanmıştır (KK-7). Aynı şekilde saksığanın ötmesi de bir haber getireceğine işaretir.

Özbek halk inanışlarına göre hem uğurlu hem de uğursuz anlamlara sahip kuşlardan biri de baykuştur. Orhan Çeltikçi, baykuş inancı ile ilgili hazırladığı tezinde şu ifadelerle yer vermiştir (Çeltikçi, 2006:53-115): “Gagavuzlar, Kumuklar, Makedonya ve Bayır Bucak Türkmenlerine göre baykuş ölümü haber vermektedir”. Özbek Türkleri arasında bu inanış örneği aynı şekilde devam etmektedir. Afgan Özbekleri, eğer bir evin ya da duvarın üzerine baykuş konarsa o eve ölüm haberi geleceğine inanmaktadır (KK-2). Yine baykuş bir kişinin üstünden geçerse o kişiye ölümün yaklaşacağına dair bir inanış da söz konusudur. Öyle ki için evin etrafında bir baykuşun ötüşü duyulursa gelen kötü haberi uzaklaştırmak için onu kovuşturup “hoş haber, hoş haber” sözü arka arkaya söylenir. Eğer baykuş uzaklaştırılmazsa ev halkına kötü bir haber geleceğine inanılır (KK-6). Bu örnekler, baykuşla ilgili inanışların Türk dünyasında benzer şekillerde yaşandığını göstermektedir.

Çeşitli mitolojilerde baykuşun hem iyi hem de kötü olarak anlamlandırıldığı görülmektedir. Eski Çin mitolojisinde baykuşun Tanrının bir elçisi olduğu ifade edilmiştir (Esin, 2001: 110). Şamanizm'de bu kuşun koruyucu ruhlar arasında sayıldığı ve kamin tören sırasında en çok baykuş suretinde göğe yükseldiği bilinmektedir (Köse, 2019:292). Roma mitolojisinde ise baykuşa uğursuzluk anlamı yüklenmiş ve ölümün habercisi olarak yorumlanmıştır. Türk dünyasına bakıldığı zaman efsanelerden de anlaşılacağı gibi baykuşa hem olumlu hem de olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Özbek Türklerinde baykuşun tırnakları ile kanatlarının; çocukları, kızları ve kadınları nazardan koruduğuna inanılmaktadır (Diykanbayeva, 2009:92). Bu inanışın günümüzde benzer şekilde devam ettiği tespit edilmiştir. Örneğe göre, bir kişi baykuş gördüğünde gülerse ve baykuş gülen kişinin dişlerini sayarsa o kişinin dişleri dökülür (KK-1). Baykuşun uğursuzluk getirdiği düşüncesi toplum arasında yaşamaya devam etmektedir. Ayrıca Türk halk kültüründe baykuş, viraneleri ve ıssız yerleri temsil etmektedir.

Özbek inanış sistemlerinde görülen kuş örnekleri, hayatın hemen her alanında sıklıkla kullanılan hayvanlardandır. Kuşlar eski dönemlerde insanlığın bir parçası olarak kutsal kabul edilmiş ve hayvan-ata kültüyle karşımıza çıkmıştır. Çoruhlu, İslamiyet'ten önce bazı dönemlerde kuşların ongun olarak kabul edildiğini aktarır (Çoruhlu, 2012:176). “Uçmak” sözcüğü Türk dilinde ölümü çağrıştırmaktadır. Kamalara yardım eden ve onların koruyucu

ruhları olarak bilinen hayvanlardan birinin kuşlar olduğu da bilinmektedir. İslamiyet'ten sonra kuşların yüceltmeye devam ettiği ve bazı dinî ayinlerde kullanıldığı bilinmektedir. Özbek kültüründe güvercin, kırlangıç, serçe, saksağan, atmaca ve baykuş gibi hayvanlarla ilgili inanışlar günümüzde yaşatılmaya devam etmektedir. Yapılan saha çalışmasında özellikle kırlangıçlarla ilgili inanış örneklerinin yoğunluğu kırlangıca yüklenen anlamı ortaya koymaktadır. Şefkatin ve iyiliğin simgesi olarak yorumlanan bu kuş, insanları “kaza ve beladan koruyan” hayvan olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple kırlangıç yuvaları asla bozulmaz ve korunur. Şans ve bereketin simgesi olarak kabul edilen bu yuvalar için “talih kuşu” inancı olduğu düşünülebilir.

Özbek Türkleri arasında kutsal kabul edilmiş ve bakımına büyük önem verilmiş hayvanlardan biri de koyundur. Halk bilimi uzmanı Peshcereva'ya göre Orta Asya toplumları eski dönemlerden beri koyuna bazı anlamlar yüklemiştir. Verdiği örnekte insanları bela ve kazadan koruma özelliğine sahip kutsal bir hayvan olduğunu ifade etmiştir (Peshcereva, 1959:100). Özbek toplumunda nazardan ve kötü gözden korunmak amacıyla yakın zamana kadar evin bahçesine koç kafası asma geleneği sürmüştür. Koç, keçi ve koyun gibi hayvanların kötü enerjii engellediği inancı Türk dünyasında varlığını sürdürmektedir. Kırgızlar ve Kazaklar arasında koyunun “cennetten gelen yaratık” düşüncesi kabul görmüştür (Aşirov, 2007:151). Özellikle koç kültü Özbek kültüründe önemli bir yere sahiptir. Eski dönemlerde kullanılan mezar taşlarında ve kaya resimlerinde koç motifine rastlanması, koç kültünün eski inanış sistemlerine kadar götürülebileceği ortaya çıkmaktadır. Sirderya bölgesinde yapılan kazı çalışmalarında koç figürlü resimler bu kültle ilişkilendirilebilir. Yine evlilikle ilgili ritüellerden biri, gelinin damat evine geldiğinde koyun postu üzerine oturtulmasıdır. Bu ritüelin amacı, gelin gelen kızın yeni evini yadırgamasıdır. “Yeni evi koyun yünü gibi yumuşak olsun.” diyerek gelinin yeni evine çabuk alışabilmesi için dualar edilir. Ayrıca koç boynuzu evin girişine asılır (Snesarev, 1969: 85-116). Bu ritüelin amacı ise ev ahalisinin nazardan korunma isteğidir.

Türk inanış sisteminde bir totem hayvanı olarak kabul edilen koyun veya koç, özellikle Şamanizm'de kötü ruhlardan korunmak amacıyla kurban edilen hayvanlardan biridir. Eski dönemlerden itibaren Tanrı için düzenlenen törenlerde kurban edilen hayvanlardan olan koç ya da koyun, zaman zaman yer tanrısının hayvanı olarak kabul edilmiştir (Çoruhlu, 2012:175). On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde adı geçen koyun, önemli hayvan kültlerinden biridir. İslamiyet'ten halk arasında sonra barış ve huzurun simgesi olarak kabul edilmiştir. Özbek toplumunda arasında yaşayan bir düşünceye göre gece koyun melerse deprem gibi bir felaketin olacağına inanılmaktadır (KK-8). Buradan hareketle koyunun bir haberci özelliği söz konusu olabilir.

Yaşamlarını sürdürebilmek için hayvancılıkla ilgilenen Özbek Türkleri sığır yetiştiriciliğine büyük önem vermiştir. Sığır, boğa, inek ve öküz gibi hayvanlar hayatın her alanında kıymetli hayvanlardan olmuştur. Bu sebeple sığır yetiştiriciliği ile ilgili kökeni çok eski dönemlere dayanan inanış ve ritüel örneklerine rastlanmıştır. Özellikle göç mevsiminde uygulanması gereken bazı inanış örnekleri vardır. Eğer uygulanmazsa hayvanların başına kötü şeyler geleceğine ve telef olacağına inanılır. Hayvanların telef olmasından çok korkan toplum hayvan takviminde yer alan ritüellerin zamanında yapılmasına büyük özen gösterir. Örneğin, Andican bölgesinde göç sırasında sürüler geçerken sürü çobanları ellerinde Kur'an'ı açık halde tutar. Böylece sürülerin ve hayvanların korunacağına inanırlar (Direnkovoy, 1927:71-72).

Öküzle ilgili halk inanışlarının geçmişi eski Türk toplumlarına kadar götürülebilir. Örneğin, Altay inanç sistemine göre öküz, güç ve kudreti temsil eder. Ayrıca yeryüzündeki suların hâkiminin binek hayvanı olarak kabul edilir (Kalafat, 2012:152). Avcı-toplayıcı dönemde gücünden en çok faydalanılan hayvanlardan biri olan öküz, zaman içerisinde kutsal kabul edilen bir hayvan haline gelir. Özbek Türkleri arasında bilinen atasözlerinden “Hökizning şahıga ursang, tuyağı zırgıraydı (Öküzün boynuna vursan tırnağı sızlar).” örneği bu hayvanın toplum hayatında ne kadar önemli olduğunu gösterir (Potapovs, 1995:32). “Dünyanın öküzün boynuzları üzerinde olduğu” inancı da öküzün kutsallaştırılmasının bir başka örneği olarak

incelenabilir. Öküzün bir totem olarak ortaya çıkışı eski Tunç Çağı'na rastlamaktadır. Bu dönemde öküzün kutsallaştırılması ile ilgili ilk örnekler, doğurganlık sembolü olarak kabul edilmesi ile ilgilidir (Xlob'istina, 1971:170-171). Boğa ile ilgili olarak da ortaya çıkan ilk efsane selle alakalıdır. Boğanın vücudundan baharatı oluşturan bitkilerin soyundan ise toplumda faydalı olan bütün hayvanların türediğine inanılır (Rempel, 1987:2). Öküz kültürünün de su ile ilişkilendirilmesi Özbek Türkleri arasında görülen bir inanış örneğidir. Hive Özbekleri yeni bir su yolu kazılacağı zaman su yollarının içine sekiz ila on tane sığır veya öküz kurban edilir. Bu kurbanların kanları su yoluna akıtılır. Böylece su yolunun su ile dolup taşacağına inanılır (Potapovs, 1995:23).

Özbek halk inanışlarında yer alan hayvan kültüründen biri de attır. Bir totem hayvan olarak at, ilk dinî inanışlardan beri merasimlerde kullanılan en önemli hayvandır. Günümüzde “dört ayaklı ahşap at” olarak tanımlanan tabut, Özbek inanış sistemini hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Ölüyü bu dünyadan öbür dünyaya gönderme sırasında araç olarak kullanılan bir aracı olarak düşünülmektedir (Payziyeva, 2014:87). Ayrıca bir evde at varsa o evde bereket ve dinçlik olduğuna inanılır (KK-9). Eski Özbek inanışlarına göre eğer bir evde at varsa o eve cinlerin girmediğine de inanılır. Günümüzde evlerin kapısına at nalı takılmasının sebeplerinden biri budur. Afgan Özbekleri arasında yaygın bir inanışa göre at akşamdan bağlandığı kazığın etrafında çok dönerse o gece o eve hırsız gelir (KK-2). At tepinip kişnerse deprem olacağına inanılır (KK-8). Bu inanışlardan anlaşılacağı üzere atın bir haberci özelliği de vardır.

Özbek Türklerinin ekonomik, askerî, siyasi ve toplumsal hayatlarında at çok önemli bir yere sahiptir. Türk kültür ve mitolojisinde oldukça önemli bir hayvan olan at, geçmişten günümüze hayatın her alanında önemli birçok ihtiyacı karşılaması bakımından halk arasında itibar edilen bir hayvan olmuştur. Türk mitolojisine göre Kam'ı kutsal güçlerin yanına götüren hayvan attır. Tanrının yanında olan at ölümsüzlüğün sembolüdür. Tanrıların bulunduğu âlemi yeryüzünde temsil eden hayvan olduğuna inanılır (Doğan, 2006:94). Yeryüzünde insanların en yakın dostu atlar olarak bilinmektedir. At insanların hayatının her alanında bir etki bırakmaktadır. Destanlarda her ana kahramanın bir atı vardır ve mucizeleri bu atlarla gerçekleştirir. Eski bir Özbek halk inanışına göre çocukların ilk kıyafetleri önce atın kazığına giydirilir. Böylece çocukların güçlü ve kudret sahibi olacaklarına inanılır (Aşirov, 2007:23). Günümüzde atın nefesinin iyileştirici bir gücünün olduğu benimsenen düşünceler arasındadır. On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre yılın en kutlu ve bereketli yılının at yılı olduğu da yine yaygın bir inanıştır.

Özbek halk inanışlarının arasında yaygın bir başka totem hayvanı yılanıdır. Eski dönemlerden itibaren yılan ve öküz en çok benimsenen totemlerdendir (Snesarev, 1948: 237). Alan araştırmalarında tespit edilen bir inanışa göre ak yılanın çıktığı yerde bolluk ve bereket vardır. Bu sebeple ak yılanı görmek bir uğur olarak kabul edilir (KK- 6). Ak yılanı gören kişilerin bu sebeple zengin ve başarılı olacağına inanılır. On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde bir yıl adı olarak kabul edilen yılan, Şamanizm'de Erlik'le ilgili bir simgedir.

En önemli totem hayvanlarından biri de kurttur. Özbekistan'da kurt totemi ile ilgili pek çok ritüel yaşamaktadır. Hadi Zarifov'un alan araştırmaları sırasında tespit ettiği inanışlardan birinde kurdun olduğu yerde cinlerin barınamaması olmasıdır (Zarifov, 1958:12-14). Ayrıca kurdun yavrusuna zarar verilirse o kişiler zarar görür ve malları telef olur. Kurtla ilgili yazılı kaynaklarda geçen bir başka inanış örneğinde ise kurdun öldürülmesinin uğursuzluk getireceği ile ilgilidir. Yine doğum yapacak olan bir kadına kurutulmuş bir kurt yüreği yedirilirse o doğumun kolay geçeceğine; bebeği ölürse melek olacağına inanılmaktadır (Aşirov, 2007:17). Bir hayvan-ata olarak bilinen bu hayvan, Ön-Türkler döneminden itibaren önemini korumaktadır. Hükümdarlık ve gücün timsali olarak karşımıza çıkan bu totem, aynı zamanda yiğitlik ve özgürlüğü de simgeler. Nazardan ve kötü ruhlardan koruyucu özelliği olduğu da ifade edilmelidir.

İlk dönemlerden itibaren hayvanlara karşı tutum ve davranışlar birtakım durumlara göre şekillenmiştir. Dinî inanışlar ve gelenekler bunların başında gelmektedir. Halk inanışları, toplumun dünya görüşü hakkında derin bilgilere sahiptir. İnsanları bir araya getirme işlevi sebebiyle birlik ve beraberliği koruma noktasında önemli görevler üstlenmiştir. İslamiyet ile harmanlanan ve günlük hayata uyarlanan bu inanış örnekleri halk kültürünü zenginleştirmektedir. Bu bağlamda Özbek Türkleri arasında önemli bir konuma sahip olan hayvanlar ve bu hayvanlarla ilgili inanışlar kültür aktarımını sağlama noktasında önemli katkılar sağlamaktadır. Örneğin Özbek Türkleri arasında çok bilinen bir inanışa göre at, sığır, koyun, deve gibi evcilleştirilen ve süt veren hayvanlara tekme atmak günah kabul edilmiştir. Bu sütün koruyucu bir özelliği vardır. Baharda sağılan ilk süt, bereket getirmesi ve hayvanları kötü ruhlardan koruması niyetiyle akarsuya dökülmektedir. Bu inanış eski dönemlerden beri vardır. Yine Harezmi Özbekleri arasında deve tüyüne basmak yasaktır. Bu tüylere saygı gösterilir çünkü bu tüylerin cinleri kovduğuna inanılır (Snesarev, 1969:317). Bu inanışların kökeninde kaçınma ve korunma gibi niyetler vardır. Özbek inanç dünyasında varlığını koruyan ve dengeleri kuran hayvanlar, benimsenen düşüncelerle bir hayvan kültü oluşturmuştur. Toplumsal ve kültürel birlikteliğin devam ederek gelecek nesillere aktarılması için bu inanış örneklerinin özenle korunması ve yaşatılması gerekmektedir.

4. Sonuç

Tarih boyunca Özbek Türkleri tek bir inanışa bağlı yaşamamıştır. Siyasi ve toplumsal değişimler inançların şekillenmesinde ve çeşitlenmesinde büyük rol oynamıştır. Tarım ve hayvancılığa dayalı, doğa ve hayvanlarla iç içe sürmüş oldukları hayat tarzı, Özbek Türklerinin inanış sistemlerini zenginleştirmiştir. Yaşamlarını sürdürmek için ihtiyaç duydukları birçok şeyi hayvanlarla karşılaşmışlardır. Bu sebeple inanış sistemlerinde hayvanlarla ilgili pek çok örnek olması son derece normal bir durumdur. Bu hayvanların başlıcaları at, öküz, sığır, inek, kurt, dana, yılan, deve, eşek, horoz, tavuk, kırlangıç, serçedir.

İnsan ve tabiat, insan ve hayvan arasında eski dönemlerden başlayarak günümüze kadar gelen bu ilişkinin sonucunda inanç şekilleri hayatı anlamlandırma noktasında önemli bir yere sahiptir. Mevcut coğrafya ve yaşanan hayat tarzı, bazı hayvanlarla insanlar arasında kadersel bir bağ oluşturmuştur. Yüklendiği anlamlar itibarıyla bu hayvanlar, inanış sistemleri içerisinde önemli görevler üstlenmiştir. Özbek halk anlatılarında işlenen ve yaşayan inanış örneklerinde sözü edilen bu hayvanlar genellikle olumlu ya da olumsuz yönleri ile karşımıza çıkmaktadır. Bu hayvanlar çoğunlukla bozkır yaşantısında yeri olan hayvanlardandır.

Özbek Türklerinde inek, boğa, öküz gibi tarım hayvanları ile ilgili inanış örneklerinin çok fazla uygulandığı hayvan takvimi (Çorva Hisobi) oldukça önemlidir. Ayrıca modern dönemde Miladi Takvim kullanılmış olsa da toplumda genel olarak On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile ilgili hesaplamalar yapılmaktadır. Bu takvime göre bazı aylar rahat geçerken bazı ayların zor geçeceğine inanılmıştır. Sebep olarak hayvanlara yüklenen anlamlar ve hayvanların sahip olduğu karakterler gösterilebilir. Hayvan kültüne ait en tipik örnek olarak karşımıza çıkan bu takvimler, Türk dünyasında sürdürülen inanış ve efsanelerin benzerliğini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Ortak bir kültür bağının varlığını işaret eden benzerlikler, Özbek halkı tarafından büyük bir titizlikle sürdürülmüştür.

Bölgeden bölgeye ya da şehirden şehre değişiklik gösteren halk inanışları vardır. Bunun sebebi dinsel ve kültürel faktörlerin değişkenlik göstermesi ile ilgilidir. Özbek Türkleri İslamiyet'i kabul ettikten sonra da geçmişte benimsedikleri inancın izlerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu sırada temel ihtiyaçlarını karşılamak için doğadan ve hayvanlardan destek almışlardır. Hayatlarının her alanında faydalandıkları bu hayvanlarla ilgili inanışların izleri halk anlatılarında da sıklıkla işlenmiştir. Genel olarak bir simge, haberci, kutsal veya tabu olarak anlamlandırdıkları hayvanlarla ilgili Türk dünyasında ortak inanış biçimlerinin varlığı söz konusudur. Bir yandan korunma ve bereket getirmesi amacıyla kutsanan hayvanların yanında

ceza ya da buldukları olumsuz durumlardan kurtulmak amacıyla birtakım anlamlar yüklenen hayvanlar inanışların en önemli ayrıntılarından.

Özbek halk inanışlarına konu olan hayvanlardan başlıcaları bu çalışmada incelenmeye çalışılmıştır. Özbek kültürü açısından bilgiler vermesi sebebiyle inanışların kültürel birer değer olduğu görülmektedir. İlkel dönemlerden itibaren çeşitli şekillerde sürdürülen hayvanlarla ilgili inanışların Özbek Türkleri arasında da görülmesi, tarih boyunca çeşitli dinlerle etkileşim halinde olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca uygulanan halk inanışlarının kökeninde çoğunlukla arkaik unsurlar barınmaktadır. Bolluk ve bereket için hayvan kültürünü uygulama, toplumsal ilişkileri iyileştirme noktasında mevcut ritüeller inanç sistemlerinin evrensel ve ilk biçimleri olarak kabul edilmelidir. Hayvan kültürü başlığı altında bahsedilen bu örnekler, eski dinlerden miras kalan ve günümüze uyarlanarak mevcut dinlerde yaşatılan en güzel inanış örneklerindedir.

Kaynaklar

Aça, M. (1999). Tufan'ın Kuşları ve Kozi Körpeş-Bayan Sulu Destanındaki Bazı Kuşlar. *Milli Folklor*, Y. 6, S. 42, s. 53-57.

Akalın, L. S. (1993). *Türk Folklorunda Kuşlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları.

Aşirov, A. (2007). *O'zbek Xalqining Qadimiy E'tidod ve Marosimlari*. Taşkent: Alisher Navoiy Nomidagi O'zbekiston Milliy Kütübhonası Naşriyoti.

Çoruhlu, Y. (1999). *Türk Mitolojisinin ABC'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2012). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Drenkovoy, N. P. (1927). Kul't Ogniya u Altaytsev i Teleut. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. T. VI.

Doğan, O. (2006). *Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Frazer, J. G. (1910). *Totemism and Exogamy*. London: Macmillan and Co.

İnan, A. (1998). Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında. *Makaleler ve İncelemeler I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kafesoğlu, İ. (1988). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kalafat, Y. (2012). *Türk Kültürlü Halklarda Mitler*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Köprülü, M. F. (1984). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Peshcereva, E. M. (1959). *Gonçarnoe Proizvodstvo Sredney Azii*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Potapovs, L. P. (1995). Materialien zur Kulturgeschichte der Usbeken aus den Jahren "928-930". *Mit begleitenden Worten des Sammlers herausgegeben und eingeleitet von Jakob Taube*. Wiesbaden: Harrossowits Verlag.

Rempel, L. I. (1987). *Tsep' Vremen Vekov'ie Obraz'i Brodyaçke Syuvel'i v Traditsionnom Iskusstve Sredney Azii*. Taşkent: Izdatelstvo Literatur'i i Iskusstva Imeni Gafura Gulyama.

Snesarev, G. P. (1969). *Relikt'i Domusul'manskix Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Xorezma*. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".

Xlob'istina, M. (1971). *Drevniyişie Yucnosibirskie Mif'i v Pamyatnikax Okunevskogo Iskusstva*. Novosibirsk: Pervob'itnoe Iskusstvo.

Yeşildal, Ü. Y. (2007). *Anadolu Folklorunda Geyik*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yiğit, N. H. (2018). Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler Üzerine. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 11, S. 59, s. 278-288.

Zarifov, H. (1958). 1958 Yilgi Folklor Ekspeditsiyasi Kundaliği. *O'zr FA Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot İnstituti Folklor Arxivi*. Taşkent.

Sözlü Kaynaklar

KK-1: 33 yaşında, erkek, lisansüstü, eğitimci (Görüşme Tarihi: 16.05.2022)

KK-2: 37 yaşında, erkek, lisansüstü, akademisyen (Görüşme Tarihi: 22.05.2022).

KK-3: 38 yaşında, erkek, lisansüstü, eğitimci (Görüşme Tarihi: 24.05.2022).

KK-4: 20 yaşında, kadın, lisans, öğrenci (Görüşme Tarihi: 23.05.2022).

KK-5: 49 yaşında, erkek, lisansüstü, akademisyen (Görüşme Tarihi: 14.05.2022).

KK-6: 38 yaşında, kadın, lisansüstü, eğitimci (Görüşme Tarihi: 23.05.2022).

KK-7: 35 yaşında, kadın, öğrenci, çalışmıyor (Görüşme Tarihi: 08.06.2022).

KK-8: 46 yaşında, kadın, lisans, eğitimci (Görüşme Tarihi: 14.05.2022).

KK-9: 32 yaşında, kadın, lisansüstü, eğitimci (Görüşme Tarihi: 24.05.2022).

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu'nun tarih 18.04.2022, sayı E-35853172-200-00002139991 kararı ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1313482>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Çeviri / Translation
Geliş Tarihi / Received date : 30.07.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 17.11.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2023

Atıf / Citation

Zebirov, İ. (2023). Özbek Edebiyatı ve Musa Celil. (Çev. Ümit AKKUŞ). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 523-529.

ÖZBEK EDEBİYATI VE MUSA CELİL
Uzbek literature and musa celil
İSHAK ZEBİROV (Çeviren Ümit AKKUŞ¹)

Öz

Kazan Utları dergisinin 1976 yılının 2. sayısında İshak Zebirov tarafından kaleme alınan ve Türkiye Türkçesine aktarmış olduğumuz bu makalede Özbek ve Tatar edebiyatları arasındaki ilişkide Tatarların meşhur şairi Musa Celil'in büyük rol oynadığı, Özbek okurunun Musa Celil'in eserlerini, Özbek şairler Hemze Hekimzade ve Gafur Gulem'in eserlerinde olduğu gibi çok iyi bildiği, Özbek okurunun, Abdullah Tukay, Hadi Taktaş, Musa Celil ve başka Tatar şairlerinin eserleriyle ilk kez Gafur Gulem'in tercümelemleri üzerinden tanıştığı ve Özbek şairler Mamaresul Babayev, Rauf Galimov, Esgat Muhtar, Hemid Gulem, Yusuf Şamansur ve Aziz Abdurrazakov'un Musa Celil hakkındaki fikirleri ve onun şiirlerinin tercümelemleri üzerindeki çalışmaları hakkında bilgi verir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Edebiyatı, Tatar Edebiyatı, Musa Celil

Abstract

In this article, written by Ishak Zebirov in the the second issue of Kazan Utları Journal in 1976 and translated into Turkish, these were stated that works of the famous Tatar poet, Musa Celil, played a major role in the relationship between the Uzbek and Tatar literatures, Uzbek readers know Musa Celil's works very well, as do the works of Uzbek poets Hemze Hekimzade and Gafur Gulem, the works of Abdullah Tukay, Hadi Taktaş, Musa Celil and other Tatar poets were first introduced to Uzbek readers through Gafur Gulem's translations. And article gives information about Uzbek poets Mamaresul Babayev, Rauf Galimov, Esgat Muhtar, Hemid Gulem, Yusuf Shamansur and Aziz Abdurrazakov's ideas about Musa Celil and their work on the translations of his poems.

Keywords: Uzbek Literature, Tatar Literature, Musa Celil

¹ Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Gaziantep/TÜRKİYE.

El-mek: umit.92@outlook.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-8340-3646>

Giriş

Özbek ve Tatar edebiyatları arasındaki dostluğu, onların aralarındaki bağı geliştirmede Tatar halkının meşhur şairi Musa Celil büyük rol oynadı. Onun çok keskin ve hayran edici sanatı Özbek okuru için iyi bir örnektir. Özbek okuru, Musa Celil'in eserlerini Hemze Hekimzade ve Gafur Gulem'in eserlerinde olduğu gibi çok güzel biliyor. Özbekistan'ın halk şairi, Lenin Ödülünün sahibi Gafur Gulem ise Tatar edebiyatının ulu dostu, onun şiddetli propagandacısı idi. Özbek okuru, Abdullah Tukay, Hadi Taktaş, Musa Celil ve başka Tatar şairlerinin eserleriyle ilk kez Gafur Gulem'in tercümeleri üzerinden tanıştı.

1966 yılında Musa Celil'in doğumunun 60. yılı dolayısıyla Gafur Gulem *Şerik Yıldızı* dergisinin ikinci sayısında *Şagıyménj Menğélégé²* adlı makaleyi yazdı. Yazar iki sayfalık makalesinde, Musa Celil'in büyük sanatı üzerine esaslı ve derin analizler yaparak okurun ilgisini Musa Celil'in eserleri üzerinde yoğunlaşmasını sağladı.

Gafur Gulem, Musa Celil'i Tatar şiirinin büyük edibi ve Sovyet ilinin dürüst bir vatanseveri sayarak onun ölümsüz şiirlerine, şahsi fedakârlığına hayret ediyor: "Musa faşistler elinde tutsak, ancak faşistler ondan korkuyorlar. Cellatlarda silah var, ama Musa'nın elinde kalem. Onun gönlünde güçlü sevgi ve nefret ateşi."

Zamanında Gafur Gulem'in Musa Celil ile karşılaştığı da olmuştur. Bu karşılaşmada onun şöyle dediğini hatırlıyorum: "Biz Ziya Send ile Kazan'a gittik. (Bu 1928 yılının yazında oluyor.– I.Z). Bizi ilk önce yazarlar sırasında karşılayıp pek büyük kadir hürmet gösterdiler. Gazetelerde resimlerimiz basıldı. Ben *Tataristan* gazetesi ile *Çayan* dergisi için bir şeyler yazıp verdim. Kazan'da eski dostum Taktaş'la görüştüm... Taktaş bizi pek çok yazar ile tanıştırdı: Gadél Kutuy, Dimyan Fethi, Şamil Usmanov, Afzal Şamov, Kavi Necmi ve başkaları. Bu tanıştığımız yazarlar arasında uzunca yüzlü 22-23 yaşlarındaki Musa Celil de vardı. Hadi Taktaş'ın bizi onunla tanıştırdığında:

- İşte bu – geleceği parlak olan genç şairimiz, bizim ondan ümidimiz büyük! – sözü aklımda.

Ey, ömür dediğin öyle farkında olmadan geçip gidiyormuş! O günlerden bu yana 48 yıl geçmiş!

Eğer Musa Celil faşistler baltası altında helak olmasaydı, şu anda o da 60 yaşını doldurup dostları arasında ay gibi parlayıp otururdu."

Gafur Gulem'in Kazan'a bu ve bundan sonraki gelişleri Özbek ve Tatar edebiyatlarını yaklaştırdı ve iki şair birbiriyle daha sağlam kardeş oldu. [123].

Meşhur topluluk çalışanlarının ve yazarların Musa Celil hakkındaki fikirlerine katılması Gafur Gulem makalesinin sonunda yer almaktadır: "Ben Musa Celil... önünde büyük ihtiram ile başımı eğiyorum!"

Musa Celil'in sanatı pek çok Özbek şairinin ilgisini çekti. Onun şiirlerini Özbekçeye Gafur Gulem, Mamesul Babayev, Yusuf Şamansur, Mirmuhsin, Hemid Gulem, Esgat Muhtar, Reuf Galimov, Aziz Abdurazakov gibi şairler tercüme etti.

Musa Celil'in eserlerini tercüme etmede Mamesul Babayev ayrıca büyük çaba gösterdi ve bu alanda en başarılı şair oldu. O kendisi de Sovyet ordusu saflarında hizmet eden Faşist Alman baskıncılarına karşı şair kimliğiyle savaşa katılmıştır. Bundan dolayı savaş teması

² Şairin Ölümsüzlüğü

ona ayrıca yakındır. O, Musa Celil'in *Moabit Defteri*'nin hepsini Özbekçeye tercüme etti. Bu tercüme müstakil olarak iki defa basıldı. Musa Celil'in tercüme edilen şiirleri Özbek dilinde de güzelliğini kaybetmediler. Buna örnek olarak *Cırlarım*³ şiirinin birinci kıtasına göz atmak yeterlidir:

Koşıklarım, ünib kalbimdä,	Şiirlerim, büyüyor kalbimde,
Ona yurtdä güldäy bäkınız!	Ona yurttta çiçek gibi bakın!
Känçä bolsä, sizdä küç, yâlkın,	Ne kadar da olsa sizde güç, ateş
Şunçä bolär yerdä hakkingiz.	Bunca yerde hakkınız var.

Özbek okuru, Musa Celil şiirlerini kahramanlığa çağrı olarak kabul ediyor. Gerçekten de tam olarak böyle olmuştur. Antifaşistik gizli topluluğunun korkusuz önderi Musa Celil, Özbek savaş esirleri Mehmed Möksinov ve Hebibulla Feyzullayev ile ilk kez karşılaşmış, onlara kendi şiirlerini okumuş. O şiirler şairin Özbek taraftarları hatırında asla unutulmamış. Hebibulla Feyzullayev kendisi de şiirler yazmıştır. Onun el yazmalarını ilk kez Musa Celil okumuş, hatta ona tavsiyede bulunmuştur.

Mamaresul Babayev tarafından ustalıkla yürütülen tercüme sayesinde Özbek okurunun kendi dilinde Musa Celil şiirlerinin manasına derin bir şekilde inme imkânına sahip oldu. Tercüme edilen bu şiirleri ülkemizin meşhur tercümeçi şairlerinden birisi derleyerek tanıttı. Tercüman olarak gösterilen hizmetlerini anarak Tataristan hükümeti onu Tataristan ASSC Yüce Sovyet Başkanlık Konseyinin şeref belgesi ile ödüllendirdi.

Mamaresul Babayev ve Musa Celil şiirlerinin fikir özelliklerine daha detaylı baktığımızda bu iki şairin fikirlerinde, edebi usüllerinde pek çok ortaklığın olduğunu görürüz.

Ateşe uçan kelebekler gibi
Aydınlanıyor benim fikirlerim [124]
Susamayan sözlerin sesini
Gönlümde taşıdığımı hissediyorum

Mamaresul Babayev *Şagiyr Yöregé*⁴ isimli şiirinde böyle yazdı. Musa Celil'in *Şair* isimli şiirinde ise aşağıdaki mısralar vardır:

Gece oturup şair şiir yazdı,
Ak kâğıda aktı gözyaşları.
Dışarda fırtına vardı; durmadan
Gök kükredi, şimşek çaktı.

Mamaresul Babayev'in *Behét*⁵, *Töş*⁶, *Bérénçé Mehebbet*⁷, *Satlık Can* ve Musa Celil'in *Şagiyr*⁸, *Törmede Töş*⁹, *Söyüv*¹⁰, *İkéyözlé Kéşége*¹¹ şiirlerinde de ortaklık çoktur.

³ Türkülerim

⁴ Şair Yüreği

⁵ Baht

⁶ Rüya

⁷ İlk Aşk

⁸ Şair

⁹ Hapishanede Rüya

Mamaresul Babayev, Musa Celil'in sadece şiirlerini değil, *Moabit Defteri*'nin sonundaki *Notlar*'ını ve edebiyat bilgini, eleştirmen Gazi Kaşşaf'ın her şiirin nerede nasıl yazıldığı hakkındaki anlatılarını da tercüme etti. Kendi tercümelerinde Mamaresul Babayev, Musa Celil'in şiirlerini şekil ve içerik bakımından koruyarak onların ritmini, ezgisini de tam olarak veriyor. Buna örnek olarak *İmen*¹², *Dürt Göl*¹³, *Alman İlinde*¹⁴, *Batırlık Turında*¹⁵ ve başka pek çok şiirlerinin tercümelerini göstermek mümkün.

Musa Celil'in Mamaresul Babayev tercümesinde Özbekçe yayınlanan şiirler derlemesine yazdığı önsözde Hibzitdin Möhəmməthənov, vatansever bir şair olarak Musa Celil'in sanatı hakkında şu bilgileri veriyor:

“Bu şiirler Musa Celil'in Kazan'daki yumuşak kanepeli ofisinde değil, Moabit Hapishanesi'nin nemli, karanlık hücrelerinde yazılmış... Faşizm ile mücadelede Sovyet halkı hiçbir şeyle denkleştirilmeyen silaha – kuvvetli ruhi güce sahipti. Böyle bir güç de Celil'e hastı.”

Musa Celil şiirlerini Rusçaya tercüme etmede Taşkent şairi Reuf Galimov da büyük emek sarf etti. Özbekistan okurları Musa'nın *Moabit Defterleri*'ne girmiş *Duska*¹⁶, *Koşçık*¹⁷, *Bülegəm*¹⁸, *Bula Kayçak*¹⁹, *Katıylge*²⁰ vs. herhangi bir şiirleriyle ilk kez Rus dilinde onun tercümesiyle tanıştılar. Bu şiirler 1954 yılında *Zvezda Vostoka* dergisinde neşredildi.

Reuf Galimov, Musa Celil'in şiirlerini okurlarına anlamını bozmadan ulaştırmıştır:

Ведь недаром радуется нас вести	Ne de olsa vatanımızdan gelen haberler
С Родины. Её успех, судьба:	Bizi sevindiriyor. Onun başarısı, kaderi;
Это сила - колы с народом вместе	Bu güçtür – eğer bunu gurbette bile
На чужбине чувствуешь себя.	Halkla beraber hissediyorsan

*Duska*²¹ şiirinin zikredilen mısralarında görüldüğü gibi Rusça metin orijinale pek yakındır.

Şairin *Koşçık*²² şiiri de Reuf Galimov tarafından başarılı şekilde tercüme edilmiş:

Лети же, пташка, песней полнокровной,	Üç küçük kuş bu şarkıyı söylerken
В которой сила мужества звучит.	Cesaretin gücünü yankılayarak
Пусть плоть моя останется тут - что в ней!	Benim vücudum burada kalsa bile – onda
Но сердце пусть на Родину летит!..	Ne var ki! Kalbim vatanıma uçsun!

¹⁰ Sevgi

¹¹ İkiyüzlü Kişiyе

¹² Meşe Ağacı

¹³ Dört Gül

¹⁴ Alman İlinde

¹⁵ Cesurluk Hakkında

¹⁶ Dosta

¹⁷ Kuşçuk

¹⁸ Bölümüm

¹⁹ Bazen Yaşıyor

²⁰ Katile

²¹ Dosta

²² Kuşçuk

Musa Celil'in Moabit dönemlerine ait şiirlerine meşhur Özbek yazarı Esgat Muhtar da çok değer verdi. "Siz orada ölüme mahkûm edilmiş güçsüz kişi felsefesini bulamazsınız." şeklinde yazdı. – Doğrusu, o memleketini ve dostlarını çok özleyiyor ve onları arıyor. Yüreği onu işte bu duyguları hakkında yazmaya teşvik ediyor. Bu şekilde, onun hasreti ve geçirdiği azapları şiire dönüştürüyor. Bu şiirlerin ana teması namuslu olmak ve vatana bağlılık olarak öne çıkmaktadır.

Esgat Muhtar, Musa Celil'in kahramanlığını Julius Fuçık²³, Gastillo, Nikolay Ostrovskiy²⁴, Aleksandır Matrosoy²⁵, Zoya Kosmodimianskaya²⁶ cesurluğuna denk tutuyor. [125]

"Musa suretinde, diye devam ediyor o – Sovyet insanının karakteri tam açılıyor. Bu tarz - şairin yürek sıcaklığını, gönül güzelliğini, vatan ve millet sevgisini komünist düşüncelerle birleştirerek kaleme aldığı şiirlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Ömrüm benim hüznü bir türkü idi,

Ölümüm de yankılanır türkü olup...

Bunun gibi hayranlık uyandıran mısraları yazan kişinin dünyanın en şanslı şairi diye anlandırılmasının tam hakkı var. Öyle şair – kahramandır, onun şiiri de kahramanlık şiiridir."

Meşhur Özbek yazar Hemid Gulem *Özbekistan Medeniyeti* gazetesinin 1966 yılı 12 Şubat tarihli sayısında yayınlanan *Géroyniñ İcatı*²⁷ isimli makalesinde, Celil'i Puşkin ile karşılaştırıp şöyle diyor: "Musa Celil, Puşkin yaşında helak oldu. Onu Hitlerciler, Moabit hapishanesinde öldürdüler. Musa Celil, tıpkı Puşkin gibi düelloda öldürüldü: Faşizm ile Komünizm düellosunda!.."

Musa Celil'in şiirleri halkın Nazilere karşı çıkardığı adalet hükmüdür. Çünkü onu faşistler mahkum etse de, onlar değil, şair galip geliyor.

Musa Celil'in eserleri dünya ölçüsünde ehemmiyete sahip, onun cesareti bütün dünya için hayret verici olduğunu yazısının sonunda belirten Hemid Gulem pek doğru düşünüyor. Evet, Celil'in halkın karşısında göstermiş olduğu dürüst, sağlam ve güçlü duruş bize Ernst Telman, Julius Fuçık, İspanyol, Fransız ve İtalyan komünistlerin kahramanlığını hatırlatıyor.

Özbekistan'ın halk şairi Uygun, Musa Celil'e kendisinin güzel bir şiirini bağışladı. Sadece on altı mısralık şiirinde Uygun: "Ben ölümden korkmuyorum, bu asla boş söz değil. Biz ölüme tiksinerken bakıyoruz, diye söylüyormuş – bu, gerçekten de böyle. Ancak ölümden sonra da yaşam var. Öldükten sonra da halkın gönlünde, zihninde yaşayan hayat var", - şeklinde yazan ordu parti temsilcisi, Celil ile sohbet ediyor.

²³ Çekoslovakya'nın Almanlar tarafından işgal edilmesi üzerine Komünist Yeraltı Hareketi'nin önderlerinden biri olarak illegal yayınlar çıkarmış ve 1942 yılında tutuklanmış ve 18 ay süren tutukluluğunun ardından 1943 yılında Berlin'de katledilmiştir. (Çevirenin notu).

²⁴ Nikolay Ostrovski, Sovyetler Birliği döneminde Kızıl Ordu saflarında savaşıp yaralanmış, ardından felç geçirip yatağa bağlı hâle gelmiş ve kör olmuştur. (Çevirenin notu).

²⁵ II. Dünya Savaşı sırasında kendini birliği için makinalı tüfeğin önüne geçip feda eden asker ölümünden sonra Sovyet Kahramanlık Madalyası ile ödüllendirilmiştir. (Çevirenin notu).

²⁶ II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşmüş, 200 kırbaçla işkence görmüş ve vücudu yakılmıştır. Almanlar Zoya'nın vücudunu birkaç hafta darağacında asılı bıraktılar. (Çevirenin notu).

²⁷ Kahramanın Sanatı

Savaş kişilerin hislerini keskinleştirdi, borç, namus, vatan sevgisi gibi düşünceleri ortaya çıkardı, herkesin kendi kendine söylenmesine ve tevekkül etmesine neden oldu. Musa Celil'in cesur sanatını Uygun aşağıdaki şekilde değerlendiriyor:

Nesilden nesile göçüp,
Ölmez türkün ebedi saklanır:
Her bir mısrası onun her bir sözü
Destan yadigarı olarak ezberlenir.

Özbek şairi Yusuf Şamansur da *Bödre Tal*²⁸ şiirinde tutsaklıkta azap çeken hür gönüllü Celil'in hislerine derin muhabbetini bildiriyor:

Anlasaydın kıvırcık söğüt,
Ağrılı hüznümü...
Ey, kader rüzgârı, sevgilime
İlet benim türkümü. [126]
Es sen, rüzgârım, ak kayınlı
Ülkede konuk bulursun.
Alıp gel sen bana ondan
Doğduğum yerin nefesini.
Senin koparıp verdiğin bir yaprak
Hafifletir mi hallerimi...
Getirseydin sen bana
Sevgilimin haberini.

Sovyet okuru kahraman şairin sanatına büyük saygı ile bakıyor. O saklanan/yedeklenen/önderlik ettiği gizli örgüt üyeleri Garef Fehretdinov ve Ruşad Hisametdinov'un aklında, mesela, Celil tarafından yazılmış yirmiden fazla şiir saklanmış. Bu şiirler şairin gelecekte yayımlanacak derlemeler arasında yer alacaktır. Taşkent televizyonunda Tatar, Rus ve Özbek dillerinde yayımlanan bu şiirlerle izleyiciler de tanışma fırsatını elde ettiler.

Celil'in yeni yayınlanan şiirleri ile Özbek okuru ilk kez 1968 yılında *Gülistan* dergisi ile tanıştı. Onları Özbek diline şair Aziz Abdurazakov tercüme etti. Onun tarafından *Söygen Vatanıma*²⁹, *İdil Kızı*³⁰, *Ayrılıv*³¹, *Ant, Çit Cirde*³², *Hiyal*³³, *Kéçkéne Cır*³⁴ şiirlerinin tercümeleri büyük ustalıkla yapılmış. Celil ile birlikte cezalandırılıp öldürülen Gaynan

²⁸ Kıvırcık Söğüt

²⁹ Sevdiğim Vatanıma

³⁰ İdil Kızı

³¹ Ayrılık

³² Yaban Yerde

³³ Hayal

³⁴ Küçüklük Şarkısı

Kurmaşev'in *Siné Sagınam*³⁵, *Daniya*, *Ĥatım Sézge Miném*³⁶ isimli şiirleri de Aziz Abdurazakov tarafından başarıyla tercüme edildi. Tercümeçi bu şiirlerdeki his ve fikirleri okura tamamen aktardı.

Mevcut çalışmada Özbek okurunu Tatar şairinin kahramanlık şiirleri ile tanışmasına yardım eden, aralarındaki bağı kuran önemli noktalar üzerinde durulmuştur. Musa Celil'in şiirlerini ve onun başka türlerde üretilen eserlerini gelecekte de tercüme etmek, edebiyatlarımız arasındaki yakınlığın durmadan devam etmesinde çok büyük bir boşluğu dolduracaktır.

TAŞKENT. [127]

Kaynaklar

Zebirov, İ. (1976). Özbek Edebiyatı hem Musa Celil, *Kazan Utları Dergisi*, S. 2, s. 123-127.

Erişim adresi: https://kazanutlary.ru/images/uploads/ckeditor/pdf/5f1d8e54d6d07_1976_2.pdf (Erişim Tarihi 01.05.2023).

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

³⁵ Seni Özlüyorum

³⁶ Mektubum Size Benim

